

**ТҮРКІ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ: ЗЕРТТЕЛУІ, ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ**
Халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Түркия Республикасы
24-27 сәуір Стамбул, 2023

**TÜRKÇE DEYİMLER: BİLİMSEL, KURAMSAL, METODOLOJİK AÇISINDAN
İNCELENMESİ; TARİHİ VE BUGÜNÜ**
Uluslararası Bilimsel ve Teorik
KONFERANS MATERYALLERİ

Türkiye Cumhuriyeti,
24-27 Nisan İstanbul, 2023

The collection of materials of the
International Scientific and Theoretical Conference

**TURKIC PHRASEOLOGY: RESEARCH, SCIENTIFIC AND
THEORETICAL METHODOLOGY AND PROSPECTS**

Republic of Turkey,
24-27 april Istanbul, 2023

ISBN 978-601-04-3966-5

Түркітанушы ғалым АВАКОВА РАУШАНГҮЛ ӘМИРДИНҚЫЗЫНЫҢ
60 жылдық мерейтойына арналған
**ТҮРКІ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ: ЗЕРТТЕЛУІ, ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ**
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
24-27 сәуір Стамбул (Түркия) 2023

Bilim insani ve türkolog
AVAKOVA RAVŞANGÜL AMİRDİNKIZI'NIN
60. Yıldönümü anısına
**“TÜRKÇE DEYİMLER:
BİLİMSEL, KURAMSAL VE METODOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ
VE TARİHİ VE BUGÜNÜ”**
ULUSLARARASI SEMPOZYUM
24-27 NISAN İSTANBUL (TÜRKİYE) 2023

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND THEORETICAL CONFERENCE
TURKIC PHRASEOLOGY: RESEARCH, SCIENTIFIC AND
THEORETICAL METHODOLOGY AND PROSPECTS
is dedicated to the 60th anniversary of the turkologist
AVAKOVA RAUSHANGUL AMIRDINOVNA
24-27 April Istanbul (Turkey) 2023

Халықаралық конференция материалдарының жинағы түркітанушы ғалым, профессор Авакова Раушангүл Әмирдинқызының 60 жылдық мерейтойына арналған ғалымдар мақалаларынан, тілдердің әр түрлі мәселелері бойынша ғалымдардың және жас ғалымдардың ғылыми зерттеулерінің өзекті материалдары бойынша ұсынатын мақалаларынан тұрады. Барлық мақалалар түпнұсқада берілген.

Uluslararası Sempozyum Materyalleri Türkolog Prof. Ravşangül Amirdinkızı Avakova'nın 60. yıldönümüne adanmış Araştırmacılar Bildirilerinden Dillerin çeşitli meseleleri hakkında araştırma yapanların ilmi araştırmalarının güncel konuları üzerinde yapılan çalışmalarından oluşmaktadır. Tüm bildiriler orijinal şeklinde verilmiştir.

The collection of materials of the international conference from scientific articles dedicated to the 60th anniversary of the Turkologist Avakova Raushangul Amirdinovna includes articles that present the results of scientific research by scientists and novice researchers on various issues of linguistics on the actual material of languages. All articles are given in original form.

Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 389 с.
©КазНУ имени аль-Фараби, 2023

ҰЙЫМДАСТЫРУ КОМИТЕТІ:

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Бектемірова Сәуле Бекмұхамедқызы

Акимішева Жанар Әбдісадыққызы

Стамбул университеті Фараби Еуразия ғылыми зерттеулер орталығы, Стамбул, Түркия

Абдуллах Кызылджық

Сапашев Ораз Сапашұлы

Ескішехир университеті, Ескішахир, Стамбул

Агжа Феррух

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Султангубиева Айгуль

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз, Қазақстан

Қазжанов Ғ.Т.

Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан

Қожабекова Райхан Тұрсынзадақызы

KURULLAR:

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, Kazakistan

Bektemirova Saule

Akimişeva Janar

İstanbul Üniversitesi Farabi Araştırma Merkezi, İstanbul, Türkiye

Abdullah Kızılcık

Sapaşev Oraz Sapaşulı

Esikşehir Üniversitesi, Eskişehir, İstanbul

Ağca Ferruh

H. Dosmuhamed Atırâu Üniversitesi, Atırâu, Kazakistan

Sultangubiyeva Aygöl

Şerhan Murtaza Taraz Uluslararası İnovasyon Enstitüsü, Taraz, Kazakistan

Kazjanov G. T.

Çimkent Üniversitesi, Çimkent, Kazakistan

Kojabekova Rayhan Tursinzadakızı

ORGANIZING COMMITTEE:

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Bektemirova Saule

Akimişeva Zhanar

Istanbul University: Farabi Eurasia Research Center, Istanbul, Turkey

Abdullah Kyzylzhyk

Sapashev Oraz

Eskisehir University, Eskisehir, Istanbul

Agja Ferrukh

Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

Sultangubieva Aigul

International Taraz Innovation Institute named after Sherkhan Murtaza, Taraz, Kazakhstan

Kazzhanov G.T.

Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan

Kozhabekova Raikhan

ЛИНГВИСТИКА МЕТОДОЛОГИЯСЫ: ҒҰМЫР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ КОНЦЕПТІ

«Түнде ұйқы көрмеген, Күндіз күлкі көрмеген, Қызыл қаны төгілген, Қара тері сөгілген, Күшін сарқа жұмсаған, Жауға да шапқан құрсанып» деп келетін дала бөрілері - көне түркілердің тарихи жадын қайта жаңғыртуды, бір ататілден тараған түркітілдестердің түп-тұқиянынан бүгінге дейінгісін жүйелеуді, осы мақсатта түркі тілдерін түгел қамтып, лингвистиканың барлық саласында салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы зерттеулер жүргізуді қолға алып, аталған бағытта маман даярлаумен айналысып жүрген бірегей ғалым – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті филология факультеті «Түркітану және тіл теориясы» кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор **Авакова Раушангүл Амирдинқызы**. Тағдыр талайы тар жол, тайғақ кешуден тұратын, күрмеуі қиын сан қатпарлы түркі тарихының сырын ашу жауапкершілігін мойнына алған сындарлы ғалымның жасап

жатқан еңбектері ел ертеңі үшін баға жетпес құндылық екенін мойындауымыз керек.

Асылында, әр қадамын абайлап, ақырын жүріп, анық басатын, артында қалдырған игі істерін өзі де байқай бермейтін, бойындағы ізгілікті төңірегіне таратып жүретін жаны жомарт жандар болады. Бүгінде адамзат ғұмырының алтын белесі, абырой мен ардың жасы - 60 жасқа аяқ басқан профессор **Раушан Әмірдинқызын** осындай тұлғаларға жатқызсақ қателеспеген болар едік. Қазақстанның зиялы интеллектуалдық әлеуетін құрайтын үлкен кеңістіктің бір бөлшегі екенін сүйсіне айта отырып, мыңнан бір мезетінің осы бір сәтінде алпыс жылдық саналы ғұмырына антропоцентристік көзқараспен, трансформацияланған жаңа санамен баға беруге болады деп ойлаймыз.

Ел мен жерге қызметті түбі бір түркі жұртының өшкенін түгендеуден бастайтын, сол жолда аянбай амал жасап, ұлт мүддесін ойлаған абзал жан киелі де қастерлі мекен – Нарынқол өлкесінің перзенті. 1963 жылы 24 сәуірде қарт Алатаудың бауырын жазып, жайыла орналасқан тұсындағы тұмса табиғаты бар Сүмбе ауылында дүниеге келген. Үлкен әулеттің алғашқы немересіне ағайын-туыс жиылып, Раушангүл деген әдемі есім берді. Алғашқы тәй-тәй басқан қадамнан жасөспірім балаң жасқа дейін ақ әженің бауырында өсіп тәрбиеленудің де өз ерекшелігі бар сияқты. Астанада әлі оқуларын аяқтамаған екі студенттің тұңғышы Сүмбенің ана-қариясы, ақыл дариясы атанған Мәйімхан әженің бауырында қалды. Босағасынан береке кетпеген, ақ дастарханы келім-кетім қонақтан жиналмаған, көкірегі аңыз-дастанға толы Мәйімхан әженің бойындағы бар асыл қасиетті тамшылап татып, қанына сіңдірген кішкентай Раушангүлдің бала армандары да тым биікте еді. Арабша, латынша хат танитын Мәйімхан әжесінің аузынан шыққан небір шұрайлы әфсаналар мен ертегі-аңыздар тумысынан қабілетті баланың таудай талабына құнарлы топырақтай әсер етіп жатты. Ғалым ақпарат көздеріне берген сұхбаттарының бірінде «тұлға болып қалыптасуымда бойымнан қандай да бір тазалық танысаңыздар, жарық сәуле көрсеніздер – ол тек әжемнің табиғатындағы саф таза қазынаның көлеңкесі ғана» деп әжеге деген махаббатын ерекше мейіріммен еске алыпты.

Жаханды жалпағынан басам деп, жалт етіп өте шығар жастықтың желмаясынан түсе алмай қалған, уақыт атты желаяқты абайсызда көзден таса қылып алған жандар аз ба бұл

жалғанда? Дөңгеленген дүниенің дүрмегіне нәпсінің ғана көзімен қарап, бергенінен алғаны асып жататын адамдар туралы да әфсана көп. Сол кездегі бас қала – Алматыда инженер-техник болып қызмет істеп жатқан әкесі Амирдин мен А.Селезнев атындағы Алматы хореографиялық училищесінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен ұстаздық етіп жүрген Роза анасының қолына тек 1975 жылы алтыншы сыныпта келіп, астанадағы №12-ші жалғыз қазақ мектебіне қабылданады. «Ұстазы мықтының - ұстанымы мықты» деген қанатты сөз текке айтылмаса керек. Кеңестік кезеңнің майталман мамандары – Социалистік Еңбек Ері Рафика Бекеновна Нұртазина, республикаға аты мәлім әдіскер-ұстаз болған, бүгінде педагогика ғылымдарының докторы, профессор ғалым Қабдулова Қарлығаш Лекеревна сынды мұғалімдердің сүйікті оқушысы болды. Сол кездегі Киров пент Мұратбаев көшелерінің қиылысында орналасқан өзен жағасындағы жер үйде елден келген қонақтардың бірін қарсы алып, бірін шығарып салып, ауыл мен қала мәдениетінің ең озық үлгілерін тел еміп, Аваковтар отбасындағы бес бала ержетті.

Мектеп бітірер жылы әйгілі Мамай мектебінің негізін салған Мамай бидің ұлы ғалым Есенқұл Маманов жас жеткіншектің болмысынан ізденімпаздықтың ізін байқады ма, құжаттарын тек филология факультетіне тапсыруы керектігін айтып кеңес берді. Ғалым кеңесінің ықпалы көп болды ма, талапшыл, арманшыл жастың жүрек қалауы болды ма, нәтижесінде 1981-1986 жж. аралығында бұрынғы С.М. Киров, қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультетінің қазақ тілі және әдебиеті мамандығын үздік дипломмен бітіріп шықты. Арасына уақыт салмай осы университеттің Жалпы тіл білімі кафедрасының күндізгі бөлімі аспиранты атанды. Болашақ ғалым алдағы бүкіл өмірінің

іргетасы болатын лингвистика әлемінің босағасына аяқ басып, фундаменталды классикалық филологияның майталмандарынан дәріс алды. Томанов Мархаббат, Сүйіншалиев Қанғали, Каримов Хасан, Сайрамбаев Талғат, Зейнолла Қабдолов, Алтай Аманжолов, Әмен Қайдаров, Мырзабеков Сапархан, Қыраубаева Алма сынды тұлғалар бүгінде келместің кемесіне мініп кетсе де, жас ғалым қазақ филологиясында аттары алтын әріппен жазылған аңыз адамдардың алдын көріп, аудиториясында отырды.

Раушан Амирдинқызының ғылым жолына жасаған алғашқы қадамы ескінің соңы, жаңаның басы болған мың тоғыз жүз тоқсан бірінші (1991)

жылдармен тұспа-тұс келді. Азуы алты қарыс алып империя атанған – Кеңестік жүйенің көбесі сөгіліп, одақтас республикалардың бір-бірінен іргесін алшақтата бастаған кез еді. Қоғамдық үлкен өзгерістер болып, формациялар ауысып, жетпіс жыл қалыптасып, қанға сіңіп, бойға тарап кеткен идеологияның тас-талқаны шығып жатқан уақыт экономикадан бастап, ғылым-білім, өнер мен мәдениет деңгейінде де үлкен дағдарыстар туғызып жатты. Дәл осындай балапан басымен, тұрымтай тұсымен кетіп жатқан кезеңде болашағы белгісіз, тұманды көрінген ғылымнан қол үзбей, академик Әмен Қайдаровтың ғылыми жетекшілігімен «10.02.02 – языки народов СССР (ұйғыр тілі)» мамандығы бойынша «Семантико-морфологическая характеристика глагольных фразеологизмов современного уйгурского языка» атты кандидаттық диссертациясын сәтті қорғап шықты.

1991 жылдың желтоқсанындағы Қазақстан Республикасының Тәуелсіз мемлекет ретінде жариялауымен жас мемлекеттің жаңа даму жолы басталса, дәл осы жылы жаңадан ғана филология ғылымдарының кандидаты атанған Авакова Раушангүл Амирдинқызының тәуелсіз, дербес, азат Қазақстандағы ғылыми жаңа дәуірі мен өмірі басталды.

Жылдарға жылдар қосылып, күн артқан сайын ежелгі көшпенділер даласын түркілік рухты оятатын «Мәңгілік ел» сарыны тербете бастады. Сарыарқаның даласы Нұрсұлтандай нән қалаға айналды. Өз Атазаңы мен шекарасы бар, барлық атрибуттық символдары мен мемлекеттік тілі бар азат елдің алғашқы қадамдары оңай болмағаны белгілі. Білім мен ғылым – әрбір мемлекеттің жүрегі екенін ескерсек, жаңа туған нәресте-елдің жүрек соғысын қалыпқа келтіру де, бірізділікке түсіру де жеңілдікпен келмейтіні түсінікті. Тәуелсіздік алғаннан кейін ағартушылық жолында аянбай еңбек еткен, отандық тіл білімі ғылымы мен Жоғарғы Мектеп саласында тоқтаусыз қызмет жасаған ғалымдар легінің алдыңғы толқынында тұрғандардың бірі де, бірегейі де – **Раушангүл Амирдинқызы Авакова** және оның замандас әріптестері болды. Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің Жалпы тіл білімі кафедрасының доценті, 2004 жылдан профессорлық қызметін атқарды.

Қоғам қазір Кеңестік жүйедегі қайсыбір құбылыстың келеңсіз жақтары туралы ақпарат таратуға бейімделіп алған сияқты. Шынтуайтында, сол кеңестік дәуір ғылым үшін де, ғалым үшін де зиялылық пен зайырлылықтың, интеллигенция мен интеллектуалды танымның фундаменталды кешенін шегелеп тұрып қалыптастырып кетті. Нағыз ғалымның кісілік келбеті қандай, академиялық деңгей деген не, ғалым адамды өзгеден ерекшелеп тұратын титулдық стандарттар қандай дегенде көзіміз көрген, дәрісін тыңдаған профессорлар Зейнолла

Қабдолов, Алтай Аманжолов, Тұрсынбек Кәкішев ағаларымызды еске түсіреміз. Өкінішке орай, бүгінгі ғылыми орта сол нормативтерді ескере бермейді, қазіргі ғылымға келіп жатқан жас буынға, жалпы қоғамға нағыз ғалымның абырой-беделінің тұтас бір моделін ұсынатын адам іздегенде сөзсіз **Раушан Авакова Амирдинқызы** сияқты ғалымды алға тартамыз. Ол кісінің бойындағы сол зиялылықты, академиялық мәдениетті, қарым-қатынас этикетінен бастап өзінің ғылымдағы миссиясын моральдық тұрғыдан мейлінше таза орындауға тырысатын қасиеті тамсандырады.

Раушан Амирдинқызын ғылыми орта, зияткер көпшілік негізінен фразеолог, түркітанушы ретінде өте жақсы таниды. Бүгінгі отандық лингвистикалық ортада тіл мәселелерінің әртүрлі тақырыптарымен кешенді түрде айналысатын шәкірттерінен тұратын өз мектебі бар, шығармашыл кәсіби мамандардан жасақталған жұмыс тобы бар, ғылыми-зерттеу дәрісханасы бар ғалым. Профессор **Авакова Амирдинқызы** 2003 жылы «Қазақ фразеологизмдерінің семантикасы» тақырыбында 10.02.02 – қазақ тілі мамандығы бойынша

докторлық диссертация қорғап, түркі, қазақ фразеосемантика сегментіндегі ірі ғылыми мектептерге негіз болатын бағыттың іргетасын қалап берді. Осы тұрғыда түркітанушы Авакова Раушангүлдің авторлығымен шыққан еңбектердің шоқтығы биік екенін атап өту керек.

Қазақ тіл білімінің тарихындағы ең ірі фундаменталды ғылыми еңбектердің қорында Раушан Амирдинқызы Авакованың «Фразеосемантика» атты монографиясы – фразеология саласындағы энциклопедиялық салмақты арқалайтын аса құнды кітап. Монографияда фразеологизмдердің семантикасына лингвистиканың түрлі аспектілерінде талдау мақсатында, фраземалардың танбалық мәртебесі анықталған, бейнелі тілдік бірліктер мағынасының символдық тұрғыдан лексикографиялық деректерге дәйек бола алатыны корсетілген, фраземалардың концептуалды семантикалы өзегі типологиялық тұрғыдан ашылып, олардың семиотикалық табиғаты (түркі) фразеологиялық қорының жүйесінде лингвистиканың жана бағыттары негізінде қарастырылған.

Республика көлеміндегі Жоғарғы оқу орындары үшін дайындалған Раушан Амирдинқызының кезекті ірі еңбектерінің бірі – «*Түркі филологиясына кіріспе*» оқулығы. Оқу құралында түркі халықтарының тарихы мен этнографиясы, мәдениеті мен әдебиеті, тілі мен рухани дүниесіне байланысты түркітану ғылымының нысаны, мақсаты мен міндеті, қалыптасу, зерттелу тарихы; тіл және этнос, көне түркі этногенезі, қазіргі түркі халықтары, түркітанудағы алты дәуір, түркі тілдері және олардың топтастырылуы, түркі жазуы мен тіл мәдениеті, көне түркі руникалық ескерткіштері, графикалық жүйе болып қалыптасқан көне руникалық алфивиті және т.б. жайында толық мағлұмат беріледі. Сонымен қатар студенттердің таным дүниесін кеңейтуге, атамекенін сүйуге, халықаралық ынтымақ пен бірлікке тәрбиелеу негізінде өз халқының өткен тарихы мен бүгінгі жайын, әдебиеті мен мәдени мұрасын жетік білуге жол ашатын құнды-құнды мәселелер қарастырылады.

«*Тіл біліміне кіріспе: сызбалар мен кестелер*» оқулығы – лингвистиканың теориялық және практикалық әрі қолданбалы мәселелерін жан-жақты қарастырады. Пәнді меңгеруде лингвистикалық терминдермен танысып, оларды ғылыми тұрғыдан пайдалануды үйренеді. «Тіл біліміне кіріспе» оқулығы арқылы студенттер тіл білімінің негізгі мәліметтерімен, ұғымдарымен, терминдерімен және оның өзекті теориялық мәліметтерімен танысады. Сонымен қатар аталмыш оқу құралы студенттердің лингвистика ғылымының қыры мен сырына әрі теориялық, әрі практикалық тұрғыдан өз бетімен тұжырымдар мен дәйектемелер жасауға мүмкіндік береді.

Раушан Амирдинқызы Аваковаға жоғары кәсіби дайындығын, ғылыми дәрежесін, жұмыстағы жауапкершілігін және басшылық қызметтегі қағидашылдығын, дипломатиялық сауаттылығын ескере отырып, басшылық тарапынан ғалымға әр жылдарда маңызды тапсырмалар ұсынылды. Ғалым 2005-2007 жж. Халықаралық жоғарғы оқу орындарының келісімі бойынша Мәскеу лингвистикалық университетінде «Қазақ тілі орталығына» жетекшілік етіп, университет профессоры ретінде Мәскеу студенттеріне қазақ тілінен сабақ берді. Мәскеулік орыс ұлтынан тұратын студенттерін ұлы Абайдың тілінде сөйлете алды.

Сонымен қатар, профессор Р.А.Авакова Қазақстан Республикасының Ресейдегі елшілігімен бірлестікте бірқатар дипломатиялық мәдени-ағартушылық іс-шаралардың

көшбасшысы болды. Сол тұстағы еңбектері Ресей, ТМД, Қазақстандық БАҚ порталдарындағы көптеген сұхбаттарымен есте қалды. Р.А.Авакова ММЛУ-ға «Сіңірген еңбегі үшін» (2018) деген төсбелгімен марапатталды. 2007 жылы ғалым «ҚР Үздік оқытушысы» грантының жеңімпазы атанды.

2008-2013 жж. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да тұңғыш рет түркітану кафедрасын ашып, үлкен ұжымға жетекшілік етті, кафедра меңгерушісі болды. Түркітану саласындағы алғашқы кәсіби біліктілігі бар мамандарды оқытып шығарды.

Авакова Раушан Амирдинқызы тәуелсіздік алғаннан кейінгі Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың ең ірі жобаларының бірі болған Халықаралық «Болашақ» стипендиясының иегері болу үлесін де бөлісті. 2013-2014 ж.ж. Америка Құрама Штаттарындағы Висконсин-Мадисон университетінде ғылыми тағлымдамадан өтті. Осы тұста ерекше атап

өтер мәселе – ғалым өзі тағылымдамадан өте жүріп, теңіздің арғы жағында тұңғыш рет қазақ тіліндегі Халықаралық конференция ұйымдастырып, Америка құрлығындағы ғылыми элитаға қазақ тіліндегі баяндамаларды тыңдатты.

Бүгінгі таңда ғалым «Түркітану және тіл теориясы» кафедрасының меңгерушісі ретінде мыңдаған тіл теоретиктері мен түркітанушыларға кәсіби біліктілік беріп, әлемдік нарықта бәсекеге лайықты маман етіп шығару жолында аянбай еңбек етуде. **Авакова Раушангүл Амирдинқызы** 500-ден аса ғылыми еңбектердің авторы, атап көрсетсек: 5 – монография, 4-оқулық; 7 – оқу құралы, 3-оқу-әдістемелік нұсқау, 2- сөздік, 30 –аса жалпы тіл білімі, түркітану мамандықтары пәні бойынша фундаменталды типтік бағдарламалардың авторы. Ғалымның жетекшілігімен 13 ғылым кандидаттары 10.02.02 – қазақ тілі; 10.02.19 – тіл теориясы; 10.02.20 – салыстырмалы-тарихи, типологиялық және салғастырмалы тіл білімі мамандықтары бойынша, 2 - PhD докторы дайындалды. Авакова Раушангүл Амирдинқызы мемлекеттік іргелі 5 ғылыми-зерттеу жобалардың жетекшісі болды.

Бір басында тектілікті, ірілік пен іскерлікті асқақтатар сан қасиеттер тоғысқан, сонысымен де елінің ардақты бір азаматы болып, есімі жақсылар мен жайсаңдардың қатарында аталып жүрген **Авакова Раушан Амирдинқызының** шығармашылық, ғалымдық келбеті туралы арнайы еңбектер де жазылар. Ғалымның ғылыми потенциалы туралы айтқанда ең алдымен оның ғылыми ортадағы кісілік келбетін атып кеткен орынды. **Раушан Авакова Амирдинқызының** бойында бір адамның басында кездесе бермейтін екі түрлі таным бар. Бірі - ғылыми қабылдауына жауап беретін рационалды ойлау қабілеті болса, екіншісі шығармашылыққа тән ғылыми түйсік, шығармашылық таным, мәселенің соңғы түйінін көре білу қабілеті, ғылымда "творческое озарение" деп айтатын иррационалды ойлау қабілеті.

Көне түркі тіл білімінің мәселесін зерттеген ірі тұлғалардың бірегейлері – Ғұбайдолла Айдаров, екіншісі Бабаш Әбілқасымов, үшіншісі Құлмат Өміралиев, Алтай Аманжолов екенін білеміз. Көне түркі тілінің тарихы екінің бірі бара бермейтін күрделі ғылым екендігін ескерсек, олардың қалдырған, зерттеп жатқан еңбектері баға жетпес құндылық екенін мойындауымыз керек. Ұлтжанды арыстарымыздың ұлы шоғырынан дәріс алып, халқымыздың исі түркілік тарихының тамырына тереңдей бойлауға ұмтылған жас ғалымдардың алғы шебінде **Авакова Раушангүл Амирдинқызы** тұрды. Ол Әл-Фараби (бұрынғы С.М.Киров) атындағы Қазақ Ұлттық университеті филология факультетінің студенті, аспиранты болып жүрген кезінде-ақ түркі тілдес халықтардың тіл ерекшеліктері мен ұқсастықтарын зерттеп,

алғашқы еңбектерін жариялай бастады. Осылайша түркі тілінің тереңіне бойлай түсуіне бір жағынан балалық шағында саясат салған сергелдендер кезіндегі талай ұлттың өкілдерімен тағдырлас, әңгімелес, сырлас болып, тілдерін білуі себеп болса, екінші жағынан, өзінің туа біткен таланты мен еңбекқорлығы, ізденуге деген бейімділігі себеп болды.

Жалпы тіл білімі және түркітану мәселелері, лингвистикалық мәдениеттану; этнолингвистика, қазақ және түркі тілдері фразеологиясы, сонымен қатар лексикогорафия теориясы, қазақ тілін екінші тіл және шет тілі ретінде оқыту және т.б. тіл білімінің көкейкесті мәселелерімен айналысуда ғалым қазақстандық ғылыми мектебінің дамуына жағдай жасап келеді.

Тәуелсіздіктің туы желбіреп, азат елдің азаматтары өзінің даңғыл жолымен, өз тарихымен, өзінің ұлттық кодымен жаңа дәуірдің шымылдығын сыпырып, өзгеше салтанатпен болашақты бетке алып дамып келеді. Әзірге отыз жылдық жас толқын тәжірибесі бар еліміздің бағыт-бағдары айқындалып қалды. Осы жолда **Авакова Раушангүл Амирдинқызы** сынды табиғатынан ғалым бітімді тұлғалар елдің ғылыми потенциалын көтеретін, интеллектуалдық мектебін қалыптастыратын алдыңғы қатар көшбасшылар болмақ.

Ж.А. Акимиева, С.Б. Бектемирова
«Қазақ» Республикалық қоғамдық-саяси газет.
№ 16-17 (1 172), 18-25.04.2023. 07 б.

ҒАЛЫМ. ҰСТАЗ. ТҰЛҒА.

Labore et scientia, humanitate et arte

Раушан Әмірдинқызы Авакова – фразеология теориясы, тілдерінің лингвистикалық қатынасы мәселелерімен айналысатын, ғылыми мектебі қалыптасқан белгілі лингвист-ғалым, түркітанушы. 40 жылдан астам уақыт бойы Раушан Авакованың өмірі Қазақстанның жетекші жоғары оқу орны – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетімен байланысты.

Раушан Әмірдинқызымен алғашқы кездесуім де 1991 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қабырғасында (1991 жылы университет С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті деп аталды) қазақ тілі сабақтарында орын алды.

1991 жылдың көктемін еске алсақ, басқа да кеңестік республикалар сияқты Қазақстан да бір кездері ұлы да қуатты мемлекеттің өмірінде орын алмақ жаһандық өзгерістердің қарсаңында еді. Біз, сол кездегі филология факультетінің бірінші курс студенттері, жарты жылға жетер-жетпес уақытта КСРО-ның жойылып, 1991 жылдың егемен Қазақстанның жаңа дәуірінің басы болатынын әлі білмеген едік.

Оқудың бірінші курсына филолог студенттер ретінде тілдермен, олардың генеалогиялық және типологиялық ерекшеліктерімен, құрылымдық-жүйелік қасиеттерімен, этимологиясы және семантикасымен таныстығымыз енді ғана басталған болатын. Мен үшін қазақ тілінің теориясы мен практикасының негіздері, ана тілім мен төл мәдениетіме деген сүйіспеншілік сол кездегі ең жас оқытушыларымыздың бірі – Раушан Әмірдинқызы Авакованың сабақтарында қалыптасты. Жоғарыда атап өткеніміздей, біздің студент кезіміз Қазақстанның тәуелсіз республика болып қалыптасуының маңызды және сонымен бірге күрделі кезеңімен сәйкес келді. Еліміз үшін тарихи құжат "Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Заңға" [1] әлі қол қойылмаған болса да, сол кездің өзінде жастар арасында ана тіліне, тарихы мен дәстүрлеріне деген қызығушылықтың жандануынан көрінетін ұлттық сана ояна бастады.

Бұл мақала 2023 жылы Наурыз мейрамын тойлау кезінде жазылған. Наурыз мейрамы түркі және парсы халықтарының тарихынан бастау алатыны белгілі. Қазіргі таңда ол кең және ауқымды түрде атап өтіледі. Алайда, XX ғасырда бұл мейрам ұзақ жылдар бойы ұмытылып, 1988 жылы ғана ұзақ үзілістен кейін оралған болатын. Мемлекеттік мереке деген ресми

мәртебе 1991 жылдың 15 наурызында Қазақ КСР Президентінің "Халықтың көктем мерекесі туралы" Жарлығына қол қойылғаннан кейін берілді [2]. Аталмыш мейрамға ресми мәртебенің берілуі біздің университеттің студенттері мен оқытушылары үшін, республиканың барлық азаматтары сияқты, ұлттық мәдениеттің жандануын бейнелейтін маңызды оқиға болды. Студент достарыммен бірге Наурыз мейрамының қайта жаңғыруына орай университетке ұлттық киіммен баруға бел байлағанымыз есімде. Ол жылдары ұлттық киімдерді табу оңай болмайтын. Сәнденіп, сәл қысылып, ұлттық үлгідегі киіммен факультетке келдік. Аудиторияға кіріп келгенімдегі ұстазым Раушан Әмірдіқызының бастапқыда таңырқаған, кейіннен тамсанып мақұлдаған көзқарасы әлі есімде. Сол кезде апайымның «Жарайсың, Жанар! Ұлттық мәдениетіміз бен ана тілімізді құрметтеу бәрімізге ортақ міндет болса, оны насихаттау өздерің сияқты жастарға жүктелер іс!» деген сөздері менің өмірлік және кәсіби ұстанымыма негіз болды деуге болады.

Раушан Әмірдіқызы – тәлімгер, әріптес, жетекші, ғалымдар мен оқытушылардың тұтас бір буыны үшін нағыз аға жолдас. Раушан апаймен жұмысқа байланысты кез келген тақырыпты талқылауға және ойында жүрген барлық мәселелермен бөлісуге болады. Раушан Әмірдіқызының жаспен баладай, қариямен данадай араласуы – барша әріптестері мен шәкірттері ерекше атап өтетін қасиеті. Апайдың ақжарқын мінезі мен қарапайымдылығы ізін басып келе жатқан шәкірттері мен жас ғалымдардың бәріне үлгі бола алады. Ғылымдағы ғұмырында Раушан Әмірдіқызының бағындырған белесі мен алған асуы аз емес. Соған қарамастан, апайдың қарапайымдылық деген асыл қасиетті сақтап қалуы үлкен еңбектің жемісі екенін түсінеміз.

Тіл адам өмірінің барлық саласымен байланысты ерекше феномен екені белгілі. Кез келген тұлғаның ғұмырында тіл оның тіршілігіне тікелей немесе жанама түрде ілесіп отырады, ал тіл маманы өмір бойы қоғамдағы тілдік өзгерістерді тұрақты түрде тіркеу, жаңа сөздер мен ұғымдарды өзара сәйкестендіру, қазіргі әлемде жүзеге асып жатқан жаһандану кезеңінде ерекше байқалатын тілдік үдерістерді талдаумен айналысады. ХХІ ғасырдағы жаһандану бүкіл әлемді шарпыды және өз кезегінде тілдерге де әсер етті. Тілдер өзара бәсекелеседі, кейбір тілдер көш бастап, жетекшілік рөл атқарса, кейбіреуі өледі, қайта жаңғырады және тілдің мәдениет пен өркениеттегі орны мен рөлі әрдайым ауысып отырады. Осы іспетті ғаламдық өзгерістерді тілдік тұрғыдан зерттеп, зерделеуде ғалым Раушан Авакованың да еңбегі зор.

Жаһандану түркітанушы ғалымдарға қазіргі түркі тілдерінің жағдайы; түркі тілдерінің жандануы; әртүрлі елдердегі түркі диаспораларының тілдерін сипаттау сияқты зерттеудің маңызды аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік берді. Түркі халықтарының тарихи тағдырлары ортақтығының тамыры тереңде жатыр. Бұған халықтар мен тілдердің ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан қатынастары дәлел. Профессор Р.А.Авакова өз еңбектерінде тілдік қатынастар теориясы аспектісінде «түркі өркениеті» концепциясының әдіснамалық мәселелерін көтереді [3]. Ғалымның пікірінше: «Қазіргі заман өркениеттану классификаторында «түркілік өркениет» ұғымының жоқтығы, ғылыми концепция мен көзқарастың қалыптаспауы осы мәселені зерттеудің қажеттілігін тудырады. Себебі, өркениеттану классифакторына тән барлық алғышарттардың болуы, яғни өзіндік тарихы, қалыптасуы, дамуы және тарихи себептермен «өшуі» бар, ежелгі және әмбебап шарттар түркілік өркениеттің болғанын дәйектейтін дәлелдемелер болып табылатыны сөзсіз. Қазіргі әлем тілдерінде (еуропалық тілдер: орыс, болгар, венгер; шығыс тілдері: қытай, араб, парсы, хинди; монғол) қолданылатын түркі сөздерінің көптеп кездесуі «түркілік өркениеттің» ұзақ тарихи іздерінің дәлелі болып табылмақ. Қазіргі «түркілік өркениет» мәселесінің методологиялық және ғылыми концепциясын жасау және аталған ұғымды әлемдік жаңа өркениеттану классификаторына енгізу, әлем тілдеріндегі түркі сөздерінің қолдану ерекшеліктерін көрсететін лұғат түзу зерттеушілердің негізгі мақсаты болмақ» [4]. Профессор Р.А. Авакова түркітануда, түркі тілдерін оқыту мен оқуда үлкен тәжірибесі бар. Ол 200-ден астам ғылыми жарияланымдардың (монографиялар, сөздіктер, оқу құралдары, ғылыми мақалалар) авторы. Осы орайда жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде сұранысқа ие авторлық бірлестікте жарық көрген «Түркі филологиясына кіріспе» атты оқу құралын атап

өткім келеді Бұл оқу құралында түркі халықтарының тарихы мен этнографиясы, мәдениеті мен әдебиеті, тілі мен рухани дүниесіне байланысты түркітану ғылымының нысаны, мақсаты мен міндеті, қалыптасу, зерттелу тарихы; тіл және этнос, көне түркі этногенезі, қазіргі түркі халықтары, түріктанудағы алты дәуір, түркі тілдері және олардың топтастырылуы, түркі жазуы мен тіл мәдениеті, көне түркі руникалық ескерткіштері, графикалық жүйе болып қалыптасқан көне түркі руникалық алфавиті және т.б. тақырыптар бойынша толық мағлұматтар берілген [5].

Раушан Әмірдіңқызының ғылыми және кәсіби өмірінің басым бөлігі фразеологиялық бірліктерді зерттеумен байланысты. Фразеологизмдер – халықтың дүниетанымын, ойлауын, мәдениетін көрсететін кез келген тілдің ең жылжымалы, сонымен бірге тұрақты қабаты. Докторлық диссертациясында Р.А. Авакова қазақ фразеологиялық бірліктерінің семантикасына толық теориялық сипаттама берді [6].

Адам баласының болмыс-бітімін, жан дүниесін сөздік қордың фразеологизмдерден басқа ешбір қабаты сипаттай алмайтын шығар. Раушан Әмірдіңқызы Авакова – ісіне мығым, қолы жүйрік, көзі қанық, ақылы там ғалым, кең пейілді, ақ жүректі, мейірімді ұстаз.

Ұстазымызды мерейлі жасымен құттықтай отырып, денінің саулығын, жасының ұзақтығын, ғылым мен білім жолындағы еңбегінің жемісті болуын тілейміз!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. О государственной независимости Республики Казахстан. Конституционный закон Республики Казахстан от 16 декабря 1991 года - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004400>.
2. Указ Президента Казахской ССР от 15 марта 1991 года № 285 «О народном празднике весны Наурыз мейрамы». –
3. Авакова Р.А. Контактология: түркі мәдениетінің әлемдік өркениетке ықпалы. Алматы: Қазақ университеті, 2020
4. Авакова Р.А. Түркі өркениетінің әлем мәдениетіне ықпалы: лингвистикалық экскурс// Филологиялық білімді модернизациялау: тәжірибесі мен проблемасы» атты республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы, 2020. – 73 б.
5. Авакова Р.А., Бектемирова С.Б. Түркі филологиясына кіріспе. Алматы «Қазақ университеті» 2018.
6. Авакова Р.А. 10.02.02 - Қазақ тілі мамандығы бойынша "Қазақ фразеологизмдерінің семантикасы" тақырыбында докторлық диссертация. - Алматы, 2003.

*Ибраева Ж.Қ.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан*

ЖАЛЫНДЫ ЖАСТЫҚ ШАҚТАН ҒЫЛЫМНЫҢ КӨКЖИЕГІНЕ

аттың жалынан қалыспай жүрген шақтар – студенттік кездерге оралсам... көкейдегі көп дүние ойға келеді.

Арман қуып Алматының көк жасыл төрінде, асқақ Алатаудың аясында 1981 жылы қазақтың маңдай алды оқу орны С.М Киров атындағы университетінің филология факультетіне (қазіргі Әл-Фараби университеті) емтихан тапсырып, студент атандық. Сол

шақтағы іргесі биік оқу орнының студенті атану әрбір талапты жастың биік арманы болатын. Бізге сабақ берген ұстаз-ғалымдарымызды айтпағанда, ректорымыз Өмірбек Жолдасбековтің өзіне қарап тобымыздағы ұл-қыздар бой түзейтін еді. Алматыға жүрек лүпілін баса алмай армандап келіп, ал оқу біткенде бір-бірімізді қия алмай қоштасып, бір-бірімізден дос тауып, алдағы өмірімізде арқа сүйер кіршіксіз, адал орта таптық. Қазақтың марқасқа ғалымдарынан тәрбие алып, өнегелерін көріп, қала берді кейін сол мықтылармен иық теңестіріп, өмір тіршілік айдынында бірқатарымыз бірге жүзіп, осы өмірдегі орнымызды табуымызға жол көрсеткен киелі орда – Қазақ Мемлекеттік Университеті.

Уақыт сырғып өтіп жатты. Қазақстанның сан тарабынан келіп, (Монғолиядан келгендер де бар) тағдырымыз тоғысып, алдағы азаматтық өмірімізге адастырмас жол тапқан арымас азық алған күндер алдымызға үлкен жол салып берді.

1981 жылдың қыркүйек айы. Студент болып, қуанышымыз қойнымызға сыймай, шүйіркелесіп, танысып жатырмыз. Топтағы әрқайсымызды болмысымызға біткен қасиет, мінезіміздегі ортақтық – бір-бірімізді жақындатып қоймай, жақсы тануға да сеп болды. Таныстығымыздың кезегі Алматы қаласында дүниеге келген Алматы қаласында № 12 С.М. Киров (қазір Ш. Уәлиханов атындағы) қазақ орта мектебін бітірген менің аттасым Раушангүл Амирдинқызына да келіп жетті. Әдетте қалалықтар ауылдан келгендерге басқаша көзбен қарайды емес пе? Алайда Раушанымыз жайдары мінезі, ашық, жылы жүзді, ақкөңіл де алғыр екенін байқатып, емен-жарқын тілдесіп, етене танысқаннан кейін сыралғы құрбыларға айналып кеттік. Содан бері хабар үзбей, жақсылығымызды бөлісіп, ғылымда да, өмірде де мүдделес, ажырамас жақын жандарға айналған едік. Өзі сондай пысық, белсенді, екі тілде сайрап тұр. Раушан не айтса соны жасап, қаумалап жүгіріп жүрміз.

Алматыға жақын жердегі Талғар ауданы Мичурин ауылына ауылшаруашылық жиын-терінге көмекке жіберген шақтағы Раушанның ұйымдастырушылық қабілеті, бәрімен тез тіл табысып кететіні өз алдына бір әңгіме. Раушангүліміз тобымыздың комсоргі болды. Екінші курста тіл мен әдебиет бөлімі болып екі топқа бөліндік. Біздің топтың старостасы Авакова Раушан Амирдинқызы. Ол уақытта қазіргі таңдағы оқу ордамыздың ректоры Жансейіт Қансейітұлы Түймебаев кураторымыз болса, университет табалдырығын аттап, аудитория есігін алғаш ашқан күннен бастап, әдебиеттің құдіретін бойымызға сіңірген Зейнолла Қабдоловтың әр оқыған лекциясы есімізден кетпейді. Қара торы өңді, шашы қап-қара, жүзі келісті, бадырайған көзі әлі де көз алдымда сол қалпында тұрғандай. «Әдебиет-сөз өнері». Туған елінің әдебиетін, тілін сүйген, құрметтеген адам ол елдің әдет-ғұрпын, салт-санасын, өнерін де құрметтейді. Сөз өнер болғандықтан құбылтуға да, ажарландыруға да келеді»- деп, көптің назарын бір кісідей өзіне аударатын. Ал ақкөңіл, ашық мінезді Раушанымыз аудиторияға кіріп келгенде «девченки» деп орысшалап қоятын. Өзіне жарасып тұратын еді. Қалалық қыз болған соң солай деп сөйлеу керек шығар деп ойлап қоятын едік. Сессия басталғанда зачет емтихан тапсыру кезінде жаны қалмай, бәрімізден көмегін аямайтын. Қандай сұрақтар келді?-деп бір-бірімізді күтіп тұрушы едік. Қайран, студенттік күндер-ай! Қазіргідей жаһандық прогресс белең алмай тұрған «тап-таза» ақ парақтай заманда жастық дәуреніміз өтті. Бес жыл бойы ақын-жазушылардың шығармашылық кештерінен қалып көргеніміз жоқ. Театрға, киноға, музейге барып тұрдық. 1-ші курста Жансейіт ағайымыз музейге апарған еді. Өлі есімізде. «Студенттік өмір» деп аталатын бес жылдың бергенін санап шығу мүмкін емес. Біздің қыз-жігіттердің татулығы да тамаша еді, әсіресе жатақханада жататындарымыздың қазанымыз бір деуге болатын, себебі бөлмеде ет асылса, сол жерге жиналатынбыз. Ақын-жазушылар, олардың шығармалары туралы қызу пікірталастар болатын, арасында ән де шырқайтынбыз. Қаланың қызы Раушанымыз да жатақханаға келіп, қал-жағдайымызды біліп тұратын. Осы сәттерге көз жүгіртсем қазір қайта ішінде жүргендей күй кешемін, сол басқосулар кезегімен өтіп жатқан дөңгелек үстел түріндегі тәрбие сағаттары екен ғой. 37 жыл өтсе де көп дүние жадымызда сақтаулы. Университет бітіретін жылы әр студент өз қалауымен ғалымдардан әдебиет пен тілге қатысты диплом жұмысын жаздық. Жетекшілер әр студентке тақырыпты беріп, өздері бағыт беріп, төрт ай уақыт мүмкіндігін жасап беретін. Раушангүл түркітанушы, филология ғылымдарының докторы, академик Ө.Т.

Қайдаровтан (ол кісі де бізге дәріс берген) диплом жұмысын үздік қорғап шықты. Оқуымызды тәмамдап әркім өз жолымен кетті. Қаракөздердің ішіндегі бүгінде мерейтойы аталып өтіп жатқан сол кездегі бойжеткен Раушан бүгін де студенттерге білім беріп, ерінбей еңбек етіп келеді. Атақты түркітанушы ғалым, профессор Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың төл шәкірті, студенттік кезден бейнеткештігімен, еңбекқорлығымен дараланған құрбымыз – Раушангүлдің ғылымдағы бейнесін хакім Абай сөзімен толықтыруға болады. Хакім сөзімен айтар болсам, ғаділет, махаббат сезім кімде көп болса, ол кісі – ғалым, сол ғақил. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз: жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп аламыз деп – толғанысқа түседі. Ғылым, Абай пікірінше, ғайыптан пайда болатын кездейсоқ құбылыс емес, ол шын дүниенің бойындағы объективті шындықтардың біртіндеп ашылып танылуы арқылы жиналып бірте-бірте қордаланатын рухани қазына. Мұның иесі – ғалым, кімде-кім талмай еңбектеніп, сарыла ізденіп санасын мәні ашылған шындықтармен толықтырып, қорландырып отырса, ғылымның бір саласын жете меңгерген ғалым болуы қиын емес, ғалым болу - әрбір адамның өзіне тікелей байланысты құбылыс. Осы ойдың парасына сәйкес келетін Раушангүліміз қаншама ғылыми еңбектер мен зерттеулер жазды, жазып келеді. ОЛ нәзік әрі батыл болса да, алмайтын қамалы, бағындырмайтын белесі кемде-кем.

Ғылымдағы орны ғана емес, сағындырған студенттік жылдарды қайта еске түсіртіп, 2011 жылы біздің старостамыз Раушан бәрімізді іздеп тауып, оқуды бітіргеніміз 25 жыл болғанымызды еске салып, керемет кездесу ұйымдастырғаны, бастамасы біздің қарым-қатынасымызға алтын көпір болды десем артық емес. Осының бәрі Раушанның қатарының алды, көшбасшы болуына зор ықпал етті, ол шындала түсті. Ол өзі қызмет жасайтын ғылым ордасында ғана емес, бүгінде ол оқу үдерісіне жаңашыл бағыт бере отырып, білім мен ғылымды шебер ұйымдастырып жүрген білікті профессор ғалым.

Ойымды қорытындылай отырып, осынау мерейтойлы жасында Раушан Амиридинқызына мықты денсаулық, шығармашылық табыс, соны ізденістер мен нәтижелі зерттеулер сонымен бірге ұлы Нұржанның қызығын көріп, ардақты әже болуын тілеймін. Саналы да сапалы өскелең ұрпақ даярлау түркітану ғылымы мен қазақ тіл білімін дамыту жолында қажымай, талмай абыройлы қызмет ете берсін, еңбегінің жемісін, зейнетін көрсін дегім келеді.

Курстас құрбың:

Жамбыл облысы Байзақ ауданы Сарыкемер мекоеп-гимназиясының қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі, педагог-шебер, Ү. Алтынсарин төсбелгісінің иегері, Абуева Раушан Бәкірқызы

Абуева Р.

«Қазақ университеті» газеті. 2023. №14 (1882)

УЛУҚ АЛИМ МАХМУТ ҚӘШҚӘРИЙНИҢ ВАРИСИ

Бийил түрк дунясида шөһрәт қазанған, қазақ вә уйғур тилшунаслиғиниң иптихари вә авангарди филология пәнлириниң доктори, профессор Рошэнгүл Әмирдинқызы Авакованиң 60 яшлиқ тәвәллуди! Уйғур алимәси өзиниң аңлиқ һаятини әл-Фараби намидики Қазақ Дөләт Университетиға беғишлиди. У аспирантуридин тартип, та бүгүнки күнгә қәдәр, йәни профессор унванини алғичә жан дили билән хизмәт қилип, һәйран қаларлиқ утуқларни қазанған. Алимәниң академиялиқ билими- қазақ тили вә әдәбияти! Университетни үзвий диплом билән пүтүрип, шу жилила мәзкүр «СССР хәлиқлириниң тили» мутәхәссислиги бойичә аспирантуриға оқушқа чүшкән. Қазақ хәлқиниң иптихари, атақлиқ түркшунас Алтай Сәрсеноғли Аманжоловниң йетәкчилигида

илмий тәтқиқат елип бариду. Болупму яш тәтқиқатчи үчүн академик уйғуршунас алим Абдувәли Қайдаровниң университетта бәргән лекциялири вә беваситә илмий мәслиһәтлири наһайити әһмийәтлик болди. А. Қайдаров «Сениң бойиңда илим-пәнгә болған барлиқ хасийәтләр бар. Махмут Қәшқәрийниң әсәрини үгән. Фразеологизмларниң генезиси вә шәкиллиниши (келип чиқиши) қизикарлиқ. Әл -Фараби наמידики университетларни тамамлиған талантлиқ студентларниң көпчилиги түркий тил вә мәдәнийәт тарихини һәр тәрәплимә үгиниду вә варислиқ қилишқа тиришиду» дәп һәр дайим униң роһини көтирәтти. Шуңлашқа Рошәнгүл Әмирдинқизи атақлиқ тилшунас алимни өзиниң иккинчи устази сүпитидә алаһидә һөрмәтләйду.

Яш алимә «Уйғур тилидики пеилға айт фразеологизмларниң морфологиялик вә семантикилик сүпәтлири» намида кандидатлиқ диссертациясини қоғдиған чағдила, Қазақстан тилшунаслиғиға интайин қабилыйәтлик билим егисиниң кәлгәнлиги һәққидә очуқ ейтилған. Диссертация яқланған күни көплигән тилшунас алимлар фразеологизм саһаси бойичә профессор Исмет Кеңесбаевтин кейинки алимә дәп етирап қилишип, оттуриға қоюлған йеңилиқларни тилға алған. Көп өтмәй Рошәнгүл Әмирдинқизи «Қазақ фразеологизмлариниң семантикиси» мавзусида докторлуқ диссертациясини шәрәплик қоғдап, заманивий тилшунаслиқ саһасиниң

нәзәрийәвий дәрижисини яққал көрситип бәрди. Бу хил ғәлибә түпәйли, униңға тез аридила абройлуқ профессор унвани берилгән. Бүгүнки күндә түрк тилшунаслиғиниң тәрәққиятида илмий вә нәзәрийәвий йөңилиши бойичә Рошәнгүл Әмирдинқизи охшаш һәр тәрәплимә вә чоңқур тәтқиқат елип барған уйғур алимлири аз. Тилшунас тәтқиқатчилири арасидики маңлай ақ қашқиси. Алимә умумий түркология мәсилилиридин башқа, умумий тил билими, тил нәзәрийәси, лексикография нәзәрийәси, лингвистикилик мәдәнийәт тонуш, қазақ тили вә уйғур тил билими, этнолингвистика, хусусән қазақ вә түркий тиллар фразеологияси, қазақ тилини иккинчи яки чәт тили ретидә окутуш усуллири қатарлиқ илмий йөңилишләр бойичә көләмлик издинишләрни елип барған. Мошу күндә алимәниң 500 ошуқ илмий әмгәклири йорук көргән, 13 филология пәнлириниң намзитини вә икки PhD докторини тәйярлиған. Илмий мақалилири Американиң, Венгрияниң, Түркияниң, Болғарияниң, Россияниң, Польшиниң, Англияниң хәлиқара әтивалиқ журналлирида йорук көргән. Бүгүнки таңда һәр қандақ алимниң илмий дәрижиси, униң Skopus, Web of science яки болмиса Қазақстан Жумһурийити тәрипидин тәвсийә қилинған ККСОН илмий журналлирида елан қилинған мақалилири арқилиқла өлчиниду. Әпсус, бу саһада бизниң тилшунас алимлиримизниң мақалилири йоқниң орнида. Бу жәһәттин Рошәнгүл Әмирдинқизи наһайити зор дәрижидики утуқларни қолға кәлтүрүп, хәлиқарада аброй-иззәткә еришкән. Р. Авакованиң бу илмий ғәлибилири пәриқлиқ һалда инавәткә елинип, Москва лингвистикилик университетиниң профессор унвани берилгән. Илим -пәнгә һәқикий сөйгү билән яндашқан алимлар үчүн амәтләр ишиги һәр дайим кәң ечиливеридиған охшайду. Алимә 2013 жили хәлиқаралиқ «Болашақ» стипендиясиниму утувелип, АҚШниң Висконсин-Мадисон университетида илмий-әмәлий тәжрибә топлашқа муйәссәр болиду вә көп вақит өтмәй әл-Фараби наמידики Қазақ миллий университетиниң түркшунаслиқ вә тил нәзәрийәси кафедрасиниң башлиғи болуп хизмәткә тайинлиниду. Бу амәт-ғәлибиләр алимәгә техиму чоң шан-шөһрәтләрни елип кәлди. Онға йеқин хәлиқара вә Қазақстан Жумһурийитиниң илмий грантлири саһиби атилип, уларға беваситә йетәкчилик қилип кәлмәктә. Уларниң ичидә «Түрк мәдәнийитиниң дуния цивилизациягә иқбали», «Қазақ вә инди тәпәккүрлириниң мираслиридики роһий аһандашлиқ», «Түрк дуниясиниң тиллиқ ипадиси», ««Lingvo» илими» қатарлиқ хәлиқара лаһийәләр алимәгә зор атақларни елип келиду. 2007 жили Р. Авакова уйғур алимлириниң ичидә тунжа қетим «Қазақстан Жумһурийитиниң Үзвий окутқучиси» мукапат-грантини елишқа муйәссәр болиду. Әпсус, алимә бу шәрәплик атақни алғанда сүкүт сақлидуқ. Бу һәктә

тәпсилатларни йезишқа, сөzlәшкә вақтимиз, пурситимиз вә ижавитимиз болалмай кәлди. Тегишлик дәрижидә тәбрикләпму қоймаптимиз. Р. Аваковаму бунни адәткидәк бир муамма сүпитидә қобул қилип, кәмтарлиқ қилған. Униң үстигә алимә бу унванни бир нәччә қетим елишқа муйәссәр болғанлиғини әскә алсақ, техиму хижиләтчик һиссиятлири бизни егилиши керәк еди. Бийил жил бешида мәзкүр грантни атақлиқ тарихшунас алим Аблаһәт Камалов иккиси алғанда, илим сөйәр хәлқимиз хошал болуп, сәмимий изгү-тиләклирини қизғин йоллиди. Аблаһәт Камалов бүгүнки тарихшунаслиқ билиминиң тәрәққият маһийити қандақ өзгәртишкә мувапиқ болса, Рошәнгүл Әмирдинқизиму түркий тилшунаслиқ саһасидә әйнә шундақ түп асаслиқ муаммиларни қозғаветишкә муйәссәр болған. Уйғуршунаслиқ саһаси шу қәдәр муваппәқийәтләргә муһтаж едики, бүгүнки күндә қазақ, өзбәк, татар, қирғиз алимлириниң қолға кәлтүриватқан нәтижилири һәйран қаларлиқ болғачқа, бу жәрияндиң сирт қалсақ уйғур алимлири үчүн, сипайилиқ билән ейтқанда, хижиллиқтин көңлимиз сунған болған - болатти. Бу йәрдә гәп миллий тәшналиғимизни қандуривелишимиздила дәп қаримаслиқ керәк. Һәрғизму һәм ширин чүш әмәс. Һәрғизму һәм соғуққанлиқ тәпәккүрдин жараклап кәтकिनимизму әмәс. Йәни ич пушиғимизни бесишқа қаритилғанлиғи йоқ. Асасий мәсилә мэдәнийитимизниң йеңилиқ яритиш күчини жарий қилишимизда. Бундақ ғайә тәбиий бир инкас, әлвәттә, әқлимиз билән ипадә болуватқан мәсилә. Бу йәрдә биз уйғур тилшунаслиғиниң пешивалири Ғожәхмәт ака Сәдвақасов билән Туғлуқжан ака Талиповларни әслимәй өтәлмәймиз. Улар әмәлгә ашурған тәтқиқатлар ички мәнивият жәһәттин наһайити жанлиқ, қувити жәһәттин әң жәлипкар, тиришчанлиғимиздики әң мурәссәсиз мөжүзә сүпитидә тарих сәһиписини ачқан. Бу тарихий түс алған жүрәтлик иқтидаримизни Рошәнгүл Әмирдинқизи билән биллә профессорлар Вилинур Уйғуроғли Мәхпиров вә Сәйпулла Абдуллаевлар (қирғизстанлиқ тилшунас алим) намайән қилип, милләт сүпитидә сақлинип қелишимизнила әмәс, бәлки жошқун тәрәққият арзумизға роһий қувәт-мәдәт берип кәлмәктә. Уларниң хәлиқарада етирап қилинған әмгәклири чарисизлиқ мәпкүримизни сақит қилишқа, мәнивий мәлһәм болмақта. Чүнки хәлқимиз мэдәнийәт тәрәққиятиниң суға чилинип қелишини һәрғизму халимайду. Бәлки уни гүлләндүрүшкә болған зор миллий еһтияжимизни етиқимай намайән қилип турушни истәйду. Бу һәм мэдәният яратқан хәлиқниң еқидиси вә мәпкүри! Алаһидә тилшунаслиқ тәпәккүргә егә милләт сүпитидә тонулишимизға асас! Р. Авакова бу муқәддәс йолда һәрғизму тенәп-тәнтирәп кетишкә, йәни дәвир тәләплигә уйғун, зийиниға қарап өзгиришимизгә мутлақ болмайдиганлиғини өзиниң тәтқиқатлири вә түркий тилшунаслиғиға қошқан төһписи билән тәстиқләп вә дәлилләп бәрди. Бу жәһәттин алимә оттура әсирниң улук намайәндиси, бовимиз Махмут Қәшқәрийниң һәқиқий мәнәдики варисчиси екәнлиғини испатлап келиватиду. Айшәм Шәмиева, Бүвихан Әлахунова, Рисаләт Кәримова қатарлиқ илим-пәндики уйғур аяллири исми билән қандақ пәхирләнсәк, хәлқимиз Рошәнгүл Әмирдинқизиниң исми билән шундақла пәхирлиниду дәп қараймән.

Рошәнгүл Әмирдинқизи Авакова 1963 жили 24 апрель күни Алмута вилайити Нарынқол наһийәси Райимбек мәлисидә дуняға кәлгән. Атиси Әмирдин вә аниси Роза Мухаметқызы Мухаметова өзлири теһи студент болғачқа, тунжа пәрзәнти Рошәнгүл Момиси Майимханниң қолида өсүп чоң болған. Шуңлашқа Рошәнгүл Әмирдинқизи «Әгәр мениң бойимда қандақ яхши хасийәтлик пәзиләтләр, давамлиқ ақ көңүллүк кәйпият вә чин жүрәклик қисмәтләр болса, униң арқа тәрипидә шу Майимхан моманиң тәрбийиси вә меһри ятиду» дәп һәр дайим тәкитләйду. «Майимхан аниммз әрәпчә вә латинчә савати наһайити жуқури дәрижидә еди. Тил мэдәнийитигә болған мунасивити билән бәкму пәриқлинәтти. Һәммә балилириниң билимгә болған ихласини ашурди». дәп алаһидә мәғрурлиниду Рошәнгүл. У атисиму Әмирдин ака Һевулла оғлиму наһайити билимлик вә оқумушлуқ кишиләрдин екәнлиғини тәкитләйду.

Әмирдин ака Һевуллаоғли узақ жиллар давамида өз кәспи бойичә инженерлиқ хизмәтләрни атқуруп, жәмийәткә адил әмгиги билән тонулиду. Аниси Роза Мухаметқызы қазақ тили вә әдәбияти бойичә дәрис бериду. Улар Алмутиға көчүп кәлгәндә, Рошәнгүл Әмирдинқизи шәһәрдики даңлиқ 12 мәктәптә билим алиду. Рошәнгүл әйнә шундақ қайнақ муһитта билим елип, өсүп йетилгән. Бүгүнки күндә алимә тилшунаслиқ пәни бойичә наһайити

чоң тэтқиқатларни елип бармакта. Келәчәктә түркшунаслик саһасида йәниму чоң мувапәкқийәләрни қолға кәлтүридиғанлиғи шүбһисиз!

А. Туливалди

УСТАЗИМ БИЛӘН ПӘХИРЛИНМӘН

Балилик дәвримдә дадам рәһмәтлик бешидин өткән кәчмишлирини, һаятидики қизиқарлиқ вақиәләрни тәпсилией ейтип, дайим *«ана жутқа аилә шараитиға бағлиқ қайтип кәлмигәндә, кам дегәндә пән намзити болаттим»* дәп әпсуслинатти, апам иккиси биз қизлирини алий билимлик қилип, илим йолиға чүшүшкә бар мүмкинчилиқни яратти. Дадамниң интеллигент ағинилири дайим өйимиздә мейман болатти. Әдәбият, маарип, журналист қисқиси билимлик адәмләрни дадам бөләкчә һөрмәтләтти. Көплигән шагиртлириға кәсип таллашта өз пикир, несиһәтлирини берип, дайим йол-йоруқ көрситәтти. Бизгә кичигимиздин әшу ака-һәдилиримизни сирттин тонуштуруп, әмгәклири һәққидә тохтилатти. Шуна, бизниң аилидә хәлиқ хизмитидә жүргән, алим, сәнъәткар, язғучи ака-һәдилиримизгә болған һөрмәт жуқури еди.

Шундақ исми тонулған алимә һәдә Рошәнгүл һәдә Авакова исмини бурунтин биләттим, бакалавр, магистратурида окуп жүргинимдә тонушушқа пурсәт болмиди, амма көңлүм дайим ушбу инсан тәрәпкә тартипла туридиған.

2013 жили илмий стажировка бойичә Америка Қошма Штатиниң Жәнубий Каралина штатиниң Коастал Каралина Университетидә 20.09-20.10.13 арасида бир ай тәһсил көрдим, илмий рәһбирим Анна Олдфиелд 2-6 октябрь күнлири Вискансон штатиниң Медисон-Вискансон университетидә Мәркизий Азия мәсилилири бойичә 14-қетимки Конференциясиға қатшишимни тәклип қилди, мән ушбу конференцияға хәлқимиз пәхри, талантлиқ шаир *«Илья Бәхтия ижадийити»* мавзусида доклад тәйярлидим. 2-октябрьда илмий йетәкчимниң сәпдашлири Медисон-Вискансон университетиниң профессори, PhD доктори Юлай Шамилоғли вә PhD доктор Фунда Деринлар кәң қуач йейип қарши елип бәш күн мабайнида йеқиндин ярдәм берип, мениң конференцияға қатнишимға мүмкинчилиқ яратти.

Юлай Шамилоғли алдин-ала маңа электронлуқ хәт йоллап, 3.10.13 Симпозиумға қатнишишқа тәклип бәргән еди, мән өз келишимимни берип, шу күни Татарстандин кәлгән алим, тарих пәнлириниң доктори Дамир Исқаков вә Юлай Шамилоғли болуп бардуқ, мән пәкәт шу күнила ушбу конференция һарписида Әл Фараби намилиди Қазақ Миллий университетиниң ф.п.д., профессорлар Рошәнгүл Авакова, *Анаргул Салқинбай вә ф.п.к, Ғазиза Имәналиевалар* тәрипини уюштурулған тунжа кетимлиқ Қазақстан алимлириниң симпозиуми екәнлигини хәвәр таптим вә көп вақиттин бери исмини аңлап, тонушуш пурситигә егә болмиған көрнәклик уйғур алимәси Рошәнгүл һәдә билән тонуштум. Мана шу күндин етиварән, Рошәнгүл һәдә маңа һәрдайим йеқиндин ярдәм берип, йол-йоруқ көрситип келиватиду, мән у яқни толуқ асаста илим йолидики устазим дәп билимән.

PhD докторлуқ диссертациямни яқлашта икки опонент тепишта вә ушбу жиллар мабайнида илим йолидила әмәс бәлки шәхсий һаятимдиму дайим йенимдин тепилидиған устазим вә мәдәткаримға айланди.

Устазим билән йеқиндин арилишиш түпәйли бәш балиниң чоңи болған Рошәнгүл һәдәмни момиси баққан болса, ата-аниси Әмирдин ака вә Роза һәдәдин меймандостлуқ, кичикпейиллиқ, адиллиқ кәби хисләтләрни бойниға сиңәргән вә ини-сиңиллириға дайим йөләкчи, көйүмчан қериндаш екәнлигигә көз йәткүздүм.

Әпсус, ахирқи икки-үч жылда ата-анидин айрилған қериндашлириға Рошәнгүл һәдә өйниң чоңи ретидә, қанитини йейип, ғәмхорлуқ қилип кәлмәктә.

Устаз алимә Рошәнгүл һәдә ушбу жылларда онлиған кандидат, PhD докторларни йетилдүрүп кәлмәктә, шуларниң ичидә үчи бизниң милләт вәкиллириду, улар һели мәрһум *Руфат Бавдинов, Алийәм Қурванбақиева, Анаргүл Исламова*. Рошәнгүл һәдә шагиртлири үчүн дайим йенидин тепилидиған әқилчи вә иккинчи анисиға айланди, һә шагиртлири болса Рошәнгүл һәдигә бөләкчә еһтираһ билән қарайду.

Устазим Жумһурийәтлик Уйғур Мәдәнийәт Мәркизи йенидики Алимлар Кеңиши жиғинлирида дәсләпкиләрдин болуп, Қазақ Миллий Университетиниң Шәриқшунаслиқ факультетида учришиш уюштуруп миллий илим йоли тәрәққиятиға болған һөрмитини көрсәтти.

Устазим әмгиги дайим жуқури баһалинип кәлмәктә, 2007 жили Билим вә Илим Министрлиги тәрипиниң «Әң яхши оқутқучи» унванини алған болса, Болашақ программиси бойичә Вискансон Медисон университетида бир жыл тәҗрибә алмаштуруп кәлди.

ҚР, Илим вә Алий билим бериш министрлигиниң 28 декабрь 2022 жили № 216 Буйруғиға бойичә илмий стипендия егиси аталса, йәнә бир хуш хәвәр 2023 жили 24-27 апрель арасида шагиртлири вә кәсипдашлири тәрипиниң Түркийә мәмликити Стамбул Университетида Рошәнгүл Әмирдин қизи Авакованиң 60 жилиқ тәвәллуди бойичә Хәлиқара әнжуман уюштурулмақчи.

Мениңчә мошундақ мәртивигә егә болған уйғур қизлири камдин кам болуши керәк. Пурсәттин пайдилинип, мәнму устазимни қош хошаллиқлири билән чин қәлбимдин тәбрикләймән.

Һармаң устаз, ашар даванлириңиз көп болсун, биз сиз билән пәхирлинимиз.

*Розиева Д.
Әхбарат журналы 1-2 (101) 14-15 бб.*

ШАГИРТ ЛӘВЗИ УСТАЗИМ – ХӘЛҚИМ ПӘХРИ

Балилиқ дәвримдә дадам рәмәтлик бешидин өткән кәчмишлирини, һаятидики қизикарлиқ вақиәләрни сөзләп бәргәч, «Әгәр мән ана жутумға аилә шараитиға бағлиқ қайтип кәлмигинимдә, жәмән пән намзити болаттим» дәп әпсуслинатти. Амма дадам билән апам биз, қизлирини, алий билимлиқ қилип, илим йолиға чүшүшкә бар мүмкинчилиқни яратти. Әдәбият, маарип, журналист қисқиси, билимлиқ адәмләрни дадам бөләкчә һөрмәтләтти. Көплигән шагиртлириға кәсип таллашта өз пикир, несийәтлирини берип, уларға дайим йол-йорук көрситәтти. Бизгә кичигимиздин әшу ака-һәдилиримизни сирттин тонуштуруп, әмгәклири һәққидә тохтилатти. Шуңлашқа, бизниң аилидә хәлиқ хизмитидә жүргән, алим, сәнәяткар, язғучи ака-һәдилиримизгә болған һөрмәт жуқури еди.

Шундақ исми көпчилиқкә тонулған алимә, филология пәнлириниң доктори Рошәнгүл Аваковани бурунтин биләттим. Бирақ бакалавр, магистратурида окуп жүргинимдә алимә билән тонушушқа пурсәт болмиди, амма көңлүм дайим ушбу инсан тәрәпкә тартипла туридиған.

2013- жили АҚШниң Жәнубий Каралина штатиниң Коастал Каралина Университетида бир ай илмий стажировкида болдум. Илмий рәһбирим Анна Олдфиелд шу жилниң 2-6-октябрь күнлири Вискансон штатиниң Медисон-Вискансон университетида Мәркизий Азия мәсилилири бойичә илмий конференциягә қатнишишимни тәклип қилди. Мән хәлқимиз пәхри, талантлиқ шаир «Илия Бәхтия ижадийити» мавзусида доклад тәйярлидим. Мени илмий рәһбиримниң сәпдашлири Медисон-Вискансон университетиниң профессори, PhD доктори Юлай Шамилоғли вә PhD доктори Фонда Деринлар кәң кучақ йейип қарши алди вә маңа бәш күн мабайнида йеқиндин ярдәм беришти. Мән шу күни ушбу конференция һарписида әл-

Фараби намыдики Қазақ Миллий университетиниң профессорлири Рошәнгүл Авакова, Анаркүл Салқинбай вә доцент Ғазиза Иманалиева тәрипидин уюштурулған тунжа кетимлик Қазақстан алимлириниң симпозиуми екәнлигидин хәвәр таптим вә көп вақиттин бери исмини аңлап, тонушуш пурситигә егә болмиған көрнәклик уйғур алимәси Рошәнгүл Авакова билән тонуштум. Мана шу күндин етиварән, Рошәнгүл һәдә маңа һәрдайим йеқиндин ярдәм берип, йол-йорук көрситип келиватиду. Мән у яқни илим йолидики устазим дәп билимән.

PhD докторлуқ диссертациямни муваппәқийәтлик яқлашта вә мошу жиллар мабайнида илим йолидила әмәс, бәлки шәхсий һаятимдиму дайим йенимдин тепилидиған устазим вә мәдәткаримға айланди.

Һаятиниң қириқ жилини билим бериш саһасиға арниған устаз, мол тәҗрибиси билән билими арқилиқ дайим кәсипдашлири арасида һөрмәткә сазавәр болупла қалмай, Қазақстан Жуқарқи Билим бериш системимида алдиңқи сәпләрдә хизмәт қиливатқан үлгүлүк кадр болуп һесаплиниду.

Қазақстан Лингвистика саһасида өзигә хас орни авази бар Рошәнгүл Әмирдин қизи 1981 - 1986 жилири арасида әл-Фараби (бурунқи С.М.Киров) намыдики Қазақ Миллий университети филология факультетиниң қазақ тили вә әдәбияти кәспи бойичә қизил диплом билән тамамлиған түләк.

1988 – 1991 жилири ушбу университетниң умумий тил билими кафедрасиниң күндүзги бөлүм аспиранти.

1991 жили 10.02.02 – СССР хәлиқлириниң тиллири (уйғур тили) кәспи бойичә «Һазирқи заман уйғур тилиниң пейл фразеологизмлириниң мәнилик вә морфологиялик алаһидиликлири» («Семантико-морфологическая характеристика глагольных фразеологизмов современного уйгурского языка») намзатлиқ диссертациясини, һә 2003 жили «Қазақ фразеологизлириниң семантикиси» («Қазақ фразеологизмдерінің семантикасы») мавзусида 10.02.02 – қазақ тили бойичә докторлуқ диссертациясини илмий рәһбири профессор А.С. Аманжолов рәһбәрлигидә утуқлуқ қорғиди.

Әмгәк йоллини 1986-1988 жилири. Ч. Вәлиханов намыдики Көкчетав дәләт педагогикалиқ институттида қазақ тили оқутқучиси; 1988 – 1991 жилири әл-Фараби намыдики Қазақ Миллий университети умумий тил билими кафедрасиниң күндүзги бөлүм аспиранти; 1991 жилдин һазирқи күнгичә әл-Фараби намыдики Қазақ Миллий университети умумий тил билими кафедраси доценти, 2004 жилдин бери профессор атиғини алди.

Рошәнгүл Әмирдин қизи әмгәк йолини оқутқучи болуп башлиса, 1988 -1991 жилири әл-Фараби намыдики Қазақ Миллий университетиниң аспиранти; 1991-1993 жилири чоң оқутқучи, 1993-2004 жилири әл-Фараби намыдики Қазақ Миллий университетиниң доценти,

2005- 2007 жж. – Москва Дөләт Лингвистика университетиниң профессори, 2006 – 2017 жилири әл-Фараби наmidики Қазақ Миллий университетиниң профессори,

2008-2013 жилири әл-Фараби наmidики Қазақ Миллий университети Түркшунаслик кафедрасиниң рәһбири; 2013-2014 жилири Хәлиқаралиқ «Болашак» стипендия бойичә Висконсин-Мадисон (АҚШ) университетидә тәжирибә алмаштурди; 2014-2021жилири әл-Фараби наmidики Қазақ Миллий университетиниң профессори; 2021жилдин әл-Фараби наmidики Қазақ Миллий университетиниң түркшунаслиқ вә тил теорияси кафедрасиниң рәһбири.

Рошәнгүл һәдә Авакованиң нөвәттики утуғи 2005-2007 жиллар мабайнида хәлиқаралиқ жуқарқи билим бериш орунлириниң келишими бойичә Москва лингвистикилиқ университетиниң «Қазақ тили мәркизи» рәһбири, университет профессори хизмитидә болуп, студентларға қазақ тилидин дәрис бәрди. Шу жилири Москва Лингвистикилиқ университети убштурған «Лингвопарк» лаһийәси бойичә «Чәтәлликләргә арналған қазақ тили» дәрислик авторлириниң бири болди вә зор әмгиги баһалинип, «РФ илим вә билимигә қошқан төһписи үчүн» медали билән тәғдирләнди.

2007 жили «Қазақстан Республикаси Әң яхши оқутқучи» конкурсниң ғалиби, 2008-2010 жилири «Lingvo» илмий–тәжирибә лаһийә ғалиби (Россия Билим вә Пән Министрлиги һамийлиқ қилди).

2015 жилдин та бүгүнки күнгичә бирнәччә Республикалиқ вә хәлиқаралиқ илмий-тәтқиқат лаһийә вә грантларниң ғалиби болуп кәлмәктә.

Мошу жиллар жәриянида профессор Рошәнгүл Авакова 10.02.02 – қазақ тили (2); 10.02.19 – тил теорияси (2); 10.02.20 – селиштурмилиқ-тарихи, типологиялиқ вә селиштурма тил билими (3) кәсиплири бойичә 13 филология пәнлириниң намзатлири, 2 - PhD доктор тәйярлиди.

Ушбу жилларда йорук көргән әмгәклири һәққидә тохталсақ, 500–дин ошук илмий әмгәкниң автори, атап көрсәтсәк: 1- дәрислик (ҚР Билим вә Пән Министрлиги тәрипидин нәшир қилинған), 5 –монография, 2- дәрислик, 7 –оқутуш курали, 3–оқутуш–методикилиқ ярдәмчә (әдістемелиқ нұсқау), 2– луғәт, 20 – ошук умумий тил билими пәни бойичә республика бойичә типлиқ программиларниң автори. Илмий мақалилири Ғылыми мақалалары АҚШ, Венгрия, Испания, Түркийә, Болғария, Россия, Польша, Улуқбритания нәширлири билән жуқури дәрижидики хәлиқаралиқ илмий-теориялиқ, конференциялирида музакирә қилинип, илмий әмгәк ретидә журналдар вә илмий топламларда, шундақла Қазақстан Республикаси Назарәт Комитетлири (ККСОН МОН РК) бәкиткән журналлири билән республикилиқ семинар, форум вә дүгләк устәл материаллирида бесилған.

Әл-Фараби наmidики Қазақ Миллий университетиниң учумқари ушбу университетниң филология, шәриқшунаслиқ факультетлирида отгуз бәш жил хизмәт атқуруп, 300-дин ошук илмий мақалә йезип, миңлиған студент, магистрант, PhD докторантлириға тил теорияси, этнолингвистика, когнитивлиқ лингвистика вә түркшунаслиқ бойичә: “Түрк тиллириниң селиштурма грамматикаси”, “Умумий тил билими”, “Тил билимигә киришмә”, “Тил билиминиң философиялиқ асаслири”, “Ижтимаий лингвистика”, “Түрк филологиясиға киришмә”, “Тил билими теорияси”, “Түрк фразеологизмлириниң семантикиси вә прагматикиси” в.б. пәнләр бойичә лекция берип кәлмәктә. Ушбу пәнләр бойичә типлиқ программилариниң автори вә һәмавтори.

Ақ көңүл, чәһридин нур чечилип турған, барлиқ инсанларға ярдәм беришкә дайим тәйяр ұстаз, алийжанап инсан, кәсипдашлири арасида зо һөрмәткә егә, чоңға һөрмити, кичиккә иззити билән дайим жавапкәрчилик билән қарайдиған Рошәнгүл Авакова ана тилидин сирт қазақ, рус, инглиз, түрк, латин тиллирини билидиған полиглоттур.

Устазим билән йекиндин арилишиш жәриянида бәш балиниң тунжиси болған Рошәнгүл һәдини момиси баққанлиғини, ата-аниси Әмирдин ака билән Роза һәдидин меһмандостлуқ, кичикпейиллиқ, адиллиқ кәби хисләтләрни бойиға синдүргәнлиғини вә ини-сиңиллириға дайим йөләкчи, көйүмчан қериндаш екәнлигигә көз йәткүздүм.

Ахирқи икки-үч жылда ата-анидин айрилған кериндашлириға Рошэнгүл һәдә өйниң чоңи сүпитидә қанитини йейип, ғәмхорлуқ қилип кәлмәктә.

Мәһсулдар алимә ушбу жыллар ичидә онлиған пән намзатлири билән PhD докторлирини тәрбийиләп йетилдүрди. Алийәм Қурванбақиева, Анаргүл Исламова вә һели мәрһум Руфат Бавдинов әйнә шулар жүмлисидиндур.

Устазимниң узун жилиқ әмгигиму мунасип баһалинип кәлмәктә. 2007- жили у оқутқучилиқ паалийитидики утуқлири үчүн Қазақстан Билим вә пән министрлигиниң «Алий оқуш орниниң илғар оқутқучиси» унваниға сазавәр болған болса, 2022-жили ҚЖ Илим-пән вә Алий билим бериш министрлиги тәрипидин тәстикләнгән мәхсус стипендиясиниң саһиби аталди.

Алимә Вискансон штатиниң Медисон-Вискансон университетида «Болашақ» программиси бойичә бир жилиқ илмий сәпәрдә болуп қайтти.

Мошу жилиң 24—27- апрель күнлири Стамбул университетида Рошэнгүл Әмирдинқизи Авакованиң 60 яшлиқ тәвәллудиға бегишланған хәлиқара әнжуман уюштурулмақчи.

Мениңчә мошундақ мәртивигә егә болған уйғур қизлири камдин-кам болуши керәк. Пурсәттин пайдилинип, мәнму устазимни ушбу хошаллиқлири билән чин қәлбимдин тәбрикләймән.

Һармаң устаз! Ашар даванлириңиз көп болсун, биз сиз билән пәхирлинимиз.

*Розиева Д.
Әхбарат журналы 1-2 (101) 14-15 бб.*

Avakova R.A.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

IMPACT OF TURKISH CIVILIZATION ON WORLD CULTURE: LINGUISTIC EXCURSION

Özet: Modern uygarlığın sınıflandırıcısında "Türk uygarlığı" kavramının olmaması, bilimsel kavramın ve yaklaşımın kayıtsızlığı, bilimsel projenin alaka düzeyini ve onu incelemenin gerekliliğini şart koşmaktadır. Bunun nedeni, medeniyet araştırmasının sınıflandırıcısına özgü tüm önkoşulların varlığı, yani tarihi nedenlerden dolayı kendi tarihine, oluşumuna, gelişmesine ve «sönmesine» sahip olması, eski ve evrensel koşulların şüphesiz Türk uygarlığının varlığının kanıtıdır.

Anahtar kelimeler: Түркі өркениеті, түркітану, әлем тілдері, контактология, классификатор, өркениет, мәдениет

Summary: The novelty and perspective of research: the absence of the Turkic civilization in typological and classification studies emphasizes the relevance of scientific work and the need for research in this area since there is no doubt that the "Turkic civilization" is an ancient, original and universal civilization with its own history: origin, development and extinction.

Keywords: turkish civilization, turkology, world languages, ethymology, contactology, classifier, lexicography, society, culture.

It is very difficult to say that the concept of "Turkish civilization" has been fully formed in the world of science space. The formation of the concept of "civilization" has its origins in the XVII century. if we take into account that it was initially taken from European social sciences, the concept of "civilization" in the background of history was born in direct connection with Western Europe. In that period, Europe played the role of the founder, creator, and innovator of world culture and civilization, but on the contrary, other people outside of Europeans and their habitats were evaluated as the manifestation of barbarism and vulgarity, motherhood and "lack of culture". From this point of view, XVII-XX centuries. the researchers' thoughts on the development of the civilization of mankind, mainly with Europe, their permanent written culture, i.e., the state, the development of writing, material value and related economic relations, which are an integral part of civilization, were put in the first place.

The absence of the concept of "Turkish civilization" in the classification of modern civilization, and the lack of formation of a scientific concept and point of view creates the relevance of the scientific project and the need for its research. The reason is that the presence of all prerequisite characteristic of the classification factor of civilization, i.e. the existence of its own history, formation, development and "extinction" due to historical reasons, ancient and universal conditions are known as undoubted evidences which indicate the existence of Turkic civilization. The numerous occurrences of Turkish words used in modern world languages (European languages: Russian, Bulgarian, Hungarian; Eastern languages: Chinese, Arabic, Persian, Hindi; Mongolian) are proof of the long historical traces of "Turkish civilization".

The main goal is to create a methodological and scientific concept of the modern "Turkish civilization" problem and to introduce this concept into the world classification of new civilizations, to study the vocabulary that shows the features of the use of Turkish words in world languages.

It is known that the theory of civilizations and the classification of cultures originated in the West, which is why the world of Eastern culture has not been uniformly studied. The findings of theoretical works on the civilization in China, Egypt, Japan, and India were included in many typological works (N. Ya. Danilevsky, K. V. Leontiev, R. Guenon, O. Spengler, J. Gobineau, A. J.

Toynbee, etc.). and if we cannot say that Turkic nomads and their empires were analyzed in the works of any authors. What is the reason for such a negative attitude towards the structural concept of "Eastern" Turks which shows them as barbaric thugs, why is there such a big negative record about the Turks?

First of all, starting from the time of the Hun invasion, an opinion about the savagery and rudeness of the nomads was formed in the West. In addition, the Eurocentrism of cultural scientists plays a role in the negative attitude. Secondly, there are not many material monuments from the ancient nomadic culture that have reached us. According to L. N. Gumilev, the products of Turkic material culture (felt, leather, wood and guts) have been preserved worse than stone, and the ongoing excavations reveal runic inscriptions (Orkhon, Yenisei, Talas, Khakas inscriptions, etc.) confirms the existence Turkic culture.

Next, it is worth considering a few historical facts from the life of the ancient Turks in order to determine the fallacy of the Eurocentric view of Turkic culture and the importance of the Turkic world as part of the concept of the "East".

Turks as a fundamental ethnic group Formed in the 6th century, occupied a vast steppe region from Persia and Byzantium to China [1, pp. 143-151]. There is no unequivocal clear opinion about the origin of Turkic names. Currently, the word "Turk" has only a linguistic meaning, because people of other origins neighbouring the Turks learned the Turkish language only by talking with Turkic peoples (for example, Azerbaijanis). Nowadays the group of Turkic languages includes Turks, Azerbaijanis, Uzbeks, Kazakhs, Uighurs, Turkmen, Tatars, Kyrgyz and Kumyks, and others. attributes. Despite dialectal differences, these folks have a lot in common.

L.N. Gumilev, in his research, has written about the ancient Turks, concluded that they had their own state organizational system (the country) that protected them from disunity and remained a royal inheritance (distributive-level system), a so-called distributive-level system which did take place not only in the state structure but also in family relations. Also, the Turks had their own hierarchy, military discipline, diplomacy, and developed worldview in contrast to the ideological systems of the neighbouring countries.

L.N. Gumilev proved that the Turks were not only engaged in invasions but also had settled settlements, the Turks were engaged in crafts and trade. As a result of the harshness of the steppe climate, they learned to make various products from wool, felt, and guts, built carts and portable houses, worked iron and raised livestock.

It was these Turks who were the first to engage in iron processing in Central Asia (traces of the production of iron ore, tin, gold, silver, etc. dating back to the 6th-9th centuries were found in Altai), this success, which is evidenced by written sources and archaeological discoveries, allowed them to achieve independence, allowed the army to get armed. Turkish blacksmiths made coins, very strong knives, axes, swords, pots, etc.

Nomadic livestock breeding created two systems among the Turks: "village system" - each family owned their own specific land for wintering and summer livestock; "nomadic system" - several families gather together and surround the guards and carts all night. These systems were preserved in the nomadic generations of Turks in Central Asia until the end of the 19th century. As for the settlement of the Turks, the yurts of the Turks would have impressed European, Arab and Chinese travellers. In medieval China, Turkish music and clothes became fashionable, and the Chinese liked yurts as well.

N.B. Budaev says that the shape of the yurt is amazing from the point of view of the theory of elasticity, the wooden beams form a light but wide dome. There was a smoky roof in the middle of the roof, the interior and exterior of the yurt were covered with special carpets, and he said that the inside of the yurt was very warm. During the transition to a settled life, the Turks began to build one-room polygonal houses, similar to those found among the Balkars, Nomads, Kazakhs, Tatars, Tivas, and other Turkic peoples.

In terms of housing, domestic life, and military affairs, the inventions of nomads are a contribution to the world's cultural treasure at the same level as the wheel, concrete, lamps and other inventions of non-nomadic sedentary people. Many clothing items were invented in Turkey.

According to L.N.Gumilev, Turkish soldiers wore a headdress with a straight collar, buttoned from right to left, a headdress similar to the Kazakh Malakai with iron details and guts, as well as a belt and rim, armour with iron details, badger skin pants, light and soft black leather boots [2].

N.M. Budaev says that the Turks had combat helmets, turbans, and high fluffy fur coats. Turks wore various coats and capes decorated with various ornaments. The words *yapanchi* (cloak or burka) are often found in Russian writings. Clothing created by the Turkic civilization was introduced to the neighbouring population during trade relations, conquest and migration of the Turks.

Now let's look at the moral side of ancient Turkic life. Robbery did not occur among the Turks (they marked the cattle) and considered it equal to treason and murder. "The Turks did not know flattery, lies, hypocrisy, artifice, slander, the arrogance of relatives, or oppressing their partners, they did not suffer from the consequences of disbelief, did not acquire property due to different interpretations of the law," says Al Jahiz. A woman has a high status among Turks, and mothers have always been respected. In Turks, violence is considered the most serious crime. It follows from this that we can see that the Turks had special moral and ethical views and principles.

As for the spiritual and religious sphere in the life of the Turks, in the ancient Turkic religion, the worship of God, ancestors, animistic totems, and signs of shamanism are intricately intertwined. The supreme God of the Turks is Tanir (Koktaniri) (in many Turkic peoples this word is preserved and means "God"), invisible and omnipresent, who gives life and takes life, and it is forbidden to depict God. Similarities between divinity and Islam can be seen here, and it is no coincidence that almost all Turkic people eventually became Muslims.

The main totem of the Turks is the wolf (wolf), which is considered the origin of the Turks. Folk epics have been preserved in all Turkic peoples, showing similarities that show the common origin of the Turkic people ("Manas" in the Kyrgyz, "Kobylandy Batyr" in the Kazakhs, "Olonho" in the Yakuts, "Narty" in the Balkars).

It should also be mentioned that there are foreign words from Turkic languages into Russian (and Belarusian, Ukrainian, and Eastern Slavic languages in general), as well as Western European languages. In particular, from Turkic into Russian in various spheres of life, from domestic life to trade and military up to the industry, many words were introduced: *chekan*, *tovar*, *monet*, *boyarin*, *bogaty*, *kazna*, etc. Thus, Kazakh scientist S.Sh. We support Ayazbekova's opinion that Turkic civilization should be added to the system of civilization classification based on a number of signs (uniqueness of common territory and living conditions, linguistic kinship, presence of religion and writing, etc.).

It shows that in modern times there is a need for a specific program to modernize the spiritual heritage of the Turkic people. That is, first of all, it is necessary to create a unified program to modernize the consciousness and spirituality of the Turks, to define their highest spiritual and moral potential, and at last, to reach the highest level from a spiritual point of view. That is why, for various reasons, the parts of Turkish culture that are not in demand are demanding revival today. The national civilization not only shows the achievements of the West, but it is becoming clear that the time has come for modernization in other regions of the world, especially in the Eurasian region.

The Turkic world is a unique world that has had a special influence on world history, the development and direction of culture and civilization on the glorious path of history, and thus formed the basis for the birth of an unshakable culture and civilization. The main reason for its influence and impact is that the Turkic world is geographically located in the central part of the Eurasian continent, and served as a bridge connecting two great cultures, such as the East and the West. In our opinion, many researchers do not take into account the following principles when emphasizing this role of the Turkic world: first, they do not take into account the inevitable influence and impact of other cultures on the Turkic culture. And by that, you mean learning cultures and going far and wide. Secondly, the Turks themselves had a high level of culture and civilization at that time. Their culture had a special influence on the culture of their neighbours. According to many great scientists, the Turkish civilization set the initial prerequisites for the development of neighbouring civilizations, of course, European culture is no exception.

It is known that the theory of civilizations and the classification of cultures originated in the West, which is why the world of Eastern culture has not been studied unevenly. The findings of theoretical works on civilizations of China, Egypt, Japan, and India were included in many typological works (N. Ya. Danilevsky, K. V. Leontiev, R. Guenon, O. Spengler, J. Gobineau, A. J. Toynbee, etc.). p.), and we cannot say that Turkic nomads and their empires were analyzed in the works of any authors. If there are records about the Turks, what is the reason for such a negative attitude towards the structural concept of the "Eastern" Turks which shows them as barbarians and thugs, still requires theoretical research and research in science today.

These prerequisites will be proven from a scientific point of view and will be the main principles for the concept of "Turkish civilization" to take place in the world classifiers. The main goal of the research is to solve problems such as the penetration of Turkish words into the world languages, and the expansion or narrowing of their scope of use, based on which factors they have formed as an element of the main vocabulary of that language, are there any historical, cultural or social reasons?

Therefore, in the scientific research, we focus on the theory of language relations, its main features, and the scope of use of Turkic words in Iranian, Hindi, Mongolian, and Russian languages.

The exact causes for language changes are of interest to researchers. Until now, this field is one of the most complex and controversial issues in language theory. An important step in solving this difficult problem is to recognize the internal and external causes of linguistic changes. Various changes occur in the language as a result of the interaction of the elements of the linguistic system or the internal processes of the language beyond the consciousness and will of the speaker. In this case, it is necessary to pay attention to the internal factors of language development. Sometimes language changes are caused by reasons other than the language of the people, social relations, economic and cultural development, etc. can be pushed. Such factors are called external factors. One of the factors that cause language changes is the contact of any language with another language. The relationship between languages is linguistic, psychological, social, ethnohistorical, etc. closely related to factors. This is a complex and multifaceted phenomenon. The economic, social, political, and cultural life of a people in a certain era, relations with other countries, and customs are clearly felt first of all from its language and the meaning of words.

Sometimes all the phenomena in various spheres of life contribute to the vocabulary of the language and remain in the language as a witness. That is why it is of great theoretical and practical importance to comprehensively study and determine the elements of the vocabulary of the language, which is a mirror of the life and culture of each nation, its material and spiritual treasure, the mutual relations of languages, the changes that occur in it on the basis of changes.

The influence of various factors in the history of the people on the language is also different. Events in the life of the society indirectly affect the morphological, syntactic, and phonetic layers of the language, and directly affect the lexical sphere of the language. In the meantime, the term "directly influences" should be understood only conditionally. Because it is not necessary that the meaning of each word corresponds exactly with its concept category. It is clear that a certain meaning somehow affects a certain word. And this itself gradually turns into a linguistic tradition and remains from generation to generation as the most precious heritage. In this way, the national language preserves its national character.

The vocabulary of the language is not only developed due to its internal capabilities but is also supplemented and enriched by foreign and foreign words. Therefore, the transition of words from one language to another shows that it is a natural phenomenon of language development and that there are constant processes of exchanging words from one language to another. "First of all, we mean the active influence of one language on another, as a result of which, the second language learns new words, forms and turns, expanding and enriching its vocabulary and thus, receiving a kind of impetus for further internal development," writes P. N. Savitsky [3, p. 465].

New words entered the lexicon of the language both orally and in writing. Most of the words entered orally are the names of objects related to daily necessities, including the names of concepts related to culture. And the input words included in writing are mostly literature and art, religion, etc.

are words introduced and adapted to a specific field. These are characterized by the property of words related to the concepts of civilization.

We can come to the conclusion that the Turkic culture has its own individuality: historical data show that the Turks are not uncivilized savages, on the contrary, they have their own civilization, lifestyle, laws, etc. shows that they are a kind of unique people. As representatives of the East, the Turks had their own influence on Western culture and civilization. We believe that the Turks are a very important part of Eastern culture, so we can conclude that the Turkic civilization is an integral and important component of the universal "East" cultural concept.

References:

1. R.A. Avakova, S.B. Bektemirova Introduction to Turkic philology. - Almaty: Kazakh University, 2016;
2. Gumilev L. N. Ancient Turks. - M.: AST, 2004
3. Savitsky P.N. Steppe and settlement // On the way: The establishment of Eurasians. - Moscow-Berlin, 2016.

Авакова Р.А., Нурмухамбетова А.Б.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан

КӨЗ СОМАТИЗМІ ҰЙЫТҚЫ БОЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР СЕМАНТИКАСЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ЭКСКУРС

Özet: Makale, araştırmayı karşılaştırmalı-tarihsel açıdan göz bileşenine sahip somatik deyimsel birimlerin anlambilimini sunmaktadır. Eski Türk sözlüğünden deyimsel birimleri analiz eden yazarlar, diğer tarihi eserlerde ve bazı modern türk dillerinde kullanımlarını göstermektedir. Deyimsel birimlerin anlamsal özellikleri ve tarihsel gelişimi analiz edilir.

Anahtar kelimeler: deyim, sözcük dağarcığı, somatizm.

Summary: The article presents the research the semantics of somatic phraseological units with the eye component in a comparative-historical aspect. Analyzing phraseological units from the Ancient turkic dictionary, the authors show their use in other historical monuments and in some modern turkic languages. Semantic features of phraseological units and their historical development are analyzed.

Keywords: phraseology, vocabulary, somatism.

Адамзат баласы әлемді тануды қоршаған ортадан, өзін-өзі танудан бастайды. Бұл үрдіс адамның сезім мүшелері арқылы, атап айтқанда, көру, есту, сипап сезу, иіс-дәм сезу арқылы адам санасында түрлі бейнелер, ой-тұжырымдар қалыптастырады. Адам сырттан келетін ақпараттың көп бөлігін көз арқылы қабылдайды, көздің ақпаратты миға тез әрі дәлірек жеткізе отырып, оны ары қарай танып, зерттеп, талдап, саралауда үлесі зор.

Сәби де айналасындағы нәрселермен қатар өзінің бойындағы көзге түскен мүшелерін зерттеп, саралап, ой елегінен өткізе отырып, өзіндік алғашқы ой-тұжырымдарын жасайды. Адамның өзін-өзі тану үрдісі өмір бойы жалғасын табады. Сырттан қабылдаған ақпаратты санада қорытып, оның тіл арқылы сыртқа шыққан дүниесі тілде тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Сондықтан да, тілдегі соматикалық фразеологизмдердің үлесі фразеологизмдердің үлкен тобын құрайды.

Соматикалық фразеологизмдер адамның дене мүшесіне қатысты сөздің ұйытқы болуымен жасалады. Тілдегі кез келген сөз фразеологизмге ұйытқы бола бермейді, халықпен бірге ерте заманнан бері келе жатқан, тілде тіркесімділік, туынды мағына тудырушы қабілетін сандық, сапалық жағынан молайтқан, байырғы сөздік қордағы сөздер фразеологизмдерге ұйытқы болып жұмсалады.

Қазіргі қазақ тілінде «көз» сөзімен байланысты қызыл көз, қара көз, қарақаттай көз, бота көз, тана көз, мөлдір көз, күлім көз, қой көз, бадана көз, құралай көз, жәудір көз, айнама көз, нәркес көз, ақ көз, бадырақ көз, ала көз, ескі көз, көне көз, оң көз, аңғал көз т.б. тілдік бірліктері қолданылады. Сондай-ақ, ономастикалық атауларда «көз» сөзімен жасалған

бірліктер де бар: *Аяғөз, Қарағөз, Ботағөз, Көзайым* т.б. Байқап отырғанымыздай, халықтың тұрмыс-салты, шаруашылығы, қоныстанған мекені тілімізде көрініс тауып, тілдік бірліктердің өзіндік болмысын, өзгешелігін көрсетеді.

Башқұрт тілі фразеологиясындағы соматикалық лексиканы лингвомәдени тұрғыдан зерттеген З.Г. Абубакирова соматизмдердің құрамына адам мен жануардың дене мүшелері атауларымен қоса, қан, жүрек, тері, бұлшықет және т.б. дене мүшесін атамайтын сөздер де кіруі қажет деп есептейді [1, 14]. Зерттеушінің пікірінше, башқұрт тілінде *күз* «көз» соматизмімен 138 фразеологиялық бірлік бар [1, 51]. Қазақ тіліндегі зерттеулер бойынша, қазақ тіліндегі *көзге* қатысты соматикалық фразеологизмдер бірінші орында, олардың жалпы саны – 172. Олардың ішінде етістік мағыналы – 135, сындық мағыналы – 16, заттық мағыналы – 16, үстеу мағыналы – 5 [2, 68].

Біз *көз* сөзімен байланысты соматикалық фразеологизмдердің тарихи-салыстырмалы тұрғыдан қарастыра отырып, олардың бүгінгі күні кейбір түркі тілдерінде қолданысын көрсетуге тырыстық.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: *Көз* 1. Көру мүшесі. 2. анат. <лат. *oculus*> *Адамда, барлық омыртқалы жануарларда және кейбір омыртқасыз жануарларда жарық әсерін қабылдайтын мүше.* 3. ауыс. *Әсемдеп жасалған дөңгелек, ою-өрнек, шеңберлі әшекей.* 4. ауыс. *Нәрсенің өзі.* 5. ауыс. *Адам, жан.* 6. ауыс. *Өткеннен қалған, өткеннің тұсында болған нәрсе.* 7. ауыс. *Ақыл, ес, сана.* 8. ауыс. *Жемістің өніп шығатын жері, бүртiк кіндігі.* 9. ауыс. *Иненің жіп өткізетін тесігі.* 10. ауыс. *Кереге және торлы заттардың тесігі.* 11. ауыс. *Белгілі бір нәрсенің алынатын орны, қоры.* 12. ауыс. *Алды, көз алды.* 13. *Бұлақтың су қайнап шығып жатқан жері, қайнар тесігі.* 14. ауыс. *Тұрғы, көзқарас, ұстаным* [3, 173-174] деген мағыналары көрсетілген. Оның ішінде *көз* сөзінің 2 тура мағынасы, 12 ауыспалы мағынасы берілген.

Түркітану үшін құнды еңбектердің бірі В.В. Радловтың «Түркі тілдері сөздігінің тәжірибесі» сөздігінде *көз* сөзінің келесідей мағыналары берілген: 1) глаз; 2) маленькое отверстие, намеренно сделанная дыра; 3) самая вещь [4, 128]. Демек, *көз* сөзінің «көру мүшесі, әдейілеп ойылып жасалған кішкентай тесік, нәрсенің өзі» деген мағыналары берілген. Сондай-ақ, кейбір түркі тілдерінде *көз* сөзі *көс* тұлғасында қолданылғандықтан, В. В. Радлов оның да мағыналарын тізіп өткен: 1) глаз, взгляд; 2) один из мелких предметов, очко; 3) дырочка [4, 124]. Бұл орайда, *көз* сөзінің «көзқарас, кішкентай заттардың бірі, ұпай, тесік» деген мағыналарын көрсеткен. Бұл сөздік түркі халықтарының өткен ғасырлардағы сөздік қорын білу, зерттеу үшін аса маңызды еңбек болып табылады.

Көне түркі сөздігінде *köz* сөзінің мағынасы *körür közüм körmäz tæg ... bolti* (КТ ү50) [5, 320] «көрер көзім көрместей ... болды» деген мағынада талданылған мысал арқылы беріледі. Сонымен қатар, *көз* соматизміне байланысты *künkä baqsa köz qamar* (МК I 340) [5, 320] мысалы Махмұт Қашқари «Диуанынан» берілген. Сондай-ақ, *jana iki közi körmäz erti* (КР 245) [5, 320] мысалының мағынасын «және екі көзі көрмейтін еді» деп қазақша аудармасын беруге болады. *Көз* сөзінің семантикасы «көру мүшесі» деген мағынада берілген.

Ендігі кезекте, *көз* ұйытқы сөзімен жасалған фразеологизмдерге назар аударайық. Көне түркі сөздігінде *көз* сөзімен байланысты *köz ač-* [5, 320] фразеологизмі кездеседі. Фразеологизмнің келесідей мағыналары талданылған: *köz ač-* «мұқият қарау» деген мағынада қолданылады: *sevär sevämäz ırşä seřä ačti köz* (QBN 1657) [5, 320] деген мысал арқылы талданылған. Оны қазақ тілінде «сүйсе де, сүймесе де саған (әркім) ашты көз (қарайды)» деп беруге болады. Келесі мағынасына қатысты *kičigkä köz ačsa beđüklük bulur* (QBN 226₁₂) [5, 320] деген мысал берілген. «Ол (*байлық*) кісіге көз ашса, жағдайы биік болар» деп аудармасын беруге болады. Байқағанымыздай, *köz ač-* фразеологизмі «мұқият қарау», «берілу, кенелу» мағынасында қолданылған.

Сонымен қатар, қыпшақ сөздігінде *ačix közlü* «с открытым взором» [6, 745] деген мағынадағы фразема кездеседі. Қазіргі қазақ тілінде *көз ашу* формасында келесідей фраземалар бар, мағыналық жағынан өзгеше екендігін, мағынаның кеңейгендігін байқауға болады:

• *көзіңді аш* фраземасы «оян, сергі, дүниеге жөн қара» деген мағынада қолданылады [7, 264];

• *көз ашып, жүрек жуады* фраземасы «көңілді оятады, жүрегінді тазартады» мағынасында жұмсалады [7, 253];

• *көзді ашысымен/ көзін ашқалы /көзін ашқаннан [ашқаннан бері]* фраземасының «ұйқыдан тұрысымен, ояна салысымен» және «туғаннан, ес кіргеннен» деген мағыналары бар [7, 255].

Татар тілінде *күз ачылу* «раскрывать глаза на что-то» [8, 158], яғни «бір нәрсеге көзін жеткізу, ұғу» мағынасында қолданылады.

Сонымен қатар, қазақ, татар тілдерінде болымсыз тұлғада кездесетін фраземалар бар:

• *көз ашқызбады [аштырмады]* фраземасы «бет қаратпады» және «мазасын алды, дамыл бермеді, бас көтеруге мұрша бермеді, күн көрсетпеді» деген мағына береді [7, 253]; татар тілінде *күз ачырмау* фраземасы «не давать покоя» [8, 158] деген мағынада қолданылады;

• *көз ашпады* фраземасы «құтыла алмады, арылмады» деген мағынада қолданылады. [7, 253];

• *көзін аша алмады* фраземасы «азаптан, бейнеттен, т.б. құтылмады» және «паңсып бітіп қалды, мандымсып болып қалды» деген мағынада жұмсалады [7, 262];

• *көзін ашпағыр!* қарғыс мағыналы фраземасы «жақсылық көрмегір» деген мағынада [7, 262] қолданылады.

Татар тілінде *күз ачкызыз* «глаз не открыть» [8, 158], *күз дә ачтырмау* «не давать и рта раскрыть» [8, 158] фраземалары кездеседі.

Көне түркі сөздігінде *köz açil-* фраземасы «түсіну, ұғыну» деген мағына береді [5, 320]. Сөздікте *oqısa açılğaj oqıylı közi* (QBN 41II) [5, 320] деген мысал берілген, «(осыны) оқыса, түсінер (көзі ашылар)» деп қазақ тіліне аудармасын беруге болады. Сонымен қатар, *pegü ter eşitgil avuçqa sözi / avuçqa sözi tutsa açlur közi* (QBN 41II) [5, 320] «қарттардың сөзін тыңда (есіт) / қарттардың сөзін көңіліне тоқыса, көзі ашылар» деп аудармасын беруге болады.

Қазіргі қазақ тілінде *көзі ашылды, көз ашты, көзін ашты* тұлғасындағы фраземалардың келесідей мағыналары бар:

1. Көкірегін, санасын оятты; санасы оянды, өмірді білді, таныды.
2. Сордан арылды, теңдікке, еркіндікке қолы жетті.
3. Бір нәрсенің тиегі ағытылды; жолы ашылды, қолайлы жағдай туды.
4. Сауаттанды, білім алды [7, 260] деген мағынада жұмсалады.

Сонымен қатар, татар тілінде *күзе ачылу* «завеса (пелена) с глаз спала» [8, 162] деген мағынада қолданылатын фразема бар.

Қыпшақ сөздігіндегі *açix közliü* «с открытым взором» [6, 745] фраземасы қазақ тілінде семантикалық даму нәтижесінде *көзі ашық* деген формада «білімді адам, тереңнен ойлайтын жан» [7, 260] деген мағынада қолданылады. Татар тілінде *күзе ачык* «сауатты, білімді» [8, 162] деген мағынада қолданылады.

Көне түркі сөздігінде *köz alart-* фраземасы «ol añar közin alarttı» (МК III 428) [5, 320] деген мысал арқылы талданған. Сондай-ақ, Махмұт Қашқаридың «Диуанында» *аның көзі аларды* «оның көзі алайды» [9, 213] және «ол оған көзін алартты, алайтты» деген мағынада *ол аңар көзін алартты* [10, 567] фраземасы кездеседі. Көне түркілік *köz alart-* фраземасының мағынасы қазіргі қазақ тілінде *көзін алартты* [3, 176], *көзін алайтты* [3, 201] фраземаларымен лексикалық құрамы, семантикасы, стилі бойынша сай келеді.

Келесі қарастыратын көне түркілік фраземаның бірі «босану, туу» мағынасындағы *köz jaru-* [5, 320] фраземасы. Көне түркі сөздігінде *aj qaγannuγ közü jarup bodadı ırkāk oγul tuγurdı* (ЛОК 14) [5, 320] деген мысал арқылы талданған. Қазіргі қазақ тілінде дәл осы мағынада кездеспесе де, «туу, босану» мағынасында қолданылатын қазіргі ұйғыр тілінде *көзи йорумақ* [11, 93], өзбек тілінде *ko'z yorıtmoq*, алтай тілінде *көзи жарыған* фраземалары бар. Ареалдық жағынан қарасақ, қазақ халқымен шекаралас халық тілдерінде бұл фразема сақталған, ал қазақ тілінде қолданылмайтындығы ерекше жағдай болып табылады.

Адам көзі арқылы жан-жағындағы, айналасындағы заттарды, құбылыстарды зерттеп, өзіндік ой түйеді. Ал мұқият қарау арқылы түрлі жаңалықтар ашуы, түрлі бөледен аман қалуы мүмкін. Сондықтан да, мұқият, жіті қарап, өткір көзді, көреген болу дүниені танып білуде аса маңызды. Көне түркі сөздігінде «мұқият болу» деген мағынадағы *köz jitiq qıl-* (QBN 38₁) [5, 320] және «өткір көзді» деген мағынадағы *jiti közlüg* [5, 263] фраземалары кездеседі. *Jiti közlüg* фраземасы сөздікте *negü ter eşitgil jiti közlüg er* (QBN 93₁₀) [5, 263] деген мысал арқылы талданған. Оның қазақ тіліне аудармасын «өткір (жіті) көзді ер не айтқанын тыңда (есіт)» деп беруге болады. Осы фразема қыпшақ сөздігінде *iti közlü* формасында кездеседі, «өткір көзді, қырағы, көреген, көріпкел, тапқыр» [6, 746] деген мағынада қолданылған. Демек, «көріпкел, тапқыр» деген қосымша мағыналарды үстемелеген, фразема мағынасының кеңеюін байқауға болады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде бұл фразема «өткір көз, көреген» мағынасындағы *жіті көз* [7, 225] фраземасы ретінде берілген. Сондай-ақ, көне түркі тілінде *йімі* лексемасының *йімі қылыч* [5, 263] «өткір қылыш», *йіміг бічәк* [5, 263] «өткір пышақ» деген тіркестерде қолданылатын болған. Ә. Нұрмағамбетов кейбір түркі тілдерінде осы мағынаның сақталғанын атап өтеді. Сонымен қатар, *йімі* сөзі қазақ тілінде тек көзбен тіркесте сақталған да, қалған жағдайларда оны қазір қолданылып жүрген «өткір» сөзі ығыстырған [12, 126] деп қорытады. Қазақ тіліндегі *жіті көз, бір нәрсені жіті қарады* деген қолданыстардан осы көне түркілік фраземаның мағыналық тұлғасын сақтағанын байқауға болады.

Адамның бет-бейнесі арқылы оның психикалық жай-күйі білінеді. Беттегі мимика, қас, көз, ауыз, мұрын т.б. қимылы арқылы адамның қуану, ашулану, ренжу, шаттану, рахаттану секілді түрлі эмоциясын, көңіл-күйін көруге болады. Көне түркі сөздігінде осындай «қас-қабағын түю» мағынасындағы *köz qaş tüg-* [5, 320] және *qaş köz tüg-* [5, 431] фразеологиялық варианттары кездеседі. Сөздікте «қабағын түю» мағынасындағы *qaş köz tüg-* фраземасы *bu er ol tutçi qaşı közi tügülğan* (МК I 524) [5, 431] деген мысал арқылы талданылған. Махмұт Қашқари «Диуанында» аудармасы «бұл үнемі қас-қабағы түйілетігүн (қабағын түйіп жүретін, ашпайтын) адам ол» [9, 583] деп берілген. Қазақ тілінде осы мағыналас *қасын түйді, қабағын түйді, қабағын шытты* деген фраземалар қолданылады. *Көз* соматизмі қазақ тіліндегі фраземаларда түсіп қалғанын байқаймыз. Қазақ танымында осындай эмоцияны беруде көзден гөрі қас, қабақтың атқаратын қызметі басымдау болғандықтан болар. Қазақ танымында ежелден бері *қабақпен* түрлі ым-ишараны қолдана отырып сөйлесу, түсінісу әдеті бар. Сонымен қатар, көне түркі сөздігінде «сабырға келу, көңілдену» мағынасындағы *qaş köz jaz-* [5, 431] фраземасы *qulı köñli jüksär jazar qaş köz-e* (QBN 89₇) [5, 431] мысалы арқылы талданылған. «Құлдың көңілі көтерілді, қабағы жазылды» деп қазақ тіліне аудармасын беруге болады. *Qaş köz jaz-* фраземасын сөзбе-сөз келтірсек, ерте заманда «қасы көзі жазылды» деп қолданылған болу керек. Қазақ тілінде семантикалық жағынан *қабағы ашылды, қабағы жазылды, қабағы жарқылдады, қабағы көтерілді* фраземаларымен мағыналас. Демек, көне түркі сөздігіндегі *köz qaş tüg-/ qaş köz tüg-, qaş köz jaz-* фраземаларының мағынасы қазақ тілінде *қабақ, қас* соматизмдері қолданылған фраземалар арқылы берілетінін байқаймыз.

Көне түркі сөздігіндегі *köz qulaq tut-* [5, 320] фраземасы «зейін қою, мұқият болу» мағынасында берілген. Фразема *elig köz qulaq tuttı eldä qamuy* (QBN 43₅) [5, 320] мысалы арқылы талданылған. Қазақ тілінде *құлақ түрді, құлақ салды, құлақ тосты, құлақ тікті, құлақ қойды* деген фраземалар бар.

Көне түркі сөздігінде *közkä ur-* [5, 320] фраземасы қазақ тіліндегі «ерекше көзге түсті» мағынасындағы *көзге ұрды* [3, 182] фраземасымен мағыналас.

Közi ač [5, 321] фраземасы «сараң» деген мағынада берілген. Алайда «сараң» сөзі фразеологизмнің мағынасын толық ашып тұрған жоқ. Мысал ретінде Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінен» сөйлем берілген: *qamuy ač jesä içsä aχır tođur / közi ač kiči ölsä ačlıq qodur* (QBN 153₁₁) [5, 321] «барлық ашынғандар жесе, ішсе ақыры тояды/ көзі аш кісі өлсе аштығы қояды» деп аударуға болады. Біздің пікірімізше, бұл фраземада «сараң», «қомағай», «тойымсыз» мағыналары бар. Қыпшақ сөздігінде *ақközlü* фраземасының «жадний, ненасытний, алчний, прожорливый, обжорливый» [6, 27] деген мағыналары берілген. Қазіргі қазақ тілінде компоненттерінің орны ауысқан, семантикасы жуық мынадай фраземалар бар:

- аш көз [ашқарақ] адам (қомағай, тамаққа шыдамсыз) [7, 73].
- аш көзденді [ашқарақтанды] (ашқарақтана сұқтанды, жұтына телмірді) [7, 73].

Сонымен қатар, кейбір түркі тайпалары будда дінін қабылдағандықтан сол дінмен байланысты фраземалар көне түркі сөздігінде кездеседі: *köz bilig* «көру сезіміне негізделген қарапайым білім» [5, 320], *köz qačïy* «көру органы» [5, 320], *nom közi* [5, 360] «будда ілімінің негіздерін танып білудегі бес көздің бірі». Тілімізде *көкірек көзі, жүрек көзі, сана көзі* деген бейнелі оралымдар бар. Қазіргі өзбек тілінде де *yurakning ko'zgusi* фраземасы кездеседі. Бұдан шығыс халықтарының құндылықтарды тану, түсіну, сөзбен бейнелеу ерекшелігін байқауға болады.

Көне түркі сөздігінде *köz qaraq* [5, 320] деген қос сөз фразеологизм ретінде берілген. Мысал ретінде *közi qaraqı jalınaıu tēgžinü turug* «его глаза пылают и возвращаются» (*Uig I 45₁₃*) [5, 320] деп талданылған. *Қарақ* Махмұт Қашқари сөздігінде «көз алмасы (көз аясы)» дегенді білдіреді [9, 440], қазіргі кейбір түркі тілдерінде *қарақ* лексемасы «көз» мағынасында жұмсалады. Махмұт Қашқари сөздігінде: *қара қарақ* «көздің қарасы»; *үрүң қарақ* «көздің ағы»; *от қарақ* «көздің қарашығы» [9, 440] деп берілген. Біздің пікірімізше, *közi qaraqı jalınaıu tēgžinü turug* деген мысалда «көз (қарағы) оттай (жалындай) жанды» деген мағынаны көрсетсе керек. Қазақ тілінде *көзі оттай жанды, көзі оттай жайнады, көзі ойнақшыды* деген фраземалар бар. Сонымен қатар, қазақ тілінде «білімді, оқыған адам, көкірегі сара адам» деген мағынада *көз [көзі] қарақты* [7, 257] фраземасы қолданылады. А. Нұрмағамбетов түркі тілдеріндегі *көз, қарақ* сөздерінің мағынасын талдай келе, «көзі қарақты» дегеніміз «көзі көргіш» деген мағынаны береді деп пайымдайды. Сонымен қатар, ертеде қазақтар аурудың жағдайынан бір нәрсе біледі деп ойлаған тәуіптерін осындай сөз тіркесі арқылы дәріптегенін байқаймыз [12, 164] деп тұжырым жасайды.

Көне түркі сөздігіндегі *közi čerlig* [5, 321] фраземасы Махмұт Қашқари сөздігінен алынған. «Диуанда» *көзі шерліг* фраземасының мағынасы «көзі зағиб адам; түнде көріп, күндіз көрмейтін, бұлтты күні көріп, ашық күнде көрмейтін кісі» [9, 537] деп берілген. Махмұт Қашқариде *шер* «дененің ауырлағанын білдіретін сөз» [9, 381] деп берілген. Мынадай мысалдармен мағынасын ашқан: Ер шерленді - Адамның денесі ауырлады [9, 381]. *Көзі шерліг* фраземасы көздің көрмеуіне, көз ауруына байланысты қолданылған.

Сонымен қатар, Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінде» *көз* соматизмімен байланысты *көз иағы бірлән сақлады* «көзінің қарашығындай сақтады», *көз игермес* «көз ілеспес», *көз іліб иазмас* «көздемей ататын, көздеген жеріне дәл тигізетін», *көзі түшті* «көзі түсті, көзі шалды», *көзіні тігіб тұрды* «көзін тігіп тұрды, аңдып тұрды» [14, 395-396] деген фраземалар кездеседі. Бұл фраземалар семантикалық, тұлғалық жағынан біршама қазіргі түркі тілдеріне жақын екенін аңғару қиын емес.

Зерттеу барысында көне түркі сөздігінен саралап алынған кейбір фраземаларды атап өтуді жөн көрдік. Олар кейбір түркі тілдерінде семантикалық, тұлғалық қалпын сақтап жұмсалса, кей фраземалар қосымша мағына үстеп, тұлғалық, мағыналық жағынан өзгергенін байқауға болады.

Көне түркі сөздігінде	Мағынасы	Қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы
Köz aç-	Мұқият қарау	Түркі тілдерінде мағынаның кеңеюі байқалады.
Köz açıl-	Түсіну, ұғыну	Қазақ тілінде: <i>көзі ашылды, көзі ашық</i> , татар тілінде <i>куз ачылу, күзе ачык</i>
Köz alart-	Көз аларту	Қазақ тілінде: <i>көз аларту, көз алайту</i>
Közkä ur-	Ерекше көзге түсу	Қазақ тілінде: <i>көзге ұрды</i>
Köz jaru-	Босану, туу	Қазіргі ұйғыр тілінде <i>көзи йорумақ</i> , өзбек тілінде <i>ko'z yorimoq</i> , алтай тілінде <i>көзи жарыган</i>
Köz jitiğ qıl-	Мұқият болу	Қазақ тілінде <i>жімі қарау</i>
Jiti közlüg	Жіті көзді, өткір көзді	Қазақ тілінде <i>жімі көз</i>
Köz qaš tüg- / Qaš köz tüg-	Ренжу, қабағын түю	Қазақ тілінде: <i>қабағын түйді, қабағын шытты, қасын түйді</i>
Köz qulaq tut-	Зейін қою, мұқият болу	Қазақ тілінде: <i>құлақ түрді, құлақ салды, құлақ тосты, құлақ тікті, құлақ қойды</i>

Qaş köz jaz-	Сабырға келу, көңілдену	Қазақ тілінде: <i>қабағы жазылды, қабағы ашылды</i>
Közi aç	Сараң, қомағай, тойымсыз	Қазақ тілінде: <i>аш көз, аш көзденді</i>

Фразеологизмдер ұлттың мінезі, көзқарасы, ұстанымы, айналадағы дүниені қабылдау ерекшелігі, ойлау жүйесі, т.б. жөнінде ақпарат береді. Соматикалық фразеологизмдер адамның өзін-өзі тануымен қатар күнделікті өмірдегі іс-әрекеттерге қатысты түрлі жағдайларды таныс сөздермен есте қаларлықтай әсерлі етіп береді. Біз *көз* соматизмімен байланысты түркі жазба ескерткіштеріндегі фразеологизмдерді талдап, тарихи семантикалық даму жолын көрсетуге тырыстық. *Көз* халық танымында күш-қуатқа (энергияға) ие, ол күш-қуат адамның ішкі дүниесіне де, сыртқы әлемге де әсер ете алады. *Көз* – әдеміліктің, сұлулықтың символы, сонымен қатар, *көз* адамның көңіл-күйін, эмоциясын білдіреді. *Көз* алуан түрлі ақпаратты қабылдайды, сыртқы дүниенің ақпаратын адам түйсігіне жеткізетін байланыстырушы көпір десек болады. Өткен заманғы сөздіктерді қарастыра отырып, қазіргі түркі тілдерінде қолданылып жүрген кейбір фразеологизмдердің ерте заманнан бері қолданылып келе жатқандығын байқауға болады. Кейбірінің тұлғалық, мағыналық сипаты сақталып қолданылса, кейбірінің семантикалық, тұлғалық сипаты өзгеріске ұшырығанын байқаймыз. Тіл үнемі өзгеріп, дамып отыратын құбылыс болғандықтан, мұндай өзгерістердің болуы заңды.

Шартты қысқартулар:

КТ ү – Күлтегін ескерткіші, үлкен жазу

МК – Макмұт Қашқари

КР – Калианамқара және Папамқара ханзадалар туралы ұйғыр жазуымен жазылған ескерткіш

QBN – Жүсіп Баласағұн «Құтты білігі», Герат нұсқасы

QBN – Жүсіп Баласағұн «Құтты білігі», Наманган нұсқасы

ЛОК – Оғыз қаған дастаны

Uig I – ұйғыр жазуымен жазылған христиан діні мазмұнындағы және «Алтын йаруқ» жазба ескерткішінен үзінділер

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абубакирова З.Г. Соматическая лексика в фразеологии башкирского языка (лингвокультурологический аспект) // диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Уфа – 2017. – 186 с.
2. Мамаева М.Қ., Амантай Т.Қ. Қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің валенттілігі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №5 (157). – 2015. – 67-71 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Т 8. – Алматы: Арыс, 2007. – 744 б.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Т 2. – II ч. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – 443 с.
5. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
6. Гаркавец А.Н. Кыпчакский словарь. По армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. – Алматы: БАУР, 2018. – 1788 с.
7. Кеңесбаев І. К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
8. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәғариф, 2001. – 335 б.
9. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік). – Т 1. Алматы: ХАНТ, 1997. – 592 б.
10. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік). – Т 3. Алматы: ХАНТ, 1998. – 600 б.
11. Жамалдинов О. Уйғур тили фразеологиясиниң изаһлик лугити. – Алматы: Мектеп, 1985. – 207 б.
12. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.
13. Мамырбекова Г., Сейтбекова А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі. – Алматы: Фирма Орнак, 2013. – 480 б.

**Абдрахынова Н.Б., Мәдиева Г.Б.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан**

ТҮРІК ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ ЛЕММАНЫҢ БЕРІЛУ СИПАТЫ

Özet: Makale, Türkiye'deki bazı yer-su adlarının tarihçesi, mahiyeti ve ortak lemmasını ele almaktadır. İsimdeki lemmayı belirlemek için yer adlarının etimolojisine, yerin doğasına ve tarihsel olaylarla olan

бағлantisına dikkat ettik. Türkçe konuşulan tüm ülkelerin ortak özelliğinin, adlarda lemma belirlemenin zor olmadığı yer adlarında tarihsel dönemlerin benzerliği olduğu bilinmektedir. Sonuçta, aynı geçmişe ve benzer tarihe sahip ülkeler, şüphesiz benzer dilsel özelliklere ve özelliklere sahip olacaktır. Türkçe yer adlarında isimlerin menşе tarihi, isimlendirilme sebepleri makalenin konusudur. Bu soruları cevaplayarak, isimlerin ortak lemmasını belirliyoruz. Makalenin yazılması sırasında bazı olaylar ve genel değışiklikler nedeniyle bazı isimlerin asıl anlamlarını yitirerek başka bir anlama dönüştüğü tespit edilmiştir. Türkçe yer adları sözlükleri ve onomastik alanındaki araştırmacıların çalışmaları bunu kanıtlamaktadır.

Anahtar kelimeler: yer isimleri, lemma, tarihi olaylar, kelime anlamı, orijinal anlamı

Summary: The article deals with the history, nature and general lemma of some toponyms in Turkey. To determine the lemma in the title, we paid attention to the etymology of toponyms, the nature of the place, as well as their connection with historical events. It is known that a common feature of all Turkic-speaking countries is the similarity of historical periods in toponymy, in which it is not difficult to determine the lemma in the names. After all, countries with the same origin and similar history will undoubtedly have similar linguistic features and characteristics. The history of the origin of names in Turkic toponyms, the reason for their naming is the subject of the article. Answering these questions, we define the general lemma of names. During the writing of the article, it was found that some of the names lost their original meaning and changed to a different meaning due to some events and general changes. This is evidenced by the dictionaries of Turkish toponyms and the work of researchers in the field of onomastics.

Keywords: toponyms, lemma, historical events, word meaning, original meaning

Түрік топонимиясы тарихи дәуірлермен тығыз байланысты. Әрбір топонимде тарихи дәуірдің ізі байқалатыны жасырын емес. Түрік дәуірі басталғанға дейін (10-11 ғ.ғ) Анадолы түбегі Ежелгі Греция мен Римнің ықпалында болғаны тарихи мәліметтерден белгілі. Олар ежелгі және ортағасырлық әлемде кеңінен танымал атаулары бар қалалардың негізін қалады. Бұл атаулар ішінара қабылданып, ассимиляцияланған, ішінара түріктер қайта ойластырған. Сондықтан ежелгі дүниеден мұраға қалған атаулар әлі де бар - Ежелгі Греция (батыста) және Ежелгі Армения (шығыс).

Түркілердің Еуразия географиясындағы тарихи өмірінің, сарқылмас тіл мен ой-пікір әлеуетінің (потенциалының) барлық іздері, шынайы көрінісі өздері тудырған мәдениеттің ономастикалық қабатында кең түрде сақталып келеді. Түркі антропоним, этноним және топонимдерін мынадай төрт топқа бөліп қарастыруға болады.

1. Өзі пайда болған ең көне кезеңдерден бастап қазірге дейін өзгеріссіз жеткендері;
2. Белгілі бір фонетикалық, морфологиялық, лексикалық форма мен мазмұндық өзгерістермен қолданылатындары;
3. Қазіргі түркі тілдерінде тиісті тілдің грамматикалық ерекшеліктеріне сәйкес өзгеріп, жаңа форма алғандары;
4. Көнеріп, қазіргі тілдерде қолданыстан шығып қалғандары.

Түркі өркениеті өзінің жоғары даму сатысына қадам басқан дәуірінен - шамамен біздің дәуіріміздің V ғасырынан бастап, түркілердің төл географиялық мекені де («Қара төбе», «Топырақ қала» тағы басқалары), адамдардың антропологиялық ерекшеліктері де түркі әлеміне тән әлеуметтік-мәдени ортамен тығыз байланысты болған. Себебі түркі өркениетінің бұл аймақтағы ежелгі тарихы (б.з.д. II-I мыңжылдық) антропонимикалық, этнонимикалық және топонимикалық тұрғыдан одан да көне, терең, өшпес із қалдырған. Бұл іздер ең алдымен олардың өзі тудырған тарихи ескерткіштерде көрініс тапқан. Әрине, белгілі бір тарихи дәуірлерде үнді-еуропалық нәсілге жататын ежелгі халықтар да осы территорияда өмір сүрген, бірақ ғылым Орталық Азияның түркі өркениетінің тарихи мекені екенін еш тартыссыз түрде дәлелдеп берді. Дәл осы мекеннен түркі өркениеті Еуразияның алып территориясына кең тарала дамып, мың жылдар бойы континенттің үстем өркениеті болған. Түркі антропоним, этноним және топонимдерінің өзгеруіне тарих бойы әсер еткен ең маңызды фактор-түркі мемлекеттері мен империялары құрылып, кеңейген дәуірлерде олардың түрленіп, жаңа формалық, мазмұндық ерекшеліктер алуы; ал түркі халықтарының басқа мемлекеттер мен империялардың құрамына енген дәуірлерде осы ономастикалық бірліктер белгілі саяси, идеологиялық және діни себептерге байланысты өзгертіліп, жаңа атаулармен алмастырылды [1]

Түрік жер атаулары түркітілдес халықтар тіліне түсінікті, жатық. Аталу тарихын да оңай аңғаруға болады. Топоним терминдері де біздің табиғатымызға жақын. Қазақ тіліндегі топонимдер секілді түрік топонимдеріндегі түр, түс атаулары әрқашан тікелей мағынасын бере бермейді: ақ (ақ), қара (қара), қызыл (қызыл), сары (сары), есіл (жасыл), боз (сұр), ала (ала).

Түрік тектес географиялық атауларда ағаш (ағаш), боғаз (тау асуы), *buyuk* (үлкен), *kucuk* (кіші), *vadi* (өзен аңғары), *gelye*, *kelye* (көл), *dag* (тау) сияқты сөздер жиі кездеседі. *derbent* (асу), *qyrykqabat*, *qala* (бекініс), *kuy* (құдық), *orman*, *urman* (орман), *qora* (сарай), *su* (су), *tash* (тас), *ash* (түз), *tepe* (тау, төбе), *uzyn* (ұзын), *ulu* (үлкен) т.б. Түрік топонимдеріндегі ортақ терминдер әдетте ажырамас бөлік ретінде сақталады[2]

Түрік атауларындағы лемманы ажырату да қазақ тіліндегідей оңай болмақ. Өйткені түп тіліміз ортақ, тарихымыз ұқсас, тағдырымыз егіз халықтармыз.

Дегенмен, кейбір сөздер түрік тілінде о бастағы мағынасынан айырылып, басқа мағынаны білдіріп кеткен. Ондай өзгерістерге ұшырау тарихи оқиғалар мен ерекше жағдайларға байланысты парсы тілінің әсерінен де өзгерістерге ұшыраған болса керек. Мысалы, тіліміздегі «Базар» сөзі – сауда орыны мағынасын білдірсе, түрік тіліндегі *'daki pazar* *Farsça bâzâr' dan gelir*, яғни парсы базарының жексенбісі..... парсы базарынан шыққан. Мұндағы «*pazar*» сөзі жексенбі деген мағынаны беріп тұр. Осы сөзді лемма ретінде қарастырар болсақ, Адапазар, Бейпазар атауларын атаған болар едік.

Адапазар бұл қаланы қысқаша арал деп атайды. Себебі Сакария мен Чарк-су, Деку арасында орналасқан қала аралға ұқсайды. Екінші жағынан, "жексенбі" сөзі XVII ғасырға жатады. у. у. ол жексенбіде жер бедерін алады.

Бейпазар ауданы тарихта алғаш рет лувиялықтар "Лагания" деп атады, бұл "жартас шыңдары елі" дегенді білдіреді. Аудан Стамбул-Анкара-Бағдад сияқты Рим дәуіріндегі маңызды орталықтардың қиылысында болды. Тарихи ескерткіштер мен карталардан осы кезеңде қаланың атауы Анастасиополис болып өзгертілгені көрінеді.

Түрік жер – су атауларындағы сөздердің қосарланып қолданылуынан шыққан сөздердің барлығы бастапқы мағынасын жоғалтқан деуден аулақпыз. Мысалы, "*эли*" түрік тілінен аударғанда *ел, өлке* дегенді білдіреді. Өлке, ел сөзі қазақ тіліндегі *жер* мағынасын беріп тұр. *Кыркларели*: бұл атау аймақты түріктерге қосқан 40 жауынгерден шыққан. Бұл жауынгерлер жынды немесе рейдерлер ретінде белгілі және олар аумақты жаулап алу арқылы өлетінін білсе де, қамалды басып алғаннан кейін қайтыс болды. *Кожаяели*: бұл аймақты Орхангази кезінде Акчаока атты қолбасшы жаулап алды. Осыған байланысты оны командир Кожаяели деп атады. *Тунгели*: кейбір минералды көздерге байланысты Тунгели деп аталды. Бұл оның қола елі екендігін білдіреді. Бұл атаулардағы ортақ лемма-*ели*. Яғни, *өлі* сөзі.

Сол секілді, дыбыстық жағынан аздаған өзгеріс бар, бірақ ортақ сөзден шыққан «есір(у)» сөзі. Есіру-ақымақтану, дандайсу, құтыру, мастану мағынасын берер болса, түрік тілінде «хисар» - араб сөзінен келген, апиын қолданған, мас болған мағынасын береді. Осы леммаға қатысты *Afyonkarahisar* (Афьонкарахисар) атауын атай аламыз.

Афьонкарахисар: өздеріңіз білетіндей, Хисар сөзі апиын қолданатын адамдарда өте жиі кездеседі. Бұл сөздің халық әндерінде пайда болуының себебі бар. Хисар сөзі қоршау дегенді білдіреді және бұрын Акроэнос деп аталған қала селжұқтар кезінде өте ұзақ қоршаудың нәтижесінде алынған. Бұл ұзақ қоршау қайғы-қасірет әкелді, сондықтан оны *Қарахисар* деп атады. Содан кейін, осы қалада апиын өсіріле бастағанда, қала Афьонкарахисар деп аталды. Мұндағы Қарахисар атауындағы «қара» сөзі жоғарыда айтқанымыздай түр, түсті білдірмей, қайға, қасірет әкелуімен қара түсті атауды қоса пайдалануын білдіреді.

Тіліміздегі «есір» сөзі дандайсу мағынасында қолданылған сөз болса, араб тілінен пайда болған «хисар» сөзі – апиын қолданған, яғни мас болған сөздерімен мағыналас екендігін айттық. Бірақ түрік тіліндегі бастапқы мағынасынан айырылған «*esir*» сөзі – бекініс мағынасын береді. Оған дәлел, *Balikesir* (Балыкесир) атауы. Қаланың атауы "*Eski Hisar*" - "ескі бекініс" дегенді білдіретін "Палеокастиодан" шыққан деп есептеледі. Балыкесир атауы халық арасында «балы жақсы» мағынасын береді деген қауесет бар. *Serinhisar* атауындағы «хисар»

сөзі *Күшті қамал* мағынасын береді. Осы екі атаудың ортақ леммасы хисар сөзі деуімізге толық негіз бар.

Дегенмен, түрік топонимдерінің барлығы дерлік бастапқы мағынасын жоғалтқан деуден аулақпыз. Мысалы түрік тіліндегі *şehir* сөзінің қазақ тіліндегі мағынасы қала, араб тілінен келген «шаһар» сөзі. Түрік тілінде осы леммаға сәйкес бірнеше атаулар бар: Ақшехир, Алашехир, Эскишехир, Кыршехир, Невшехир.... "Қала" – бұл атауларға ортақ лемма.

Ақшехир : Қазіргі қаланың орнында ежелгі уақытта Фломелиум қаласы болған. Ескі қала бекінісінің бастиондары ақ тастан жасалған. Дәл осы жерден ол өз атын алды деп саналады.

Алашехир : Муниципалитеттің басшысы-Маниса. Әлемдегі алғашқы Филадельфия. Оның негізін қалаушы Пергам патшаларының бірі Филадельфос болды. Қала бастапқыда оның негізін қалаушының құрметіне Филадельфия деп аталды. Бұл атау кейінірек "Неокайсерияға" аударылды. Қала түріктердің қолына түскенде, ол өзінің бұрынғы атауларынан бас тартып, қазіргі атауын алды.

Эскишехир: бұл қаланың ескі атауы - Дойлайон. Бұл қала 1080 жылы түріктерге, 1175 жылы византиялықтарға өтті. Содан кейін Кылычарслан бұл жерді сатып алып, оны біздің ескі қала деп атады.

Кыршехир: нақты нақты ақпарат болмаса да, қала атауы Кыршехир мен қала атауларынан шыққан деп есептеледі.

Невшехир: Бұл 18. XII ғасырға дейін бұл ауыл деп те аталады Линолеум. Дамат Ибрахим паша өз ауылын салып, оған жаңа қала дегенді білдіретін Невшехир атауын берді. Мұндағы «нев» (new) жаңа сөзі неологизм, яғни атауға әсер еткен жаңа сөз, жаңа оқиғалар екендігін байқаймыз.

Түрік жер - су атауларының ортақ леммасын анықтауда пайдаланылған әдістердің бірі – олардың қазақша мағыналарын ажырата отырып, қазіргі аталуы мен бастапқы атау мағынасы арасындағы байланысты көруге тырыстық. Оны төмендегі кестеден анық көруге болады: (1-кесте)

Елдімекендердің леммалық сипаты

Түрікше атауы	Қазақша аудармасы	Пайда болуы	Лемма
Gaziantep	Көктем жеңімпазы	Ежелгі түрік, араб	Gazi
Gazipaşa	Паша жеңісі	Ежелгі түрік	Eski
Eskişehir	Ескі қала	Түрік, араб	
Babaeski	Кәрі әке	Түрік	
Akçaabat	Көп ақша	Ежелгі түрік	Akça
Akçakale	Ақшалы бекініс	Ежелгі түрік	
Akçadağ	Ақшалы тау	Ежелгі түрік	

Кестедегі “Gazi” түбірі - ежелгі түрік тілінде “жеңіс”, “жеңімпаз”, “жауынгер” сөздерін сипаттау үшін қолданылған. “Antep” тіркесі - араб тілінде “көктем” немесе “керемет көктем” сөздерін сипаттау үшін қолданылған. “Eski” сөзі – түрік тіліндегі қазіргі кезге дейін қолданылып келе жатқан сөз. “Кәрі”, “ескі” деген мағыналарды білдіреді. Ал “Ақша” сөзі – ежелгі түркі тілдес халықтарда “ақша” сөзін сипаттау үшін қолданылған.

Қорыта келгенде, мақалада аталған түрік топонимдерінің басты ерекшелігі – атаудың бастапқы мағынасын сақтап қалғаны аз, демек, бір мағынаға байланып қалмай, өзгеріске дайын болуы. Түгелге жуық атаулар біріккен сөздерден тұрады және атау құрамындағы сөздер тіптен тікелей мағынасын бермеуі мүмкін, сондай-ақ, парсы, араб тілдерінің әсерін қосыңыз. Тарихи оқиғалар атаулардың мағынасының өзгеріп кетуіне бірден – бір септігін тигізіп отырған.

Мақаламыздағы жер – су атауларындағы лемманы ажыратудағы мақсатымыз да сол болатын. Атаудағы сөздердің өз мағынасын сақтағаны, сақтамағаны, кейін қандай тілдің

әсерінен қандай мғына беріп кеткендігін ажыратып, ортақ леммасын табу болатын. Түрік жерінде мақалада аталған атаулардан басқа да аталу тарихы қызық, көкейде көптеген сұрақ туындатар атаулар көп. Олар туралы келесі мақалаларымызда ашып көрсетпекпіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жаваншир Фейзиев «Түрк әлемі», 3-томб «Нұр-сұлтан», 2019ж
2. Пospelов Е. М. Географические названия мира. Топонимический словарь / отв. ред. Р. А. Агеева. — 2-е изд., стереотип. — М.: Русские словари, Астрель, АСТ, 2002. — 512 с. — 3000 экз. — ISBN 5-17-001389-2.
3. Жучкевич В.А. Общая топонимика. Издание 2-е, исправленное и дополненное. — Минск: Вышэйная школа, 1968. — 432 с.
4. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. — М.: Мысль, 1966. — 509 с. — 32 000 экз.
5. Аябек Байниязов “түрікше – қазақша сөздік” (31.05.2006);
6. Çağla Atmaca, Abdulvahit Çakır “A Turkish – English dictionary for Turkish and foreign learners” (March 2018);

Абдульдина Б.Ш.
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Özet: Makalede Kazak Türkü paremiolojik derlemesindeki ata sözlerinin aldığı yeri ve anlamları, gelecekte kurulacak olan tüm Türk halklarının ortak paremiolojik derlemesinin kuruluşu meseleleri söz konusu olacak.

Anahtar kelimeler: Kazak atasözleri, paremiler, paremiyoloji vakfı, vakfın yapısı ve özellikleri

The article will discuss the features of the structure of proverbs in the Kazakh paremiological fund, the problems of the structure of the phraseological Turkic fund common to modern Turkic languages.

Keywords: Kazakh proverbs, paremia, paremiology Foundation, structure and features of the foundation.

Қазақ халқының баға жетпес бай мұрасының бірі – мақал-мәтелдер. Ол - өткеннің куәгері ғана емес, қазіргі тіліміздің де қаймағы, көкке көтерер бейнелі айшығы. «Мағынасыз сөз болмайды, Мақалсыз ел болмайды» дейді қазақ. Сөз мәйегі мақал-мәтелдердің кез келген өзге халықта да болуға тиіс екенін атам қазақ айтып кеткен. Тегінде, мақал-мәтелдер елдіктің белгісі, дана халықтың рухани көрсеткіші десек асыра айтқандық емес. Мақал-мәтелдердің қоғамдық мәні аса жоғары. Олардың күші тәрбиелік, көркемдік-эстетикалық, идеялық мәнінде. Халықтың ауыздан – ауызға тарап жүрген адамгершілік, этикалық қағидаларының жиынтығы да осылар.

Мақал-мәтелдер халық өмірін, философиялық түсінігін, тіршілік тынысын, ерлік рухын, әдет-ғұрпын кеңінен қамтиды. Оларға тұтас қарайтын болсақ, халық өмірінің бүтін бейнесін көз алдымызға келтіргендей боламыз. Мақал-мәтел шын мәнінде қалың көпшіліктің мұрасы. Олардың айтушысы да, таратушысы да халықтың өзі. Олардың арнайы ақын-жырау, жыршы сияқты орындаушысы, жырға қосып айтатын өкілдері болмайды. Тапқыр, ұтымды, ықшам, орамды сөйлеген кез келген адамның қажетіне қарай, сөз арасында жұмсалатын, терең ойдың куәсі де, шешен тілдің мәйегі де осы мақал-мәтелдер.

Ғасырлар бойы екшеліп, мазмұны байып отырған мақал-мәтелдердің осындай қоғамдық қызметі олардың өзіне тән жанрлық сипаттарын да қалыптастырған. Атап айтқанда, мақал-мәтелдердің ойды жинақтаушылық, түйіндей айтушылық ерекшелігіне байланысты олардың көлемі ықшам, аз сөзге көп мағына сыйғызатын, жып-жинақты болып келеді. Сондықтан да мақал-мәтелдер ауыз әдебиетінің ішінде көлемі жағынан ең шағын жанр ретінде дамыған. Қай халықтың болсын, мақал-мәтелдері, нақылы – поэзияның асқарлы шыңы. Ал, олардың ауызша айтылу арқылы есте сақталып, жатталуға бейімділігінің сыры – оның құрылымында. Мақал-мәтелдерді айтушы халық сөз маржандарының қадір-қасиетін жете ұғынған, қыр-сырын, қат-қабат құпиясын меңгерген стилистер. Оған дәлел қазақ мақал-мәтелдерінің мағыналық жағынан түрленуге бейім келетіндігі. Мысалы: негізгі тірек сөз «Қорыққан (адам) - істемес» үлгісі бойынша мақалдар қатары төмендегідей болып келеді:

1. Аюдан қорыққан орманға бармас.
2. Аяздан қорыққан аулаға шықпас.

3. Барымтадан қорыққан мал жимас.
4. Бұршақта қалған жаңбырдан қорықпас.
5. Бөріден қорыққан орманға бармайды.
6. Жаз жыланнан қорыққан
Ала арқаннан аттамайды.
7. Жыланнан қорыққан ала жіптен аттамас.
8. Иттен қорыққан дуаналық қылмайды.
9. Қасқырдан қорыққан орманға бармас.
10. Торғайдан қорыққан егін екпес.
11. Шегірткеден қорыққан егін екпес.
12. Шегірткеден қорыққан егін екпес,
Барымтадан қорыққан мал жимас.
13. Шегірткеден қорыққан егін екпес,
Бейнеттен қорыққан мал жимас.
14. Шымшықтан қорыққан тары шашпас т.б.

Бұл мақалдар бір типтес болып келіп, ортақ ойды білдіріп, құрылымдары да ұқсас келеді. Паремияның құрылымына негіз болып тұрған – ортақ құрылым мен ортақ тірек сөз. Осы қатардағы әр мақалда тұрақты түрде қайталанып келіп отыратын белгілі бір сөздер мен тұрақты түрде сақталып отыратын құрылым, синтаксистік құрам бар және бәрінде де айтылған ой бір жерге келіп тіреліп тоғысып отырады. Мақал-мәтелдердің ауызекі сөйлеу үстінде туындап, көркемдік болмысын қалыптастыруда қайталаулардың орны ерекше болып келеді. Қазақ мақал-мәтелдеріне құрылымдық талдау жасау нәтижесінде, қайталамаларға құрылған мақалдар өз алдына бөлек топ құрды.

Жалпы, қайталамалар паремияның кез келген үлгілерінде кездеседі. Мәселен, жұмбақ, ертегі, мақал-мәтелдерде. Лексикалық қайталамалар деп әдетте бір сөздің немесе сөз тіркесінің қайталану үрдісін айтады. Лексикалық қайталамалардың көне үлгісін Орхон-Енисей ескерткіштерінің мәтінінен де табуға болады. Тіпті, одан әрі кетсек, қазақ ертегілері көбінесе «Ерте, ерте, ертеде, Ешкі жүні бөртеде» деп басталады.

Бұл айтылғандар қайталаманың өте көне тілдік құбылыс екенін танытады.

Осы орайда лексикалық қайталамалардың қайталама қос сөзбен қарым-қатынасын айтуға болады.

Қайталама қос сөздер лексикалық қайталамаларға қарағанда жиі қолданылады, тіпті, қайталану процесінің пайда болуына негіз болған десе де болады. Лексикалық қайталамалар синтаксистік қайталамаларға қарағанда ертерек пайда болған. Себебі, әуелі сөз қайталанған, содан кейін барып, күрделі синтаксистік бірліктердің қайталанып қолданылуы тілдік практикаға негізделген.

Қайталама қос сөздер мен лексикалық қайталамаларға тән ортақ белгі – қайталану процесі. Алғашқысында ол өзгеріссіз қайталанса, соңғысында сөздің сөйлемдегі берілуі орны алдындағыдай бола бермейді.

Қайталама қос сөздер арқылы берілген грамматикалық мағыналар (көптік, жинақтық, қимылдың созыңқылығы, санның дәрежесі т.б.) қайталама категориясының тілдік фактісіне толық жатады.

Қайталамалардың 2 түрі болады:

1. Контактілі қайталамалар;
2. Дистантты қайталамалар.

Бұлар лексикалық қайталамаларға жататын негізгі белгілер.

Контактілі қайталамалар – лексикалық қайталамалардың позициялық түрі.

Контактілі қайталамаларда сөздер бірінің соңынан бірі орналасып, негізгі сөз бен қайталанатын сөз тығыз байланысты болады. Мысалы:

1. Әдет әдет емес, жан әдет.
2. Көрген көргенін істейді.
3. Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу.
4. Тәні сұлу сұлу емес, жаны сұлу сұлу.
5. Бай байға құяды, сай сайға құяды т.б.

Берілген мақалдарда лексикалық қайталамалар әр түрлі қызмет атқарып тұр. Қайталанатын сөздер (қайталамалар) қос сөз формасында емес, жеке-жеке орналасқан. Ал, дистантты қайталамаларда қайталанатын сөздер алшақ орналасады, яғни бұл дистанттық қайталамалардағы негізгі сөз бен қайталанатын сөз бір-бірімен тығыз байланысты. Контактілі қайталамаларға қарағанда, дистантты қайталамалар көбіне стильдік мақсатта қолданылады.

Дистантты қайталамаларды контактілі қайталамалардан ажырататын негізгі белгі – олардың компоненттерінің орналасу позициясына ғана байланысты емес, сонымен қатар олар бір-бірімен атқаратын қызметі арқылы да ерекшеленеді. Дистантты қайталамалар әртүрлі аралықта қолданылып, түрлі стильдік қызмет атқаруға ыңғайлы келеді. Ал, контактілі қайталамалардың негізгі қолданылатын жері – сөйлем, әрі кеткенде қатарлас орналасқан сөйлемдер жігі.

Мақалдардан мысал келтіретін болсақ:

1. *Бойыңдай бой табылғанмен, ойыңдай ой табылмайды.*
2. Тілдің тілінен сақтан,
Сөздің сөзінен сақтан,
Көздің көзінен сақтан.
3. Шыдамның да шыдамы бар.
4. Уды у алар.
5. Үйің үй-ақ екен, ішінде ойнайтын баласы болса т.б.

Қайталамаларға құрылған мақалдарды жиілігі жағынан саралай келе, олардың сандық мөлшері шамалас екенін байқадық. Демек, екі түрі де (контактілі, дистантты) мақал-мәтелдер қорында бірдей дәрежеде кездесіп, көркемдік жағынан алар орны да шамалас келеді.

Қазақ мақал-мәтелдерінің көпшілігі сөздердің әртүрлі дәрежеде қайталануы арқылы жасалады. Қайталау – сөз қолданудың оңтайлы тәсілі. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі сөз қайталануының себебі әр түрлі болып келеді. Жалпы, қайталаулардың көркемдік мүмкіндігі екі жақты болып келеді, бір жағынан – көркемдік, синтаксистік негізін, екіншіден, акустикалық белсенділікті білдіреді. Осы тұрасында С.Берковская сөздердің қайталанып келуі арқылы мақал-мәтелдердің мазмұндық жағы одан сайын бедерленетіндігін баса айтады. [25, 25] Бұл ретте балама және ұқсас дыбыстар қатары да артады. Ал, олардың қабаттаса келуі көзге бірден ұрады, яғни бұл құбылыс мақал-мәтелдердің дыбысталу мәнділігін күшейте түседі. Мақал-мәтелдердің құрамында қайталанатын сөздер сөйлемнің әртүрлі мүшесі болып келеді. Ондай қайталаулар әдетте, бір сөз табына жататын ұғымдардың ара қатынасы жайында сөз болғанда қолданылады. Мысалы, «Балықшы балықшыны алыстан таниды», «Тау таумен кездеспес, Адам адаммен кездесер», «Қарға қарғаның көзін шұқымайды» т.б.

Мақал-мәтелдердің жанрлық ерекшеліктері төңірегінде, олардың табиғатынан келіп туындап жататын ерекше құбылыс – ол паремиялардың бір-біріне ауысу, өту ерекшелігі. Бұл құбылысты зерттеу еңбектерде әрқилы атайды: паремиологиялық трансформация, жанрлық түрлену құбылысы, жанраралық диффузия т.б. Паремиялардың бір-біріне өту құбылысы – қазақ паремиологиясында бұрын-соңды сөз болмаған мәселелердің бірі. Жалпы, мақал-мәтелдердің жұмбақтармен, халықтық түрлі наным-сенімдермен байланысты туған сөздермен қарым-қатынасын, заңдылығын анықтау – қиын да, күрделі әрі қызық мәселе. Белгілі паремиолог Г.Л.Пермяков паремиялардың 25 түрін анықтаса, украиндық ғалым Пазяк 14 түрін бөліп көрсетеді. Ал, біз зерттеу барысында қазақ паремиологиялық қорында ондай паремияның оннан астам түрін ажыратуға болады. Олар: велеризм, жұмбақ-мақал-мәтелдер, алғыс, қарғыс мәнді мақал мәтелдер, наным-сенім, болжам сипатты мақал-мәтелдер, шешендік сөздерге, нақыл, қанатты сөздерге негіз болған мақал-мәтелдер, әңгімелерден шыққан мақал-мәтелдер, түс жору мәнді мақалдар, көне дүние сілемдері мен тілек, тыйым мәнді мақалдар.

Мақал-мәтелдер мен алғыс, қарғыс мәнді сөздердің өзара байланысы. Кез келген мақал-мәтел жинақтарында алғыс, қарғыс, бата сөздер қатар келтіріліп отырады. Оның түп-төркіні туралы Оңтүстік Сібір түркілерінің дүниетанымдық көзқарасын зерттеген ғалымдар мынадай құнды пікір айтады: «В тюркской культуре, где на протяжении веков слово оставалось основным средством хранения и передачи информации /в синхронном и диахронном аспектах/, способом познания и освоения мира, взаимосвязь между элементами триады «мысль – слово – дело» была особенно прочна/ более того, мысль традиционного общества поднималась до признания их тождества». Басқаша айтқанда, сөздің мүмкіндіктерін бұлайша ұғу бір жағынан, мақал-мәтелдердің этносемиотикалық қасиетіне алып келеді. Ал, бұл қасиет көне түркі заманынан келе жатқан алғыс, бата, бата беру арқылы көрінеді. Көптеген мақал-мәтелдердің алғыс, бата сөз түрінде келуі олардың табиғатының бір-біріне ұқсастығын байқатады. Алғыс сөздер де мақал-мәтелдер сияқты белгілі бір оқиғаның үстінде немесе тілек еткен сәтте айтылып, сипаттауға бағытталады. Басқаша, алғыстың өзінің айтылатын жері, уақыты, сәті болады. Бұл жағынан, олар мақал-мәтелдерге өте ұқсас болып келеді.

Алғысқа мағынасы жағынан қарама-қарсы, салттық-тілдік ғұрып ол – қарғыстың айтылуы. Қара ниетпен айтылып, өзгенің жанын жаралауға бағытталған сөз туралы деректің ауқымы өте шектеулі болып келеді. Әрине, қарғыстың да айтылатын жері, мезгілі, сәті, айтушысы болады. Зерттеуші ғалымдардың пікірінше, қарғысты айтушы адам өзін түрлі бәледен сақтандыру үшін айтуы да мүмкін.

Мысалы, «Адам қарғаса, қарғасын, Құдай қарғамасын», «Өзінді көрген өлсе, өлсін, Әкенді көрген өлмесін» т.б.

Сондай-ақ, бағытталған адамға тек қана жамандық тілеп, әсер етуін ниет ететін қарғыс мәтіндері де болады. Мәселен, «Кеткенінен келмесін, Жатқанынан тұрмасын», «Құлашыңды құрт жесін, Арқамойныңды бит жесін» т.б. Қысқасы, қарғыстың айтылуындағы мақсат – сөз бен істің құдіретті күшіне сене, соған сүйене отырып, жан жарасын салу. Алғыстар сияқты, қарғыс та адамның болашағына, келер өміріне бағышталып, болжағандай болады.

Әрине, ішкі күйді, сезімді қарғыс арқылы жеткізу, білдіру үстінде өте сақ болған. Мысалы, жаман сөзді бірден айтпай: «Қарғыстың ең жаманы» деп барып, «Білме, Білгеннің тілін алма» немесе «Қарғыстың ең жаманы: Нан ұрсын» т.б. дейтін болған.

Кез келген белгілік жүйенің өзінің қалыптасқан құрылымы болады. Егер мақал - мәтел белгілі бір оқиғаның, өмірде кездесетін жағдайдың (жағдаяттың) белгісі болса, онда оның да өзіне тән құрылымы болады. Мақал - мәтелдердің құрамындағы негізгі тірек сөздер, ортақ құрылым мен ортақ қисындық құрылым т.б. олардың таңбалық сипатына негіз болады.

Мақала жазу барысында жоғарыда талдаған құрылымдық паремиологияда қалыптасқан принциптерді негізге алып және қазақ мақал-мәтелдерінің табиғатын ескере отырып, оларды топтап жүйелеуге қатысты мынадай ұстанымдарды ұсынамыз:

1. Негізгі тірек сөздер бойынша, мақалдарды тақырыптық топтарға бөлу. Мысалы, «Туған жер», «Адам, адамның қасиеті, белгілері», «Адам және оның ісі мен нәтижесі» тақырыптары. Әр тақырып белгілі бір мағыналас негізгі тірек сөздер бойынша топтастырылады. Мәселен, «Туған жер» тақырыбына «Туған жер», «Өз елің», «Әркімнің өз жері», «Әркімдікі өзіне», «Пәлен жерде» сияқты негізгі тірек сөздер арқылы келген мақалдар біріктірілген. Ал, мақалдардан мысал келтіретін болсақ, төмендегідей болып келеді.

а) туған жер

1. Туған жердің тауы ыстық.
2. Туған жердің тасы да ыстық.
3. Туған жердің торғайы да сүйкімді.
4. Туған жердің күні де ыстық, түні де ыстық.
5. Туған жердің жері де көрікті, елі де сүйікті.
6. Туған жердің күні де ыстық, күлі де ыстық.
7. Туған жердің жуасы да тәтті.
8. Туған жердің түтіні жылы.
- Туған ананың күтімі жылы.
9. Туған жердің түйе жейтін жапырағы да дәрі,
- Түйе аунайтын топырағы да дәрі.
10. Туған жердің торғайы,
- Тұрымтайдай көрінер,
- Құлыны тайдай көрінер,
- Қыздары айдай көрінер.
11. Бақыр қазан қайнаса – бәріміздің бағымыз,
- Туған жердің әр тасы, біздің алтын бағымыз.
12. Туған жердің жусаны жұпар.
13. Туған жердің түтіні күйесіз.
14. Туған жердің ауасы да шипа,
- Туған жердің жуасы да тәтті.
15. Туған жердің тасы да таныс.
16. Туған жердің топырағы жұмсақ,
- Ауасы шипа.
17. Туған жердің түтіні де тәтті т.б.

Жалпы, мақал-мәтелдерді топтап, жүйелеу олардағы жанраралық байланыс мәселесімен тығыз байланысты. Олай дейтініміз – жанрдың шығу тарихын, тегін реттеп алмай тұрып, ішкі бөліктерінің құрамын ажыратып, анықтамай тұрып, оларды белгілі бір тәртіпке, жүйеге келтіру мүмкін еместігі белгілі. Мақал-мәтелдерді топтастырып, жіктеудің екі қыры бар: біріншісі – ғылыми жағы, екіншісі – қолданбалы сипаты. Мақал-мәтелдерді ғылыми жүйелеу: 1. Жанрлар жүйесіне қатысты қағидалық мәселелерді шешуге септігін тигізеді; 2. Жіктеу жүйесі жарияланған материалдарды, ауыз әдебиетінің өзге ұқсас жанрларының мәтіндерін дайындауда көрнекті үлгі ретінде пайдаланады. Бұл жұмыс әрине

аталған жанрдың мазмұндық құрылымын, ерекшелігін жазбай танып, тап басатын қисындық жүйе болуы шарт.

Қазақ мақал-мәтелдерінің барлық құрылымдық жүйесін жан-жақты ажыратып, олардың ұлттық және жалпы халықаралық белгілерін бүге-шүгесіне дейін анықтау болашақтың ісі. Қолда бар мәтіндерді жүйелемей тұрып, мұндай ізденістерге бару мүмкін емес.

**Абдульдина А.Ш.
Қызылорда, Қазақстан**

ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ОРНЫ

Özet: Makalede Kazak Türkü paremiolojik derlemesindeki ata sözlerinin aldığı yeri ve anlamları, gelecekte kurulacak olan tüm Türk halklarının ortak paremiolojik derlemesinin kuruluşu meseleleri söz konusu olacak.

Anahtar kelimeler: Kazak atasözleri, paremiler, paremilerin yapısı

Summary: The article will focus on the place and significance of proverbs in the Kazakh paremiological fund, the problems of the common Turkic paremiological Fund, which will be created in the future.

Keywords: kazakh proverbs, paremias, structure of paremias

Әр халық ғасырлар бойы ұрпағына өлмес мұра қалдыру үшін өмірлік тәжірибе жинақтайды. Жазу өнері шыққанға дейін, одан кейінгі дәуірлерде де адамдардың табиғатты, айнала қоршаған дүниені танып-білуінен туындаған ақыл-кеңестер, нақылдар атадан балаға қысқа қайырымдар түрінде ауызша жетті. Ауызша афоризмдер – образды сөздік сипаттар мен мағыналар – мақал-мәтелдер тілдік қолданысқа кірді.

Қазақ мақал-мәтелдерінің қоры паремиологиялық қордағы варианттарының саны жағынан да, типтерінің саны жағынан да бай болып келеді.

Мақал-мәтелдерге ғылымда әр кезде назар аударылып келеді. Тіл маманы мақал-мәтелдерден халықтың сөйлеу тілінің сипаты мен заңдарын, тарихы мен олардағы қисындық, грамматикалық формалардың алмасуын байқайды. Ақылгөй, өткір сөздер ойдың шұрайын келтіріп, күнделікті өмірге қажетті құралға айналып отыр. Осы айтылғандардан біз халық даналығының зор бағасын, орнын және оған қоса ғылымның да баса назар аудару себебін байқаймыз. Дегенмен, қазақ тіл білімінде мақал-мәтелдерді зерттеуде өз шешімін таппаған мәселелер әлі де баршылық. Бұрыннан сөз болып арнайы қарастырылған шағын жанрлардың өзін ғылымның соңғы жетістіктері тұрғысынан қайта қарайтын, тереңдете қазбалайтын мезгіл әлдеқашан жетті. Өкінішке орай, дүние жүзі халықтарының паремиология жайлы ғылымының тәжірибелеріне жүгінсек, қазақ тіл білімінде әлі де жеткілікті дәрежеде танылмай жатқан мәселелері бар екендігіне көзіміз жеткендей болады.

Қазақ паремияларының құрамына, мағыналық даму заңдылықтарына талдау жасай келе, бір байқағанымыз – көне түркі мен орта ғасырлардағы жазба ескерткіштерінде мақал-мәтелдермен қатар, оларға ұқсас, белгілі бір оқиғаға байланысты айтылатын оралымдар да кездеседі. Мәселен, олар мына сипатта болып келеді: «Қазан айтар: «Түбім алтын, шөміш айтар: Мен қайдамын?» (М. Қашқари), «Құрқыз деген кісі айтыпты: «Біз – екі қошқардың басымыз, бір қазанға сыймаймыз» (Рәшид Әд-дин); немесе «Сүт ембеймін – ауымда отыз тіс» деген екен біреу»; «Кемпір билей білмейді; «Жер тар» дейді (М. Қашқари) т.б.т.с.с.

Мазмұны мен мағынасы, қолданыс сипаты жағынан қазақ мақал-мәтелдеріне ұқсас болып келетін бұл оралымдарды мақала барысында бөлек топқа бөліп, қарастырамыз. Паремиология ғылымында мақал-мәтелдерге ұқсас жанрлық түр ретінде бөліп, арнайы зерттеу объектісі болып, «велеризм» деп аталатын паремиялардың алғашқы, ілкі үлгілері көне дәуір әдебиетінің жазба мұраларында да кездесуі бізге мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

1) ғылыми айналымға енді түсіп, зерттеу объектісіне айнала бастаған жанрлық түр үлгілерінің ерте заманда – ақ қолданыста болуы;

2) бұл қолданыстардың табиғатын жіті зерттеу арқылы, қазіргі тілімізде қолданыста жүрген мақал-мәтелдердің пайда болу, қалыптасу тарихын да анықтауға болады;

3) құрылымы жағынан мақал-мәтелге ұқсас, әртүрлі сипатты, реңкте келетін қолданыстарды бөлек қарастырудың қажеттігі.

Мақал-мәтелдерден велеризмдердің құрылымы бөлек болып келетіндігін мына мысалдардан-ақ байқауға болады: «Бір жас жігіт айтыпты: «Ұзын бойлы ақымақтан қысқа бойлы ақылды артық»»

(С.Сарайи); «Бір білімдар айтыпты: «Еш адам өз надандығын мойындамайды» (С.Сарайи); «Есек айтар: «Басым аман болса, ен дариядан су ішермін» (М.Қашғари); «Бөріні шопан қылсаң: «Қойды мен өлтіріп едім, жеуін түлкі жеді»дер»; «Жігіттік қайта келсе алақандап ұстар ем» деген екен біреу».

Бұлардың бәріне тән ерекшелік: біріншіден - олардың белгілі бір айтушыға, айтушы адамға тәуелді болуы; екіншіден ерекшелік – төл сөз түрінде келуі, үшіншіден – белгілі бір оқиға үстінде айтылатындығы.

Мақалдарға ұқсастығы да белгілі бір оқиғаға сәйкес айтылатындығы, ал, велеризмдердің мақалдардан ерекшелігі – велеризмдерде екі оқиға, екі айтушы адам болуы міндетті. Осы жазба ескерткіштерде кездесетін велеризмдердің де кейін ауызекі қолданысқа түсіп, айтушысы мен оқиғаның сипаттамасы түсіп қалып, оның төл сөзі мақал түрінде жеткендігін байқауға болады. Мәселен: Р. Хорезмидің шығармасындағы «Қадірім өлген соң білінеді» -деген екен біреу» деген велеризмнің төл сөз бөлігі «Жақсы адамның қадірі өлгеннен соң білінер» деген мақал түрінде келеді, немесе «Әкеңе игілік етсең, балаңнан соны күт, қартым» депті біреу (С.Сарайи) деген велеризм кейінгі жинақтарда «Атаңа не ғылсаң, алдыңа сол келер» мақал түрінде, осы сияқты С.Сарайидің «Аш болып тірі жүргенше, жоқ болып өлген артық» депті біреу» деген велеризм дәл осы қалпында мақал-мәтел жинақтарында кездеседі.

Осы жоғарыда келтірілген мысалдар мен мақал-мәтелдер арасындағы заңды байланысты байқаймыз. Ол – оқиғалардың мақалдардан келіп шығатындығы. Басқаша, мақалдардың мазмұнында оқиғаның себебі, не салдары, кейде себеп-салдар көрініс береді. Сол себепті мақал-мәтелдердің оқиғаның белгісі (кілті) екендігін тағы да айқындай түседі.

Қысқасы, көне жазба ескерткіштерінде «деген екен біреу», «депті біреу», «деген бар», «... айтар», «...айтыпты», «деген екен», «... деген кісі айтыпты», «деп айтады жұрт» т.б. т.с.с сынды қысқаша түсініктемелермен, қайырмалармен келетін оралымдардың мақал-мәтелдерден табиғаты өзгешелеу келетіндігі анық. Сондай-ақ, бұл құбылыс осы екі паремияның арасындағы өзара жанрлық ауысу, бір-біріне өту құбылысынан да хабар береді.

Үшіншіден, оларға әртүрлі мағыналық сипаттарға ие боларлық ерекшелік тән. Мәселен, адамның түрлі қасиеттерін сипаттайтын қолданыстар, ескерту мәнді, үлгі-өсиет мәнді, велеризмдер деп шартты түрде бөлуге болады. Бірінші топқа:

«Қисық отырып, түзу сөйлейін» депті бір кісі (Құтып); «Теңізі құрғыр жақсы-ау, бірақ толқын қорқытады» деген екен біреу (С.Сарайи); екінші топқа: «Достың үйін сыпырған, жау есігін қақпағы» депті бір мақалда (С.Сарайи); «Хан сарайынан қашықтау жүрген жөн» деп айтады жұрт (Құтып); «Сау болсақ, кездесерміз» депті Бұйрық хан (әскер басыларының бірі) (Рашид-Әд-дин) т.б.

Келтірілген мысалдардан байқағанымыз – паремиялардың бір түрі ретінде мақал-мәтелдерге ұқсас тағы бір топтың (велеризмдердің) бөлініп, өзгеше қатар құратындығы.

Мақал-мәтелдердің өміршендігі – тілінің көркемдігі мен мазмұнының тереңдігінде, аз сөзбен көп мағына беретіндігінде, есте сақтауға қолайлылығында.

Мақал-мәтел адам тұрмысындағы алуан түрлі оқиғаларды, қарым-қатынастарды қысқа, тұжырымды тілмен түсіндіреді, әрі анықтайды. Сондықтан да халық «Сөздің көркі - мақал» деп бағалаған.

Мақал-мәтел – халықтың өзі жасап алған заңы, өмірде болатын әртүрлі жағдайларды ұғындыратын, түсіндіретін іспетті. Мақалдарда көбінесе ортақ ой, жалпы ереже, қағидалар айтылады. Сыртқы тұлғасы жағынан тілге жеңіл, жағымды дыбысқа, ырғақ, ұйқасқа құрылады. Көбінесе поэтикалық тілмен - өлеңмен жасалады.

Мақал-мәтел қос мағыналы шығарма. Онда көбінесе тура мағына мен астарлы мағына да болады. Тура мағына мысал ретінде алынады да, негізгі ой астарлап айтылады. Мысалы: «Тырнадан қарауыл қойсаң, Төбеннен қиқу кетпес».

Мақал-мәтел әдетте, бүкіл адам баласына ортақ қазына болып есептеледі. Сондықтан, бір халықтың мақалын екінші халық төл шығармасындай қабылдай береді.

Мақал-мәтелдер – мағынасы да, тұлғасы да әлдеқашан қалыптасқан, тез өзгере қоймайтын жанр. Фольклорлық мұраны, соның ішінде мақал- мәтелдерді зерттегенде бұл ерекшелікті елемеге болмайды.

Мақал-мәтел – халықтың сан ғасырлық көрген-білгенін, бастан кешкен оқиғаларын қорытқан ақыл-ойының жиынтығы. Табиғатта, өмірде үнемі болып тұратын оқиғалармен, құбылыстармен байланысты туған «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні», әр халықтың мақал-мәтелі – сол халықтың өзі жасап алған логикалық формуласы, ережесі. Ол кез келген оқиғаның тұсында еске түседі, тілге оралады. Сөйтіп, көп ойлауды, ұзақ баяндауды қажет ететін оқиғаны жеп-жеңіл, оп-оңай, бір-ақ ауыз сөзбен түсіндіреді, ұғындырады. Туған елдің қадір-қасиеті туралы балаға ұзақ әңгімелемей-ақ: «Ел іші

– алтын бесік», «Кісі елінде сұлтан болғанша, Өз елінде ұлтан бол», - деп екі-үш ауыз сөзбен-ақ Отан, туған жер қадірін ұғындыруға болады.

Қазақтың мақал-мәтелдері көлемі жағынан кемі екі сөзді, бір сөйлемнен тұрады. Көбісі екі сөйлемді – егіз тармақты, асса төрт сөйлемді – төрт тармақты, бір шумақты болып келеді. Кей жинақтарда бес-алты тармақтысы да кездеседі. Қазақ халық мақалдарының тармақ құрамына құрылымдық әдіс арқылы талдау жасап, мағыналық даму заңдылықтарын нақты мысалдар арқылы көрсетуге болады. Осы тұрасында мақала жазу барысында Калифорния университетінің профессоры, белгілі паремиолог ғалым Алан Дандистің «Мақалдың құрылымы жайында» атты еңбегін басшылыққа алдық. Көне түркі ескерткіштеріндегі мақалдардың мәтіндеріне талдау жасай келе, олардың көбіне жұп – екі не төрт тармақты болып келіп, араларында берік қисындық байланыс болатындығын анықтадық. Ал, төрт тармақты мақал-мәтелдер кейінгі дәуірдің, мағыналық дамудың нәтижесі болса керек. Ал, үш не бес тармақты мақалдардың бүкіл паремиялық қордағы үлес салмағы жұп түрлерге қарағанда, әлдеқайда аз. Бұл да жалпы қазақ мақалдарының қисындық үлгісі жұптық бірлікке негізделгендігінің айқын дәлелі болса керек. Паремияларға құрылымдық талдау жасау тәжірибесі жетілдірілген болса, бұл ойдың ақиқаттығына ешбір күмәнсіз көз жеткізген болар едік

Мақал-мәтелдер – төрт аяғын тең басқан сөз өнері, мұнда қиыннан қиыласқан шеберлік, сөздің сыртқы пішіні мен сұлу келісімі, ішкі көркемдік ойлау жүйесімен терең астасып, аталы сөздің тәрбиелік, танымдық мазмұны оқушы жүрегіне бірден жол табады. Ғасырлар бойына сұрыпталып, сұлуланып, салмақтанып, кемелденген сөз асылының ішкі сырының мәнін дәл танып, лайықты бағамдау үшін, көркемдік жүйесіне құрылымдық талдау жасау қажет. Жалпы, мақал-мәтел сынды паремиялардың көркемдік құрылымын, заңдылықтарын тап басып тану арқылы олардың ішкі заңдылықтарын мен құрылымдық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік болар еді. Болашақта бүкіл дүние жүзілік паремиологиялық қордың құрылу барысында мақал-мәтелдердің де құрылымдық заңдылықтары көп мәселелердің шешімін табуға септігін тигізген болар еді.

Адишева А.Е., Бектемирова С.Б.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан

АНТРОПОМОРФТЫҚ КОДТЫҢ ЛАНДШАФТТЫҚ КОМПОНЕНТТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР АРҚЫЛЫ БЕЙНЕЛЕНУІ

Özet: Bilişsel dilbilimin araştırma nesnesi olan kültürel kod ve onun türlerine kısaca değinilen bu makalede, peyzaj bileşenlerinin anlatım biçimleri ve insanla ilgili türleri üzerinde durulmuştur. Antropomorfik kültür kodu, antropomorfik metaforlardan, efsanelerden, masallardan ve deyimisel ifadelerden oluşur. Makalede ele aldığımız konu ifade biçimidir. İnsanların çevre ve doğa hakkındaki fikirleri, doğal bir peyzaj bileşeni ile ifade birimleri aracılığıyla ifade edilir.

Anahtar kelimeler: dilsel ve kültürel çalışmalar; kültürel kod; antropomorfik kod, manzara; deyimisel ifadeler.

Summary: The article briefly discusses the cultural code of cognitive linguistics, the cultural code, its types which is the research object of cognitive linguistics, and its types, and talks about landscape component phraseology and their human-related types. The anthropomorphic code of culture consists of anthropomorphic metaphors, legends, fables, and phraseological phrases. We consider phraseological units. The concepts of the environment and nature are formulated through phraseology with a natural landscape component.

Key words: linguoculturology; cultural code; anthropomorphic code, landscape; phraseological phrase.

Қазіргі тіл білімі ғылымдар тоғысында зерттеледі. Тіл жанды құбылыс болғандықтан оны зерттейтін әдістер де, құралдар да дамып, өзгеріп, толығып отырады. Адамның сана-сезімі, ойы, дүниетанымын тіл арқылы зерттеуде когнитивтік ғылым жетекші орынға шығады. Адам білімді, дағдыларды тіл арқылы игереді, мәдениетті тасымалдайды. Әр мәдениет белгілі бір тарихи және табиғи ортада қалыптасады. Адам тіл арқылы басқа мәдениетпен танысады. Тіл мен мәдениеттің арасындағы байланыс пен қарым-қатынас гуманитарлық ғылымдарда В. фон Гумбольдттан бастап белсенді зерттеліп келеді. Бұл мәселе лингвистиканың қарқынды дамып келе жатқан этнолингвистика, элеуметтік лингвистика, когнитивті лингвистика,

психолінгвистика, лингвомәдениеттану, мәдениетаралық коммуникация секілді бағыттардың өзекті тақырыбына айналды. В.фон Гумбольдттың және оның идеясын әр қырынан дамытушы ізбасарлары А.А. Потебня, Ш. Балли, Г.Г. Шпет, Й.Л. Вайсгербер, Э. Сепир, Р. Барт, В.В. Виноградов, Н.И. Толстой, Д.Н. Шмелев, Ю.Д. Апресян секілді ғалымдардың еңбектерінде тіл және мәдениет туралы ғылым – лингвомәдениеттанудың негізі қаланды. В. фон Гумбольдт «Материалдық және рухани мәдениет тілде көрінеді, осы мәдениет ұлттық, сондықтан оның ұлттық сипаты тілде көрініс табады» деп тұжырымдайды.

Тіл мәдениеттің негізі болып табылады. Кез келген тіл – тиісті қауымдастықтың мәдени эволюциясының жемісі. Тілде, яғни оның лексикасы мен грамматикасында ұлттың дүниетанымы, тәжірибесінің суреттеледі. Ақпарат көзі және сақтаушысы қызметін атқара отырып, тіл сонымен бірге жинақталған білімді жеткізіп, жаңаны қалыптастырудың негізі болып табылады. Ақпаратты тасымалдаушы ретінде белгілі бір тілді ұлт білім алу үшін, ұрпаққа оны жеткізу үшін пайдаланады.

Когнитивтік лингвистика адамның саналық, түпсаналық рухани болмысының тіл арқылы көрініс табуын зерттейді. Ұлттың, жеке адамның танымы көрініс табатын факторлардың бірі – мәдениет. М. Хайдеггер мәдениетке мынадай түсінік береді: «...адамзат әрекеті мәдениет түрінде түсініліп, ұйымдасады. Мәдениет – адамның аса жоғары қасиеттерін насихаттау арқылы рухани құндылықтарды іске асыру болып табылады» [1, 93]. Ал К. Леви-Стросс тіл мен мәдениеттің арақатынасы жөнінде тілді мәдениет жемісі, оның маңызды құрылымдық бөлігі және мәдениеттің өмір сүру шарты деп түсіндіріп: «Бұдан бөлек, тіл мәдениеттің өзіндік ерекшелігі бар өмір сүру тәсілі және мәдени кодтарды қалыптастырушы фактор болып табылады» дейді [2,55]. Тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты. В.Н. Телия «мәдениеттің өз тілі бар, ол бізбен сәулет, сурет, музыка, би, әдебиет және адам қолынан, дарынынан, ақылынан жаратылған басқа да туындылар арқылы сөйлеседі... Бірақ мәдениеттің мән-мағынаны жеткізудің ең әмбебап құралы – табиғи тіл. Осы құралды пайдалану арқылы адам мәдениленген әлем туралы айтуға болатын нәрсенің бәрін жеткізеді және айтады... Мәдениет – халықтың өзіндік тарихи жадысы. Тіл өзінің кумулятивтік қызметіне орай осыны (тарихи жадыны) сақтап, өткен мен қазіргі күнді ғана емес, қазіргі мен болашақты байланыстырып, ұрпақтар диалогын қамтамасыз етеді» дейді [3,226]. Таным-түсініктер мәдени код арқылы интерпретацияланады. Зерттеуші ғалымдар мәдени кодты былай түсіндіреді: «Мәдени код деп мәдени мәнділіктерді тасымалдаушы заттық және рухани дүниенің таңбалар жүйесін түсінеміз; қоршаған дүниені игеру барысында адам осы таңбалар арқылы айшықталған мәдени мәнділіктерде көрініс тапқан» [4,9]. Орыс ғалымы В. Красных мәдени кодқа «Код культуры есть «сетка», которую культура «набрасывает» на окружающий мир, членит, категоризует, структурирует и оценивает его» деген анықтама беріп, мәдениеттің мынадай кодтарын атап көрсетеді: соматикалық, кеңістіктік, уақыттық, заттық, биоморфтық, рухани [5,297].

Мақаланың материалы ретіне К. Леви-Стросс, В.Н. Телия, В. Красных, Д. Гудков, Ю.Д. Апресян, В.А. Маслова, И.А. Стернин, Шанский, Л.Б. Щерба, В.В. Виноградов, Н.Ф. Алеференко, М.М. Копыленко секілді ғалымдардың теориялық еңбектері және сөздіктер негізге алып қарастырылды.

Белгілі бір географиялық аймақты өзінің өмір сүру ортасы ретінде игерген адам ең алдымен күнделікті өмірде кездесетін болмыс шындығына назар аударады. Бұларды адамды қоршаған ландшафт – ормандар, өзен-көлдер, тау, жазық т.б. құрайды. Г.Гачев ұлттың қалыптасуында географиялық фактор үлкен рөл атқарады деп есептейді, өйткені қоршаған орта, табиғат оның менталитетінің қалыптасуына ықпал етеді [6,63]. Географиялық кеңістіктік қатынастар тілде және сөйлеуде топонимдер арқылы бейнеленеді. Халық жадында қалу үшін көптеген топонимдер тарихи даму барысында фразеологиялық бірліктердің құрамына енген. Ландшафтық компоненті бар фразеологиялық бірліктерге енген бейнелер жүйесі белгілі бір халықтың дүниетанымын білдіреді, оның мәдени-ұлттық тәжірибесі мен дәстүрін айғақтайды. Географиялық нысандардың атаулары арқылы фразеологиялық бірліктер халықтың өзіндік әдет-ғұрпынан, ойлау тәсілінен, тарихы мен мифологиясынан хабардар етеді. В.В.Катермина

«топоним фразеологизмдерде ұлттық-мәдени компонент ретінде қызмет ете отырып, белгілі бір ұлттың, тілдік тұлғаның белгілі бір типінің белгілерін, белгілерін анықтауға көмектеседі» деп есептейді [7]. Ондай фразеологиялық бірліктердегі топонимдердің мағыналық түрленуі олардың негізінен тарихқа, мәдениетке, табиғи жағдайларға, халықтың тұрмыс-тіршілігіне қатысты бейнелерге негізделетін астарлы мағынада қолданылуына байланысты.

Мәдени кодтарды тілдік бірліктер: метафоралар, фразеологизмдер, аңыздар құрайды. Фразеологизмдерге қатысты лингвомәдениеттанудың негізгі міндеті — фразеологиялық бірліктердің семантикасындағы мәдениеттің негізгі ұғымдарын ашып, анықтау. Фразеологиялық лингвомәдениеттану объектісі тек фраземалар арқылы вербалданған рухани маңызды құндылықтары бар экстралингвистикалық әлем. Фразеологиялық ұғымдарды лексикалық ұғымдармен бірдей негізде қарастыруға болады, дегенмен, фразеологиялық ұғымдардың өзіндік ерекшелігі, тікелей денотативті мағыналары бар сөздер арқылы вербалданатын лексикалық ұғымдардан айырмашылығы, фразеологиялық бірліктердің рационалды мағынасы кодталып беріледі. Фразеологиялық ұғымды бейнелеу белгілі бір ойды экспрессивті, бейнелі түрде көрсетуге, белгілі бір құбылысқа эмоционалды баға беруге ұмтылудан туындайды.

Мақаланың зерттеу нысаны фразеологизмдер, оның ішінде ландшафтық компоненті бар фразеологиялық тіркестер. Олар табиғи-географиялық жағдайды, халықтың тарихи-мәдени ерекшеліктерін бейнелейтін болғандықтан ұлттық мәдениеттің көрсеткіші болып табылады және ұлттың менталитетімен, психологиясымен әлеуметтік-тұрмыстық факторлармен, физикалық ерекшеліктерін, оны мекендейтін этностың менталитетімен тығыз байланысты болады.

Олардың бір тобын төрт стихияның элементтері: жер, су, ауа (жел), от кездесетін фразеологиялық тіркестер құрайды. Мысалдар келтірсек, *көзге оттай басылды, көзінің оты жарқ етті, отты көз, отты жүрек, жердің оты қашты, арасына от салды, отын өшірді, отына күйді, жер аяғы алыс, жерден жеті қоян тапқандай, жермен жексен болу, жер тобарсыды, жанын қоярға жер таппау, жер мен көктей, аспан айналып жерге түсердей, ит өлген жер, айдарынан жел есу, желдей жүйрік, ауадай қажет, (тілге) судай, судай азу, су жорға, су төгілмес жорға, су аяғы құрдым, құмға сіңген судай, желаяқ, аяғы сұйық* т.б. Бұл қазақ халқының қалыптасқан дүниетанымына құрылған фразеологиялық тіркестер табиғаттағы түрлі жағдайлар мен адамға қатысты қасиеттерді бейнелейді

Адамның көңіл-күйіне, жағдайына, қасиетіне, мінез-құлқына, әрекетіне қатысты: *төбесі көкке жету/тию (қуану, шаттану), салы суға кету (еңсесі түсті, түңілді), Сырдың суы сирағынан келмеу/топан су тобығынан келмеу (елең қылмау, мән бермеу), іші оттай күйу/жану (қапалану, қайғыру), кірерге тесік таппау, жерге кіру (ұялу), жерден жеті қоян тапқандай (қуану, шаттану), басына күн түды, басына (қара) бұлт үйірілу/төну/айналу (мұқтаждыққа, ауыр халге тап болу), ісі өрге басу, тасы өрге домалау (дегені болу, ісі сәтті болу), жүрген/басқан жеріне шөп шықпау (қара ниет адам), аузын құр шөппен сұрту (дымы жоқ), көзге шөп салу (опасыздық ету), қабағына қар қатып, кірпігіне мұз қату (ашулы, қаһарлы), қабағынан қар жауу (ашулы), тастай батып, судай сіңу (тұрақтау, жоғалу), жер жастану (қайтыс болу), тас бауыр/тас жүрек болу, бірде көл, бірде шөл болу (құбылу), көпке топырақ шашу (көпке қарсы шығу, байбалам салу), самайын ақ/боз қырау шалу (кәрілік белгі берді), көз жасын бұршақтай төгу (жылау), айдарынан жел есу (асқақтап дәурен сүру), тал шыбықтай (бұралу), көзі оттай жайнау (көзі нұр шашты, жаны кірді), көзінің оты бар (өткір, алғыр), көзінен от шашты (ашу, ыза шашты), аузына құм құйылды (аузы жабылды, жым болды), құмға сіңген судай (бекер), қарақат көзді (көзі сұлу), алма мойын (әдемі мойын), шие ерін (ал қызыл ерін)* т.б.

Көк, су, от, жер, тесік, бұлт, өр, шөп, қар, мұз, тас, көл, шөл, қырау, топырақ, бұршақ, жел, тал шыбық, қарақат, алма, шие — бұлар ландшафтық компоненті бар фразеологизмдер қатарының құрап, адамға, оның көңіл-күйі, қасиеті, әрекетіне қатысты жайларды тұжырымдайды, яғни антропоморфтық код фразеологизмдердің осы түрлері арқылы берілген дей аламыз.

Бұл мақалада қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ландшафтық компоненті бар түрін қарастырдық. Қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктер когнитивтік қалып болатынын және ол табиғаттағы географиялық нысан атауларымен берілгенде адамға, табиғатқа қатысты сапалық-бағалаушылық қасиетке ие болатынын көрдік. Сонымен қатар ландшафтық компоненттері фразеологиялық бірліктердің бейнелі және мотивациялық негізін қоршаған табиғат туралы қандай объектілер мен ұғымдар құрағанын көреміз. Адамның қоршаған ортаны тануын, оны тіл арқылы, атап айтқанда, фразеологиялық бірліктер арқылы бейнелегенін сипаттадық. Фразеологиялық бірліктерге енген бейнелер жүйесі сол бір халықтың дүниетанымын білдіреді, оның мәдени-ұлттық тәжірибесі мен дәстүрін айғақтайды. Географиялық нысандардың атаулары арқылы жасалған фразеологиялық бірліктер халықтың өзіндік әдет-ғұрпынан, ойлау тәсілінен, тарихынан, мәдениетінен, дүниетанымынан хабардар етеді, өйткені қоршаған орта адамның, ұлттың дүниетанымын қалыптастырады. Қалыптасқан дүниетаным тіл арқылы сипатталады. Ал тілдік бірліктің бірі болып табылатын фразеологиялық тіркестер сол дүниетанымның бір айнасы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хайдеггер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С.93-109.
2. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М.: Республика. - 1994. – 384 с.
3. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры». - 1996. – 288 с.
4. Гудков Д., Ковшова М. Телесный код культуры: материалы к словарю. – М.: Гнозис. - 2007. – 288 с.
5. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: Гнозис. - 2003. – 375 с.
6. Гачев Г. Национальный космо-психо-логос // Вопросы философии. 1994. № 12. С. 59–78.
7. Катермина В. В. Личное имя собственное: национально-культурные особенности функционирования (на материале русского и английского языков): автореф. дис. канд. филол. наук. Краснодар: КГУ, 1998. 19 с.

Айткулова Г.А.
М. Әуезов атындағы ОҚУ
Шалбаева А.Ж., Кантаева М.
Шымкент университеті
Шымкент, Қазақстан

**М. КЕМЕЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АР-ҰЖДАН, АДАМГЕРШІЛІК
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘНІ**

Özet: Bu makalede, öğrencilerin Rus dili ve edebiyatı derslerinde yaratıcı yeteneklerinin geliştirilmesinin genel yönleri ele alınmaktadır. Sorunun alaka düzeyi, modern dünyada rekabet edebilecek yaratıcı bir kişilik olması ve bu nedenle öğrencilerin yaratıcı yeteneklerinin geliştirilmesine okulda büyük önem verilmesi gerektirir.

Anahtar Kelimeler: iyileştirme, yaratıcılık, eğitim teknolojileri, yaratıcı yetenekler, öğrenmeyi geliştirme

Summary: This article discusses the general aspects of the development of creative abilities of students in the lessons of Russian language and literature. The urgency of the problem lies in the fact that it is a creative person who can be competitive in the modern world, which means that great attention should be paid to the development of students' creative abilities at school.

Keywords: improvement, creative potential, educational technologies, creative abilities, developing learning.

Қазақ топырағында дәлірек айтсақ, Жетісайда өмірге келіп, қоғам өміріне белсене араласқан Мырзакелді Кемел туралы зерттеу жазу үлкен талғампаздықты, білімділікті және ізденуді талап ететіні сөзсіз.

Өз заманының ең бір ізденімпазы ретінде әлем философтары мен ұлы ойшылдарының еңбектерін қазақшаға аударып отырып, қазіргі таңдағы жастардың тәлім-тәрбиесіне көп алаңдаған ол өз еңбектері арқылы халқын оятуға, ілгері жылжуға үндеген хас тұлғалардың бірі еді. Мырза ағаның мына сөздері арқылы қазақтай кең пейілді дария көңілді ұлттың ұрпақтарына қатты алаңдағанын көруге болады:

«Жетпістен астам телеарна, жетпісі жетпіс түрлі насихат жүргізеді. Күндіз-түні афро-америкалық поп-музыка, секс-клип жас ұрпақтың басты алданышы. Әрине, ол жай ғана алданыш емес, әлі ақылы толыспаған, асыл мен жасықты парықтай алмайтын жастар үшін жан-жүрегін баурайтын қиял-ғажайып әлем. Бірақ, күнделікті беттесетін нақтылы өмірде жоқ әлем. Яғни, ақылы толыспаған жас сана екіге жарылады. Қиялдағы өмір мен нақтылы өмір. Осының бәрі қазіргі адамдар үшін, әсіресе, жастар үшін үлкен психологиялық ауыр жүк. Олар өмірден өз бағытын таба алмай басы қатады, іштей булығыды. Нәтижесінде, өзін-өзі өлімге қияды немесе өте ауыр қылмыстар жасайды. Сөйтіп, біз байлық қуып, тезірек елдің әлеуметтік жағдайын түзейміз деп отырғанда, халқтың болашағы болып табылатын жастар этностың ұлы сабақтастық дәстүрінен қол үзеді, этностың бір мүшесі ретінде бойында болуға тиісті құндылықтардан жұрдай болып шығады. Мұндай жастар өзі тұрғылас өзге елдердің жастарының алдында өздерін рухани жарымжандар сияқты сезінеді. Жалын атқан жастарға тән асқақ сезімдерден ада болады. Сөз жоқ, мұның салқыны елдік сапада да көрініс табады. Қасіреттің көкесі осы болса керек» [1,30].

Өз жазбалары мен аудармалары арқылы ұлттық психология мен менталитетке, әсіресе жастардың сана-болмысына қатты әсер етуге бар жазушылық қабілетін аямаған М.Кемелдің руханиат саласындағы он шақты еңбегін қазіргі таңда жастар іздеп жүріп оқитынын көзіміз көріп отыр.

Ол өзі көп зерттеген Л.Толстойдың: «Тән үшін сүрген өмірдің рахаты болмайды, тән үшін өмір сүру азап шектіреді. Рух үшін өмір сүрген өмір ғана рахатқа жеткізеді» [2,187] деген сөздерін талабы биік қазақ жастарының негізгі ұраны болуы тиіс.

Ұлтын, отбасын, тірі жанның бәрін түгелдей жақсы көретін жастардың көптеп болуы кез-келген мемлекеттің қуатты қозғаушы күші екендігі баршамызға мәлім. Ақын айтқандай: «Ақын болмай, тасың болсам мен егер, жата алмас ем топырағында тебіренбей» демекші жүрек оты мол жастарымыздың бойына елін, жерін айтып болмас зор сағынышпен сүйю сезімін ұялату ең алдымен рухани әлемімізді байыту, құдайға бой ұсыну және ізгілік қағидаларын берік ұстанудан басталатынын бағамдап айтып кеткен кемеңгерімізден қапыда айрылғанымыз әрине өкінішті.

Француз жазушысы Бальзак айтқан мына пікірді жоққа шығаруға болмайды: «Дүниені дүние еткен құштарлық. Адам бойында қан қызуы – құштарлық біреуді патша етеді, келесіні басыбайлы құл қылады, соғыс та сүйіспендік те, ғылым да, білім де қан қыздырған құштарлықтан туады» Ал, мұндай құштарлықты Мырза ағаның қай шығармасын оқысаңда өн бойында бір етқызулық, өмірге құштарлық, өзіне деген сенімділік туындайтынын байқау қиын емес. Мысал ретінде Мырзакелді Кемел туралы бір бағдарламада қазақ әйелі хабарласып (тікелей эфирде) ағаның кітабын оқығаннан кейін өзінің суицид жасамақшы ойынан біржола айырылғанын және мына өмірге деген көзқарасы керемет құштарлыққа ұласқанын жеткізгенін айтуға болады. Асыл сөздің, рухани ілімнің адам өміріне міне осылайша әсер етіп, ізгілікке бастағанның айқын мысалы бұл.

Ағаның: «Философияның еңбегі біреу ғана – барлық құдайлық және адамдық істерде ақиқатты табу. Әділеттілік, арлылық, ұяттылық онымен дос» [3,119] деген ұстаным да қазіргі адамдарға өте қажетті сөздер деп білемін. Әр істің ақиқатын тану және қандай тірлікте болмасын өлімнен күшті ұят дейтін ұлылықпен санасып отыруды жөн санаған әрбір саналы азамат бұл өмірде шалыс баспайтыны ақиқат.

Ағамыздың мамандығы экономика құқық, кәсіпкерлік саласы болғанымен ол өзінің бала

күнінен бастап түрлі газет-журналдағы ақыл сөздерді теріп, жинай бергенін бертін келе көптеген ойшылдардың ойлы сөздеріне зерттеулер жүргізе отырып, тәжімалағанын да осы өзінен кейінгіге өнеге болатын ақылдың кенін беру арқылы мәңгіге өшпес мұра қалдырып отыр. «Ақыл қалта» кітабында «Құдаймен сұхбат» деген толғанысында:

«Бірде менің түсіме құдайдан сұхбат алып отырған сәтім кірді. Сонда құдай былай дейді: Олар балалықтан тойынып, есеюге асығады, соңынан балалықты аңсайды. Олар ақша табу үшін денсаулығынан айырылады, соңынан денсаулығын қалпына келтіру үшін ақшасын жоғалтады» [4,77] деген кесек ойлары кез-келген оқырманды бей-жай қалдырмайды. Дегенмен құдайдан сұхбат алған жанмен аз күндік менің де сұхбаттас болғаным көңіліме ерекше медеу болытыны рас. Қазақ халқына таңсық болып келген ұлттық психология саласында үлкен төңкеріс жасаған, әлем психологтарын қазақша сөйлеткен ағамыздың еңбектері қазақ халқын оятуға деген серпілісі ретінде құнды еңбектердің қатарын толтырып отыр.

Қазақ үшін жанын беруге даяр ұлдарымыздың бірі Смағұл Садуақасов қайтыс болғанда көз жасын көлдеткендердің бірі – Мағжан Жұмабаев еді. Ол жылап отырып, жоқтау өлең жазыпты:

Аққуы жоқ, қазадары жоқ көл жетім,
Шүйгіні жоқ, шалғыны жоқ жер жетім.
Смағұлдай арысыңнан айырылып,
Қайран қазақ болды бүгін сен жетім.
Жас Смағұл үздік туған бала екен,
Байтақ елге асқар таудай пана екен.
Сол панадан, сол баладан айрылған,
Қайран қазақ орны толмас жара екен [5,91].

Дәл осы жоқтау тұтастай Мырзакелді Кемелге арналғандай....

Әбіш аға Кекілбаев Мырза ағаның «Абзалдық әліппесін» оқып алып: «Қазір қайсымызға да, ақша да басқа да қат болғанымен, еңбасты қат нәрсе ақыл. Жанашыр достың ақылы. Көргені көп кемелдің, жеткені көп беделдің немесе солардың тереңіне бойлай білген зерде мен зейіннің айтатындары.

Бұл сондай ыждаһатты зерде мен ысылған тәжірибенің жиынтығындай шынайы кітап. Ағын суға кері ағызбай уақытпен бірге алға ағымдататын абзалдық әліппесі. Кәріге де жасқа да бірдей қастерлі кітап. Өйткені, өмірдің алдында бәріміз шәкіртпіз. Ендеше бұл кітапты оқып шығыңыз. Ғасырлар бойы аузы дуалылар жақ жаппай баршамыз үшін – бүгін жер басып жүргендеріміз үшін де бұл дүниеге бізден соң келетіндер үшін де қапы жібермей қадағалай тыңдайтындай қып айтып келе жатқан ғибрат сабағына тағы да бір құлақ тосыңыз. Өкінбейсіз. Ақылдың артық болмайтындығына тағы да көзіңіз жете түседі» деген пікірі замана сұранымын қамтамасыз ететін керемет ақылдың кені болатын еңбек деп бағалауға мүмкіндік береді.

М. Кемелдің «Абзалдық әліппесі», «Өзіме сабақ», «Ақыл ақылдан қуат алады», «Сөз-күдірет», «Ежелгі грек және Үрім даналығы», «Мың ой», «Ақыл қалта», «Бес бәйіт», «Көгілдір кітап», «Шәкәрімнің ар ілімі», «Өнеге», «Көңіл күнделігі», «Сенека», «Толстой тағылымы», «Ақселеу асуы» және тағы басқа кітаптардың электрондық нұсқалары бар. Жинақтардағы ойлар мен пікірлер, дәйексөздер, мысалдар мен аңыздар адамгершілікке, парасат пен ізгілікке үндейді.

Автордың «Абзалдық әліппесі» атты ең алғашқы туындысы – мақсаты биіктеп, міндет күрделілене түскен сайын, қай қиындыққа да қасқиып қарсы шыққан күрескердің тәуекелшілдігіне де түбегейлі өзгеріс керек екендігін түсіне отырып, өмірдегі көптеген мысалдармен даналық жаршысы бол білген туынды. Мырза аған – енді бұрынғыдай ет қызуымен өз ұранына өзі еліккен көзсіз ер емес, ел тағдыры тығырыққа қамала түскен сайын құрбандық құнының арта беретінін ақыл-санамен ұғынған және ұғынған сайын халқына деген сүйіспеншілігі мен перзенттік махаббаты арта беретін нағыз қаһарман тұлғасында қара көрсетіп ғана қоймай бейқам жатқан қазақтың қалайда көсегесін көгертемін деп аласұрып

жазған шығармасының құны есепсіз еді біз үшін. Ал, енді сол «Абзалдық әліппесі» бізге қандай тұлғалық ақыл айтып, ұрандатады екен соған аз-кем орын берсек:

1.«Ашу тасыса ақыл төгілер», - дейді халқымыз. Көңілде кірбің қалмасын десең, ашуланба. Қайнаған судан шәйнектің қабырғасына қак тұратынын білесің бе? Ашуланып, түтіккенің, ашуланған себебіңнен де зиян. «Бабаңаң жүз жас үлкен бол, балаңаң жүз жас кіші бол».

2. Сыннан қорықпа, сын тазартады. Сыншылар қашанда толып жатады. Әрқайсысының әртүрлі мақсаты бар: біреулер көре алмағаннан, біреулер шынымен келісе алмай айтады.

3. Адам баласының бойындағы ең нашар қасиет- күншілдік. Күншіл болма, ол неге менен озып кетеді деме, мен неге оған жетіп озып кетпеймін де.

4. Мінезің қабілетіңе дұшпан болмасын. Ішкі жан дүниен сайрап, еркін өзінде болғандықтан да ақылгөйсіп қажеті жоқ. Санаң тайталасып тұрғанда сезімге бас ұрып және қажеті жоқ.

5. Рухыңды биік ұста. «Тән үшін сүрген өмір азап шектіреді. Рух үшін сүрген өмір ғана рақатқа жеткізеді», - деген екен Л.Толстой.

«Мен ешкімге кеңес бергім келген жоқ, бағыт бергім келді» деп автор кітап соңында айтпақшы, осы айтылғандардың барлығы өзің дамытқысы келетін әрбір жанға бағыт-бағдар берері сөзсіз.

Автордың «Ақыл қалта» кітабы даналық сөздерді жинақтаушы ретінде көптеген әлем ойшылдарының ой-толғамдарынан хабар беретін туынды. Ұсынып отырған «Ақыл Қалта» кітабы бұрын жарық көрген абзалдық әліппесінің жалғасы. Әліппе десе әліппеге келеді. Өмірді жаңадан бастаған жастар үшін де, ата сақалы аузына түссе де өз орнын өмірден таба алмай жүргендерге зерделеріне тоқырлық көптеген даналық ойлар бар. Ежелгі қытай даналары Лао Цзы, Конфуций, ежелгі грек және үрім пәлсапашылары, атақты испан Бальтасар Грасиан тұжырымдаған жазбалар адам санасының дамуына, ой-өрісінің кемелденуіне жол сілтейді.

«Адамның толысуы: Адам бірден кемеліне келіп тумайды, бірақ күннен күнге жеке басын жетілдіріп, өз ісінде шеберлік шыңына өрмелей отырып, ол лайықтылық пен артықшылықтың жоғары сатысына көтеріледі, бұл талғамның нәзіктенуінен, ақылдың сұңғылалығынан, пайымдаудың тереңдігінен, тілектердің мүлтіксіздігінен көрінеді. Бәз біреулер толысуға қол жеткізе алмай-ақ қояды, оларға әрқашан бірдеңе жетіспей тұрады; ал кейбіреулер оған кеш жетеді. Сөзі дана, ісі ізгі, кемел кісіні әрдайым парасатты адамдар құшақ жая қарсы алады, олар онымен тіл табысуды аңсайды».

Адамның толысуы барлық жағынан ақылы мен санасы, жаны мен тәні арқылы толықтырылып тұрса, ол адам кемеліне жеткен тұлға дегенді айтқысы келіп тұр Мырза аға. Ия қалай дегенменде Адамның болмысы өте күрделі һәм жұмбақ құбылыс. Оны дін өзінше, философия өзінше түсіндіреді. Діни көзқарастардың негізі Көктен түскен дейтін төрт Кітапқа байланысты екені белгілі. Ал философияда диалектикалық заңдылық арқылы пайымдалады. Діни қағидаттар бойынша «Адам - Құдайдың құлы. Басқа ештеме емес. Оның өмірінің мәні де осыған тіреледі. Қарапайым тілмен айтқанда Қожайынның қас-қабағына қарау, сол сызып берген өлшемнен шықпау, жалбарыну, жалыну, кешірім сұрау, қаһарынан қорку, сол үшін амалдар жасау т.б Осындай құлдық әрекеттің аржағында өлім туралы, о дүние жайындағы үрейлі, қорқынышты хикаяттар тұр. Адамның толысуы және анадан туғандағы жан мен тән қалауы дана Абайдың қара сөздеріне де арқау болған. Демек, Мырза ағаның ой-толғамдары ненің жақсы, ненің жаман екендігін білмектің, ізгі, көркем мінезді болмақтықтың және қасиетсіздіктен жырақ жүрмектіктің формуласында, яғни қағидасына негізделген.

Автордың он сегізінші ақыл сөзінде.

«Ықылас пен дарындылық. Бұларсыз ұлылық мүмкін емес, ал кісі бойынан осы екі қасиет те табылған кезде ол кемелдікке кенеледі. Ынтасыз дарындылыққа қарағанда, ыждаһатты орташалық көп нәрсеге қол жеткізеді. Даңқ құны еңбектің бағасымен өтеледі; жеңіл келген нәрсе қадірсіз болады. Тіпті жоғары қызметте де ынта керек: ол әдетте кісінің қабілеттілігін көрсетеді. Жай істе бірінші орынды қанағат тұтпай, жоғарғыдан тым болмаса ортаңғы орынға ұмтылатын адамды оның ұмтылысының ізгілігі үшін кешіруге болады; бірақ

қатардағы шаруада көзге түсе алғанымен, жоғарғы істегі орташа орынды қанағат ететін кісіге кешірім жоқ. Сонымен, мінез бен өнер керек, ал олардың одағын ынта нығайтады». Адам бойына керекті мінездердің ең сапалысын тізімдеп берген Мырза аға ықылас пен дарындылықты ұлылықтың негізі деп біледі және соны жас ұрпақтың бойынан көргісі келетінін жасырған емес.

Автордың қыркыншы ақыл – сөзінде: «Жаппай сұқтануды тудыру оңай емес, ал сүйіспеншілік сезімін ояту одан да қиын; бұл ішінара тағдырдың арқасында, көбіне тырысудың нәтижесінде орындалады; алғашқысы бастап береді, екіншісі жалғастырады. Бойдағы қасиеттердің құр өзі жеткіліксіз, кейбіреу құрметке қол жеткізген соң сүйіспеншілікке бөлену қиын емес деп ойлайды. Жұрт қастерлесін десең, ізгі істер жаса, жақсы сөздер мен істерге сараңдық жасама, сүйікті болғың келсе, сен де сүй. Сыпайылық - озық адамдардың дуалы әдісі. Әуелі әрекет ет, соңынан қолыңа қалам алсаң да болады, ұрыс майданынан қағаз бетіне көш. Өйткені жазушылар да халықтың сүйіктілері, көбісі мәңгілік сүйікті»

Автордың өзі айтпақшы, ол мәңгілікке көз жұмғанымен халқының сүйіспеншілігіне бөленіп үлгерген біртуар азамат еді.

Мырза аға 108 ақыл сөзінде: «Кісі болудың ең қысқа жолы - достарыңды таңдай біл. Қатынасудың ықпалы зор - талғам мен әдеттер беріледі, мінез, тіпті ақыл біртіндеп өзгереді. Жылдам баяумен достассын және әркім осылай істесін; сонда ол ешқандай мәжбүр етусіз ұстамдылыққа үйренеді, ал өзін басу - үлкен нәрсе. Қарама - қарсылықтың үйлесуі дүниеге көрік береді және оның құрылымын сақтайды; ол болмыста, әсіресе адамгершілік саласында үйлесім береді. Серіктерің мен бағыныштыларыңды таңдау кезінде осы өнегелі мысалдан үйрен - кереғарлықтар өзара әрекеттескенде ақылға қонарлық ортақ шешімге келуге болады», - дей отырып, достардың өмірдегі орнын бағамдап берді. Бұл ақыл сөзді және Ақыл қалтаның 111 сөзінде тағы қайталап айтады:

«Достар жинау. Достық - екінші болмыс. Әр дос өзінің досына сүйкімді; достар арасында бәрі реттеледі. Адамда басқалар оны қаншалықты бағаласа, соншалықты құн болады, ал олардың аузына апарар жол жүрек арқылы өтеді. Досыңа көрсеткен ізгі қызметің ұмытылмайды. Достыққа лайық болудың ең жақсы тәсілі - достық ниет көрсету. Бойымыздағы бар жақсылық басым бөлігінде басқаларға байланысты. Достар мен жауларыңның арасында өмір сүруге тура келеді, сондықтан күн сайын жақын болмаса да тілектес таныс тап. Сынақтан өткен олардың кейбірі уақыт өте келе сенің сырласыңа айналады».

Достық - адамдардың бір-біріне мүлтіксіз сеніп, ортақ көз қараста болатын қасиеті. Достық өзара жауапкершілік пен қамқорлықтың рухани белгісі. Дос-жарандарымыздың әр түрлі мінезді болуы мүмкін. Достың біреуі жақсы мінезді болса, екіншісінің мінезі қызбалаң болса онда оны нағыз досқа айналдыруға болады. Дұрыс дос таңдай білу - өмірлік мақсаттың бірі. Достық бұл өмірдегі ешнәрсемен бағаланбайтын құндылық. Әр адам біреумен достасқан кезде, достықты берік сақтау керек. Адам шынайы дос болса, онда оның достары да өте көп болады. Адамның досы болмаса ешқашан жалғыз сезінбейді. Адамның досы болмаса ешқашан көңілді жүре алмайды. Досың жоқ болса, тұзсыз ас ішкендей. Адам өзін жалғыз сезінбеу үшін дос тауып, ол досымен бірге өмір бойы адал дос болу қажет.

Ия, адал дос табу онымен өмірінің соңына дейін тату болып өтуді Мырзағаң да Алланың сыйы деп танып отыр. «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да..» - деп Абай жарықтық бекер айтпаған ғой. Сен мынау өмірді, ортаны, адамдарды баяғыдай, өзіндей көрсең де олардың көбі салқындықтарын сыртқа салып, сатқындықтарын ішінен қыңсылатып шығарады екен- ау. Дос таба алмау біздің ақын-жазушыларымыздың бейне бір болмысының нашарлығынан емес, әрдайым ізгілік қағидаларын берік ұстанған өзіне тең пендені кездестіре алмауынан. Сондықтан, Мырзағаң айтпақшы өмірінің соңына дейін адал қызметімен, кең пейілімен, өзінің жәй қасында бар екендігімен қуантып, өмірінді нәрлендіріп, әрлендіріп тұратын дос табу- ұлы мұратың деп ақылын айтып тұр емес пе?

Ол үшін өткен ғасырлардағы ақыл-ой мәдениетіміздің тарихына жаңаша көз-қарас, ойлау ауадай қажет. Жаңаша, қазақша ойлау дегеніміз - ұлттық ойлау, өмірге қазақ болып

қарап, дүниені қазақ болып қабылдау, ұлттық мүдде тұрғысынан сана қорыту. Қазақша ойлау – халықтық ойлау, олай болса оның сыншылық қуаты бар. Мырзақелді Кемел ағаның бар шығармашыл жолы – қазақша ойлап, тек қазақ халқының ұлттық мүддесі арқылы айналадағыларды тану болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Кемел Мырзақелді. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-Т. - Алматы, 2013. - 848 б.
- 2 Кемел Мырзақелді. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-Т. - Алматы, 2013. - 904 б.
- 3 Кемел Мырзақелді. Үш томдық шығармалар жинағы. 3-Т. Оқулық. Сөздік. Мақала. - Алматы, 2006. -240 б.
- 4 Кемел Мырзақелді. Өзіме сабақ. – Алматы, 2018. – 848 б.
- 5 Кемелұлы Құлыншақ шығармалары. – Астана, 2015. - 384 б.

**Abduali Akbota, Taubayev Zharas
KazNU named after Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan**

SOME ISSUES OF ENRICHING PROFESSIONAL VOCABULARY IN TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES

Özet: Bu makale, Özel Amaçlı İngilizce (ESP) öğretiminde mesleki kelime dağarcığını zenginleştirmeye ilgili bazı konuları tartışmaktadır. Bu sorunlar, bir dildeki mevcut engellerden, yani kelime dağarcığının miktarından, sözlü ve yazılı dil arasındaki farklardan ve kelimelerin hecelenmesi ve telaffuz edilmesinden; ana dilin hedef dillere müdahalesi, örneğin uyumlu sözcük birimlerin varlığı ve birinci ve ikinci dil arasındaki algısal deneyimlerdeki farklılıklar. Yazarlar, aynı telaffuza sahip ancak farklı anlamsal anlamlara sahip olan ve Özel Amaçlar için İngilizce öğretiminde profesyonel kelime dağarcığının zenginleştirilmesini engelleyebilecek bir dizi dil birimi (uyumlu kelime) toplamıştır.

Anahtar kelimeler: mesleki kelime dağarcığı, uyumlu sözlükler, zihinsel sözlük, kelime edinimi.

Summary: This article discusses some issues that concern enriching professional vocabulary in teaching English for Specific Purposes (ESP). These issues range from existing obstacles within one language, namely the amount of vocabulary, differences between spoken and written language, and between the spelling and pronunciation of words; to the interference of mother tongue with target languages, like the existence of congruent lexemes and differences in perceptual experiences between first and second languages. Authors have collected a number of linguistic units (congruent words) which have the same pronunciation, but have different semantic meanings and they may impede enriching professional vocabulary in teaching English for Specific Purposes.

Key words: professional vocabulary, congruent lexemes, mental lexicon, vocabulary acquisition.

Introduction: A. S. Hornby defines vocabulary as “the total number of words in a language” [1, 24]. R. Burns’ definition of vocabulary is “the stock of words which is used by a person, class or profession” [1,25]. When there is a meaning or concept in our mind that we wish to interpret, we need to maintain a store of words and expressions from which we can select to express ourselves. A broad vocabulary benefits us in our studies, career, and social life. Hence, being a fundamental part of language, vocabulary is generally seen as an essential tool for language learners, for possessing a limited vocabulary makes it difficult to communicate effectively. This helps to explain why people carry dictionaries rather than grammar books when they travel. Therefore, linguists and scholars have increasingly been directing their focus on vocabulary, for instance, D. Crystal, P. Nation, G. Murphy, D. Hirsh, V. F. Allen, B. Laufer, J. Goody, I. Watt, W. Chafe and J. Danielwicz, to name a few. However, a strong vocabulary, both written and spoken, needs more than just a dictionary.

In fact, a significant number of English learners or English as a Foreign Language (EFL) students basically need to overcome several obstacles in order to expand their vocabulary. There are given some issues of enriching professional vocabulary in teaching ESP:

The size of the task

Lexicon size refers to the number of words a second language learner has in his mental lexicon [2, 138-149]. There is no question that competent readers possess thousands of words, but the exact number of words that language learners must obtain in order to become proficient readers is still up for debate. Without any doubt, the vocabulary gap among readers with higher and lower reading proficiency widens over time. B. Laufer recommended that the suitable threshold vocabulary size required for reading comprehension is about 3,000 word level and this size can provide coverage between 90% and 95% of any text [3, 140-155]. Having a good knowledge of at least 5,000 words is effective to read advanced, academic, and authentic texts [4, 689-696]. But if one wants to learn English better, 5,000 words are required [5]. It is reported that vocabulary size for Japanese high school students is 5,000 words while it is 10,000 words for Japanese university students. It is also reported that the vocabulary size for Russian high School students is 9,000 words while it is 15,000 words for Russian university students. Hazenbarg states that vocabulary size of Dutch university students is 10,000 word level [6]. Therefore, it is not difficult to comprehend that enlarging and uplifting the vocabulary of learners is a huge task, which takes both time and patience to accomplish.

Differences in spoken and written language

There can be no ambiguity that people write differently from the way they speak [7, 5]. Current interest in the nature of the differences between "orality" and "literacy" was stimulated several decades ago by J. Goody and I. Watt [8, 304-345]. Undoubtedly, there are a variety of elements that influence how different people utilize language. And certainly one of these elements is the problem of whether the language is generated with the mouth and received with the ear, or whether it is produced with the hand and caught with the eye. It's intriguing to observe that writing allows a writer to have more time and ultimately greater resources. The techniques we employ when choosing words and phrases to speak are very different from those used when we write. For example, there is a phenomenon quite common among English learners that after making great efforts to memorize lists of vocabulary and having learnt from thick grammar books they still feel kind of lost when they come across expressions like, "hit the road", "hit me up", "to be pissed off", "feel blue", "hold your horses", "twenty four seven", "break a leg", "knock the wood", "have a crush", "go banana", or "drive me nuts", this is simply because these highly colloquial words and expressions have scarcely appeared in their text books. Another important factor is that written language, no matter what its purpose or subject matter is, tends to have a more varied vocabulary than spoken [7, 7]. In fact, compared to writers, the vocabulary choices available to speakers are often more restricted. Speaking happens instantly, whereas writing takes time and can be revised. While outputting language on the fly, speakers almost never have time to think about all their alternatives, and they frequently use the first words that spring to their mind. Consequently, in most of the cases, speakers typically develop a narrower range of vocabulary than their counterparts. Writers on the other hand tend to have more time to compare and select the exact vocabulary to edit. For instance, a person may give a comment like, "Whenever I'd visited the house before, I'd ended up feeling that...". when he or she speaks, while in written language this person may alter his or her choice of vocabulary and goes like, "Every previous visit of the dwelling had left me with a sense of...". And a third factor is the relation between the producer of the language and the audience [7, 22]. During the process of verbal-communication, the audience is not only physically present, but is also able to provide instant reaction and feedback to the speaker. However, the audience for writers is often invisible, let alone responding to or interacting with them occasionally.

The complexity of background knowledge

Knowing a language means being familiar with the vast collection of lexical alternatives available for describing things, conditions and circumstances which learners may encounter in life. As people construct language, they constantly have to choose among these options in ways they hope will help to communicate appropriately what they are thinking of [7, 8]. According to J. C. Richards, knowing a word entails knowledge of the network of associations between that word and the other words in language. Knowing a word means understanding the semantic value of the word and many of the different meanings associated with it [9, 77-89]. Take verbs related to facial expressions when people are amused as an example. The primary verbs are "smile" and "laugh". Although both of the

words express pleasure, “smile” appears to be “quieter” than “laugh” since the latter is often accompanied by sounds. “Grin” is a type of broad smile, whereas “simper” denotes smiling in an ingratiating manner. On the other hand, “giggle” describes a light, silly laugh. While “smirk” indicates a smug or silly smile. And “sneer” means smiling in a contemptuous or mocking manner. Hence, with the help of two semantic properties, intention and degree, words exemplified above differ from one another and can be used to express different meanings in different contexts or situations. In English, a vocabulary may express multiple meanings, which requires the learners to have sufficient background knowledge to differentiate one meaning from another in different settings. For instance, the word “ring” can mean a circular piece of jewelry that people wear on a finger, as in “engagement ring”; a special area where people perform or compete, as in “boxing ring”; the act of making a phone call to someone, as in “I’ll give you a ring tomorrow”; the sound a bell makes, as in “the doorbell rang”, and to surround something, as in “the harbor is ringed with rocks and reefs”. As a result, R. L. Oxford claims that vocabulary is “by far the most sizeable and unmanageable component in the learning of any language, whether a foreign or one’s mother tongue, because of tens of thousands of different meanings” [10].

The existence of congruent lexemes may cause confusion in vocabulary acquisition

Congruent lexemes, also known as false friends, are pairs of words which have a similar form and/or pronunciation but different meanings in two languages [11, 58-64]. They are traditionally defined as linguistic forms which are historically derived from the same source [12, 67]. According to this definition, congruent lexemes should be more common in historically related languages, while in fact they can also be found in languages that are members of other language families [11, 58-64]. The concept of congruent lexemes was developed with the intention that the English language may appear to be “friendly” to its learners. In other words, because some of the English vocabulary is so close to concepts the learners already understand from their native tongue, it makes it easier for them to communicate in English than it would be otherwise, employing words that are entirely novel or unheard-of. However, given the fact that congruent lexemes can be very tricky, they may cause confusion among learners and lead to false perceptions.

Table 1 – The interference of congruent lexemes in English and Kazakh

English words	Congruent lexemes in Kazakh	Definition in English
bus	бас	head / to press
eat	ит	dog
tea	ти	to touch
my	май	butter / oil
buy	бай	rich
eye	ай	the moon
sigh	сай	to fit in
toy	той	wedding ceremony
bee	би	dance
ash	аш	to open
ant	ант	oath
ton	тон	fur coat
compete	кәмпит	candy
again	ағайын	brother
asylum	асылым	dear

Words listed above share either similar sound or form, which makes it challenging for learners, especially those at starter level, to differentiate and apply without making mistakes when they speak and write. Therefore, teachers should pay special attention to vocabulary like these in teaching ESP, and help students to overcome the difficulties.

Differences in perceptual experiences between first and second languages

G. Murphy reinforced an important observation that “a word does not simplistically relate to a concept (no matter how represented), but to a network of interrelated and overlapping distinct

‘senses’, related to background world-knowledge” [13, 441]. H. Borer points out that in English bees “sting” but mosquitoes “bite”, like dogs and snakes [14, 12]. Similarly, in Kazakh the verb “шару” indicates the attacks of bees, mosquitoes and snakes, while only dogs’ aggressive action is described as “қабы”. In Chinese, the attacks of mosquitoes, dogs and snakes are described as “咬”, but those of bees are named as “蛰”. Another interesting fact is that in English the verb “to eat” describes the process of putting solid food in mouth and swallow, and the verb “to drink” means the intake of liquid. While in Kazakh the verb “ішу” is sometimes used to describe the intake of both solid food and liquid, especially when asking the question “Тамақ іштің бе?” (Have you eaten?). The same is true for Chinese, the verb “吃” refers to both “to eat” and “to drink” in cases like “你吃了没?” (Have you eaten?) and “吃水不忘挖井人” (Don't forget the well digger when you drink water). Moreover, the action of putting on clothes, hats, footwear, wristwatches, glasses and accessories is described by a single verb “to wear” in English; in Kazakh however, that of clothes, hats and footwear is described as “кию” and that of wristwatches, glasses and accessories is described as “тағу”. Also, in Chinese, the verb “穿” describes the action of putting on clothes, and footwear, while “戴” indicates that of hats, wristwatches, glasses and accessories. Additionally, in English “to run” usually means to move at a speed faster than a walk. However, this verb also describes the movement of water and a specific physical condition of human body when become infected with a cold, as in “still waters run deep” and “my nose is running”. Accordingly, in Kazakh, the first conception is described as “жүгіру”, and the latter two conceptions are named as “ағу”. Similarly, in Chinese, “跑” refers to a movement faster than a walk, while “流” is often used to describe the movement of water and a “running nose”. Hence, different perceptual experiences in first and second languages is another challenge in vocabulary acquisition.

Differences in the spelling and pronunciation of words

Unlike the correspondence between the spelling and pronunciation of the majority of vocabulary in Russian, Kazakh or some other languages in the world, in most of the cases, the correlations of the spelling and pronunciation of English words are not that tight.

Table 2 – Comparison between spelling and pronunciation of English words

vocabulary	pronunciation	vocabulary	pronunciation
write	[raɪt]	guest	[gest]
wrist	[rɪst]	guess	[ges]
wrong	[rɒŋ]	psychology	[saɪ'kɒlədʒɪ]
knee	[ni:]	pneumonia	[nju:'məʊniə]
knife	[naɪf]	receipt	[ri'si:t]
knit	[nɪt]	debt	[det]
know	[nəʊ]	conscious	[ˈkɒŋ[ə]s]
climb	[klaɪm]	muscle	[mʌsl]
comb	[kəʊm]	heir	[eə]
castle	[kɑ:sl]/[ˈkæsl]	vowel	[ˈvaʊəl]
whistle	[wɪsl]	moustache	[mə'sta:ʃ]/[ˈmʌstæʃ]
listen	[lɪsn]	raspberry	[ˈrɑ:zbəri]/[ˈræzberi]
often	[ˈɒf(t)ən]	island	[ˈaɪlənd]
answer	[ˈɑ:nsə]/[ˈænsə]	knowledge	[ˈnɒlɪdʒ]
weigh	[wei]	autumn	[ˈɔ:təm]
high	[haɪ]	centre	[ˈsentə(r)]

It is obvious that the pronunciation of the vocabulary listed above differs greatly from the spelling. One reason for this is there are silent letters in these words, which may cause some difficulty for learners to utter and spell correctly. Though some noticeable regularities between the pronunciation and spelling of these words can be discovered, it is still not easy for beginners or learners of other

levels to grasp the rules and avoid making mistakes when they speak and write. Hence, this can be recognized as another obstacle in enriching professional vocabulary.

Conclusion: Vocabulary is an inseparable component of language, in that sentences and texts are all created through combining and arranging words in certain orders. Thus, a limited stock of vocabulary prevents learners from communicating effectively. However, due to the facts and issues that have been discussed in this article, learning professional vocabulary requires more than memorizing sounds and forms mechanically, rather it asks for learners' devotion in observing underlying rules, comprehending background knowledge and finally being able to overcome all the obstacles. Therefore, enriching vocabulary can be seen as an everlasting task for both learners and teachers in the process of teaching ESP.

References:

- 1 Alqahtani M. The importance of vocabulary in language learning and how to be taught. // International Journal of Teaching and Education. – Volume III(3). – 2015. – P.21-34.
- 2 Rezvani Kalajahi S. A. Pourshahian B. Vocabulary learning strategies and vocabulary size of ELT students at EMU in Northern Cyprus. // English Language Teaching Journal. – Volume 5(4). – 2012. – P.138-149.
- 3 Laufer B. What's in a word that makes it hard or easy: Some intralexical factors that affect the learning of words. In N. Schmitt & M. McCarthy (Eds.), Vocabulary: Description, Acquisition, and Pedagogy. – Cambridge: Cambridge University. – 1997. – P. 140-155.
- 4 Hirsh D., Nation P. What vocabulary size is needed to read unsimplified texts for pleasure? // Reading in a Foreign Language. – Volume 8(2). – 1992. – P. 689-696.
- 5 Schmitt N. "Vocabulary in Language Teaching". – Cambridge: Cambridge University Press. – 2000.
- 6 Allen V. F. Techniques in teaching vocabulary. – Oxford: Oxford University. – 1983.
- 7 Chafe W., Danielwicz J. PROPERTIES OF SPOKEN AND WRITTEN LANGUAGE. – New York: Academic Press. – 1987. – P. 5-22.
- 8 Goody J., Watt I. The Consequences of Literacy. // Comparative Studies in Society and History. – Volume 5(3). Cambridge: Cambridge University Press. – 1963. – P.304-345.
- 9 Richards J. C. The role of vocabulary teaching. // TESOL Quarterly. – Volume 10(1) – 1976. – P.77-89.
- 10 Oxford R. L. "Language Learning Strategies. What Every Teacher should know". – Boston: Heinle ELT. – 1990.
- 11 Yaylaci Y., Argynbayev A. English-Russian False Friends in ELT Classes with Intercultural Communicative Perspectives. – Procedia - Social and Behavioral Sciences 122. – 2014. – P.58-64.
- 12 Crystal D. Dictionary of Linguistics and Phonetics (4th ed.). Malden, MA/ Oxford: Blackwell. – 1997. – 67p.
- 13 Murphy G. "The big book of concepts". – Cambridge, MA: MIT Press. – 2002. – 441 p.
- 14 Borer H. "In Name Only". – Oxford: Oxford University Press. – 2005. – 324 p.

Әбдуәлі Е.М.

**Орталық Азия Инновациялық университеті
Алматы, Қазақстан**

ТҰРЛАУЛЫ МҮШЕЛЕРДІ ОҚЫТУДА ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУ

Özet: Makale, katılımcıların eğitiminde yeni yöntemlerin ve tekniklerin uygulanmasına bakmaktadır.

Summary: The article discusses the application of new methods and techniques in the training of participants

Логикалық тұжырым бойынша, сөйлем – пікірге, бастауыш – субъектіге, баяндауыш – предикатқа негізделеді. Тұрлаулы мүшелер тек зат есім мен етістіктен ғана жасалмайды, олардың құрамында басқа сөз таптары да кездеседі. Бастауыш негізінен зат есімнен және зат есім мәніндегі сөз таптарынан жасалса, баяндауыш көбіне, етістіктен жасалуға бейім десек те, өзге есім сөз таптарынан да жасалады.

Тұрлаулы мүшелер - сөйлемге негіз болатын мүшелер.

Сөйлем құрауға қатысқан толық мағыналы сөздер сөйлем мүшелері деп аталады. Қазақ тілінде бес сөйлем мүшесі бар: бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, пысықтауыш. Сөйлем мүшесінің белгілері: 1) толық мағыналы сөз болу керек; 2) сөйлемдегі басқа сөзбен байланысып тұру керек; 3) сөйлем мүшелерінің бірінің сұрағына жауап беру керек. Мысалы,

Жылы желдің әлсіз ызыңы естіледі. Сөйлемде толық мағыналы бес сөз бар. Олардың әрқайсысы белгілі бір сұраққа жауап беріп тұр. Жылы – қандай? – сындық ұғым атауы, желдің – ненің? – заттық ұғым атауы, әлсіз – қандай? – сындық ұғым атауы, ызыңы – несі? – заттық ұғым атауы, естіледі – қайтеді? – қимылдық ұғым атауы.

Сөйлем мүшелері құрамына қарай дара, күрделі және үйірлі мүше болып үшке бөлінеді.

Дара сөйлем мүшесі толық мағыналы бір сөзден болады. Мысалы, Аман жиналғандармен қысқа амандасты. Сөйлемдегі әрбір сөйлем мүшесі – бір ғана сөзден құралып тұрған дара мүшелер.

Күрделі сөйлем мүшесі күрделі сөзден, тұрақты тіркестен не сөз тіркесінен, шылаулы сөзден құралады. Мысалы, Еңбек Ері Ыбырай Жақаев екі рет Алтын Жұлдыз медалімен марапатталған еді. Сөйлемдегі Еңбек Ері Ыбырай Жақаев – күрделі бастауыш, екі рет – күрделі пысықтауыш, Алтын Жұлдыз медалімен – күрделі толықтауыш, марапатталған еді – күрделі баяндауыш.

Үйірлі мүше – кемінде екі не одан да көп сөзден құралып, бастауыштық-баяндауыштық қатынастан тұратын, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқаратын сөздер тобы. Үйірлі мүшелер көбінесе бар, жоқ, аз, көп тәрізді сөздерге және сын есімдер мен есімше тұлғаларына аяқталады. Мысалы, Білімі көп адам жерде қалмайды. Білімі көп – қандай? адам – үйірлі анықтауыш. Сөйлемнің бес мүшесі де үйірлі бола алады [1].

Сөйлем мүшелері атқаратын қызметіне қарай тұрлаулы мүшелер және тұрлаусыз мүшелер болып екі үлкен топқа бөлінеді. Бұлардың ішінде бастауыш пен баяндауыш сөйлем құрауға негіз болады, сондықтан тұрлаулы мүшелер деп аталады. Ал анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыштар өздігінен сөйлем құрай алмайды, тек берілген ойдың шеңберін кеңейтеді, сондықтан бұлар тұрлаусыз мүшелер деп аталады.

Атау септігінде тұрып, іс-оқиғаның иесін білдіретін тұрлаулы сөйлем мүшесі бастауыш деп аталады. Бастауыштың сұрақтары: Кім? Не? Кімдер? Нелер? Кімім? Нем? Кімнің? Нең? Кімнің? Неңіз? Кімі? Несі? Кімдер? Нелер?

Бастауыш пен баяндауыштың қай сөз табынан болғанына және интонация арқылы байланысуына қарай бастауыштан кейін төмендегі жағдайда сызықша қойылады.

1. Бастауыш та, баяндауыш та атау тұлғалы зат есімнен болса, араларына сызықша қойылады. Күреңтөбел мен Көкдауыл – аулымыздың аруағы.

2. Бастауыш сілтеу есімдігінен немесе жіктеу есімдігінің III жағынан болып, баяндауыш зат есімнен болса, бастауыштан кейін сызықша қойылады. Бұл – әр баланың міндеті.

3. Бастауыш заттанған сын есімнен, сан есімнен және есімшеден болып, баяндауыш зат есімнен болса, бастауыштан кейін сызықша қойылады. Балалардың ортаншысы – Ақшолпан. Алты – жұп сан. Жорға Жұмабайдың мінгені – Құанабайдың торы аты.

4. Бастауыш тұйық етістіктен болып, баяндауыш зат есімнен болса немесе бастауыш зат есім, баяндауыш тұйық етістіктен болса, араларына сызықша қойылады. Еңбек ету – басты парыз. Әр баланың міндеті – ата-анасын құрметтеу.

5. Бастауыш та, баяндауыш та сан есімнен болса, араларына сызықша қойылады. Үш жерде үш – тоғыз. Алты жерде алты – отыз алты.

6. Сілтеу есімдігі мен жіктеу есімдігінің III жағынан болған бастауышты, сондай-ақ зат есім, сын есім, есімшеден болған бастауыштарды көршілес тұрған зат есімнен болған сөйлем мүшесінің анықтауышынан ажырату үшін бастауыштан кейін сызықша қойылады. Бұл – адамның ерекше қабілетін танытады. Көрмес – түйені де көрмес.

7. Сан есімнен болған бастауышты күрделі сан есімнен болған мүшеден ажырату үшін сызықша қойылады. Жүз – жиырма беске бөлінеді. Жүз жиырма – беске бөлінеді [2,280].

Тұрлаусыз мүшелер бастауыш пен баяндауышты анықтап, толықтырып, пысықтап тұрады. Тұрлаусыз мүшелерге толықтауыш, анықтауыш және пысықтауыш жатады.

Толықтауыш – тұрлаусыз мүшелердің бірі. Ол – сөйлемде іс-оқиғаны заттық мағына жағынан толықтыру үшін жұмсалады.

Сөйлемдегі амал-әрекетті, іс-оқиғаны заттық мағына жағынан толықтырып тұратын тұрлаусыз сөйлем мүшесі толықтауыш деп аталады.

Толықтауыш болатын сөздердің негізгі белгілері:

1) атау мен іліктен басқа барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғауларын меңгеріп тұрады;

2) толық мағыналы сөздер туралы, жөнінде, жайында деген септеулік шылаулардың бірінің тіркесуінен жасалады;

3) толықтауыш болатын сөз заттық мағынаға ие болады;

4) толықтауыш болатын сөз Кімге? Неге? Кімді? Нені? Кімде? Неде? Кіммен? Немен? Кім туралы? Не туралы? Кім жөнінде? Кім жайында? деген сұрақтарға жауап береді;

4) толықтауыштың байланысу түрі – меңгеру мен жанасу.

Толықтауыш құрамына қарай үшке бөлінеді:

1) дара толықтауыш; 2) күрделі толықтауыш; 3) үйірлі толықтауыш.

Бір сөзден болған толықтауыш дара толықтауыш деп аталады. Мысалы, Абай Ерболмен (кіммен?) ұзақ ақылдасты.

Күрделі сөздерден болған толықтауыш күрделі толықтауыш деп аталады. Күрделі толықтауыш төмендегідей жолдар арқылы жасалады:

1. Күрделі зат есімнен: Ата-анасын (кімді?) сыйлаған адам қор болмайды. Күрделі сын есімнен: Марат күрең қасқамен (немен?) ойқастай жүрді. Күрделі сан есімнен: Жүз – жиырма төртке (неге?) қалдықсыз бөлінбейді.

2. Негізгі сөз бен көмекші есім немесе көмекші етістік арқылы: Үй ішіне (кімдерге?) сырттағы дауыс қатты естілді. Абай биік мансаптың биік жартас екенін (нені?) айтқан.

3. Туралы, жөнінде, жайында шылауларының қатысуы арқылы: Абай Әбдірахманның болашақ жоспары туралы (не туралы?) сұрап-білді.

Үйірлі мүшеден болған толықтауыш үйірлі толықтауыш деп аталады. Мысалы, Көкірегі ашық, білімі тереңге (кімге?) өмірде қиындық кездеспейді. Қайсардың үйі аң терісі дегенге (неге?) толып тұр.

Мазмұны мен тұлғасы жағынан толықтауыш екі түрлі болады: 1) тура толықтауыш; 2) жанама толықтауыш.

Тура толықтауыш табыс септігінің жалғауын жалғап, сабақты етістікпен байланысты болып, тура объектіні білдіріп тұрады. Ол ауыл шаруашылығы академиясын (нені?) бітірген еді.

Жанама толықтауыш табыс септігінен басқа барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғауларының бірін жалғап, салт етістікке қатысты болып, жанама объектіні білдіреді. Терезеден (неден?) ай сәулесі дірілдей түсіп тұр. Абай Ерболға (кімге?) Әйгеріммен (кіммен?) ашық сөйлесуді тапсырды [3,448].

Тұрлаусыз мүшенің екінші түрі – анықтауыш. Сөйлемде зат есімнен не заттық ұғымда жұмсалған басқа сөз таптарынан болған мүшелерді сындық, сапалық, сандық, иелік жағынан сипаттайтын тұрлаусыз мүше анықтауыш деп аталады. Анықтауыш Қандай? Қай? Қанша? Неше? Нешінші? Кімнің? Ненің? деген сұрақтарға жауап береді. Күрең (қандай?) ат еш нәрседен үрікпей сұлу (қандай?) жүрісімен сылаң қағып келеді. Екінші (нешінші?) соққыдан есін жинай алмай қалды. Қалиқа – Ұлжанның (кімнің?) ауылдан ертіп келген серігі. Шеткі (қай?) үйден көңілді (қандай?) әуен естіліп жатты. Тілек сегізінші (нешінші?) сыныпта оқиды.

Анықтауыш өзі анықтайтын мүшемен қабыса және матаса байланысады. Мысалы, күрең ат, сұлу жүріспен, Ұлжанның серігі, шеткі үй, сегізінші сынып, т.б.

Анықтауыш құрылысына қарай үшке бөлінеді: 1) дара анықтауыш; 2) күрделі анықтауыш; 3) үйірлі анықтауыш.

Дара анықтауыш бір сөзден құралады. Мысалы, Елімізде орманды жерлер көп кездеседі.

Күрделі анықтауыш екі немесе одан да көп сөзден құралады. Мысалы, Ұлпан Керей еліндегі Байтүменов Бекбердінің қызы екен.

Өз ішінде шартты түрде бастауыш пен баяндауышқа жіктелетін немесе сын есімдер мен есімше тұлғаларына аяқталатын анықтауыш үйірлі анықтауыш деп аталады. Жаны сұлудың (кімнің?) тәні сұлу. Қабілеті бар (қандай?) оқушы мақсатына жетеді. Қапырық ауаға тұншыққан (қай?) жолаушылар қалың талдың көлеңкесіне келіп саялады [4,127].

Бүкіл жұртшылыққа ортақ жазба әдеби тіліміздің нормасын қатаң сақтау, емле ережелерін басшылыққа алу, сөз қолданудағы ала-құлалыққа жол бермей, бірізділікті сақтау мәселесі тіл мәдениетін арттырудың басты шарты. Қайбір тілде болмасын сөз атауларының барлығы бірдей өзінің бастапқы қалпында я түрінде қалып қоймайды, заман озған сайын дыбыстық, тұлғалық өзгерістерге ұшырап отырады. Сондықтан халық тіліндегі сөздің фонетикалық вариантының саны әдеттегіден анағұрлым көп. Мысалы, қазіргі тілімізде ештеме/ештеңе тәрізді бір сөздің екі варианты жарыса қолданылып жүр. Бұған көркем әдебиеттегі әлі күнге дейін кездесіп қалатын қарапайым сөйлеу тілінің элементтері іштеме/іштеңе сыңарларын қоссақ, олардың саны көбейе түседі. сондай-ақ бұл сөздің жергілікті тіл ерекшелігіне еждеңе/еждеме/іждеңе/ ештеңке дыбыстық варианттары кездесетіні мәлім. Сөйтіп, бір ғана ештеме сөзінің он шақты вариант қатарын келтіруге болады екен.

Қазақ тілінде жарыспа тұлғалар лексикада, қос сөздер мен фразеда, морфологиялық, синтаксистік құрылымда жиі ұшырасады. Жеке адамдардың индивидуалды сөйлеу ерекшелігіне байланысты да бар. Мағыналық тепе-теңдіктегі тұлғалар сөйлеу тілі мен атыраптық (говорлық) деңгейде шектеліп қалмайды. Олардың баспасөзде жарыса қолданылып жүргендері де аз емес: ажуа/эжуа, заңгер/зеңгір, залал/зарар, дейін/шейін, тозақ/дозақ, бәйек/бәйік, ертегі/ертек, өмір/ғұмыр. Кісі аттарына байланысты Абдолла / Ғабдолла / Қабдолла, Әли / Ғали / Қали, Иса / Ғайса / Айса халық атауларына байланысты манғол/маңғұл/моғол/мұңғыл дегенге ұқсас түзілген вариант сөздер бар. Байырғы сөздер мен терминдердің вариант қатарын түзуі баспасөзде сирек кездеседі. Тілдегі варианттылықты зерттеушілер уақытша құбылысқа жатқызады. Сондай-ақ бұл жарыспа тұлғалар көне мен жаңаның сабақтастығын танытатын тілдің объективті даму кезеңімен сипатталады. Осылайша вариант сөздер халық тілінің дыбыстық құрылымына сай жазу дәстүрінің, орфографиясының жоқ кезінде жалаң сөйлеу тіліндегі түрлі процестер ықпалымен талай ұрпақтың нақты сөз қолдану тәжірибесінде үздіксіз қалыптасып келген [5,207].

Сөз варианттарының қалыптасуын тіл тарихының әр дәуірінде ықпал еткен түрлі фонетикалық құбылыспен, морфологиялық түрленіспен байланысты алып қарау қазақ тіліндегі сөздің дыбыстық өзгеру жағдайын түсіндіру үшін де маңызды. Вариант тұлғаларының тілдің даму тарихының белгілі бір кезеңіне тән екендігі де фонетикалық заңдылықтың ықпал ету уақытының шектеулігінен болса керек. Бұл салада әсіресе көне түркі жазбаларын салыстыра зерттеу құнды мағлұмат беруі мүмкін. Сөз варианттарының қалыптасу жолын диахронды және синхронды тұрғыдан қарастыру үшін әр дәуірдегі түрлі тілдік құбылыстың басты ерекшеліктері мен өзара байланысын қарастыра берудің керегі айқын.

Тілдегі фонетикалық, грамматикалық, лексикалық өзгеріс бірнеше лингвистикалық себептердің жиынтық әсерінен, тілдік фактордан тыс (экстралингвистикалық) себептерден, бір жүйеге, тәртіпке (біріңғайлыққа) ұмтылудан қалыптасуы мүмкін. Варианттылықтың мәнін, қалыптасу тарихын айқындауда тілдегі грамматикалық, семантикалық құбылыстар жеткілікті дәрежеде еленбей, көбінесе фонетикалық принципке сүйенудің жеткіліксіз екені қазіргі таңда анықталып отыр. Сондай-ақ мұнда тілдің қоғамдық құбылыс ретіндегі ерекшелігі әлі де жете ескерілмегені белгілі. Тілдегі кез келген басқа құбылыстар тәрізді сөз варианттарының қалыптасу тарихы мәселесіндегі ескеретін басты нәрсе – жарыспа тұлғаларды тілдегі түр мен мазмұнның байланысы, диалектиканың бірлігі тұрғысынан зерттеудің қажеттігі. Тіліміздің эволюциялық даму барысында ұдайы түзіліп келген вариант сөздердің түр – түрінің сипатты белгілерінен синтагмалық (мағыналық, интонациялық), парадигмалық (қосымша түрлері) үйлесімі, тілдегі экономия (үнемдеу) принципіне сәйкестігі танылады.

Жарыспа тұлғалардың айырым белгісін мыналар айқындайды:

1. Ең негізгі белгісі – сөз варианттарының тұлғалық айырмашылығы олардың мағыналық бірлігін, тепе-теңдігін бұзбауы.

2. Сөз варианттарының кемінде екі сыңардан құралуы және олардың барлығының да тұлғасы ұқсас, негізі бір сөздер болуы тиіс.

3. Бір сөздің дыбыстық варианты болуы үшін тікелей аффикстер арқылы түрленбей, бір түбірдің ғана фонетикалық өзгеріске түсуінен түзілуі шарт.

Қазақ тіліндегі сөздің дыбыстық өзгеріске ұшырауына әсер еткен фонетикалық процестер әр алуан. Атап айтқанда, қазақ тіліндегі фонетикалық өзгерістің қарапайым түрлері афerezис пен синкопа, редукция мен элизия, дауысты дыбыстардың протеза мен эпентезаға ұшырауы, сөз тұлғасындағы дыбыстың түсіріліп немесе қосылып айтылуы, метатеза мен сандхи (бір топ фонеманың өзгерісі) тәрізді құбылыстардың ықпалымен де тікелей байланысты.

Қазақ тіліндегі сөздің дыбыстық өзгеруінің тарихи фонетикаға тікелей қатысы бар. Бұл жағдай көне түркі жазбаларындағы кейбір фонетикалық құбылысты қазіргі тіл фактірлерімен салыстыра зерттеуді керек етпек. Тіліміздегі сөздің фонетикалық варианттары *спонданды* өзгерісті де (*адал/алал, илану/инану, есеп/исаб, мүлде/мүтде, балағат/лағанат, бүкіл/бүтіл*), *комбинаторлық* өзгерісті де (*аянкес/әйенкес, ғана/қана*) қамтиды.

XIX ғасырдың II жартысындағы кітаби лексика мен диалектизмді бей берекет қолдану, сондай-ақ үстем тап өкілдері, дін иелері, зиялылар, қарапайым адамдар сияқты халықтың әр түрлі әлеуметтік тобының сөйлеу тілінің ерекшелігі де жарыспа варианттардың қалыптасуына өз әсерін тигізді. Сөздің мұндай тұлғалық өзгерісіне тілдегі әр алуан сыртқы әсерге байланысты өзгерістер және таза тілдік факторларға байланысты өзгерістер (фонемалардың сапалық өзгерісі, ритмика, дыбыстық үйлесім, екпін сөйлеу қарқыны, сөйлеу органдары гармониясының жетілуі, дыбыстардың артикуляциялық базасының өзгеруі т.с.) жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ы.Алтынсарин Ұлттық білім беру академиясы, Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптары үшін «Қазақ тілі» пәнінен типтік оқу бағдарламасы.
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1955. – 280 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
4. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2000. – 207.
5. Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: пед.ғыл.докт.дисс. – Алматы, 2001. – 301 б.

Әбдуәлі Е.М.

**Орталық Азия Инновациялық университеті
Алматы, Қазақстан**

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУДЕ ҚАЛЫПТАСАТЫН ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕР

Özet: Makale, Kazak dilini yeni yöntem ve tekniklerle öğretirken oluşan yetkinlikleri ele almaktadır.

Abstract: The article discusses the competencies that are formed when teaching the Kazakh language with the help of new methods and techniques.

Қазіргі таңдағы білім беру парадигмаларының білімді меңгертуден құзыреттілік қалыптастыруға қарай ауысуы оқытудың бүкіл жүйесін: оның мақсатынан бастап білім мазмұнын, оқыту әдістерін, ұйымдастыру формалары мен құралдарын жаңартуды талап етеді. Бұл білім алушының функционалдық сауаттылығына басымдылық беру арқылы өз шешімін табатыны сөзсіз. Сондықтан оқытудың жаңа тұжырымдамасы негізіндегі ұстанымдарға негізделген оқытудың жаңа технологияларын қолданудың өзектілігі артып келеді. Жаңа кезеңдегі дидактика ғылымының аймағында технология ұғымы теория жүзінде біршама орныққанымен, мектеп, практикасында оларды дұрыс қолдану әлі де өз дәрежесінде болмай отырғаны жасырын емес.

Ал технология дамымайынша, оқушының оқу нәтижесін құзыреттілік деңгейінде қалыптастыру мәселесін қозғаудың өзі артық болар еді. Өйткені құзыреттілік – оқушының кез

келген жағдайда өздігінен шешім жасай алуы, кездескен проблемаларды тиянақты, жүйелі талдай отырып, одан шығудың тиімді жолдарын іздестіруі, табуы, оны іс жүзіне асыра алуы. Осы тұрғыдан келгенде оқушының өзіндік әрекетін құрайтын дағдылардың басым бөлігі тілді меңгеру үдерісіндегі жобалай оқыту технологиясын қолдану нәтижесінде қалыптасатын біліктермен қабысып жатыр деуге болады [1,56].

Өзгермелі дүние жағдайына бейім мамандарды дайындау, олардың ақпараттар ағыны толассыз қоғамда өзіне қажеттісін екшеп ала білу және өзгелермен қарым-қатынас жасау дағдыларын дамыту, демократиялыққа бет бұрған қоғамда өз таңдауын жасай алу, бәсекелестік өмір шартына айналып отырған жаңа ортада өзін-өзі жетілдіре білуге, кәсіби білігін арттыра алуға икемдеу, оқыту нәтижесі құрғақ білімге емес, құзыреттілікке қарай бұрылған қазіргі кезеңде өздігінен әрекет ету қабілеттерін шыңдау мәселесі оқытудың басты бағыты етіп белгіленді.

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде меңгерту мен жобалай оқыту технологиясы негізінде өзара байланыстылықта қалыптасатын құзыреттіліктерді белгілеу пәнді оқытудың нәтижелілігін дұрыс айқындауға мүмкіндік беретіні ескеріліп, зерттеу жұмысының басты бір міндеті ретінде осы құзыреттіліктерді нақтылау қойылды [2,384].

Ғылыми әдебиеттердегі теориялық тұжырымдар мен қазақ тілін оқыту үрдісінің практикалық нәтижелерін ұштастыра келе қазақ тілін гуманитарлық бөлім оқушыларына жобалай оқыту технологиясы арқылы оқушылардың білім алу нәтижесінде қалыптасатын құзыреттіліктер анықталды. Олар қазір отандық ғалымдар анықтаған жүйеге сәйкес және тілдің қызметі мен қоғамдық-әлеуметтік сұранымды ұштастыра отырып былай жүйеленді:

1. Қатысымдық (коммуникативтік) құзырет.
2. Тілдік-лингвистикалық құзырет.
3. Ақпараттық құзырет.
4. Проблеманы шешу құзыреті.
5. Мәдени-танымдық құзырет.
6. Әлеуметтік-мәдени құзырет.

Қатысымдық (коммуникативтік) құзыреттілік тілді меңгертудегі ең басты құзырет болғандықтан, оған айрықша мән берілді. «Коммуникативтік» термині қоғамдық-әлеуметтік мәні бар тілдік қатынас деген ұғымды білдіреді. Қоғамнан тыс адам болмайтыны секілді, адамнан тыс тіл де болмайды. Бірақ ол тіл – жеке адамның тілі емес, белгілі бір қоғамда өмір сүруші адамдардың өзара түсінісу, сөйлесу құралы. Сондықтан тіл әрі қоғамдық, әрі коммуникативтік қасиетке ие болады. «Коммуникация» сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланыс деген мағынаны білдіре келіп, адамдардың тіл арқылы сөйлесу процесін, тілдесу ерекшеліктерін, тілдің әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, өзара түсінісушілікті көрсетеді.

Осыдан барып «коммуникабельді» - тез тіл табысатын, түсінісуге, сөйлесуге бейім деген сияқты сөздер пайда бола бастады», -деп анықтама береді ғалым Ф.Оразбаева. Тілдік қатынастың сөйлеу арқылы жүзеге асатынын айта келе, сол сөйлесім әрекетінің түрлерін ғалым оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым, тілдесім деп бөледі. Қазір қазақ тілін оқыту әдістемесінде толық орныққан бұл ұғымдардың ара жігі мен өзіндік ерекшеліктері нақтыланған. Сондықтан оларды қайталамай, осы әрекет түрлерін оқушының құзыреттілігін қалыптастыру тұрғысынан қалай қолданатынымызды саралап көрсеткен тиімді болмақ.

Ең алдымен, ескерілетін мәселе – жобалай оқыту технологиясының әрбір кезеңіндегі атқарылатын жұмыстардың барлығы да осы айтылған компоненттердің бірлігі негізінде жүзеге асырылатындығы. Мәселен, ізденімдік жұмыстар кезеңінде оқушы қажетті материалдарды тауып оқиды; өзіне берілетін мұғалімнің кеңестерін және керек ақпараттарды БАҚ көздерінен тыңдап түсінеді, мұғаліммен сұхбат барысында өз ойын, болашақ жоспарларын айтып, идеясын түсіндіреді; жоба жұмысының жоспарын түзіп, тезистерін жазады, тұсаукесерді рәсімдейді, көпшіліктің алдында сөйлейтін сөзінің мәтінін жазып дайындайды; тұсаукесер үстінде өз ойын жеткізеді, қойылған сұрақтарға жауап беру, сынға жауап беру үстінде мұғаліммен, топтағы өзге де оқушылармен тілдеседі [3,34].

Ж.Т.Дәулетбекованың зерттеу жұмысында қатысымдық құзыреттіліктер аясында меңгертілуі тиіс білік түрлері былай сараланған: «Сөйлесімнің барлық компоненттеріне тән дағдыларды меңгереді; ауызша және жазбаша тілде сөзді құрай білу ережелерін, сөзді таңдау тәсілдерін және грамматикалық нормаларды ұстанады; оқу материалдары бойынша дискурсқа қажетті дағдыларды меңгереді; ауызша және жазбаша сөйлеуге қажетті қатысымдық сапаларда қолданады; пікірталас түрлеріне сай тілдік құралдарды пайдаланып, өз ойын дәлелдей алады; ұсынылған тақырып пен тілдік жағдаяттарға сай сөздерді орынды жұмсай алады».

Осы аталған құзыреттіліктерге қол жеткізу үшін жобалай оқыту технологиясының ерекшелігімен сабақтастырылып, қатысымдық минимум белгіленді. Мұнда Қ.Қадашева мен Н.Құрманованың еңбектерінде белгіленген мемлекеттік тілді жеделдете оқыту жүйесіндегі ұстанымдар мен талаптар басшылыққа алынды.

Тыңдалым бойынша:

- оқушы жеке өзіне қатысты берілген сұрақты түсінуі;
- қойылған сұраққа жауап беруі;
- БАҚ-тан тыңдаған ақпаратты түсінуі;
- тыңдаған ақпараттардан өз қорытындысын жасай алуы;
- мәтінді тыңдап, сөйлем, фраза, абзац, мәтін арқылы өз ойын жеткізе алуы.

Оқылым бойынша:

- мәтінді түсініп оқи алу;
- мәтін тақырыбын оқып, болжам жасау және түсіну;
- мәтіндегі тірек сөздерді анықтау;
- негізгі ойды білдіретін сөйлемдерді тауып, сол негізде жоспар құру;
- мәтіннің мазмұнын меңгеру.
- оқылым түрлерін меңгеру: ізденіп оқу; таңдап оқу; зерттеп оқу;
- мәтіндегі таныс сөздерге сүйеніп, мәтін мазмұнын болжау;
- мәтіндегі жер, су және тарихи атаулардың аттарын теріп оқып, өз тіліндегі баламасын беру [4,368].

Тілді меңгертуде қазақ тілінің грамматикасын беру жайы да әлі күнге дейін нақты минимум ретінде белгіленбей келеді. Бұл мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейінгі аралықтағы әр сыныпта, мемлекеттік тілді оқытудың деңгейлерінде грамматиканың шашыраңқы, жүйесіз берілуіне себеп болып отыр. Грамматиканы анық білмеудің салдарынан қате сөз, қате мәтін жасау дағдыға айналған. Мұғалімлардың басым бөлігі қазақ тіліндегі сөздерді мағынасына қарай іріктеп ала білсе, бірақ оны грамматикалық тұрғыдан қате қолданса, оған қалыпты жағдай деп қарайтыны да жасырын емес. Зерттеу жұмысында тілді оқыту сапасын көтерудің бірінші шарты ретінде дұрыс сөйлеу дағдыларын дамыту қойылды. Оқушылардың сөйлеу тілін жетілдіруге ықпал ететін грамматикалық минимумдар көрсетілді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2008. – 56 б.
- 2 Дьюи Дж. Демократия и образование. / Пер.с англ. – М.: 2000. – 384 с.
- 3 Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: 2007. – 368 с.
- 4 Симоненко В.Д. Технологическая культура и образование. – Брянск, 2001.

«ЕҢБЕКҚОРЛЫҚ // ЖАЛҚАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Özet: Makale, çalışkanlık // tembellik kavramlarının bilişsel niteliğine bakmaktadır. Bilişsel dilbilim, sosyal fenomenleri ve dünyayı dil aracılığıyla bilmenin bilişsel ve teorik temellerini oluşturur. Buna ek olarak, antro-po-dil paradigması çerçevesinde, nüfusun bilişsel varlığının dilbiliminin bilişsel yönleri ve yönleri kavram aracılığıyla bilimsel olarak doğrulanmıştır. Kavram, halkın kültürel kimliğinin tüm içeriğini kendi içine getirerek Ulusal Kendine özgü Dünya görüşünü anlamada önemli bir bileşen olarak kabul edilir. Kazak ligi'nde kültürel çalışmalar // dilsel tembellik birimlerinin bilişsel niteliğini ortaya çıkarırken, gerçek dünya hakkındaki vizyon, kültürel bilgi ve etnosun yaşamı ile ilgili dilsel verilere erişiriz. Araştırma makalesinin amacı, çalışkanlık//tembellik kavramlarının bilişsel özünü ortaya çıkarmaktır. Araştırma makalesi bilişsel ve dilbilimsel kültürel, dilbilimsel kavramsal analiz, anlatsal, ilişkisel karşılaştırma yöntemlerini kullanmaktadır. Buna ek olarak, yazar makalede ulusal paremiyolojide «çalışkanlık / tembellik» kavramlarının aktarılmasının kavramlarının özünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: kavram, bilişsel dilbilim, çalışkanlık, tembellik, dil birimi, paremilolji, deyimler

Summary: The article discusses the cognitive nature of the concepts of diligence//laziness. Cognitive linguistics forms the cognitive-theoretical foundations of cognition of social phenomena and the world through language. In addition, within the framework of the anthropolanguage paradigm, cognitive trends and aspects of the linguistics of the cognitive being of the population are scientifically substantiated through the concept. The concept is considered a key component in understanding the National peculiar worldview, bringing into itself the entire content of the cultural identity of the people. Diligence in Kazakh ligvocultural research // when revealing the cognitive nature of linguistic units of laziness, we get access to linguistic data related to the vision, cultural cognition and life of the ethnos about the true world. The purpose of the research article is to reveal the cognitive essence of the concepts of diligence//laziness. The research article uses methods of cognitive and linguocultural, linguopsychological conceptual analysis, narrative, associative comparison. In addition, the author reveals in the article the essence of the concepts of the transfer of concepts «diligence // laziness» in national paremiology.

Keywords: concept, cognitive linguistics, diligence, laziness, linguistic unit, paremiology, phraseological units

Когнитивті тіл білімінің негізгі нысаны болып табылатын концепт ұғымы көп қатпарлы түсінік береді. Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілермен қатынасы, олардың қызметі мен оларға берілген ұлттық сананың сипаты әрі бағасы айқындалуы қажет. Ұлт мәдениеті, діні, салт-дәстүрі және тілімен біте қайнасып, ұлттың болмысын бойына сіңірген танымдық түсінік беретін сөздер тілімізде өте көп. Солардың бірі – «еңбекқорлық // жалқаулық» концептілері. Аталған концепт – кез келген этноста қалыптасқан универсалды, дерексіз күрделі құбылыс.

Концепті басты белгілерінің бірі – оның мәдени реңкте болуы. Сондықтан ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады. Сонымен, концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым.

Қазақ лингвомәдениетінде адамды алға жетелейтін - ақыл. Ақыл сезімді нөқталайды, Ақыл біліммен қосылса үлкен жетістікке жеткізеді, Ақылды адам басқаларға қандайда бір жағдайда дұрыс шешім қабылдауға көмектеседі. Қазақ концептосферасында қазақи менталитетті көрсететін, бойында философиялық, педагогикалық мотивтер мен әдет-ғұрыптық, адамдық қарым-қатынас нормалары қамтылған «Еңбекқорлық», «Жалқаулық» концептері айрықша орын алады.

Қазақ мәдени танымында «еңбекқорлық» концепті епiтiлiк, дарындылық, жомарттық, ақылдылық, табандылық, төзiмдiлiк, шыдамдылық, арлылық мәнiндегi әлеуметтiк әрi этномәдени менталдық ұғымды бiлдiретiн концептi екенi даусыз.

Жалқаулық концептi ұйқышылдық, масылдық, ерiншектiк, жатып iшерлiк, талапсыздық, дарынсыздық, ұятсыздық, жiгерсiздiк, кедейлiк, мәнiндегi ұғымдармен сабақтаса түседi.

Халық даналығының мәйегi болған мақал-мәтелдерiмiзде: «Еңбегi аздың өнбегi аз, Еңбегi ештiң күнi кеш, тұзы сор, Еңбегi жанғанның тоқтысы егiз туады, «Еңбегi көптiң өнбегi көп, Еңбегiмен ер сыйлы, Өнбегiмен жер сыйлы, Еңбегiне қарай – құрмет, Жасына қарай- iзет, Еңбегiне қарай өнбегi, Еңбегiне қарай табысы, Ерлiгiне қарай дабысы, Еңбегiнен ел таныр, Еңбегiң болмаса елге өкпелеме, Ықтасының болмаса желге өкпелеме». сынды айтылымдармен ұштасып жатыр. «Жалқаулық» концептi халық танымында адамды құрдымға итермелейтiн, жер бетiндегi барша жамандықтың бастауы ретiнде мынадай мақалдармен мәндесiп жатқанын көруге болады: «жалқау-өзiне – жау, Жалқау- жатып iшер, отырып ұйықтар, Жалқау-асын жатып iшедi, Қарызға батып iшедi, Жалқауға сөз, шабанға қамшы өтпейдi, Жалқаулық- жаман ауру, жалқауға-күнде той, жалқаудың жауы-жұмыс, жалқау-аздырады, еңбек- оздырады, Жаман болатын жiгiт, шегiншек келер, Кедей болатын жiгiт, ерiншек келер»

«Бiз қоғамда еңбекқорлық идеясын орнықтыруымыз керек. Азаматтарымыз адал еңбекпен табыс табуды ең басты орынға қоюы қажет. Бақуатты ел болу билiктiң жұмысына ғана емес, ол ең алдымен әрбiр азаматтың еңбегiне байланысты» деп Президентiмiз еңбектi адам өмiрiндегi қажеттiлiгi мен маңыздылығын осылайша атап өтедi. «Концепт – адам санасындағы мәдениет жиынтығы, осы күйiнше ол адамның дiл әлемiне енедi» [1,125].

Когнитивтiк лингвистиканың басты тiл бiрлiгi болып табылатын концептiлер тiлдiң мәдени ерекшелiгiмен сипатталатын, сол халықтың мәдени танымынан тереңiрек хабар беретiн дүниенiң тiлдiк бейнесiн қалыптастыратын лексемалар болып табылады. Лингвомәдениеттанулық талдау жүйесiн сөз еткенде, тiл тек қарым-қатынас және танымдық қызмет атқаратын құрал ғана емес, сондай-ақ *ұғым – тiл – мәдениет* жиынтығынан құралатын, тұтас дүние жөнiндегi мол мағлұмат беретiн ұлттық мәдени код, қор, мәдени ақпарат көзi ретiнде танылады. Себебi, адамға рухани, интеллектуалдық, әлеуметтiк мүмкiндiктерден туындайтын аса мол алуан түрлi ақпарат тiлдiк арналар арқылы берiледi. Санадағы бұл ақпараттар *концепт* немесе *ұғым* арқылы түйiнделедi. Осыған орай, *ұғым* белгiлi бiр объектiнiң ең мәндi белгiлерiн көрсететiн сананың нәтижесi болса, *концепт* объектiнiң ең мәндi белгiлерiмен қатар, мәндi емес белгiлерiн де қамтитыны рас.

Концептi басты белгiлерiнiң бiрi – оның мәдени реңкте болуы. Сондықтан ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсiнуде басты компонент болып саналады. Сонымен, концепт дегенiмiз – этномәдени санада сақталған, белгiлi бiр ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берiлетiн ықшам, әрi терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөнiндегi сан ғасырлық түсiнiгiн бiлдiретiн құрылым.

Концептiге берiлген түрлi көзқарастар ғалымдар пiкiрлерiн сұрыптай келе, мынадай қорытындыға келуге мүмкiндiк бередi: концепт – бұл тiлдiк көрiнiсi бар және ұлттық-мәдени ерекшелiгiмен белгiленген ұжымдық бiлiм мен сананың бiрлiгi. «Еңбекқорлық // Жалқаулық» концептiлерi тiлдiк көрiнiсi бар, ұлттық-мәдени ерекшелiктерi байқалатын қазақ дүниетанымында берiк орын алған жоғары құндылық категориясына жататын концептiлер болып табылады.

Қазақ лингвомәдениетiнде адамды алға жетелейтiн - ақыл. Ақыл сезiмдi нoқталайды, Ақыл бiлiммен қосылса үлкен жетiстiкке жеткiзедi, Ақылды адам басқаларға қандайда бiр жағдайда дұрыс шешiм қабылдауға көмектеседi.Қазақ концептосферасында қазаки менталитеттi көрсететiн, бойында философиялық, педагогикалық мотивтер мен әдет-ғұрыптық, адамдық қарым-қатынас нормалары қамтылған «Еңбекқорлық», «Жалқаулық» концептерi айрықша орын алады.

«Еңбек - адамның екiншi анасы» деген нақыл сөзбен қаруланған қазақ дүниетанымында «Ерте тұрған еркектiң ырысы артық, ерте тұрған әйелдiң бiр iсi артық; Арамнан алған түйеден, адалдан алған ешкi артық; Iстегенiң елiңе жақсы,үйренгенiң өзiңе жақсы; Жiгiттiң түсiн айтпа,

ісін айт; Қолы қимылдағанның аузы қимылдар; Ынта болса адамда, қиын іс жоқ ғаламда» [2,127] деген сияқты мысалдардан айқын байқауға болады.

Қазақтың бас ақыны Абайдың қара сөздері ұлтымыздың ұстыны боларлық туындылардың бірі де бірегейі. Оқыған сайын санаң тоймайтын құнды ақылдардың алтын қазынасы. Абайдың 38 қара сөзінде: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: Әуелі- надандық, екінші – еріншектік, үшінші-залымдық деп білесін. Надандық- білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден ешнәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік-хайуандық болады. Еріншектік-күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік - бәрі осыдан шығады» [3,125] деп еріншектікті қатты сынады.

Қоғам қайраткері Мағжан Жұмабаев болса, жалқаулықты адамзат үшін күллі игі бастамалардың қас жауы деп танып, өлеңіне былайша қосқан екен:

«Жарым маған «Жатқан адам бекзат» дейді,
Жар айтқан соң, жаннан жақын көрген жар,
Жардың тілін алмауға не дәтім бар?!
Тілін алдым- үйден, елден, айрылдым,
Бәріде жоқ- мал да, ел де, намыс, ар,
Жар жат дейді, жатамын да жатамын,
Мас адамдай бос ойға ылғи батамын,
Ашылғанда ұйқыдан көз, бар ісім-
Қылжаландап жоқты-барды шатамын,
Әрине енді мені мақтар пенде жоқ,
Жап-жақсы еді, жар аздырды-ау дейді көп,
Жұр сөзі не? Жан жарымның қойнында
Жата берем: «жаным, жаным, жарым» деп
Бұл жарым кім? Тапшы кәне, -Денсаулық?
Сен дейсің ғой:» Алма бетті ақ жаулық»
Жоқ, жолдасым, адасасың, айтайын:
Жарым менің – аты шулы жалқаулық» [4,125].

Осынау өлең жолдары «Жалқаулық» концептінің қазақ халқының танымындағы «арсыз, намыссыз, малсыз, жатып ішер ұйқышыл» сынды стереотиптік бірліктер арқылы танылған. Мәдени сипат алған бірліктер өзіндік мәдени фоны мен мәдени семасы арқылы көзге айқын көрінетін белгілері ұлттың, халықтың танымымен сабақтасып жатады. Мәдени сема – әмбебаптық сипатқа ие болған семантикалық бірліктер мен мағыналық белгілер жиынтығы. Ал мәдени фон – ұлттың, халықтың әлеуметтік өмірі мен тарихи оқиғалары, мәдени мұраларын бейнелейтін атауыш бірліктер сипаттамасы [5,89].

Күллі дүниенің жақсылық атаулысының қас дұшпаны – «жалқаулық», «еріншектік» концептілері осындай лингвомәдени бірлік өрісінен туындайтын ақпараттарға ие болып отыр. «Жалқаулық» концепті кедейшілдік, құрдымға кету, жоқ болу ұғымын танытатын қарапайым түсініктердің көрінісі ретінде қазақ дүниетанымында орын алып отыр.

Мәжһүр Жүсіп Көпейұлы: «Кедейлік үш ағайынды болады: үлкені кежірлік, ортаншысы – еріншектік, кенжесі – ұйқы. Кежірліктің тамыры – желкеде болады, Кежір кісіні желкесінен тартып, қаңтарып қойған қырық қантаруы болады. Бірі жіберсе де, бірі жібермей, ішетұғын астан, алатұғын олжадан құр қалдырады. Жалқаулықтың тамыры жерге отырарлық дүнбенің алақан аясындай айналасында болады. Орнынан қозғалып тұрғысы келмейді, шайқалып отыра береді. Тілалғыш, елгезек болып үйрен, кежірліктен құтыласың. Тіпті дәнеме қылмасаң да, жаяу аяндап, олай-былай жүріп үйрен, жалқаулықтан құтыласың. Дүние ақыреттің бірі болмаса, бірінің уайымын ойлап: Қалай қыламын, қайтіп есебін табамын? деген ойға түс, ұйқышылдықтан құтыласың. Бұл үшеуінен құтылсаң әр нәрсеге жетеді. Бұл үшеуі: бірі желкеңнен тартып, біреуі дүнбе құйрығының жерге қарай жабыстырып, бірі шынтағыңнан қисайта құлатып, жібермей, табандап жатқан соң, қолың қайда жетсін?! Өзіңнен өзің құйрығыңнан кейін қарай кетіп, қор боласың» дейді [6,125].

Демек, «жалқаулық» концепті «құйрығыңнан кейін қарай кетіп, қор болатын» мәнді сөздермен астасып, сабақтасып жатыр.

Концептіге берілген түрлі көзқарастар мен анықтамаларды жинақтау мынадай қорытындыға келуге мүмкіндік береді: концепт – бұл тілдік көрінісі бар және ұлттық-мәдени ерекшелігімен белгіленген ұжымдық білім мен сананың бірлігі. *Еңбекқорлық // жалқаулық* концептілері тілдік көрінісі бар, ұлттық-мәдени ерекшеліктері байқалатын қазақ тіл иелерінің санасында берік орын алған жоғары құндылық категориясына жататын концептілер болып табылады.

Бақытты өмір сүрудің кепілі болған еңбек адамның екінші анасы. Қазақ дүниетанымында берекелі отбасы, шат-шадыман өмір сүру, денінің саулығы, ет жақындарының сүйіспеншілігіне бөлену, мақсатына жеткізетін, рухани, материалдық жетістіктің негізгі кілті болып табылатын еңбекқорлық концепті сан ғасырлық өмір тәжірибесінен өткен, ғаламдық дәрежедегі концептіге ие.

Еңбекқорлықты адамның ең бірінші дара мінезге балаған қазақ халқы өз ұрпағын еңбекке баулудың маңыздылығын «Бүгінгі істі ертеңге қалдырғанның ісі бітпейді» деген аталы сөзбен адал кәсіппен жан бағуды әлімсақтан жөн санаған. «Жалқаулық- аздырады, еңбек-тоздырады» деген мақалмен рухтанған қазақ мәдени танымында бала өмірге келісімен-ақ оны еңбекқорлыққа тәрбиелеу ата-ананың ең басты міндеті болып табылады.

Еңбекқорлықты адамның ең басты бір айнымас досы мен серігі деп таныған халқымыз, есесіне жалқаулықты өз мақал- мәтелдерінде қатты сынады. «Адамды жөн білетін дана деп біл, істерін жалқау жанның шала деп біл» (Шал Құлекеұлы) деген аталы сөзден бастау алатын мақал мәтелдерімізде жалқаулықты аса дертті кесел деп кесіп айтқан.

«Еңбегімен ел сыйлы, Өнбегімен жер сыйлы. Еңбегіне қарай құрмет, Жасына қарай ізет. Еңбегін егіз болса, байлығың сегіз болады. Еңбек пен бақыт егіз» сынды мақал-мәтелдерімізде халқымыз еңбекті барлық ізгілік атаулысының баспалдығы деп білген. Сол үшін «Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» деп адамды әрдайым ширақ болуға, аянбай еңбектенуге шақырып, еңбектену арқылы адамның бақытқа кенелуі, шат-шадыман болуы, ырысты болу т.б. адам үшін кемел шақтардың болуының алғышарты деп түсіндіреді. Демек, қазақ дүниетанымында еңбектену арқылы адам материалдық һәм рухани жетістіктерге жететініне бек сенген.

Ойымызды қорытындылайтын болсақ, *еңбекқорлық* концепті жағымды, жағымсыз «табыс, байлық, шат-шадыман болу, қабілет» сынды жағымды эмоциялармен өрнектелген. Ал, жалқаулық концепті «салақтық, надандық, құрдымға кету, жігерсіздік, талапсыздық, кедейліктің, арсыздықтың, бекер мал шашпақтың, өсекшілдіктің, мақтаншақтықтың» бейнелік, тіл бірліктермен мазмұндалған.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Әлметова Ә.С. Лингвомәдениеттану негіздері: Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы, 2014. – 316 б.
- 2 Ергөбек Қ. Қазақ мақал-мәтелдері. Оқулық. ХҚТУ баспаханасы. - Түркістан, 2004. – 411б.
- 3 Құнанбаев А. Сен де бір кірпіш дүниеге: өлеңдер мен қарасөздер. – Алматы, Атамұра, 2014. – 288 б.
- 4 Жұмабаев М. Шығармалары /құраст. С.Жұбаниязов; ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі. Ақпарат және мұрағат комитеті бағдарламасы бойынша шығарылған/. – Алматы, 2013. – 326 б.
- 5 Нишанов В.К. Феномен понимания: когнитивный анализ. – Фрунзе, 1990. - 228 с.
- 6 Көпеев М-Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер, рауаяттар, дастандар. – Алматы: Алаш, 2003. 1-2 Т. – 503 б.

ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОРДЫ ҚАЗАҚЫЛАНДЫРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ КОМИССИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

Özet: Ulusal Sözcük Fonu'nun Kazakça kelimelerle doldurulması, normalleştirilmesi ve standardizasyonunun uygulanması, standardizasyon ve birleşme, Kazakistan Cumhuriyeti'nde dil politikasının ve dil planlamasının ayrılmaz bir parçasıdır. Kazaklaştırılmış sözcüksel yeniliklerin rasyonelleştirilmesi ve rasyonelleştirilmesine ilişkin teorik çalışma, pratik önlemlerin uygulanması Kazak dilinin prestijinin ve iletişimsel ihtiyaçlarının artmasına katkıda bulunmaktadır. Yeni kelimeler ve kazak dili, Cumhuriyet Terminolojik Komisyonu tarafından Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti kapsamında onaylanmış iki dilli terminolojik sözlükler dahil, özgün potansiyel temelinde oluşturulan tercüme bilimsel ve teknik açıdan büyük bir ses Kazakhized isimleri oluşumu ve Standardizasyon, birleşmesi için önemli bir katkı yapmış önemli yaptıklarının sonucu. Makale, modern Kazak dilinin kelime dağarcığının Kazaklaştırılması sürecinde Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti altındaki Cumhuriyet Terminoloji Komisyonu'nun faaliyetlerini ve sonuçlarını analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: modern Kazak dili, kazaklaştırma, sözcüksel yenilikler, Cumhuriyet terminoloji Komisyonu.

Summary: The replenishment of the National Lexical Fund with Kazakhized words, the implementation of their normalization and standardization, standardization and unification are an integral part of language policy and language planning in the Republic of Kazakhstan. The theoretical study of the rationing and rationing of kazakhized lexical innovations, the implementation of practical measures contribute to increasing the prestige of the Kazakh language and its communicative needs. A large volume of new words and translated scientific and technical terms created on the basis of the original potential of the Kazakh language, included in bilingual terminological dictionaries approved by the Republican Terminological Commission under the Government of the Republic of Kazakhstan, are the result of important actions that have made a significant contribution to the formation and standardization, unification of Kazakhized names. The article analyzes the activities and results of the Republican Terminological Commission under the Government of the Republic of Kazakhstan in the process of Kazakhization of the vocabulary of the modern Kazakh language.

Keywords: modern Kazakh language, kazakhization, lexical innovations, Republican terminology Commission.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «жаңа сын-сынаққа төтеп беру үшін, ұлттық құндылықтарды, ең алдымен қазақ тілін қорғауды және сақтауды қамтамасыз ету қажет, себебі тіл – ұлттың тұғыры. Нықтырақ айтқанда, ұлттық қауіпсіздік тілімізді қадірлеуден басталады» деп атап көрсетті [1]. Осымен байланысты мемлекеттік және ұлтаралық қатынас тілі ретінде қазақ тілінің дамуы мен қолданылуы біздің еліміздегі ұлттық идеологияның басым бағыттарын жүзеге асыруда ерекше мәнге ие. Тіл стратегиясына осы тұрғыдан қарау, латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасауды ескере отырып, ең алдымен қазақ тілтанымының іргелі және қолданбалы проблемаларын жаңаша ғылыми негіздеуді талап етеді. Жаңа ғылыми лингвистикалық парадигманың шеңберінде қазақ тілі лексикалық жүйесінің лексикалық жаңалықтармен (неолексика / неологизм) толығыуы мәселелерін қарастыру өзекті болып табылады, лексикалық жаңалықтар – қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік салаларында орын алып отырған трансформацияларға тілдің бейімделуін көрсететін динамикалық үдерістердің нәтижелері.

Қазақ тіл білімінде лексикалық жаңалықтар (әрі қарай – ЛЖ) сөзжасам, лексикология аспектілерінде, сондай-ақ қазақ тіл мәдениеті және әдеби норма мәселелері бойынша қарастырылған. Мемлекеттік тілдің соңғы ширек ғасыр бойында дамуы мен қолданысы қазақ тілінің ішкі әлеуетін қарқынды пайдаланумен сипатталады, осының нәтижесінде, әсіресе жазба коммуникацияда көптеген ЛЖ пайда болды. Алайда: а) лексикалық және семантикалық ауқымдағы мүмкіндіктерін кеңейту арқылы қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін нығайту талаптарын жүзеге асыру мен ЛЖ-ның әртүрлі әлеуметтік топтардың ресми-іскери,

әлеуметтік-мәдени коммуникативтік актісінде әртүрлі деңгейде қолданылуы арасында; ә) тілдің өміршеңдігін, жоғары тіл мәдениетін сақтауға ұмылыс пен әртүрлі коммуникативтік жағдаяттарда өзге тілдік элементтерді еркін қолдану арасында; б) ЛЖ-ның кодификациялану және нормалану үдерістерін ғылыми негіздеудің жеткіліксіздігі мен қоғамның кейбір топтары тарапынан қазақыландырылған сөздердің лингвистикалық, әлеуметтік-саяси маңызын субъективті бағалауы арасында бірқатар қарама-қайшылықтар байқалады.

Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «қазақ тілінің лексикалық, терминологиялық ресурстарын зерттеу, ғылыми, ғылыми-көпшілік әдебиет, интернет-ресурстар, онлайн оқулықтар, ортологиялық және басқа да құралдар арқылы жаңа ғылыми-лингвистикалық білімді дәріптеу жөніндегі шараларды қолдау, қазақ тілінің ұлттық корпусын құру» міндеттері бекітілген [2]. Бұл міндеттерді оңтайлы жүзеге асыру синхронды сатыда тілдің лексикалық қорындағы жаңғыруды ғылыми-теориялық тұрғыдан жете зерделеуді және қолданбалы тұрғыдан тиімді өлшемдер ұсынуды талап етеді.

Лексикалық жүйенің жаңғыруы – кез келген тілге тән, үздіксіз үдеріс. Тілдегі «қозғалыстың» платформасы – оның лексикалық қабаты. Бұл ауқымды плаформадағы үдеріс екі бағытта жүреді, бірі – лексикалық бірліктердің көнеруі (архаизация), екіншісі – жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуы (неологизация). Алғашқы бағыт сөздің актив қолданыстан пассив қолданысқа біртіндеп өтуімен сипатталса, екінші бағыт тілде жаңа атаулар мен жаңа қолданыстардың пайда болуы арқылы ерекшеленеді. Бұл өзгерістер тілдің өз ішінде (табиғи) қарқынды жүріп жатады, алайда онда сыртқы ықпал етуші факторлардың рөлі де айрықша.

Тілдегі өзгерістерді бақылаушы субъектілер – тіл иелері лексикалық бірліктердің көнеру үдерісімен салыстырғанда, жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуына назар аударады және бағалайды. Бұның себебі – қазіргі жаһандық кеңістіктегі өзгермелілік сипаттың басымдығы.

Тіл саясатын іске асырудың мемлекеттік бағдарламасында анықталғандай, «тілдік инновациялар – тілдік-мәдени қауымдастықтың өмір сүру жағдайларына байланысты қалыптасқан тілдегі өзгерістер мен жаңалықтар. Қазақ тіліндегі инновациялар тәуелсіз елдің саяси, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік-мәдени өміріндегі трансформацияларға, IT-технологиялардың жаһандық дамуына байланысты қалыптасты. Осыған байланысты, тілдік инновациялардың басын қосатын неолексикографиялық еңбектерді жазу бойынша үздіксіз жұмыс істеу қажет» [2].

Қазақ тілінің сөздік жүйесінде пайда болған жаңа элементтер – қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың тіл жүйесіндегі шоғырлануына (самоорганизация) ықпал ететін маңызды сыртқы нысаналар бар:

- *жүзеге асырылатын тіл саясаты және тілдік жоспарлау* – тіл жүйесіндегі эволюцияның, дамудың бағытын, қарқындылығын реттеудің сыртқы тетіктерін белгілейтін іс-шаралар кешені;

- *заңды ұйымдар* – жүйедегі шоғырлану, динамика, тербеліс, бифуркация, аттрактор сияқты үдерістердің орындалуына ықпал ету арқылы нақты әрекет ететін заңдық күші бар нысана;

- *жүйе өмір сүретін кеңістік* – белгілі бір тілдің барлық функционалдық мүмкіндіктері айқындалатын тілдік орта (жеке адамнан бастап тұтас тілдік қауымдастық).

Кодификацияның жалпы сипаттамасы заңдастыру ісін жүргізетін (тұтастай алғанда, тіл саясатын жүзеге асыратын) органдардың заңды, ресми мәртебесіне байланысты. Қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың кодификациялануына қатысатын, заңдастыратын ұйым – Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы. 1970 жылдардан бастап Республикалық терминология комиссиясы жұмыс істейді. Комиссия – «экономиканың, ғылымның, техниканың, мәдениеттің барлық салалары бойынша ұсыныстарды әзірлейтін консультациялық кеңес органы; одан талқыланып, әзірленген терминдерді өз мәжілісінде қарап, бекітеді» [3]. Талқылап, бекіту барысында Комиссия қазақ тілінің байырғы лексикалық байлығын термин жасау ісінде сарқа

пайдалану міндеттеріне айрықша назар аударады. Комиссияның қазақ тіліндегі терминдерді қазақыландыру, реттеу, бір ізге түсіру бағыттарындағы көлемді жұмыстары айрықша маңызға ие. Комиссия жұмысының статистикалық көрсеткіші мыналарды айғақтайды: 1990 жылы 79 сөз (термин) бекітілсе, 2004 жылы – 399 термин мен терминдік тіркестер, 2006 жылы 865 сөз бен терминдік орамдар бекітілген [4]. Бұл факт қазақ терминологиясын қазақыландыру «төл тілдің байлығын сарқа пайдалану» жолындағы жұмыстың, қоғам мүшелерінің қазақ тіліне деген көзқарастарының бірте-бірте саналылық деңгейіне көтеріле бастағаны ескеріле отырып, бірте-бірте қарқынды сипат алып, кезең-кезеңімен, дәйекті жүргізілгенін көрсетеді. Республикалық терминология комиссиясы тарапынан бекітілген терминдер негізінде екітілді – қазақша-орысша және орысша-қазақша терминологиялық сөздіктің 31 томы жарияланды (2000 және 2014 жылдар), ғылым мен техниканың, экономика мен мәдениеттің 31 саласын қамтитын сөздіктің әрқайсысына 5000-ға жуық термин енгізілген; олардың ауқымды бөлігін төл тілдің мүмкіндіктерімен жасалған терминқор және күнделікті тұрмыстық, әлеуметтік-мәдени атаулар құрайды.

Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың нормалануы мен қалыптануы үдерістерін зерделеу мүддесінде Республикалық терминология комиссиясы тарапынан бекітілген 3527 бірлік жинақталды. Атап айтқанда: 1. Әдебиет және лингвистика; 2. Биология; 3. Су шаруашылығы; 4. Философия және саясаттану; 5. Педагогика және психология; 6. Мәдениет және өнер; 7. Іс жүргізу және мұрағат ісі; 8. Ауыл шаруашылығы; 9. Әскери іс; 10. Жеңіл және тоқыма өнеркәсібі; 11. Химия; 12. Көлік және қатынас жолдары; 13. Машинажасау; 14. Медицина; 15. Сәулет және құрылыс; 16. Статистика, стандарттау және зияткерлік меншік; 17. Тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет; 18. Тарих; 19. Экономика және қаржы салаларының материалдары зерделенді; басты мақсат – төл тілдің әлеуетін сарқа пайдалану арқылы жасалған жаңа аталымдардың көлемі жөніндегі ақпаратты толық қамту арқылы олардың қалыптану мен нормалану үдерістеріне талдау жасау. Төл тілдің әлеуеті ретінде: а) байырғы төл сөздердің (жергілікті тіл ерекшеліктері, кәсіби лексика, сирек қолданыстағы сөздер) терминдік ұғымды иеленуі және ә) сөзжасам амалдарымен жасалған лексикалық жаңалықтар түсіндіріледі.

Үкімет тарапынан бекітілген терминологиялық сөздіктер – аса құнды еңбектер. Бекітілген терминдердің сөздіктер сериясы: а) соңғы ширек ғасыр көлемінде пайда болған, қазақыландырылған ғылыми аталымдарды, басқа да мәдени-тұрмыстық атауларды жинақтау, тұтастай алғанда, терминқорды жасау жағынан маңызды; ә) оларда жинақталған тілдік фактілер қазақ әдеби тілінің коммуникативтік қолданыс аясын кеңейтуге жол ашады; б) ең бастысы – бұл еңбек арқылы қазақ тілінің төл тілдік әлеуетінің барлық мүмкіндіктері айқын көрінеді. Мысалы, синонимдік қатарлардың ұғымдар берудегі саралануы (*пікірсайыс* – *дискуссия*; *пікірсарпа* – *рецензия*; *пікірталас* – *полемика*; *пікірталыс* – *дебат*; *реңк* – *оттенок*; *рәуиш* – *нюанс*; *ақпарат* – *информация*; *дерек* – *данные*; *мәлімет* – *сведение*); сөзжасам мүмкіндіктерінің жаңа аталымдар жасауда сарқа, кеңінен пайдаланылуы (*ұсыным* – *рекомендация*; *әріпсан* – *индекс*; *бағакөрсеткі* – *прейскурант*; *қолдаухат* – *ходатайство*; *бітімгер* – *миротворец*; *дәлбедер* – *муляж*; *деректеме* – *реквизит*; *жөнелтпе құжат* – *накладная*; *емдәм* – *диета*; *тізімдік* – *табель*).

Республикалық терминология комиссиясы бекіткен терминологиялық сөздіктерде тізбеленген лексикалық жаңалықтардың «бет-бейнесіне», әдетте, «*дұрыс / дұрыс емес*»; «*орынды / орынсыз*» позициясынан жан-жақты бағалаулар жүргізілмейді; олар заңды факт ретінде қабылданады; бірқатары ауызекі әдеби тілде қолданыла бастайды; бірақ олардың басым көпшілігі жазба тілде (ғылыми, оқу-ағарту, саяси-мәдени, іс қағаздарын жүргізу салаларында) көрініс табады. Тіл саясатын жүзеге асыратын органдар тарапынан қазақ тілінде сөйлеушілердің коммуникативтік актісіне жаңа атаулар мен терминдерді енгізу, оларды иландыру, лексикалық жаңалықтарды насихаттау бойынша іс-шаралар жүргізілмейді. Қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың мақсатты стильдердің әр тармақтарында қолданыс жиілігінің артуы, жаңа атауларды іріктеп қолдану үдерісі, сөйтіп, олардың танымал

сөзге (тілдік нормаға) айналуы – тіл жүйесіндегі лексикалық жаңалықтардың шоғырлануы және аттрактор аймағына ұмтылуы стихиялы түрде жүзеге асады деп бағалауға болады.

Қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың қалыптану және нормалану үдерістері барысында қоғам мүшелерінің әр бағыттағы көзқарастары, «қабылдаймын / қабылдамаймын» позициялары, әртүрлі уәждемелерді негіз ете отырып, әртүрлі дәрежеде бағалауы да – заңды құбылыс.

Республикалық терминология комиссиясы тарапынан бекітілген терминдер, жаңа ғылыми аталымдар нормаланған немесе нормалануы тиіс, яки болмаса нормалануға бейім тілдегі жаңалықтар болып саналады, сәйкесінше олар кодификациялау маңызды деп танылады. Синергетика аспектісінде алып қарағанда, тіл жүйесінде пайда болған және Республикалық терминология комиссиясы арқылы ұсынылып, бекітілген лексикалық жаңалықтардың аттрактор аймағына жету әлеуеті жоғары. Бірақ қазақстандық қоғамның қазіргі жағдайында бекітілген қазақыландырылған жаңа ғылыми аталымдардың, әлеуметтік, тұрмыстық, саяси, мәдени лексикалық жаңалықтардың көпшілігі жазба нұсқаларда, әлеуметтік-саяси мазмұндағы мәтіндерде, ғылыми, оқу-ағарту әдебиетінде жазба тілдің көрінісі ретінде ғана қалып отыр. Жүргізілген сауалнама қорытындылары мектеп оқулықтарында кездесетін *кеппешөп / кептеөсімдік, бытыранық, жасунық, сызбанұсқа, тамшуыр, гүлшоғыр, кеппешөп, үлескі* сияқты қазақыландырылған лексикалық жаңалықтар – терминдер белгілі бір коммуникативтік ортада – сабақ барысында ақпарат алмасу, өз ойын жеткізу барысында ғана қолданылатындығын көрсетті. Бұл – коммуникативтік ортаның шектеулі көрінісі. Адамның сөйлеу-ойлау әрекеті және осы әрекеттің барлық коммуникативтік-прагматикалық сипаттары, жеке адамның эмоциялық жай-күйі, білім-зияткерлігі көрінетін орта – бейресми мазмұнда коммуникативтік қарым-қатынасқа түсу (мәселен, сабақтан тыс уақытта ақпарат алмасу, коммуникативтік қарым-қатынас жасау) кезінде анық байқалады. Сауалнама арқылы тіл иелерінің ресми емес коммуникативтік актісінде тілдердің араласуы, дербес қостілділік (яғни жеке адамның өз біліміне қарай тілдерді араластыра сөйлеуі), бұқаралық қостілділік (бірнеше тілді білудің және пайдаланудың қоғам мүшелерінің көпшілігіне тән болуы) фактілерінің әсері жоғары екендігі анықталды.

Жоғарыда көрсетілген ғылым салалары бойынша Республикалық терминология комиссиясы бекіткен екітілді терминологиялық сөздіктерде *аңдатпа* (аннотация), *бейнежазба* (видеозапись), *жазылым сөздігі* (орфографический словарь), *бедербелгі* (литера), *бетбелгі* (закладка), *ұналғы* (микрофон), *қысқажазба* (заметка), *құндақ* (кассета), *іс жаршы* (бюллетень), *бейнекөрім* (видео), *бейнеқұлаққағыс* (видеоанонс), *дәуірнама* (эпопея), *епелек* (шайба), *жалаңзат* (голография), *жапсырыс* (склейка), *жауһар* (шедевр), *жебелек* (парик), *күләң* (папирус), *мұрағат* (архив), *мұрағият* (идеал), *міскін* (муляж), *тобырқай* (массовка), *торғын* (вуаль), *торлам* (ажур), *төлнақыш* (автогравюра), *төл сымбат* (автопортрет), *туындыгер* (автор), *жосық* (этюд) сияқты көптеген сөздер тізбеленген.

Берілген лексемалардың көпшілігі сөздік ауқымында ғана сақталып отырғандығын мынадан маңызды жайттармен түсіндіруге болады:

1. Тілдік норманың бір белгісі бұрыннан орныққан, дәстүрлілік сақталған, коммуникативтік актіде пайдаланылатын, барынша тұрақты тілдік бірлік болуы, демек, қазақ әдеби тілінің қазіргі қолданысы үшін *автор, бюллетень, орфографиялық сөздік, шайба, эпопея* сияқты тілдік бірліктер норма болып табылады;

2. *Епелек, жалаңзат, жебелек, күләң, құндақ, жосық* типтес лексикалық жаңалықтар семантикалық компоненттері жағынан айқын мағынаны, терминдердің ұғымдық аппаратын танытуға әлсіз;

3. *Міскін, тобырқай* сөздері семантикалық тұрғыдан айқын еместігімен қатар тілдік бірліктердің нормалануының эстетикалық ұстанымына сәйкес келмейді. Түсіндірме сөздікте *міскін* «бейшара, ғарып-қасер» деген мағынамен анықталады [5]. Өнер саласында белгілі бір топ көлемінде қатысатын адамдар жиыны үшін алынған *тобырқай* сөзі түсіндірме сөздікке енгізілмеген; ал *тобыр* лексемасы арқылы «топталып жиналған қарапайым халық, қалың топ» мағынасы ұғындырылады [6].

4. Тағы бір топ сөздердің (*аңдатпа, бейнежазба, мұрағат*) жазба нұсқаларда қолданылу белгілері бар.

Дегенмен Республикалық терминология комиссиясы бекіткен қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың қалыптануы мен нормалануында қазақ тіліндегі масс-медиа, шығармашылық жұмыстары, ғылыми және оқу-ағарту салалары саналы және сындарлы, объективті түрде атсалысып келеді. Сондықтан: а) ұсынылған және заңдастырылған лексикалық жаңалықтарға, әсіресе соңғы онжылдықта саналы, сұрыптау көзқарастарының қалыптасуы; ә) оларды тілге енгізуде, қолдануда жазба нұсқалар мен бұқаралық ақпарат құралдарының белсенді және саналы қызметі; б) лексикалық жаңалықтардың коммуникативтік құндылығы мен қажеттілігін түсінудегі қоғам мүшелерінің объективті позициясының айқын қалыптаса бастауы тілдің қалыптануының жоғары деңгейін таныта алады.

Республикалық терминология комиссиясы бекіткен қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың кейбіреулерінің әлі де болса тіл практикасының айналымына түспеуіне байланысты мынадай жайттарға қысқаша тоқталуға туралы келеді. Лексикалық жаңалықтардың қалыптануы мен нормалануы қазіргі қоғам мүшелерінің мүдделері мен сұраныстарына сәйкес келуі тиіс. Осы тұрғыдан қарағанда, Республикалық терминология комиссиясы ұсынған лексикалық жаңалықтардың, оның ішінде ғылыми терминдердің бірқатарының әлі де болса қолданысқа түспеуінің мынадай объективті себептері бар:

- біріншіден, көптілді коммуникативтік кеңістікте ресми тілдің коммуникативтік актіде әлі де болса басым қызмет атқаруы;

- екіншіден, бекітілген, сондай-ақ функционалдық стильдер арқылы ұсынылған лексикалық жаңалықтардың кейбірінің бәсең қолданысқа түсуі олардың ұлттық-мәдени болмысқа сәйкес келе бермейтіндігіне және ішкі мағынасының айқын еместігіне байланысты. Белгілі бір ұғым-түсінік зат атауы ретінде ұсынылған терминнің мағынасының мазмұны осы ұғым-түсініктер, олардың айқын сипаттамасы, образды-эмоционалды белгілері туралы толық мәлімет бере алмайды. Жоғарыдағы мысалдар бұған дәлел бола алады. Сонымен қатар *құндақ (кассета), өңірбет (форзац), өрнекбас (заставка), тыныке (эмаль)* сияқты сөздердің мағыналық мазмұнында заттар мен ұғымдар тобына тікелей референциалды немесе коннотативті байланыс жоқ.

- үшіншіден, *мәнзара (панорама), туысжақия (клан), кермал түс (контрастность), қандел (люстра), мұрагият (идеал), сәндеме (декорация), мұкаммал (инвентарь), өжіре (подвал), торлам (ажур), әйкел (кулон), бүктеме (буклет)* сияқты сөздер референциалды және номинативті мағынасы жағынан белгілі бір ұғымдарға сәйкес келуі мүмкін болғанымен, қолданысқа түспеуіне себеп болып тұрған жағдай олардың қазіргі актуалды өнімді лексика қатарында жоқ екендігі қоғам мүшелерін орыс тіліндегі баламасын қолдануға итермелейді. Осылар типтес сөздердің қалыптануына кедергі болатын факторлардың бір парасы осы.

Соңғы ширек ғасыр көлемінде пайда болған лексикалық жаңалықтардың қатарында төл тілдің өз әлеуеті арқылы жасалған қазақыландырылған сөздер айрықша орын алады. «Төл тілдің өз әлеуеті», «тілдің ішкі семантикалық мүмкіндіктері» деген ұғым Қазақстандағы тіл саясатын жүзеге асыруға бағытталған заңнамалық құжаттарда ұдайы аталып отырады. Бұлайша болуы – заңды жайт; өйткені бұрынғы кезеңде өзге тілдік, халықаралық атаулары қолданылып келген ұғымдардың қазақ тіліндегі баламасын жасауда қазақ тілінің өз сөздік байлығы, қазақ сөзінің семантикалық әлеуеті, қазақ сөзінің ішкі мағынасындағы семантикалық өзгерістердің жаңа ұғымды беруге бейімділігі барынша мол екендігі айқын танылды. Осыған байланысты әлеуметтік лингвистикада, қазақ терминжасамы мен терминографиясында «қазақыландыру» деген ұғым пайда болды. Бұл ұғымның басты мәнісі – ғылыми техникалық, әлеуметтік-тұрмыстық ұғымдар мен құбылыстардың қазақша баламасын туындатуда тілдің ішкі әлеуетін, сөздің семантикасын әрбір ұғымның, құбылыстың ұғымдық аппаратына сыйымды түрде қолдану дегенді білдіреді. Қазақстандағы тілдік жағдаятты өзгерту туралы идеялар мен көзқарастар қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамын жаңарту және жаңғырту проблемасына тікелей байланысты. Осыған орай қазақстандық тілдік

кеңістікте, соның ішінде ұлт тілі – қазақ тілінің сөздік құрамында қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-әлеуметтік, білім беру-ағартушылық салаларындағы үрдістер мен үдерістердің ықпалымен пайда болған жаңа сөздердің заңнамалық және тілтанымдық негіздеріне талдау жасалып, қазақыландырылған лексикалық жаңалықтарды бірізділендірудің алғышарттарын анықтау қажет. Осымен байланысты Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы қазақыландыру үдерісіне ісіне тікелей қатысатын ұйым ретінде қазақ тілінің сөздік жүйесіндегі, оның ішінде терминжүйесіндегі сапалы өзгерістерге ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қ. Тоқаев: Қазақтың тілі – қазақтың жаны! – URL: <https://egemen.kz/article/186791-qtoqaev-qazaqtynh-tili-%E2%80%93-qazaqtynh-dgany!> [Күні: 13.06.2020]
2. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> [Күні: 13.06.2020]
3. Мемлекеттік тіл саясаты – Государственная языковая политика. – Алматы: Арқас, 2005. – 294 б.
4. Бекітілген терминдер жинағы. – Астана, 2012. – 384 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10-т. / ред. А.Б. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1983. – Т.7. – 672 б.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10-т. / ред. А.Б. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1986. – Т.9. – 560 б.

**Алпысбаева Н.Т., Утева К.К.
г. Шымкент, Казахстан**

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Özet: Bu makalede, öğrencilerin Rus dili ve edebiyatı derslerinde yaratıcı yeteneklerinin geliştirilmesinin genel yönleri ele alınmaktadır. Sorunun alaka düzeyi, modern dünyada rekabet edebilecek yaratıcı bir kişilik olması ve bu nedenle öğrencilerin yaratıcı yeteneklerinin geliştirilmesine okulda büyük önem verilmesi gerektirir

Anahtar kelimeler: iyileştirme, yaratıcılık, eğitim teknolojileri, yaratıcı yetenekler, öğrenmeyi geliştirme

Summary: This article discusses the general aspects of the development of creative abilities of students in the lessons of Russian language and literature. The urgency of the problem lies in the fact that it is a creative person who can be competitive in the modern world, which means that great attention should be paid to the development of students' creative abilities at school

Keywords: improvement, creative potential, educational technologies, creative abilities, developing learning

Введение. В современном мире человеку просто необходимо уметь творчески мыслить, принимать нестандартные решения. Но в школе часто обучение сводится к запоминанию и воспроизведению стандартных приёмов действия, типовых способов решения заданий.

Кандидат педагогических наук В. А. Сухомлинский считал, что «творческий подход учителя к учебному процессу способен пробудить в ребенке скрытые способности и таланты» [1,54].

Задача учителя состоит не только в том, чтобы дать учащимся как можно более глубокие знания по предмету, но и развить творческие способности каждого ребёнка. То есть раскрыть в детях качества, лежащие в основе творческого мышления, сформировать умение управлять процессами творчества: фантазированием, пониманием закономерностей, решением сложных проблемных ситуаций.

В настоящее время внимание к проблеме развития творческих способностей школьников усиливается во многих странах мира. Задатки творческих способностей присущи любому ребенку. Нужно суметь раскрыть и развить их. Выпускники средних школ должны не только

овладевать материалом школьных программ, но и уметь творчески применять его, находить решение любой проблемы. Это возможно только в результате педагогической деятельности, создающей условия для творческого развития учащихся. Развитие творческих способностей учащихся и воспитание активной личности – первостепенная задача современной школы.

Один из создателей системы измерения творческих способностей – Торренс – говорил, что наследственный потенциал является важнейшим показателем будущей творческой продуктивности. В какой степени творческие импульсы ребенка превратятся в творческий характер, зависит больше от влияния родителей и других взрослых. Семья способна развить или уничтожить творческий потенциал ребенка еще в дошкольном возрасте [2,78].

Для ребенка младшего школьного возраста основной деятельностью, в которой проявляется его творчество, есть игра. Как показывают исследования психологов, она в значительной мере способствует (стимулирует) развитию творческих способностей ребенка. Еще одно исключительно важное достоинство игровой деятельности – это внутренний характер ее мотивации. Дети играют потому, что им нравится сам игровой процесс. И взрослым остается лишь использовать эту единственную потребность для постепенного вовлечения детей в более сложные и творческие формы игровой активности. При этом очень важно иметь в виду, что при развитии творческих способностей у детей более важное значение имеет сам процесс, экспериментирование, а не стремление достичь какого-нибудь конкретного результата игры.

Проблемы развития творческого потенциала учащихся

Проблема развития творческого потенциала учащихся в педагогике отнюдь не новая, ей уделялось немало внимания в трудах А.С.Макаренко, К.Д.Ушинского, В.А.Сухомлинского, Е.Н.Ильина, М.М.Разумовской, В.Я.Коровиной, Л.В.Занкова, она и сегодня продолжает занимать одно из ведущих мест в российском образовании.

В настоящее время существует целый ряд образовательных технологий, в центре внимания которых – уникальная, целостная личность, стремящаяся к максимальной реализации своих возможностей (самоактуализации), открытая для восприятия нового опыта, способная на осознанный и ответственный выбор в разнообразных жизненных ситуациях. Среди наиболее известных – «педагогика сотрудничества» как особого рода «проникающая» технология, гуманно-личностная технология Ш.А.Амонашвили, система Е.Н. Ильина: преподавание литературы как предмета, формирующего человека и др. [3,102].

По своей сущности данный подход противостоит традиционной модели обучения и воспитания. В его основе лежат следующие идеи:

- новый взгляд на личность как на цель образования, а не средство для достижения каких-либо внешних целей;
- гуманизация и демократизация педагогических отношений;
- отказ от прямого принуждения как метода, не дающего результатов в современных условиях;
- формирование положительной Я-концепции.

Дело в том, что дети отвергают ненужные, чуждые, неинтересные им знания. Из страха перед оценкой, из уважения к учителю они, конечно, могут послушать, выучить, сдать, а потом – сразу же забыть. Причем если внеличностные знания, полученные на других предметах, просто бесполезны, литературе они наносят непоправимый вред, так как, внушая нелюбовь к предмету, закрывают для ребят важнейший источник духовной радости.

Именно поэтому так остро стоит проблема, связанная с сочинениями. Если тема неинтересна, если она не стала своей, ребенок не будет высказываться – ни устно, ни письменно. Определять и развивать индивидуальные особенности учащегося и уникальность учебной группы позволяет индивидуальная и коллективная творческая деятельность. Благодаря творчеству ребенок выявляет свои способности, узнает о «сильных» сторонах своей личности. Достижение успеха в том или ином виде деятельности способствует формированию позитивной Я – концепции личности учащегося, стимулирует осуществление ребенком дальнейшей работы по совершенствованию и самостроительству своего «я».

О необходимости развития творческих способностей ребенка, о творческих работах как способе самовыражения говорили многие ученые, методисты, педагоги-практики. Так, еще в начале 20 века ученый-психолог Л. С. Выготский высказал свои представления о воображении и творчестве, которые не потеряли актуальности и практической ценности до сегодняшнего дня. Одна из главных идей Л. С. Выготского связана с утверждением творческого характера деятельности человека вообще и ребенка в частности. Он считал, что именно творческая деятельность человека помогает ему приспособляться к непривычным, изменчивым условиям окружающей среды. «Именно творческая деятельность, - писал ученый, - делает его существом, обращенным к будущему, созидаящим его и видоизменяющим свое настоящее». Ученый считал, что вопрос о развитии творческих способностей у детей, о значении творческих работ для общего развития и созревания ребенка является одним из самых важных вопросов. Причем замечал, что из всех форм творчества литературное, словесное творчество является самым характерным для школьного возраста. Он писал, что именно в подростковом возрасте «наиболее распространенной и массовой формой деятельности воображения... является литературное творчество. Оно стимулируется сильным подъемом субъективных переживаний, разрастанием и углублением интимной жизни подростка, так как у него в эту пору создается свой, внутренний мир. Однако эта субъективная сторона стремится воплотиться в объективной форме – в стихах, рассказах, в тех творческих формах, которые подросток воспринимает из окружающей его литературы взрослых людей». Известный педагог и методист М.А.Рыбникова объясняла значимость творческих работ тем, что «с их помощью мы учим ребят жить... учим... видеть, смотреть, наблюдать, понимать людей... с помощью этих работ мы помогаем учащимся осознавать самих себя».

Педагоги-словесники Н.Р.Бершадская и В.З.Халимова считали, что в каждом ребенке заложены огромные творческие возможности. При этом не ставили перед собой цели сделать своих учеников писателями: «Мы просто учим на уроках литературы образному видению и логическому осмыслению виденного, учим стремиться к пониманию себя и других и, что самое главное, осознанию своего места среди других людей». В каждом ребенке нужно развить способность владеть словом, понимать слово, рассматривать его с разных сторон. Детей необходимо как можно чаще ставить в позицию автора, давать возможность выразиться, раскрыть свою личность, выявить отношение к происходящему, выразить свои чувства, эмоции.

Развитие творческих способностей на уроках русского языка

Уроки русского языка открывают возможности для развития креативных способностей. Стратегическим принципом развивающего обучения русскому языку является принцип развития творческих лингвистических способностей. Он вытекает из объективной закономерности усвоения родного языка, отмеченной ещё А.А.Потебней: «...язык есть средство не выражать готовую мысль, а создавать её». На уроках русского языка необходимо развивать творческую активность учащихся в рамках этого предмета (способствовать сознательному овладению богатством родного языка и развитию речи), а также стимулировать развитие личности ученика и неослабевающее стремление к творчеству [4,47].

Т.И.Тамбовкина, рассматривая возможности развития творческой активности на уроках русского языка, отмечает, что одним из видов психической деятельности является наблюдательность. Она не возникает сама по себе, её нужно кропотливо и систематически развивать. Целенаправленно организованное языковое наблюдение на уроках русского языка побуждает учеников к творческой активности.

Эвристическая задача - лучший способ мгновенно возбудить внимание и учебный интерес, приблизить возможность открытия. Например, учащимся предлагается вставить в текст упражнения буквы - стандартное задание, ставшее традиционным в школе. Но можно сделать его моделью интересного творческого процесса:

Мы с вами составляем упражнение, возможно, для ваших будущих учеников. Текст перед вами. Какие буквы вы заменили бы точками, чтобы ребята, вспоминая изученное, вставляли их?

В целях расширения словарного запаса используется на уроках русского языка игра «У кого больше слов». Тематика слов может быть разная: о спорте, о городе, о празднике. При этом ребятам предлагаются определённые грамматические задания в зависимости от темы урока. Затем ребята составляют с этими словами небольшие тексты. При изучении правописания О-Ё после шипящих проводится такая разминка «Кто больше вспомнит слов», которые оканчиваются на ЧОНОК (бочонок, галчонок, бельчонок, зайчонок.)

Уроки развития речи – это уроки творчества. На них должна проявляться индивидуальность каждого ученика, развиваться его творческие способности. По мнению Л.В. Занкова, наилучшим образом служит развитию речи естественность высказываний детей, обусловленность устной речи внутренними побуждениями, когда речь отвечает своему жизненному назначению – общению. Эффективность учебного процесса определяется, в конечном счете, характером деятельности учителя. Если учитель не сумел вызвать и организовать собственную творческую деятельность учащихся, содержательное и разумное их общение, большого успеха он не добьётся. Методике русского языка в настоящее время известны различные виды работ по развитию речи, которые успешно используются в школьной практике:

Особое место среди них занимает творческий диктант. Он служит одновременно задачам развития речи и обучения правописанию. Однако в понимании термина «творческий диктант» до сих пор нет полного единства. С.П.Резодубов, Н.С.Поздняков относили к творческому диктанту такой вид упражнения, при котором учащиеся составляют и записывают предложения с данными словами. А.В. Текучев указывал, что творческий диктант – собирательное название разнообразных упражнений творческого характера. Он проводится с целью обучения орфографии, и с целью развития речевых навыков учащихся. Т.А.Ладыженская, вслед за М.В. Ушаковым, относит к творческим диктантам «такой вид упражнений, при котором учащиеся вставляют в диктуемый учителем текст слова или словосочетания определённой грамматической категории или заменяют в диктуемом тексте определённые слова или словосочетания другими, близкими по значению грамматическими категориями» [4,49].

Творческий диктант как один из видов грамматико-стилистических упражнений по развитию речи учащихся способствует слиянию обучения и воспитания в единый органический процесс, позволяет решать на уроке образовательные и воспитательные задачи в тесной взаимосвязи. Особенно эффективны творческие диктанты на вставку слов по картине, поскольку они являются подготовительным этапом перед написанием сочинения по картине.

Изложение. В системе работы большую роль играют изложения. Это и процесс, и вид деятельности, и результат этой деятельности (текст). При работе над изложением не только активизируется пассивный словарь ученика, но в его речь входят новые слова, над значением и употреблением которых проводится в классе определённая работа. Речь учащихся обогащается, они начинают использовать более разнообразные по структуре и стилистической принадлежности грамматические структуры.

Работа по развитию речи учащихся на основе иллюстративного материала. Речевые ситуации, созданные с помощью слова учителя и средств наглядности, являются ситуациями воображаемыми, поэтому при создании таких ситуаций от преподавателя и ученика требуется немалая доля творчества. Надо поставить школьника в такие условия, чтобы он говорил не потому, что обязан, а прежде всего потому, что ему интересно выразить свое отношение. В учебнике русского языка для 5 класса (авторы: Т.А.Ладыженская, М.Т.Баранов и др.) есть много творческих заданий по рисункам. Приведем примеры некоторых из них:

1. Творческие задания, ориентирующие учащихся на словесное рисование.
2. Творческие задания, направленные на озвучивание, оживление картины, рисунка.
3. Творческие задания, ориентирующие учащихся на создание высказывания, аналогичного образцу. Как правило, такие высказывания представляют собой повествование о новых приключениях героя, с которым ребята познакомились, анализируя текст-образец.

4. Творческие задания, целью которых является восстановление с помощью рисунка пропущенной части текста.

Творческие задания на основе изобразительной наглядности не только обеспечивают мотивацию высказывания, но и развивают у детей творческое воображение, наблюдательность, содействуют формированию коммуникативных умений.

Развитие творческих способностей на уроках литературы

В.А.Сухомлинский писал: «Любовь к творчеству не может быть воспитана без творчества». Уроки литературы прежде всего требуют атмосферы креативности, так как акт постижения искусства немалым без личностного включения, без творческой направленности. Эти уроки позволяют развивать творческие способности - создаётся новое, личностное, преображенное, своё. Игровые приемы дают простор творческому развитию. Например, игра «Читай-город». В 8 классе при изучении «Капитанской дочки» вместо обычной проверочной работы предлагаем эту игру, в которой все может быть, только читать надо внимательно. Как смеялись мы над тем, что корзиной для мусора в Белгородской крепости служила пушка, а арсеналом был обычный чулан.

Другой пример - проводим с детьми такую игру: расставляем разноцветные карточки (до 15-20 оттенков). Задаю необычный вопрос: «Где здесь Василиса Прекрасная?» Ответ всегда один: дети указывают на красную карточку.

-Почему красная?

-Потому что красивая.

-А еще какая?

Вторым обычно называют желтый цвет – он ассоциируется с нежностью. Потом – белый (чистая душа) и т.д. Так собирается «ромашка» с разноцветными лепестками – это портрет Василисы в цвете. Совсем иной цветок получается, когда говорим о Кощее: черный (страшный), серый (злой), синий (холодное сердце) и т.д. Все это развивает то, что заложено в ребенке с рождения - способность видеть мир в цвете.

Отражение наблюдений в рисунках, иллюстрациях. Наши ученики почти всегда делают иллюстрации к тому, что читают. Рисунки развивают следующие креативные качества: воображение, фантазию, способность применять знания в иной плоскости. Мир в рисунках ребят ярок, контрастен. Многие ученики даже буквы-надписи раскрашивают в разные цвета.

Творческое чтение. Метод творческого чтения текста был предложен Н.И.Кудряшевым [5,101].

Он предполагает, что учитель стимулирует, организует творческое чтение текста классом. Первое знакомство с произведением, обогащение словаря, сведения, которые создают благоприятный фон для наиболее полноценного восприятия, - вот что я приношу в класс на первом этапе работы по изучению текста. Иногда бывает соблазн все рассказать самой, прочесть, даже «авансом» ответить на возможные вопросы. А между тем этот этап должен быть творческим не только для учителя, но и для ученика. Если же мы начнем изучение конкретного произведения с пересказа того, что услышал и прочел ученик на первом уроке знакомства с текстом, то элемент творчества в этом процессе будет минимален, да и учитель останется в полном неведении по поводу того, как воспринят учеником текст художественного произведения. Творческое чтение предполагает, что в каждом отдельном случае будет найден способ проникнуть в лабораторию читателя, и в зависимости от того, каково его восприятие текста, будут построены последующие уроки.

Выразительное чтение, инсценировки сказок или других произведений развивают творческие способности, обеспечивают самостоятельное вхождение подростков в мир искусства.

А.Мельников говорит о том, что самое же универсальное средство стимуляции способностей человека – это труд. Каждый по – своему талантлив. В каждом дремлет в большей или меньшей степени творческая или производительная сила. Т.Эдисон в школе был неуспевающим учеником (кстати, трудно учился и Эйнштейн – впоследствии великий труженик науки). Из-за этого Эдисону пришлось уйти из школы, и никакого систематического

образования он не получил. Однако мы знаем, что на его имя зарегистрировано более двух с половиной тысяч патентов. Не шибко грамотный Эдисон сыпал идеями, как из рога изобилия, затронул своей изобретательской деятельностью, кажется все известные тогда области науки и техники. В чем секрет бурного прорыва его гениальных, прямо – таки феноменальных способностей? Сам изобретатель отвечал на этот вопрос так: «Гениальность – это девяносто девять процентов пота и один процент вдохновения» [7,52].

Заключение. Воспитание человека, гражданина – задача сложная, многогранная, всегда актуальная. Творчество – самый мощный импульс в развитии ребенка. Потенциальная гениальность живет в каждом человеке, и задача учителя – развивать творческие силы в маленьком человеке. Но для творческой атмосферы необходимы свобода и ощущение уверенности в том, что творческие проявления будут замечены, приняты и правильно оценены. Надо и самих ребят учить любить то, что они делают на уроках, относиться к этому уважительно и с достоинством. «Глина, из которой ты слеплен, высохла и затвердела, и уже ничто и никто на свете не сумеет пробудить в тебе уснувшего музыканта, или поэта, или астронома, который, быть может, жил в тебе когда-то», – эти пронизанные болью слова Антуана де Сент-Экзюпери как будто обращены к каждому учителю. Все, что нужно для того, чтобы учащиеся смогли проявить свои дарования, – это умелое руководство со стороны взрослых [6,12].

Список литературы

- 1 Александрова Л.А. Развитие личности школьника в условиях новой образовательной среды // Образование в современной школе. – М.: 2005. № 5.
- 2 Гончаров С.З. Креативность субъектности: категориальный анализ. – М.: 2005. № 1.
- 3 Дружинин В.Н. Психология творчества // Психологический журнал. – М.: 2005. № 5.
- 4 Жукова Т.М. Развитие человека есть развитие его способностей. – М.: 2006.
- 5 Имамединова Р.Я. Креативные способности детей и влияние творческих занятий на их развитие // Одаренный ребенок. – М.: 2006.
- 6 Максимова С.И. Вопросы формирования творческой личности ребенка в теории и практике семейного воспитания конца XIX начала XX века. – М.: 2006.
- 7 Мартишина Н.В. Ценностный компонент творческого потенциала личности педагога. Педагогика. – М.: 2006.

Алпысбаева Н.Т.
г.Шымкент, Казахстан

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Özet: Çalışmanın amacı, Rus dili derslerinde yenilikçi yöntemlerin uygulanmasının yollarını ve bunların pratik değer açısından değerlendirilmesini göstermektir. Bu makalede, yenilikçi teknolojiler, Rus dilinin öğretilmesinin temel amaçlarından birini gerçekleştirmeyi mümkün kılmaktadır - konuyu sistematik ve yapısal bir eğitim olarak incelemekten, onu bir iletişim ve düşünme aracı olarak incelemeye ve eğitim ve bilişsel aktiviteyi üretken ve yaratıcı bir seviyeye dönüştürmeye olanak tanımaktadır.

Anahtar kelimeler: öğrenme disiplinleri, yenilikçi öğrenme, didaktik araçlar, yaratıcı faaliyetler, öğrenmenin bireyselleştirilmesi.

Abstract: The purpose of the work is to show the ways of applying innovative methods in Russian language lessons and their evaluation from the point of view of practical value. In this article, innovative technologies allow us to realize one of the main goals of teaching the Russian language - to make it possible to move from studying the subject as a system-structural education to studying it as a means of communication and thinking, and to transfer educational and cognitive activity to a productive and creative level.

Keywords: academic disciplines, innovative learning, didactic means, creative activity, individualization of learning.

Русский язык как учебный предмет при изучении формирует мышление, прививает чувство любви к языку, воспитывает личность. С помощью языка происходит интеллектуальное развитие ребёнка, усвоение всех других учебных дисциплин.

Язык связан со многими сферами человеческой жизнедеятельности, что объективно определяет высокую потребность в нём и его высокую ценность. Однако субъективная потребность в языке может быть сильно снижена из-за ограниченности социальной сферы его применения и из-за отсутствия интереса к нему. Поэтому одна из серьёзнейших проблем современной школы — резкое падение интереса у учащихся к урокам русского языка и, как следствие, снижение грамотности, неумение правильно, логично выразить мысль.

Главная цель использования инновационных технологий обучения русскому языку — повышение качества знаний учащихся, развитие их интеллектуальных и речевых способностей[1; 72]. Понятийная база инновационной методики русского языка.

1. Принципы инновационного обучения русскому языку:

- 1) принцип дидактической метафоризации лингвистических сведений;
- 2) принцип раскрытия творческих способностей — приобретать активным путём знания в системе;
- 3) принцип взаимосвязи рационального и эмоционального;
- 4) частнометодический принцип коммуникативной достаточности, функционирующий при отборе и оценке текстового материала, вводимого в уроки.

2. Методы инновационного обучения русскому языку:

- 1) метод проблемной наглядности;
- 2) метод лингвистической аллюзии;
- 3) метод активизации ассоциативных связей.

3. Приёмы работы на уроках русского языка:

- 1) ассоциативный;
- 2) «немой» вопрос;
- 3) приём составления тематической сетки готового текста и приём её вычисления при создании текста;
- 4) приём составления схемы развёртывания микротем будущего текста и приём её вычленения из готового текста и др. [1,73].

Отличительной особенностью учебно-познавательной деятельности при инновационном обучении является тип овладения знаниями, при котором создаются условия для включения учащихся не просто в деятельность, а в творческую. Это достигается:

- 1) использованием различных источников добывания знаний (инновационная наглядность, тексты с прозрачным ассоциативным рядом);
- 2) видом учебной деятельности (наблюдение и практические действия преобладают над слушанием, объяснением учителя или сопровождают его);
- 3) логикой познавательного процесса (индукция сопровождает дедукцию);
- 4) учётом психологии познавательного процесса, опирающегося на механизмы творческой деятельности (анализ через синтез, ассоциативный и эвристический, связь эмоционального и рационального).

За понятием *инновационная методика* видится новая методика использования инновационного способа организации учебного материала и инновационных дидактических средств, позволяющая предложить учебную и педагогическую технологию, направленную на воссоздание в условиях инновационной организации учебного процесса генезиса и развития креативных способностей личности.

Формирование учебной мотивации в рамках выполненного исследования возможно на уроке-исследовании и уроке - дидактической игре.

Урок-исследование - средство организации познавательной продуктивно-творческой деятельности учащихся с целью развития речи, построено на использовании текстов с прозрачным ассоциативным рядом и приёмов инновационного обучения.

В известном смысле исследованием является и дидактическая игра - форма урока, построенного вокруг и с использованием средств инновационной наглядности.

Особенность этих средств связана с правилами их конструирования, в результате соблюдения которых учащиеся не получают готовые знания, а идут к ним вместе с учителем, причём процесс познания отличается единством усвоения знаний и умений.

Дидактическая игра - средство организации познавательной продуктивно-творческой деятельности учащихся, направленное на вовлечение каждого учащегося как субъекта деятельности в творческий коммуникативно-познавательный процесс, в котором происходит его интеллектуально-эмоциональное развитие и реализация индивидуальных возможностей и способностей.

При осуществлении инновационного обучения особую роль играет общедидактический принцип наглядности, оказывая влияние на разработку средств обучения. Назначение новой функции наглядности связано с проблемой системности и заключается в вовлечении субъекта деятельности в творческую работу путём создания положительного эмоционального фона, в преобразовании источника получения знаний в средство организации учебной деятельности на качественно новом уровне, позволяющем усваивать знания одновременно с умениями, усваивать добровольно, увлечённо, достаточно самостоятельно [2,84].

Для разных разделов и этапов обучения разработана инновационная наглядность, трансформирующаяся по мере надобности из схемы-опоры или опоры учебной картинки в крок, сокращающаяся до компакта, преобразовывающаяся в учебный клип или принимающая вид опорного конспекта.

Схема-опора - это модель изучаемого языкового материала, изображение его устройства, главных черт, взаимоотношения частей; применяется на уроке первичного усвоения.

Рисунок-опора - учебное средство, основанное на сюжетно-лингвистической образности, используемое и для изучения основ русского языка, и как средство развития речи учащихся на уроках обобщающего и вводного повторения в 5-м классе. При инновационном изучении русского языка с 5-го класса начиная с 6-го класса может использоваться на уроках других типов. Такая опорная картинка помогает зрительно в системе увидеть содержание материала. В инновационном обучении схемы-опоры и рисунки-опоры применяются для создания проблемной ситуации, в которой начальному моменту мышления помогают введённая в такую наглядность новая информация, новый способ её подачи или новые условия её действия.

Шаг - послесловие к уроку первичного усвоения материала, составление схемы маршрута «лингвистического путешествия», проделанного в классе и восстанавливаемого дома по памяти. Это дидактическое средство выполняет мнемоническую функцию, способствуя самостоятельному осознанию и анализу учебного материала с помощью учебной книги. Кроквыступает средством развития орфографической зоркости и устной речи.

Компакт - производное от опоры сюжетной картинки, её интерпретация; отображение изучаемой темы на этапе закрепления материала при значительном сокращении опорных сигналов с сохранением главного; графический «мини-портрет» изучаемой темы, обнаруживающий не только знание учащимся составляющих пройденного лингвистического материала, но и понимание характера связей и отношений между ними.

Лингвистическая визитка - «визитная карточка» изучаемой части речи, например причастия, с «именем, отчеством, фамилией»(причастие = глагол + прилагательное), «местом работы» (предложение), «занимаемой должностью» (определение, сказуемое), «домашним адресом» (Лингвистическая Вселенная, Морфологическая галактика, Действительно-признаковая орбита) и т.п.

Учебный клип —«склеивание» нескольких «кадров» в наглядный лингвистический сюжет, авторская защита которого проходит на уроке. Кадрами клипа могут быть все перечисленные ранее средства обучения и написанные в ходе изучения темы, раздела сочинения-миниатюры, сочинения - лингвистические сказки, а также опорный конспект с дополнениями учащегося [2,85].

Считаем допустимым называть опорным конспектом словесно-образную, вторичную, индивидуализированную краткую авторскую запись учащимся основного содержания темы, изучаемой с применением схемы-опоры или рисунка-опоры, разработанных учителем.

Такой опорный конспект - это:

- 1) перенос лингвистического содержания темы в новые наглядные условия, дополнение или частичное изменение заданных условий;
- 2) внимание к орфографическим трудностям, преодолеваемым с помощью знания изученной теории и зафиксированным на опоре;
- 3) рассказ по ней [3,117].

И конспект - опора, и учебный клип - своеобразная индивидуализированная информация, основа творческого освоения знаний одновременно с умениями, продукт познавательной мотивации и интеллектуальных эмоций, результат воображения и продуктивного мышления при разработке инновационных дидактических средств, предусматривающих путь от чувственного восприятия к восприятию логическому. Современный урок требует использования инновационных технологий. Компьютеризация процесса образования - это реальность, с которой необходимо считаться. Преимущества внедрения информационных технологий неоспоримы; это и оперативный контроль знаний, что даёт значительную экономию учительского времени при проверке контрольных и самостоятельных работ, и элемент занимательности, повышающий интерес учащихся к обучению, и создание условий для индивидуальной работы [3,120].

Использование информационных технологий не заменяет привычные дидактические средства, а лишь дополняет их в процессе традиционно проводимого урока.

Применение компьютерных программ позволяет использовать проблемные, эвристические, игровые методы обучения, развивающие индивидуальность, мышление и творческие способности учащихся.

В ходе апробации различных инновационных технологий обнаружены не только высокая результативность знаний и умений школьников, но и развивающие возможности. При умелом использовании способов, приёмов развивающей технологии обучения русскому языку можно обеспечить прочное и осознанное усвоение учебного материала, успешнее реализовать весь комплекс образовательно-воспитательных задач, а главное - приобщить детей к изучению русского языка, развить глубокий интерес к предмету.

Применяя алгоритмы по орфографии и пунктуации, добиваюсь быстрого и качественного овладения учащимися знаниями по русскому языку. Изменение способа освоения норм правописания, во-первых, снимает проблему интерференции орфографических и пунктуационных навыков. Во-вторых, появляется возможность представить орфографию и пунктуацию в виде стройной, обозримой, управляемой системы, где изучаются орфограммы и пунктограммы одной природы, то есть преодолеваются дробность, мозаичность знаний норм правописания.

Процесс обучения - это не только усвоение определённой суммы знаний, умений и навыков, но и процесс общения учителя и учащихся, а также общение учащихся в коллективе. Надо всегда помнить и о том, что современный школьный урок должен быть воспитывающим. Межличностные отношения, складывающиеся во время работы на уроках, являются одним из основных факторов воспитания и определяются в первую очередь характером педагогического общения, выраженного в манере поведения учителя, его отношении к школьникам. Учитель становится помощником в работе ученика и организатором в добывании знаний, а также сотрудником в решении орфографических и пунктуационных задач. В таких условиях у учащихся исчезает страх учебной неудачи, возрастает уверенность в своих силах, снижается утомляемость, стимулируется познавательный интерес.

Главная цель использования мною инновационных технологий обучения русскому языку - повышение качества знаний учащихся, развитие их интеллектуальных и речевых способностей. Орфографические и пунктуационные навыки приобретаются годами, из урока

в урок. Поэтому очень важно, как работает учитель, какие использует методы и приёмы, способствующие выработке устойчивых навыков. А чтобы ребята были увлечены этим предметом, подбираю дидактический материал, создаю творческую обстановку, способствующую мыслительной деятельности учащихся, строю свои уроки на основе научности, занимательности, стремлюсь пробудить у учащихся способность чувствовать красоту русского языка.

Уроки с использованием инновационных методов обучения не только вооружают учащихся необходимыми знаниями, но и повышают любознательность, активность, интерес к предмету. Поэтапное членение учебного занятия можно представить следующим образом. Первым этапом урока является особая организация проверки домашнего задания. «Дежурные по домашнему заданию» не только наносят на доску порученное каждому слово (предложение) для того или иного лингвистического разбора, но и представляют подготовленный разбор как образец устного речевого произведения в научном стиле. Это способствует формированию у учащихся навыков свободного владения всеми видами разборов.

Одна из главнейших задач урока - непрерывная забота о сохранении в рабочем состоянии всех необходимых теоретических и практических знаний и умений. Ежеурочная разминка(второй этап урока) как раз и способствует решению данной задачи, обеспечивает никогда не прекращающееся повторение пройденного.

В процессе разминки проводится работа с лексическим минимумом, определяется начальная форма разных частей речи, предлагаются задания по фонетике, словообразованию. Упражнения «Диагностика», «Решение связного текста», «Решение орфографических задач» помогают учащимся увидеть языковую проблему и путём логических рассуждений определить написание той или иной орфограммы [4,127].

Неотъемлемой частью разминки является работа по синтаксису. Это и речёвки во время проведения физкультминутки по постановке знаков препинания при обобщающих словах, составление предложений по схемам, предложения с «чужаками» (обращение, вводное слово), графический диктант, определение количества отражённых в предложении ситуаций. Такие виды работ позволяют за несколько минут повторить объёмный материал, изученный в течение нескольких лет.

Изучение нового материала строю на основе логико-структурных схем, в добывании информации из которых и выстраивании её участвует сам учащийся. Это достигается с помощью пропуска слов или фраз, сокращений, символов, при этом объяснение сопровождается системой вопросов нерепродуктивного характера, рассчитанных на проверку степени понимания. Такой принцип работы актуален, так как детей уже не устраивает роль пассивных слушателей на уроке. Поэтому они ждут новых форм работы с учебным материалом, где могли бы воплотиться их активность, деятельный характер мышления, тяга к поиску действий.

Как раз алгоритм и является упражнением для развития мыслительных способностей - главного двигателя письменной речи, произвольного внимания и осознанной устной речи. Практически каждый алгоритм «прячет» несколько привычных школьных правил, систематизированных и обобщённых. Алгоритм помогает выбрать нужную букву или знак препинания, служит тренировкой интеллектуальных способностей, повышает успешность обучения, закрепляет уверенность в себе.

При закреплении изученного материала орфографические и пунктуационные задачи у доски решают сами учащиеся, комментируя каждый свой шаг. На данном этапе дети работают по цепочке, то есть каждый ученик сможет побывать у доски. Это сплачивает и дисциплинирует, вынуждает работать самого ленивого, развивает внимание учащихся, способствует тому, что дети перестают бояться ошибок, а учатся на них.

Для детей, быстро справляющихся с письменной работой, предлагаю карточки с дифференцированным, индивидуальным заданием, беседы по новому материалу. Таким образом, комплексная регулярная тренировка обеспечивает и поддерживает высокий уровень

владения изученным материалом, ускоряет повседневную работу в классе и дома, даёт возможность не расходовать время на восстановление забытого материала и утраченных навыков. Освоение норм правописания на основе алгоритмов позволяет не только изменить количество изучаемых правил, но и выйти на более высокий качественный уровень образования. Осуществить идею личностно-ориентированного обучения помогает комплексное использование различных форм обучения -индивидуальных, парных и групповых. Достичь цели помогает дифференциация заданий по степени сложности, по степени самостоятельности работы учащихся при выполнении упражнений. Работу организую так, чтобы самостоятельность учащихся возрастала, а помощь учителя снижалась. Сильным ученикам предлагаю задания повышенной сложности, которые позволяют максимально развить и реализовать учебные возможности каждого [5,249].

Задания различных уровней дают учащимся возможность справиться с ними, поверить в свои силы. Но это вовсе не означает, что ученик не имеет право выполнить упражнение другой группы. В дальнейшем школьник выбирает задание самостоятельно, реализуя своё право свободы выбора, сам решает, стоит ему переходить к выполнению заданий следующего уровня или же работать на прежнем.

Такой подход позволяет каждому учащемуся работать в своём оптимальном темпе, даёт возможность справиться с работой, формирует положительные мотивы учения.

В ходе обучения использую программу поэтапного формирования основных орфографических умений и навыков:

- 1) формирование орфографической зоркости;
- 2) умение правильно квалифицировать орфограмму;
- 3) осознанный выбор правильного написания;
- 4) проверка правильности решения орфографической задачи.

В тренировочном режиме предлагаю упражнения, в ходе выполнения которых у школьников формируются навыки обнаружения, поиска решения и разрешения пунктуационной задачи. Именно в данном режиме особенно эффективно реализуется принцип индивидуализации обучения.

Список литературы:

- 1 Фролова Л.А. Уроки русского языка в форме дидактической игры (инновационный подход): Кн. для учителя. СПб, 1994.
- 2 Канарская О.В., Пушкина О.Н. Методические рекомендации по использованию игр в обучении лексике в школе и вузе. - Семипалатинск, 1997.
- 3 Соосар Н., Замкова Н. Интерактивные методы преподавания и учения. - СПб, 2004.
- 4 Мынбаева А.К., Садваксова З.М. Инновационные методы обучения или как интересно преподавать: Учебное пособие. – Алматы, 2009.
- 5 Худайкулова, О.Ш. Использование интерактивного метода обучения на уроках русского языка и литературы. Мировая наука. – Алматы, 2020.

Amankulova M.K., Erkinbekova A.A.
Teacher of the Kazakh language and literature, master, Lyceum school № 52
Shymkent, Kazakhstan
Kozhabekova R.T.
Shymkent University
Shymkent, Kazakhstan

ASPECTS OF STUDYING THE GRAMMATICAL SYSTEMS OF THE KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES IN COMPARATIVE LINGUISTICS

Özet: Makale, dilbilimde Kazak ve Rus dillerinin gramer sistemlerinin yönlerini araştırma sorunları ile ilgilenmektedir

Anahtar kelimeler: Latince, karşılaştırmalı dilbilim, terim, hata, yön, konu, konferans salonu, lingvo zihniyeti

Summary: The article deals with the problems of researching aspects of the grammatical systems of the Kazakh and Russian languages in linguistics

Key words: Latin, comparative linguistics, term, error, direction, topic, lecture hall, lingvomentality

The necessity and expediency of applying linguistic parallels by studying the most difficult issues of grammatical structure of Kazakh and Russian languages is beyond doubt. Elements of comparison provide an opportunity to correct the interfering influence of the native language and stimulate the learning of a non-native language, therefore the application of comparative analysis as a "cross-cutting topic" at all stages of learning a non-native language is an indisputable linguo-methodological principle, effectively influencing the formation of a bilingual [1].

The term "comparativus" from Latin language is comparative, the English verb "to compare" has the meaning to compare; to contrast; to liken.

The term method refers to a way of theoretical investigation or practical implementation of something. By teaching Russian in non-Russian language classrooms and Kazakh in Russian language classrooms, the comparative method is considered to be the most popular.

Acquiring a non-native language is a complex process requiring some intellectual effort and systematic hard work. In this case, besides mastering the meaning of abstract grammatical categories applicable to a given language, it turns out to be a problem not only to memorize and comprehend a certain amount of linguistic information of a private nature, but also to overcome the logical and grammatical stereotypes of the native language, the so-called "language barrier" [2].

Differences in grammatical constructions due to different origins, different conditions of development, mismatches in terms of manifestation of grammatical categories (different number and nature of use of cases, presence or absence of grammatical gender, types of function words, etc.) are lingo-mental obstacles to the acquisition of the language under study. Thus, errors in the Russian speech of students of Kazakh language groups on word agreement, on the choice of case endings are explained by grammatical differences in the Russian and Kazakh languages. The category of gender, which requires concordance of closely related words, is absent in the Turkic languages. In Russian, an adjective serving as a determinative and a conjugated verb in the singular past tense shall take endings expressing the gender of the noun to which they belong (new building - both words in the Neuter gender, the girl left - in the Feminine gender).

There is no doubt that the acquisition of a non-native language will be more effective if the new knowledge of the learners turns out to be to some extent connected with what they have organically perceived since their youth - with the laws of their native language. The comparative method, according to linguists, can be used as one of the ways to promote interest in the learning material, since it is based in a certain way on the previous baggage of knowledge, forms associative links on the basis of the typological similarity of the phenomena of the native and another language that facilitates understanding and memorization of grammatical rules. The content of comparative grammar of the Kazakh and Russian languages is designed to deepen knowledge in the field of native and learnt languages, to raise the level of linguistic competence, to expand scientific outlook and develop the ability to generalize and analyze linguistic facts. At present, new scientific paradigms of linguistic knowledge are intensively developing, requiring a different understanding of already known linguistic facts and methods of their research. Comparative linguistics, especially in its applied aspect, should not be left out of this process: it should incorporate data from related linguistic disciplines - interpretive translation, sociolinguistics, cognitive linguistics, ethnopsycholinguistics and linguocultural studies [3].

The comparatively limited list of specialised and academic literature in this field significantly reduces the opportunities for independent cognitive activity of students studying a non-native language. This problem can be solved by creating a new type of textbooks and teaching aids focused primarily on a comprehensive, both traditionally system-structural and linguocultural description of

languages in comparative perspective. What are the main aspects and principles of material organization in comparative grammar of the Russian and Kazakh languages?

1 Careful selection of linguistic material and adequate ways of processing it. Here two approaches are possible: traditional (level-based) and functional, when linguistic facts are described within logical-grammatical categories.

2 Taking into account the underlying, typological properties of language on the basis of contrastive linguistics data, characterising, on the one hand, the structural similarities and differences of the two languages, and, on the other hand, revealing the significance and degree of their functional-communicative differences.

3 Consideration of communicative learning objectives to be used as the main technique of connection, synthesis of typological generalisation and communicative-functional analysis. Comparative grammar should take into account the specifics of communicative behaviour of representatives of a particular national-linguocultural community and the characteristic features of national discourse [4].

4 Focus on the formation of logical and conceptual apparatus: in this case, the functional aspect involves taking into account the multi-level means of expression of the same semantic categories and the implementation of the principle "from meaning to form", which allows to present most clearly the grammatical properties of a particular class of words in two languages.

5 Comparative grammar of the Russian and Kazakh languages is designed to acquaint students, first of all, with the main provisions of general linguistics and facilitate comprehension of internal and sociolinguistic processes of human language development.

Comparative semantics and, in particular, comparative onomasiology should become an important component of this branch of knowledge: similarities and differences in the ways of nomination provide insight into the national-specific character of language thinking and the conceptual picture of the world of each nation. The analysis of semantic universals and the linguistic means of their expression in each of the languages contributes to a stronger assimilation of the internal structure of the linguistic system and the specificity of linguistic consciousness in nominating fragments of the world around us. An equally important problem requiring further research, according to linguists, is the study of ways of conceptualizing the world in grammatical semantics. For example, the spatial-response meaning of most Russian verbal prefixes, and the category of species itself, which covers all verbal forms, from a foreigner's point of view, appears as a kind of hyperparadigm, definitely expressing the specificity of language categorization (cf. conceptualization of temporal and spatial relations in the Russian lexicon).

Is the genus category (against the background of gender relations in general) a mentally marked phenomenon? If not, why does it seem to be meaningful in Russian to determine other parts of speech and numerous forms of words by this category? Why is it so important from the point of view of the Russian language consciousness to distinguish the class of animate and inanimate objects, and why does grammar reflect the boundary between the animate and inanimate world?

Similar questions arise in one form or another for students of Russian as a second language. Answers to them should be sought not only in the traditional system-structural paradigm, but also in the anthropocentric paradigm, which explains the specifics of language thinking of a particular ethnic group. By the way, the absence in Russian language of some morphological categories, or lexical-grammatical classes of words present in Turkic languages, may also be evidence of the linguistic and cultural specificity of both languages. For example, the presence in the Turkic languages of the imperative and the mutually joint voice (ishek achtyru (tat.) - "to force open the door"; yort salyshu - "to help build a house") directs their speakers to search for adequate means of expressing these meanings in Russian, and at the same time draws attention to the way of conceptualizing objective reality [5].

The specificity of the national axiological picture of the world also finds expression in the formation of such a class of words as numerals. On the background of correlated lexical-semantic classes in both Russian and Turkic languages, such as quantitative, collective, ordinal and fractional, in some Turkic languages there are two more classes: separative and approximate. Semantics of

separative numerals include two components: on one hand, the meaning of totality, and on the other hand, separation of homogenous groups of subjects, e.g. *altyshar* - "by six", *unar* - "by ten". Approximate numerals mean approximate number of objects: *altylap* - "about six, within six" and *unlap* - "about ten, approximately ten". What national-cultural information is reflected in formation and functioning of these lexico-grammatical classes? Is it the influence of Arabic numbering system or historical experience and way of life of ancient Turks?

A specific category of linguistic consciousness for Romance speakers is the class of Russian collective numerals. And while the notion of "totality of objects" is not particularly difficult to grasp, the selective compatibility of this class of words requires a special semantic interpretation. Thus, whenever possible, linguocultural information in the form of comments should contain any modern comparative grammar designed to reflect the ethno-cultural specificity of linguistic thinking and the idioethnic component of lexical and grammatical semantics. This branch of linguistic knowledge will be in demand if its subject area is expanded and a comprehensive description of the two languages is used based on the achievements of modern linguistics. Due to the peculiarities of the geopolitical location and multi-ethnicity of Kazakhstan, linguistic research has concentrated ... comparing linguistic units of the Russian language with the data of Kazakh, English, Uighur, Uzbek and many other languages, - writes N.J.Shaimerdenova [6].

The studies devoted to the description of the comparativism of the Russian and Kazakh languages occupy an important place in this row. The languages compared belong to different language systems and families. Russian is a flexive language of the Slavic family, and Kazakh is an agglutinative language of the Turkic family. The peculiarities of the grammatical structure of the native language are reflected in the study of a non-native language of a different grammatical structure, because the native language is the basis of thinking, and any concept, first of all, appears and is represented in the image of the grammatical structure of the native language. This alone indicates the existence of divergences in the languages mentioned. However, commonalities can be identified in these different languages.

The entire grammatical structure in all its abundance and diversity of systemic relations was formed on the basis of the category of comparativity, which continues its creative work to this day. And this creation is derived from constant categorization, differentiation, revealing more and more subtle differences in the background of established similarities. Comparison of the two languages is of no small importance not only for their practical study (it forces one to delve into the subtlest nuances of the native language), but also for the development of the theory of these languages and contributes to a deeper analysis of the linguistic phenomena of the languages being compared. Under-researched areas of comparative linguistics that require a comprehensive approach include:

- studying the laws of development of unrelated languages and universality;
- forecasting the linguistic situation in multilingualism under different scenarios of socio-political and ethnic processes, and under different scenarios of language regulation and planning;
- elaboration of standards for the teaching of a non-native language;
- producing new types of dictionaries (active, bilateral, combination dictionaries, etc.);
- studying the methodological heritage of scholars.

Especially important is the development of such a field as comparative linguoculturology. It is important to develop a field of comparative linguistic and cultural studies. The message of Baudouin de Courtenay, who, speaking of the tasks of linguistics, stressed the need to study both the individual language and the language that "distinguishes one tribe from another", remains valid. The similarity of linguistic changes, Baudouin de Courtenay wrote, is the direction of changes in different languages regardless of their historical relations, which is the result of universal conditions, the properties common to all people regardless of their origin.

References:

1. Katznelson S.D. General and Typological Linguistics. - M.: 1986.
2. Abisheva K.M. Social and Linguistic Kontaktology. - Almaty, 2001.
3. Bondarko A.V. Principles of functional grammar and aspectology questions. - M.: 2003.
4. Makhmudov H.H. Russian-Kazakh linguistic relations. - Alma-ata, 1989.

5. Khabibullina E.H. Interaction of languages, their mutual influence and penetration Through the prism and the dialogue of cultures / ISC "Baudouin Readings: Baudouin de Courtenay and modern linguistics": Proceedings and materials in 2 vol. - Kazan, 2001.
6. Shaimerdenova N.Zh. Rusistics in Kazakhstan: Trends and Prospects / Proceedings of the International Congress on Russian Language and Literature. Russian language and literature in XXI century: theoretical problems and applied aspects. Problems and applied aspects". - Astana, 2007.

**Атаханова Н.А., Абдрахманова Ж.М.
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау, Қазақстан**

ЖАҒАНДАНУ ЗАМАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Özet: Makalede, Kazak ve Türk dünyasının küreselleşme çağında dilsel resminin, insan bilincindeki gerçekliğini daha fazla algılanması ve anlaşılması, kelimelerin ve telaffuzların oluşması, bunun sonucunda dünyanın imajının dilin ikinci yeni görünümünü kazanması ve dünyanın dil resminin düzeltilmesi süreci olduğu vurgulanmaktadır. Tabii ki, bu arada "bilis", "bilinç", "düşünme" ve benzeri fenomenler, dilsel araştırmanın nesnesi dışında kalmazlar. Bu nedenle, dünyanın dil resminin yeni ek açıklamasının, modern toplumun üyelerinin davranış kalıplarını düzenleyen değerleri de belirleyen antropojenik bir karaktere sahip olduğu bilgisi, makalemizde çeşitli örneklerde gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türkçe kelime bilgisi, dilsel imge, Türkçe dili, antropo-dil yönü, bilişsel çalışma.

Summary: In the article, the linguistic picture of the Kazakh and Turkish world in the era of globalization, that is, as a result of the process of further perception, reflection, formation and pronunciation of reality in the human mind, the image of the world acquires a new look for the language for the second time, and the linguistic picture of the world is corrected. Of course, in the meantime, phenomena such as "cognition", "consciousness", "thinking", etc. are not excluded from the object of linguistic research. Thus, the knowledge that a new additional interpretation of the linguistic picture of the world has an anthropocentric character, which also determines the values that regulate the behavior patterns of members of modern society, is shown in our article with various examples.

Keywords: Turkic vocabulary, language image, turkic language, anthropospecific direction, cognitive research.

Түркі лексикалық семантикалық деривациясының процесс екендігін түсіну үшін түркі жазба ескерткіштерімен және қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда ресемантизацияланған сөздерді алып отырмыз. Түркі лексикасының семантикалық деривациясын конструкция жасаушы процесс ретінде реконструкциялау үшін ортақ лексиканың лексикалық-семантикалық жүйесін, яғни лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық және лексикалық-семантикалық топтарын анықтауымыз керек және семантикалық жүйесін, яғни дәйектемелік сипатын, мағыналық құрамын және мазмұндық құрылымын айқындауымыз кажет. Тілдің формасына тән жүйелілікке қойылатын талаптарды мазмұнына тән жүйелілікке қоя беруге болмайды. Тілдің лексикалық-семантикалық жүйесі тілдердің генетикалық белгісі емес, бірақ ол жүйесіздік деген сөз емес, жүйесіз болса, онда тіл түсінілмес еді немесе түсінілуі қиын болар еді. Лексиканың тарихи-семантикалық деривациясы тілдік жүйелі құбылыс екенін, яғни біртұтас мазмұндық құрылым, мағыналық құрам екенін дәлелдей түседі. Түркі лексикасының семантикалық деривациясын тарихи аспектіде зерттеудің қорытынды нәтижесі түркілік тарихи полисемияның семантикалық құрылымын айқындау болмақ. Сөздің семантикалық құрылымы сөздердің дәйектемелік сипаты, лексикалық-тақырыптық, лексикалық-грамматикалық және лексикалық-семантикалық топтар, мағыналық құрам, мазмұндық құрылымдар арқылы анықталады.

Біздің зерттеу объектіміз қазіргі қазақ тіліне мағынасы өзгеріп жеткен, қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда мағыналық өзгешеліктері бар сөздер болғандықтан, оларды диахрондық та, синхрондық та аспектілерде көп мағыналы немесе полисемия сөздер деуге

болады. Бір дыбыстық комплекстің (сөздің) бірнеше құбылысқа атау болуын, бірнеше мағынаға тарамдалуын синонимдік қатар, антонимдік жұп дегендей полисемиялық тармақтар деп атауға болады. Себебі бір сөздің бірнеше мағынасы түркі жазба ескерткіштерінде және қазіргі түркі тілдеріне тармақталады. Мысалы, бұл тармақтар (мағыналар) көп мағыналы сөзді құрайды немесе көп мағыналы сөз құрамын жасайды. Полисемия мағыналық құрам болу үшін құрамындағы семемалар: а) бір дыбыстық комплекспен таңбалануы, ә) оларды байланыстыратын заттық (денотаттық) семалардың болуы, б) ол семалар басқа зат-құбылысты, сан-мөлшерді, қимыл-қозғалысты, сын-сипатты атауға негіз болуы, в) бір немесе бірнеше лексикалық-семантикалық, лексикалық-грамматикалық, лексикалық-тақырыптық топтардан құралуы шарт, г) сөз канша зат-құбылысты және т.б. атаса, соншама мағына бар. Бұл шарттар - көп мағыналы сөздердің құрамдық, құрылымдық тұтастығын, жүйелілігін, жалпы айтқанда, форма мен мазмұнынның бірлігінің дәлелі.

Әлемнің тілдік бейнесі ұғымын алғаш рет тіл білімінде арнаулы термин ретінде қолданған ғалым - Л. Вайсгербер. Тілдің идиоэтникалық мазмұнына байланысты ол әлемнің тілдік бейнесі ұғымындағы сыртқы объективті дүние маңызын төмендетіп, оның дүниетанымдық, субъективті ұлттық, идиоэтникалық жағына баса көңіл бөлді [1].

Ал американдық ғалым Б. Уорф әлемнің ғылыми бейнесі әлемнің тілдік бейнесінен туындайтындығын айта келіп: «Біз табиғатты және де бүкіл дүниені біздің ана тіліміздің деңгейіндегі шеңберге сыйғызамыз, белгілі бір тілдік бүтіннің бөлшектерімен өлшейміз. Біз құбылыстар әлемінде қайсыбір категорияларды өздігінен білініп тұратыны үшін емес, керісінше, дүние біздің алдымызда біздің санамызбен реттеліп, ұйымдастырылуына қатысты, түрлі әсерлердің калейдоскоптық толқыны түрінде ажыратамыз. Сана арқылы реттеледі дегеніміз, санамызда сақталатын тілдік жүйе арқылы реттеледі деген сөз» [2, 123] деп анықтайды.

Осы тектес әр түрлі деңгейдегі лингво-когнитивтік зерттеулердің басын қосып, біріктіретін және негіз болатын ортақ мәселе тілдің антропоэкетілік сипаты, тіл тұтынушылардың өмірлік тәжірибесін, теориялық, мәдени білімін семантикалық, концептуалдық тұрғыдан талдау нәтижесінде анықталған әлемнің тілдік бейнесі. Олай болса, когнитивтік антропология адамның сана-сезімі негізінде жатқан өзіне ғана тән тұтас рухани болмысының тіл арқылы көрініс табуын зерттейді.

Тәуелсіз Қазақстанда ана тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуы, қоғамдық-әлеуметтік қызметінің күшеюі ұлт рухының жаңғыруымен сабақтасып, тіл тұтынушысының тілдік әлеуетін қолдану өрісінің кеңеюі нәтижесінде зерттеулер мен лексикографиялық тәжірибе жетілу үстінде. Осыған байланысты белсенді сипаттағы жаңа сөзжасам үдерісін тіл тұтынушысының танымдық-әлеуметтік болмысымен сабақтастырып, анықтау - өзекті мәселе.

Антропоэкетік бағыт алғашында лексикография, оқу әдебиеті негізінде тар келемде қолданылса, кейін семантика саласында ауқымын кеңейткені байқалады. Ал, бұған дейін құрылымдық тіл білімінде функционалды-семантикалық негіздегі талдау біршама жақсы дамығаны белгілі. Алайда оның жаңа дәуірдегі кешенді тіл білімі талабына жауап беруде осалдығы байқалып отыр. Шын мәнінде қоғамның өзгеруі, сана жаңғыруы бұрынғы қалыптасқан Рухани құндылықтарымызға, ғылыми нәтижелерімізге де сыни көзбен қарауды қажет етеді. Дәстүрлі тіл біліміндегі функционалды-жүйелік парадигманы антропоэкетік парадигма ығыстыра бастағаны да шындық. Бұдан дәстүрлі тіл біліміндегі құнды зерттеулер, дереккөздері теріске шығарылады екен деген ұғым тумаса керек. Бүгінгі тілді тіл иесімен тығыз байланыста зерттеу жүйесінде екі парадигма бірін-бірі толықтырып, бір-бірінің жалғасы қалыптасуда.

Антропоэкетік негізде қалыптасатын когнитивтік лингвистика тіл иесінің психологиялық болмысын лингвистикалық тұрғыдан түсіндіруге бағытталады.

Осыған байланысты қалыптасатын ментальды лексика адамзаттың (ұлттың рухани жан-дүниесін сипаттап, өзге халықтан ерекшелендіретін қасиеттерін жинақтап көрсетеді.

Біріншіден, когнитивтік зерттеуде адамға ғана топ жоғары сана, өзіндік сапа, интеллектуалды мінез-құлық тіл арқылы қозғалысқа түскенде танымдық жақтары іске қосылады.

Екіншіден, тілдің бағалауыштық, реттеуіштік т.б. қызметтері де қосылып, когнитивтік зерттеудің кешенді және тұтастық сипатын көрсетеді. Сондықтан әр ұлттың тілдік сапасында әлемнің тілдік бейнесін жасауда когнитивтік талдауларға сүйенудің өзіндік маңызы бар. Себебі әлемнің тілдік бейнесі қоршаған ортаның тікелей немесе тура бейнесі бола алмайды. Өйткені болмыс пен тіл арасында адам санасы тұрады.

Қазіргі тіл біліміндегі әлемнің тілдік бейнесі теориясы ұлттық тілдің шынайы да толық болмысын, біріншіден, тіл мен мәдениет сабақтастығында, екіншіден, танымдық тұрғыдан тілдік емес мәнділіктермен байланыста зерттейді. Бұл жағдай жаңа қолданыстар мәселесін танымдық тұрғыдан қарастыру кезінде де зерттеушілер назарынан тыс қалмайды. Тілдік сападағы адам ойының таңбасы, таным жүйесінің құралы ретіндегі тілдің анықтауыштық, құрауыштық қызметіне әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан мән беру антропоэзектік парадигмада аса өзекті.

Бізді қоршаған дүниенің адам психикасында, сапасында көрініс табуы қазіргі замандағы когнитивтік лингвистика, психолингвистика ғылымдарында объективті дүниенің субъективті көрінісі, әлемнің тілдік бейнесі, әлемнің тілдік моделі т.б. ұғымдармен өзектеліп, белгіленеді. Шындық дүниенің психикалық көрінісі адам санасында әлем бейнесінің құрылу үдерісімен құрылымдалып, бейнелі, түсіндірмелік, эмоционалды, символдық сипатта анықталады. Бізді қоршаған шындық біреу, бірақ әлемді тілде айна қатесіз бейнелеу мүмкін емес, өйткені, оны әркім өзінше қабылдайды және тілде осы таным көрініс табады.

Сондықтан «әлем бейнесінің тілде көрініс табуы қалай жүзеге асады?» деген сұраққа жауап іздей келе, көрнекті орыс ғалымы Б.А. Серебренников: «Әдетте, ғылым аталған мәселені қарастыруда бір-бірімен тығыз байланысты үштік тұтастығын негізге алады: шындық әлем, шындық әлемнің адам санасындағы көрінісі және оның тіл арқылы берілуі» деп анықтайды [3, 87]. Қазіргі кезеңде әлемнің ғылыми бейнесі деп, белгілі бір ғылымдағы негізгі ережелерді шығаратын байырғы түсініктер мен қағидалар арқылы жасалған әлем туралы жалпы түсініктер жүйесін айтамыз. Ал халық танымына сай қалыптасқан ұрпақтан ұрпаққа берілетін әлемнің тілдегі бейнесі өзінің қоғамдық-әлеуметтік, рухани-мәдени қызметіне сай жаңарып, мәдениаралық коммуникация, экономикалық т.б. байланыстар арқылы молайып, толығып, өзгеріп отырады. Себебі тіл тек ойлау, қарым-қатынас құралы ғана емес, тіл бүкіл этностың рухани және мәдени айнасы ретінде әр ұлттың өзіндік әлемдік бейнесін қалыптастырады.

Қазіргі қоғамдағы жаңа қолданыстардың коммуникативтік-прагматикалық, рухани-әлеуметтік тиімділігін күшейту үшін тілдегі әлемнің ұлттық бейнесіне қатысты ассоциацияға негізделген жаңа атауларды антропоэзектік жүйеде, когнитивтік, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан қарастырудың ғылыми-тәжірибелік қажеттілігі туындайды. Осыған байланысты қазіргі тіл ғылымында тілдегі әлем бейнесі ұғымы өзектеліп, әлемнің тілдегі ұлттық бейнесі деген мәселе алға шықты.

Жалпы алғанда, әлемнің тілдік бейнесі дегеніміз, ол адамның өзін қоршаған ортадағы құбылыстар, жағдайлар жайлы танымын тіл арқылы көрсету. Өйткені адам шындықты қалай көріп, қалай қабылдаса, оның әлем туралы түсінігі солай қалыптасады. Соның нәтижесінде тілдегі әлем бейнесі - адамзат санасы мен ойлау қызметі арқылы пайда болған, бір тілде сөйлеуші адамдар үшін шындық пен ақиқаттың дағдылы, қалыптасқан көрінісі. Халық сана-сезімінің, көзқарасының өзгеруі тіл арқылы бейнеленген әлем бейнесіне де әсерін тигізеді. Яғни кеңістік пен уақытқа байланысты қалыптасатын біртұтас ұлттық дүниетаным әлемнің ұлттық бейнесін құрайды. Ал оның тілдік санада тіл иесі танымы негізінде тіл арқылы таңбалануы әлемнің тілдік бейнесін құрайды.

Сонымен, қазіргі таңда тіл білімінде адамның ойлау өрісімен және рухани-әлеуметтік қызметімен байланысты антропоэзектік жүйесін анықтауға қатысты когнитивтік лингвистика, антропологистика, лингвомәдениеттану, психолингвистика сияқты жана бағыттар мен

мәдениаралық коммуникация, әлемнің тілдік бейнесі сияқты мәселелер адам қоғам, адам (тіл)-мәдениет, тіл-таным тоғысында қарастырылатын кең арналы, кешенді зерттеулер өріс алууда.

Осыған байланысты қазақ тіл білімінде қазақ әлемін тіл арқылы танытатын: Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Т. Жанұзақов, Н. Уәли, С. Исабеков, З. Ахметжанова, Ж. Манкеева, Р. Авакова, А. Ислам, Б. Жұбатова, Г. Сағидолда т.б. ғалымдардың еңбектері ерекше маңызға ие болуда.

Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың мазмұнындағы әлемнің тілдік бейнесін танудағы тілдің мәдениетпен, қоғаммен, халықтық тәжірибемен тығыз байланысын мынадай ұстанымдар анықтайды:

1. қоғамдық тәжірибеге негізделу, яғни дәстүр жалғастығы, танымның қазыналық сипаты;

2. таным модельдерінің символдық түрлері, яғни тілдің қызметі тек ақпарат беру емес, бейнелеуге мүмкіншілік жасау. Басқаша айтқанда, тіл арқылы бейнелілік пен дүниедегі объективті шындықты субъективті түрде, яғни символдар арқылы беру;

3. таным модельдерінің жүйелі сипаты, сабақтастығы. Яғни ол таным моделінің құрылымдарының тұтасуынан тұратынын сипаттайды [4, 464].

Әлем бейнесін тіл арқылы зерттеу жұмыстарындағы негізгі мәселенің бірі - шындық дүниені бейнелеудегі тілдің тұтастырушылық, когнитивтік қызметі. Тілдің танымдық, тұтастыру құралы ретіндегі қызметі, білім жиынтығын меңгеруі оны ер адамға жеткізетін бірден-бір маңызды құрал - тіл арқылы іске асады. Осы бағытқа сай тіл әлемдік бейнені бөлшектей отырып, бірдей уақытта адамзаттың қоғамдық тәжірибесін өз ішінде бекітеді және ол көрініс осы тіл арқылы сыртқа шығатыны белгілі. Бұл жағдайды түрлі тілдердегі сөздердің пайда болу негіздері мен ол сөздердің семантикалық даму бағыттарының бірдей болуымен түсіндіруге болады.

Сонымен, қазіргі тіл білімінің антропоэзектік парадигмасында адамның әлемнің бейнесін тіл арқылы жасайтыны туралы тұжырым қағида іспетті қалыптасқан. Сонымен қатар, «әлемнің тілдік бейнесі дегеніміз - бұл тіршілік әрекетінің тікелей көрінісі емес, оның тіл арқылы белгілі бір деңгейдегі түсіндірмесі» деген тұжырым да дәлелденген. Осы тұрғыдан әлемнің бейнесі адамның дүниетанымының өзегін құрайды және оның негізгі қасиеттерін бойына тіл арқылы жинайды. Демек, әлемнің тілдік бейнесі сананың жемісі, ойлау, болмыс және тілдің әлем туралы ойын жеткізу құралдары ретіндегі өзара әрекеттерінің нәтижесі.

«Әлемнің концептуалды көрінісі» ұғымының аясы өте көп, себебі оның жасалу барысында атаудың көптеген түрлері қызмет атқарады: тілдің бейвербалды түрлері, вербалды номинативтік көрінісі, мәдени таным өзектелген символдар, жаңа қолданыстар т.б. Тілдің ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, сақтаушы кумулятивтік (мұрагерлік) қызметі негізінде құрылатын әлемнің тілдік бейнесінде белгілі бір тіл тұтынушыларының өздерін қоршаған орта туралы танымы өзектеледі.

Бірақ тіл әлемнің ұлттық көрінісінде кездесетін ұғымдардың барлығын бірдей белгілей бермейді, оларды тек қана бейнелей алады. Соған байланысты тілдік жасампаздық, шығармашылық сипаты тілдегі жаңару құбылысы мен танымдық тетікті бірлікте қарауды қажет етеді.

Бұл мәселенің тереңіне бойлап, тіл қызметінің лингвофилософиялық мәнін кешенді сипаттаған неміс лингвисті В. фон Гумбольдт әлемнің тілдік бейнесіне ерекше назар аударып, өз зерттеулері нәтижесінде «кез келген тіл белгілі бір ұлт үшін ерекше пайымдау мен қабылдау жүйесі болып табылатындығын» анықтады [5, 324].

Гумбольдт зерттеулерін Америкада әрі қарай жалғастырған көрнекті лингвистердің бірі Эдуард Сепир: «Шын мәнісінде «шындық дүние» әлдебір әлеуметтік топтың тілдік әдеттері негізінде құрылады. Әр түрлі қауым өмір сүретін әлем дегеніміз – ол әр түрлі таңбалары бар әрқилы әлемдер» деп көрсете келе, мынадай тұжырымдамалар ұсынады:

1. Белгілі бір тіл шеңберінде алынған тілдік формалар әлемі таңбаланудың аяқталған жүйесі болып табылады. Бір тілден екінші тілге көшу психологиялық тұрғыдан бір геометриялық санау жүйесінен екінші жүйеге көшумен ұқсас.

2. Әрбір тіл өз тұрғысында психологиялық тұрғыдан алғанда қанағаттанарлық формалды аяқталған бағдарды иемденеді, бірақ бұл бағдар тілде сөйлеушілер санасында терең орналасқан.

3. Тілдер іс жүзінде психикалық үрдістердің мәдени қоймасы болып табылады» [6, 255].

Әлемнің тілдік бейнесі адамның физикалық, сенсорлық, мәдени тәжірибесі негізінде қалыптасқан әлемнің тұжырымдамалық көрінісінің вербалды бөлігі болып табылады. Тіл әлемінің тұжырымдамалық көрінісінің ең терең қабаттарының бірі ретіндегі тұжырымдамалық үлгісінің семиотикалық нұсқасы ретінде метафоралар әлемнің тілдік бейнесінің негізгі элементтерінің бірі ретінде катысады.

Когнитивтік және лингвомәдени құралдарды метафоризациялау үдерісін зерделеудің өзектілігі метафораның этнос әлемінің лингвистикалық бейнесін қалыптастырудағы орнымен байланысты қажеттілігін көрсетеді.

«Тіл әлемнің ұлттық тұжырымдамалық бейнесін біледі, сақтайды, оны толтырады және оны ұрпақтан ұрпаққа береді» деп тұжырымдайды тіл мен мәдениаралық коммуникация байланысын арнайы зерттеген ресейлік ғалым С.Г. Тер-Минасова [7, 17].

Осылайша көптеген ғалымдар метафора-терминдер ұқсастықтар негізінде және ішкі байланыстармен жалғасып, өзектелу негізінде жасалады деп санайтын ғалымдардың еңбектерінде когнитивтік ғылымның негізгі ұғымдары әлемнің тілдік бейнесі, әлем бейнесі және әлем моделі немесе когнитивтік модель деп көрсетіледі.

Тіл білімінің лингвокогнитивтік парадигмасына сәйкес тілдік білімді тіл мен тіл иесі сапасы тұтастығында туындаған ми қызметінің жемісі, күрделі ассоциативті-вербалды құрылымды танытушы жүйе ретіне кешенді зерттеуді теориялық-танымдық үрдісте қарастыру қажеттігі туып отыр.

Тіл иесі өзін қоршаған дүниенің сапа-белгілерін сезім мүшелері көмегімен бойына сіңіріп қана қоймай, санасына қабылдап, оған жауап қайырып, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға тырысады. Адам өзін қоршаған шындық туралы ақпаратты өңдеп, қорытып, елеп-екшеп, баға беріп қана қоймай, оны тәжірибеде қолданады. Соның негізінде бұлардың тұтас көрінісі ретіндегі әлемнің тілдік бейнесі қалыптасады.

Әлемнің тілдік бейнесінің философиялық мәнін түсінуге арналған теориялық еңбектерде (Ю. Степанов, Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев, Ю.Н. Караулов, Е.С. Кубрякова, Н.Д. Арутюпова) әлемнің тілдік бейнесінің түрлі белгілері көрсетіледі. Оның іргелі антропоөзектік белгісінің бірі ретінде идиоэтникалық жүйесі және әлемнің тілдік бейнесінің өзгергіштігі, тұрақсыздығы туралы айтылады.

Осы тұрғыдан зерттеуші Н. Аитова тұтас алғанда тілдің шығармашылық көрінісіне назар аударады: «Халық тілдің қалай жасалғанын білмей-ақ, сапасыз қолданғанмен, өз қажетіне пайдалануда шығармашылықсыз мүмкін емес. Тіл өз-өзінен спонтанды, автоматты жүзеге асатын секілді көрінгенмен, әр тұтынушысы өз керегін талғап, таңдап іске қосады. Әлемнің тілдік бейнесінің идиоэтникалық сипатын ашу үшін рухани мазмұн болмысын, нақты тілде бекітілген ғаламға ерекше ұжымдық көзқарасты алғашқы атаудың қисынды байланысын тану қажет. Басқаша айтқанда, тілдік мазмұндағы шындықты ерекше этникалық таныммен көру керек. Тілдік мазмұнды игеру дегенде тілдік белгілер мәнін игеру емес, ғаламды көрудің ұлттық тұрғыдан меңгерілуі және тілдік жүйенің қызмет етуінің негізіндегі терең когнитивтік категорияларды меңгеру меңзеледі» [8, 12].

Когнитивтік семантикада шындықты құрудың идиоэтникалық жүйесінің маңызды құралы ретінде метафора қарастырылады. Когнитивтік теория тұрғысынан қарағанда сөздің метафоралық мағынасы оның тура мағынасын танымдық тұрғыдан кеңейтеді. Сондықтан «Әр жаңа мағынаның туылуы алғашқы таным кезінде ескерусіз, қалтарыста қалған ұғымдардың ойлау арқылы тірілуінде, немесе ерекше қырынан көрінуінде әр деңгейлі, әр сипатты, әр текті семантикалық аймақтардың сапада теңестірілуінде, адам білімі жаңа мазмұндық мәнді иеленуінде ғана мүмкін. Ол үдеріс әр адамның когнитивтік ойлау деңгейіне тәуелді» [8, 13].

Қазақ және түрік тілінде де, орыс және ағылшын тілдеріндегідей жаңа сөздерді қалыптастырудың семантикалық тәсілі, яғни метафора арқылы жүзеге асуы кең орын алады.

Қазіргі қоғамдық-әлеуметтік және саяси-экономикалық өзгерістерді сипаттайтын метафора-неологизмдер семантикасы қоғам мүшесі ретінде адамның, мемлекеттің, оның әлеуметтік және экономикалық институттарының қатынасын айшықтап көрсетеді. Мысалы:

- қазақша: таза табыс, ыстық нүктелер, түнгі көбелек, ақ жағалылар, көк жағалылар т.б.;
- түрікше: trafik canavarı (жол тәртібін бұзушы), kaldırım çiçeği (жезөкше), mavi uaka (көк жағалы), beyaz uaka (ақ жағалы), soz guresi (пікірталас) т.б.

Демек осыған байланысты әлемнің тілдік бейнесі дегеніміз сол ұлт өкілдеріне ортақ, ұжымдық тәжірибе негізінде жасалған білімдер жүйесінің белгілі бір тілде көрініс табуы. Басқаша айтқанда, ол – тіл арқылы қоршаған шындықты (әлемді) тану. Ал, танылған әлемнің тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыруы тілдің мұрагерлік (кумулятивтік) қызметімен байланысты. Тілдің танымдық-коммуникативтік қызметінің бәрі тіл тұтынушысының бүкіл халыққа тән ойлау қабілетіне, сонымен қатар, олардың өмір сүру салты мен біліміне, тәжірибесіне негізделеді. Сондықтан әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы басты ұстанымдардың бірі антропоэзектік ұстаным. Бұл арада антропоэзек ұғымы тіл арқылы бейнеленген дүниені, тілді адами тұрғыдан, адам болмысы арқылы түсіндіретін үрдісті білдіреді.

Тілді зерттеудің теориялық-танымдық үдерісіне сай жаңа бағыттары *адам-тіл* мәселесіне тілдегі адам факторы тұрғысынан жаңаша келудің ғылыми-теориялық ұстанымдарын айқындап, зерттеудің жалпы мазмұнына кешендік сипат дарытуды міндеттейді. Осы орайда *тіл-ұлт* сабақтастығындағы тілдің танымдық, табиғи болмысын этностың күллі әлем туралы білімі бекитін әлемнің тілдік бейнесімен ұштастыра зерттеу – бүгінгі таңдағы антропоэзектік парадигма аясында өрістеп отырған тілтанымдық зерттеулердің өзекті мәселесі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. - М.: МГУ, 1993. 224 с.
- 2 Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике. Вып. 1. - М.: Прогресс, 1960. - 123 с.
- 3 Серебренников Б.А. Язык и мышление. - М.: Наука, 1988. - 87 с.
- 4 Манкеева Ж. А. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Казак тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Абзал-Ай, 2014. - 640 б.
- 5 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 2000. 1 -324 с.
- 6 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Прогресс, 1993. - 255 с.
- 7 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.:МГУ, 2008. – 352 с.
- 8 Аитова Н.Н. Казак тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: фил.ғыл.канд. дисс. автореф. Алматы, 2005. - 27 б.

Аширкулов К.
Муғла Сыткы Кочман Университеті
Муғла қ., Түркия

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ИТ» ФРАЗЕМАСЫ

Özet: Deyimler ya da diğer adıyla tumturaklı sözler dilin en önemli elementlerinden, leksikolojik bakımdan da söz varlığının önemli konularından birisidir. Göçebeler diye adlandırılan Türk halklarında Kazak vb. hayvanlarla birlikte hayatının sürdürme geleneği erken zamanlarda oluşmuştur. Çiftçiliği erken zamanlarda başlayıp, her türden hayvanlarla kuşları ele alıştırıran Türk halklarında hayvanların ağırlıklı kısmı halkın hayatını sürdürmesinde önemli yere sahip olmuştur. Halkın hayatında en çok beraberlikte bulunan hayvanlardan birisi de – ittir. Türk halklarında itle ilgili bir sürü atasözleri ve deyimleri görüyoruz. Bildiride itle ilgili Türk ve Kazak dillerindeki deyimleri ve atasözlerini karşılaştıracğıız. Karşılaştırmamızın esas amacı itle ilgili semantiği aynı ve farklı olan deyimlerden örnekler vererek analiz etmek.

Anahtar kelimeler: deyim, semantik, Kazak, Türk, it (köpek).

Summary: In general, phraseological units are the most important lexicological device. In this article is looked about those phraseological units where animals are mentioned, because Kazakhs and Turkish tribes

were nomads. That's why people depended pets . Because dogs very important in their lives .For this reason, Kazakhs have been engaged in animal husbandry since ancient times. But the closest animal to him was a dog. There are many phraseological units related to dogs. In this article is discussed about the place and research relevance of expressions involving animals in the Turkic peoples.

Keywords: phraseology, semantics, kazakh, turkish, dog.

Фразеологизмдер немесе тұрақты сөз тіркестері әр тілде кездесетін сөздік қордағы маңызды элементтердің бірі болып табылады. Тұрақты сөз тіркестері туралы әртүрлі анықтамалар берілген және солардың басым бөлігі дерлік бірдей. Тұрақты сөз тіркестері белгілі бір мерзім ішінде жүйелі қалыптасып, тілдің маңызды элементі ретінде орнығады. Қазақ тілінде де тұрақты сөз тіркестерінің орны айрықша екені мәлім. Қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін зерттеулер біршама жылдардан бері жалғасын тапса да назардан тыс қалған тұстары да баршылық. Сондай назардан тыс қалған тараптарының бірі тұрақты сөз тіркестерін басқа тілдермен салыстыра зерттеу, оның ішінде түркі тілдерімен диахронды және синхронды аспектіде салыстыра зерттеулердің аздығы, олқылықтардың бар екендігі де көрінеді. Тұрақты сөз тіркестері кейде мақал-мәтелдердің орнына да қолданылып келуде. Тіпті оғыз тобына кіруші түрік тілінде мақалдар мен тұрақты сөз тіркестері қатар жүреді, зерттеулерде мақалдар мен фразеологизмдер бірдей жасалынған. Тұрақты сөз тіркестерінің өзектілігін және оның түркі тілдерімен салыстыра зерттеудің маңыздылығын ашу мақсатында түрік және қазақ тіліндегі «ит» жануарына қатысты тұрақты сөз тіркестерін салыстыратын боламыз.

Қазақ тіліндегі сөздіктердің бірінде тұрақты сөз тіркесіне былайша анықтама берілген: фразеология зат. грамм. Белгілі бір тілге тән тұрақты сөз орамдарының жиын аты. Экиндің айтуынша өлеңнің өлшемі, сөздігі, фразеологиясы, интонациясы, стилистикалық кілті, үн ырғағы т.б. поэзия үшін аса маңызды компоненттер деп көрсетілген [1,45]. Ал оғыз тобына жататын түрік тіліндегі тұрақты сөз тіркесі туралы анықтамада: «Фразеология (*Deyim*) зат. Әдетте шынайы мағынасынан аз-кем айырмашылығы бар, назар аудартушы бір мағынаға ие қалыптасқан сөздер тобы, түсінік» [2,517]. Мұннан қыпшақ тобына жататын қазақ тілі мен оғыз тобына кіретін түрік тіліндегі берілген анықтамаға зер салар болсақ, қазақ тілінде сөз орамдарының жиын атауы делінсе, түрік тілінде мағынасында айырмашылығы бар, назар аудартушы сөздер делінген. Осыдан-ақ түрік тілі мен қазақ тілінде тұрақты сөз тіркестеріне деген көзқараста айырмашылықтың бар екенін аңғаруға болады.

Қазақ тілінде «ит жанды» деген тұрақты сөз тіркесі бар. Мұның мағынасы жаны сірі, сүйретіліп жүріп те өлген-тірілгеніне қарамай әрекет ететін кісі. Ит жанды жау сонша өлермен, көк жұлын боп, дымы құрып жатса да, әлі көктен, жерден соққылап тұр оқпен ұрып (Ә.Ә.) - деген мысалмен берілген болса [3, 237], түрік тілінде дәл осы сөз тіркесінің баламасы да, сөздердің орналасу тәртібі де дәл қазақ тіліндегідей. Түрік тілінде екі түрлі анықтама берілген, 1. Ит жанлы (*İt canlı*) сын. Қиындыққа, зорлыққа шыдайтын, шыдамды [2,1002] делінсе, 2. Ит жанлы (*İt canlı*) дегеніміз жанға бататын ауру-сызға, қиындықтарға, жараларға... үкілемей шыдай білу [4,891]. Қазақ тілі мен түрік тіліндегі ит жанды тіркесіне берілген анықтаманың біріншісінің семантикасы бірдей. Ал түрік тіліндегі екінші берілген анықтамада ит жанды тіркесі ауру-сызбен, жарақатпен байланысты екенін аңғарамыз. Осыдан-ақ қазақ тіліндегі фразеологизмдерді басқа түркі тілдерімен тіпті шет тілдерімен салыстыра зерттеудің қажет екенін, қазақ және түрік тілдеріндегі фразеада семантикалық өзгешеліктердің бар екенін де көреміз.

Ит ластығымен дарияны арамдай алмас қазақ тілінде мақал-мәтелдер тобына жатқызылып келсе, түрік тілінде бұл тұрақты сөз тіркесі ретінде қолданылады. Дәл осы тіркестің түрік тілінде бірнеше варианттары бар. Олар: «*İt değmekle deniz pis olmaz*» ит дегмекле дениз пис олмаз [5,170]. «*İt değdiğiyle deniz murdar olmaz*» ит дегдигийле дениз мурдар олмаз. «*İt işemekle deniz murdar olmaz*» ит ишемекле дениз мурдар олмаз. Үлкендігі және жасаған жақсылықтары мәлім кісінің атағы, біліксіз бір кісінің айтқан жалғанымен кірленбейді (6,313). Екінші бір жерде түрікше: «*İt çenesini sokmasıyla nehir suyu haram olmaz*» ит ченесини сокмасыйла нехир сую харам олмаз; «*İt pisliğiyle derya haram olmaz*» ит пислиги

иле деря харам олмаз (7,233) – деген бірнеше өзгеріске ұшыраған түрлерін кездістіреміз. Өзбек тілінде: «*İt tumşiğini tiqqani bilan daryo suvi harom bölmas*» ит тумшиғини тикқани билан дарё суви харом болмас [8,111]. Жоғарыда көрсетілген тұрақты сөз тіркесі ит фраземасы қазақ тілінде мақал - мәтел формасында, өзбек және түрік тілінде фразеологизм болып қолданылған. Түркі тілдеріндегі қыпшақ тобындағы қазақ тілі, оғыз тобындағы түрік тілі, қарлұқ тобына жататын шағатай тілінің жалғасы болған өзбек тіліндегі тіркестерді салыстыра отырып, олардың бір іс - әрекетті бірдей көрмеуі аңғарылады. Қазақ тілінде иттің ластығымен байланыстырылса, түрік тілінде иттің суға тиісуімен, дәрет сындыруымен, иттің жағын суға тигізуімен, ит ластығымен, ал өзбек тілінде болса иттің тұмсығының суға тиіуімен су ластанбас деп көрсетілген. Осыдан географиялық айырмашылықтардың, халықтың орналасқан мекеніне байланысты кейбір сөздердің тіркестерде қолданылуының бірдей еместігін көруге болады. Мысалы: қазақ тілінде сумен, түрік тілінде теңіз, арық суымен байланыстырылса, өзбек тілінде дария суымен байланыстырыла айтылған. Демек халықтың сөз орамдарын қолдануда географиялық мекеннің де айтарлықтай алатын орны бар.

Ит бұйда етті. диал. Ұрысты, сөкті, ұялтты [3,237]. «*İt gibi birbirini dalamak*» ит гиби бирбирини даламак [5,170]. Ит сықылды бірін-бірі талау – деп айтылған. Қазақ тіліндегі тіркесте иттің талағанын сілтесе, түрік тілінде екі иттің бірін-бірі талағанын сілтеп тұр.

«*Иммен де көп*», «*Ит басына тышады*». Өте көп; бықып жатыр мәнінде [3,238] «*İt sürüsü kadar*» - қажетсіз көп кісінің бір жерге жиналуы [4,892]. Қазақ тілінде көппен байланыстырылып, нақтылық жоқ болса, түрік тілінде кісімен тікелей байланыстырылып, объект нақты көрсетілген.

«*Ит пен мысықтай*» - бір-біріне өш, өштес, аңдысып өтер жау мағынасында айтылады [3,238]. Түрікше: «*İt ile kurt doğuştan düşmandır*» ит иле курт доғуштан душмандыр, яғни ит пен қасқыр туғаннан дұшпан. Өзбекше: «*İt bilan böri – tuğma düşman*» - ит билан бөри туғма душман [8,112]. Осы тұста қыпшақ, оғыз, қарлұқ тобына жататын түркі тілдес халықтардың тіркестерді қолданысындағы айырмашылықтардың ара жігін ашып кеткен жөн. 1. Қазақ тілінде ит пен мысықтың бір - біріне жау екені айтылып уақыт ұғымы қатыспаған. 2. Түрік тілінде өштесу ұғымы ит пен қасқырды салыстырумен байланыстырылып, туғаннан бастан бір - біріне дұшпандығын білдіріп уақыттың ілерілеуін де тіркеске қатыстырып отыр. 3. Өзбек тілінде ит пен қасқырдың тума дұшпан екені айтылған, яғни туылған сәтті негізге ала отырып тіркесті қолданады.

Қазақ тілінде «*Ит итті жұмсайды, ит құйрығын жұмсайды*» тіркесі мақал деп қарастырылған болса, кейбір түркі тілдерінде тұрақты сөз тіркесі болып, ит фраземасының орнына басқа сөздер қолданылған. Оны төмендегі нұсқалардан байқауға болады. «*İt ite (buyurur) it de kuyruğuna*». Сондай жалқау адамдар, орындалатын істі әрбірі екіншісінің істегенін қалап, іс орындалмай қалуда [4, 892]. Түрікше: «*İt, ite buyurur, it de kuyruğuna*» - ит ите буйуруп, ит де куйруғуна. Өзбекше: «*İt itga buyuradi, it quyuğiga*» - ит итга буюради, ит куйруғига [8, 113]. Өзбекбайжанша: «*İt itä buyurar, it dä quyuğuna*» - ит итә буюрар, ит дә куйруғуна [9,238]. Түрікменше: «*İt ite buyrar, it – guyruguna*» - ит ите буйрар, ит - гуйруғуна [10, 83]. Ахыска: «*Tilki tilkiye diyar, tilki de dönüb kuyruğuna*» - тилки тилкийе дияр, тилки де дөнуб куйруғуна. Чуваш: «*Husu yittine husat, yitti hürine*» - хусу йиттине хусат, йитти хүрине. Гагауз: «*Ayi buyurmuş tilkiye, tilki de kuyruğuna*» - айы буйурмуш тилкийе, тилки де куйруғуна. Шығыс Өзбекбайжан: «*Tülki tülkiye buyurdi, tülki de kuyruğuna*» - түлки түлкийе буйурди, тилки де куйруғуна. Хакас: «*Adai küzi çitpeze, pozınıñ huzuriin ızıradır*» - адай күзи читпезе, поэнының хузуриин ызырадыр. Қашқай: «*Tülkü tülküye buyurdu, tülkü de kuyruğuna*» - түлкү түлкүйе буйурду, түлкү де куйруғуна. Тува: «*İt kudurulan aybilaar*» - ит кудурулан айбылаар. Ұрым: «*Köpek köpeğe ayty, köpek te huyruguna ayty*» - көпек көпеге айтый, көпек те хуйруғуна айтый. Ұйғыр: «*İt itke buyursa, it kuyrugini buyruptu*» - ит итке буйырса, ит куйругини буйрупту [11, 309-310]. Жоғарыдағы келтірілген мысалдарды салыстырып қарағанда түркі тілдерінде тек ит сөзінің ғана емес басқа да жан-жаныуарлар атауларының қатысуы арқылы жасалғанын байқаймыз. Бұл тіркестерде біріншіден шақ, жақ категорияларының қолданысындағы айырмашылықтарды байқауға болады. Бұйыру сөзінде -ар, -мыс, -ды, -са жұрнақтарының

тіркесуі арқылы есімшемен, шылаумен, жедел өткен шақпен, шартты раймен қолданылғанын көреміз. Демек салыстырмалы зерттеу жасау арқылы тек қана мағыналық ерекшеліктеріне ғана емес, олардың грамматикалық ерекшеліктеріне де назар аударып отырып зерттеудің маңызы зор. Екіншіден сөз тіркестеріне географиялық орналасқан орынның да әсерін көруге болады. Олар бағзы түркі тілдерінде итпен байланыстырылған болса, екіншілерінде аюмен, түлкімен байланыстырылғанын ашық көреміз. Мұнда халықтың орналасқан мекенінің күнделікті өмір сүру салтында қолданыстағы сөздерге қоршаған ортаның да әсер ететіні көрінеді.

«*İtin ayağına pastırmadan köstek vurma*» - ит аяғына пастырмадан көstek вурмак [2,142]. *Ит к...інен ине суырғандай* - айлакер, епті, жылпос [3,238]. Бұл тіркестің қоладнысы түрік тілінде иттің аяқ мүшесімен байланыстырыла айтылса, қазақ тілінде иттің артқы дене мүшесімен тіркесетіндігі берілген.

«*Ит өлген жер*», «*İtin öldüğü yer*» - өте ұзақ. [4,338] “*Ula, bu Eynesil Köyü’de uzak, itin öldüğü yer, ne yarsak ki şimdi?*” қазақша аудармасы «Ула, бұл Ейнесил ауылы да ұзақ, ит өлген жер, не істесек екен қазір?» [12,83]. Бұл тіркес екі тілде де бірдей қолданысқа ие. Бірақ ит сөзі түрік тілінде өздік етістің жұрнағы қатысуымен тіркесіп келген.

«*Ит арқасы құрысты*» - қайратқа мінді, ашуланды, шын қаһарланды, арқасы қозды [3,236]. «*İt damarı tutmak*» - ит дамары тутмак [5,196]. Жоғарыдағы тіркестер семантикасы бірдей болғанымен қыпшақ тобына жататын қазақ тілінде иттің сыртқы дене мүшесін назарға ала отырып айтылса, оғыз тобындағы түрік тілінде иттің ішкі дене мүшесімен байланыстыра айтылғанын көреміз.

«*İt gibi koşturmak*» - *ит gibi коштурмак* [5,170]. «*Ит аяқтан сары су ішкізді*» - қорлады, көзіне көк шыбын үймелетті [3,237]. Қорлық көрсетуді түрік тілінде ит сияқты жүгіртумен байланыстырса, дәл осы қорлады деген мағынаны қазақ тілінде тікелей итпен емес иттің ас ішетін ыдысына сілтеп көрсетеді. Тұрақты сөз тіркестері бір мағынаны білдіріп тұрғанымен сөздік орамдарында біршама айырмашылықтардың бар екенін білдіретінін жоғарыдағы мысалдардан көруге болады.

«*Ит егесін танымас*», «*İt iti tanımaz*» - ит ити танымаз [5,171]. «*İt sürüsü kadar*» - ит сүрүсү кадар [5,173]. Бұл сөз тіркестерінің бірінде ит пен оның егесін негізге ала отырылып айтылса, екіншісінде ит пен итті қатыстыру арқылы, үшіншісінде болса «иттің сүрүсү» яғни бір топ итке қатысты сөз тіркесі құралған. Семантикасы бірдей болғанымен сөз тіркесін құраудағы сөз элементтері басқаша, айырмашылықтар бар.

«*Ит үрер керуен көшер*», «*it ulur kervan yürür*», «*köpek ürmekle kervan yolundan dönmez; kalmaz*» - ит үрмекле керван йолундан дөнмез; калмаз. «*İt ürmeyle yolcu yolundan kalmaz*» - ит үрмейле йолджу йолундан калмаз. «*İt ürür tavşan durur mu?*» - ит үрүр тавшан дурур му? «*İt yürür, kervan yürür/ geçer/ göçer*» - ит үрүр, керван йүрүр; гечер, гөчер [5,173-174]. Қазақ тіліндегі «ит үрер керуен көшер» тіркесі: 1. Мақал деп қарастырылса; 2. Түрік тілінде осы тіркестің орнығуы етістіктің бірнеше түрінің қатысуымен көрсетілген формалары бар. Олар бірінші формада көшу етістігін бірдей қолданған болса, түрік тілінде бұдан бөлек жүру, өту, қайту, қалу, тоқтау сынды етістіктің түрлерін де тіркесте қолданған. Басқа түркі тілдерінде мысалы, оғызша: «*İt ürer kârbân giçer ne kaygu*» - ит үрер карбан гичер не кайгу. Ауған: «*İt üröt, karvan cüröt*» - ит ұрөт, карван джүрөт. Башқұрт: «*İt ürör büre yörör*» - ит үрөр бүре йөрөр. Бұлгар: «*Bir it ulumakla kervan geri dönmez*» - бир ит улумакла керван гери дөнмез. Чуваш: «*Timli etem timir tatnı*» - тимли етем тимир татны. Гагауз: «*Kervan gider, köpekler salar*» - керван гидер, көпеклер салар. Хакас: «*Aday ürer, kizi çörer*» - адай үрер, кизи чөрер. Қарайым: «*Köpek havlar, kervan keçer sözlemegen uslu keçer*» - көпек хавлар, керван кечер сөзлемеген услу кечер. Карачай-балкар: «*İt ürgenlikle colovçu colundan kalmaz*» - ит үргенликле джоловчу джолундан калмаз. Қырғыз: «*İt ürö beret, kerben cürö beret*» - ит үрө берет, кербен джүрө берет. Қашқай: «*İt ühürar, deve geder*» - ит үхүрар, деве гедер [11,311]. Жоғарыда көрсетілген мысалдардың ішінде бұлгар тілінде бір ит деп сандық көрсеткіші нақты айтылған болса, қашқайшаға қатысты фразада керуен сөзінің орнына түйе (түве, дүве, деве) деп көрсетілген. Барлық

фразаның мағынасы бірдей болғанымен кейбір тілдер иттің үруіне мән берсе, басқа тілде иттің ұлуына мән беріп сөз тіркесінің қалыптасуын сол сөздерді қатыстыру арқылы жасаған.

«*İt ürür, kervan yürür*». Дұрыс жолда жүргендерге қастасқандар, керуенге үрген итке ұқсайды. Осы сынды жол тосушылықтар тура жүріске қарсы төтеп бере алмайды. Жамандықтармен тура жолдан адастырылу қиын [6, 315] – деп мағынасын айшықтап көрсеткен.

«*Ит байласа тұрмайтын жер*». «*İt yaşamaz*» ит яшамаз [5,174]. Бұл тіркестерде де білдіретін мағынасы бірдей, бірақ фразеологизм ретіндегі құрылысында айырмашылықтар бар. Қазақ тіліндегі тіркесте итті байлап ұстаумен байланыстырып мекенді нақтырақ көрсетуге бет бұрып, сілтеп көрсетілсе, түрік тілінде тікелей ит тұрмайды (жасамайды) деп мекенді нақты сілтеп көрсету байқалмайды.

Түрік тілінде «*Havlayan köpek ısırmaz*» - *Хавлаян көпек ысырмаз, яғни көп үрген ит тістемейді* мағынасындағы тіркес бар. Дәл осы тіркестің ағылшынша баламасы «*A barking dog never bites*» [13,7] – деп көрсетілген. Түрік тіліндегі осы сөз тіркесінің қазақша баламасы болса «*Ысқырған жылан шақпайды, үрген ит қаппайды*» деп көрсетуге болады. Бірақ қазақ тіліндегі мағынаны білдіріп тұрған қатар тұрақты сөз тіркесі емес мақалдар санатына жатқызылады. Демек түрік тілі мен қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін салыстырмалы түрде зерттеудің өзі кейбір айырмашылықтардың бар екенін ортаға шығарары хақ.

Келесі бір сөз тіркесі түрікше «*İt iti ısırmaz*» - ит ити ысырмаз, қазақшаға тікелей аударғанда ит итті қаппас (тістемейді) – деп көрсетуге болады. Ағылшынша «*Dog does not eatt dog*» [13,45] – деп берілген. Осы тіркестің қазақша баламасын ұсынар болсақ ағылшын және түрік тілінде итпен байланыстырыла тұрақты тіркес ретінде орнықса, қазақ тілінде бұл тіркестің баламасы құспен байланыстырыла айтылған, яғни «*Қарға қарғаның көзін шұқымас*» деп айтылады. Жоғарыдағы мысалдардағы тұрақты сөз тіркестерін салыстырғанда қазақ тілінде тұрақты сөз тіркесіне ит атауын қатыстырған болса, басқа түркі тілдерінде аю, түлкі, қасқыр сынды жануарларды қолданған. Ал соңғы мысалда басқа тілдерде ит атауын қатыстырған болса, қазақ тілінде керісінше құс атауымен қолданған. Мұның барлығы назар аудартатын, салыстырмалы түрде мән-мағынасын зерттеуді қажет ететіні белгілі. Ендігі жерде қазақ тілінде ит жануары үй жануары санатына жатса, басқа тілдердегі аю, түлкі, қасқыр бұлар жабайы аң санатына жатады, бұл да түркі халықтарының қоршаған ортаға деген көзқарасында өзгешеліктердің бар екенін білдіреді.

Қазақта ит жануары «жеті қазынаның» бірі ретінде киелі саналатын хайуан атаулының бірі. Түркі халықтарында жан-жануарлармен қатар өмір сүру салты басқа халықтармен салыстырғанда ерекше бір орын алатыны баршамызға мәлім. Түркі халықтарының басым бөлігі көшпенділік өмір сүру барысында хайуанаттармен бірге бітесе өмір сүру арқылы өздерінің түрлі қажеттіліктерін өтеп отырған. Ат хайуанын алыс мекенге көлік етсе, бүркіт құсын саятшылық өнерінде қолданса, ит жануарын дос санап аңшылықта аңға салып отырған. Бағзы фразеологизмдер мақал деп қарастырылса екінші бір тілде тұрақты сөз тіркесі ретінде қолданылғанын көруге болады. Бұл да мақал мен тұрақты сөз тіркестерінің ара жігін нақтылап ашуды қажет ететін тақырыптардың бірі екені мәлім. Тұрақты сөз тіркестерінің ең ерекше назар аударалық тұсы түркі тілдерін салыстыры зерттеуде оның грамматикалық құрылымына мән беру болып табылады. Себебі, туысқан түркі тілдерінде фразеологизмдерде шақтық, жақтық қолданыстар, райлық, сөз таптарына байланысты жұрнақ пен жалғаулардың келуі әр тілде әр қалай. Тіпті бір топқа жататын тілдердің өзінде шақ категорияларында айырмашылықтар бар. Олардың бірі өткен шақ формасында қолданған болса, екінші бір тілде шақтың басқа формасын қолданған. Бұл айтылғандардан бөлек фразеологизмдердің тұрақты тіркес ретінде орнығуында, олардың бір ізділікке ие болуына қоршаған орта, өмір сүрген мекен, географиялық аймаққа қарай климаттық өзгерістерде сөз тіркестері орамдарына тікелей әсер еткенін көруге болады. Мақалада ит жануарына қатысты тұрақты тіркестерді салыстырдық, бірақ түбі бір кейбір түркі тілдерінде ит атауының орнына басқа жануарларды қатыстыра отырып тұрақты сөз тіркесін қолданғанын көрдік. Мұның өзі түркі халықтарының дүниетанымында да айырмашылықтардың бар екенін байқатады.

Демек, қорыта келе түйіндер болсақ фразеологизмдерді салыстыра зерттегенде тек қана туысқан тілдер немесе бір топқа жататын тілдердегі бір тіркестің мағыналық формасын ғана беріп, көрсетіп қоймай сол тіркестердің қандай оқиғаға, қандай грамматикалық құрылымның қатысуымен болғанына, аумақтық орнының тіркеске әсері бар ма деген сауалдарды өзімізге қоя отырып зерттеу түйіні шешілмеген келелі мәселелердің шешім табуына өз септігін тигізері анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1986. Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. 10-том. Ү-Ү.
2. Türkçe Sözlük, 2005. Ankara.TDK, 10 Baskı.
3. І. Кеңесбаев, Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. 1977. Алматы:Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы.
4. Ömer Asım Aksoy, “Atasözleri ve deyimler sözlüğü”. 1988. 2 deyimler sözlüğü. İnkılap kitabevi yayınlar. İstanbul.
5. YANAR Ahmet, “Hayvan motifli atasözleri ve deyimler”, Erdemli. 1997. Devran matbaacılık, Ankara.
6. Kımıldar ENVER, “Açıklamalı Türk Atasözleri”, 1992. Çözüm yayıncılık.
7. Doç. Dr. İSMAİL Zeyneş, GÜMÜŞ Muhittin, “Türkçe açıklamalı Kazak atasözleri”, 1995. Engin yayınevi, Ankara.
8. Doç. Dr. YOLDAŞEV İbrahim; GÜMÜŞ Muhittin, “Türkçe açıklamalı Özbek atasözleri”, 1995. Engin yayınevi, Ankara.
9. Prof. Dr. MUSAOĞLU Mehman, GÜMÜŞ Muhittin, “Türkçe açıklamalı Azerbaycan atasözleri”, 1995. Ankara.
10. Prof. Dr. KÜRENOV Sapar, GÜMÜŞ Muhittin, “Türkçe açıklamalı Türkmen atasözleri”, 1995. Ankara.
11. Doç. Dr. Özkül Çobanoğlu, “Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü”, 2004. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
12. ADIGÜZEL Hüseyin, “Deyim Hazinesi”, Açıklamalı – Örnekli Türkçe, (1990). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
13. Richard A. Spears; Betty Kirkpatrick, “İngilizce Türkçe Atasözleri ve Klişeler sözlüğü”, (2000). Alfa yayınları, Bursa
14. TDK, “Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler”, (1971). II kitap. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- 15.Ömer Asım Aksoy, “Bölge ağızlarında Atasözleri ve Deyimler”, (1996). II kitap. TDK yayınları, Ankara.

**Байбосынова М.А., Жумагулова Н.Ж.
г. Шымкент, Қазақстан**

**МЕТОДИКА РАБОТЫ С НАРОДНЫМИ СКАЗКАМИ НА УРОКАХ
ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ**

Özet: Makale, bir çocuğun zihinsel gelişimi için bir masal algısının ve deneyiminin önemi, bir kişi olarak oluşumu, yaratıcı potansiyelin açıklanması, psikolojik ve pedagojik literatürde en alakalı ve tartışılan konulardan biri olmaya devam etmektedir. Bunun nedeni, çocuklara ve araştırmacılara yalnızca kültürel bir fenomen olarak değil, aynı zamanda psikolojik bir fenomen olarak, insanlığın manevi deneyiminin bir biçimi olarak açılan bir masalla çalışmak için yeni fırsatların keşfedilmesidir

Anahtar kelimeler: algılar ve deneyimler, insanlığın manevi deneyimi.

Summary: The article considers the question of the importance of perception and experience of a fairy tale for the mental development of a child, his formation as a person, the disclosure of creative potential remains one of the most relevant and discussed in the psychological and pedagogical literature. This is due to the discovery of new opportunities to work with a fairy tale, which opens up for children and researchers not only as a cultural phenomenon, but also as a psychological phenomenon, as a form of spiritual experience of mankind.

Keywords: perceptions and experiences, the spiritual experience of humanity

Мир сказок прекрасен и увлекателен, он захватывает детей острыми, занимательными сюжетами, необычностью обстановки; привлекают герои — смелые, сильные, находчивые люди. Для детей представляет интерес и сама форма повествования, принятая в сказке, напевность, красочность языка, яркость изобразительных средств. К.Д.Ушинский называл

сказки «первыми попытками народной педагогики», т.к. дети искренне радуются, что побеждает справедливость, а зло наказывается, торжествует добро.

Сказки несут в себе большой потенциал положительных нравственных поучений. Особенно импонирует детям действенная направленность на победу, на торжество правды, на благополучную концовку. Сюжет сказки нереален, далек от жизни, но вывод всегда жизнен: «Сказка — ложь, да в ней намек! Добрым молодцам урок».

Актуальность данной темы продиктована тем, что вопрос о значении восприятия и переживания сказки для психического развития ребенка, становления его как личности, раскрытия творческого потенциала остается одним из актуальных и обсуждаемых в психолого-педагогической литературе. Связано это с открытием новых возможностей работы со сказкой, которая открывается для детей и исследователей не только как культурологический феномен, но и как феномен психологический, как форма духовного опыта человечества.

Народная сказка является действенным средством формирования первоначальных представлений о единстве и многообразии языкового и культурного пространства России, о языке как основе национального самосознания.

Народная сказка помогает учащимся овладевать первоначальными представлениями о нормах русского и родного литературного языка (орфоэпических, лексических, грамматических) и правилах речевого этикета; умение ориентироваться в целях, задачах, средствах и условиях общения, выбирать адекватные языковые средства для успешного решения коммуникативных задач.

Народная сказка в качестве учебного материала входит во все хрестоматии для начальной школы. Читая и изучая народные и авторские сказки учащиеся начинают осознанно воспринимать и оценивать содержание и специфику различных текстов, участвовать в их обсуждении, давать и обосновывать нравственную оценку поступков героев.

Достижение необходимого для продолжения образования уровня читательской компетентности, общего речевого развития, невозможно без углубленного изучения народных сказок. В сравнении с авторскими сказками созданными на фольклорной основе.

Существует множество приемов работы со сказкой, которые могут использовать учителя для развития воображения детей. Среди них: "перевирание" сказки, придумывание сказки наоборот, придумывание продолжения сказки, изменение конца сказки. Можно сочинять сказки вместе с детьми.

Как правило, учебные программы по литературному чтению для начальной школы не предполагают работы над вариантами произведений устного народного творчества. Тем не менее, такая проблема в читательской деятельности младшего школьника существует, поскольку, самостоятельно читая сказки, пословицы, былины, он неминуемо сталкивается с вариантами произведений. Проблема может быть легко решена уже на первых уроках, посвященных устному народному творчеству, путем наблюдения над вариантами известных младшим школьникам произведений. Можно, например, предложить учащимся пересказать по цепочке «знакомую» им сказку «Лисичка-сестричка и волк». Дети начнут спорить: уточнять события, героев. Выход, позволяющий, казалось бы, разрешить противоречия, один - посмотреть в книгу. Отдельные варианты читаются, сопоставляются, выявляются сходства и различия, учащиеся приходят к выводу о вариативности фольклорного искусства, об уникальности каждой записи произведения.

Сказка для ребенка имеет большое воспитательное и познавательное значение. Это любимый жанр многих детей. И не случайно в программу «Школа России» и литературную хрестоматию Л.Ф.Климановой, М.В Головановой, и В.Т., В.Г. Горецкого начальной школы включены сказки.

В первом классе учащиеся знакомятся со сказками о животных, бытовые и волшебные сказки («Лиса и тетерев»; «Два мороза»; «Каша из топора»).

Во втором классе ребята читают народные сказки («Сивка-бурка», «Сестрица Аленушка и братец Иванушка», «Иван-царевич и серый волк»; былины в стихотворной , в

сказочной форме: «Добрыня Никитич», «Добрыня и змей», «Исцеление Ильи Муромца», «Илья Муромец и Соловей-разбойник»), а также литературные сказки В.Ф. Одоевского («Мороз Иванович»), С.Т. Аксакова («Аленький цветочек») и другие.

В третьем классе ребята читают авторские сказки В.М. Гаршина («Сказка о жабе и розе»), В.А. Жуковского («Сказка о царе Берендее»), А.С. Пушкина («Сказка о мертвой царевне») и другие.

Из программы видно, что сказка занимает большое место в чтении младших школьников. Их воспитательное значение огромно. Они учат скромности, бескорыстию, вежливости, высмеивают пороки, что обусловило их сатирическую направленность.

Работа над сказкой проводится так же, как и над рассказами, но у сказок есть свои особенности: бывают волшебные, бытовые, о животных и фантастические сказки.

Существуют следующие методические рекомендации при чтении сказок.

1. Обычно перед чтением сказки проводится небольшая подготовительная беседа (можно спросить, какие сказки бывают, какие читали; организовать выставку сказок). Перед чтением сказок о животных можно напомнить о повадках животных, показать иллюстрацию этих животных.

2. Сказку читает обычно учитель, но желательно ее рассказывать.

3. Работу над сказкой вести как над реалистическим рассказом, не растолковывая, что «так в жизни не бывает», что это вымысел.

4. Сказку можно использовать для составления характеристик и оценок, так как персонажи сказок обычно являются выразителями одной - двух характерных черт, ярко раскрывающихся в их поступках.

5. Не переводить мораль сказки в область человеческих характеров и взаимоотношений. Дидактизм сказки настолько силен, ярок, что дети сами делают выводы: «Поделом лягушке - не надо хвастаться» (сказка «Лягушка - путешественница»). Если дети придут к подобным заключениям то можно считать, что чтение сказки достигло цели.

6. Специфика фольклорной сказки в том, что она создавалась для рассказывания. Поэтому прозаические сказки пересказываются как можно ближе к тексту. Рассказывание должно быть выразительным. Хорошим приемом подготовки к нему является чтение сказки в лицах. Инсценировка сказок во внеклассное время помогает выражать сказочный характер, развивает речь и творческие способности у детей.

7. Сказка используется и для обучающих работ по составлению планов, так как она отчетливо членится на сцены - части плана, заголовки легко отыскиваются в тексте сказки.

Методика дает общее направление работы со сказками в зависимости от их принадлежности к тем или иным внутрижанровым разновидностям, однако при этом не до конца учитывает качественную неоднородность сказочного жанра, не определяет оптимального объема умений, который нужно сформировать у младших школьников при чтении разных типов сказок. А ведь именно знания литературоведческих основ помогает учителю глубже осмыслить роль сказки, выбрать методы и приемы, соответствующие данному типу сказки и способствующий формированию необходимых умений при анализе сказок.

В младшем школьном возрасте развивается восприятие сказки. Чтобы обрести смысл жизни, ребенок должен выйти за узкие границы сосредоточенности на самом себе и поверить в то, что он сделает значительный вклад в окружающий мир, если не сейчас, то, по крайней мере, в будущем. Всему этому как раз и способствует сказка. Она проста и в то же время загадочна. Сказка умеет завладеть вниманием ребенка, возбудить его любознательность, обогатить жизнь, стимулировать его воображение, развивать интеллект, помочь понять самого себя, свои желания и эмоции, обрести чувство удовлетворенности тем, что он делает. В мир сказок ребенка вводят взрослые. Они могут способствовать тому, чтобы сказка действительно становилась волшебницей, которая может преобразить ребенка и его жизнь.

Словотворчество.

Очень важным средством развития творческих способностей является составление сказок, рассказов, мифов, басен, стихотворений и т.д. Дети сами придумывают сюжеты, главных героев. Лучшие произведения зачитываются и обсуждаются. На уроках литературного чтения можно организовывать минутки поэзии, на которых учащиеся могут прочесть стихотворения собственного сочинения. Такая работа способствует развитию творческого воображения, чувства слова. Именно в этой работе учащиеся шаг за шагом открывают себя, развивают творчество и все это помогает им полноценно воспринимать любое художественное произведение. Например, на «Разноцветных страницах» учебника по литературному чтению в 1 классе, можно предложить детям по произведению, придумать свой сюжет.

9. Работа с читательским дневником.

Не рекомендуется пренебрегать ведением читательских дневников. В особой тетради ученики записывают фамилию автора и название книги, чтобы у него получился перечень книг, им прочитанных. Он может записать имена главных действующих лиц, чтобы при необходимости (например, для рассказывания в классе) легче было вспомнить содержание книги. Желательно, чтобы были даны рисунки ученика в связи с прочитанным и соответствующие подписи под рисунками. Учащимся, более сильным, можно рекомендовать делать выписки понравившихся мест. Вся описанная работа, несомненно, поднимет интерес учащихся к книге, развивает воображение, развивает желание учиться.

10. Работа с кроссвордами.

Наиболее эффективным заданием творческой работы можно считать составление кроссвордов по прочитанным произведениям. Их составление повышает интерес детей к учению, развивает их наблюдательность, воображение дает возможность полноценнее воспринимать художественное произведение. Применяя кроссворды на уроках литературного чтения при повторении пройденного материала в доступной и интересной форме можно развивать навыки творческой работы, желание детей читать и перечитывать книги, а значит, самостоятельно открывать что-то новое, познавать мир. Кроссворды составляются на определенных листах, оформляются, иллюстрируются. Часть кроссвордов используются на уроках, часть на внеклассных уроках по чтению, а часть вывешивается в классном уголке для всего класса.

11. Составление викторин.

Составление викторин к прочитанному произведению способствует более внимательному и вдумчивому отношению к произведению. Эта работа нравится детям, и они стремятся читать произведение как можно внимательнее, чтобы составить викторину посложнее, а ответить на вопросы своих товарищей без ошибок. Это помогает даже слабым ученикам приподнять дух, поверить в свои силы, в то, что все у них получится, а также снять напряжение, которое иногда появляется на уроке, привлечь к работе всех детей.

12. Драматизация.

Этот вид задания творческого характера надо выделить как особо важное иллюстративное средство, притом же применяется во всех классах начальной школы. Выделяют следующие возможные формы драматизаций:

- пальчиковый театр;
- кукольный театр;
- костюмированные представления по известным произведениям;
- музыкальные инсценировки;
- спектакли по собственным сценариям.

Драматизация – это особая форма перевоплощения в изображаемый образ. Поэтому необходимо поощрять обычное стремление детей к костюмированию при драматизации.

13. Небылица за 10 минут.

Учителю предлагается написать любую фразу, затем загибает лист, чтобы не было видно написанного, и передает ученику. Теперь на чистом листе ученик пишет свою фразу. Тоже

загибает лист и отдает его другому. Писать разрешается все, что угодно, но есть одна тонкость, которую нужно помнить: все эти фразы должны отвечать (по порядку) на такие вопросы:

1. Кто это был (была)?
2. Как выглядел (-а)?
3. Куда пошел (шла)?
4. Кого встретил (-а)?
5. Что ему (ей) сказал?
6. Что он (она) ответил (-а)?
7. Что ему (ей) сделали?
8. Какова была его (ее) реакция?
9. Чем вся история закончилась?
10. Вывод или мораль.

Когда записан ответ на последний вопрос, листок весь разворачивается и с выражением читается получившаяся небылица. Таким образом, все задания творческого характера, о которых шла речь выше, могут существенно повысить качество уроков литературного чтения, активизировать мыслительную деятельность учащихся, способствовать развитию воображения и умению полноценно воспринимать любое художественное произведение.

Список литературы:

1. Аникин В.П. Писатели и народная сказка // Русские сказки в обработке писателей. – М.: Художественная литература, 1970.
2. Аникин В.П. Русская народная сказка. – М.: Художественная литература, 1984. – 176 с. – (Серия «Массовая историко-литературная библиотека»)
3. Аникин В.П. Русская народная сказка: Пособие для учителя. – М.: 1977. – 208 с.
4. Аникин В.П. Сказка и время. – М.: литература. 1994. – Т.2.
5. Арзамасцева И.Н. Детская литература: Учебник для студ.высш.пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 576 с.
6. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. – М.: «Питер», 2007.
7. Введение в литературоведение: Учебное пособие / Л.В.Чернец, В.Е.Хализев, А.Я.Эсалнек и др. Под ред. Л.В.Чернец. – М.: Высш.шк., 2004. – 680 с.
8. Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. – М.: Наука, 1975. – 133 с.
9. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 93 с.
10. Гриценко З.А. Детская литература. Методика приобщения детей к чтению: Учеб.пособие для студ. фак. дошк.воспитания высш.пед.учеб.заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 320 с.
11. Гриценко З.А. Ты детям сказку Расскажи...: Методика приобщения детей к чтению. – М.: Линка-Пресс, 2003. – 176 с.
12. Джежелей О.В. Читаем и играем: Пособие для обучения выразит.чтению и разумному поведению: Кн. для учащихся нач. классов. – М.: 1994. – 96 с.

**Бекмухамедов Р.Б., Авакова Р.А.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан**

ҚАЗАҚ ТІЛІ КОРПУСЫ: ТЕРМИНДІК ЖҮЙЕ ТЕЗАУРУСЫН ҚҰРУ

Özet: makalede, derlem dilbiliminde terminolojik eş anlam sözlüğünü hazırlamanın koşullarından bahsedilecektir. Bunun amacı Kazak Türkçesi bilgisayar ve derlem dilbiliminin konu alanına dahil olan kavramların terminolojik eş anlamlılar sözlüğünün modellenmesi ve derlem dilbiliminin terminolojik sisteminin oluşturulmasıdır. Sözlüğe dahil edilen terimlerin seçiminde ve içeriklerinin belirlenmesinde ortaya çıkan zorluklar, bu bilim alanının özelliklerinden ve Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki mevcut gelişim durumundan kaynaklanmaktadır. Derlem dilbilimi, bilgisayar dilbiliminden bağımsız bir dal olarak gelişmesi ülkemizin dil eğitimindeki başka dil bilimi sorunları çözmede yardımcı olacaktır. Özellikle, derlem dilbilimi ve bilgisayar dilbiliminin üst dilinin oluşturulması, bilimsel üst dildeki kavramların bilgi-semiyotik özelliklerine dayanarak anlamsal ontoloji biçiminde oluşturulan terminolojik sistemi modelleme yolları ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: korpus dilbilimi, bilgisayar dilbilimi, eş anlamlılar sözlüğü, terminoloji, terim sistemi.

Summary: Article addresses the mechanisms of constructing the terminology thesaurus for the Qazaq Linguistic Corpora. The main goal is to model the thesaurus of the terminology system for the Qazaq computer linguistics and corpus linguistics correlating with the knowledge domain of these respective fields. Hindrances in selection of the thesauri terms and in defining their contents arise out of the peculiarities of the knowledge domain, and also are driven by the current state of the language science in the Republic of Qazaqstan. The corpus linguistics derivates as a standalone branch from the computer linguistics. Given it is a relatively new and fast-evolving field of the language science, there are some issues characteristic of the subject area to be resolved. Particularly, analyzed are the ways of modeling the terminology system in the form of semantic ontology, identifying the term fields based on the information-semiotic features of the concepts applied within the corpus for the purpose of constructing the metalanguage of the corpus linguistics and computer linguistics.

Keywords: corpus linguistics, computer linguistics, thesaurus, terminology, term system.

Қазіргі жаһандану заманында ақпараттық-коммуникациялық (IT) технологиялар экономикамыздың барлық салаларына сіңіп, жаппай цифрландыру үрдісі аса қарқынмен жүзеге асуда. Осы беталыстан еліміздің жалпы лингвистика ғылымы және, ішінара, компьютерлік лингвистика да қалып отырған жоқ. Отандық қолданбалы лингвистика жүйесіне кірігетін бір тармағы – «корпустық лингвистика» – компьютерлік ғылымын (computer science) арқау етіп, тіліміздің барлық жазбаша, ауызекі тілдік құбылыстарын тіркеп, түгендеп әрі тіл жөніндегі білімдерді, зерттеу әдістері мен нәтижелерін жетілдіру мақсатында машинамен өңдеуге лайықты форматта ұсынуға жарамды арнайы электронды мәтіндердің ауқымды жинақтарын – тілдік корпустарды жасақтаумен айналысатын тіл ғылымының дербес бөлімі болып саналады. Мұндай корпустарда қамтылған жанрлық, стильдік, тарихи тұрғыдан жан-жақты мәтіндер ішіндегі ақпарат – яғни тілдік факттар *бірыңғайланған, құрылымданған, белгіленген*, филология тұрғыдан компетентті деректер түрінде келтіріледі.

«**Корпус**» – латынша, ағылшынша «дене» деген мағынаны білдіреді.

«**Тілдік корпус**», «**мәтін корпусы**» («linguistic corpus», «text corpus»; көпше түрі – «corpora», «corpuses») – мәтіндердің көлемді әрі құрылымдалған жиынтығынан тұратын тілдік ресурс қоры. Корпустық лингвистикада тілдік корпус (бұдан әрі – «**корпус**») статистикалық талдау, тілдік гипотезаларды тексеру, сөз қолданысын зерттеу немесе белгілі бір тіл аумағында тілдік ережелерді бекіту үшін қолданылады. Корпус белгілі бір тілдегі мәтіндерді (*monolingual corpus*) немесе бірнеше тілде құрастырылған мәтіндерді (*multilingual corpus*) қамтуы мүмкін. Лингвистикалық зерттеулерді қолайлы жүргізу үшін корпустың «белгілеме» (*аннотация, разметка*) жасайтын арнайы аппараты корпустағы әр сөздің, сөз қолданымдардың, сөз түрленімдердің грамматикалық сөз таптарын, негізгі тұлғаларын (леммаларын), морфологиясын, семантикасын, прагматикасын, т.б. айқындап, белгілеп көрсетеді.

Дәстүрлі лингвистикалық талдау әдістері (мысалы, интроспекция, сауалнама, ақпарат берушілердің сұхбаты) қолайсыз болған жағдайда құдды осындай корпустар нақты әрі дәл деректерді түзуге мүмкіндік береді, ал дәстүрлі амалдар арқылы қорытылып шығарылатын жалпылаулар интроспективті жорамалдардың сынын тартпай, қайта, эмпирикалық жолмен байқалатын факттар жиынтығын құрайды [1, 104 б.].

Ал, А.Қ. Жұбановтың анықтамасында: «лингвистикалық немесе тілдік, мәтіндер корпусы дегеніміз – нақты тілдік мәселелердің шешімін табуға арналған аса үлкен көлемдегі мәшине (компьютер) оқи алатындай түрде көрініс табатын, бірыңғайланған, құрылымдалған, белгіленген (шартты белгілер қойылған), филологиялық тұрғыда компетентті саналатын тілдік деректер ауқымы». [2, 12 б.].

Қазақстан тілтану саласында статистикалық-ақпараттық және математикалық әдістер, жасанды интеллект пен машиналық аудару мәселелерін тұңғыш зерттегендердің қатарында А.Қ. Жұбанов [3],[4], [5], Бектаев Қ.Б., Пиотровский Р.Г және т.б. көрнекті ғалымдарымызды атап өтуге болады [6] [7]. Ал, корпустық лингвистика елімізде дүниежүзілік тіл теориясының даму тәжірибесінің легінде 2009 жылда басында нықтап ғылыми айналымға ене бастайды [8],

[9], [10], [11]. Қазақ тілінің ұлттық корпусының негізін қалаушы Асқар Құдайбергенұлы Жұбанов. Шетелде корпусық лингвистика 1960 жылдарда басталса, Ресейде 2000-жылдары дами бастаған. Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ, әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Ғылым академиясының Ақпараттық және есептеуіш технология институтында, А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институтында зерттеле бастады. Солайша, елімізде қазақ тілінің ұлттық корпусының нұсқалары пайда болды. «Корпусық лингвистика» 2017 ж. жарық көрді [2]. 2018 ж. Әл-Фараби ат. ҚазҰПУ мамандары (Г.Б. Мәдиева, С.Б. Бектемірова, Н.А. Исмаилова) корпусық лингвистика негізгі терминдерінің сөздігін басып шығарды [12]. Сонымен қатар корпусы құрастырудың әлемдік, орыс тілінің тәжірибесіне сүйеніп, алғашқы жобасы жасалып, оны жетілдірудің жолдары әлі де қарастырылуда.

Қазақ тілінің қазіргі корпусы

1. Қазіргі таңда «Цифрлық Қазақстан» және Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында [13] **«Қазақ тілінің ұлттық корпусы»** жобасының мәтіндік базасы көлемінің ұлғаюы, сондай-ақ Қазақ тілі ұлттық корпусының публицистикалық мәтіндерінің кіші корпусының әзірленуі жоспарланған. А.Байтұрсынұлы Тіл білімі институтының аталмыш бағдарламаны жүзеге асыру төңірегінде едәуір жетістіктерге қолжеткізгенін айғақтайтын көрсеткіштерге сәйкес: «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» қорының көлемі 30 миллион сөз (сөз түрленімі) қолданысы, 16-21 параметрлік метабелгілер жасалды. Жиналған мәтіндер қазақ тілінің 5 стилінен (көркем стиль, ғылыми стиль, публицистикалық стиль, ісқағаз стилі, сөйлеу стилі) алынған. 2021 жылы Тіл білімі институтының qazcorpora.kz сайты іске қосылды [14].

2. Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ұлттық корпусың **ономастикалық ішкорпусы** топонимика саласы бойынша құрастырған. Корпусың негізгі критерийлерін бірі – ономастикалық белгіленімдердің түрлерін айқындау. Әлемнің түрлі корпусық жүйелеріндегі жинақталған ғылыми тәжірибеге ілесе, аталмыш ішкікорпусың топонимдердің белгіленімі, лингвистикалық және экстралингвистикалық ақпараттың берілу тәсілі, ономастикалық терминдердің кездесу жиілігі анықталуда. Бұл арқылы корпуста қамтылған еліміздің жер-су атауларын жылдам тауып, лингвистикалық талдау жасауға, ономастикалық сөздіктерді жаңартып басып шығаруға мүмкіндік туады [15,].

3. Бұдан бөлек **«Қазақ тілінің Алматы корпусы»** қазақ тілінің Ұлттық корпусын қалыптастыруға зор үлес қосуда. Бұл корпусың көлемі 40 миллион сөзден асады. Корпус мәтіндері автоматты морфологиялық талдағышпен белгіленіп, сөз формаларының 86% грамматикалық талдау жасалынған [16]. Корпусының тіл үйренудегі рөлі де жіті талқыланған [17].

4. Сонымен қатар, 2019 жылы құрылған «Ақылды жүйелер мен жасанды интеллект институты» (ISSAI) **Қазақ тілі дыбыстық корпусын** әзірлеп шығарған. Бұл корпуста 154.000 оқылған сөйлемдердің 335 сағаттық аудиожазбалары енгізілген. Корпус қазақ тілінің ең үлкен дыбыстық қоры болып есептелінеді [18].

Қазақ корпус лингвистикасының терминологиясын зерттеудің өзектілігі корпус лингвистикасының *метатілін* зерттеу қажеттілігінен туындайды. Жоғарыда айтқанымыздай, тіл маманы зерттейтін тіл – филологиялық объект болып келсе, енді оны ғылым жүзінде арнайы терминологиялық дискурспен сипаттайтын тіл — сол ғылымның метатілі деп аталады.

«Метатіл» қазіргі логика және теориялық лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі болып табылады, ол әртүрлі логикалық-математикалық тілдерді, табиғи тілдерді зерттеуде, әртүрлі деңгейдегі тілдер арасындағы байланыстарды көрсетіп, сондай талданатын тілдер арасындағы байланыстарды, олардың өзара қатынастарын, және олардың көмегімен бейнеленетін пәндік аймақтарды (ағыл. «domain», орыс. «предметная область») сипаттау үшін қолданылады. Грамматиканы сипаттауға арналған формалды синтаксистік модельдер (мысалы, генеративті грамматика) де – метатіл болып табылады. Ал, кең мәнінде метатіл қандай да бір терминологияға, я тілдің өзін талқылау мақсатында қолданылатын өзіндік бір ғылыми тілге қатысты болуы мүмкін – мысалы, жазбаша грамматика немесе тілдің қолданысы жөніндегі пікірталастар. *Лингвистика метатілінің* өзіндік ерекшеліктері бар: ол

лингвистикалық терминдерді, тілдер мен тіл топтары атауларын, арнайы жазу жүйелерін (транскрипция мен транслитерацияны) және т.б. қамтиды. Метатілді қолдана отырып, «метамәтіндер», яғни тіл туралы мәтіндер жасақталады: мысалы, грамматика, сөздіктер, оқулықтар, тілашарлар, т.б. Метатіл ұғымы терминология ұғымынан әлдеқайда кеңірек, себебі метатіл тілдік сөз қолданысын жалпы мағынада баяндайды. Метатіл – күрделі құбылыс, ол, бір жағынан, терминдер арасындағы жүйелік қатынастарды, екінші жағынан, – жалпы ғылыми лексикалық құрамды, яғни тілтану аясындағы зерттеулердің әртүрлі аспектітерін бейнелеп көрсету үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестердің байлығын қамтиды.

Метатілде бекітілген көрнекілік жүйесі белгіленген әдіснамалық бағытты аңғартады, яғни әдіснама тұрғыдан анықталады. Ғылыми анықтамаларды талдағанда, тілдік зерттеудің философиялық (әдіснамалық) негіздеріне сәйкес бірдей терминді түрліше түсіндіретін айырмашылықтарды кездестіруге болады. Мысалы, фонема – «сөздер мен морфемалардың дыбыстық формаларын айыра алатын дыбыстық тілдің білдіру жүйесінің ең қысқа бірлігі» (орыс фонологиялық мектебі); «дифференциалдық белгілер шоғыры» (прагалық фонология мектебі); «дыбыстар жанұясы» (ағылшын фонетикалық дәстүрі); «функциялар желісінің қиылысу нүктесі» (глоссематика) т.б.

Қазіргі таңда, әлі күнгі шейін шетелде де, елімізде де табиғи тілге байланбаған, одан азат әрі бірізді, дұрыс семантикалық метатіл қалыптасқан жоқ. Жан-жақты әмбебап және бірізді болуға жобаланған семантикалық метатілдердің ешқайсысы да табиғи тілдерде берілетін мағыналарды толыққанды ғылыми жазба түрінде жеткізе алмайды. Әлбетте, табиғи тілдерге тәуелсіз әмбебап семантикалық метатілдің құрастырылуы әуелден-ақ мүмкін емес деген пікір – жаңсақтау сияқты. Бұл уақыт төріндегі мәселе. Лингвистикалық семантика әлі жеткілікті даму дәрежесіне жете қойған жоқ. Бүгінгі таңда корпустық лингвистикада аталмыш метатіл төңірегіндегі әдіснаманың даму деңгейі және зерттеу құралдарының дәрежесі, дәлдік (мысалы, жаратылыстану сияқты) ғылымдарға қарағанда, шикілеу екен, ал семантикалық тұжырымдардың ақиқаттық өлшемдері нақтылы емес.

Терминді «термин» қылатыны – оның ғылыми-техникалық оймен байланысы. Демек, терминді жиі қолданылатын кәдуілгі сөздер мен арнайы лексикалық бірліктердің басқа түрлерінен ажыратады. Әрбір термин (термин-сөз, термин-сөз тіркесі) ғылыми ұғыммен етене байланыста. Ғылыми-техникалық даму өнімі (артефакт, процесс) және сол өнімнің аталуы (термин) арасындағы байланыс тек ұғым арқылы жүзеге асады. Термин ғылыми ұғымды атау қызметін атқарады. Белгілі бір ғылымның немесе техниканың ішкі тілін – метатілін зерттеушілер мәтін ішінде жаңа терминдерді теріп табу арқылы анықтайды. Бұндай жаңа терминдер салалық сөздіктер мен анықтамалықтарда әлі тіркелмеген болса, оларды атқаратын функциясы негізінде – яғни белгілі бір білім саласының арнайы ұғымдарын атауы негізінде айқындап жүйелейді [19, 2]. В.М.Лейчиктің «Терминтану: пәні, әдістері, құрылымы» («Терминоведение: предмет, методы, структура») атты еңбегінде терминология және терминжүйе (терминосистема) – түрлі терминдердің жиынтығы екенін және терминология аясында терминдер өзіндік терминологиялық семантикасына ие болатынын, ал терминжүйесінде олардың жүйелілік, нақтылық сияқты басқа да қасиеттері бар екенін атап көрсетеді [20, 2]. Корпустық лингвистикасының метатілі – күрделі, анық емес ақпараттық-семиотикалық сипаты бар. Ал, корпустың ақпараттық-семиотикалық сипаты өз алдына қазақ корпустық лингвистикасының термин саласын анықтауды және оның сәйкес терминологиялық жүйемен байланысын, сонымен қатар «Корпустық лингвистика» пәні аясында қалыптасқан семантикалық қатынастарды белгілеуді көздейді.

Терминөріс (терминополе) – белгілі бір пәндік саланың ұғымдар жүйесі. Дәлірек айтқанда, терминөріс экстралингвистикалық саладағы қандай да бір ұғымды білдіретін терминге телінеді. Қазақ тілді корпустық лингвистикасының терминөрісі мен терминжүйесін анықтау мәселесі бұл саланың **тезаурустық моделін** құруға мүмкіндік береді, ол қазақ тілді корпустық лингвистикасына тәндік терминологияның ақпараттық-семиотикалық сипатын аңғартады.

Тезаурус — дескрипторлы ақпараттық іздегіру тілінің лексикалық бірліктер арасындағы семантикалық қарым-қатынасын бейнелеп көрсетіп және мағыналы мазмұнына қарай сөзді іздегіретін автоматтандырылған сөздік [21]. Мағына жағынан тезаурустағы ұғымдар *бір-бірімен байланысты, ұқсас немесе қарама-қайшы* болуы мүмкін. Яғни, тезаурустағы терминдер синоним, антоним, пароним, гипероним, гипоним мәртебесінде бір-бірімен қатынасады. Демек, *корпус тезаурусын* лексикалық бірліктердің арасындағы осы аталған семантикалық байланыстарды айғақтайтын жалпы немесе арнайы лексика сөздіктерінің жетілдірілген түрі деп айтуға болады. Сонымен, тезаурустар, әсіресе, электронды тезаурустар, корпустық, компьютерлік лингвистика бөлімдерінің пәндік аймақтарын сипаттауға арналған ең тиімді құралдарының бірі.

Лингвистикалық зерттеу әдістерінің терминологиялық тезаурусы және мәтін бірліктерінің пәндік аймақтары.

Корпустардың электронды мәтіндер мен тезаурустар кешені түріндегі сипатына қарай олардың интеллекттік ақпараттық жүйе формасында құрастырылу мүмкіндігін ескерсек, онда қазіргі ақпараттық технологиялардың даму жағдайы – қолданбалы ақпараттық жүйелердің интеллектуалдану қарқынына байланысты екенін де және айтқанымыз жөн. Демек, қайбір адами тіршілік саласына қатысты ендірілген АЖ-лар сол саланың интеллектуалдануына септігін тигізеді. АЖ-дің осылайша интеллектуалдануы қандай да бір пәндік аймағындағы білімдерді модельдеу талабын тудырады. Бұндай білімдер дүниедегі бар құбылыстар жайлы жинақталған үлгілі ақпараттардың және жиі ұшырасатын жағдаяттардың дерек түрінде формалданып, соның негізінде жоғарыда жазылымш мета-білімдерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұлайша модельденіп қалыптанған білімдер айналадағы дүниеден түскен ақпаратты жүйелі түрде қабылдауға әрі лайықты әрекеттерді жоспарлауға көмектеседі. Әрбір интеллектуалды атқарылатын міндет нақты бір пәндік аясының ерекшеліктерін жіті меңгерілеуін керек етеді.

Тіл білімі, кез келген өзге ғылым іспетті, айналадағы объекттердің универсалды қасиеттеріне негізделе, **субстанционалдық** және **функционалдық** сипаттарын ажыратады. Демек, әлгіндей объекттерге тәндік қасиеттер тілдің құрылымында да табиғатынан табылады. **Субстанционалдық қасиет** – объекттердің ажырамас, болмысынан біткен қасиеті болса, **функционалдық қасиет** – объекттердің өзара әрекеттесуі аясында аңғарылады. Осы тақылеттес объект-аралық қасиеттер мен байланыстар тіл жүзінде де ұғымаралық семантикалық, предикативтік қатынастарын ерекшелейді. Ф. де Соссюрдің «тіл-сөйлеу-коммуникация» трихотомиясына ілесе, тілдің де лингвистикалық объект сапасындағы функционалдық-құрылымдық қасиеттері бар.

Жалпы алғанда, әрбір ғылым пәнінің екі негізгі тарауы бар: 1) танылатын объекттің сапалық ерекшеліктеріне қатысты мағлұматтар; 2) сондай-ақ сол объектті зерттеу принциптері мен әдістері.

Тілдің – лингвистикалық объект ретіндегі қасиеттерін ескере отыра, тілтанудың екінші тарауы – **лингвистикалық әдіснаманың** тілтану зерттеулерінде қолданатын принциптері, амалдары (*approach, подход*), мен әдістері бар. Олар **лингвистиканың пәндік аймағын** (linguistics knowledge domain) құрайды.

Атап айтқанда, ішкі (қазақ) лингвистикасының зерттеу пәніндегі **фонологиялық, лексикалық және грамматикалық** деңгейлер былайша жіктеледі (№ 1 Кесте) [22, 16 б.]:

Кесте № 1. Лингвистикалық зерттеу әдістері

Денгейлер		Тұрғылар (пландар)	Парадигматика	Синтагматика
Иерархия	Грамматика		Морфология	Синтаксис
	Лексикология		Лексемика	Фразеология

	Фонология	Фонематика	Фонотактика

Бұл деңгейлердің аясында қолданылатын негізгі амалдар (принциптер) мынадай:

1. синхрондық-диахрондық амалдары
2. интралингвистикалық-интерлингвистикалық амалдары
3. микролингвистикалық-макролингвистикалық амалдары
4. семасиологиялық-ономасиологиялық амалдар
5. логикалық-эксперименталдық амалдар

Ал, осы амалдар негізінде сәйкесті ішкі лингвистикалық әдістері де қолданылады:

- 1) сыртқы реконструкция әдісі (диахрондық, интерлингвистикалық амал)
- 2) ішкі реконструкция әдісі (диахрондық, интралингвистикалық амал)
- 3) идиографиялық әдісі (синхрониялық, интерлингвистикалық амал)
- 4) номографиялық әдісі (синхрониялық, интралингвистикалық); және басқа да әдістер

Яғни, корпустағы мәтіндерге лингвистикалық компоненттік талдау жасалғандағы қолданылатын амалдар мен әдістердің жіктелімі мынадай:

1. синхрондық-диахрондық амалдары – корпустағы мәтіндерді тілдің қазіргі немесе тарихи жағдайындағы жүйе тұрғысынан зерттеу

2. интралингвистикалық-интерлингвистикалық амалдары – корпустағы мәтіндер негізінде қазақ тілі жүйесін жеке өзіндік тұрғысынан немесе басқа тілдермен салыстыра отырып зерттеу

3. микролингвистикалық-макролингвистикалық амалдары – корпустағы мәтіндердегі сөйлемдерден тілдік жүйенің негізгі тілдік элементтерін, оның бірліктерін және тіркелісу ережелерін, я болмаса, жалпы сөйлеуді немесе коммуникацияны тудыратын өзара байланысқан және себептескен факторларды зерттеу

4. семасиологиялық-ономасиологиялық амалдар – корпустағы мәтіндерді индукция-дедукция принципі негізінде тілдік бірліктерді форма-мағына немесе мағына-форма тұрғысынан зерттеу

5. логикалық-эксперименталдық амалдар – корпустағы мәтіндердегі сөйлеу құбылыстарын байқау және талдау немесе тіл мен тілге қатысты құбылыстарды арнайы танымдық құралдары (мысалы, сараптық сауалнамалар, мультимедиялық жабдықтарды) қолдана отырып зерттеу

Салыстырмалы-тарихи әдісіне кірігетін қазақ тілі лингвистикасының синхрония-диахрониялық зерттеулерінің әдістері:

1. сыртқы реконструкция әдісі – 1) корпус мәтіндеріндегі қазақ тілінің (және басқа да түркі тілдердің) фонологиялық, лексикалық, морфологиялық сипаттары негізінде жалпы түркі тілдердің түптөркін (пра-тілін), оның бастапқы архетиптік тұлғасын анықтайды; 2) осындай болжамды түпкі-тілден өрбіген түркі тілдердің, ішінара, қазақ тілінің дивергенттік, яғни айрықша өзіндік бір даму жолдарындағы заңдылықтарын зерттейді

2. ішкі реконструкция әдісі – қазақ тілінің өзінің тарихи даму жүзіндегі өзгерістерін айқындайды. Бұл реттегі зерттеу мақсаттары келесідей: а) көне қазақша мәтіндері негізінде қазақ тілінің тарихи даму ерекшеліктерін зерттейді; б) тілдегі ескірген қалдықтары мен байқалған нормалық ауытқулықтары негізінде жазу дәстүрі пайда болғанға дейінгі заманда болған түркі тілдердің, ішінара, қазақ тілінің ерекшеліктерін немесе тілдердің өзара контакттары жүзінде қазақ тіліне енген кірме тілдік бірліктерін айқындайды; с) қазақ тілі жүйесінің қазіргі қалпын – белгілі бір тарихи өзгерістер нәтижесі жүзінде түсіндіріп, сондай өзгерістердің уақытын анықтайды.

3. идиографиялық әдісі – қазақ тілінің синхрониядағы жеке-дара қасиеттерін зерттейді. Қазақ тілінің парадигматикалық, синтагматикалық қатынастарын талдайды: а) консистенттік талдау. Яғни, қазақ тілінің құрамдас бөлшек бірліктерін, морфемаларды, олардың сөз құрамындағы уатылатын, уатылмайтын, алломорфтық тұлғаларын талдайды. Корпустағы морфологиялық талдау ережелерін де осы әдіс себептейді; б) дистрибутивтік талдау.

сөйлемдердің, сөз тіркестерінің синтагматикасын, тілдік бірліктермен жанасқандағы сөздердің мағыналық құрылымын, сондай-ақ валенттілігін айқындайды; айналыны, грамматикалық маркерлерді, семантикалық маркерлерді анықтайды; с) трансформациялық талдау және т.б.

4. номографиялық әдісі – қазақ тіліндегі бірліктерінің қасиеттері негізінде жалпытеориялық және әмбебаптық (универсалиялар), идиоэтникалық ерекшеліктерін топшылап, жалпылингвистикалық және қазақ лингвистикасындағы тілдік типологиясына, лингводидактикасына зерттеу жүргізеді: а) салыстырмалы талдау – қазақ тілі мен басқа түркі тілдер арасындағы ұқсастықтарды, фреквентативтік, изоморфия, корреспонденция параметрлерін айқындайды; б) салғастырмалы (контрастивтік) талдау – қазақ тілі мен басқа түркі тілдер арасындағы ұқсассыздықтарды, айрықша ерекшеліктерін, диаморфизмін, уникалияларын және т.б. айқындайды; с) құрылымдық типологиялық талдау – қазақ тілінің өзге түркі тілдермен, сондай-ақ басқа да тілдермен салыстырып-салғастыру негізінде типологиялық тұрғыдан сипаттайды, квантитативтік тәсілдерін қолданады.

Сонымен мәтіндерді өңдеу мақсатында корпусты лингвистикалық ақпараттық ресурс ретінде қолдануда аталған лингвистикалық әдіснамалық аппаратты басшылыққа ала отырып, келесі міндеттерді атқару қажет:

- қазақ корпусының бірліктерін нақты тіл қолданысындағы реали тілдік сөйленімдердің негізінде құру керек;
- ұғымдардың лексикалық-терминологиялық жүйесін көпсатылы иерархия түрінде құрастыру керек;
- көпмағыналы сөздердің мағыналарын сөздер мен тіркестерді сипаттау принциптерін қолдану керек.

Онтология (информатика) — бұл қандай да бір білім саласын концептуалдық сұлба көмегімен жан-жақты, толыққанды әрі егжей-тегжейлі формалдау әдісі [23, 13].

Онтологияда тезаурус түрінде жобаланған пәндік аясының ұғымдары, сонымен қатар сол ұғымдар негізінде түзілген мәліметтер, білімдер – «артефакт» терминімен белгіленеді.

Жобалау онтологиясы – жобалау субъектілерінің жаңа немесе бұрыннан белгілі артефакттарды жобалау процессі туралы білімінің формалды сипаттамасы, оның ішінде жобалау объектінің өзі және қасиеттері бойынша оған жақын артефакттар туралы білімді, сондай-ақ пәндік аймақтың *тезаурусы* [23, 14].

Онтология түрінде түзілген пәндік аясының тезаурусына кіретін ұғымдардың өзара байланысқан терминологиясы *семантикалық желі* ретінде құрастырылады.

Семантикалық желі – пәндік аймақтың ақпараттық моделі, ол бағдарланған граф түрінде құрастырылады, сондай графтың нүктелері (төбелері) пәндік аймақтың объектілеріне (ұғымдарына) сәйкес келеді, ал графтың тарамдары (қырлары, шеттері) сол объектілердің өзара байланыстарын орнатады [21].

Онтологияның негізгі компоненттері келесідей болуы мүмкін:

- класстар (немесе ұғымдар),
- қатынастар (немесе қасиеттер, атрибуттар),
- функциялар,
- аксиомалар,
- даналар (немесе индивидтер).

Ендіше, корпустағы осындай лингвистикалық және тілдік бірліктердің тезаурусын қалыптастыру мақсатында олардың пәндік аймақтарының формализацияланған қолданбалы онтологиялық моделін құрастырғанда, ішінара, ең алдымен:

- атап өткен лингвистикалық зерттеулерді тіл мамандары үшін білікті түрде жүргізугі мүмкіндік туады;
- пәндік аймақтар бойынша ақпараттық-іздістіру функциясы қамтамасыз етіледі
- мәтіндерді автоматты түрде өңдеудің алуан түрлі тетіктерін қолдануға, алгоритмдерді құрастыруға мүмкіндік туады.

Қолданбалы онтология нақты тапсырманың немесе қолданбаның тұжырымдамалық моделін сипаттауға арналған. Қолданбалы лингвистикалық онтологиялар лингвистикалық зерттеулеріне тән тапсырмаларды, сондай-ақ тілтанудың пәндік аймағындағы ұғымдарды сипаттау үшін қолданылады. Пәндік аймақтың онтологиялық талдауы, тезаурстің дамуы өзара байланыстылыққа, жүйелілікке, бір мәнділікке, сол арқылы шешімдердің тиімділігі мен сапасына ықпал етеді. Біздің ойымызша корпустық тезаурус түрінде түзілген бірліктерінің (объекттерінің, ұғымдарының, терминдерінің) онтологиясы лингвистикалық пәндік аясын және де корпустағы талданатын мәтіннің пәндік аясын қоса отырып, келесідей құрастырылуы қажет (№ 1 суретті қараңыз):

№ 1 сурет. Корпустың лингвистика пәнінің аймағы мен мәтіндердің арнайы пәндік аймақтарының қоса қолданылуы

Қорыта айтқанда корпусты ақапарттық кешенді жүйе/ресурс екенін ескере отырып, оны құрастыру әдіснамасының негізінде лингвистикалық зерттеу принциптеріне жататын ұғымдарды корпустың тезаурусына да кіріктіру қажет деп ойлаймыз. Яғни, қазақ тілі корпусының тезаурусында жоғарыда аталған лингвистикалық зерттеу әдістерінің терминологиясы. Одан бөлек, корпус арқылы зерттелетін мәтіндердегі ақпараттардың пәндік аймақтарында қолданылатын ұғымдар да онтология түрінде түзілуі қажет. Сонымен корпустың терминологиялық тезаурусын және талданатын мәтіндердің пәндік аймағын онтология принципін қолдана отырып модельдеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. И. Ф. Ганиева. Об использовании корпусов в лингвистических исследованиях // Вестник Башкирского университета. 2007. Т.12, №4
2. Жұбанов А.Қ. Корпустық лингвистика/ А.Қ. Жұбанов, А.Ә. Жаңабекова. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2017. – 336 б.;
3. А.Қ. Жұбанов. Автоматизация некоторых лингвистических процессов // Вестник АН КазССР, - Алма-Ата, 1968, (9, - С. 31-36. (А.В.Зубовпен бірге).
4. А.Қ. Жұбанов. К вопросу об автоматизации лингвистических исследований // Материалы первой научной конференции молодых ученых АН КазССР. - Алма-Ата: Наука, 1968. - С. 442-443.;
5. А.Қ. Жұбанов. Автоматическое построение частотных словарей (прямого и обратного) // Вестник АН КазССР, Алма-Ата, 1970. - С. 48-53. (К.Б.Бектаев, А.В.Зубовпен бірге);
6. Бектаев К.Б., Пиотровский Р.Г. Автоматическая переработка текста. Лингвистические аспекты искусственного интеллекта. – Советская тюркология. –Баку: АН СССР; АН Азербайджанской ССР, 1986.–112 с.;
7. Бектаев К.Б. и др. Статистическое выделение русских машинных оборотов и построение двуязычных автоматических словарей. – Пиотровский Р.Г. (ред.) Статистика речи и автоматический анализ текста 1972 Л.: Наука, 1973. — 339 с.;
8. А.Қ. Жұбанов. Корпустық лингвистика – қазақ тілбілімінің жаңа бағыты // Тілтаным. Языкознание. ҚР БжҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, сәуір-мамыр-маусым. - Алматы. 2009 жыл, №2 (34) –3-11 бб.;
9. А.Қ. Жұбанов. Қазақ тілі мәтіндер корпусының компьютерлік базасын құрудың алғышарттары // ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі, ф.ғ.д., проф. Р.С. Сыздықтың 85 жылдығына орай өткізілген «Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі» атты ғылыми-теориялық конференцияның материалдары, 2009. -175-179 бб.
10. Қазақ әдеби тілінің электрондық корпусын түзудің теориялық бастаулары // Тіл және мәдениет: тілдің антропоэзеттік парадигмасы. Профессор Ж.А.Манкееваның 60 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. –Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2010. – 191-197-бб.;
11. А.Қ. Жұбанов. Мәтіндер корпусын түзудің теориялық және практикалық мәселелері жайында // «Казахский язык в контексте языковой политики стран Евразийского континента» атты Халықаралық симпозиум

материалдары. – Көкшетау: Ш. Уәлихан атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, 2010. (С. Құлмановпен бірге);

12. Корпустық лингвистика: негізгі терминдер мен түсініктердің оқу сөздігі / құраст.: Г.Б. Мәдиева, С.Б. Бектемірова, Н.А. Исмаилова. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 40 б.

13. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы;

14. <https://qazcorpus.kz/>;

15. Қ.Қ. Рысбергенов, Н.М. Рсалиева, З.Б. Садырбаева, Д.М. Пашан, Ә.Б. Сейтбатқал. Ономастикалық ішкорпусты жасау және әлемдік тәжірибе / Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 2(139)/2022;

16. [http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz](http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz;);

17. Мадиева Г.Б., Бектемірова С.Б. Алматы қазақ корпусы: тіл үйренудегі ақпараттық құрал. – «Көптілдікті дамыту жағдайында тұлғаны қалыптастыру»: Республикалық оқу-әдістемелік семинар материалдары/ Құраст. – Қ.Ө. Есенова, Ж.Қ. Балтабаева, Н.Ә. Ильясова, Р.М. Ускенбаева – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2017. – 164 б.;

18. <https://issai.nu.edu.kz/kk/қазақ-тілі-корпусы/>;

19. Шарафутдинова Н. С. Тамбов: Грамота, 2016. № 6(60): в 3-х ч. Ч. 3. С. 168-171;

20. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Изд-е 5-е. М.: Книжный дом «Либроком», 2009. 256 с.;

21. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Ғылымтану. Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын- Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2006;

22. Карлинский А.Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований. Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2003, 184 с.;

23. Боргест Н.М. Онтология проектирования. Теоретические основы. Часть 1. Понятия и принципы. – Электронное учебное пособие. – Самара: 2010

24. С.Қ. Құлманов, А.Ә. Жаңабекова Н.М. Әшімбаева, А.З. Бисенғали Н.Қ. Шүленбаев, Б.Қ. Қордабай. Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою және оларды компьютерлік бағдарламаға енгізу мәселелері. – Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология. № 3(140)/2022 103

25. А.Қ.Жұбанов. Қазақ тілінің ұлттық корпусы және метабелгіленім мәселесі / А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2015. №1

26. А.Ә. Жаңабекова, А.Қ. Қожахметова. Метабелгіленім енгізілген мәтіндерді арнайы компьютерлік бағдарлама бойынша өңдеу. – Tiltanym №3 (83) 2021

27. Момынова Б.Қ.1, Имангазина М.А.,2 Анесова У.Г. Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы етістіктердің лексика-семантикалық белгіленім әзірлемесі: әлемдік тәжірибе, классификациялау, корпуста белгілеу. – <https://www.shorturl.at/mosLQ>. Жүгіну датасы: 27.03.2023

28. Finegan E. (2004) LANGUAGE: its structure and use. – N.Y.: Harcourt Brace College Publishers

29. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. издание 5-е, исправленное и дополненное. – Назрань Издательство ООО «Пилигрим», 2010

30. Сергеева Т.Н. Семантическое поле термина «Corpus Data» (предметная область «корпусная лингвистика»). – Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, № 4, 2009

31. Шарафутдинова Н. С. О понятиях "терминология", "терминосистема" и "терминополе". – Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016. № 6(60)

32. Сергеева Т.Н. Тезаурусное моделирование предметной области «корпусная лингвистика» на материале английского языка. – Вектор науки ТГУ. № 1(4). 2009

33. A Common Ontology for Linguistic Concepts. Scott Farrar, William D. Lewis, and D. Terence Langendoen. – <http://emeld.org/documents/KnowTech-CommonOntology.pdf>. Жүгіну датасы: 27.03.2023

Besbayev M.
Güney Kazakhstan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Chimkent, Kazakhstan

KAZAKISTAN’DA SÜRGÜNE UĞRAYAN İŞAN VE MOLLALARIN TARİHÇESİ (1920-1950)

Özet: Her milletin kültür, yaşam tarzı, örf adetleri ve bilinç sisteminde dinin ve onun temelinde oluşan dini kavramların çok önemli bir yeri vardır. Kazak halkının dini bilincinin oluşmasında İslamiyet’in, özellikle

Hanefi mezhebinin rolü çok büyüktür. Makalede Kazakistan'daki sürgünlerin ıshan moll'un tarihi (1920-1950) inceleniyor.

Anahtar kelimeler: ıshan-moldara, Sovyet hükümeti, tarih, baskı.

Summary: In the culture, lifestyle, customs and consciousness system of every nation, religion and the religious concepts formed on its basis have a very important place. The role of Islam, especially the Hanafi sect, in the formation of the religious consciousness of the Kazakh people is very great. The article examines Ishan Moll's history of deportations in Kazakhstan (1920-1950).

Keywords: ıshan-moldara, Soviet government, history, repression.

Kazak halkı tarihi dönemler içerisinde çok büyük sıkıntılar yaşamıştır. Özellikle Sovyet ideolojik döneminin halk hafızasında çok acı izler bıraktığını kimse unutmaz. Ele aldığımız bu konuda Sovyet hükümeti döneminde Kazak topraklarındaki din görevlileri üzerinde duracağız.

Kazak topraklarında müslüman din görevlileri ıshanlar ve aynı zamanda hocalar olmuştur. Dolayısıyla onlar Kazak toplumunda üst düzey grup hiyerarşisini oluşturmuştur. ıshanlar ve onların Kazak topraklarındaki etkisi onların dini eğitim ve öğretileri olmuştur. Onlar halk hayatında sosyal bir grup oluşturarak İslamiyet'in iman ve ahlak konularını anlatmış ve bunların halk arasında yayılmasına katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda camiler yaptırmış ve medreseler kurmuştur.

1920-1930'lu yıllarda Sovyet iktidarı din görevlileri ile din adamlarını hak ve özgürlükten ayırmıştır. Din ve din adamlarının Kazak toplumuna olan etkisini yok etmiştir. Milli değerler ile dini örf ve adetlerin mayası olan kişiler tespit edilelererek sürgün edilmiştir. Manevi açıdan halk arasında saygı ve itibar kazanan sufi, ıshan ve ahunların listesi oluşturulup tutuklanmıştır. Din görevlileri toplum için tehlikeli bir grup olarak değerlendirilmiştir. Özellikle halk arasında tanınmış ıshan ve mollalar sorgulama işlemine tabi tutulmuş ve onların özel mülklerine el konulmuştur. Camiler ile medreselerin görevi değiştirilmiştir. Örneğin, Çimkent (Güney Kazakistan) şehrinde bulunan Davutoğlu Şingısbayhacı camisi ve onu yaptıran kisi hakkında kısaca bilgi verecek olursak, Çimkent şehrindeki en eski camilerden biri olan "Davutoğlu Şingısbayhacı camisi", Davutoğlu Şingısbayhacı tarafından yaptırılmıştır. Adı geçen 1822 yılında günümüzdeki Güney Kazakistan Eyaleti, Tölebi İlçesi Gemikalan kasabasında doğmuştur. Davutoğlu Şingısbayhacı, yaşadığı dönemde çok zengin kişilerden biri olmuştur. 1881 yılında Şingısbayhacı, Çimkent'te cami yaptırmaya başlamıştır. Bu nedenle Özbekistan Cumhuriyeti'nden cami yapımı için usta uzmanlar getirilmiştir. Cami yapımı sürdürülürken kendisi iş başında bulunmuş ve gereken malzemeleri temin etmiştir. Cami inşaatı yaklaşık 8 yıl devam etmiş ve 1889 yılında tamamlanarak halkın kullanımına verilmiştir. Davutoğlu Şingısbayhacı 1889 yılında cami yapımı bittikten sonra Mayıs ayında Mekke'ye hacca gitmiş ve aynı yılın Ekim ayında ülkesine dönmüştür. 1900 yılında 78 yaşında vefat etmiştir. 20. Yüzyılın ilk yarısında başlatılan zengin mülkiyetine el koyma ve kolektifleştirme süreçleri II. Dünya savaşı bitene kadar devam etmiştir. Bu aralıkta mescit ve camiler askeri yurt ve polis evi olarak kullanılmıştır. Ancak 1947 yılında halk tarafından kullanılmak üzere geri verilmiştir. [1]

Kazakistan'ın eski Diyanet İşleri Başkanı Abdusettarhacı DERBİSALİ "Kazakistan'ın Cami ve Medreseleri" adlı makalesinde: "Ateizmin hakim olduğu din ile mücadele yıllarında cami ve medreseler gibi zebîye ve hanakeler de yönetimin baskısına maruz kalmıştır. Sovyet sistemi, özellikle cami ve medreseleri sıkı bir şekilde baskı altına alarak faaliyetlerinin sürdürülmesine engel olmuştur. Bazı camiler ise at ahırları ve ambara dönüştürülmüştür. Fakat bunlardan bazıları tarihi eserler olarak devlet kontrolü altına alınmış ve muhafaza edilmiştir. Ateizm sistemi çok gizli yöntemlerle mabet ve din eğitim kurumları binalarını yok etmeye gayret etmiş olsalar bile eski mezarlık ve türbeleri yıkmaya halktan korkarak cesaret etmemiş olabilir. Dolayısıyla cami ve medreselerden ziyade halk arasında tanınmış ünlü kişiler, veliler, ıshan ve din bilginleri için inşa edilen kubbeli türbeler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kapsamda Güney Kazakistan Eyaleti'ndeki İbrahim Ata ve Karaşas Ana, Arslan Baba, Hoca Ahmet Yesevi, Abdulaziz Baba, Kulak Ata, Beyaz ıshan; Cambul Eyaleti'ndeki Babaca Hatun, Ayşe Bibi, Karahan; Kızılorda Eyaleti'ndeki Hasan Ata, Okcu Ata, Abız Ata, Kış Ata, Kayıp Ata ve Aykoca ıshan; Aktöbe Eyaleti'ndeki Abat-Baytak; Jezkazgan bölgesindeki Alaşa Han, Ayakamır gibi birçok kubbe ve türbeleri örnek olarak söyleyebiliriz. [2] Bu tür faaliyetler Kazakların veli ve ıshanlara olan saygısını göstermektedir.

Siyasi sürgüne uğrayan din temsilcilerini aklamak için araştırma ekibi yöneticisi Felsefe, Siyaset ve Din Bilimleri (İlahiyat) Enstitüsü Din Bilimleri Merkezi Müdürü Prof. Dr. Bakıtcın SATERŞİNOV'un "Munara" (Kule) gazetesine verdiği röportajda şöyle demiştir:

"Din görevlileri, işan ve mollalar, hatta onların aile mensupları seçime katılma hakkından ayrılmış ve onlara baskı gösterilmiştir. Kazakistan'daki Bolşevik sistemi Kazakların milli kimlik ve bilinç, dil ve geleneksel kültürü ile birlikte benimsedikleri dinine de çok büyük zarar vermiştir."

Din adamları halkı İslamiyet'e davet etmiş ve geleneksel İslam dininin güçlendirilmesi için millet uğrunda hizmet etmiştir. Halk arasında Hazret, İşan, Ahun, Hafız, Damolla, Molla, İmam, Müftü ve vb. dini ünvanları hak eden şahsiyetler olmuştur. Şimdi de bunların üzerinde duralım.

Molla; müslümanlık örf ve adetlerin bilgini, din görevlisi, din dersleri öğretmeni ve din bilginidir. [3]

Hazret; yüksek dereceli din adamlarına verilen bir ünvanıdır. Hazret ünvanı aynı zamanda cami veya herhangi bir bölgenin müslüman din görevlileri başkanına da verilebilir.

Ahun, müftüden sonra verilen bir ünvanıdır. Müftü tarafından alınan kararlar Ahun tarafından onaylanmadıkça gerçekleştirilmemiştir.

Kalpe, İslamiyet'in Hanefi mezhebine ait ünvanlardan biridir. Türk halkları arasında müctehid olarak bilinmiştir. Kazak toplumunda Kalpe kelimesi, İslamiyet kurallarını eksiksiz yerine getiren ve din kurallarının uygulanmasına son derece önem veren takva sahibi bir adam için kullanılmıştır.

İmam, namaz esnasında cemaatin önünde duran kişi, manevi lider, müslüman toplumunun başkanı olarak tanımlanmıştır. Günlük hayatta ise İmam, camide cemaata namaz kıldırarak kişi olarak bilinmektedir.

İşan, halk arasında dini eğitim veren din adamı olarak bilinmiştir. İşan hakem ve imam gibi görev almamıştır. Kazak toplumunda İşan'ın ders yaptığı özel köyler olmuştur. İşan'ın görevi köy sakinlerine dini eğitim vermek ve dini örf adetleri öğretmektir. Köy sakinleri hizmet karşılığı olarak işana koyun hayvanlarını, gıda malzemeleri ve para vermiştir. İşan olmak mollaların maddi ihtiyaçlarından kaynaklanan bir iş değildir. İşanlık görevinin temelini Allah razılığı için insanlara din bilgilerini öğretmek arzusu oluşturmaktadır. İşan olmak verasetlik yoluyla babadan oğula geçen bir gelenek olarak ta algılanabilir. Çünkü babası vefat ettiği durumda onun yönetimindeki köy sakinlerinin dini ihtiyaçlarını karşılamak oğlunun görevi olmuştur. Kazaklar arasındaki ünlü işanların büyük çoğunluğu üstlendikleri görevlerini bir gelenek olarak kabul etmiştir. Vefat eden işanın erkek oğlu olmaması halinde köy sakinleri dini bilgisi olan başka birisinin işan olmasını kabul etmiştir. [4]

Ünlü müsteşrik, türkolog ve bilim adamı V.Bartold'un eserinde Kazak bozkırının manevi ve kültürel hayatı hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Özellikle İslam okulları ile birlikte modern okulların yaygın bir şekilde kurulduğu ve bu okullarda ders veren Kazak öğretmenlerin sayısının arttığı belirtilmiştir.

İşanlar hakkında V.Bartold kendi araştırmalarında "onlar tasavvuf yöneticileri, Türkistan bölgesinde bu kavram "şeyh, pir, üstad, hoca (öğretmen) ve mürid anlamında kullanıldığını" dile getirmiştir. Ayrıca bilim adamı işan kelimesinin Orta Asya'daki tasavvuf yöneticilerine verilen bir ünvan olduğunu ve bunun veraset yoluyla babadan oğula geçtiğini belirtmiştir. Diğer araştırmacılar ise onları Kuran ayetlerini anlatan mollalar ve takva sahipleri olarak değerlendirmiştir. [5]

Araştırmacı Mukan İsahan "İşan ünvanı kimlere verilmiştir?" konulu makalesinde şöyle demiştir: "Sovyet hükümeti kurulana kadar Kazakistan'da "işan" ünvanını hak eden birçok din görevlileri yaşamıştır. Onlar ahun, müftü, hakem, molla ve vb. din görevlilerinden oldukça farklı olmuştur. Gerçi din görevlilerinin amaç ve görevleri aynı olsa bile ilke açısından onların görevleri farklı olmuştur. Diğer din görevlilerinin yanında işanların toplumdaki hizmeti farklı bir nitelik taşımıştır. "İşan" kelimesi Fars dilinde "onlar" anlamına gelmektedir. Çağatay dilinde ise "işan" kelimesi "veli" anlamında veya tarikat başkanına verilen bir ünvan olarak kullanılmıştır." [6]

Tarih araştırmacısı N.Nurtazina'nın fikrine göre devlet yöneticileri ile seyyahlar, molla ve işanların toplumdaki hizmeti ile tanışmak yerine din görevlilerini cahil ve rüşvetçi olarak değerlendirmiştir. Konu ile ilgili olarak İ. Geyer'in müslümanların hayatına hafif bakmadığını, yerel halkların dilini öğrenerek onun mahiyetini anlamaya çağırarak fikrini bir ispat ortaya koymuştur. Aksine işanlar halka yardım etmiş ve onların dini konularda rehberlik eden öğretmenleri olmuştur.

Halk tarafından toplanan zekat ve sadakalar işanların ceybine değil, ihtiyaç duyan kişilere dağıtılmıştır. 1892 yılında ortaya çıkan bir hastalığın yayıldığı bir dönemde Taşkent’li işan Baba Ahun Şadman Hoca İşanov, Çimkent ile Akmescit arasındaki bölgede yaşayan Kazak toplumuna elinen geldiği kadar yardım etmiştir. Yine bir Taşkent’li işan Ebu-l Kasım’ın medresesinde yaklaşık 150-200 öğrenci eğitim almıştır. Kazalı ilçesinde işanlar aydınlık faaliyetlerinin sürdürülmesinde büyük katkı sağlamıştır. Hocamberdi Ahun’un Kazalı şehri ile köylerde birçok camisi olmuştur. [7]

Misyonerler, 19. ve 20. Yüzyıllar arasında Kazakların tamamen müslüman bir halk olduğunu belirtmiştir. Bu konuda Tataristan misyoneri şunları dile getirmiştir: “Her Kazak köyünde mollaya rastlamak mümkündür. Molla Kazak çocuklarına İslamiyet’i öğretmekte ve cemaat ile birlikte namaz kılmaktadır. Molla görevini Kuran ve İslam bilgisi olan Kazaklar sürdürmektedir.” [8]

Din adamları özellikle işanlar, hazretler, mollalar ve sufiler sıkı bir gözetim altına alınmıştır. Sovyet hükümetine karşı başkaldırarak siyasi fikirler ortaya koyan aydınlar “halk düşmanı” olarak kara listeye alınmış ve idam edilmiştir. Genel olarak baktığımızda haksızlığa uğrayan ve zulüm gören din görevlileri, Sovyet hakimiyetinin 1926 yılında yayınlanan Suç Kanunu’nun 58. ve 59. maddeleri gereğince suçlu çıkarılmıştır.

1929 yılında tüm müslümanlara karşı zulüm süreci başlatılmış ve aynı yıldan itibaren 1 Mayıs 1937 tarihine kadar dinin tamamen yok edilmesini amaç edinen “Tanrısız Beş Yıllık” adlı bir şiar planı yayınlanmıştır. N.Struve’nin “Sovyetler Birliği’ndeki Hıristiyanlar” konulu bilimsel çalışmasında: “Tanrısız Beş Yıllık” planının hazırlanmış olduğunu ve bunun arşiv belgeleri ile ispatlanması ve bu kapsamda 1932-1933 yıllarında tüm kiliseler, tapınaklar, sinagoga ve camilerin, 1933-1934 yıllarında tüm dini fikirlerin yok edilmesi gerekir. 1934-1935 yıllarında öncelikle gençlere ve dine karşı propaganda faaliyetlerinin artırılması gerekir, 1935-1936 yıllarının sonuna doğru cami ve tapınakların ve tüm din görevlilerinin yok edilmesi gerekir, 1936-1937 yıllarında ise en uzak köy ve bölgelerde din tamamen yok edilmesi gerekir” denilmiştir.

Komünist yönetim sisteminde Marks ve Lenin’in fikirlerine dayalı “bilimsel ateizm” ideolojisi eğitim alanında zorunlu bir ders olarak okutulmuştur. Ayrıca dine karşı mücadele faaliyetlerinde tüm basın ve yayın araç ve gereçleri kullanılmıştır. Sözkonusu araç ve gereçler şunlardır: radyo programları, dine karşı filmler ve tiyatro oyunları, taşınır sergiler, yayladaki çobanlara eğitim vermek için haftada 1 defa düzenlenen “dine karşı agit kulüpler”, ateizm müzeleri, dine karşı yazılan kitapların konulduğu raflar, ilkokul ve orta okullardaki “dinsiz gençler kulüpleri” ile birlikte kitaplar, broşürler, gazete makaleleri, çeşitli alanlar ile ilgili süreli yayınlar ve halk için düzenlenen konferanslar ve özel bildiriler, müslümanların yaşadığı bölgelere gönderilen propaganda uzmanları dine karşı yürütülen ideolojinin araç ve gereçleri olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. [9]

Genel zulüm ve sürgün olayına neden olan Sovyetler Birliği’nin ateist ve siyasi nitelikli devlet mevzuatlarının detaylı bir şekilde incelenmesi gerekir. Sovyetler devletinin dinle ilgili zulüm ve sürgün politikasının yasal ve hukuki temelleri, 10 Temmuz 1918 tarihinde kabul edilen Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası olmuştur. Temel platform ateizm olduğu için imam, molla ve genel olarak din görevlileri çalışma ve seçim haklarını kaybetmiştir. Ancak vergiden muaf tutulmadı, aksine mahkum edildi. Tüm mülklerine el konularak sürgün edilmiştir. Dolayısıyla 1937-1938 yıllarında Kazak aydınlarına karşı repressiya baskısı başladığı zaman dini nedenlerle mahkum edilenlerin belgelerinde “vergi ödemekten vazgeçti”, “sovyet ideolojisine karşı dini kullandı”, “silahlı çatışma yapan haydutlar” şeklinde çeşitli suçlar itham edilmiştir.

Kazakistan bölgesinde sürgün sonucunda idam edilenlerin sayısı ve listesi ile ilgili gizli bilgiler henüz araştırılmamıştır. Batılı araştırmacı A. Bennigson’un “Sovyetler Birliği’ndeki İslam” adlı eserinde 26279 cami, 45339 imam, molla ve müezzin; her 700-1000 kişiye ortalama 1 camiden düştüğü belirtilmiştir.

O dönemlerde sürgüne uğrayanlardan birisi Aues Omaroğlu ÖTEBAYEV olmuştur. Adı geçen 1897 yılında Sır bölgesinde Şıttı köyünde dünyaya gelmiştir. Aues aksakalın babası Ömer aksakal da molla olmuştur. Babasından dini eğitim alarak köy mollalarının din bilgisini geliştirmiştir. Sonradan Taşkent’e gidip medresede eğitimini artırmıştır. Taşkent’in yukarı kısmındaki Çirçik İlçesinde Cumabazar köyü yakınındaki Tokumbay kasabasına kardeşi Nalibek ile birlikte gitmiş ve burada

tarımcılık yapmıştır. Burada da Aues aksakalın din bilgisine sahip olduğu farkedilmiş ve camiye imam olarak tayin edilmiştir.

Aues Omaroğlu ÖTEBAYEV, şimdiki Arıs şehri Bayırkum köyüne taşınmıştır. Sarıarık denilen arık kazma çalışmaları sırasında buraya istihdam olmuştur. İş başında bulunurken 1937 yılında tutuklanmıştır. Kendisi molla olması ve torun kardeşi Nalibek'in de mollanın akrabası olması yüzünden tutuklanmış ve Arıs'a götürülüp hapse atılmıştır. Sonra da Rusya'nın kuzey bölgesi olan Habarovsk bölgesine sürgüne gönderilmiştir. Habarovsk bölgesinden Vladivostok şehrine ve buradan da Ohotsk denizi üzerinden Magadan bölgesine sürgün edilmiştir. Magadan'da sürgün çalışma kamplarında 10 yıl sürgünde olmuştur. Daha sonra 10 yıllık ceza süresi tamamlandıktan sonra ülkesine dönmüştür.

O dönemlerde sağlık açısından askerlik hizmete elverişli olan kişilerin hepsi savaşa gönderilmiştir. Köyde kalan ve savaşa elverişli olmayan aksakallar ile savaştan engelli olarak dönen kişiler aramıza molla geldi diyerek babasının tekrar molla olmasını istemiştir. Bu esnada Aues aksakal "ben molla olacağım diye tutuklandım ve tekrar sürgün mü edileceğim" diyerek korkmuştur. Sonra Orta Asya ve Kazakistan Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan onay almak için Taşkent'e gitmiştir. Molla olmak için başvuru yaparak sınava girmiş ve molla sertifikasını hak etmiştir. 1962 yılında hastalık yüzünden vefat etmiştir.

Aues Omaroğlu ÖTEBAYEV, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1926 tarihli Ceza Kanunu 58. Maddesi gereğince 18 Eylül 1937 tarihinde tutuklanmış ve sürgün çalışma kamplarına gönderilmek üzere 10 yıla mahkum edilmiştir. 29 Haziran 1990 tarihinde (16.01.1989 tarihli karara istinaden) aklanmıştır.

Sovyet hükümetinin Kazakistan'da uygulayan dinsizleştirme politikasının özgün özellikleri ile ilkeleri vardır.

Kazakistan'da kurulan Sovyet hükümetinin dine karşı uyguladığı dinsizleştirme politikasının komünizm sistemi ile ilintili bir şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir:

Beyanname'de belirtildiği gibi vicdan özgürlüğü değil, aslında "devlet ateizminin" yer aldığı tespit edildi;

Halk arasında yapılan ateist propaganda faaliyetlerinin altında İslam dinini tamamen yok etme siyasetinin izlendiği görülmüştür;

Parti yönetimi tarafından İslam dinine karşı sert bir politika uygulandığı tespit edilmiştir.

20. Yüzyılın ilk yarısında Sovyet hükümeti döneminde din görevlilerine karşı yürütülen siyasi sürgün faaliyetlerinin detaylı bir şekilde araştırılması güncellik azr eden konulardan biridir.

Molla ve işanlar hakkında araştırma çalışmalarının ele alınması, ayrıca onların hayatı ve yapmış olduğu hizmetlerinin tanıtılması günümüzdeki önemli araştırma konularından biridir.

Kaynakça:

1. A.Ş. JAMAŞEV. Sayın Dalanın Sanlak Gulamaları. Almatı: Devir Baspası, 2022-508 s. 254 s.
2. İslam Bilim adamı Kazakistan Müslümanları Diyanet İşleri Başkanlığı Başkanı, Baş Müftü Absettarhacı DERBİSALİ'nin 2007-2010 yıllarında yaptığı faaliyetleri. Almatı: Bilim, 2011, 608 s., 126s.
3. İslam: Ansiklopedik Sözlük. M.: Nauka. II87 Glavnaya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, 1991-315s. 170 s.
4. İslam. Ansiklopedi Kılavuzu. Almatı. Aruna Ltd. A.Ş. 2010-592s. 149,231,289s.
5. V.V. Bartold. İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana // V.V. Bartold. M.: Nauka, 1966. s. 169-433.
6. <https://kazislam.kz/ishan-atauy-kimderge-berilgen>
7. N.D. Nurtazina. Narody Turkestana: Problemy İslama, İntegratsi Modernizatsi i Dekolonizatsi (na rubeje XIX-XX Vekov). Almatı: Kazak Üniversitesi, 2008. 166 s.
8. Zapiski Misyonera Tatarskogo stana Kirgizskoy missi za 1909g. // Omskiye Eperhialniye Vedomosti. 1910. №9 – 1 Mayıs.
9. Dosay Kenjetay. Din Kızmetkerlerinin Kugındalui. Monografi. Almatı: Arys Matbaası. 2022. 166s. 33,34,83s.
10. Ontüstik Kazakistan Gazetesi sayı 148 6 Aralık 2022. 6 s.

АРАБ, ПАРСЫ, ТҮРКІ СӨЗДЕРІНІҢ ХИНДИ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНДЕГІ КОМПОНЕНТТІК ҚЫЗМЕТІ

Özet: İnsanoğlunun dilleri kendinin gelişim tarihi sürecinde sürekli olarak diğer dillerle aynı seviyede temas halindedir. Dil iletişimi, iki veya daha fazla dilin birbirlerinin yapısını etkilemesi ve kelime dağarcığının etkileşime girmesidir. Makalede, dünyada yaygın olan Arapça, Farsça ve Türkçe'nin Hintçe de dahil olmak üzere Hint Dillerine olan etkisinin yanı sıra bu dillerden geçen alıntı kelimelerin işlevi ile deyimlerin parçası olarak kullanılışı incelenmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçeden geçen alıntı kelimeler fonetik, dilbilimsel ve anlambilimsel adaptasyondan geçerek Hintçeye özgü bir kelime kılığında deyimlerde yer almıştır. Makalede Hintçedeki deyimler çözümlenerek kullanılış özellikleri belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hintçe, Arapça, Farsça, Türkçe, Dil İletişimi.

Summary: In the process of its development, human languages constantly come into contact with other languages at a certain level. Language communication is the way two or more languages interact and influence each other's structure and vocabulary. The article discusses the influence of Arabic, Persian and Turkic languages widely distributed in the world on Indian languages, including Hindi, and the level of assimilation of borrowed words from these languages and their use as a component of phrases. Words from Arabic, Persian and Turkic languages have undergone phonetic, grammatical and semantic adaptation and have found a place in phraseology, like the native words of the Hindi language. The article analyzes phrases in Hindi and determines their use.

Keywords: Hindi, Arabic, Persian, Turkic languages, language communication

Адамзат тілдері өзінің даму тарихы үдерісінде басқа тілдермен үнемі белгілі-бір деңгейде контактіге түсіп отырады. Тілдік қарым-қатынас екі немесе одан да көп тілдердің өзара байланысқа түсіп, бір-бірінің құрылымы мен сөздік қорына әсер етуі болып табылады. Тілдік өзгерістердің нақты себептері зерттеушілердің қызығушылығын тудырып отырғандықтан, қазір кезеңге дейін тіл теориясында бұл сала ең күрделі, қарама-қайшылығы мол мәселелердің қатарына жатады. Бұл мәселені шешуде тілдік өзгерістердің ішкі және сыртқы себептерін бөліп қарастыру маңызды қадам болды. Тілдік жүйе элементтерінің өзара әсерінен немесе сөйлеушінің санасы мен еркінен тыс тілдің ішкі үдерістер нәтижесінде алуан түрлі өзгерістер болып жатады. Мұндайда тіл дамуының ішкі факторларына назар аудару қажет. Кейде тілдік өзгерістерге халықтың тілінен тыс себептер де, яғни әлеуметтік қарым-қатынастар, экономикасы мен мәдениетінің дамуы т.б. факторлардың да әсері болады. Оларды сыртқы факторлар деп атайды. Тілдік өзгерістерге себеп болатын осындай факторлардың бірі – қандай да бір тілдің өзге тілмен қарым-қатынасқа түсуі. Тілдердің өзара қарым-қатынасы лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, этнотарихи т.б. себептермен тығыз байланысты. Бұл күрделі, әрі көп салалы құбылыс. Халықтың белгілі бір дәуіріндегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өмір тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы ең алдымен оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады.

Халықтардың бір-бірімен көрші тұруы, олар бір-біріне жаулық көзқараста болса да, мұндай факторлар адамның сыртқы бейнесіне ғана емес, тілі мен мәдениетіне де әсер етпей қоймайды. Екі немесе одан да көп тілдер, бір-біріне туыс немесе туыс емес тілдер болсын, өзара ұқсас болады, өйткені, олар өздерінің географиялық және қоғамдық-әлеуметтік араласуы жағынан бір-бірімен қарым-қатынасқа түседі.

Тілге кірме сөздер енуінің негізгі себептерінің бірі – тілдік қарым-қатынастар болып табылады. Әлем халықтарының өмір-тіршілігі жабық қапастағы вакуум емес, олар әрқашан басқа халықтармен, мемлекеттермен мәдени, тарихи, сауда, дипломатиялық немесе жай, қарапайым көршілік байланыстарда болады және осы сыртқы факторлар тілдің сөздік қорында сақталады, сөздіктерде тіркеліп отырады. Тілдік қарым-қатынастар екі немесе одан да көп тілдік ұжымдардың сөйлеу тіліндегі байланыстардың әсерінен туындайды.

Үндістанның ресми тілдерінің бірі хинди тілінің сөздік қорында шығыс элементтері араб, парсы және түркі кірме сөздері мол. Хинди тіліне араб, парсы және түркі сөздерінің еніп,

олардың сөздік қордың құрамы болып, лексикографиялық еңбектерге тіркелуін, тұрақтануын және игерілуін тарихи, мәдени, саяси, әлеуметтік және лингвистикалық факторлар қамтамасыз етті. Дели сұлтаны мен Моғол империясының Үндістанды жаулап алуы мен мұсылман мәдениеті, өркениетінің шарықтап дамуы хинди тіліне шығыс элементтерінің кіріп, сөздік қордың толығуына үлесін қосты. Парсы сөздері осы империяның ресми тілі ретінде хинди тіліне енсе, араб сөздері парсы тілінің құрамындағы кірме элемент ретінде, доминант тіл – парсы тілі арқылы кірді. Түркі тілі элементтері император Бабырдың ана тілі (шағатай тілі) болғандықтан, мәдениет пен руханияттың тірегі ретінде енді.

Шығыстық кірме сөздердің хинди тілі сөздік құрамында өзіндік мәртебесі бар. Хинди тілінің төл сөздерімен қатар кірме сөздер де қарым-қатынас құралы ретінде өз функциясын толық атқарады. Сөздіктерден жинақталған хинди тіліндегі жалпы кірме сөздердің саны: 4800 парсы сөздері, 1000-нан аса араб сөздері, түркі тілінен енген сөздер саны аз, шамамен 100 бірліктен асады. Кірме сөздер хинди тілінде актив сөздер ретінде түрлі салаларда қолданылады.

Қазіргі мәдениеттану мен тіл білімінде тілдің рухани мәдениетті жасаудағы рөлі мен рухани мәдениеттің тілдің қалыптасуына қатысуы секілді мәселелер үлкен өзектілікке ие болып, барған сайын кең түрде қарастырылуда. Кемінде мың-мың жарым жылдық тарихы бар араб-парсы-түркілік-үнділік мәдени қарым-қатынастардың осы тілдердің фразеологиялық қорында да «із» қалдырғаны анық.

Тілдегі сан алуан ақпараттарды бойына жинаған фразеологиялық бірліктерде үнді халқымен тарихи-мәдени байланыс жасаған өзге халықтарының табиғи ортасы, айналысқан кәсібі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, мәдени-тұрмыстық реалийлері т.с.с. сыртқы факторлар арқылы түсіндірілетін мәдени ерекшеліктері көрініс тапқан. Кірме фразеологизмдер – халықтың тарихи тәжірибесінің нәтижесі.

Кірме мәселесі жөніндегі зерттеулерде фразеологиялық бірліктерден гөрі лексикалық кірме бірліктер көбірек зерттелген.

Кірме сөздер тіркесімділік қабілеті арқылы хинди тілін байытып, оның қолдану аясын кеңейтіп, икемділігін арттырады. Кірме сөздердің тіркесуі деп – екі сыңары да кірме сөзден немесе бірінші сыңары кірме сөзден, екінші сыңары төл сөзден немесе керісінше, бірінші сыңары төл сөзден, екінші сыңары кірме сөзден жасалатын екі сыңарлы (компонентті) синтаксистік сөз тіркесін айтамыз.

Қазіргі лингвистикада сөздердің тіркесімділігін зерттеуде А.Б. Салқынбай, Е. Абақанның «Лингвистикалық түсіндірме сөздігінде» «сөз тіркесі – екі немесе одан көп толық мағыналық сөздердің тіркесуі арқылы пайда болатын синтаксистік құрылым. Сөздердің тіркесуі негізінде грамматикалық бағына байланысу формалары болады: меңгеру, қиысу, қабысу және матасу (түркілік изафет). Грамматика және семантика жағынан басыңқы (басты) сөз сөз тіркесінің негізін құрайды» деген анықтама берілген [1, 101]. Ал Э.Д. Сүлейменованың редакторлығымен жарық көрген «Тіл білімінің сөздігінде / Словарь по языкознанию» тіркесімділік – тілдік элементтердің бір-бірімен фонологиялық, семантикалық, грамматикалық ерекшеліктерімен сәйкестеніп, сөйлеуде тізбе-қатар құру қабілеттілігі [2, 359] деген анықтама берілген. О.С. Ахманованың «Словарь лингвистических терминов» сөздігінде тіркесімділікке «сочетание – способность элементов соединиться друг с другом в речи» [3, 445] деген анықтама берілген. Ал С.М. Панкратова «Валентность единиц лексико-фразеологического уровня» атты монографиясында тіркесімдік терминінің өзіндік теориясын ұсынған «Сочетаемость – это способность всех языковых единиц соединиться друг с другом в линейном ряду» [4].

Е.А. Карлинский өз зерттеулерінде тіркесімдік терминіне анықтама берген тіркесімдік – «способность слова находится в непосредственном окружении определенных семантических классов слов без учета их грамматического оформления. Это качественное ограничение лексико-семантических связей слов внутри конструкции» [5].

Тіркесімділіктің универсалды, нақты заңдары мен тенденциялары болады, бұлардан ауытқыған жағдайда тілдік норма бұзылады немесе тіл бірлігінің қасиеттері өзгереді.

Тіркесімділіктің мынандай түрлері болады: орынға байланысты – контактты (түйіспелі) және дистантты (алыс тұратын); тіркесім факторларына байланысты – негізделген (элементтердің белгілеріне тәуелді) және еркін тіркесім болып бөлінеді (нормаға ғана тәуелді); тілдік деңгейге байланысты – формальды және семантикалық болып жіктеледі. Сөздердің тіркесімділігі сөз тіркесі теориясында зерттеледі және грамматикалық, лексикалық, семантикалық факторлармен айқандалады. Тіркесімділікті зерттеу тіл элементтерін әр түрлі таксономиялық топтарға жатқызуына мүмкіндік береді. Құрылымының және тіл қызметінің негізгі факторы ретінде тіркесімділік идеясы фонологияда (комбинаторлық фонетикада), қызметтік транспозиция теориясында (Ш. Балли), сөз тіркесі теориясында (В.В. Виноградов) қарастырылады. Дистрибутивті грамматикада тіркесімділікті лингвистикалық талдаудың негізі ретінде пайдаланады. Тілдің семантикалық қырын зерттеуге байланысты семантикалық синтагматикалық заңдары да зерттеле бастады. Сонымен қатар тіркесімділік формальді және семантикалық тұрғыдан да зерттеліп келеді [6, 100].

Сөздерді тіркестіру дегеніміз – екі немесе одан да көп толық мағыналы сөздердің тіркесуі арқылы пайда болатын синтаксистік құрылым. Ол сөздердің екі сыңары да төл сөз немесе екі сыңары да кірме сөз болуы мүмкін, сондай-ақ бір сыңары кірме сөз, енді бір сыңары төл сөз болуы да әбден мүмкін.

Фразеология (грек. phrasis «қалыптасқан сөз» және logos «ілім») – фразеологиялық жүйенің қазіргі жағдайын және тарихи дамуын зерттейтін тіл туралы ғылымның бір саласы. Сондай-ақ құрамы жағынан тұрақты тіркестер – фразеологизмнің бүкіл жиынтығын да атайды.

Фразеологиялық құрылым немесе фразеологизм немесе фразеологиялық бірлік (бұл түсінікке сөздер, сөз тіркестері және сөйлемдер кіретін болғандықтан) деп семантикалық бөлінбейтін, ерекше тұтастық мәні, компоненттік құрамының тұрақтығы тән тұрақты тіркестерді айтамыз [76, 23].

Фразеологиялық бірліктерге тұрақты тіркестер мен екі немесе одан да көп сөздердің семантикалық және құрылымды-грамматикалық сипаттарының негізінде бірігуін жатқызамыз: яғни, мағыналық бөлінбестігі, құрылымының тұрақтылығы, жеке бірліктер ретінде жиі қолданылуы. Фразеологиялық бірліктер қатарына тек идиоматикалық орамдар ғана емес, сонымен қатар, жартылай және толықтай тұрақты тіркестер де енеді. Хинди тілінде фразеологиялық сөз тіркестерінің компоненті ретінде араб, парсы және түркі сөздері де қолданылады. Мысалы, *दिल की दिल में रह जाना* [dil ki dil me reh jana] сөзбе сөз аудармасы «*жүректің жүректе орын алуы*» деген сөз тіркесіндегі *दिल* [dil] «*жүрек*» деген парсы сөзі қолданылған және «*арманы орындалмау*» деген мағына береді. *दिल उछलना* [dil uchalna] «*қуану*» деген де тіркесте парсы сөзі компонент болып тұр. *अकल का दुश्मन होना* [akal ka dushman hona] «*ақылдың дұшпаны болу*» деп аударылатын тіркес «*ақымақ болу*» деген мағынаны білдіреді, бұл тіркестегі «*ақыл*» сөзі араб тілінен енген кірме. *कमर कसना* [kamar kasna] тіркесіндегі *कमर* [kamar] парсы тілінің сөзі және «*бел буу, шешім қабылдау*» деген мағынада қолданылады. *खून खौलना* [khun khoulna] «*қаны басына шығу*» деген тұрақты сөз тіркесіндегі *खून* [khun] «қан» деген сыңары парсы тілінен енген сөз. *सफ़ेद बोलना* [safed bolna] «ақ сөйлеу» деген тіркес «*шыындықты, әділдікті айту*» дегенді білдіреді, «ақ» деген компоненті парсы кірме сөзі болып табылады. *मुरदे की हिड्डियाँ उखाड़ना* [murde ki hiddiyan ukharna] «өлген адамның сүйектерін қопару» деп аударылатын тұрақты тіркес «*ескі өкпені еске алу*» деген мағынаны білдіреді. *आस्तीन का साँप होना* [astin ka sanp hona] «*жеңнен шыққан жылан*» деген тіркестегі *आस्तीन* [astin] «*жең*» сөзі парсы тілінен енген, «*зұлым дос*» деген мағынада қолданылады. *ज़मीन-आसमान एक करना* [zamin-asman yek karna] «*жер мен аспанды бір ету*» деген тіркес «*бар күшін салу*», *जान में जान आना* [jan me jan ana] «*жанға жан келу*» деген тіркес «*жүректен жүк түсу, тынышталу*» дегенді білдіреді. *चेहरे पर हवा उड़ना* [cehre par hava urna] «*бетіне жел ұру*» деген тіркестің мағынасы «*ұялу, қызару*», *चेहरा गुलमार हो जाना*

[cehre par gulmar hona] «*қуану, жүзі бал-бұл жану*», चेहरा दिखाने आना [cehre dikhane ana] «*бет жүзін көрсетуге келді*», चेहरे पर नूर बरसाना [cehre par nur barsana] «*жүзі нұрлану*» бұл тіркесте चेहरे [cehre] сөзі парсының «*бет, ажар, жүз*» деген мағына береді. Соңғы тіркестегі नूर [nur] араб тілінің «*нұр*» сөзі [8, 90].

उम्र का पैमाना भर जाना [umr ka peimana bhar jana] деген сөз тіркесінде उम्र [umr] «*өмір*» сөзі араб тілінен енген кірме сөзі, тіркестің аудармасы «*өмірден өту*», शाही मेहमान होना [shahi mehman hona] тура мағынасы «*шахтың қонағы болу*» деген сөз тіркесі «*тұрмеде отыру*» деген мағына береді. Бұл тіркестегі शाही [shahi], मेहमान [mehman] сөздері парсы тілінің кірме сөздері. कैची की तरह जबान चलाना «*қайшыға қарай тілін сумаңдату*» деп аударылатын тіркес «*бос сөз сөйлеу*» деген мағына береді. Бұл тіркестегі कैची сөзі түркінің «*қайшы*» сөзі болып табылады. होश गायब होना [hosh gayab hona] «*мазасыздану*» деген мағына беретін тіркесте होश [hosh] парсы тілінде «*ақыл, сана*» деген мағына береді.

Кірме фразеологизмдердің тілдегі мәртебесіне келетін болсақ, араб, парсы және түркі тілдерінен енген кірмелер қазіргі таңда хинди тілінің төл элементтері болып танылып, әдеби қолданысқа енген.

Шығыс тілдерінен қабылданған кірме сөздер исламдық наным-сенім, көңілді-күй, тұрмысқа байланысты тіркестердің құрамында кездеседі. Төменде хинди тіліндегі фразеологизмдердің құрамын ашып, көрсетейік:

Парсы тілінен енген «*Құдай*» сөзі бірқатар тіркестердің құрамына компонент болып тұрғанын байқауға болады.

खुदा की पनाह [khuda ka panah] – *Құдай панасына алсын!*

खुदा की राह पर [khuda ki rah par] – *Құдай жолында.*

खुदा को प्यारा होना [khuda ko pyara hona] – тура мағынасында «*Құдайдың сүйіктісі болу*» деген тіркес «*өлу, қайтыс болу*» деген мағына береді.

खुदा खैर करो [khuda kheir karo] – *Құдай жарылқасын!*

तोबा करना [toba karna] – *тәубеге келу.*

ईमान का खेल [iman ka kheil] – тура мағынада «*иманның ойыны*» деген мағына береді, ал тұрақты тіркес ретінде - «*әділ мәміле*» дегенді білдіріп тұр.

Парсы тілінің लश्कर [lashkar] «*әскер*» сөзі लश्कर की अगाडी, आंधी की पिछाडी [lashkar ki agadi, andhi ki pichadi] тіркесінде «*жау*» мағынасын беріп тұр: *алдыда жау, артта жар.*

Парсы тілінен енген *аспан* сөзі де тіркестердің құрамынан табылады: आसमान पर उडना [asman par urna] – «*аспанға ұшу*» деген тіркес *мұрнын шүйіру* деген мағынаны білдіреді.

इशारे का गुलाम [ishare ka gulam] – «*біреудің айтқанымен жүру*» деген тіркестегі इशारा [ishara] «*белгі*» деген араб тілінің сөз.

उम्मीद खोना [umid khona] «*үмітін жоғалту*» деп аударылатын тіркес қазақ тіліндегі «*үміт үзілу*» деген тіркеске сай келеді. उम्र कटना [umr katna] «*өмір өту*».

Кірме сөздер ішінде етістіктің мүлде болмайтыны не болмаса сирек кездесетіні хинди тілінен де байқалады. Түпнұсқа тілден қабылдаушы тілге тек қана етістіктің есімді тұлғалары (етістіктен жасалған зат есім, есімдік, тұйық етістік, есімше) енеді де, олар қабылдаушы тілдің кең мағынадағы болу мәніндегі көмекші етістіктерімен тіркесте қолданылады. Мұндай жағдай санскрит-хинди тілдік байланысында да бар. Соған қарап, етістікті қабылдаудың мұндай түрі тілдік универсал яғни әмбебап тәсілдердің бірі деп есептеуге болады. Мұндай тіркестерді Э. Моравчик *құрылымдық сипаттағы* кірме сөздер деп атайды. Ол етістік мағынасындағы лексикалық бірлік екінші тілге мүлде енбейтінін, ал ене қалған жағдайда фонетикалық кешен етістік болып есептелмейтін лексема түрінде қабылданатынын ескертеді [9, 103]. Етістіктен жасалған негіз – есім сөз арқылы ғана енеді. Хинди тіліндегі араб, парсы кірме сөздерінің ішінде де етістік жоқ [8, 85]. Ал тілдегі қимыл-әрекетті атауға деген қажеттілік кірме сөз бен төл етістіктің тіркесі арқылы қанағаттандырылып отырған. Етістіктің қабылдаушы тілге енбеуі сөз таптарының семантикасына да байланысты. Етістіктің есім сөздермен

салыстырғанда барынша абстракт мағынаны білдіретіндігінде, оның үстіне етістіктің лексикалық та, грамматикалық мағынасы да барынша күрделі. Етістіктің сөйлемдегі қызметі мен байланыстарының сипаты да күрделі. Тілдегі негізгі грамматикалық жүкті көтеретін сөз табы – етістік, сондықтан да ол басқа тілдік жүйеге тікелей өте алмайды екен [10, 123].

Араб, парсы және түркі тілдерінен енген кірме сөздер фонетикалық, грамматикалық және семантикалық адаптациядан өтіп, хинди тілінің төл сөздері іспетті фразеологизмдерде де орын тапқан. Жоғарыдағы тіркестерді зерттей келе, хинди тіліндегі араб, парсы және түркі кірме сөздері тұрақты сөз тіркестерінің сыңары бола алады деген тұжырымға келдік.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Салқынбай А.Б., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 118 б.
2. Словарь по языкознанию / Тіл білімі сөздігі/ под общей редакцией проф. Э.Д.Сулейменовой. – Алматы: Ғылым, 1998. – 541 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – 608 с.
4. Панкратова С.М. Валентность единиц лексико-фразеологического уровня: (на материале немецкого языка). – Л.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1987. – 160 с.
5. Карлинский А.Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований. – Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2003. – 184 с.
6. Исламова А.Т. Шетел сөздерінің белгілері мен деректері. – Алматы, 2004. – 376 б.
7. Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ Университеті, 2013. – 246 б.
8. Тілдік контактология: хинди тіліндегі кірме элементтер: монография / Бокулева Б.С. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 224 б.
9. Моравчик Д. Языковые ситуации и взаимодействие языков. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 203-215.
10. Жұбатова Б.Н. Қазақ тіліндегі араб, парсылық кірме фразеологизмдер. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 314 б.

Bolat T., Taubayev Zharas
Almaty, Kazakhstan

THE CORRELATION BETWEEN EUPHEMISMS AND SPEECH ETIQUETTE

Özet: Bu makale, iletişimde örtmece ve konuşma görgü kuralları arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Örtmeceler, tabu, kaba veya saldırgan olarak değerlendirilebilecek kelime veya ifadelerin yerine kullanılan dolaylı ifadelerdir. Öte yandan konuşma görgü kuralları, farklı bağlamlarda uygun dil kullanımını yöneten sosyal normlar kümesini ifade eder. Makale, örtmecelerin farklı sosyal durumlarda kullanımını ve dinleyicinin hassasiyetine saygı göstermek, başkalarını gücendirmekten veya üzmetten kaçınmak ve mizah katmak veya sohbetin tonunu hafifletmek için nasıl kullanılabileceğini araştırıyor. Makale, örtmeceler ve konuşma görgü kuralları arasındaki ilişkiyi anlamanın, etkili iletişim ve karmaşık sosyal durumlarda başkalarının duygularına duyarlılık ve saygı ile yön vermek için önemli olduğunu savunuyor. Genel olarak, makale, konuşma görgü kurallarında örtmecelerin rolü ve etkili iletişim üzerindeki etkileri hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: örtmeceler, konuşma görgü kuralları, iletişim, sosyal normlar, nezaket.

Summary: This article examines the correlation between euphemisms and speech etiquette in communication. Euphemisms are indirect expressions used to substitute for words or phrases that may be considered taboo, impolite, or offensive. Speech etiquette, on the other hand, refers to the set of social norms that govern appropriate language use in different contexts. The article explores the use of euphemisms in different social situations and how they can be used to show respect for the sensitivity of the listener, avoid offending or upsetting others, and add humor or lighten the tone of a conversation. The article argues that understanding the relationship between euphemisms and speech etiquette is important for effective communication and navigating complex social situations with sensitivity and respect for the feelings of others. Overall, the article provides valuable insights into the role of euphemisms in speech etiquette and their impact on effective communication.

Keywords: euphemisms, speech etiquette, communication, social norms, politeness.

In Linguistics, the term “euphemism” can be traced back for the first time in a book written in 1656 by Thomas Blount, *Glossographia*, and comes from Greek *euphèsmismos*, which is itself derived from the word *euphèmos*, “of good omen” [1, 13]. A euphemism consists in replacing the original signifier, perceived as being offensive or unpleasant, by another one; it is often referred to as a “veil” or a “shroud” thrown over the signified, as if to conceal it.

Euphemism is used by speakers to soften the potentially offensive effects of a taboo area to preserve social harmony in communication and to avoid any face-threatening acts. According to Allan and Burridge, Euphemism can be seen as a “deodorizing spray and perfume”, and euphemistic language as a “‘deodorizing’ language”, to avoid mentioning a given taboo [2, 25].

There are two rhetorical strategies for the use of euphemisms and dysphemisms. They mobilize and demobilize public opinion. The mobilization strategy is used by politicians to change the normal situation. "The political situation on this strategy indicates dramatically, and the situation is very bad, and actions need to be solved. This strategy looks for "guilty" and uses an undesirable-valuing nomination. In the demobilization strategy, however, "the situation is normal, but the society must be patient with a difficult situation" [3, 15].

Speech etiquette refers to the accepted social norms and conventions that govern the way people communicate with each other in different situations. It includes guidelines on how to speak politely, respectfully, and appropriately in various contexts, such as in formal or informal settings, with colleagues, friends, or strangers, or when addressing people of different ages, genders, or social backgrounds. Speech etiquette can cover a wide range of behaviors, such as using appropriate language, tone, and volume, making eye contact, being attentive and responsive to others, and avoiding offensive or insensitive comments. Following speech etiquette can help people build positive relationships, avoid misunderstandings or conflicts, and show respect and consideration for others.

The significance of speech culture was so immaculate that it reached to all levels of communication, starting from the jabber of a child and with the ending of business communication. All of these types of communications include different variations etiquette rules.

The main functions of speech etiquette are as following:

1. Helping to establish communication between the interlocutors
2. Expressing respectful manners during the conversation
3. Setting the appropriate tone, emotional coloring with the help of euphemisms.

It is impossible to imagine the interaction of people without using the norms and rules of speech etiquette, whether it is familiar communication on the street, communication between a teacher and a student, conversations between business partners, etc.

Respect for the elderly is a cultural value that recognizes the wisdom, experience, and contributions of older members of society.

According to Burridge, the typical manners in which euphemisms and speech etiquette are employed to demonstrate reverence towards older individuals involve utilizing honorific titles like "Mr." or "Mrs." and more elaborate titles such as "Doctor" or "Professor." [4]. These titles convey respect and recognition of the person's status and accomplishments, and also serve as a way to avoid using potentially disrespectful or impolite language.

Euphemisms are also commonly used when discussing issues related to aging and health. For example, terms such as "senior citizen" or "older adult" are often used in place of more negative or stigmatizing terms such as "elderly" or "old age." Similarly, terms such as "independent living" or "assisted living" are used to describe living arrangements for older adults in a more positive and respectful manner.

Picture 1. – The “Elderly people crossing” sign

Speech etiquette is also an important aspect of showing respect for the elderly. This may involve using more formal language, such as "excuse me" or "may I speak with you," as well as using a more subdued tone of voice and avoiding interrupting or talking over the person. Additionally, it is important to listen actively and attentively to the person, and to avoid making assumptions or stereotypes based on their age.

Despite the importance of euphemisms, speech etiquette, and respect for the elderly, there are also potential pitfalls and limitations to these practices. For example, the use of euphemisms may unintentionally reinforce negative stereotypes or diminish the agency and independence of older adults. Similarly, excessive formality in communication may create distance and hinder genuine connection and empathy.

The table below presents a compilation of euphemisms that are commonly utilized to convey respect and admiration towards older individuals.

Table 1. – Semantic functions of euphemisms

Euphemism	Meaning
Senior citizen	Older person
Golden years	Later stage of life
Elder	Respected or revered older person
Ageless	Timeless or classic
Elder statesman	Respected older leader or politician
Silver fox	Attractive older man
Grande dame	Respected older woman
Mature	Experienced or seasoned
Dysfunctional family	Broken Home
Mental Illness	Crazy
Behaviorally challenged	Criminal
Visually Challenging	Ugly

Steven Pinker in his book *The Stuff of Thought*, gives an example of how euphemisms enhance your table manners. Steven Pinker explains if one wants some guacamole that's on the other side of the table, instead of demanding it with “Give me that guacamole,” one might ask “Can you please pass the guacamole?” [5, 64]. This is an example of an order phrased as a question, which linguists call a "whimperative." Other examples of whimperative phrases include "If you could...", "I was wondering if...", "It would be great if you could...". Pinker suggests that using euphemisms like these allows people to convey their intentions in a polite and respectful way, without being too demanding or bossy.

In business communication, using expressions of gratitude and appreciation can significantly increase the level of politeness and help to create a positive emotional response in the recipient. This is where euphemisms play significantly large role.

Example 1. Our company appreciates your cooperation with us.

Example 2. Thank you for donation of 1000 Sea Ganoderma in exchange to our Small Lamp Grass.

Example 3. We are sincerely grateful for you.

Author Chen Xinyin in his article mentioned that using words like "appreciate" "thank you" and "grateful" in business letters can convey a positive mood and enhance the intended meaning of the sentence, it's important to use them appropriately [6, 226-227]. Overusing or abusing such praise can have the opposite effect, making the recipient feel insincere and lessening the impact of the words. Therefore, it's crucial to use these expressions in moderation and to ensure they are genuine and appropriate to the context of the communication. This will help to maintain the effectiveness of euphemism as a tool for positive communication.

As the world continues to grapple with the devastating effects of the COVID-19 pandemic, euphemisms have become a common tool used to describe the tragic loss of life caused by the virus. Euphemisms are indirect expressions used to substitute for words or phrases that may be considered taboo, impolite, or offensive, and are often used to soften the impact of a message or to show respect for the sensitivity of the listener.

One of the most common euphemisms used in relation to COVID-19 deaths is "passing away." [7, 270] This term is often used to describe the death of a loved one or family member in a more gentle and respectful way. Other euphemisms include "lost," "gone," and "departed," all of which are intended to convey a sense of loss without using more explicit language.

In some cases, euphemisms may be used to obscure the true cause of death. For example, some officials may use phrases such as "complications related to COVID-19" instead of explicitly stating that COVID-19 was the direct cause of death. This may be done in order to avoid causing panic or fear among the public, or to downplay the severity of the situation.

In conclusion, euphemisms are used in various contexts to express difficult, uncomfortable, or sensitive ideas in a way that is less harsh, direct, or offensive. Euphemisms and speech etiquette are related in that euphemisms are often used in order to adhere to social norms and conventions of politeness and appropriateness in communication. Thus, using euphemisms can be seen as a way of showing respect and consideration for the listener, which is an important aspect of speech etiquette.

However, it is also worth noting that the use of euphemisms can sometimes be seen as a violation of speech etiquette if it is perceived as dishonest, insincere, or manipulative. Using euphemisms to avoid discussing a difficult or uncomfortable topic might be seen as evasive or inconsiderate if it leaves the listener confused or misled. In such cases, being direct and honest may be seen as a more appropriate way to adhere to speech etiquette. Therefore, the use of euphemisms should be considered carefully in the context of speech etiquette, taking into account the specific social norms and expectations of the situation.

References:

1. Burchfield R., "An Outline History of Euphemisms in English", in Enright Dominique (Ed.), *Fair of Speech. The Uses of Euphemism*, Oxford New York: Oxford University Press. 1985. – P. 12-15.
2. Keith A., Burridge K., "Euphemism and Dysphemism: language used as shield and weapon", Oxford: Oxford University Press. 1991. – 128 p.
3. Рижинашвили И.У. Лингвистические механизмы тенденциозного представления событий в англо-американской периодике: автореферат. дис. ... канд.филол.наук. – СПб, 1994. – 17 с.
4. Burridge K., "Euphemism and Language Change: The Sixth and Seventh Ages", *Lexis* [Online], 7 | 2012, Online since 25 June 2012, connection on 23 March 2023. URL: <http://journals.openedition.org/lexis/355>; DOI: <https://doi.org/10.4000/lexis.355>
5. Pinker S. "The Stuff of Thought". New York: Viking Penguin, Print. 1996. – 129 p.
6. Chen X. "Social function and application of euphemism in business letters". *China Business and Trade*. 2011. – P. 226-227.

**Түймебаев Ж.Қ., Дәулет А.У.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан**

ҚАЗАҚ БАСПАНАСЫНЫҢ ДАМУ САТЫСЫ

Özet: Araştırmamızın temel amacı, Kazak halkının, Türk halklarının sığınaklarının isimlerini inceleyerek kendimizi tanımak, dünya görüşümüzü bilmektir. Barınakların isimlerini yeniden inşa ederek, semantiğe dalmak, her birinin etimolojisine dalmak, geçmişimizin ve günümüzün sürekliliğine dilsel, geleneksel, bilişsel, yaşam biçiminde dalmak suretiyle.

Anahtar kelimeler: ev, semantik, yeniden yapılanma

Summary: The main goal of our study is to know ourselves, to know our worldview through the study of the names of shelters in the Kazakh people, Turkic peoples. By reconstructing the names of shelters, by immersing themselves in the semantics, etymology of each of them, to immerse themselves in the continuity of the linguistic, traditional, cognitive, way of life of our past and present.

Key words: shelter, semantics, reconstruction

Ғылыми және тарихи деректерге сүйенетін болсақ, қазақ өте ерте заманнан бастап-ақ бастарына пана еткен үйлердің бірнеше түрін қалыптастыра бастаған. Халқымыздың сәулет өнерін сөз еткенде алғашқы ойымызға келетіні жылжымалы тұрғын үй, сондай-ақ тұрақты баспаналар. Оның бірден бір себебі елдің шығу тегіне, өмір салтына, тұрмысына, кәсібіне, күн көрісіне ғасырлар бойы қалыптасқан құрылыс мәдениетімен байланысы. Ұзақ мерзімге созылған қуаңшылық табиғатты құратып, жайылымдардың мәнісі кете бастаған соң, шамамен алғанда біздің дәуірімізге дейінгі IX-VIII ғасырлардан бастап, дала тұрғындары бүкіл сахараның шөбін пайдалану үшін малды бір жерден екінші жерге, одан ары ұзақтау жерге айдап бағуға машықтана бастады. Күнкөріс қамының жаңа салтына сай адамдардың айналысатын кәсібіне икемделген, табиғаттың түрлі құбылыстарына ыңғайланған баспаналардың түрі пайда бола бастады.

Түпті ерте заманда мекен еткен адамдардың өздері де өз заманына сай табиғи материалдарды, шөп, бұтақ, тас, аң терілерін өз ерекшеліктеріне қарай ыңғайына баспаналарды жасауға пайдалана білген. Мәселен, ежелгі аңшылар ағаштың басын қосып буып, жоғары жағы сүйір болып бітетін ағаштан жасалынған қабырғасы аңның терісімен жабылған қосты пана еткен. Ауа райының қолайсыз мезгілдері мен кездерінде жерді шұқырлап қазып, төбеден түтін шығатын тесік қалдырып, бір-бірімен байланыстырылған тіреуіш ашаларға ағаш бұтақтарын тастап, үстін шөп-шалаңмен жапқан кепелерде мекен еткен. Ал, жерді шаршылап қазып, алынған топырақтың есебінен биіктей түсетін қабырғасының қақ ортасына көлденең ағаш қойып, үстіне топырақ салып, лаймен сылайтын, түтін шығатын есігі бар жеркепенің кейінірек пайда болғаны белгілі.

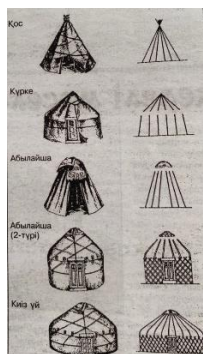
Қостан киіз үйге өтетін баспананың түрі – күрке, абылайша түрінде, кепеден қоржын үйге өтетін баспана – қақыра түрінде болғаны даусыз. Қостың сызықтарының ұшы бұрынғыдай бір буда шөппен ғана байланыстыра салынбай, ортасында түтін шығатын тесігі бар шығыршыққа кигізілетін кейіпке енген. Алайда қостың ортасына қарай, енгіш қабырғасы уақытша пайдаланулық талаптарына сай келгенімен, көшпелі қауымның өмір бойы тұратын мекені бола алмайтыны белгілі болды. Сырықтардың ұшы енді арнайы тесіктері бар шеңберге (шаңырақтың бастапқы түрі) қадалатын болғандықтан қостың қаңқасы түзеле түскен. Осылайша, қоста шаңырақтың пайда болуы баспананың бұл түрінің түбегейлі өзгеріске түсуіне жол ашқан. Оның сырықтары енді екіге бөлініп, шаңыраққа қадалатын таяқшалардың (уықтардың) кейпіне ене бастады. Кереге, уықтардың бастапқы түрлері осылайша пайда болған. Жүздеген жылдар өткеннен кейін күркенің (қостың) қабырғасы қазіргі киіз үйдікіндей, оңай құрастырылып-жиналатын торкөз қабырғалардан (керегелерден), құрылғыға күмбез

келбетін уықтардан, шаңырақтан, маңдайша, табалдырық, босағадан құрастырылатын екі жаққа айқара ашылатын ағаш есіктен (сықырлауық) тұратын қалыпқа келгені қазақтың киіз үйін аса мұқият үйлестірілген құрылыстардың қатарына қосқан. Ал, баспананың тұрақты түрлеріне көшу үдерісі жер ыңғайына қарай ойластырылған нұсқаларын қалыптастыру ісімен қатар дамыған болса керек. Мұны кепенің жертөлеге, жертөленің қабырғаға алмасу үдерісінен аңғаруға болады.

Арада қаншама ғасырлар өткеннен кейін қазаққа тән тұрақты мекен-жайдың жетілдірілген түрлерінің дамуына тікелей ықпал еткен қоржын үй пайда болған. Ал, енді қос, күрке сияқты жылжымалы баспананың түрлерін халқымыз киіз үймен қатар пайдаланғаны секілді, кепе, жертөле, қақыра түріндегі баспана нұсқаларын кейінгі жетілдірілген үлгілермен қоса әжетіне жарата білген. XVII-XIX ғасырларда көшпелі қазақтың негізгі баспанасы кәдімгі өзімізге белгілі киіз үй болғандығы ақиқат. Халқымыздың киіз үйі өзінің құрылымы жағынан алғанда, жылжымалы тұрғын үйлердің ең жетілдірілген түрі құрастырмалы-керегелі киіз үй баспаналардың түркі (қыпшақ) үлгісіне жататын нұсқасы болып табылады. Киіз үй әдемі иіліп жиналатын кереге қанаттарынан, оның күмбезін құрастыратын уықтардан, шаңырақтан, алып-салмалы маңдайшасы, табалдырығы, босағасы бар, сықырлауық есіктен тұрған. Мұның бәрі арқан жіптермен, таңғыштармен біріктірілетін де, төрт жағынан туырлықпен, сыртынан екі үзікпен, шаңырағының үстінен түңлікпен жабылатын болған. Қазақта киіз үйдің өзі ақ үй, отау үй, туырлық үй деп бөлінген. Ақ үйдің іші, яғни шаңыраққа, уыққа сәндік үшін неше түрлі шашақты бау ілген. Туырлықтың, үзіктің ішкі баулары керегенің таңғышы тоқыма жолақтардан тұрған. Ақ үйдің киіз есігі де өзінше әсемделетін болған.

Ақ үйдің шағын көлемді түрі отау үй деп аталған. Отау үй жас жұбайларға арнайы тігілетін болған. Көш жолындағы аз уақыт аялдайтын сәтте қазақтың тігетіні аласа бойлы туырлық үй. Оның бұлай аталуының себебі, ол тек туырлықпен ғана жабылатын болған. Жорық кезінде тігілетін жол үй үш-төрт қанатты, қысқа уықты, шағын шаңырақты болған. Мұны қазақ көбіне абылайша деп атаған. Малшы қосының кәдімгі киіз үйден айырмашылығы тіп-тіке болып келетін уықтарын жерге қадап, олардың ұшындағы тесіктерге өткізілген жіппен басын қосып байлай салатын болған. Киіз үйдің көлемі мен ішкі бау-шуына қарап оның иелерінің тұрмыс деңгейін анықтауға болатын. Кедей-кепшікте кішкентай, тар, кейде қанатты киіз үй болған. Олардың екі керегені жайып біріне-бірін түйістіріп, бір ғана қоңыр туырлықпен жауып лаждайтын кездері де аз емес-тін. Оны жаппа немесе күрке деп атаған.

Киіз үй мекен жай ретінде жазда өте қолайлы болған. Бірақ онда қыстауға тура келсе, әсіресе қысқы аязда, киізін сыпырып, қаңқасын астан-кестен ететін, дауыл соққанда оны баспана ету қиын болғаны белгілі. Қазіргі таңда заман өзгерді. Ел де, жер де көшпенділік дәуір әлдеқашан артта қалды. Жоғарыда айтып өткен қос, күрке, абылайша, жер кепе, киіз үй дегеніңіз тіпті үй құрылысы ретінде ғана емес, атау терминдік жағынан да бірте-бірте ұмытылып барады. Бұрынғы киіз үйлердің орнына қазіргі кезде малшылардың тұруына, көшіп-қонуына ыңғайлы етіп, салынған ақ шатырлы үйлер жетерлік. Дегенмен соңғы уақытта, қайта келген наурыз мерекесі халқымыздың көне мұрасы киіз үйдің сақталып қалуына көп септігін тигізді.

1-сурет. Жылжымалы баспананың дамуы

2-сурет. Тұрақты баспананың дамуы

Біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты – қазақ халқының, түркі халықтарындағы баспана атауларын зерттеу арқылы өзімізді тану, дүниетанымымызды тану. Баспана атауларының реконструкциясын жасау арқылы, олардың әрқайсысының семантикасына, этимологиясына бойлау арқылы өткеніміз бен бүгініміздің тілдік, дәстүрлік, танымдық, өмір сүру салтымыздың сабақтастығына бойлау.

Жеркепе – 1. *«Тұтас немесе дені жерден қазылып жасалған тұрғын үй, жер үй»*. Оның мына күйін көрген әйелі қар астында қалған жеркепеден сүйретіле шығып, қасына келді (Балдәурен). 2. *«Әскерлердің соғыс даласындағы бекініс үйі, блиндаж»*. Бірнеше май шам жағылған жеркепе кезекші телефонистер отыр (Б.Момышұлы, Москва). 3. *«Қабырғалары жерден қазылып жасалған үй»*. Қыс болса, мекеніміз жапырайған жер кепе, жаз болса, түйенің жалындай, жалба-жұлба қара лашық. (С.Омаров, Дала қызы).

Кепе – *«Уақытша баспана, лашық»*. Бір жақсы жерге жайлап қонып алды, Қамыстан кепе, күрке соғып алды. Екі ғашық жеткендей мұратына, Көңілді осы жерде демдеп алды. (Б.Бигелдиев, Балқаш). Қазақ халқының дәстүрлі баспанасының бірі. Кепе жер үйдің бір түрі. Жерді қазып, қазылған жер қабырғасы құлап кетпесі үшін оған кірпіш, тас, шым сияқтыларды жияды. Кепенің төбесіне көбінде қамыс, ши, шөптер салады. Ішіне қамыс, ши, шөптен құм, тас құйылып кетпес үшін матамен жауып, лаймен шылап тастайды. Сондықтан да жылы болады. «Кепең түссін» деген қарғыс сөзі қазақта бекер айтылмаған болса керек. Жерді терең қылып қазып, жермен-жексен етіп жасалынатын да түрі кездеседі. Ал, кепенің немесе жеркепенің есік-терезесі әдетте жоғарғы жағынан, шатырынан шығарылып, жасалады.

Жертоле, жер қазба – *«Жерді қазып, үстін жапқан уақытша баспана, үйшік»*. Бетім-ай!..- осы сөзбен қарақатын жерқазбаға танаурап сөйлеп кірді. (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Жеркепеге ұқсас дәстүрлі пананың бірі. Құрылысы жағынан түп-тура жеркепе дерсің, алайда жеркепеден бір айырмашылығы жертөлеге шатырды көп салмайды. Яғни, шатырсыз болады десек те орынды болмақ. Қазіргі таңда өз қызметін ауыстырған баспана түрі қатарына жатқызуға болады [1,41].

Қос – *«Белгілі бір жұмысты істеуге шыққан адамдардың уақытша тұратын баспанасы»*. Қыста аспазшы Рысбике мен Аманбек қана бар екен. (Б.Шаханов, Ғашық). Адамзаттың алғашқы баспаналарының бірі болып көрсетіледі. Яғни, апан, үнгір сияқты табиғи баспаналардан кейін адамдар табиғаттағы ағаштары қос қылып тігіп жасаған. Ертеде иленген немесе иленбеген аң терілерін қосқа жауып қоятын болған. Тайпа көсемдерінің қостарының сыртына жолбарыс, қабылан, ілбіс терілерін жауып қою дәстүрі болған. Яғни, тайпа көсемінің абыройын асырып, айбынды етіп көрсететін болған. Сыртына жапқан жабуына байланысты қостың да аталуы әр түрлі болған.

Абылайша - әскери көші-қонға арналған жылжымалы баспана түрі.

Киіз үй – *«Киізден жасалған үй»* Киіз үй(қазақ үй) - көшпелі дәуірге лайықты, ағаш керегелі, киіз туырлықты, жиналмалы баспана үй. Киіз үйдің ең үлкені – 12,18 қанат болған. (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Көшпелі қазақтардың бағзы заманнан бері қарай, сан ғасыр бойы өмір сүріп, ұрпақ өсіріп, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан «Мұра баспанасы». Киіз үй жылдар өткен сайын жетіліп, жаңара түскен. Алғшында шошалаға, содан кейін барып құмыраның сырт пішініне ұқсас етіп тігілген. Және әркімнің де қолы жете бермеген. Тайпа көсемдері содан кейін барып, хан, қаған, көсемдер сияқты лауазым иелері тіктіріп отыратын болған. Киіз үйді Ғұн(Құн) кезінде кеңінен қолданғандығы белгілі. Әскери жорық кезінде орда етіп, арбаға орналастырып өгізге жегіп алып жүретін болған. Әр тайпаның өзіне тән ерекшелітерімен тігілген үлгілері болған. Қазақ киіз үйінің үлкен және сәнді үлгілері Алтайдағы қазақтарда жақсы сақталған. Кеуде үй, кереге үй, қос, күрке деген сияқты киізден жасалған баспана түрлерінің жиынтығы, жетілген, дамыған түрі. Қазақ даласында әртүрлі киіз үлгілері кездеседі. Ақ орда - қаған, елбасылар отырған. Ақ отау - жас жұбайларға арнап тігіліп, солар тұратын болған. Қара шаңырақ үй - әулеттің үлкендері және сол үйдің кішісі, мұрагері тұрады. Кедейлердің жағдайына қарай қызыл, қоңыр, қара жүнді қойларға ғана қолдары жеткендіктен киіз үйлерінің түстері де сондай болған. Ал ақ түсті киіз үйлер байларда ғана

болған. Осыған сәйкес қарапайым шаруалардың киіз үйлері «Қоңырқай үй», «Қараша үй», «Қара борша үй», «Құрым үй» деп аталады. Киіз үйдің «Ақ тігер» дейтін түрі бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Б. Кәмәшұлы. Қазақтың байырғы баспаналары, үй-жиһаздары, ұлттық киім-кешек, ыдыс-аяқ, ас-сусын, тамақ-тағамдарына қатысты салт дәстүрлер. «Өнер» баспасы. – Алматы, 2006.
3. Ю.Д.Губернский, В.К. Лицкевич. Жилище для человека. – М.: «Стройиздат», 1991.
4. М.С.Муканов. Казахская юрта. – Алма-Ата: «Кайнар», 1981.
5. А.Қ.Сегізбаева. Тұрақты баспана типі – шошала. Алматы: Қазақ университеті, 2009.
6. «Отан тарихы» ғылыми журнал. - 2007, № 3.
7. В.В.Востров, И.В. Захарова. Казахское народное жилище. Алма-Ата «Наука», 1989.
8. Культура Казахстана (энциклопедический справочник). Алматы, 2010.
9. А.Х.Маргулан. Казахская юрта и ее убранство. Москва, 1964.
10. Жилище народов Средней Азии и Казахстана. «Наука» Москва, 1982.
11. Б.Қ.Тілеужанұлы. Қазақ тілінің семантикасы. Семей, 2006
12. Б.Сағындықұлы. Қазіргі қазақ тілі. Лексикалогия. «қазақ университеті», Алматы-2008.

**Джолдасбекова Б., Баянбаева Ж.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ., Қазақстан**

АСҚАР АЛТАЙДЫҢ «АЛТАЙ НОВЕЛЛАСЫ» РОМАНЫНЫҢ ИНТЕРТЕКСТЕРІ

Özet: Askar Altay'ın "Altay Novellası" adlı romanının metinlerarası alanı biçimsel ve içeriksel düzeylerde ele alınmıştır. Mitlerin geniş bağlamına, Kazak, Rus ve Batı Avrupalı yazarların eserlerindeki yorumlarına dönerek romanın metinlerarası alanını belirlemeye çalışılmıştır. Yazar, romanın ana karakterleri Bulabike ve genç avcı Ular'ı mitolojik kahramanlar olarak analiz eder, ayı Aikonyr imgesini Lermontov iblisiyle karşılaştırarak yorumlanmıştır. A. Altay'ın romanının olay örgüsü ile P. Merime'nin "Lokis" adlı kısa öyküsü arasındaki metinlerarası bağlantı ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: metinlerarası, metinlerarası bağlam, mitolojik kahraman, mitolojik roman, neo-mitolojik roman.

The intertextual area of Askar Altay's novel "Altay Novella" has been discussed at formal and contextual levels. It has been tried to determine the intertextual field of the novel by turning to the broad context of myths and the interpretations of Kazakh, Russian and Western European writers in their works. The author analyzes the main characters of the novel Bulabike and the young hunter Ular as mythological heroes, interpreted by comparing the image of the bear Aikonyr with the demon Lermontov. The intertextual connection between the plot of A. Altay's novel and the short story "Lokis" by P. Merime is discussed.

Keywords: intertextual, intertextual context, mythological hero, mythological novel, neo-mythological novel.

Интертекст және интертекстуалдылық мәселесі қазіргі әдебиеттануда басты пікірталас тудыратын тақырыптардың бірі болып табылады. Интертекст зерттеушілерінің бірі Паризье Плотель "мәтін тек басқа мәтіндермен байланыста ғана өмір сүреді", және "әр мәтін басқа мәтіндердің жаңғырығы ретінде бейнеленеді, мәдениеттегі мәтіннің құрылуына қатысады" деп санайды (Plottel Parisier., 1978: 11-12). Біз үшін барлық интертекст зерттеушілерін біріктіретін ойды бірінші орынға қою маңызды: "көркем шығарма мәдениеттің жалпы мәтінаралық (интертекстуалды) кеңістігіндегі басқалармен байланысы мен өзара әрекеттесуі арқылы ғана қажетті семантикалық толық мәнге ие болады" (Николина Н.А., 2003: 256), және қазақ жазушысы Асқар Алтайдың романындағы "өзге" "кірме" мәтіннің формаларын, оның функцияларын анықтау осы мақаланың негізгі міндеті болып табылатынын атап өту қажет.

Қазақстанның қазіргі әдебиетінде қоғамда болып жатқан оқиғаларды тек қазақ және түркі ғана емес, сонымен қатар ежелгі Батыс Еуропа мифологиясына жүгіну арқылы қарқынды түрде қайта танып оны түсініп, осыған байланысты мифолог-жазушылардың кеңес дәуіріндегі қазақ прозашылары мен, орыс және шетелдік классика өкілдерімен диалогы туындайды. Олардың поэтикасындағы интертекст әлемде болып жатқан оқиғаларды түсінудің нәтижелі тәсілдерінің біріне айналуға. Интермәтіндік кеңістігі мазмұнының байлығы мен тереңдігі арқылы ерекшеленетін "жаңа толқын" жазушыларының бірі – 1963 жылы туған Асқар Алтай, ол журналдар мен газеттерде жарияланған "Қыр мен қала хикаялары" (1998), "Алтай новеллалары" (2001) және "Сират" (2014) романдар, әңгімелер мен повестердің авторы. Бірақ оның "Алтай балладасы" (Алтай А., 2001: 292) романының мифопоэтикасына арналған зерттеулер аз, олардың арасында марқұм проф. Б.К. Майтановтың (Майтанов В. К., 2013: 177-182), Н. Жұмаділованың (Жұмаділова Н., 2010: 37-44), Г. А. Мұқашеваның (Мұқашева Г.А., 2010: 79-82), А.Танжарықова (Танжарықова А., 2010: 106-110), А. Жакулаев (Жакулаев А., 2014: 127-133), Г. Балтабаева (Балтабаева Г., 2012: 143-160) және С. М. Алтыбаева (Алтыбаева С. М., 2016: 217-221) мақалалары өте маңызды орын алады.

"Алтай новелласы" романын мифтік роман деп атауға болады, ол жерде мифтің көркем мәтінге шынайы түрде өзгеруін көреміз. Шығыс Қазақстанның тумасы Асқар Алтай өзінің жерлесі, мифолог-жазушы Оралхан Бөкеевтің "Кер-Бұғы" повесінің мифтік шығармашылығына сүйенеді. "Алтай новелласында" біз тек Бөкей әңгімесінің желісімен ғана емес, мифологиялық батыр бейнесіндегі кейіпкерлерді, мифтер мен аңыздарды қолдануы, аңшы болып табылатын басты кейіпкерлердің іс-әрекеттерін көрсетуі, авторлардың идеяларын жеткізуде жетекші болғанын көреміз. Бұл Марқакөлдің киелі жерінде орын алды, және тотемдер туралы мифтер түркілердің, атап айтқанда қазақтардың әлем құрылымының үш деңгейіне қатысты нанымдарын көрсетеді. Қоғам адам мен аюдың туыстық қатынасы туралы өз идеяларын жасады, бұл бізге ертегілер мен аңыздар түрінде келген тотем туралы миф екені анық. Қарастырып отырған шығармамен танысу барысында біз аюдың болмысы мен күнделікті өмір сүру әрекеті, тіршілік жасауы оның адаммен ұқсастығы барын анық көре аламыз. Жазушы бұл шығармада ерекше назар аударған мәселе – бұрын Алтай аумағында өмір сүрген қызыл қасқырлардың тағдыры. Роман кейіпкері аңшы Ұлар үшін үнемі қанды жара – бұл қызыл қасқырлар жер бетінен жоғалып кетті деген ой болатын, бұл жас аңшының монологы түрінде естеліктерден көрінеді: "Бұл кешегі Марқакөлде өмір сүрген қызыл қасқырлар сияқты... Ұрпағы қалмады". "Алтай балладасының" басты кейіпкерінің арманын қызыл қасқырлардың қайта қайтуы туралы аңшының түсінен де көреміз.

Асқар Алтай өзінің романын "Алтай новелласы" деп атады (журнал нұсқасында оны баллада деп атайды, оны әлемдік әдебиеттің жауһарларымен интертекстуалды байланысын атап көрсетеді: В.А. Жуковскийдің балладаларын және В.Быковтың "Альпы балладасын" еске түсірейік. Бұл романда орта үшін ерекше оқиға орын алады, шынайы желісіне қарсы жазылған шығарма, кейіпкерлердің өліміне әкеледі, бірақ ол кейіпкерлер ұзақ уақыт адамдардың жадында сақталады. Сондықтан бұл ерекше оқиға бір кездері болған деген көзқарас қалыптастырды. Баяндалған махаббат үшбұрышы өзінің мифологиялық сипатына байланысты ерекше жазылған: олар Булабике және оның махаббаты үшін күресетін екі қарсылас – аңшы Ұлар және аю Айқоңыр.

Булабикенің бейнесі мифологиялық кейіпкердің ережелеріне сәйкес берілген: онымен бірге дараланған қасиеттер, оның өмірі мен тұрмысынан егжей-тегжейлі мағлұматтар аз, мінезінде өзінің басты мақсатына берілгені байқалады: өзінің миссиясын орындау және өмірмен қоштасу. Оны мына бөлімдер көрсетеді (анасы босану кезінде қайтыс болды, сол тағдыр әңгіменің соңында Булабикенің өзін күтеді). Ол Алтайдың ерекше ғажап табиғатының бір бөлігі ретінде саналды, оның сүйікті жануары – ақ марал (Бөкей шығармасы батырын еске түсірейік "Кер-Бұғы"). Ақ марал мұнда тотем ретінде әрекет етеді, жазушы оның табиғат әлеміне де, адамдар әлеміне де қатысы барын, қасиетті жануар екенін көрсетеді. Булабике өзін аюдың зұлымдығынан құтқарған жас аңшы Ұларды кездестіріп, оған деген сезімі ашылып,

онымен байланысын көпке дейін жасырады, ата-бабаларының еркінен шығу оның сүйіктісіне қаза әкелетінін біледі, сондықтан ол Ұларға өзінің туыстарына баруына рұқсат бермейді.

Бұлабике әкесінің рұқсатынсыз, дүниеге бала әкелу туралы шешім қабылдайды: «Бүйткенше мені өлімге қиындар! Мен өлсем өлейін, бірақ құрсағымдағы шарананың кінәсі жоқ. Күнәһар мен ғой. Ол Алланың алдында да таза. Періште... Әке, кінәсіз періштені өлімге қидырмаңыз. Кім қиса, сол – күнәһар. Екі дүниеде де жақсылық көрмесін! Қисандар, мені қиындар, құдай да оны кешіреді. Тек, сәбиіме тисе көрмендер! Болмаса – дәп қазір ат құйрығына байлаңдар. Оған жарық дүниені қимасандар, өзіммен көрге бірге кетсін!..» (Алтай А., 2001: 178). Бірақ мифологиялық модель бойынша, бұл оның қарсылық көрсетуі емес, кейіпкердің тағыдырына жазылғаны, міндеті осы еді, Бұлабикенің өмірі солай болуы керек болған. Сондықтан оның жанқиярлығы, сүйіктісін және баласын құтқару әрекеті мифологемалар ретінде қабылданады.

Аңшы Ұлардың бейнесі де осындай мифологиялық тұрғыдан берілген. Алтайдың қамқоршысы және қорғаушысы, кейінгі ұрпағы, ол аңдардың терісінен үстіне жамылғы жасап, табиғаттың бергенімен қоректенді. Бөкей батырының күйі сияқты оның да жағдайы - жалғыздық: «Жалғыздыққа жасынан үйренбеген адам болса, баяғыда-ақ мынау мұздай қатып-семіп жатқан иен дүниеден айран-асыр болып, ақылынан адасып өлер еді. Шыр етіп жерге түсіп, кіндігі кесілгенде дүниеге жалғыз келгенін сезінгендей, бұл жалғыздықтан қорыққан емес. Жалғыздық жанына жаққан. Жалғыз-жарым тірліктің құлы бұл. Ұлар жолы – жалғыз ғұмыр кешу. Бар мұраты – мұңлы болса да ерікті өмір» (Алтай А., 2001: 36). Оның бейнесін Ги де Мопассанның "Жалғыздық" новелласының кейіпкерімен, Әбдіжәміл Нұрпейісовтің "Соңғы міндет" романының басты кейіпкері Жәдігермен сәйкестендіруге болады.

Осы аң түрін аулаудың ежелгі өнерін игерген Аңшы Ұлар аюмен жекпе-жек шығып, күреседі, бірақ қарсыласынан Бұлабике деген көзқарасы ерекше екенін түсінді. Аю Айқоңырды мифологиялық кейіпкердің барлық қасиеттеріне ие етіп бейнелеген: ол ойлануға, алаңдауға, және сарқырама жанында кездескен жалаңаш қызды көргенде таңырқау, қуанышқа бөленуге қабілетті: Айқоңыр демін адамша ішіне тарта, орнынан тапжылмай тұр» (Алтай А., 2001: 5). Ол бұл қызды ұзақ уақыт есте сақтап, құмарлықтан шаршайды, азап шегеді: алдымен оны елес ретінде іздейді («Әлде бір ақшыл елес алыстан шанытқан. Әлгі елеске елікке Айқоңыр жетем деп тас түйінді... Әлгі елес жақындай келе таныс сұлбаға айналды. Ол сұлба – Атқыбұлақ басында өзі үш күн андыған әсем қыз тұлғасы болып шықты» (Алтай А., 2001: 22).

Романдағы аю Айқоңыр қыздарды азғырушы жын ретінде қабылданады (бұл жерде лермонтовтық жынмен параллельді осы аттас («Демон») поэмадан көруге болады). Ол өзінің қарсыласы Ұларды жеңуге деген ұмтылысы күшті болып соңына дейін барады: үйін қиратады, анасын өлтіреді, яғни оған берілген мифтік миссияны орындайды. Ол бәрін жоюшы ретінде әрекет етіп, адаммен күреске түсетін табиғаттың ежелгі, заңды инстинктері оянады және мифологиялық образ ретінде адамға тән қасиеттер оған беймәлім болды.

Асқар Алтай мәңгі өмірді іздеуге және өліммен күресуге байланысты көне архетиптік ұғымдар мен іс-әрекеттерге жаңа, авторлық түсінік береді. Қазақ халқы тасбақа мен қарғаны жүзжылдықтар деп санайды. Ұзақ өмір сүру сеніміне байланысты осы жануарлар туралы архетиптік сана осы сюжеттің түпкілікті лейтмотивіне айналды. Аңшы Ұлардың ағасы Шадан табиғаттың көптеген құпияларын біледі, ақыры тасбақаны табады. Оның мақсаты – тасбақаның аузында ұстаған сары шөбін иемдену. Ол шөп – көптеген аурулардан ем, оны «мейір» (мейірім) деп атайды.

Келесі тақырып нәрестенің дүниеге келуі және орындалатын рәсімдерді көрсететін сюжеттің барысы оқырманды ең құнды, түпкі мәніне үңіле отырып, қалай орындалатынын тереңірек түсінуіне ынтасын арттыратын мифологиялық ұғымдарға толы. Май-апа мен өркешті емшінің іс-әрекеттерінде көптеген символизм бар: олар босанған әйелді өзінен жібермейтін "мартаны" қуып жібереді. Бұл кейіпкерден қазақ мифологиясындағы жын әйелді көруге болады. Марта жас жігіттерді жақсы көреді, көне түркі мифологиясы мен шумерлер мифологиясы оны көшпенділердің құдайы деп санайды. Бірақ Алтайдың авторлық мифінде ол

зұлым рухқа айналады. Тағы бір мифологиялық сипатқа ие – ол Алтайдың өзі, ол – мәңгі, алып және ұлы, шексіз уақыттағы құпиялар мен аңыздардың сақтаушысы. Мифологиялық таулар бейнесі белгілі бір жоғары, алып саты секілді, мифологиялық тұрғыдан бұл ерекше оқиға орын алған жер, уәде етілген қасиетті мекен, сиқырлы, ертегі елі сияқты, сол себепті Алтайдың ұлылығына, таңданып, оның алдында бас йіуі: «Қайран Алтай, алыптығына сай! Бай ғой. Бағзы замандардан бабалары өрбіген абат ана ғой... Ұлардың да ендігі жалғыз анасы – Алтай. Алтайда туды, Алтайда өледі. Лайым, Ана Алтайдың топырағы тартсын тәнін!» (Алтай А., 2001: 119).

"Алтай балладасы" романының соңғы сюжеттік эпизодында Бұлабике қабірінің жанында екі қарсылас – аң мен адам кездеседі. Олар әйелдің кесірінен өлімге душар болды. Зерттеушілер романның интертекстінде осы роман кейіпкерлерінің "Қозы Көрпеш-Баян Сұлу" лиро-эпикалық поэманың кейіпкерлерімен ерекше ұқсастығын атап өтті. Романда үш ғашық бір қабірде жатыр, мұнда Қозының орнына – аңшы Улар, Баян-Сұлу – Бұлабике, Қодар – аю Айқоныр. Автор қолданған мифтерді өзгерту әдісі әйелді иелену үшін күресте адам мен аңның бітіспес араздығы туралы түпнұсқа сюжетті тудырды.

Бұл оқиға Алтайды орыс патшасының отарлауының бастауы ретінде белгіленген жаңа заманда орын алды. Романда сюжет көп қырлы болып баяндалған, онда композицияға әртүрлі формалар мен оны әлемдік әдебиеттің басқа шығармаларымен байланыстыруға мүмкіндік беретін көптеген романдар бар. Француз жазушысы Проспер Мерименің "Локис" романында, онда аю жас графиняны ұрлап әкетеді, және аюдан баласы болады. Бұл сюжет Асқар Алтайдың мифшілдігі үшін бастау болуы мүмкін, бірақ батырлар арасындағы қарым-қатынас толық өзгеріске ұшырады. А. Алтай адам мен аң арасындағы некеге деген өзара келісімді сипаттайды, француз сюжетінде бұл сәт басқаша түсіндіріледі. Проспер Мериме бұл мәселені бұрынғыдай дәстүрлі түрде шешеді: тоғыз айдан кейін графиня ұлын дүниеге әкеліп, кейін одан бас тартады.

3. Фрейдтің пікірінше, адам аңдардан бөлектенген, бірақ адам немесе аң болуды оның табиғаты анықтайды. Мәдениетсіз адам, адам кейпіндегі аңға айналады. Алтай сюжетінде махаббаттың екі түрі ұсынылған: бірі жанмен, екіншісі инстинктпен дейді. А. Алтайдың аюы – жай ғана аң емес, ол – ғашық болған тіршілік иесі ретінде сипатталады. Қызға деген құштарлығы оны ұзақ мазалайды, ояңған сезімі соқыр инстингтерін жояды. Автор осы махаббат үшбұрышында кімнің мүмкіндігі көп екендігін өздері шешуді ұсынды. Ол өмірінде бірге болуға жазбаған үш ғашықтың бейнесін жасайды. Оның шығармашылық зертханасында туған миф осы неомифологиялық романның интертекстерін түсіндіру кезінде біз анықтаған ежелгі және жаңа мифтер негізінде мифологиялық сюжетті жасаудың дәстүрлі және жаңа постмодернистік тәсілдерін қосу және үйлестіру мүмкіндіктерін көрсетеді. А. Алтай "Алтай балладасын" роман-миф деп атағаны кездейсоқ емес: оның сюжетінің интертекстері қазақ халқының тотемдер, бақсылар туралы мифтері, түркілердің әлем құрылымының үш деңгейі туралы мифтері, қазақ лиро-эпикалық поэмалары, Оралхан Бөкеев повесінің сюжеттері мен кейіпкерлері және Проспер Мерименің новеллалары осы шығарманың интертекстуалдық кеңістігін құрады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Plottel Parisier. Introduction // Intertextuality – New Perspectives in Criticism. N.Y., Literary Forum, 1978. P. 11-20.
- 2 Николина Н.А. Филологический анализ текста. М.: ИЦ Академия, 2003. - 256 с.
- 3 Алтай А. Алтай новелласы: роман-миф. - Алматы: Өлке, 2001.- 292 б.
- 4 Майтанов Б.К. Ар ісін асқақтатқан // Жұлдыз. - 2013. - № 4. - Б. 177-182.
- 5 Жұмаділова Н. Қазіргі қазақ әңгіме-повестері: ұлттық рух және образ сабақтастығы // Матер. межд. науч.-практ. конф. «Наука и ее роль в современном мире». - Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2010. - Т. 6. - Б. 37-44.
- 6 Мұқашева Г. А. Алтай шығармашылығындағы авторлық идея және өмір шындығы // Абай институтының хабаршысы. - 2010. - № 4. - Б. 79-82.
- 7 Таңжарықова А. Асқар Алтайдың «Алтай новелласы» атты роман-мифіндегі фольклорлық сарындар // Қайнар университетінің хабаршысы. - 2010. - № 4/2. - Б.106-110.

- 8 Жакулаев Ә. Асқар Алтай шығармашылығындағы постмодернизм көріністері // Қасым. - 2014. - № 1. - Б.127-133.
- 9 Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы. - Алматы, 2012. - Б.143-160.
- 10 Алтыбаева С.М., Жанысбекова Э.Т. Казахский роман-миф: семантика, структура: «нарративный каркас» // Известия НАН РК. – 2016. - № 1. - С.217-221.

Dossanova A.M., Kontek A.M.
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF COMPREHENSIBLE INPUT IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION

Özet: İkinci dilde ustalaşmanın birçok teorisinde, girdinin rolüne odaklanmaktadır. Bu makale, yabancı dillerin ustalığındaki temel hipotezlerin doğrulanmasını sağlayan kapsamlı öğrenme yoluyla girdilerin rolünün incelenmesine odaklanmıştır. Çalışmanın amacı, anlaşılabilir girdinin kullanılmasının Kazak EFL öğrencilerinin yazma becerilerini geliştirip geliştiremeyeceğini ve bu bakımdan öğrencilerin notları arasında bir fark olup olmadığını belirlemektir. Her ne kadar on katılımcının sürekli olarak kendi başlarına okuduğu kitaplar, deneme yazımında farklı kitaplar okusa da, ortalama puan 14-15 haftada 79'dan 89'a yükseldi. Çalışmanın sonuçları, bu yaklaşımın yazma becerilerini geliştirmede önemli ölçüde yardımcı olduğunu ve deney ekibinin okuma alışkanlıklarını geliştirdiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: ikinci dil edinimi, kapsamlı okuma.

Summary: Numerous theories of second language acquisition tell us significant importance to the role of input in second language acquisition. The current paper attempts to explore the role of input through extensive reading that provide confirmation of central hypothesis in language acquisition. It also aimed to see whether using the comprehensible input could improve the writing skill of Kazakh EFL learners, and whether there was a difference between the learners' scores in this regard or not. Ten subjects, students of the author, reported the self-selected reading they did on their own time: the average score increased from 79 to 89 in 14-15 weeks, with little variation among subjects, even though they read different things. The present study. The outcomes of the study indicated that this approach significantly helped to enhance writing skill, also the reading habit of the experimental group was improved.

Key words: second language acquisition, extensive reading.

While traditional methods of teaching a foreign language focused on grammar used to be relevant, scientific, innovative and effective teaching methods and strategies are widely used these days [1, 261]. Innumerable methods and strategies for teaching English exist, therefore creating comprehensible input (CI) for ELLs, which is based on Krashen's [2, 171] Input Hypothesis, has proven to be one of the most effective methods of teaching new language [3, 81]. Though creating CI is a focus of a widespread interest in the fields of language research, education, and instruction, it is not beyond criticism [4, 3]. Creating CI can be a challenging task in a classroom with multiple language proficiency levels.

By common consent it is stated that the input is vital for language learning to come about but they may not have analogous opinions about the way it is utilized by learners. According to Ellis [5, 285] input-based instruction "includes the utilization of the input that learners are presented to or are needed to process". In this procedure, through presentation to language input, if students discover the way language works or the way language is rehearsed in workplace, or handicraft target condition, learning will be occurred [6, 94]. Consequently, we can infer that input is of profound importance for language learning abilities, particularly reading.

Reading is seen as "an essential expertise for EFL learners to enhance their language ability" [7, 21]. Reading is characterized as "a fluent process of readers joining information from a text and their own background knowledge to fabricate meaning" [8, 68]. It gives chances to foreign language learners to be presented to English in circumstances that language input is entirely restricted [9, 269].

One of the best prolific sources for providing language input for EFL learners is through extensive reading (ER) [10; 11]. As indicated by Krashen [11, 21], the input to which learners are presented ought to be a little above their current level of competence, 'i + 1,' in which 'i' alludes to

the present language capacity of learner, though '1' alludes to the input that is somewhat above the learners' present language ability. On the other hand, Day and Bamford [10, 147] suggested a diverse model on the hardness level of the input. Based on this hypothesis, "ER is efficacious if it furnishes students with input which is marginally beneath their current level of competence (i.e., 'i-1')" [10, 36]. Reading certainty, reading fluency and the ability to construct sight words and high-frequency words will advance.

This article focuses on the central hypothesis of literacy and language development - the comprehension hypothesis. The main idea of comprehension hypothesis is that we develop language when we understand messages. That covers reading. In fact, the reading hypothesis may be thought of as a specific example of the reading hypothesis. In order for the input to be understood, the reader must pay attention to it. This is more likely to happen when the message is interesting. It is even more likely when the message is extremely interesting or compelling. In other words, the story is what counts. Texts are much more likely to be compelling and comprehensible if readers select the reading material themselves, that is why we use extensive reading here.

The American linguist Stephen Krashen explained that language cannot be learnt through endless repetition, but, on the contrary, it can be learnt as the result of interior factors, such as the mental processing of linguistic features based on the input that learners received. He asserted that input should be as thorough as possible in order for language learning to occur. In his input hypothesis, he claimed that the language that we acquire subconsciously, especially when it is received in an anxiety-free environment, could be effortlessly used in spontaneous conversation due to the availability of linguistic elements to L2 learners. Krashen also claimed that the successful acquisition of an L2 depends on the nature of language that L2 learners received. For instance, for learners to acquire a language, it needs to be comprehensible even if it is vaguely above their production level. He called this comprehensible input, which he defines as the information that learners already know plus the next level up, and the learners have to be exposed to the L2 in a relaxed setting when their affective filter was lowered. As Krashen stated, The best methods of language learning are therefore those that supply 'comprehensible input' in low anxiety situations, containing messages that students really want to hear. These methods do not force early production in the second language, but allow students to produce when they are 'ready', recognizing that improvement comes from supplying communicative and comprehensible input, and not from forcing and correcting production. [13, 22] Therefore, roughly tuned input assists SLA. As Krashen [12] also argued, highly tuned input when combined with conscious learning does not necessarily increase L2 learners' competence. Krashen's 'Input Hypothesis' claims that learners acquire language by one way only that based on understanding the messages they receive or by exposure to a comprehensible language input. Furthermore, Krashen's model also places great importance on different forms of language aspects to function as comprehensible input.

Nevertheless, the Input Hypothesis was criticised strenuously in the field of SLA, despite the major impact it has on emphasising the significant role of input in L2 learning. In fact, various researches challenge the effectiveness of Krashen's hypothesis by providing plentiful evidence indicating that exposure to comprehensible input on its own is always sufficient for L2 learning [14, 141]. Indeed, the type of implicit language learning in 'input' does not always work with L2 acquisition as the learners have already developed a language system, which is difficult to change in the later stages of life, unlike the acquisition of one's first language, which has been learnt and acquired since childhood. That means L2 acquisitions require more than an input to be abundantly mastered. Also, researchers argue with Krashen's theory that 'processing of comprehension is different from processing of production. And the ability to understand meaning conveyed by sentences differs from the ability to use a linguistic system to express meaning' [15, 92]. However, McLaughlin [16, 324] says that it is not an easy task to identify the 'concept of a learner's level'. In fact, other factors such as individual differences should also be considered, as the application of rules in any language classroom will be limited due to these differences. In other words, determining the accurate level of every L2 language learner and providing the right input accordingly is a challenging task to fulfil, if not impossible. As a result, some issues should be taken into consideration and with

caution in regard to many other factors, such as individual differences, before we fully apply Krashen's theory of language comprehensible input to SLA. Indeed, in spite of the significance of input gained by researchers in the field of SLA, the evidence of the effectiveness of Krashen's hypothesis of comprehensible input falls short of identifying the quantity and quality of input that should be provided to L2 learners in order for language acquisition to take place. Thus, comprehensible input is of course, necessary for learners when it is included in line with other learning factors that affect learners' language competence.

The Input Hypothesis directs the question of how we get language. This speculation expresses that we obtain (not learn) language by comprehending input that is a little past our current level of procured capability [17, 182]. This has been lately declared perspicuously by Krashen: "we procure language in just one way: when we comprehend messages; that is, when we acquire "comprehensible input" [18, 4]. This potent allegation is rehashed in different spots where Krashen expresses that 'comprehending inputs is the main way language is obtained' and that 'there is no individual variety in the key procedure of language procurement' [18, 4]. Consequently, Krashen frequently utilizes the term 'comprehension hypothesis' to allude to the Input Hypothesis, contending that 'perception' is a superior depiction as only input is not sufficient; it must be comprehended.

The present study examines the input hypothesis's influence on learners' performance in English as a foreign language (EFL). The following research questions are under the focus of this work:

- How comprehensible input, when administered in a small group setting, can positively affect Kazakh speaking ELL's abilities to write an essay?

- How does the implementation of extensive reading influence the quality of writing skill in second foreign language?

Participants: Ten Kazakh-speaking second year students attending Kazakh National University named after Al Farabi, who are studying on the specialty 'Foreign Languages: Two foreign languages' participated in a writing activity. All ten subjects were acquirers of English as a foreign language and are second-year students with the level of pre-intermediate. All were enrolled in 'Basic foreign language' class with the author that focused on the development of language using skills and reading graded readers as homework. They all expressed an interest in continuing to improve their English at the end of the course by reading. During the semester different techniques to get the comprehensible input were used. The participants of this research had 3 academic hours of 'Basic foreign language' course, which is 150 minutes a week. The first, author helped each acquirer engage in a self-selected independent reading program, with each reader reading only those books they wanted to read. Readers were not asked to write summaries or book reports. All of the subjects were enrolled in the author's classes at the time they were engaged in independent reading outside of class.

Students were asked to write a descriptive essay in 15 minutes with no limit to the length at the beginning and at the end of treatment. Chosen theme was 'My favorite holiday'. We chose narrative as a genre for writing in consideration of participants' overall English language proficiency. Participants were encouraged to describe their last holiday in detail. They were asked to do it twice in order to compare the results and to see the progress: the first essay was written in September, 2022, at the beginning of the term and the second one was written in December, 2022, at the end of the term. Extensive Reading Approach was used throughout the term, that involves students reading long texts or large quantities for general understanding, with the intention of enjoying the texts. It included reading material, students choice, reading out of class, silent reading, use of dictionaries, and teacher as a model.

The writing session was administered by the instructor of the class, and the participants were not allowed to use any electronic devices during the session.

The essays were converted into electronic files and annotated manually due to the errors made by the participants. At the end of the term, the writer compared and analyzed the students' written assignments to draw the conclusion; whether the student's habit of free voluntary reading in one term affected to get the high score of written assignment.

Since writing test is a subjective test, there were two raters to reduce the subjectivity in judging students' writing ability. The two raters were the researcher herself and her colleague. Both of the raters worked collaboratively to score the result of the students' writing. In the intention of increasing reliability of the test, the two raters treated the students' work anonymously during scoring by folding back the top side of the paper where the students put their names on. It is done before scoring. Anonymous scoring is highly desirable, for identification of papers (students' writing) often leads quite unconsciously to scorer bias, Harris [19, 79]. Then, before scoring any papers, the two raters scanned a sample of papers to decide upon standards. After scoring the test, it was important to make sure that both raters used the same scoring criteria. Reliability of the pre-test and post-test was examined by using statistical measurement:

$$R = 1 - \frac{6 \cdot \sum d^2}{N(N^2 - 1)}$$

Notes:

R: Reliability

N: Number of students

d: The different of rank correlation

1-6: Constant number (Sudijono, 2006:228)

The standard of reliability:

A. a very low reliability ranges from 0.00 to 0.19

B. a low reliability ranges from 0.20 to 0.39

C. an average reliability ranges from 0.40 to 0.59

D. a high reliability ranges from 0.60 to 0.79

E. a very high reliability ranges from 0.80 to 1.00

The researcher considered that the test had achieved the reliability if the test had reached range 0.60-0.79 (a high reliability).

In evaluating the students' writing score, the researcher and another rater based on their judgment by considering five aspects of writing to be tested; they are content, organization, vocabulary, language use, and mechanic. These criteria adopted from Jacobs [20, 90]

Basically, there are five aspects to be evaluated by the researcher and another rater. They are:

1. Content referring to the substance of writing, the experience of the main idea (unity).
2. Organization analyzing the logical organization of the content (coherence).
3. Vocabularies denoting to the selection of words those are suitable with the content.
4. Language use viewing the use of correct grammatical and syntactic pattern.
5. Mechanic referring to the use of graphic convention of language.

The percentage of scoring from the writing components was derived as follow:

1. Content: 30%
2. Organization: 20%
3. Vocabulary: 20%
4. Language use: 25%
5. Mechanic: 5%

Table 1 presents examples of what the subjects read, as described in their logs. Note that for each reader, book choices were different. Reading is the most readily available form of comprehensible input, especially in places where there is hardly any contact with the target language. If carefully chosen to suit learners' level, it offers them repeated encounters with language items they have already met. This helps them to consolidate what they already know and to extend it. There is no way any learner will meet new language enough times to learn it in the limited number of hours in class. The only reliable way to learn a language is through massive and repeated exposure to it in context: precisely what extensive reading provides. The main principles of input hypothesis were taken into consideration as the book choice criteria: interestingness and comprehensibility of materials. Students were told to choose a book they are interested in. Another reason of letting them

choose is that the virtuous circle - success leading to success - ensures that, as we read successfully in the foreign language, so we are encouraged to read more.

Table 1. Description of Readers' Reading Materials

Reader	Reading material
Student 1	1. Antoine de Saint-Exupéry Little Prince, 2. Jane Austen Pride and Prejudice, 3. Daniel Defoe-Robinson Crusoe
Student 2	1. The Kite Runner Khaled Hosseini 2. The Seven Husbands Of Evelyn Hugo - Novel 3. By Taylor Jenkins Reid 4. The Subtle Art Of Not Giving A "F" - Book By Mark Manson 5. Alchemist - Novel By Paulo Coelho 6. It Ends With Us - Colleen Hoover 7. The Great Gatsby - F. Scott Fitzgerald 8. It Starts With Us - Colleen Hoover
Student 3	1. Jules Verne - A Journey To The Centre Of The Earth 2. Antoine De Saint-Exupery - The Little Prince
Student 4	1. Koralina Neil Gaiman 2. The kite runner Khaled Hosseini 3. Me before you Jojo Moyes 4. The Great Gatsby F. Scott Fitzgerald
Student 5	1. White fang Jack London 2. Love or Money Rowena Akinyemi 3. The kite runner Khaled Hosseini 4. Alice's Adventures in Wonderland Lewis Carroll 5. The Great Gatsby F. Scott Fitzgerald
Student 6	1. Great Expectations- Charles Dickens 2. Charlie and the Chocolate Factory – John August 3. Hearts of Three - Jack London 4. The Kite runner- Khaled Hosseini 5. The Great Gatsby- F. Scott Fitzgerald
Student 7	1. Pride and Prejudice Jane Austen
Student 8	1. I am glad my mom died- Jennette McCurdy
Student 9	1. Verity - Colen Hoover
Student 10	1. The Beauty and The Beast - Gabrielle-Suzanne Barbeau de Villeneuve 2. A journey to the centre of the Earth - Jules Verne

Table 2 shows that there was a significant difference in the scores gained before and after the treatment. Thus, it can be deduced that the group, did welcome using extensive reading approach for language development. On the other hand, the group improved their writing skill and reading habit after the treatment.

Table 2. The results, scores gained on the essays.

Reader	Points pre	Points post
Student 1	82	93
Student 2	87	96
Student 3	67	88
Student 4	86	93
Student 5	76	87
Student 6	80	94
Student 7	68	86
Student 8	79	89
Student 9	73	87
Student 10	61	80

A professional tool [21] for evaluating the quality of texts was used to see the difference in numbers used between two essays.

Table 3. Number of symbols used in essays

Reader	1	2
Student 1	755	1792
Student 2	771	1408
Student 3	396	974
Student 4	518	1130
Student 5	340	923
Student 6	404	1535
Student 7	298	763
Student 8	537	1464
Student 9	579	1161
Student 10	297	590

The distribution result of students' writing scores was grouped and categorized into two segmental levels, they are Excellent and Average. From 10 students 4 students got excellent scores, 6 students got average scores. Compared to the first essay's results, there was a considerable improvement in the last one, and one of the reasons is the role of input played in the process.

Acquisition of the foreign language happens naturally, whereas learning requires a huge attempt. To master any language effectively it is crucial not learn but acquire it. One of the most effective ways of acquiring is considered to be by comprehensible input. The principle is that it has to be compelling and comprehensible. That is the way to master a language. To gain it one of the approaches - extensive reading can be used. In addition to Krashen's suggestions concerning the effectiveness of input, he states that 'insufficient quantity of input' or 'inappropriate quality of input' both count as possible causes of fossilization [12, 44]. Hence, one can conclude from Krashen's model of SLA that input should not be repetitive in nature in order to facilitate SLA. In summary, Krashen's theory of SLA claims that constant access and regular exposure to language input should facilitate SLA only when it is comprehended by the L2 learners with a low affective filter, which might have been modified in one way or another to the learners' level or above, as well as rich in various language forms. However, the Input Hypothesis firmly claims that SLA can only occur when language learners are exposed to certain L2 features that they can fully comprehend. Krashen [22, 442] associated comprehensible language input as being both contributory and variable in SLA.

Based on the average grades of the final assignments, the results confirm our main hypothesis that comprehensible input in language learning, if scientifically programmed, can be successful. However, input alone cannot facilitate L2 learning, as learners cannot develop full linguistic ability in the target language without processing and practicing the transmitted information through interaction.

In spite of all the criticisms around CI, modern research work is emphasizing on the role of CI in teaching and learning a language [23, 348]. More research work is necessary to understand the role of CI. In addition, language learners also need to put effort outside the classrooms in creating CI for themselves. These dual process of creating CI might result in effective language learning [24, 61].

Reading for pleasure requires a wide variety of books from which students can choose at their level. Here teachers can make good use of graded reading books (books written specifically for EFL /ESL students or derived from authentic texts). Establishing a classroom library is a good way to make materials available to students. Because the books are kept in the classroom, they are more likely to be checked out and teachers have more opportunities to refer to them in class. Student choice is the second characteristic of the extensive reading approach. Students choose what to read based on their interests. If a student finds a book too difficult or does not like it, they can switch it out for another. Often students shy away from reading when it is tied to classwork. In a comprehensive reading program, students read primarily for the content of the texts. Teachers can ask students informally about the books they read and encourage occasional mini-presentations of the books or

book discussions, but this should not seem like an obligation to students. Extensive reading outside of class and silent reading in class are also important in this approach. Teachers can do much to help students read extensively outside the classroom. Having a classroom library and regularly asking students to check out books and take them home are some measures that can help.

In summary, the present study aimed to see whether using the comprehensible input could improve the writing skill of Kazakh EFL learners, and whether there was a difference between the learners' scores in this regard or not. The outcomes of the study indicated that this approach significantly improved writing skill of the learners, also the reading habit of the experimental group was improved, as they went on reading for pleasure after the treatment as well. The obtained results may be due the significant role of inputs which the students had received before they produced the language. The comprehensible inputs which the students were subjected to before producing the language greatly helped the students to be able to read English more efficiently. It can be concluded that comprehension proceeds production.

References:

1. Savignon, S. J. (1991). Communicative language teaching: State of the art. *TESOL Quarterly*, 25(2), 261.
2. Krashen, S. D. (1985). *The input hypothesis: Issues and implications*. Lincolnwood, IL: Laredo Publishing,
- 171
3. Echevarria, J., Vogt, M., & Short, D. J. (2013). *Making content comprehensible for English learners*. Boston, MA: Pearson, 81.
4. Klingner, J. K. (1993). Commentary: Comprehensible comments on Neuman and Koskinen (1992). *Reading Research Quarterly*, 28(4), 376-382.
5. Ellis, R. (2012). *Language teaching research and pedagogy*. West Sussex: Wiley-Blackwell, 285.
6. Basturkmen, H. (2006). *Ideas and options in English for specific purposes*. London: The University of Auckland: Lawrence Erlbaum, 94.
7. Chiang, M. (2015). Effects of varying text difficulty levels on second language (L2) reading attitudes and reading comprehension. *Journal of Research in Reading*, 39(4), 21. doi:10.1111/1467-9817.12049
8. Nunan, D. (2003). *Practical English language teaching*. Boston: International Edition, 68.
9. Lao, D., & Krashen, S. (2000). The impact of popular literature study on literacy development in EFL: More evidence for the power of reading. *System*, 28, 269. doi:10.1016/s0346- 251x(00)00011-7.
10. Day, R. R., & Bamford, J. (1998). *Extensive reading in the second language classroom*. Cambridge: Cambridge University Press, 147.
11. Krashen, S. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. New York: PrenticeHall, 21.
12. Krashen, S. D. (1985). *The input hypothesis: Issues and implications*. Lincolnwood, IL: Laredo Publishing,
- 13.
13. Krashen, S., We acquire vocabulary and spelling by reading: Additional evidence for the input hypothesis. *Modern Language Journal*, 73(4)(1989), 440–464, <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1989.tb05325.x>
14. Liu, D., A critical review of Krashen's input hypothesis: Three major arguments, *Journal of Education and Human Development*, 4(4)(2015), 141
15. Zhang, S., The role of input, interaction and output in the development of oral fluency, *English Language Teaching*, 2(4)(2009), 92, <https://doi.org/10.5539/elt.v2n4p91>
16. McLaughlin, B., The monitor model: Some methodological considerations, *Language Learning*, 28(2)(1978), 324, <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1978.tb00137.x>
17. Krashen, S. & T.D. Terrell. (1983). *The natural approach: language acquisition in the classroom*. Oxford: Pergamon Press, 182.
18. Krashen, S. (2003a). *Explorations in language acquisition and use: the Taipei lectures*. Portsmouth: Heinemann, 4.
19. Harris, David P. 1969. *Testing English as Second Language*. New York: Mc. Graw Hill, Inc., 79.
20. Jacobs, Holly L. 1981. *English Composition Program-Testing ESL Composition: A Practical Approach*. London: Newbury House Publishers, Inc., 90.
21. <https://advego.com/text/seo/>
22. Krashen, S., We acquire vocabulary and spelling by reading: Additional evidence for the input hypothesis. *Modern Language Journal*, 73(4)(1989), 442, <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1989.tb05325.x>
23. Scarcella, R., & Perkins, L. (1987). Shifting gears: Krashen's Input Hypothesis. *Studies in Second Language Acquisition*, 9(3), 348
24. Bautista, D., Carolina, D., Alberto, M., & Marulanda, R. (2018). Free voluntary reading: Promoting vocabulary learning and self-directedness. *English Language Teaching*, 11(8), 61.

«ҚАЗІРГІ АНИМАЦИЯЛЫҚ ФИЛЬМДЕР ПРАКТИКАЛЫҚ БІЛКТИ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ»

Özet: Modern animasyon filmleri yeni teknolojik çağın önemli bir parçası haline geldi ve bu, dil öğrenimini eğlenceli bir şekilde organize etmede çok rasyonel olabilir. Dört önemli yabancı dil öğrenme becerisi, ilgili animasyona dayalı özel görevlerle gerçekleştirilebilir. Bu makalede, uygun animasyon filmlerini seçme kriterleri ve temel becerilerin geliştirilmesine yönelik faaliyetler tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: animasyon filmleri, konuşma becerileri, abone olma, okuma, dinleme.

Summary: Modern animated films have become an important part of the new technological age, and this can be very rational in organizing language teaching in a fun way. The four most important skills in teaching a foreign language can be realized through special tasks based on relevant animations. This article discusses the criteria for choosing suitable animated films and types of activities aimed at developing basic skills.

Keywords: animated movies, speaking skills, subscribing, reading, listening

Тілдерді оқыту пәнаралық сипатқа ие, оқу материалына сүйенеді және ғылым-білімнің басқа салаларынан (тарих, әлеуметтану, география, психология, мәдениеттану және т.б.) мәліметтерді талап етеді.

Белгілі болғандай, пәндерді, ең алдымен, лингвистикалық пәндерді оқыту сыртқы факторларға: елдің мемлекеттік және тіл саясатына, оның геосаяси жағдайына, этникалық және демографиялық құрамына тікелей байланысты.

Расында, ХХІ ғасырдағы Қазақстанның тіл саясаты қоғамдағы сан алуан динамикалық үдерістерге жауап беретін, бәсекеге қабілетті, көптілді тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Бұл ретте мемлекеттік тілді одан әрі дамыту мен насихаттауға, орыс тілінің функционалдық мәнін сақтауға, Қазақстанның басқа ұлт өкілдерінің этникалық тілдерін дамытуға, ағылшын тілін кеңінен қолдануға ерекше көңіл бөлінуде.

21 ғасырда мектептерде ағылшын тілін оқытудың мақсаттары, талаптары және нәтижелері өзгерді, соған сәйкес коммуникативті компонентке баса назар аудару керек. Осыған байланысты оқыту үрдісінің өзінде, ең алдымен оқытудың әдіс-тәсілдерін таңдауда өзгерістер орын алууда.

Ағылшын тілін оқытудың заманауи әдістері тілді үйренудің әртүрлі әдістерін ұсынады. Дәстүрлі және инновациялық әдістер өте танымал. Бүгінгі таңда анимациялық оқу фильмдері сияқты әртүрлі материалдарды пайдаланатын интерактивті әдістер зерттеушілер, мұғалімдер мен әдіскерлер арасында үлкен қызығушылық тудыруда.

Соңғы жылдары мектепте жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі жиі көтерілуде. Бұл жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқытудың жаңа формалары мен әдістері, оқу процесіне жаңаша көзқарас. Шет тілдерін оқытудың негізгі мақсаты – мектеп оқушыларының коммуникативті мәдениетін қалыптастыру және дамыту, шет тілін практикалық меңгеруге үйрету.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында білім беру мазмұнын жаңарту басты мақсат болып табылады, яғни, білім беру бағдарламасын жаңарту жағдайында мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін арттыру және критериялды бағалау жүйесін енгізу.

Сабақта жаңа педагогикалық технологияларды пайдалана отырып, ағылшын тілін оқыту үдерісіне жаңа көзқараспен қарауға және тұлғаны қалыптастырудың психологиялық механизмдерін меңгеруге, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болатынына көз жеткізу керек.

Заманауи озық технология шет тілі мұғаліміне бейнежазбаны пайдалану арқылы тіл үйретудің ең оңай және ыңғайлы әдісін ұсына алады. Бұл жағдайда мұғалімдер өздерінің қосымша материалдарын немесе материал фрагменттері бар материалды пайдалана алады [1, 251]. Кез келген оқу құралын (жазбаша материалды, тақталарды, карточкаларды,

анықтамаларды және т.б.) оқыту принциптеріне сай біріктіре қолдануға болады. Көптеген мұғалімдер үшін бейне жазба әлі де жаңа тәжірибе болып табылады.

Мұғалім үшін фильмдегі анимациялардың бейне фрагменттерін көрсету тіл үйрену құралы ретінде өте маңызды. Қолданылу жолдары келесідей:

Біріншісі – қызығушылық арқылы үйрету. Жағдайдың шынайылығына байланысты балалар мен жасөспірімдердің теледидар мен кино арқылы оқуға деген қызығушылығы артады. Осы әсерлі көріністер мен дыбыстардың үйлесуі тілді басқа аспаптарға қарағанда түсінікті етеді [2, 689].

Фильмді кез келген деңгейде тілді бекіту және қарқынды курстың басты ерекшелігі ретінде дағдыларды қалыптастыру үшін қосымша материал ретінде пайдалануға болады.

Сонымен қатар, бейне-интенсивті курстар әсіресе бастауыш сынып оқушылары бар мектептер үшін өте маңызды. Сабақта бейнематериалдарды пайдаланудың да қатысушылардың сөйлеу және тұлғалық дағдыларын дамыту үшін маңызы зор екенін атап өткен жөн. Ағылшын тілін оқытуда анимациялық фильмдерді пайдалану мотивацияның екі түрін дамытады. Мотивацияның өзі фильм қызықты болса, қатысушыға тілді түсінуге көмектеседі [3, 365]. Бұл жағдай жеке тұлғаның қабілетін ашуға және оны одан әрі жетілдіруге көмектеседі. Фильм көрерменнің қызығушылығын көріністермен ғана арттырып қоймай, фильмдегі тілді түсінуі де керек. Көркем фильмнің тағы бір жетістігі – қатысушылардың бұл туралы хабардар болуына көмектесу. Сондықтан, басты назар қатысушының көргеніне аударылады. Мұндай мақсаттарға жету фильмді жүйелі түрде көрсету, екіншіден, дұрыс әдістемелік ұйымдастыру арқылы ғана жүзеге асады.

Айта кету керек, көркем фильмді сабақта пайдалану тағы бір ақпарат көзі болып табылады. Бұл әдістемені қолдану қатысушының жан-жақты дамытады, яғни, ең алдымен хабардарлық пен есту, назар салу қабілетін арттыруға көмектеседі. Мұндай жағдайда фильмге назар аудармаған студенттердің өзі мазмұнға назар аударма бастайды. Оның үстіне интенсивті назар есте сақтау процесіне аударылады [6, 350]. Осы себепті оқу процесінде фильмді пайдаланудың әсері аудитория мен қатысушының бақылауына, есте сақтау қабілетін арттыруға және ұзақ мерзімді есте сақтау қабілетін дамытуға, оқуға ынталандыруға және сөйлеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Айқындай келе, физиологтар мен психологтардың білім беру ақпаратын қабылдаудағы сезім мүшелерінің тең емес мүмкіндіктері туралы ілімдерін басшылыққа алу өте маңызды. М.И. Бобнева, Л.П.Вечкер, П.И. Гальперин, Л.Б. Ительсон, Б.Ф.Ломов, А.В. Напалкова және т.б. зерттеулері бойынша, сыртқы әлеммен байланыс арналарының ішінде визуалды тарату арнасы ең үлкен өткізу қабілетіне ие [6, 10-11]. Яғни, егер есту мүшелері бір уақыт бірлігі үшін 1000 ақпарат бірлігін қабылдаса, онда көру органдары 100 000 ақпарат бірлігін өткізеді, соның нәтижесінде адам көру органдарының көмегімен барлық ақпараттың 80% -дан астамы қабылданады.

Демек, визуалды білім беру ақпаратын қабылдау процесінде визуалды рецепторлар басым болып табылады және суреттің динамикасы, түсі және табиғилығы сияқты факторлар мұнда маңызды рөл атқарады. Алайда, оқу іс-әрекетінде тек бір анализатормен шектелу жеткіліксіз, мысалы, көру немесе есту. Оқушылардың танымдық белсенділігі белсенді, тиімді, терең мағыналы және толыққанды болуы үшін визуалды және есту анализаторларын қосу қажет. Бұл идеяны К. Д. Ушинский білдірді, ол былай деп жазды: "Сезім мүшелеріңіз әсерді немесе әсер ету тобын қабылдауға неғұрлым көп қатысса, бұл әсерлер біздің механикалық, жүйке жадымызда соғұрлым күшті болады, дәлірек айтсақ, олар сақталады және есте сақтау үдерісі жеңілдейді." [7, 346].

Мұны ЮНЕСКО деректері де көрсетеді, оған сәйкес адам есту арқылы ақпараттың 15% қабылдайды, көру арқылы ақпараттың 25%-ын қабылдайды және бірге тыңдау және көру арқылы 65% қабылдайды.

Университетте көп жылдық сабақ беру тәжірибесі экрандық-дыбыстық құралдарды пайдалану оқытылатын тақырыптар үйлесімді болуы керек екенін дәлелдейді. Тақырып және материалдар сәйкестігі, оқу процесін оңтайландыруға және дидактиканың маңызды

принциптерін – анықтықты, ғылыми оқытуды іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ол психологиялық, педагогикалық және материалдық алғышарттардан шығуы керек және анимациялық құралдарды пайдаланудың тиімділігі тек жүйелі және ұтымды пайдалану арқылы мүмкін болатынын есте ұстаған жөн. Дегенмен, барлық оқу тәсілдерін қатарынан қолдану оқу процесін оңтайландыра да және белсенді де етпейді. Ол үшін әртүрлі құралдардың бар арсеналын кешенді қолдану қажет және оларды тану процесінде тыңдаушылардың сезімдерін мүмкіндігінше қолдану керек. «Мұғалім, - Қ.Д. Ушинский дейді, - есте сақтау әрекетіне мүмкіндігінше көп сезім мүшелерінің – көздің, құлақтың, бұлшық ет қимылын сезінудің, тіпті мүмкін болса дәм иісінің де қатысуын қадағалау керек [7, 117]. - 118].»

Көркем фильмдерді сөйлеуге үйретуде қолданудың тиімділігі тек оқу жүйесіндегі орнына, анимациялық фильм сабақтарының құрылымы қаншалықты дұрыс ұйымдастырылғанына және көркем фильмдерді оқи білуге қойылған міндеттер мен оқу мақсаттарына байланысты емес. Сөйлеу дағдыларын үйрету үшін қолдануға болатын бейне құрылымының кезеңдері бар:

1. Алдын ала көрсету кезеңі.
2. Фильмді толық көрсету кезеңі.
3. Негізгі мазмұнды түсінуді бақылау.

4. Тілдік дағдылар мен эмоцияларын дамыту және қажеттілікке байланысты үзіндіні қайта көрсету.

5. Қатысушыға фильмнің атауы берілгеннен кейін фильмнің қандай болатыны туралы ойлануын сұрау ұсынылады. Фильмді түсіну және белсенді меңгеру үшін жаңа сөздік беріледі.

6. Фильмді көрмес бұрын көрермендерге фильм бөлімі туралы бірнеше сұрақтар қойылады.

7. Мазмұнын түсінуді бақылау. Ең алдымен көрермендер сұрақтарға жауап береді.

8. Сөйлеу дағдылары мен қабілеттерін дамыту.

Сөйлеуді дамыту әр түрлі тапсырмалар арқылы жүзеге асады. Әрбір тапсырманы орындау үшін көрермен фильмнің мағынасын түсініп қана қоймай, фильмдегі сөйлеу мәнері мен сөздерді пайдалана отырып, әрбір туындыны танып, кейіпкерлерге мінездеме беріп, оқиғаларды бағалай білуі керек.

Олай болса, оқу үрдісінде әр түрлі оқу құралдарын кешенді пайдалану, ұтымды және эмоционалды үйлестіру оқушылардың танымдық белсенділігін, олардың бағалау пайымдауларын қалыптастырады және бір мезгілде ой мен сезімге оқу-тәрбиелік әсер етеді [4; 8; 5].

Нақты анимациялық фильмдермен жұмыс жасамас бұрын анимациялық фильмді таңдауда маңызды алғышарттарды сақтау керек. Фильм тек оқу құралы ретінде ғана емес, жоғары сапалы, жастардың көңілінен шығуы керек. Жасөспірімдер ұнататын анимациялық фильмдердің көптеген түрлері бар болғандықтан, біз бұл жағдайға үлкен мән бердік. Дегенмен, кез келген анимациялық фильмдер білім беру элементі ретінде пайдаланыла бермейтінін атап өткен жөн. Қазір ағылшын тілінде мыңдаған анимациялық фильмдер бар. Фильмдерді жинау кезінде олардың түпнұсқа тіліне, түпнұсқа желісіне, шыққан еліне, көрсетілу уақытына және эпизодтар санына назар аудару керек. Басқа сипаттамалар төменде тандалғандай шет тілін үйренуде маңызды рөл атқармайды. Шығару күні алынып тасталды, өйткені біз ескі және дәстүрлі емес, негізінен заманауи анимациялық фильмдерді қарастырамыз. Алайда, мұнда кейбір анимациялық фильмдер бұрын шығарылып, қайта шығарылды. Олардың себептерін төменде көруге болады:

1-Кесте – Таңдау негіздемелері

<i>Критерий</i>	<i>Түсіндіру</i>
1	2

Түпнұсқа тіл	Бұл өте маңызды, өйткені тілді үйрену фильмді шынайы, мақсатты тілде көру кезінде жүзеге асырылуы керек. Басқа тілдерден ағылшын тіліне немесе басқа тілге аударылған анимациялық фильмдер дұрыс нұсқа ретінде саналмайды. Жасөспірімдер арасында ағылшын тілінде емес, көп көретін және сүйікті мультфильмдер көп. Мысалы, жапон тілінде «Наруто», «Өлім жазбасы», орысша «Фикстер», «Маша мен аю», голланд тілінде «Смурфтар» және т.б. Дұрыс тіл ағылшын (американдық немесе британдық) болуы керек.
Шығарылған елі	Тілді үйренумен бірге оның менталитеті мен мәдениетін білу керек, сондықтан біздің критерийлеріміз бойынша шыққан елі АҚШ немесе Ұлыбритания болуы керек.
Платформа	Оқушылар тілді меңгере алатын платформа қолжетімді болуы керек. Ең қолайлысы - теледидар.
Ұзақтығы	Зейіннің бұзылуы сабақ басталғаннан кейін 10 минуттан кейін орын алады, содан кейін сабақтың соңына қарай 3-4 минут сайын зейіннің бұзылуы орын алады. Сондықтан эпизодтардың идеалды ұзақтығы 10-нан 15 минутқа дейін болуы керек.
Эпизодтардың саны	Неғұрлым көп қайталанса, соғұрлым жақсы. Кейіпкерлер бірдей тіркестерді жиі айтатындықтан, олар есте қалады.

Шетел тілдерін оқыту процесі мәдениеттердің тікелей және делдалдық диалогына қатысу қабілетін қалыптастыруға арналған.

Жоғарыда айтылғандай, практикалық мақсатқа күрделі міндеттер арқылы қол жеткізуге болады. Сөйлеу әрекетінің әрбір түріндегі нақты міндеттер:

1) сөйлеуде: хабарлау (әңгімелеу, жария ету, т.б.); түсіндіру (сипаттау, нақтылау, нұсқау, т.б.); бекіту (ұсыну, кеңес беру, баса айту, қолдау, мақтау, алғыс айту, т.б.); айыптау (сын, дәлелдеу, жоққа шығару, айыптау, қарсылық білдіру, т.б.); сендіру (дәлелдеу, дәлелдеу, сендіру, көндіру, талап ету, т.б.);

2) жазбаша түрде: өз мәлімдемелерін және басқа адамдардың мәлімдемелерін жеткілікті жылдам жазу мүмкіндігі; оқылған материалды түрлендіре отырып мазмұнын жазу; айтылар сөздің жоспарын немесе тезисін жазып алу; хат, рецензия, аннотация жазу;

3) оқуда: газет немесе журналдағы мақаланы тез оқи білу; қатынасқа жеткілікті оқудың барлық функцияларын білу;

4) тыңдауда: жанды қарым-қатынаспен және радиобағдарламалардың, дыбыс жазбаларының жалпы мағынасымен шынайы сөйлеуді қалыпты қарқынмен түсіне білу [9, 187-191].

Анимациялық фильмдерге негізделген тапсырмалар тілдің осы төрт компонентін біріктіретіндей етіп құрастырылған.

Фильм - жаттығулар мен тапсырмаларды құрайтын негіз. Болжамды тапсырмалардың мысалдарын төменде көруге болады:

- 1) фильм туралы сұрақтарға жауап беру;
- 2) сюжетке, нақты сөздерге сұрақтар қою;
- 3) эпизодтың тақырыбын ойлап табу;
- 4) сөзге анықтама беріңіз;
- 5) жаңа сөздікке сүйене отырып, кейіпкерге мінездеме беру, белгілі бір орынды сипаттау, эпизодты қайталау;
- 6) кейіпкерлерді, олардың жүріс-тұрысын, сөйлеуін, өмір салтын, үйін салыстыру;
- 7) белгілі бір кейіпкер туралы өз пікіріңізді білдіріңіз, оның болашақ іс-әрекетін болжаңыз.

Дегенмен, бұл тапсырмалар тілдің әртүрлі аспектілеріне бағытталған. Біздің жұмысымызда тілдің компоненттері алдында нәтиженің нақты шекаралары қажет. Негізінде анимациялық фильмдердің көпшілігі адамның сөздік қорын байыта алатыны анық. Қазіргі кезде біз сөздік қорымыз сөйлеу, оқу, тыңдау және жазумен де тығыз байланысты. Егер сөйлеуде және жазуда сөздік біреуге әңгіме тақырыбын байланыстыруға мүмкіндік берсе, тыңдау мен оқуда тілдік бірліктің жалпы мағынасын түсінуге көмектеседі.

Ағылшын тілінде жазу дағдыларын жақсартудың тамаша тәсілі - қызықты тапсырмаларды орындау. Біздің жағдайда сол тақырыпта, анимациялық фильмге негізделетін болады.

Сөздік сөздерден әңгіме – бұл біздің тәжірибемізде қолданылған үлгілік тапсырма. Бұл тапсырманы орындау үшін студенттерге сөздік тізімі қажет. Енді олар тізімдегі сөздерді мүмкіндігінше көп қолданатын әңгіме жазады. Олардың мақсаты – осы тапсырмаға қанша уақыт берілгеніне байланысты мәтінге 10-20 сөз енгізу. Оқушылар көңілді болуы мүмкін және аяқталған әңгіменің мағынасы мен сюжеті болуы мүмкін.

Бұл тапсырманы жүзеге асырудың бірі ретінде Phines және Ferb анимациялық шоуының алғашқы екі эпизоды болуы мүмкін. Олар «Rollercoaster» және «Кэндис басын жоғалтады» болды. Олардың ішінен қайталанатын күрделі сөздер мен сөз тіркестерін таңдадық. Олар: rollercoaster, to be in charge, platypus, flyer, buckle, peccable, locate, resemblance, remain, stunning, frozen, miss, huge, carve, impeccable, behold, restore, brilliant. Студенттердің мақсаты қысқа мерзімде сюжеттің мазмұнын жазу үшін осы сөздердің барлығын қосу болды. Екінші жағынан, бұл сөздер сюжетті жаңғыртуда негізгі сөздері болып табылады. Мұны аяқтауға шамамен 15 минут жеткілікті; дегенмен, барлық студенттер 20 минутта аяқтауы қажет.

Сөйлеу кез келген тілдің ең практикалық компоненті болса керек. Нысаналы тілде сөйлейтін әңгімелесушілермен еркін сөйлесу үшін студенттерді еркін тілде сөйлеуге үйрету маңызды.

Бұл жерде сөйлеуді жетілдірудің ең тиімді әдістерінің бірі - *әңгімелеу*. Әңгімелеу қолдануға тұрарлық, өйткені біріншіден, олар аудит дағдыларын үйренеді, бұл ең бастысы. Екіншіден, студенттер лексика мен тілдік құрылымдарға бейсаналық түрде назар аударады, бұл олардың өз сөзінде қолданылуына ықпал етеді. Үшіншіден, мотивация. Әңгіме қызықты болса, оқушылар сөйлегісі келеді. Және де, олар мұны шет тілі арқылы қалай жасауға болатынын ойлайтын болады. Біздің жағдайда анимацияның бір эпизодын көргеннен кейін сюжетке байланысты әртүрлі тапсырмалар дайындадық.

1-тапсырма. Тыңдалған әңгімені талқылаңыз. Сонымен бірге сұрақты дұрыс қойып, жауап беруге дағдыланады. Біз студенттерге анимациялық фильмнің бір эпизодының бүкіл сюжетін қамтитын сұрақтар бердік. Эпизод «Adventure Time» фильміндегі «Принцесса печенье» болды. Сұрақтар келесідей болды:

13-кесте – Қорытынды сұрақтар

1. Қалай ойлайсындар, Сағыз ханшайымы немесе Печенье істерінің кімдікі абзал болды? Неліктен? Сіз кімді қолдайсыз?
2. Джейк дұрыс шешім қабылдады ма? Неге (жоқ)? Егер сіз Джейктің орнында болсаңыз, сіз де солай етер ме едіңіз?
3. Әділдік бар ма? Сіз әділдік немесе әділетсіздік болған жағдайды кездестірдіңіз бе?

Сұрақтар студенттерге өткен шақтан екінші шартты сөйлем түріне дейінгі тілдің әртүрлі грамматикасын қолдануға көмектесетіндей етіп құрастырылған.

Ағылшын тілінде сөйлеуді тыңдау дағдысы шет тілін үйренудің бүкіл процесіндегі негізгілердің бірі болып табылады. Тыңдау адамды сөйлеуге итермелейтіндіктен, яғни тағы бір негізгі дағды – сөйлеуді дамытады. Ең бастысы, ағылшын тілін есту арқылы қабылдау, дағды екенін есте ұстаған жөн және оны дамыту маңызды міндет болып табылады. Тыңдау дағдыларын жетілдірудің бірден-бір жолы – есту қабілетін сөйлемдегі сөздерді ажыратуға және түсінуге жаттықтыру [10, 160].

Тыңдау тапсырмасын орындау ретінде «Adventure Time» фильміндегі «Принцесса печенье» эпизоды тамаша үлгі бола алады. Біз қажетті сөздер үшін бос орындар бар кейіпкерлердің сөздерін дәл таңдадық. Бос орындарды толтырғаннан кейін оқушылар айтылымдарды иелерімен жұптау керек.

Бос орындарды дұрыс сөздермен толтырыңыз (1 сөзден артық емес):

1. Yeah. Yeah and I could wear all black and I could be like, you know, like, your ____ .

2. No, Princess! You are problem – the problem princess! Just gimme that ____!
3. Okay, okay. How about I give you a big cowboy hat? Then will you let the ____go?
4. Hmm. (walks up to it) (to radio) Looks like a false alarm, Cookie. It's just some kid's Baby _____. Hee-yah! (kicks it away)
5. I was the new guy at the Candy _____. They called me Baby Snaps. I tried to make friends with the other kids.
6. Whoa, whoa, wait! It doesn't have to be like this! You don't need that crown. You could start over, man. You can start a new ____ your own ____, where everyone can be whatever they wanna be. I can be the mailman and you? You can be the princess. And_____.
7. No. That cookie is a _____. Once the hostages are safe, Cookie goes in my dungeon – in my dungeon for his life.
8. No, everything's gonna be fine. I won't let them put you in the _____. Just let me talk to them.
9. Ah-ah-ah! Man, that horse ain't no good; that's a _____ horse.

Кім не айтты? (сөйлем нөмірін жаз)

Finn: _____

Jake: _____

Princess Bubblegum: _____

Princess Cookie: _____

Chipolina: _____

Оқу - негізгі тілдік дағдылардың бірі ғана емес, сонымен қатар қажетті ақпаратты алудың негізгі тәсілдерінің бірі. Қазіргі ақпараттық қоғам үшін халықаралық қатынас тілі ағылшын тілі болғандықтан, адам бұл тілді оқуға міндетті, тек ағылшын тілінде сөйлеу жеткіліксіз.

Фонограммамен оқу белгілі бір сөйлеу тапсырмасымен орындалатынын ескеру өте маңызды. Бұл айтылған сөздің мәнерлілігін де, экспрессивтілігін де, синтагматикалық сипатын да беретін мағыналы және интонациялық оқу болуы керек.

Бұл тапсырманы «Muzzy in Gondoland» бірінші бөлімі арқылы орындауға болады. Онда кейіпкерлер бір-бірін меңзеп бейнелейді.

“Bob: And she’s beautiful.

Corvax: Yes, she is.

Sylvia: He’s brave and he’s clever (pointing at Bob)

Corvax: No, no! I’m clever. I’m clever. Clever! Clever! (angrily)”

Бұл бірінші эпизодтың субтитрлерінің қысқаша мысалы болды. Бірінші сөз тіркесінде жаңа сөздің мағынасы берілсе, кейінгісінде аудармасыз түсініп, көп қабылдау болғандықтан оқушы есте сақтауы керек.

Анимациялық фильмдерді ағылшын тілін оқыту құралы ретінде пайдалана отырып, фильмдермен жұмыс сөздік қорды толықтырады, ағылшын тілін есту арқылы қабылдауды жақсартады, ақпаратты қабылдауға әсер етеді, сөйлеуді дамытуға көмектеседі деп қорытынды жасауға болады.

Мультфильмдердің айқын артықшылығы - оларда орасан зор ақпарат бар және оны оқушылардың санасына жеткізе алады. Бұл өз кезегінде студенттердің ынтасын арттыруға, оқытуды белсенді етуге көмектеседі. Сонымен қатар, оқушылардың белсенділігін арттыру, оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуіне ықпал ету нәтижесінде оқушылардың білім деңгейінің өсуіне әкеледі. Дегенмен, мультфильмдер жағымсыз ақпарат пен сленгтер сияқты ауызекі тіл элементтерін алу жағдайында кейбір кемшіліктерді тудыруы мүмкін. Сонымен қатар, анимациялық фильмдерді көргенде оқушы ақпаратты қабылдауға күш салмайды. Оқыту және онымен байланысты нәрселер пассивті жүреді. Нәтижесінде бұл қиялдың және абстрактілі ойлаудың болмауына әкелуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Суворова Н.А. Интерактивное обучение: новые подходы. – М., 2005. – 167 с.
2. Ur P. A course in language teaching. Practice and theory. – Cambridge University Press, 1996. – 389 p.
3. James C. Errors in Language Learning and Use. Exploring Error Analysis. –Routledge, 1998. – 320 p.
4. Rod E. The Study of Second Language Acquisition. – Oxford University Press, 2008. – 1170 p.

5. Brown D.H. Principles of Language Learning and Teaching. – Pearson Education ESL, 2006. – 410 p.
6. Сладкевич Б.Г. Технические средства обучения в педагогическом институте: учебное пособие. – Л.: Ленингр. пед. ин-те, 1973. – 130 с.
7. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. – М.: Изд-во Акад. РСФСР, 1930. – 401 с.
8. Jane W. Teaching English Through English: A Course in Classroom Language and Techniques. – Longman ELT, 1982. – 126 p.
9. Burns A., Siegel J. International Perspective on Teaching the Four Skills in ELT. Listening, Speaking, Reading, Writing. – Palgrave Macmillan, 2018. – 259 p.
10. Ridnour K. Managing Your Classroom. – Association for Supervision and Curriculum Development, 2006. – 189 p.

Әбдіқадырова А.Қ., Кузембекова Ж.Ж.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан

ЖАҒАНДАНУ МЕН ӘЛЕМДІК МӘДЕНИЕТ: ЖАСТАР ТІЛІНІҢ АНГЛИЦИЗМДЕНУІ

Özet: Bu makale, İngilizce'nin gençlik konuşması üzerindeki dinamik olarak artan etkisine ve Kazakça'da küreselleşmenin etkisi altında yeni kelimelerin ortaya çıkmasına ve gençlik dilindeki Anglizizmlere odaklanacaktır. Modern zamanlarda, yeni bir bilgi akışı, teknolojik araçlar ve fenomenler için yavaş yavaş yeni bir isim, İngilizce eşdeğeri tanıtılmaktadır. Bilimsel, teknik, finansal, bankacılık, spor ve hatta kültürel kelime hazinesi dünya birleşmesinde sistematik hale getirilmiştir. Bütün bunlar bilimsel ilerleme, medeniyet için tutku dilinde kendini gösterir. Mevcut durum göz önüne alındığında, birçok dilbilimci yabancı kelime dağarcığını alaka olarak görmektedir, çünkü girilen kelimelerin penetrasyonu giderek daha sık hale gelmektedir. Özellikle endişe verici olan şey, İngilizce argo kelimelerinin ve türevlerinin gençlerin günlük konuşmasında sıklıkla bulunması gerçeğidir. Şimdi etrafımızdaki gençlerin ne hakkında konuştuklarının her zaman net olmadığı fark ediliyor. Bunun nedeni, gençlerin düşüncelerini ve duygularını yabancı dil araçlarıyla ifade etmelerinin daha kolay olmasıdır. Bununla birlikte, dil bilimcilere gençlik argo için Kazakça bir alternatif sunmaya çalışmalılar.

Anahtar kelimeler: küreselleşme, ödünç alınan kelimeler, anglikizm, argo ve aydınlar.

Summary: This article will focus on the rapidly growing influence of the English language on the youth's speech and the emergence of new words in the Kazakh language under the influence of globalization, as well as anglicisms in the youth language. In our time, a new name, the English equivalent, is gradually being introduced into use for new information flows, technological means and phenomena. Scientific, technical, financial, banking, sports and even cultural vocabulary are being systematized in the global unification. All this is reflected in the language of passion for scientific progress, civilization. Taking into account the current situation, many linguists consider foreign vocabulary relevant, noting that the penetration of incoming words is becoming more frequent. Of particular concern is the fact that words from English slang and their derivatives are often found in the everyday speech of young people. It is noticed that today it is not always clear what the teenagers around us are talking about. Because it is easier for young people to express their thoughts and feelings using the means of a foreign language. However, linguists should try to offer the Kazakh equivalent of youth slang.

Keywords: globalization, borrowing words, Anglicism, a slang and calque.

Тілдердің өзгеруі, дамуы, сөздік қорының жаңаруы және семантикалық өзгеріске ұшырауы – табиғи құбылыс. Ең бірінішіден, тіл – қоғамдағы әртүрлі өзгерістерге ұшырайтын қарым-қатынас құралы. Соңғы уақытта жағандану үдерісі әсерінен бұл ауысулардың көпшілігі лексикада сөзсіз өз ізін қалдыруда [1, 69].

Барлық тілде басқа тілден енген сөздер болады. Жаңа сөздердің енуі табиғи және тұрақты тілді дамыту процесі, бұл халықтар арасында олардың тарихының әртүрлі кезеңдеріндегі қатынастарын көрсетеді (саяси, әскери, экономикалық, мәдени). Шетелдік сөздерді білу адамның көкжиегін кеңейтеді, оны басқа тілдер әлемімен таныстырады, оған замануи өмірде жақсы бағыт-бағдар береді. Шетелдік сөздердің енуі – қазіргі тіл дамуының бір жолы. Адамдар, елдер, мемлекеттер олар бір-бірімен өзара тығыз байланыста. Бүгінгі

заманауи әлем ағылшын тілін жоғары әлеуметтік мәртебесі бар, әлемдік тіл ретінде жұмыс істеу ауқымы кеңейіп келе жатқан тілге айналғанын көрсетеді. Қазақ БАҚ, әсіресе теледидар, ана тіліміздің «англицизмденуіне» әкелуде. Мәселен, брифинг және ток-шоу сияқты лексемалар, бұқаралық ақпарат құралдарының арқасында кеңінен таралды [2, 104].

Шетелдік сөздердің енуі – бұл ең алдымен, адамның даму тәсілі [3, 45]. Халықаралық қатынастардың дамуының арқасында жастардың сөйлеу тіліне және олардың ана тілінің сөздік қорына тікелей тілдік байланыс үлкен әсерін тигізеді. Жаңа шетелдік сөздердің пайда болуы бір жағынан жастардың сөздік қорын толықтырады, ал екінші жағынан, тіл өзіндік ерекшелігі мен әдемілігін жоғалтады. Лингвистер мен филологтар шет тілінен кірме сөздердің аландатарлық қарқынға жеткенін атап өтті. Олар Ағылшын сленгі барған сайын, жастардың сөйлеуінде жалпы сөздік қорының 25% құрайтынын растайды. Шетелдік сөздердің көмегімен жастарға өз ойларын және сезімдерін білдіру оңайырақ [4, 8].

Ефремованың түсіндірме сөздігінде [5, 11] «Англицизм» ұғымына келесідей анықтама берілген: ағылшын тілінен алынған сөз, өрнек немесе ағылшын тіліне тән модельге негізделген сөйлеу айналымы. Бүгінгі таңда жастар қоғамында англицизмге деген құштарлық сөнге айналғандай. Кей жастар қарым-қатынас барысында ағылшынша сөйлеп, беделді болып көрінгісі келеді. Жоғары қарқынды техникалық прогресс бүкіл әлемде көш бастап тұрған мемлекет Америка болғандықтан, бізде қалыптасқан стереотип бойынша сол тілде сөйлей білу жоғары мәдениет пен абыройға лайықты болып саналады.

Лингвистикалық философияның белгілі ғалымы Қ. Ханазаров «Жаһандану ешбір жағдайда қолданыстағы тілдерге зиян келтіруге бағытталмаған объективті процесс. Дегенмен, ол тілдердің өзінің жылдамдауы және кеңеюі арқылы мыңдаған тілдердің негізінен шағын ұлттардың, халықтардың, тайпалар мен ұлыстардың тілдеріне негізін жойып жібереді» [6, 130].

XX ғасырдың басында ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынас тіліне айналды. Бұл ағылшын тілі бүгін «Лингва франканың» бір түрі ретінде қызмет етеді – өз ана тілі туған ағылшын емес адамдардың үшін, әлемдік тілде жаһандану дәуіріндегі қауымдастықтардың халықаралық қатынас тілі [7]. Соңғы онжылдықтарда ғалымдар жаһандану процесін – қоғамның даму процестері дейді. Бұл салыстырмалы түрде жаңа термин ғылыми және саяси әдебиеттерде кең қолданылады, қоғамдық-ғылыми пәндердің әрқайсысына оның ерекше маңыздылығы бар.

Бұл мақалада біз жаһандану тұжырымдамасын «әлемдік үдерістің экономикалық, саяси және мәдени интеграциясы және біріздендірілуі» ретінде қарастырамыз [8, 6]. «Тіл мен «мәдениет» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар болғандықтан, сол себепті бұл зерттеуде мәдени жаһандану үдерісі маңызды болып табылады. Қазіргі таңда қандай да болсын фильм, кітап, бейнебаян барлық елдерге дереу тарап, оқырмандар арасында лезде танымал болады. Мәдени жаһандануда интернеттің рөлі айтарлықтай айрықша.

Бір жағынан бұл дүние жүзіндегі белгілі бір мәдениеттер түрлерін танымал ету болса, екінші жағынан, танымал халықаралық мәдени құбылыстар ұлттық мәдениетпен орны алмастырылуы мүмкін. Көптеген адамдар мұны ұлттық мәдени құндылықтарды жоғалту деп санайды және ұлттық мәдениеттің жандануы үшін күреседі.

Тіл халықаралық сипатқа ие болып жаһандану нәтижесінде, ол тілде сөйлейтін адамдарда белгілі бір билік иесі бар секілді. Ағылшын тілінде күш, билік, саяси, әскери деп түсініледі, ал қазіргі қоғам – ғылыми-техникалық, экономикалық, мәдени көшбасшылық ретінде түсініледі. Мұның бәрі ағылшындардың әлем чемпионаты болып шығуына әкелді [2, 106].

Қазіргі қоғамдағы ағылшын тілін білудің маңыздылығы әртүрлі салаларда:

1. Ағылшын тілін білу – табысты мансап үшін қажетті критерий.
2. Ағылшын тілі – халықаралық қатынас тілі.
3. Ағылшын тілі – бизнес тілі. Халықаралық нарыққа шығуды қалайтын барлық ірі бизнесмендерге ағылшын тілін жоғары деңгейде меңгеру жеткілікті.
4. Ағылшын тілін білу беделді шетелдік университеттерде оқуға мүмкіндік береді.

5. Қызықты және қажетті әдебиеттердің көпшілігі ағылшын тілінде басылады. Өздеріңіз білетіндей, ақпаратты бұрмалауға бейім және автордың идеясын толық жеткізе алмайтын аударманы күтуге тура келеді.

6. Интернеттегі қажетті ақпараты бар беттердің көпшілігі ағылшын тілінде таратылады [9, 204].

7. Барлық халықаралық жарыстар мен конференциялар ағылшын тілінде өтеді.

8. Компьютерлік бағдарламалар мен қосымшалардың көпшілігі ағылшын тілінде жазылған.

Кез келген тілде жаңа сөздердің енуі маңызды, өйткені олар тілдің қызмет ету және тарихи өзгеру процесінің құрамдас бөлігі және сөздік қорын толықтырудың негізгі көздерінің бірі болып табылады. Кірме сөздер лингвистикалық қауымдастықтар арасындағы этникалық, әлеуметтік, экономикалық және мәдени байланыстар фактілерін көрсетеді [7]. Кірме сөздер процесі лингвистикалық қызметтің негізі, әрі жаһандану мәдениетін біріктіру интеграциясы болып табылады.

М. А. Брейтер орыс тіліне ағылшын сөздерінің енуінің бірнеше жолын атап өтті [7, 49]. Осындай жолдармен сөздердің енуі тек орыс тілінде ғана емес, қазақ тілінде де орын алып жатыр.

I. Сөздердің тікелей енуі – сөздің бастапқы мағынасынан еш айырмашылығы жоқ сөздер: top-model – топ-модель, chips – қытырлақ картоп, чипсы.

II. Гибридты – бір сөзі ағылшын тілі, екінші сөз басқа тілден құрылатын күрделі сөздер: SMS-мәтін, жаңалықмейкер, бешбармақshow және т.б.

III. Калька – шеттілдік сөздердің үлгісі бойынша сөздер мен сөз тіркестерін көшіру, енгізу, калькалаудың кең тараған төрт түрін кездестіруге болады.

a) Жартылай фразеологиялық – тіркескен сөздің бір компоненті аударылмайды: straight barter – тікелей бартер.

b) Толық фразеологиялық калькалар – екі компоненті де калькаланады. Green power – ақша күші.

c) Нақты фразеологиялық калькалар – мазмұны дәлме-дәл. Kill birds with one stone – бір оқпен екі қоян ату.

d) Сөзжасамдық калькалар – шет тілі сөзінің түбірі сақталып, қазақ тілінің қосымшасы жалғануы арқылы жасалады. Planning – жоспарлау (пандау), manager – басқарушы.

IV. Жаргон – адамдардың бейресми тез ойларын жеткізу үшін қолданатын сөздері: crazy – ақымақ, рофл – мазақ ету, кринж – ұят.

V. Экзотизмдер – белгілі бір ұлтты сипаттайтын сөздер басқа халықтардың әдет-ғұрыптарын сипаттау кезінде қолданылады. Бұл сөздердің айрықша ерекшелігі синонимдері жоқ. Мысалы: hot-dog - хот-дог, cheesburger – чизбургер;

VI. Композиттер – екі ағылшын сөзінен тұратын сөздер, мысалы: photoshop – фотошоп (графикалық редактор), (photo – фотосурет, shop – дүкен).

Ең жаңа англицизмдердің шамамен 15%-ы тілде сәйкес атауының жоқтығынан алынған: виртуалды, инвестор, спонсор, спрей, секанд-ханд, хот-дог және т.б. Ағылшын сөздердің көптеп енуіне себебін айта кететін болсақ: айтуға оңай және қысқарақ. Кейбір сөздер бұрын игерілген немесе орыс және қазақ тіліндегі бірліктерді ығыстырып жіберді, мысалы, киім үлгісі орынына «look», жеңілдік орынан «sale» сөздерін бүгінгі таңда қолданылып жүр.

Жастар жаңашылдыққа, өзгерістерге тез бейімделгіш келетіндіктен, бүгінгі таңда жастардың сөйлеу тілінде англицизмді тілдік қолданыстарында байқаймыз. Жастардың сөйлеуіндегі англицизмдерді бірнеше тақырыптық топтарға бөлуге болады: сән, кино, ғаламтор, музыка, спорт, бұқаралық және жастар мәдениеті.

Сәнді киім кию, дүкендерді аралаумен көп уақыт өткізетін жастар өз сөздерінде кейбір ағылшын сөздерінің аудармасын білместен киім атауларын айтып жүр. Long sleeve – ұзын жеңді киімді, тікелей «лонгслив» деп біледі, осы тұста бұл сөздің тікелей мағынасын білмеулері мүмкін. Сондай-ақ, леггинсы, стрейч, свитер, шопинг, шоппер және т.б. сөздер ағылшыннан тікелей қолданысқа еніп жатыр.

Ғаламтор пайдаланушылар санының артуы компьютерлік лексиканың таралуына әкелді. Ең көп қолданыстағы әлеуметтік желілер: «Instagram», «Тик-ток» әуескерлері арасында: лайк; комментарий; влог; пост; хэштег; селфи; репост жасау; вайб; блогер; хейтер; дайрект; стрим; вайн; лузер; кринж; респект және т.б. сөздерді күнделікті қолдану кең етек алуда.

Кино саласына келетін болсақ, шетелдік фильмдердің барлығы біздің ана-тілімізге аударылғанымен кейбір сөздер біздің сөздік қорымызға еніп жатыр. Мысалы: премьер; трейлер; актер; спойлер; драма; жанр; трагедия; блокбастер және т.б.

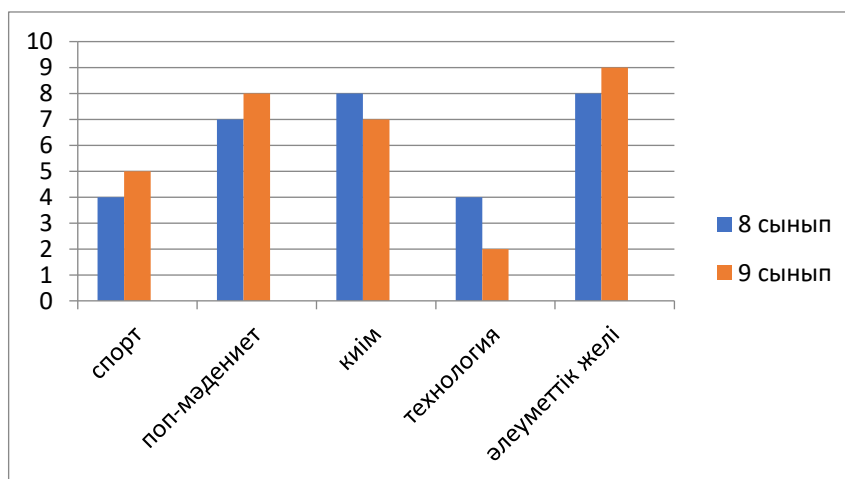
Спорттық ойындар көп жағдайда шетелдік ойындар болғандықтан, спорттық салада да жаңа сөздерді кездестіреміз. Дегенмен, қазіргі таңда бұл сөздің қолданысқа енгеніне көп уақыт болғандықтан кірме сөздер деп айту қиынырақ. Спорттық терминологияға біртіндеп осындай англицизмдер еніп кетті: допинг (doping), пенальти (penalty), футбол (football), спорт (sport), фитнес (fitness) және басқалары [10, 315].

Ғаламторлық желінің арқасында жаңа әндер жылдам тарап жатыр. Жастар осы әндерді жаттап алып, оның мағынасын түсінбестен айтып жүреді. Көпшілігі шетелдік әндерді тыңдайтын жас-өспірімдер арасында келесідей сөздер енуде: хит; сингл; трек; суперстар; римейк; лирик; ковер; т.б.

Бір жағынан, жаңа сөздердің енуі сөздік қорды дамытса, екінші жағынан, тіл өзіндік ерекшелігі мен құндылығын жоғалтуы мүмкін. Бірақ өскелең ұрап, оның ішінде оқушылар мен студенттер ағылшын тілінен енген сөздерді әлдеқайда қолданысқа енгізіп жүр.

Алматы қаласының №198 жалпы білім беретін қазақ мектебінде оқитын 8 және 9 сынып оқушыларына жүргізілген зерттеу жұмыстарынан жастардың өз сөздерінде шеттілдік сөздерді қолдану себептері анықталды. Осы зерттеуден шыққан қорытынды бойынша ең көп қолданылатын салалар қатарына: әлеуметтік желі (тик-ток, инстаграм), поп-мәдениет (кино, музыка), киім (сән, мода) саласы жатады.

Ең алдымен бұл қорытындыға қол жеткізу үшін сауалнамаға 60 оқушы қатысты. Сауалнамада күнделікті қарым-қатынаста англицизмді қаншалықты жиі қолданатыны әрі, ең көп қолданыстағы сөздер қатарын жазып берулері сұралды.

Қосымша 1. 8 және 9 сынып оқушыларының англицизмді қолдану салалары

Осы кестеден қарап, оқушылардың қызығушылықтары мен өмірге деген көзқарастарын ұғынуға болады. 8-сынып оқушыларының 75% англицизмді өмірлерінде жиі қолданатынын, тіптен кейбір сөздердің ағылшынша аудармасы бар екенін білмеді. Мәселен, «прув», “prove” деген қазақ тіліндегі сөз екен деп ойлап жүрген оқушылар, аудармасы «дәлелдеу» екенін білгенде аң-таң болды. 8-оқушылардың англицизмдерді ең көп қолданатын салалары әлеуметтік желі мен киім саласы екенін көруге болады. Технология саласына жазған сөздер тым аз болды, соның ішінде IT-менеджер, фикс, квест деген сөздерді жазған.

9-сынып оқушыларынан 60% жуығы англицизмді күнделікті өмірде қолданатынын растады. Ол сөздердің қолдану себебі қазақ тілінде баламасы жоқ сөздердің бар екенін, жаңа атауларға осы сөздермен сиппатап қолдану ыңғайлы екенін жазып кетті. Ең көп қолданыс саласы әлеуметтік желі инстаграм және тик-токта комментарий жазу барысында, достар арасында, әңгімелесу барысында қолданады.

Жалпы ортақ есептеулердің орташа қорытындысы бойынша 60%-дан жоғары респонденттер кірме сөздерді ойларын оңай, әрі тез айтулары үшін қолданады. Олардың 27% қазақ тіліндегі баламасын білмегендіктен қолданса, 13% слэнг сөздерді мүлдем қолданбауға тырысады, себебі басқа тілден енген сөздерді қолданып тілдің тазалығы жойылады деген пікірде.

Жүргізілген зерттеу жұмысы бойынша келесідей тұжырымдар анықталды. Ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынас тілі бола отырып, қазақ тілінің тілдік кодына терең енуде. Жастар өз сөйлеу тілінде англицизмдерді кеңінен қолдануда, осылайша жарқын және заманауи болуға ұмтыла отырып, өз ойлары мен сезімдерін еркін жеткізеді. Дегенмен, ағымдағы жағдайды бақылай отырып, көптеген тіл мамандары шеттілдік кірме сөздердің көптеп енуін айтып өтті. Кей жастардың қазақ тілінде ағылшынша сөздерді бейсаналы түрде қолданулары алаңдаушылық туғызады. Тіл тазалығының бұзылуы бірте-бірте осындай кірме сөздердің ешқандай аудармасыз тілдің сөздік қорына енуі арқылы көріне бастайды. Сол себепті жастардың күнделікті қолданып жүрген сөздері мен ой жеткізуі үшін қолданатын слэнгтары лингвистер тарапынан бақылауға алынып, сол сөздердің барынша қазақша баламасын ұсынуға тырысу керектігін есімізден шығармағанымыз жөн. Осылайша, жастар тілі ана тілінде де әдемі көрініс таба алады.

Қосымша 2. 8-9 сынып оқушыларынан алынған сауалнама

1. Өз сөзіңізде ағылшынша сөздерді қолданасыз ба? ИӘ/ЖОҚ
2. Неліктен англицизмдерді сөйлеу барысында қолданасыз?
 - А) оңай әрі тез
 - Ә) қазақша баламасы жоқ
 - Б) заманауи тұрғыдан сәнді
 - В) өз жауабыңыз
3. Бес түрлі сала бойынша қандай англицизм сөздерін білесіз?
 - А) спорт Ә) поп-мәдениет Б) техника В) әлеуметтік желі Г) киім

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Maira Y. European Scientific Journal. // LANGUAGE MODERNIZATION IN KAZAKH: TERMINOLOGY ISSUES. – 2014. – 2. – 1857-7881. P. 69-72.
2. Nabitullin A.S., Ordabaev Ch.K. International Journal of Humanities and Natural Sciences.// THE ROLE OF GLOBALIZATION AND ANGLOIFICATION OF WORLD CULTURE ON THE APPEARANCE OF BORROWINGS OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE SPEECH OF MODERN YOUTH. – 2021. – P. 104-108.
3. Слепцова Е.В. Заимствования, их роль и место в системе современного немецкого языка // Иностранные языки в школе. – М., 2009. – С. 45-47.
4. Ваулина Е.Ю. Давайте говорить правильно!: Новейшие и наиболее распространенные заимствования в современном русском языке / Е.Ю. Ваулина, Г.Н. Складневская. – М., 2005. – С. 86-88.
5. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – 289 с.
6. Ханазаров К. Х. К проблеме философии языка. – Ташкент: Узбекистан, 2007. – 133 с.
7. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-руссифов. – Владивосток: Диалог, 2012. – 156.
8. Abdalgane, Mohammed. English Language and Globalization. – 2020. – P. 5-11.
9. Heather M. The Globalization of English and the English Language Classroom, ELT Journal. – 2006. – 60. – 2. P. 204-206.
10. Мартин М. Словарь иностранных слов. – М., 2000. – 315 с.

АҒЫЛШЫН-ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ КОНЦЕПТУАЛДЫ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІ

Özet: Bu maddede, İngilizce ve Kazak atasözlerinde kullanılan dünyanın kavramsal imajından bahsediliyor. Günümüzde uluslararası ilişkilerin hızla gelişmesinin bir sonucu olarak diğer dilleri öğrenenlerin sadece dili değil aynı zamanda o dildeki ülkenin kültürünü, gelenek ve göreneklerini anlaması da önem kazanmaktadır. Öyleyse, halkın kullandığı atasözlerinden bilgiler elde etmenin de doğru bir karar olduğunu söyleyebiliriz. Bunun nedeni, herhangi bir yabancı dil öğrenen kişi için bu kişilerin günlük yaşamlarında kullanılan atasözlerinin dil bilgisi ve kültürlerarası yeterlilik oluşturmada yeterli olarak görülmesidir. Böylece yukarıda belirtilen dilbilimsel şartlara ve araştırmanın yönüne uygun olarak, atasözlerdeki kavramsal dünya imgesinin karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmasının önemliliğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: antropoloji, dünyanın dilsel resmi, dünyanın kavramsal resmi, dünyanın resmi, bilgi.

Summary: This article will focus on the conceptual image of the world in English Kazakh proverbs. Currently, the intensive development of international relations, learning another language is becoming increasingly important not only for the language, but also for understanding the culture, customs, customs of the country in this language. At the same time, obtaining data from proverbs and sayings used within the population itself can be considered as the only correct solution. This is for any native speaker of a foreign language, proverbs and sayings are used in the everyday life of the people that are a means of forming linguistic and cultural knowledge and intercultural competence. Thus, the above linguistic conditions and the direction of the study show the relevance of consideration in the aspect linking the image of the conceptual world in proverbs and sayings.

Keywords: anthropocentrism, linguistic worldview, conceptual worldview, worldview, cognition.

Ағылшын-қазақ мақал-мәтелдеріндегі концептуалды әлем бейнесі жайында айтпас бұрын, ең алдымен қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың: «Бір тіл білсең бір адамсың, екі тіл білсең екі адамсың» деген сөзінен бастаған жөн. Бірнеше тілді меңгерген адамның дүниетанымы кеңейіп, ойлау санасы жоғарылай түседі. Қайсыбір тілді меңгеру кезінде, тілдің грамматикалық құрылысынан бөлек, тілдің табиғатына үңілгенді дұрыс деп санаймыз. Тілдің табиғаты – сол халықтың, ұлттың не этностың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, жалпы мәдениетін айтамыз. Халықтың тілі, оның ән-күйінде, шешендік жырларында, өлең-тақпақтары мен мақал-мәтелдерінде көрініс табады. Ұлттың жанын, тұтастай тіршілігінің бейнелік көрінісін дәл жеткізе алады деп мақал-мәтелдерді айта аламыз. Мақал-мәтелдерде халықтың танымы мен түйсігі, тұрмысы мен тіршілігі, кәсібі жайында сыр шертеді.

Мақал – даналық не нақыл сөз. Ол айтар ойды, бүкіл құбылысты ықшамдап, түйіндеп алдыңғы жолы пайымдап, соңғы жолдары ойды қорытындылап айтатын бір-екі тармақты халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі. Ғасырлардан өз жалғасын тапқан, терең мазмұнды, түрлі тақырыптарға кең сөз мәйегі. Мақалдар көбінесе өлең түрінде кездеседі, кейде қара сөзбен де айтыла береді. Мақал – ұйқасқа, аллитерацияға, ассонансқа құралады. Мақал тура және ауыспалы мағынада қолданылады. Ауыспалы мағынада ішкі астары бар сөздер, тұтастай бір ойды білдіреді. Мәтел деп негізгі түйінді сөзін тура айтпайтын, бір-бірімен кері теңестірмей, қорытындыны тұспалдап, қысқа қайыратын нақыл сөзді айтамыз.

Қазіргі ғылымның тілтаным түсінігінде объективтік дүниенің айқындалуы, негізінде, екі әлемнің сұрыпталып сәйкестендірілуі нәтижесінде көрініс табады: әлемнің концептіршілігітуалды бейнесі мен әлемнің тілдік бейнесі және де оларға қатысты әлемнің мәдени бейнесі де байланысып жатады. Осы аталған жіктелімдер тілдің басты қасиеттеріне негізделіп жасалынады: антропоэкеттік және жүйелілік. Жалпы, «әлем бейнесі» термині ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезінде физика ғылымының шеңберінің аясында пайда болған. «Әлем бейнесі» терминін алғаш боп ғылымға енгізген ғалымдар Г.Герц пен М.Планк. Табиғаттың нақты заңдылықтарын айқындайтын физикалық ғылыммен қалыптастырылатын «әлем бейнесі» ретіндегі ғаламның физикалық бейнесі деп түсінген.[1].

Кез келген халықтың, ұлттың мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, танымы мен ойлауы өз тілі арқылы жарыққа шығатыны белгілі. Сол себепті, адамзаттың жаратылысынан, сондай-ақ ұлттық мәдениеттің, ұлттық танымның бір бөлігі ретінде мақал-мәтелдерді танымдық тұрғыдан талдау және оның этнотанымдық табиғатын тереңінен ашуға мүмкіндік болып тұр. Тілді когнитивтік тұрғыдан зерттеу қазіргі қазақ тіл білімі мәселелерінің өзекті тақырыптарының қатарынан табылып, адам баласы ақиқатты әлем бейнесінде қалай сипаттайтыны, ұлттық ой пайымдарының негізінде менталды танымдары қалай пайда болғандығы сияқты сұрақтардың шешімін осы когнитивті лингвистика саласының мақсаттарының негізгі міндеттері болып саналады. Когнитивтік лингвистиканың ғылым ретінде қалыптасуы В.фон Гумбольдт, Э.Сепир идеяларынан бастау алып, қазақ тіл білімінде Ә.Т.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.А.Манкеева, Н.Уәли, Қ.Жаманбаева, З.К.Ахметжанова, С.К.Сәтенова, Р.Шойбеков, Қ.Рысберген, Қ.Есенова, т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектерінде қарастырылды.

Әлемнің концептуалды бейнесі идеалды, менталды құрылым болып саналады және ол тілдік мағыналар мен құрылымдарды терең талдаудың нәтижесінде ғана талданып көрініс береді. Өзінің кезегі бойынша, аталған лингвистикалық талдау тілдің белгілі бір концептілер жүйесімен сәйкес келетінін ескеру қажет. Осы концептілермен тіл иелері қоршаған орта туралы ой-пікірлерін пайымлап, жіктеп, өз түсініктерін қалыптастырып жаяды. Сол себепті тіл әрбір қолданушының өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде ерекше сипатқа ие болады. Адам өзін қоршаған ортада тіл арқылы танылып, тіл арқылы жаңа дүниелерді, ақпараттарды қабылдайды және үйренеді. Әлемнің жалпы бейнесі адам баласымен әлемнің тілдік бейнесі арқылы «игеріліп»: «...тіл бірліктері тіл құрылымының элементтері ретінде қарастырылуы тиіс, ал тілдің бүкіл құрылымы дүниенің құрылымымен сәйкестендірілуге келеді...; әлем бейнесі адамның дүние жайындағы білімдерінің жиынтығы ретінде тілдегі әлем бейнесімен теңдестірілуі мүмкін, яғни әлемнің тілдік бейнесімен» [2].

Әлемнің тілдік бейнесі белгілі бір тілдік ұжымның қарапайым санасында тарихи тұрғыда айқындалған қоршаған орта концептуалдануы мен категориялануының амалы болып саналады. Әлемнің тілдік бейнесі ұғымы, жайлы жалпы айқанда, белгілі ғалым В.фон Гумбольдттың идеясынан бастау алатыны белгілі. Бұл идея бойынша, ғаламның тілдік бейнесі дегеніміз – нақты бір ұлттық тілдің ішкі формасы арқылы репрезентацияланатын бүкіл тілдік мазмұнның жиынтығы. Ғалымның пайымдауынша: «...әрбір халықтың тіліне біркелкі субъективтік бастама әсер етеді, яғни әрбір тілде өзіндік көзқарас, дүниетаным, әлем көрінісінің жүйесі болады; сондықтан да кез келген тіл өзіне тиісті халық шеңберінде ғана сипаттайды және бұл шеңберден басқа ортаға ауысқан жағдайда ғана шығуға болады» [3].

Сондай-ақ лингвистикалық қатыстылық гипотезасын қалыптастырушы ғалымдардың пікірі бойынша, әлемнің тілдік бейнесі жайында мәселелер төмендегідей шешімін тапқан: «Ақиқат әлем белгілі бір қоғамның тілдік нормаларына сәйкес санаға қатыссыз құралады, себебі біз ақиқат болмысты көреміз, естиміз, өздігінше қабылдаймыз және ол сол қоғамның тілдік нормаларына тәуелді емес» [4]. Біздің пайымдауымызша, әлем бейнесі – рухани (идеалды, менталды, ділдік) құрылым және ол тілде емес, санада орын алады. Ал тіл өзінің сөйлеу құрылымдары арқылы әлем бейнесін объективтендіріп, репрезентациялайды және бұл құрылымдар барлық жағдайда ой құрылымдарын толық жеткізе алмайды. Өз кезегінде, тіл құрылымы бүкіл жекелеген тілдердің өзіндік ерекшеліктерімен бірге әлемнен гөрі сана құрылымына жақын болады деп есептейміз және әлемнің белгілерімен емес, негізінен өзінің коммуникативтік міндетімен, яғни сөйлеушіден тыңдаушыға мағына жеткізуші «транслятор» қызметімен айқындалады. Кез келген тіл әлемнің ұйымдастырылуы (концептуалдануы) мен қабылдануының белгілі бір амалын көрсетеді. Мұндағы бүкіл мағыналар тұтас бір көзқарастар жүйесін құрап, сол тіл иелері үшін міндетті ұжымдық философияға айналады. Осы ретте, сол тілге тән ақиқат болмысты концептуалдаудың амалы, бір жағынан, әмбебап болады, ал екінші бір тұрғыдан, ұлттық ерекше сипатқа ие болып келеді, себебі түрлі тіл иелері әлемді өз түсінігінше қабылдап, өз болмысымен қабылдайды. Көп жағдайда, әлемнің тілдік бейнесі «қарапайым, аңғал, жұтаң» болып саналады, өйткені «ғылыми» бейнеге қарағанда маңызды

қатынастар тұрғысынан көптеген айырмашылықтары бар. Алайда, қарапайым және аңғал деп саналатын көріністері соншалықты қарабайыр, жай, оңай емес, керісінше ғылыми көзқарастарға қарағанда кей жағдайда өте күрделі, қызықты болып келетіні де белгілі.

Әлем бейнесі екі қарама-қарсылық синтезінен тұрады: шекті және шексіз. Өйткені адамның өмірлік тәжірибесінің аяқталуы, шегі болады, ал адам тәжірибесінің үдерісінде қалыптасатын әлем бейнесі үздіксіз, шегі жоқ құбылыс. Сондықтан да соңы бар адамның аяқталмайтын, шегі жоқ үздіксіз ғаламмен қатынасының нәтижесінде әлем бейнесі жасалады және онда осы екі негізгі белгі көрініс табады. Адамзаттың тарихи дамуы барысында әлем бейнесінің белгілері айқындала түседі [5].

Осымен байланысты бүкіл адамзатқа тән әлемнің әмбебап бейнесін айқындап көрсетуге болады, дегенмен ол тым абстрактілі сипатқа ие болып келеді. Мәселен, барлық адамдарға мынадай бинарлы тіресімдер белгілі: ақ пен қара, бірақ бір халықтар үшін ақ жағымды бастама – өмірмен теңестірілсе, ал қара – жағымсыз, өлімнің белгісі, басқа бір халық үшін бұл керісінше мағына білдіреді, мысалы, қытайлықтарда. Кез келген халықтың түсінігінде жаман мен жақсы, белгілі бір нормалар мен құндылықтар жайында өз пайымдаулары болады, бірақ олардың түрлі болуы заңды құбылыс.

Осы орайда, әлем бейнесі дегенде біз оны әлемнің айнадағыдай көрінісі деп айта алмаймыз, себебі, ол интерпретация, бір біріне ұқсамайтын жекелеген субъектілермен жүзеге асырылатын әлемнің түсіндірмесі. Сондықтан да, әлем бейнесі – үдемелі құбылыс деген қорытынды жасауға болады: ол үнемі даму үстінде болып, тұрақты түрде нақтыланып отырады, ғалам, тіл, мәдениет және тұтас адамзат дамуына орай жаңа ұғымдар мен көріністер пайда болып тұрады.

Әлем бейнесінің адам тілінде берілу мәселесін зерттеуде, әдетте, қарапайым ұштағаннан бастайды: ақиқат болмыс және бұл қоршаған ортаның адам миында көрініс табуы, көрініс нәтижелерінің тіл арқылы берілуі. Бұл ретте, алдын ала адам ақиқат болмысты дұрыс көрсетеді және ол тілде де солай дұрыс беріледі деген болжам жасалады. Ал, іс жүзінде бұл үдерістер әлде қайда күрделі әрі қиын. Ең алдымен, адам баласы қоршаған ортаны жан-жақты, толығымен және тұтас күйінде айқындай алмайтынын ескеру қажет. Қоршаған ортаны танып білу үдерісі кей жағдайда өте ұзақ уақыт аралығында жүзеге асатыны белгілі [6, 12].

Адамның танымдық аппаратының құрылымы нысанның бүкіл күрделілігін идеалды формада тұтас әрі бір уақытта беруге бейімделмеген. Таным үдерісінің тағы бір ерекшелігі – адамның қоршаған ортаны танып білу нәтижелері үнемі бір деңгейде бола бермейді. Осыған байланысты біршама шектеулер болады және олар адамның жасына, өмірлік тәжірибесіне, адам қызмет ететін саласына, кәсібіне, білім деңгейіне, белгілі бір нәрселерді қабылдау қабілеттеріне, т.б. көптеген себептер мен факторларға тәуелді болып келеді. Жеке тұлғалар арасында сөйлесу тек тілдік таңбалар мен тілдік құрылымдарда жалпыға ортақ мағыналар болған жағдайда ғана орнатылуы мүмкін. Бұл дегеніміз – тілдегі кейбір ортақтық тұстар ақиқат болмыстың нақты таным деңгейінің үстінде орналасатынының белгісі. Мұндай ортақтық рөлін сөздердің жалпы мағыналары атқарады. Себебі, сөйлеу барысындағы айтылған жеке сөздің сипаты онымен шектеліп қалмайды.

Сонымен әлемнің концептуалды бейнесі мен тілдік бейнесіне анықтама мен дәлелдемелер келтіріп өттік. Ендігі кезекте, мақал-мәтелдердің ағылшын-қазақ тілдерінде зерттелуіне тоқталып өтсек: Мақал-мәтелдердің пайда болуы ағылшын халқының тарихының негізінде қалыптасқан салт-дәстүрлер, тарихи оқиғаларға, кәсібіне, тұрмыс-салтына, наным-сенімдеріне байланысты. Олардың көбісі жазу болмағанға дейін пайда болған. Мақал-мәтел болу үшін кез-келген айтылымды халық қабылдауы керек. Кез-келген мақал белгілі бір адам мен белгілі бір қоғамдық жағдайға байланысты шығарылып пайда болып отырған. Мұндай мақалдар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. «Make hay while the sun shines» мақалы өз бастауын егістік жұмыстарынан алады. Содан кейін адамдар әр түрлі жолмен өз ойларын жеткізіп, мақал күнделікті жатталып есте қалады. «Don't put all your eggs in the basket» мақалы саудагерлердің сауда-саттық жасауда, қарым-қатынас нәтижесінде пайда болған [7].

Уәжді мақалдар халықтық даналыққа, жақсылыққа шақырады. Олар адамдарға сенімділік туғызады, адам тәжірибесі ештеңені қалт еткізбейді және ұмытпайды.

Мақал-мәтелдерден халықтың өзіне тән мінез-құлқын көруге болады. Ағылшындар тәртіп, әрбір іс-әрекетті өз уақытында орындауға өте тиянақты, қатал келеді. «Early to bed and early to rise makes a man healthy, wealthy and wise», ал қазақ тілінде «Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық». Соған байланысты ағылшындардың ұстамдылығы, өз эмоциясын жасыру қатал тәртіптің нәтижесі болып табылады. «Be swift to hear, slow to speak». «Көп тыңдап, аз сөйле». «The least said the soonest mended. «Көп сөз – бос сөз» ағылшындардың негізгі ұстанымдары болып табылады. Байсалды болуға шақырып, іс-әрекетпен көрсет дегендей уәж айтады.

Сондай-ақ ағылшын мақалдарында еңбек процесінің жүйелілігі байқалады:

Feather by feather a goose is plucked; If at first you don't succeed, try, try, try again (Еңбек те, ерлік те ептілікті тілейді). Яки бұл мақал еңбек сүйгіштікке, адал еңбек етуге шақырады.

Мақал-мәтелдер тек әлемдегі әр түрлі құбылыстар мен жағдайларды сипаттау үшін ғана емес, тұтас халықтың мәдениетін көрсетеді.

Мақал-мәтелдің семантикасы оны құрайтын сөйлемнің мағынасын бөлектемейді. Ол тұтас, күрделі синтаксистік жағдайдың бөлігі болып табылады.

Бұл мақалдар өте қарапайым болса да халықтың тұрмыста қолданатын айтылымдары болып табылады. Мысалы: «As you sow, so you reap», қазақша баламасы «Не ексең, соны орасың».

Ағылшын халқының уәжді мақалдары:

Actions speak louder than words. Сөзбен емес, іс-әрекетіңмен көрсет.

You are never too old to learn. Сіз әрдайым білім ала аласыз әрі міндеттісіз. Егер де мен білім ала алмаймын деп ойласаңыз сіздің кәрі болғаныңыз.

Grasp no more than thy hand will hold. Өз мүмкіндігіңді шектеме. Сен ойлағаннан да көпке кенеле аласың.

If a job is worth doing it is worth doing well. Жұмыс бастасаң оны әуел бастан дұрыс жасауға шақырады.

The early bird catches the worm. Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық.

Slow but sure. Қоршаған орта «жылдам» болып, біз өзімізді кінәләуіміз мүмкін. Өйткені кейде біз тез қозғалмайтын сияқтымыз немесе уақытымыз жетпейтін сияқты болып көрінеді. Бірақ егер де сіз күн сайын аздап іс-әрекет жасасаңыз, ол нәтиже береді. Сондықтан сіздің прогрессіңіз баяу болса да, алға ұмтылыңыз және ешқашан ойлағаңыздан бас тартпаңыз.

2. Кейбір ағылшын мақалдары басқа тілдерден кіріккен. Ағылшын мақалдарының бастауын латын, француз, испан тілдерінен алады. Өзге тілдерден кіріккен мақалдар ағылшын тіліне тез сіңіп үлгерсе, ал кейбіреулері толып сіңісіп үлгермей қалған. «He gives twice who gives quickly» мақалы өз нұсқасында еш өзгеріссіз қалды.

А. Тейлор латын тілінің ағылшын мақал-мәтелдерінің дамуына әсері өте зор екендігін айтады. Ерте кезде латын тілінің ықпалы зор болып, латын тілін білу білімді, интеллектуалды, мәдениеттіліктің белгісі болып есептелген [8, 195]. Сондықтан мектептерде, монастырьлерде сабақтың латын тілінде оқытылуы латын мақал-мәтелдерінің ағылшын тіліне көптеп енуіне өз ықпалын тигізді. Оның ішінде латын мақалдары афоризмдерден басталады.

Сондай-ақ ағылшын мақалдарының дамуына грек тілі де өз үлесін қосты. Грек тілінен бастау алған мақал-мәтелдер ағылшын мақалдарымен мағынасы жағынан өте ұқсас келеді. Мысалдан: Цицеронның «Two heads are better than one», қазақ тілінде де ұқсас мағынасы «Кеңесіп пішкен тон келте болмас» мақалымен тұспа-тұс келеді.

«Per aspera ad astra» мақалы француз тілінен енген. Ағылшын баламасы «Through hardships to the stars», бұл мақал ағылшындардың әуе қорғанының ұраны болып табылады.

Басқа тілдерден енген уәжді мақалдар:

Nobody is born wise.-African proverb. Мақсатқа жету үшін әр адам ұзақ және қажырлы еңбек етуі керек. Ол үшін, ең алдымен, жүректің қасиеттерін оятып, өзімшілдік, бос әурешілік

пен ашкөздіктің тұзағына түспеу үшін титаникалық күш салу керек деген мақалдан уәж алуға болады.

Little by little one walks far.-Peruvian proverb. Шағын мақсаттарға қол жеткізу және қиындықтарды жеңу сіздің күшіңізге деген сенімділікті арттырады. Жеңіс қуанышын сезінесіз, мотивация деңгейі артады.

Knowledge without wisdom is like water in the sand.-Guinean proverb. Алған білімді қолдана алмасаң, оның еш пайдасы болмайды. Білім алғанда, оны дұрыс қолдана білу уәжі жайлы айтылған.

You learn how to cut down trees by cutting them down.-Bateke proverb. Сөзбен айтылған іс-әрекет жайлы оны жасау арқылы ғана ол туралы біле аласыз. Әрекет жасау керек! Әрекетке берекет.

If we are facing in the right direction, all we have to do is keep on walking.-Buddhist proverb. Егер де дұрыс жолмен жүрсек, бар болғаны сол жолдан таймай алға басу керек.

3. Библиядан алынған мақалдар да кіріккен, себебі Библия ивриттен аударылған, онда ежелгі еврейлердің дана сөздері берілген. Көнеде Библия кеңінен оқылатын, сондықтан көп айтылымдар халықтың жадында қалғаны соншалықты көп халық мақалдардың Библиядан шыққанын біле бермейді.

Дж. Хезелтайн В. Смиттің сөздігіне кіріспе жасағанда қарапайым халыққа күнделікті өмірден мысал келтіру арқылы жеткізген. Халық болса сол айтылған ойларды өздеріне қолайлы ғып өзгертіп мақалдар ретінде жеткізіп отырған. Дегенмен ағылшынның көп мақалдары қасиетті жазудан алынған:

You can't make bricks without straw. Бұрында керек-жарақтарсыз бірдене істей алмайсың деп айтатын. Бұл мақал жоспарлауға үгіттейді.

Saw the wind and reap the whirlwind. Сіз қалай жұмыс істесеңіз, сондай нәтиже аласыз. Егер де жерге тұқым тастасаңыз, ол өніп, астық береді. Егер сіз ағаш отырғызсаңыз, уақыт өте келе ол жемістермен қуантады.

4. Басқа мақал-мәтелдер өзге әдебиеттерден, оқулықтардан алынған.

Жоғарыда аталып өткендей мақал-мәтелдер қоры афоризмдерден бастау алады. Шекспир мақалдарды өз еңбектерінде цитата ретінде қолдануда Библиядан кейін екінші орынды алады. Алайда ешкім мақалдарды Шекспирдің өзі шығарғанын әлде ауызекі түрде пайда болғанын біле бермейді. Шекспирдің «Brevity is the soul of wit; Sweet are the uses of adversity» мақалдары өз негізгі түпнұсқасын сақтады.

Шекспирдің басқа айтылымдарына өзгертулер (адаптация) жасалған:

A rose by any other name would smell as sweet; No sweet without sweat; Еңбек ет те міндет ет. Nothing to be got without pains; He that would eat the fruit must climb the tree. Еңбегің қатты болса, татқаның тәтті болар.

Сол сияқты мақалдар танымал адамдардың айтылымдарынан да пайда болды. Танымал американдық қолбасшының сөзі: «Мен өзімді ең ақылды адам деп санай алмаймын, осы жағдайда мен кәрі голландық фермердің жолда атын ауыстыруға болмайтынын айтқан», сол кезде айтылған сөз өте танымал болған. Қазіргі ағылшын мақалы: «Don't change horses in mid-stream», «Орта жолда атыңды ауыстырма». Негізгі мағынасы – бастаған ісінді орта жолдан тастамай, соңына дейін жеткіз дегенді білдіреді.

«Give us the tools, and we will finish the job», «Бізге мүмкіндік берсең, біз жұмысымызды аяқтаймыз», - деген Черчилльдің 1941 жылы 9 ақпанда радиодан айтқан сөзі кейін мақалға айналып кеткен [9, 98]. Сондай-ақ көркем шығармаларда жартылай мақал болып қалған айтылымдар көптеп кездеседі.

No man but a blockhead ever wrote except for money (Samuel Johnson).

Full many a flower is born to blush unseen. (Gray)

4. Идиома түріндегі мақал-мәтелдер.

Мақалдарға ұқсас жиі қолданылатын идиомалық тіркестер мақал-мәтелдерден бөлек болып келеді. Сондай тіркестердің бірі – To try for the moon (қол жетпейтін нәрсені сұрау). Бұл тіркес ешқандай ақыл-кеңес бермейді, сондықтан мақал бола алмайды. Ал егер идиомаға

ақыл-кеңес беретін мән қосса, мақалға тез айналады: Don't cry for the moon немесе Only fools cry for the moon. Яғни идиомалық тіркестер жиі қолданысқа ие болса, онда олар мақал-мәтелге айналып, оларды халық мақал ретінде қолданады. Сондай идиомалық мақал-мәтелдерге төмендегі мақал-мәтелдерді жатқызуға болады:

To be out of wood: Don't hallo till you are out of the wood.

A skeleton in the cupboard: Every family has a skeleton in the cupboard.

Сонымен мақалдардың пайда болу тарихы әр түрлі және маңызды. Мақал-мәтелдер үнемі қозғалыс, өзгеріс үстінде болады. Уақыт өткен сайын олар өзгеріп, жаңа мақалдармен толығып, ескілері ұмытылып отырады.

Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің пайда болуына әсер ететін негізгі белгілермен жағдайларды анықтадық. Ағылшын мақалдары басқа тілдерден кірігіп, қасиетті інжілден, танымал жазушылардың айтылымдарынан алынса, қазақ мақал-мәтелдері адам өмірінің қажеттілігінен, қоғамдық жағдайларға, халықтың тарихы дамуына байланысты пайда болған.

Академик Ә. Қайдар тілдің мұндай қасиеті туралы өз пікірін былай жеткізеді: «Этностың шынайы бейнесі, болмысы оның тілінде ғана, тілі арқылы ұрпақ есінде ғана сақталады екен. Этнос тілінде тек оның өзі туралы ғана емес, өзі жасап келе жатқан табиғи ортасы мен қоғамдағы қарым-қатынастары туралы да, жан дүниесі, жүрек сыры, қуануы мен сүйінуі, ренжуі мен күлуі, түс көруі, ұққаны мен түйгені, танымы мен талғамы, барлықтағы құбылысты өзінше бағалап – бағамдауы – бәрі-бәрі, біле білсек, өз тілінде өрнегін тауып, өзіне-өзін көрстететін айна тәріздес», - деп этнос пен тіл байланысының нәзік тамырын дәл басып көрсеткен [10].

Әр ұлттың өзіне тән ерекшелігі көбінесе этностың салт-санасынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан байқалады. Әдет-ғұрып, салт-дәстүр халықтың мәдени, тұрмыстық, психологиялық, дүниетанымдық жағдайларына байланысты қалыптасады да, тіл арқылы сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И. Роль человеческого фактора в языке. АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1988. – 212 с.
2. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – 136 с.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры.–М.:Прогресс, 1985.– 452 с.
4. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.:Прогресс, 1993. – 656 с.
5. Гвоздева А.А. Языковая картина мира: лингвокультурологические и гендерные особенности (на материале художественных произведений русскоязычных и англоязычных авторов): дисс. .. канд.филол.наук. – Тамбов, 2003. – 151 с.
6. Қасымбекова А.Т. – Ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі. – Алматы, 2020. – 136 б.
7. Richard P. Honeck. A proverb in mind: the cognitive science of proverbial wit and wisdom. Routledge, 1997.
8. Тұрманжанов Ә. Қазақтың мақал-мәтелдері – Алматы: Білім, 2007. 27 б.
9. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай Т, 2004. - 558 б.
10. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

**Zhambylkyzy M., Abdrassyl S.S.PhD
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan**

DEVELOPMENT OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN KAZAKHSTAN.

Özet: Yüksek öğrenimin gelişiminin şu anki aşamasında, ana görevlerden biri, pratik yönelimini güçlendirerek mesleki eğitimi güncellemektir. Bu nedenle, bu makale Kazakistan öğrencileri arasında yabancı dil iletişimsel yeterliliğinin gelişimini ortaya koymakta ve teorik olarak kanıtlamaktadır. Dil öğreniminde iletişimsel yeterlilik kavramı da tanımlanmıştır ve bu, tartışmayı iletişimsel yeterlilik teorisinin İngilizcenin

yabancı dil olarak öğretimine uygulanmasıyla ilişkilendirir. Bu makaleyi yazarken, yerli bilim adamlarının çalışmaları da kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: İletişimsel yeterlilik, İletişimsel dil öğretimi (CLT), Kazakistan'da CLT, Dil Öğretiminde İletişimsel Yeterlik, İletişimsel Yeterliliğin Geliştirilmesi.

Summary: At the present stage of the development of higher education, one of the main tasks is to update professional education by strengthening its practical orientation. Thus, this article puts forward and theoretically substantiates the development of foreign language communicative competence among students of Kazakhstan. The concept of communicative competence in language learning is also described and it connects the discussion with the application of the theory of communicative competence to the teaching of English as a foreign language. When writing this article, the works of domestic scientists were also used.

Keywords: Communicative competence, Communicative Language Teaching (CLT), CLT in Kazakhstan, Communicative competence in Language Teaching, Development of Communicative competence.

Introduction. A foreign language is becoming a universal means of professional, industrial life, therefore, when teaching a foreign language, the problem of developing and forming professional competence among students becomes more and more urgent. The main purpose of teaching a foreign language is the development of communicative competence. Communicative competence is the basis of a person's practical activity in any sphere of life. When teaching high-class speech communication skills, professional and communicative competence is formed as a fundamental component of teaching students a foreign language. At the same time, the process of developing professional and communicative competence should include not only the assimilation of language knowledge, the structural and component composition of the language being studied and the laws governing the formation of a new language system, but also the acquisition and adoption of social norms of behavior, values and the ability to implement them in their future career. The basis for the development of students' communicative competence in foreign language classes is an active, independent approach, since it develops the independent creative activity of each student.

In the context of the increasing integration of the modern world, as well as the desire to modernize the Kazakh education system into the world community, in accordance with the socio-economic development opportunities of the country, the importance of not only education in general, but also the role of foreign language education, in particular, increases.

The need for reform in the field of education, enshrined in such documents as the "Concept of foreign language education in the Republic of Kazakhstan"[1] and the concept of "Trinity of Languages". [2] According to the principles of the state project "Trinity of Languages", multilingual education in the conditions of the Kazakh system implies mastering three languages in the learning process: the study of Kazakh as the state language, Russian as the language of interethnic communication in the country and English as the language of effective integration into the world economy and the international community. Each of the languages listed above is designed to solve certain tasks of the life of every citizen of Kazakhstan. Teaching of these languages is considered not only as teaching a subject aimed at the formation of linguistic competence and personal development of students, but also as a process of mastering basic knowledge and skills for effective professional activity in each of the three languages. Moreover, in the educational policy of Kazakhstan, the study of foreign languages (not only English) is one of the most important criteria for practical and professional human activity in the modern multilingual and multicultural world. [3]

Communicative competence has become the subject of research by many foreign, including national researchers. CLT was considered in the studies of N.Chomsky, D. Hymes, M. Canale, etc., studies of Kazakhstani scientists: S.S.Kunanbayeva, M.A.Kudaikulova, M.H.Baltabayeva, S.T.Taubayeva, K.Kudaibergenova and others.

A.A. Karabayeva - formation of professional and communicative competence, A.T. Chaklikova - formation of professional and communicative competence by means of digital technologies, G.M. Kasymova - formation of communicative competence of future translators, S.S. Kunanbayeva - the problem of methodology of modern foreign language education, K.T. Muldabekova - formation of students' communicative competence through information technology.

So, in the field of education, competence was investigated. Important works are also the works of M. Stobart - competence of European residents, N.Chomsky – language competence, D. Hymes - the concept of "communicative competence".

Literature Review. 2.1 Communicative Language Teaching (CLT) or English Language Teaching (ELT)

The next section, firstly, will provide an overview of the relevant literature related to communicative language teaching, and, secondly, it will address the implementation of communicative language teaching in Kazakhstan.

The competence-based approach and communicative competence as the basis of new educational paradigm was considered by S.S.Kunanbayeva. It was noted that a professional concept should serve for the formation of a student's professional readiness in order to ensure the student's personal inclusiveness in educational activities, there should also be actualization of professional-value aspects of the content of education, the unity of teaching and upbringing of students themselves during the implementation of educational-oriented situations that they will encourage the student's activity in the social and subject context of future professional activity. [4, 192]

Speaking about the concept of "competence" in national textbooks, S. T. Taubaeva noted that there are various explanations of the concepts of "competence", "professional competence", "teacher competence" associated with the formation of professional and didactic competence of future teachers, the term "competence" is used, as a rule, depending on the owner of a certain social-professional status and the fact that his understanding, knowledge, skills in performing this task are characterized by the correspondence of the task being solved at its specific level. [5, 136]

Hymes was the first to develop the concept of communicative competence in the early 1970s. Then, this concept was improved by the Canale and Swain in the early 1980s. [6, 47] According to Canale (1983), communicative competence refers to "the basic systems of knowledge and skills necessary for communication". [7, 27]

Bell says that communicative competence refers to the knowledge possessed by a language user, not only about the formal code, but also about the social significance of linguistic choices that are available to him, since he uses them during his life as a participant in speech events that are so important. [8, 20]

French linguist S. Savignon defined communicative competence as "the ability to function in a real communication environment, that is, in a dynamic exchange of information, where linguistic competence must adapt to the reception of extensive information (both linguistic and paralinguistic in nature) from the side of one interlocutor or more." [9] Gumperts gives a new definition of communicative competence: "It is the knowledge and observance of certain norms of communication in order to be able to attract the attention of the interlocutor, to be understood and to support the conversation". [10]

According to researcher J.L.Mey the key principles of teaching a communicative language are, firstly, a class aimed at students, not teachers. Secondly, classes are required to include the ability to develop a wide range of activities. Thirdly, it assumes that teachers assume many roles; and finally, it means that teachers must use authentic materials. [11, 31] Student-centered classes mean the transition from a teacher-centered curriculum to a student-centered curriculum. The new curriculum also reflects the students' need for more space to use the language, which, in turn, should help students develop their language competence.

Due to the transition from a teacher-centered curriculum to a student-centered curriculum, the role of teachers has also changed, but the importance of teachers in CLT has largely remained unchanged. In other words, although the focus has shifted to students, the role of teachers is still of paramount importance in the classroom. [12, 976-984] According to CLT, teachers should be considered role models in the field of accurate pronunciation and writing, and they should support students in creating statements free from errors, and ultimately erroneous answers. [13, 5] However, teachers should also help create an environment in which students will feel comfortable working in a group or pair, instead of depending on the teacher as the only language model. [13, 5]

With the CLT approach, the teaching materials are very important, and therefore it is important that the textbooks used in the classrooms correspond to the CLT approach. The education system in Kazakhstan is very centralized and is mainly based on textbook teaching. The textbook can be considered as the core of any ELT program, and it plays an important role in language teaching, as it offers recommendations on pedagogy, lesson content and the manner of teaching. [14, 96-109]

Methods of development of communicative competence. There are many ways to develop communicative competence. Work on this competence implements the most important function of teaching a foreign language – communicative. Just the same, one of the main reasons for the fear of students to speak out in front of strangers in a foreign language is their lack of communication skills and experience of public speaking in their native language. Dialogic speech in a foreign language is more difficult than monologue, thus there are many exercises to prepare students for dialogue. Very popular social roles are considered household: "At the table" (guest-host), "In the store" (seller — buyer), "How to get through" (local resident – visitor, policeman – visitor, passer-by), etc. The simplest of them is to compose your own dialogues based on ready-made ones. [15, 15] But this applies only at the initial stage, when students need to master the tactics of

dialogue, learn how to apply various clichés of speech design. For a more advanced level, when students can already spontaneously respond to partner's remarks and argue their opinion, it is proposed to use role-playing games and discussions on a given topic in the classroom. It is very important to "skip" the situation "through yourself", giving it a personal character. Thanks to personal orientation, the study of foreign languages is assimilated not only with the help of intelligence, but also emotions are connected.

The game as a whole is currently considered one of the most effective methods of teaching foreign languages. This helps to create an environment of natural speech communication in the classroom, relieves tension, involuntarily encourages students to actively participate in the learning process, stimulates and awakens interest in learning a foreign language. Thanks to the games, students train their language, lexical and grammatical skills. Games do not forget about grammar, because grammar is mastered in the process of communicating in a language: the student first remembers words, expressions, language formulas, and only then begins to understand what they are in a grammatical sense. The goal is to teach the student to speak a foreign language not only fluently, but also correctly.

According to the point of view of I.A. Winter "speech activity is a process of active, purposeful, language-mediated and situation- conditioned communication, interaction of people with each other (with each other)". [16, 93] Therefore, it can be concluded that the teaching of speech activity in a foreign language should be carried out from the position of formation and independent activity, determined by the fullness of its characteristics.

Conclusion. The communicative method assumes maximum immersion of the student in the language process, which is achieved by reducing the student's reference to the native language to a minimum. The main purpose of this technique is to teach the student to speak the language fluently first, and then to think in it. However, not all teachers are in a hurry to apply this method in practice.

The practical orientation of speech is not only a goal, but also a means, where both are dialectically interdependent. Do not forget that the use of a communicative teaching method eliminates the language barrier.

The modern communicative method is a harmonious combination of many ways of teaching foreign languages, being probably at the top of the evolutionary pyramid of various teaching methods.

References:

- 1 The Law of the Republic of Kazakhstan "On Languages": dated July 11, 1997.
- 2 New Kazakhstan in a new world: The Message of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. - Astana, 2007.
- 3 Nazarbayev N.A. New Kazakhstan in the new world: dated March 1, 2007, № 33(25278).
- 4 Kunanbayeva S.S. "Competence modeling of professional foreign language education", – Almaty: 2014. – 192 p.
- 5 Taubayeva S.T. Philosophy and methodology of Pedagogy. – Almaty: Kazakh University, 2016.–136 p.
- 6 Canale, M., Swain, M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing//Applied Linguistics. –1980.– №1 (1).–47 p.
- 7 Canale, M. Communicative Competence to Communicative Language Pedagogy//In: J. Richards, & R. Schmidt (eds.), Language and Communication. – London: Longman,1983.–27 p.
- 8 Bell, Roger T, Sociolinguistics. – Batsford, London, 1976.
- 9 Savignon, S. (1997). Communicative competence, theory and classroom practice: Texts and contexts in second language learning. New York: The McGraw-Hill Companies.
- 10 Gumpertz, J.J. & Hymes, D. (eds.) Directions in Sociolinguistics. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- 11 Mey, J. L. Concise encyclopedia of pragmatics. –Amsterdam: Elsevier, 1998.–31 p.
- 12 Al Asmari, A. A. Communicative Language Teaching in EFL University Context: Challenges for Teachers//Journal of Language Teaching and Research.–2015.–№5 (6).–976-984 pp.
- 13 Richards, J. C. Communicative language teaching today. – New York: Cambridge University Press,2006.–5 p.
- 14 Alharbi, A. O. Exploring Communicative Language Teaching Principles Alignment of English// Arab World English Journal. – 2020.–№4 (11).–96-109 pp.
- 15 Kavtaradze D.N. Learning and playing. Introduction to active teaching methods. – 1998.
- 16 Denisova L.G., Mezenin S.M., Snowball English. – Enlightenment, 2000.

MEANS OF ATTRACTING THE ATTENTION OF PUBLICISTIC HEADLINES

Özet: Makale, gazete manşetlerinde bulunan okuyucunun dikkatini çekme araçlarının dilsel ve dilsel olmayanlara ayrıldığını, makalenin başlığının ve metnin içerik açısından olduğu kadar üslup açısından da yakından ilişkili olduğunu analiz edecektir. Temaların sanatsal imajını artırmak için kullanılan yöntemler - emsal metin, stilistik olarak renkli kelime hazinesi ve mecazlar - dikkate alınacaktır.

Anahtar kelimeler: yayıncı, dilsel ve dilsel olmayan araçlar, emsal metin, stilistik olarak renkli kelime hazinesi, metafor, ters çevirme, noktalama işaretleri, ayırıştırıcı yapı, dilsel yineleme, fırsatçılık.

Summary: The article will analyze the fact that the means of attracting the reader's attention found in newspaper headlines are divided into linguistic and non-linguistic ones, that the headline and the text of the article are closely related in terms of content as well as stylistically. The methods used to increase the artistic image of the themes - precedent text, stylistically colored vocabulary and tropes – will be considered.

Key words: publicism, linguistic and non-linguistic means, precedent text, stylistically colored vocabulary, metaphor, inversion, punctuation, parcellative structure, linguistic repetition, occasionalism.

As its packaging plays an important role in the sale of goods on the market, headlines of publicistic articles play an important role in attracting the attention of the reader. This is because whether a newspaper (magazine) article is read by a reader or pushed aside depends on this element. The title of any journalistic article, in addition to pointing to the content of the text, acts as an advertisement for it. That is why journalists pay special attention to the issue of naming their articles. The more descriptive and artistic the headline, the more likely the reader is to read it. This is the reason why reporters pay attention to the grammatical structure and artistic imagery of the subject of the article.

The "struggle" for the reader's attention and interest on the pages of the newspaper is sure to please the recipient. As a rule, the title of the article serves as a means of attracting the attention of such a reader.

Earlier, especially during the Soviet period, the headlines of newspaper articles were similar and monotonous in terms of their content and structure, but in modern journalism, reporters have complete authorial freedom to give their works a "name". Therefore, the topics of modern journalistic articles are diverse in terms of grammatical structure.

The means of attracting the reader's attention found in the headlines of newspaper articles are divided into linguistic and non-linguistic ones [1].

I. Non-linguistic means:

Graphics - highlighting with a different font and using special graphic tools.

Informative - the reader's attention is captured with the help of interesting and necessary information presented in the title.

Semantic - use of various methods such as mystery, deception in the topic.

II. Тілдік құралдар:

Lexical;

Word formation;

Morphological;

Syntactical;

Stylistic.

It is fair to say that the subject reader is a compass that guides the "newspaper world". Because if there are no headings, the reader may not know which one to read among the many information provided in the newspaper, and in the end, he may ignore the information that is interesting and necessary for him, and on the contrary, he may waste his time on information that is less important for him. The title and the text of the article are closely related in terms of content as well as in terms of style. The nature, composition and rhythm of the title of the article are the factors that form the basis for the stylistic acceptance of its text by the reader..

One of the methods often used to increase the artistic image of journalistic article topics is *precedent texts*. According to Yu. N. Karaulov, precedent texts include: "texts that are cognitively and emotionally important for a person; information that is widely known to all people around the person, several texts that are used repeatedly in the discourse of the linguistic person are attributed" [2]. As such texts, phraseological units, proverbs, quotations from poets-writers and titles of popular songs and films are often used in the titles of articles in the Kazakh preCC.

G.K.Ikhsangalieva divides the methods of transformation of precedent texts into quantitative, qualitative and mixed types. In the first type, one sentence in the precedent text tool is replaced by other words or another word is inserted into it. According to the qualitative approach, not the whole word in the precedent text, but one of its parts, that is, the form or one-and-a-half letter is changed, in the mixed approach, these methods are used alternately [3].

And S.I. Smetanina, deeply studying the use of precedent structures in journalistic works, emphasizes the following ways of introducing precedent phenomena into the "media-text" [4]:

1. Text A (by another author) is equal to text B (own): "Ел боламын десең, бесігіңді түзе" (Egemendi Kazakhstan (ЕК) - 13.01.2010), "Ел боламын десең, бесігіңді түзе" (Ана тілі (АТ) - 12.07.2001), "Еңбек түбі – береке" (ЕК. - 5. 01.2013), "Қысқа да нұсқа" (Saryarka samaly (SS) - 2.12.1997). Text A is equivalent to text B in terms of meaning, the quotation is used as a title without any changes, and the author's own text is given below it. Here, the quotation in the title does not have to be in quotation marks.

2. Text A is an example that is the basis for text B: "Тартады аққу көкке, шортан көлге..."(ЕК.- 11.17.2012), " Батыр да бір оқтық" or "Ахиллестің өкшесі" (ЕК.- 11.17.2012) , " Қорғансыздың күні...": Шетелдерге сатылып жатқан мыңдаған сәбилеріміздің обалы кімге? (АТ. - 02.12.2004). Here, reporters indicate that the subject matter is "someone else's" using quotation marks.

3. Text A is the basis for writing text B. Here intertextual connections are more complicated. After all, it can be said that it has three elements: Text A - part, fragment of Text A - Text B.

3.1 Shorten the text and present it in a new sense: "Әке көрген оқ жонар..." (ЕК. - 08.06.2002). If the full version of this article talks about the upbringing of both parents, the title only includes the first part, and the article tells about the role of the father in the upbringing of the child.

3.2 Complete the text and reveal the meaning: " Қыздардың сен жүрегіне жара салдың, желтоқсан!" (СС. - 28.11.1996). The phrase " астардың жүрегіне жара салған желтоқсан" spread across the country has been added to this title, and it can be understood that this article is about the girls who participated in the December event. "Денсаулық – зор байлық" дейміз-ау...» (ЕК.- 02.11.2010). The author openly says that our people do not take care of themselves without taking care of their health, even though they say that " Денсаулық – зор байлық".

3.3 Replacement of words related to situational or thematic purpose: " Қаза бар жерде аза бар" (ЕК. - 26.12.2012). The author has changed the proverb " Арық бар жерде су бар, Су бар жерде ну бар" according to the content of the article. " Қуан, қазақ!" (ЕК.- 22.10.2010): " Оян, қазақ!" changed the title of his poem in this way and used it as a title. " Қыс шанасын жазда сайлай алмаған әкімдер енді желтоқсан айында жазасын алады" (ЕК. - 24.09.2010): the author states in this article that the preparations for the winter heating season of residential buildings in the regions have not yet reached the appropriate pace, and accordingly the Head of the Government is forced to put this issue before the governors. talking about it, and used the proverb " Қыс шанаңды жаз сайла" according to such thematic purpose. " Құрылыста істеп жүр талай қазақ баласы... (ЕК. - 13.04.2011): Abay's poems have undergone a situational change in this way, increasing the relevance of the article from an expressive point of view.

Another way to draw the reader's attention to the article and increase the artistic image of the topic is to use *stylistically colored vocabulary*. For example: "Сырлы қала туралы сыр немесе Павлодар атауын өзгерту хақында" (СС. - 04.11.2004), "Даланың дархан данасы" (СС. - 07.06.2003), "Бісміллә" деп басталған іс берекелі болмақ (ЕК. - 06.05.2002), "Қарадан шығып хан болған" (АТ. - 13.11.2008), " Әлқисса, он бес мың жұмыс орны ашылады" (ЕК. - 03.07.2012) book vocabulary prevails: bookish, artistic literary words give these titles a positive emotional and

evaluative tone. "Сенің ауылың анау, менің ауылым мынау" (ЕК. - 29.11.2008), "Осы ораза қашан?" (ЕК. - 31.12.1994), "Адам қаңғыбас болып тумайды..." (АТ. - 13.01.2005) are closer to colloquial language than to book vocabulary - the reason for their high pragmatic potential. The use of foreign vocabulary in the title of the article increases its expressiveness and immediately draws the reader's attention. As a rule, such topics use international words that are often used in everyday life and are understandable to everyone. However, sometimes we find unfamiliar and foreign words in the titles of articles. The recipient who comes across such a topic has to read the text of the article in order to understand the meaning of the new word. For example: "Қазақстан миссисі - 2011" was held" (EQ. - 16.09.2011), "Қайырбектің "ноу- хауы" (ЕК. - 06.01.2011), "Праймериз дегеніміз не?" (ЕК. - 04.07.2007), "Нұр Отан" жай ғана саяси бренд емес" (ЕК. - 18.04.2009), "Фьючерстік тәсіл тиімді ме?" (ЕК. - 19.08.1994). In any case, journalism should be able to show all aspects of life. In this way, it uses words from another language, which are considered "fashionable" according to modern times. It is quite common for a journalist to use borrowing and barbarism while reporting on a certain situation.

Tropes, especially *metaphors*, are of great importance in enhancing the imagery of the subject of the article. For example: "Қызылмай" - Қазақстан фармакологиясының "беташары" (СС. - 26.12.96), "Дүкеннің түнгі "меймандары" қолға түсті" (СС. - 26.12.96),

"Бекіренің көз жасы" (ЕК. - 29.04.2009). Impersonation is also common in journalistic works: " "Балапан" қанат қақты (about "Balapan" TV channel)" (ЕК. - 25.09.2010),

"Бәйшешектей бүр жарса... бизнес тілі" (АТ. - 22.03.1995), "Математика қазақша сөйлей алады" (АТ. - 25.06.2009-01.07.2009). Journalists also often use the method of periphrasis or substitution based on special features without mentioning the names of phenomena and objects: "Қара алтынның" қадірі артты" (ЕК. - 09.09.2009), "Тілсіз жаудан шығын көп" (ЕК. - 28.08.2012), «Қазақ даласының бонапарты» (about the state and public figure Zhakypbek Jangozin)" (СС. - 02.12.1999), "Қазақтың Паганиниі (about one of the talented descendants of Uly Abay - Aitkesh Tolganbaev)" (EQ. - 20.08. 1994). Such topics affect the reader's perception of them in a figurative, figurative way.

Occasionalisms are one of the tools that attract the attention of the reader, which are often used in article titles. Occasionalism phenomenon, which helps to recognize the nature of the author's creative style in relation to its use in works, is called the phenomenon of non-habitual use of language. Scientist G. Muratova defines the features of occasional words as follows:

"The meaning of occasionalisms is in close unity with the context, and always has an expressive color-tone. According to the external form, the way it is made, it is made without conforming to the language norms" [5, 15].

Recently, it can be observed that occasionalisms have started to spread widely on the pages of periodicals, especially in the titles of articles. The reason for this is that, in addition to increasing the artistic and expressiveness of the article, unexpected words help to attract and attract the attention of readers. For example: "Түрме деген санаторий емес немесе темір тор ішіндегі өмір" (ЕК. - 12.08.2009), "Кентавр газеттер" (ЕК. - 03.09.2003), "Таластың" түбі теңіз шығар" (АТ. - 26.04.2007).

Linguistic repetitions can also be included among the pragmatic intensifiers (methods that increase the effect of information) used by the author in the headlines of journalistic articles. The phenomenon of linguistic repetition or repetition is the repeated use of individual sounds, words, morphemes, synonyms or syntactic constructions, standing side by side or inserting only one or two other words between them [6].

Placement of repeated elements not far from each other, but as close as possible is a method born from the purpose of emphasizing them, somehow distracting the attention of the recipient. "Жаңа Астанамен – жаңа ғасырға" (СС. - 26.05.1998), "Дарын" сыйлығы – дарындыларға" (ЕК. - 25.12.2002), "Ірілердің ірілігі" (ЕК. - 24.09.2008), "Адал- ТВ" адал ма?" (ЕК. - 06.03.2002), "Болашағын «Болашақпен» сабақтастырмақ" (СС. - 05.02.2013) are examples of this.

It is common for topics to be used as a complex structure consisting of several parts. Among such complex topics, *parcel structures* (or. "parcelled structures") are highly effective in drawing the

reader's attention. Parcellation (French: "parcelle" - fraction, fragmentation) is a deliberate division of a sentence into individual parts and phrases with a special intonation for stylistic and expressive purposes [7]. Let's look at the following examples: "Алтын алқалы" аналар азайды. Here?", "Әкімдер жұмысы қаралды. Елбасы не деді?" (ЕК. - 18.04.2003), "Өзен-көлге құс келді. Сақтық шаралары қалай?" (ЕК. - 28.04.2006), "Астана қымбат қала. Here?" (ЕК. - 26.11.2003) (EQ. - 15.04.2006). In the mentioned topics, first a situation is described, and then the question that arose from it is asked. The desire to find an answer to this question awakens in the recipient's mind when he comes across such topics, and in order to achieve his goal, he looks for the answer in the text of the article.

Some reporters, in naming their articles, resort to the way of using *the expressive possibilities of the poetic language* due to rhythm and influence. After the sound sorting, the theme created with a certain harmony and harmony makes it easier for the reader's mind to understand it, and increases its artistic imagery and expressiveness. The following headlines can be cited as proof of this: "Еларна, жақсылықты жұртқа хабарла!" (ЕК. - 20.03.2002), "Толқыған теңіз... тағдырың нешік?" (ЕК. - 10.10.2000), "Ауа – жанға дауа" (ЕК. - 14.04.1994), "Өр Алтай, асқар Алтай, асқан Алтай!" (ЕК. - 11.12.2012), "Алаштың рухы аспандап, қазақтың бағы асқан шақ!" (СС. - 09.08.2012).

One of the methods that go hand in hand with this method is *inversion* or presenting the words in the subject in a different way, out of the usual grammatical order of formation. For example: "Жүк артпайық жүрекке" (ЕК. - 05.01.2012), "Жүрегіне жол тапқан балалардың" (СС. - 28.09.2004), "Жас қанат қалықтайды Астанада" (ЕК. - 04.05.2003).

Punctuation marks are among the non-linguistic tools of great importance in drawing the reader's attention and increasing the expressiveness of the topic. They add a stylistic color to the text and give an expressive character to the subject, in addition to making it easier for the addressee to understand and accept it. In newspaper headlines characterized by a particularly compact structure, orthographic symbols such as question mark, exclamation mark, colon, quotation mark, colon have a very specific semantics and indicate the pragmatic orientation of the text.

A common punctuation mark alone has no meaning. He preserved the motive of use of the word that came before him, clarified its meaning, added expressive coloring to the use of the word, etc. used to strengthen.

Punctuation marks are used individually, sometimes in combination. When used interchangeably in the title of a newspaper article, they simultaneously represent several ideas that the author is trying to convey.

T.Sh. Myrzakhmetova, who identified the feature of ellipsis in the study of graphic tools related to pragmatics: "Modern punctuation, being a system of multifunctional symbols, conveys a variety of meanings. Thus, they are of particular importance among the means of encoding information and its disclosure. If the problems of encoding and decoding information in oral speech are solved with the help of verbal and paraverbal tools, in the written text this task is assigned to graphic and paragraph tools. The last tools are used by the text owner in accordance with his communicative and pragmatic experience", says [8].

Thus, the punctuation marks in the title of the newspaper article primarily have a non-verbal function, i.e. the semantic load that is not conveyed by words is added to these punctuation marks.

Today, you can find all kinds of punctuation marks in the headlines of journalistic articles. Among them, the most common ones and the highest expressive potential are the following:

The question mark prompts the reader to read the article to get to the bottom of the problem and find the answer to the question. Sometimes such topics can be rhetorical. For example: "Сен желтоқсан оқиғасы жайлы білесің бе?" (СС. - 28.01.1993), "Мектепке инспектор қажет пе?" (СС. - 30.11.2004), "Құрбандық шалудың мәнісін білеміз бе?" (ЕК. - 23.02.2002), "Бақсылық деген дәстүр ме?" (СС. - 05.10.2004), "Пушкин шын мәнінде қандай болған?" (АТ - 03.06.1999).

An exclamation mark conveys a certain mood: joy, happiness, anger, etc. Imperative expressions are also distinguished by such a punctuation mark. For example: "Үш жылыңды қайтып алшы, Үкімет! (ЕК. - 19.10.2001), "Әзірлен, Астана, әзірлен!" (ЕК.-

12.11.2010), «Жеріңе табын, адамдар!» (АТ.- 03-09.07.2003), «Тазару... айыққанша тазару!» (ЕК.- 07.08.2002).

A colon usually increases the expressiveness of the article title. This is because such headlines often consist of two parts: in one, the idea is conveyed mysteriously and alluded to, and the second complements and explains it, or, on the contrary, adds mystery to the headline and increases interest in it. "Азаматтық неке: махаббат па, әлде алдамшылық па?" (ЕК. - 19.07.2010), "Кедендік одақ: алыс-беріс, барыс-келістің кешенді кеңістігі" (ЕК. - 15.01.2010).

An ellipsis is a common punctuation mark in the title. With this method, the journalist does not tell the reader the whole idea he wants to convey, and thus encourages him to read the article to the end. For example: «"Ата мұраның" атқарғаны көп десек те...» (СС. - 06.01.2004), «Дербес құрылым болған жерде...» (СС. - 30.11.2004), «"...Сұрасаң, Мәди еді менің атым..."» (СС. - 18.03.2010).

All of the above-mentioned methods are often used in the Kazakh press. There is no doubt that in addition to attracting the reader's attention, they greatly contribute to increasing the expressiveness and artistic image of the subject of the article.

References:

- 1 Бессонов А.П. Газетный заголовок. – Ленинград: Лениздат, 1958.
- 2 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987.
- 3 Ихсанғалиева Г.К. Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм): дисс. ... канд.филол.наук. - Алматы, 2000.
- 4 Сметанина С.И. Медиа-текст в системе культуры (динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века). – Санкт-Петербург: СПб, 2002.
- 5 Мұратова Г. Қазақ көркем әдебиетіндегі окказионал сөздер: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1991.
- 6 Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз-материалдары негізінде): филол.ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2007.
- 7 Алексеев И.В. Парцелляция как грамматическая структура речи. – М.: МГОПУ им. М. А. Шолохова, 2006.
- 8 Мырзахметова Т.Ш. Семиотический и функционально-прагматический анализ многозначности: дис. ... канд.филол.наук. – Алматы, 2000.

**Жукиева М.Б., Авакова Р.А.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан**

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАҒАМДАНУ ДӘСТҮРІНЕ ЛИНГВАМӘДЕНИЕТТАУЛЫҚ ТАЛДАУ

Özet: Makalede, Türk halklarına ortak gelenekler ele alınmıştır. Kırtan fazla dallara ayrılan Türkçe konuşan halklar arasında en ünlüleri Türk, Kazak, Azerbaycan, Özbek, Türkmen, Kırgızlardır. Bu ülkelerin dillerindeki benzerlik ve farklılıkları öne sürerek yemek geleneğindeki dilsel görünümü göstermektedir. Türk halklarının tümüne ortak görenek ve gelenekler vardır. Örneğin, kuda tüşw (dünür olma), nekelesiw (nikahlanma / evlenme), sünnet düğünü, konak ası gibi görenekler hemen hemen aynıdır. Aynı bunun gibi yemek adları da benzerdir. Mesela, et ve süt ürünleri ile ilgili isimler anlam, ses bakımından benzerlik gösterir. Makalenin amacı, Türk halklarının beslenme geleneklerini karşılaştıran çalışmaları gözden geçirerek tamamlanması olacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkçe konuşan halklar, beslenme gelenekleri, yiyecek isimleri, dilsel kültürel çalışmalar, dilsel imge.

Summary: The article discusses the traditions common to the Turkic peoples in general. Among the Turkic-speaking peoples, consisting of more than forty nations and nationalities, tribes, the most famous are the Turks, Kazakh, Azerbaijani, Uzbek, Turkmen, Kyrgyz nations. The main focus is placed on demonstration of the linguistic image in the tradition of eating, taking into account the similarities and differences in the languages of these countries. Almost all Turkic peoples have common traditions. For example: traditions such

as engagement, marriage, circumcision, and dinner party are similar. In the same way, there are enough common food names. In the case of meat and dairy products, for example, names are very similar both in meaning and in sound. The purpose of the article is to review and supplement the works that have studied the food traditions of the Turkic peoples in comparison.

Keywords: Turkic-speaking peoples, food traditions, food names, linguoculturology, language picture.

Қазіргі кезде лингвистикада бір бұтақтан тараған туыстас тілдерге салыстырмалы зерттеулер көп жасалуда. Бұндай зерттеулер әрбір тілдік анализ арқылы тілдердің ұқсастығын немесе айырмашылығын ажыратып береді. Тілдік туыстастық деген ұғым – арғы тегі бір төркіндес, ортақ тілдік материалға (лексика, фонетика, грамматика) мұрагер болған тілдерге қолданылады [1,68]. Туыстас тілдерді салыстырмалы тарихи жағынан зерттеу ХІХ ғасырдан бастау алады. Алтай семьясының тілдерін, оның ішінде түркі тілдерін алғаш зеттеуді бастаған неміс ғалымы, шығыстанушы Вильгельм Шотт болған. Оның еңбектері алтай тілдерінің туыстығы туралы алғашқы еңбектер болғандықтан, ол зертеулер кейін басқа да шығыстанушы ғалымдардың еңбектерінде толықтырылу үстінде. Түркі халықтарын «түбі бір түркі елі» деп атайды және тарихы мен мәдениеті барлық түркітанушылардың, зерттеушілердің қызығушылығын тудыратыны анық. Олардың тарихы мен этнографиясын зерттеп, түркі халықтарының бүкіл әлемдік мәдениеттің дамуына қосқан ролін, тигізген ықпалын алғаш айтқандардың бірі О.Сүлейменов болатын. Ол 1975 жылы шыққан «Аз и Я» кітабында көшпенділердің мәдениетінің ерекшелігін суреттеген.

Жалпы түркітөктес халықтардың қырықтан астам ұлттары мен ұлыстары, тайпалары бар болса, бүгінгі күні түркітілдес халықтардың ең танымал тәуелсіз алты мемлекеті бар. Олар – Түркия, Қазақстан, Әзербайжан, Түркіменстан, Өзбекстан және Қырғызстан. Мақаламызға арқау етіп оғыз тобынан- түрік, әзербайжан, қарлұқ тобынан- өзбек, ұйғыр тілдерін және қыпшақ тобынан -қазақ тілін алдық.

Әрбір ұлттың мәдениетіндегі ең тұрақты элементтердің бірі тағамдану дәстүрі. «Пища – это тот элемент материальной культуры, в котором более других сохраняются традиционные черты» [2,10] - деп ресейлік лингвист С.А. Арутюнов айтқандай, әрбір халықтың болмысы, табиғаты, оның тамақтану дәстүрінен айқын көрінеді. Тамақ адам үшін ең маңызды қажеттілік. Адамның өмір сүруіне ең бірінші қажеттілігінің арқасында, тамақтану дәстүрі әр ұлт үшін өзінше құндылықтарға ие.

Г. Смағұлова "Мағынасы жағынан ұқсас фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени аспектілері" деген еңбегінде: "Ұлттық мәдениеттің қай формасын алсақ та, онда осы халықтың тұрмыс-тіршілігінің суреттері сақталған", - дейді[12,224]. Түріктердің этногенезін зерттеуші Д. Е. Еремеев түріктерде "Мал шаруашылығы дәстүрлері сүт өнімдеріне деген ерекше сүйіспеншілікке әсер етеді. Түркі асханасындағы сүт тағамдарының көптігі көшпенділердің сөзсіз ізін алып жүреді, этнографтар кейде "галактофагтар"деп атайды, -деп көрсеткен, - сүт сорпалары, кептірілген сүзбе қосылған қой еті (гуру) түріктердің тағамында үлкен орын алады. Негізінен қой өсірген түркі көшпенділерінде қой еті ерекше бағаланатындығы көрінеді"[3].

Ұлттық тағамдар деп, сарапшылардың пікірінше, ең көп тараған, күнделікті өмірде кең қолданылатын тағамдар ғана саналады. Ежелгі түркілер үшін мұндай ұлттық өнімдер қой еті, бидай, арпа, тары, бұршақ, пияз, сарымсақ, жүзім, алма, жабайы ащы және хош иісті шөптер, сүт, сүзбе, хаймағ, қатық, құрт, қымыз, май болған. [3]

М.Қашғаридың көне түркілер сөздігінде кефсен, өрткүн,төгі,тана, сүме деген егіншілікке қатысты сөздер көптеп кездеседі. Бұндағы сүме деген толысқан бидай, тана деген күнжіт дәні, төгі деген ақталған тары деп түсіндіріледі.

Әр халықтың тағамға байланысты өзіндік дәстүрлері бар, ұлттық тағамдары ғасырлар бойы қалыптасқан. Олар сол елдің айналысқан ісіне, отырған жеріне, табиғатына тікелей байланысты. Мысалы теңіз жағалауында өмір сүретін ұлттарда балық өнімдері мол пайдаланылса, егіншілікпен айналысатын халықтарда дәнді дақылдар, өсімдіктер, мал шаруашылығымен айналысатын елдерде ет, сүт өнімдері басты тағамдар болып есептеледі.

Тіпті, бізде сондай ассоциация қалыптасқан, көптеген елдерді көз алдымызға елестеткенде олардың тамақтарын қоса елестетеміз. Мысалы Италия десе, есімізге макарон, пицца түседі, Жапония десе суши, Америка десе фаст фуд, Қазақ десе ет елестейді. Әзірбайжандарда ұннан жасалған тағам хангял лағман, өзбектерде манти, түркімендер арасында -этли – унаш, ұйғырларда суйғаш, кесме-гужа, қазақтар мен қырғыздар арасында – бешбармақ өте танымал. Барлық осы тағамдардың негізгі компоненттері - қой еті, бидай ұнынан жасалған кеспе. Руи Гонсалес де Клавихоның естеліктерінде: «Олар үлкен қазандыққа суды құйып, қайнаған кезде ірімшік сияқты қышқыл сүт кесектерін алып, ыстық сумен сұйылтады. Содан кейін олар ұннан өте жұқа жайма жасайды, оларды кішкене кесектерге кеседі, сонымен қатар оларды қазандыққа тастайды. Аздап қайнаған кезде оттан алады. Бұл тағам етсіз, бірақ, тойымды»[8].

Түркітестес халықтардың салт дәстүрлері жалпы бір біріне ұқсас. Құда түсу, некелесу, бесік той, сүндет той, наурыз мейрамы, және өлікті жерлеуге қатысты дәстүрлері түркі халықтарының көбіне ортақ, бірдей болып келеді. Мысалы, Түркі халықтарының бәрі бірдей туыстықты атадан, әке жағынан бастайды. Ер адамды әйел адамнан жоғары бағалайды. Отбасында ұл бала дүниеге келсе, қатты қуанады. Еркек үйдің отағасы, бәрін шешетін ер адам. Бірақ бұл қыз баланы төмендету деген сөз емес. Түркі халықтарының бәрінде ананы құрметтеу, қыз баланы қадірлеу салты бар. Қызды төрге отырғызып, сыйлайды, қамқорлайды. Сол сияқты құда түсу дәстүрі де барлық түркі халықтарында ұқсас болып келеді. Жігіттің әкесі қасына жақындарын ертіп, қыздың әкесіне келеді. Қызға сырға салып, әкесінің разылығын алғаннан кейін, той қамына кіріседі.

Дін, мифология, наным- сенім, салт- дәстүр, көшпенділік, қонақжайлық, кәде- жоралғылар, әдет-ғұрып, салт (соғым, сарқыт, қонақасы, қырқына/жылына ас беру, мерекелер: шілдехана, бесік той, тұсаукесер, уйлену, ұзату, байғазы, көрімдік, т.б.), тәрбие, ырым, әдеп, этикет, жалпы рухани (бейматериалды) және материалды мәдениетінің салт атауындағы, сөз этимологиясындағы, соған қатысты тамақтану дәстүрі мен тағам атауындағы, қолданатын ұғымдардың тілде қалай функциялайды, қызмет етеді. Соған тоқталып өтейік.

Өзбек халқы мал шаруашылығымен де, суармалы егін шаруашылығымен де айналысқандықтан, жартылай отырықшы күн кешкен. Олар жылқы етінен гөрі қой етін көбірек пайдаланған. Бұрыннан сақталған дәстүрлерінің бірі -сойылған қойдың етін бөлшектеп, оны майға бөктіріп сақтаған.

Өзбектердің ең көрнекті дәстүрлі тағамы «палов ош», яғни жеті өнімнен жасалған тағам.

Мынадай жеті өнімдердің П әрпі - пиез (пияз), А - аез (сәбіз), Л - лахм (ет), О - олийо (май), В - вет (тұз), О -об (су), Ш - шалы (күріш) бас әріптерін терсеңіз, «Палов Ош» тағамының атауы шығады. Бұл тағам үйлену тойында міндетті түрде болуы керек.[10] Өзбектердің тағы бір ұлттық тағамы Сумалаяк. Сумалаяк деген жеті әйел немесе жеті періште деген мағынаны береді. Халық осындай тіл үйірерлік дәмді тағамды дайындайтын әйелдерді періштелерге теңеген. Сумалаяқты тек қана әйелдер жасаған. Сумалаяқты пісіргенде ер адамдарды жолатпайды[5]. Бұл тағам көктемнің келуін білдіретін қасиетті ас болып есептеледі.

Ұйғыр халқының дәстүрлі тағамдарының ішінде басты тағамдарының бірі -гуруч аш, қой еті мен күрішке кептірілген көкөністерді қосып пісіреді. Бұл тағам ертеде кедейлердің асы болған, қазіргі кезде мерекелік ұлттық тағам болып саналады. Ұйғырлардың сүйікті тағамдарының бірі – чошурия, етті қамырға түйіп жасайтын қазіргі түшпара секілді ас. Чошурияны жаңа үйленген жас жұбайларға балалары көп болсын, өсіп өнсін деген тілекпен, некелері қиылғаннан кейін жегізеді. Етке күріш немесе кеспе қосып пісіретін суюк аш деген сорпалы тағамы да күнделікті сүйікті асы болып табылады.

Ежелден келе жатқан түрік тағамдарының бірі – тутмач. Аңыз бойынша, Зұлқарнайынның кезінде пайда болған тамақ. Денеге қуат беріп, құрсақта ұзақ сақталады. Оның қоюын жеп, сорпасын ішеді. Неізгі атауы Тутма ач (аш ұстама), екі «А» әрпінің қосылып айтуынан Тутмач болып кеткен[6,31]. Түріктің әйгілі ғалымы Фаруг Сюмер «Оғыздар» деген кітабында[9], Тутмач түркілердің Оғыздар заманынан келе жатқан сүйікті асы, әлі күнге дейін сол қалпымен дайындалады дейді. «kurut» түріктердің жорыққа алып шығатын, көші қон

кезінде жейтін қышқыл сүттен жасалған тағамы. Сол сияқты, Түрік халқында хёшмерим (höşmerim) деген ірімшік халвасы да өте ерте заманнан келе жатқан ерекше тағам.

Әзербайжан халқында тәтті тағамның орны ерекше. Некелесу салтында жігіт қалыңдығын алып кетуге келген кезде көп тәттілер әкеліп, оның бір жағын жігітке, екінші жағын қызға тістетеді де, осыдан кейін барып, үйлену тойы басталады. Ал, адам қайтыс болғанда, сол күні жиналған адамдарға халва мен шәй беріледі. Халва арнайы ғұрыптық тағам болып есептеледі. Еске алудың бірінші күні де арнайы халва мен нан таратады [4,223]. Әзірбайжанның көптеген тағамдары басқа елдердің тағамдарымен (шейс кебаб, палау, долма) сәйкес келеді, бірақ оларды дайындау технологиясы өзгеше. Долма – жүзім жапырақтарына ет пен аскөктер орап буға пісіретін ұлттық тағамдарының бірі. Олардың палаулары да өзгеше. Хош иісті аскөктер мен мейіз қосып пісіреді.

Қазақ халқының ең басты ұлттық тағамдары – бешбармақ, бауырсақ, қуырдақ, құрт, ірімшік, айран, т.б. Сыйлы қонаққа қазы- қарта, жал-жая салып бешбармақ асады. Асату ырымы – үлкен табақтан жастарға, балаларға ауыз тигізу –үлкеннің жолын берсін дегені. Наурыз мейрамы кезінде 7 түрлі дәмнен, сүрленген жылқы етін қосып наурыз көже пісіріледі.

Түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті, салт дәстүрлері, ырымдары мен діні де ұқсас болып келеді. Әрине, уақыттың ағымымен олардың салттарына өзгерістер еніп, көптеген дәстүрлері өзгеріске ұшыраған. Оған себеп географиялық қоныстану аймағы және көршілес елдермен қарым қатынастары арқасында бейімделуі. Бірақ, атам заманнан сақталып қалған көптеген дәстүрлерінің мағына жағынан да, формалары жағынан төркіндес екені көрініп тұр. Тамақтану дәстүрінің қалыптасуы әр елдің тарихымен тығыз байланысты. Салт дәстүрлердің тәрбиелік мәні зор. Мысалы жаңа түскен келінге табалдырықтан оң аяғымен аттатқызып, отқа май тамызып, бетін сипатады. Бұл осы әулеттің әруақтарына деген құрмет көрсетуі. Босағаны аттаған келінге шашу шашу дәстүрі көптеген түркі халықтарына ортақ. Шашуға ұсақ бауырсақтар, тәттілер, тиындар шашылады. Келіннің қолынан шәй ішу дәстүрі де келінді ибалыққа тәрбиелейді, шәйді асықпай, әдемілеп құйып, шыныны ауыстырмай, толтырмай, бабымен құйып үйренуі керек. Күйеуге шыққан қыз ауылына төркіндеп келгенде, оған құйымшақ беруі көп балалы болсын дегені. Ал, күйеу балаға төс беру әр халықта өзгешелеу өтеді. Хакастарда төстің етін жегеннен кейін ғана күйеу жігіт қалыңдығын әйелім деп санайды. Тува халықтарында жігіттің әкесі тойдың алдында қыз әкесіне төс беріп жібереді. Өзбектерде күйеу жігіт төстен бір асап, енесіне қайтарады екен. Ал, қырғыздарда төс сыйлы ас емес, ол туралы мынадай мақалда айтылған: «Эрдик кылып қой сойду, иттік кылып тош тартты». Қазақтарда күйеу балаға төс беріп, оның ержүрек, кеңпейілді болсын деп мәртебесін көтереді. Сол сияқты, құдалар бір бірімен төс түйістіргеннен кейін, мың жылдық құда болып саналады. Төркіндеп келген қыз балаларын ертіп келсе, оған нағашылары жағдайларына қарай тай мінгізеді немесе қой атайды. Балаларға таңдайынан бал тамған әнші бол деп, таңдайды алақанына шарт еткізіп ұрады. Құйма құлақ бол деп, құлақ береді. Ал, қойдың басын тек ең сыйлы адамға, құдаға, жасы үлкен қарияға, молдаға, құрметті адамға ғана береді. Басты әкесі тірі адам ұстамайды. Табақ тарту рәсімінде бас салған табақ ең сыйлы табақ болып есептеледі. Соғым басы рәсімінде, соғымға сойылған ірі қара малдың басын асын, Шеке деп табақ тартылады. Бас салған табақты соңында отырғандарды жағалатып ауыз тигізеді. Когнитивтік модельдерді (ассоциация, стереотип, символ, бейне) ұйымдастыратын бірліктерге және белгілерге назар аударсақ, олардың адамның ойлауына, оның көзқарастары мен идеяларына әсер ететінін мойындау керек. Демек, сөздің семантикасын қалыптастыруда бізді қоршаған заттар мен құбылыстардың мағыналық элементтерінің алатын орны ерекше сияқты. Сөз мағынасы таным теориясымен тығыз байланыста қарастырылады. Мәдени құндылықтар ұлттық дүниетанымның ерекшеліктерін көрсетсе, бұл құндылықтарды бейнелеудің құралы – тіл.

Тарихшы ғалым Д. Катран этнографтардың еңбектерін талдай отырып, көже жеу көшпенділердің әлеуметтік мәртебесін білдіреді, өйткені кедей отбасылар негізінен көже пісірген, ал, бай адамдар ет жеді,- деп жазды.

Түркі халықтарының дәстүрлі тамақтануында жемістерден, көкөністерден, дәнді дақылдардан жасалған тәтті тағамдар кеңінен қолданылады. М. Қашқари сөздігінде иеміш тек жеміс ағаштарының жемістеріне қатысты қолданылады. Негізінен олардың жемістері мен тәттілерінің атаулары түркі тілдеріне араб-иран тілдерінен шыққан.

Түркі халықтарының тамақтану дәстүрлерін зерттей келе, олардың ең көп қолданатын тамақтары ет пен сүт өнімдері екеніне көз жеткіздік. Мысалы; қазақтарда, Қырым татарларында, қырымшақтарда, қарайымдарда, хакастарда, төлеуіттерде, Алтайлықтарда, тыва елдерінде ең бірінші кезекте ет, сүт өнімдері тұрады. Ал, өзбек, түркімен, ноғай, ұйғыр халықтарында ұннан жасалған тағамдар, көкөністер алдыңғы сатыда тұрады. Түркі тілдес елдердің тағамдары көршілес жатқан елдердің тағамдарына ұқсас болып келеді. Мысалы өзбек ас үйі батыс жағында парсыларға, ал шығысында ұйғырларға, қашғарларға ұқсас болып кетеді. Сол сияқты түркімендер тағамдары Орта Азия елдерінің әсеріне ұшыраса, Алтайлықтардың ас үйінде Ресейден кірген өзгерістер орын алады. Әр елдің тамақтану дәстүрінде қаншама өзгерістерге ұшыраса да, өзіндік мәні, мағынасы, тарихы сақталған. Етке қатысты тағамдану дәстүрі алуан түрлі болып келгенмен, барлық Түркі елдеріне ортақ нәрсе ет - адамға күш беретін қуатты тағам, ет - сыйлы қонаққа асылатын қадірлі тағам, қой еті, жылқы еті, сиыр еті, құс еті – сүйкімді тағам да, шошқа еті жиіркенішті тағам, мұсылман баласы шошқаны харам деп ас үйіне жақындатпаған. Етпен қатар сорпаны да барлық Түркі халықтары сүйіп ішкен. Өйткені көп өмірі ат үстінде өткен көшпенді халық сорпаның адам ағзасына пайдасы зор екенін біле білген. Қазақтарда сорпа, қырғыздарда сорпо, түріктерде чорба, өзбектерде шурпа деп атайды. Етпен қатар жүретін маңызды тағамның бірі – сүт өнімдері. Жылқының, түйенің, қойдың, ешкінің сүті және сүт өнімдері өте құнарлы, емдік қасиеттерге ие болып келеді. Күннің ыстығында қышқыл сүт өнімдерін қолданса, қыстың аязында көбірек майлы сүт өнімдерін пайдаланған. Ең көп қолданыстағы айранды алайық. Айранның маңыздылығын түркі халықтарындағы мақалдардан да көре аламыз. Мысалы хакастар «іргі чонныхазил айранда» (ата баба денсаулығы айранға байланысты); қарақалпақта «асқатығы болмаған асы курсын» немесе «айран ишкен шаруалар»; татарларда «бал татқан бармак ялуй, май татқан қашык ялуй»; қазақта «ағы бардың - бағы бар», «айрандай ұю», «айрандай аптап, күбідей күптеп» т.с.с. Сүт, сут, сүд, аған, ағарған, айран деген атаулар түркі халықтарында бірдейге жақын айтылады. Түркімендер айран, гатык, сүзме, гурт десе, Қырым татарлары егьурт, сюзме, кьатык, ырымчык дейді. Түркі тектес халықтардың тамақтану дәстүрлері мен тағам атауларында да төркіні жағынан ұқсастықтар өте көп. Бауырсақ-боорсақ-борцох-поорзох, көмәч-көмеш нан, тоқуч-тоқаш нан, сузмә-сүзбе, қатық, сармусақ-сарымсақ, тузлуқ-тұздық, эт-ет, т.с.с. Бұл ұқсастықтар аймақтық орналасуға байланысты. Қазақ, қырғыздардың тілдеріндегі ұқсастықтар сияқты ноғай мен татар тілдері де өте қатты ұқсас. Ноғайлар айран, иримшик, кымыз, май, уғыз десе, татарлар әйрән, эремчек, кымыз, май, увыз дейді. «Йогурт» лексемасы қарусыз көзге интернационал термин ретінде орыс немесе ағылшын тілдері арқылы түрік тілдеріне енген сөз ретінде көрінуі мүмкін. Ал, лингвистикалық талдаулардың нәтижесінде оның көне түркілерге тиесілі төл сөз болғанын және қазіргі түркі тілдеріне әртүрлі дәрежеде сіңісіп, орын алғанын байқаймыз. Ескі түрік тіліндегі «соagulated curdled milk (ұйыған сүт)», «sour milk (ашыған сүт)» мағынасын беретін «yuğrut» лексемасы орта ғасырларда метатеза процесін бастан кешіріп, «yuğurt» формасын иеленеді. Одан әрі түрік тілдерінде төмендегідей формаларда орнығады: ноғай тілінде «yuvirt», Қырым татарларында «yoğrut/yuğrut», оңтүстік-батыс тобына жататын әзірбайжан тілінде «yoğurd», Осман тілінде «yoğurt» және т.б.[11].

«Ежелгі байырғы лексика халықтың этномәдени тарихы, тілдік процестері мен тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес мәліметтерді сақтайды. Әрбір халықтың тарихын, оның барлық рухани және мәдени байлығын, дүниетаным, күнделікті өмірге қажетті заттар, өмір салты, адамгершілік құндылықтар, т.б. тілде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді», деп жазған отандық турколог ғалым Ж.А. Манкееваның тұжырымдамасы өте орынды жазылған[7,43]. Тақырыпқа қатысты әдебиеттерді іздестіргенде байқағанымыз, түркі тілдес халықтардың жалпы тамақтану дәстүрі туралы толықтай зерттеген еңбектер өте аз. Жеке

халықтарды немесе екі халықтың тамақтану дәстүрлерін салыстырған еңбектер, мақалалар бар. Мысалы Р.С.Нурмухаметова мен М.Р.Саттарованың «Түркі тіліндегі ортақ лексикалық элементтер» деген еңбегінде татар және ноғай тілдеріндегі тағамдану дәстүрін салыстырып қараса, И.И. Файзуллина өз еңбегінде Башқұрт халқының тамақтарының атауының пайда болу жолдарын сөз етеді. Көбінесе, еңбектерде түркітекес халықтардың филологиясы, этнографиясы, мәдениеті, тарихы зерттелген. Бірақ маңызды аспект – түркі халықтарының тамақ атаулары, тағамдану дәстүрі, жалпы тамақтануға қатысты, салыстыра зерттелген еңбектер еңбектер жоқтың қасы. Тағам атауындағы дәстүрге байланысты тарихпен астарласқан сөздердің этимологиясын анықтап, "не?", "не үшін", "қалай?" деген сұрақтарға жауап беріп, ол арқылы тілде жүрген тағамдану дискурсын түсіндіру үшін үлкен зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аманжолов. А.С. «Түркі филологиясының негіздері».2012
2. Арутюнов С.А., Воронина Т. А. Традиционная пища как выражение этнического самосознания.- М.,2001.
3. Гумбатов Гахраман «Система питания древних и современных тюркских народов»
4. Егізбаева М.К. Түркі және славян халықтарының әдет-ғұрыптарындағы ұқсастықар edu.e-history.kz 223 бет.)
5. Күзекбай Ақбота <https://strategy2050.kz/news/43681/>
6. Қашғари М. «Түбі бір түркі тілі» .
7. Манкеева Ж. М. Этнос тілі табиғатының ерекшеліктері \ Тіл тарихы және сөз табиғаты. Ғылыми мақалалар жинағы.-Алматы, 1997. -43 б.
8. Руи Гонсалес де Клавихо: Мемуары.
9. Сюмер Фаруг«Огузы»
10. Темирбекова Ф. «Палау қайдан пайда болды?»
11. Төлегенова М.[www.tehlikedekidiller.com • www.dergipark.gov.tr/tdd].
12. Смагулова Г. «Национально-культурные аспекты сходных по значению фразеологизмов».

**Жумагулова Н.Ж., Байбосынова М.А.
Шымкент, Қазақстан**

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ӨЗІНДІК ӨРНЕГІ

Özet: Makale, sözlü edebiyatta köklü bir şiirsel tür olan aytıs sanatının türlerini, aytıs temasının çeşitliliğini, gündeme getirdiği konuların zenginliğini, samimiyetin gücünü ve sanatsal çekiciliğini inceliyor.

Anahtar kelimeler: Aytıs, aytıs, kız ve erkeğin aytıs, dinin aytıs, sırların aytıs, yaratılış dünyası.

Summary: The article examines the types of aytıs art, a well-established poetic genre in oral literature, the diversity of aytıs's theme, the richness of the topics it raises, the power of the power of sincerity and its artistic appeal.

Key words: aytıs, aytıs of boys and girls, aytıs of religion, aytıs of secrets, the world of creation.

Қазақтың айтыс өнері ат жарысымен, балуандар күресімен пара-пар. Ақындар айтысы да жарыс. Бірақ, бұл – өнер жарысы, сөз сайысы. Академик – жазушы М.Әуезов айтқандай, «Айтыс – сөз барымтасы».

Ертеде жазу өнері болмаған кезде қазақ халқының әдебиетінің негізгі бір саласы айтыс өлеңдері туды. Айтыс екі адамның сөз қағыстыруы, сөз жүзінде тартысуы, дауласуы, жарысуы, сынасуы, өнер салыстыруы деген ұғымды қамтыған. Айтыс қара сөз түрінде де, өлең түрінде де болған. Әдебиет көлемінде өсетіндері және әдебиеттік жанрдың бірі болып табылатыны да – осы өлең түрінде айтылған айтыстар.

Қазақтың айтыс өлеңдері халықтың қоғамдық өміріне, тұрмыс-тіршілігіне байланысты және жазу өнері болмаған кезінде туып қалыптасқан. Оны тудырғандар да, дамытқан да ақындар болған.

Бұл жағдай тек қазақта ғана емес, ол қазақ пен ағайындас және бір кезде тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, қоғамдық өмірі ұқсас келетін қырғыз түрікпен, қарақалпақ тағы

басқа халықтарда да айтыс болған. Тайлағандар кезінде сератриялардың өзара бәсекелесуі, ритуалды тартысуы, өзара келемеждесуі салты егіз аталардың өзара бәсекелесуін, өзара тартысуын иллюстрациялау қажеттілігінен туған болатын. Ал тайпалық одақтар пайда болған дәуірде жаңа құдандаласқан рулардың аталары бөлек болған. Тайпалар одағы көлемінде өтетін тайлағандар кезінде құдандалы рулардың ритуалдарын бұрынғы салт бойынша өткізетін мифологиялық ортақ негіз болған жоқ. Сол себептен экзогалдық ритуал өзара неке қатынастары бар рулар арасындағы өзара мін мінесу, сөзбен қақатығысумен шектелетін болды.

Демек, неолиттің аяқ кезінде және қола дәуірінде экзогамды рулар арасындағы ритуалды қақтығыстар бұрынғы мифологиялық ортақ негізден айырылып, айтыстың негізгі сапасын - өз руын мақтап, қарсы рудың кемшіліктерін айтуды қалыптастыра бастады [1,65].

Дәстүрлі айтыс өнері – халқымыздың ежелден келе жатқан ауыз әдебиеттік мол мұрасының бірі.

С.Мұқанов «Айтыс» жинағының бірінші томында жазған алғы сөзінде бұл атаудың кейде «талас» мағынасында ұғылатынын да айтқан еді. Алайда екі адам арасындағы талас, жанжал – әдеби жанр, көркем де көрікті ойға құрылған нағыз ақындар айтысы бола алмаса керек. XIX ғасырда айтыс поэзиясы өзінің кемеліне жетіп, жеке айтушылар туады.

Біздіңше, ақындардың «ақын» деп аталуының себебін олардың өзге фольклор өкілдеріне ұқсамайтын өзгешеліктерінен іздеу керек сияқты. Ол қандай өзгешелік? Ақындарды жыраудан да, жыршыдан да айыратын негізгі өзгешелік – айтысқа түсуі.

Қазақ тұрмысының жағдайында, жазба әдебиет тумаған кезде ақынға «ақын» деген атақ әперетін ең басты поэзия «айтыс» болған. Ақын болу үшін ақынға өзінің ақындық күшін көп алдында таныту керек: ақындығын таныту үшін ақын болғысы келген адам, бұрын ақын деп танылған біреумен ақындығын жарыстырып, көптің сынына түседі. Егер осы жарыста көптің сынына толса, оған көпшілік ақындық атақ тағады да, сынға толмаса ақын деп танымайды», - деп жазады С.Мұқанов.

Кейбір жұмбақ айтыстардан бір нәрсені жұмбақтап айтушының да, оны шешушінің де өмір құбылыстарын өте көп білетіндігіне таң қаласың. Жұмбақ неғұрлым қиыннан қиысқан сайын, соғұрлым ол кейінірек шыққандығын дәлелдейді.

Сол тәрізді салт айтысының бір түрі саналатын ақындар айтысы айтыстардың басқа түріне қарағанда, анағұрлым кеш туған айтыс екені сөзсіз [2,199].

Салт айтысының ескі түрі қыз бен жігіт айтысында негізгі тақырып – жастық көңіл күйі мен өнер сынасу болса, ақындар айтсында өнер салыстыру, сөз сынарудың үстіне әр ақын өз руын дәріптей жырлаушылық келіп қосылғанын көреміз.

Әсіресе бұл – XIX ғасырда етегін кеңірек жайған. Осы дәуірде өмір сүрген атақты ақындар: Балта, Орынбай, Кемпірбай, Тезекбай, Сүйінбай, Түбек, Омарқұл, Біржан, Сара т.б. түрлі тақырыпта шығарған қысқа өлеңдерімен қатар, айтысқа түсіп, сан алуан сөз тартыстарын бастарынан кешірген және тарихта көпшілігінің аттары осы айтыс арқылы сақталған.

Кеңестік заман тұсында молайып өскен айтыс әр облыстарда жалпы көпшілік қолданатын жанр еді. Сол дәстүр кеңейіп, енді қыз бен жігіт, кәрі мен жас кездескен жерде кеңестік ұлы мереке тойларда, жай сауық жиындарда көп айтыстар бола береді. Сондағы ірі мағыналы айтыстардың бәріндегі басым күй: жаңа өмір, жаңа дәуірдегі ел тұрмысының әр түрлі көрінісі туралы болады.

Арнаулы айтыстарда жарысқа түсетін атақты ақындар ғана емес, халық сауығында өз күштерін жаңа сарапқа салып жүрген жас талаптар да өз айтыстарының қызықты, қадірлі мазмұны етіп қоғам мүддесін, кеңес заманын жыр етеді. Бұрынғыдай кертартпа, рушылдықтың кеңестік айтыстарда ізі, елесі де жоқ.

Айтыс жанрының ең мол өріс алып дамыған кезеңі – Ұлы Отан соғысы кезеңі. Біраз жылдар бәсеңдей бастаған айтыс дәстүрін ең алдымен Қарағанды ақындары қайта жаңғыртты да, кейіннен бұл күллі Қазақстан жерінде қолға алынып, кең көлемде өрістеді. Айтыстың дәл осы сын-сағатта, халық басына қысылтаян, қиын күн туып тұрған кезеңде жандана кетуі, ел ақындарының айтыс өнері арқылы жедел көмекке шығуы кездейсоқ елес еді.

С.Мұқанов айтыстың: жар-жар, қайымдасу, жұмбақ айтыс, дін айтысы (оның ішінде бәдік айтысы мен шарифат тақырыбындағы айтыс) сияқты түрлерін осы жанрдың ең көне түрлері деп таныған.

Бұл – нағыз ақындық айтыстың төменгі сатысы іспетті. Айтыстың ең жетілген, әрі күрделі түрі – «Сүре айтыс».

Айтыс қазақта ғана емес, сонымен қатар біршама өзге халықтардың рухани тіршілігінің тарихынан орын тауып отыр.

Алайда оның нағыз өнер биігіне көтере алған және қазіргі күнге шейін сақтап келе жатқан тек қазақ халқы мен қырғыз, тайлер ғана. Кейбір зерттеушілер айтыстың алғашқы шығу тегі өте ерте заманнан келе жатқанын айтады. Оның әуелгі элементі көркемөнердің түрлері сараланып, бір-бірінен әлі ажырамай, бәрі бірігіп бір бүтін өнер саналып, әні де, өлеңі де, оны шығару да, орындау да, қимыл деп топшылайды. Айтыстың алғашқы адымы осы кезеңде басталса керек [3,120].

Ал ақындар айтысының қолда бар нұсқаларына қарағанда XVIII-XIX ғасырларда айтыс жанры кең өріс алып, ақындар әр рудың атынан айтысқа түсіп, әрқайсысы өз руының туын жоғары ұстауға тырысқан.

Әсіресе бұл – XIX ғасырда етегін кеңірек жайған. Осы дәуірде өмір сүрген атақты ақындар: Шөже, Балта, Орынбай, Кемпірбай, Тезекбай, Табия, Мұрат, Біржан, Сара, тағы басқа түрлі тақырыпта шығарған қысқа өлеңдерімен қатар, айтысқа түсіп, сан алуан сөз тартыстарын бастарынан кешірген және тарихта көпшілігінің аттары осы айтыс арқылы сақталған.

Айтыс жанры қазақ ауыз әдебиетінде саны жағынан да, сапасы жағынан да айрықша орын алады. Тек қазақта ғана емес, бүкіл Шығыс елінде бар айтыс қазір өзінің жанрлық қасиетін, түрін қазақ әдебиетінде ғана сақталып қалып отыр.

Қазақтың ауыз әдебиетінде айтыстың бірнеше түрі бар:

5. Бәдік айтысы
6. Жар-жар айтысы
7. Жануарлар мен адамның айтысы
8. Өлі мен тірінің айтысы
9. Ақындар айтысы.
6. Осы күні айтыстар.

Бұл айтыстардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі және өзіндік мәні бар.

Бүкіл цивилизациялық дамудың ошағы болған, күллі кереметтердің Отанына айналған – Шығыстың ұлы энциклопедист ғалымы Әбуғали ибн Сина дәрігерлік пен ақындық жөнінде:

«Сұңқардың көзіндей, қыз саусағының жұмсақтығындай, жыланның сақтығындай, арыстанның жүрегіндей дәрігер денсаулық періштесі ғой, ал ақын болса – сөз тәңірісі, ең сұлу сөзімен емдейді. Дәрігер өзінің ынтасымен, ықыласымен, мейірімімен тәнді сауықтырады ғой» деген [4,187].

Біз былай дер едік: «Тәннің ақыны – дәрігер, жанның дәрігері – ақын».

«Дүниеге бір сызат түссе, ол алдымен ақын жүрегі арқылы өтеді. Күллі әлемдік қақтығыстар мен шарпылыстардан ақын жүрегіне күніне бір емес, мың сызат түседі. Дүниенің қуанышы мен қайғысын домбыраның шанағына сыйғызып, «егіз туған екі шекпен» жеткізу – ерлік қой. Ерлік болғанда да, арғысы Шыңғыс хан, бергісі – «тарихи тирандардан» ығыспаған ерлік».

Халқымыздың бүгінгі күні өзіндік эстетикалық – қоғамдық қуатқа ие болып, мазмұны өзгеріп, идеясы айқындалып отырған айтыс өнері жайында ғана.

Айтыс жас ұрпақтың бойында ұлттық мұраттарды дүниежүзілік рухани қазынамен ұштастыру арқылы қалыптастыратыны белгілі. Дегенмен жеткіншек ұрпақтың жалпы дамуына пәрменді ықпал оның жан дүниесін байытып, ой-өрісін өсіретін айтыс өнерін тәрбие жүйесінде қолдануда. Кемшіліктер кездесіп отыр. Айтыс тіптен болмаса, этникалық тамырлардан жас ұрпақтың мүлдем қол созып қалуына әкеліп соқтырады. Айтыс өнерінің

дағдыларын оқушылар бойына жүйелі қалыптастыру жолдарына жол сілтейтін үлкен өнердегі асыл қазына.

Айтыс өлеңдерін, әдебиеттік жағынан қарастырғанда, мазмұны мен тақырыбына қарай екі түрге бөліп қарастыруға болады. Оның біріншісі – қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, салт-санасына, әдет-ғұрпына қарай бөлінеді. Ал, екіншісі – ақындардың шын мәніндегі өзара айтысы. Қазақ айтысының күрделі де қомақты бөлігін осы айтыс түрі құрайды [5,61].

Алғашқы үлгідегі айтыс өлеңдері халқымыздың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына сай туындаған. Ол міндетті түрде халықтың жиналған жерінде, яғни той-тамаша, ойын-сауық үстінде шығарылатын болған және оны шығарушы ақындар болған. Бұл айтыстардың өзіндік ерекшелігі болған, себебі, ол жалпы айтыс өлеңдерінің алғашқы, бастапқы үлгісі болып табылады. Бастапқыда ол ойын-сауық ретінде жиналған халықтың көңілін көтеру, күлдірту мақсатынан туындаған. Өлең құрылысы жұрттың жаттап алып айта беруіне ыңғайлы болған. Айтыстың мұндай түрінде, нағыз ақындар айтысының үлгісіндегідей, тың тақырып, күрделі де көкейкесті әңгімелер, көкіректі жарып шыққан ой түйіндері мүлдем кездеспейді, керісінше, жеңіл-желпі сөз, әзіл-оспақ, ойын түрінде болып келеді. Тағы бір ерекшелігі – бұл айтыста халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, әдет-ғұрпына байланысты туған әртүрлі ұғымдар мен түсініктері біте қайнасқан.

Әрине, бұны сол кездегі халықтың тұрмыс-тіршілігіне, салт-санасына, әдет-ғұрпына байланысты туған айтыстың кемшілігі деп қарастырмау керек. Керісінше, ол – айтыс өлеңдерінің дүниеге қалай келіп, өзінің алғашқы қалыптасу барысында нендей тақырыпқа тоқталып, нені сөз еткендігі жайында аңғартып, мағлұмат беретін басты ерекшелігі деп қарастыру керек. Айтыстың дәп осы түрін жалпы айтыс өнерінің әдебиеттен алар орнын көрсетіп, ақындар айтысының өніп, өрбіп шығуына себеп болған, үлкен жанр ретінде танылудың негізін қалаушысы, бастамасы болған түйткі ретінде бағалау қажет!

Айтыстың бұл түрін мазмұнына қарай бірнеше салаға бөліп қарастыруға болады. Олар: «жар-жар», «бәдік айтысы», «қыз бен жігіт айтысы», «дін айтысы», «жұмбақ айтысы» деген бастапқы тақырыптарға бөлінеді. Мұндағы «жар-жар» мен «бәдік айтысы» айтыс өлеңдерінің ішіндегі ең көне, ескі үлгілері қатарында болып саналады.

Қалған «қыз бен жігіт айтысы», «дін айтысы», «жұмбақ айтысы» болып саналатын айтыс түрлері халықтың жиналған жерінде жұртты көңілдендіру, сергіту, ән мен жыр қызығына толтыру мақсатында көбірек қолданылған айтыс түрлері болса керек.

Қазақ даласына ислам діні таралғаннан бастап, (тарихтағы келтірілген деректер бойынша XVII ғ. бері) қожа – молдалар, басқа да дін иелері ислам дінін уағыздап, үгіт-насихат жасау үшін поэзияның қосар үлесі мол екендігін біліп, оны тікелей пайдалануға кіріскен. Осы мақсатпен әсіресе айтысты көбірек пайдаланған. Міне осылай «дін айтысы» пайда болған. Әрине ол қайсы бір ақынға келіп «дін» туралы айтысасындар деп қолқа салу емес, ол үшін алдын-ала өздері жалдамалы ақындарға уағыз айтып, көпшілікке ақын тілі арқылы діни үгіт – насихат жүргізіп отырған. Олар жұрттың жиналған жеріне үгіт-насихатты тереңірек жүргізу үшін екі ақынға да алдын-ала дін жайында не айтуды, кімдер туралы және қалай айтудың үлгілерін тапсырып қойған. Міне, осындай «саясаттың» негізінде діни тақырыптық айтыс түрі туған.

Айтыстың бұл түрі екі ақынның сөз жарысынан гөрі бір-біріне берген сұрақ-жауабына көбірек келеді. Айтыстың аты айтып тұрғандай, оның негізгі тақырыбы – дін жайындағы әңгімелер, үгіттер болады. Жиналған барша халықты дін жолына түсіру, діни ұғымдарға иландыру, діни наным – сенімдерді ұстануға жетелеу, үйрету сияқты мақсаттарды көздеген. Бәріне тек бір ғана жаратушы ие «Алла тағаланың» күшіне сену, намаз оқу, ораза ұстау, құран жолымен жүру, пітір-садақа беріп тұру керектігі және тек осыны ұстанған адамдар ғана «жұмақ төрінен» орын алатынын, ал бұған қарсылық білдіріп, сенімсіздік артқан «дінбезерлерді» «тозақ» оты күтіп тұратындығын сөз ететін болған. Қарапайым халыққа жай сөзбен үгіт жүргізгеннен гөрі, олардың сүйікті поэзиясын қолдану қожа-молдалар үшін дін насихатының құралы ретіндегі бірден-бір таптырмас жол екендігі байқалады.

Қазақтың айтыс өлеңдеріне дін айтысы елеулі үлес қосып, оның қалыптасуы мен дамуына ықпалын тигізе қоймаған. Бұл тек айтыс жанрының алғашқы үлгілерінің қатарындағы бірі болып табылады. Өлеңдік құрылысына келер болсақ, дін айтысы айтыстардың үздік шыққан тобына жатпайтын, тіпті айтыскерлердің аса қызығушылығын тудырып, жандандыраар тақырып болып табылмайтын, тек дін тақырыбының аясында ғана сөз қозғалатын бірыңғай, қара дүрсінді өлең түрінде кездеседі.

Халқымыздың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына сай туындаған айтыс өлеңдерінің тағы бір түрі – жұмбақ айтысы [6,52].

Ақынның тапқырлығы мен білгірлігіне тікелей байланысты айтыстың бұл түрі айтыс өлеңдерінің ішіндегі ең күрделі, қиындау түрі десе болады. Осы себепке байланысты ақынның тек суырып салма болуы ғана емес, оның үстіне ол өте тапқыр, көп нәрселерден хабардар, білімді, тез ойлап, табан асты жауап беруге дайын болуы шарт.

«Жұмбақ айтысының» қатысушылары жұмбақ қылып жасыратын нәрселерін адамзатқа таныс, деректі заттардан алып, сондай-ақ екі затты бір-бірімен салыстыра білу арқылы жұмбақ шығарған. Дәлірек айтқанда, жұмбақ қылып жасыру аясына кіретін тақырыптар көлемі – жаратылыс дүниесі, аспан әлемі, жан-жануарлар, хайуанаттар, адам және адамның еңбегі мен кәсіп құралы, өнер, табиғат, ілім-білім болған.

Жоғарыда айтып өткен айтыстың қиындығының салдарынан ба, айтыстың басқа түрінен гөрі «жұмбақ айтысына» қатысушы ақындар аз болса керек. Мұның өзі «жұмбақ айтысындағы» айтыскердің аса тапқыр, білімді болуын талап ететіндігінің тағы бір айғағы.

Қалай болғанда да қазақ халқы мұндай айтыскерлерден де кенде емес. Олардың қатарында Нұржан, Рысжан, Әсет, Шөкей, Сапарғали, Күңбала т.б. сынды айтыскерлеріміздің аттарын атауға болады. Бұлар айтыстың талабына сай – білгір ұшқыр ойлы, суырып салма, тапқыр айтыскерлер.

«Жұмбақ айтысы» өз дәуіріндегі айтыстардың ішінде мәні зор, салмақты айтыс болған. Оның басқа айтыстан ерекшелігі, ол өз айтыскерін көп білуге, ізденуге, жан-жақтылыққа талпындырған. Ал бұл жастардың (тек айтыскерлер емес) білімге деген құштарлығын оятуға, білімді болуға жетелеген.

Қорыта айтқанда, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына байланысты туған айтыс өлеңдерінің қай-қайсы болмасын, олар кейінгі туған үлкен айтыстардың, нақтырақ, ақындар айтысының бастамасы, негізгі тірегі, ұйытқысы болып табылатыны хақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Бабалар сөзі көп томдық. 6-Т. – Астана, 2002. - 320 б.
- 2 Бердібаев Р. Бес томдық шығарамалар жинағы. Эпос – ел қазынасы. 1-Т. – Алматы: «Қазығұрт», 2005. - 360 б.
- 3 Қазіргі айтыс. 1-кітап. Құрастырғандар: И.Нұрахметұлы, С.Дүйсенғазин. – Астана: «Күлтегін» баспасы, 2006. - 380 б.
- 4 Қоңыратбаев Ә. «Қазақ эпосы және түркология». – Алматы, 1987. - 220 б.
- 5 Баласағұн Ж. «Құтты білік». Аударған А.Егеубаев. – Алматы, 1986. - 300 б.
- 6 Өмірәлиев Қ. «ҮІІІ-Х ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері». – Алматы, 1985. - 320 б.

**Ibadulla N.KH., Kuzembekova ZH.
Al-Farabi Kazakh National University
Kazakhstan, Almaty**

THE FUNCTION OF NEOLOGISMS IN SOCIAL NETWORKS IN THE SPEECH OF YOUNG GENERATION

Özet: Bilim, eğitim, ekonomi ve siyasetin değişip geliştiği yerde, bir dildeki fenomenler de gelişir. Dil, yeni kelimeler ve borçlanmalar nedeniyle gelişir ve kelime stoğu artar. Yeni kelimeler, yani neolojizmler farklı

şekillerde ortaya çıkar ve oluşur. Bu makale, neolojizmlerin kökeniyle ilgilenir ve sosyal ağlarda kullanılan neolojizmlere bir bağlantı sağlar. Ayrıca öğrencilerin makalede incelenen neolojizm bilgilerini test etmek ve onlar için uygun bir platform bulmak amacıyla araştırmalar yapılmıştır. İncelenen platformlar arasında neolojizmleri incelemek için video bloglar, sesler, podcast'ler ve web uygulamaları tanımlandı. Anket, bu platformları karşılaştırmak için 15 birinci sınıf lisans öğrencisi arasında yapılmıştır. Makale, yapılan anket sonuçları hakkında ayrıntılı bir rapor sunmaktadır. Genel olarak, çoğu öğrenci sosyal ağlardaki neolojizmlerin çoğunu bilir ve kullanır, bu da sosyal ağların neolojizmleri ezberlemek ve uygulamak için büyük önem taşıdığını gösterdi ve açıkça ortaya koydu.

Anahtar kelimeler: neolojizm, sosyal medya, bilgisayar alanı, teknoloji, kendiliğinden konuşma, bulut bilişim, sanal gerçeklik, yapay zeka.

Summary: Where science, education, economics, and politics change and develop, phenomena in a language develop as well. The language develops due to the new words and borrowings, and the word-stock increases. New words, i.e. neologisms, appear and are formed in different ways. This article deals with the origin of neologisms and provides a link to neologisms used in social networks. In addition, research was conducted to test students' knowledge of neologisms studied in the article and to find a platform convenient for them. Video blogs, audio, podcasts, and web applications for studying neologisms were described among the platforms studied. The survey was conducted among 15 first-year undergraduate students to compare these platforms. The paper presents a detailed report on the results of survey carried out. In general, most students know and use most of the neologisms in social networks, which showed and made it clear that social networks are of great importance for memorizing and applying neologisms.

Key words: neologism, social media, computer sphere, technology, spontaneous speech, cloud computing, virtual reality, artificial intelligence.

The world, people, and everything that exist are developing. If a language is a communication tool, it also develops every day; new words, new terms, new names, new meanings of old words appear. We call them neologisms and the causes of them is noteworthy and significant, since neologisms are a striking reflection of the forms taking put in advanced society. As a implies of communication, and dialect, being in near association with the history and culture of the individuals, is continually experiencing changes. Such changes are normal and, overall, reflected within the lexical composition of a language. Such forms as globalization, digitalization, informatization have given a colossal driving force to the development of unused words. The nearness of an expansive number of neologisms illustrates the flexibility inborn within the English language. At present, English remains the language of worldwide communication, which decides to seriously improvement. An important question within the framework of the study is additionally the question of how a new word is made. It is known that a certain person partakes within the act of the essential "naming" of an object. Within the structure of the assignment act, the person semantic assignment of the speaker shows up as a beginning point [1].

Society creates and the youthful individuals of a separate, more or less closed reference group, for example, an institution, a quarter or the Web use slangs as a way to cover up the meaning of what is said from the individuals around them [3]. An individual making an unused word (originator) endeavors for individualization and originality. Then the word goes through a few stages of socialization (acknowledgment in society) and lexicalization (union within the language framework). The word is seen by middle people (purveyors) who disperse it among the masses. These are, as a run the show, college teachers, school instructors, correspondents, media specialists. The word is settled within the periodical press. The next stage of socialization is the acknowledgment of the word by the wide masses of native speakers. Following comes the method of lexicalization, and after that – the securing of skills for the satisfactory utilize of a unused word, that's , the procurement of communicative and down to earth competence by local speakers. When translating writings with neologisms, masters experience a number of difficulties. The fundamental issue is understanding the meaning of a modern word. The real interpretation of the neologist is fathomed by utilizing the strategies given underneath, depending on which sort of words this neologism has a place to [2].

Review on neologisms that used in social media

In today's world, technology and computers have become an integral part of our daily life. With the rapid advancements in the field of technology, new words and terms have been introduced to

describe the latest innovations. These new words and terms are known as neologisms, and they are commonly used in the computer sphere.

Neologisms are words or terms that have been newly coined or newly introduced into a language. They are usually created to describe new phenomena, concepts, or technologies that have emerged in society. Neologisms can be created by combining existing words, abbreviating words, or using acronyms.

Young people, in particular, are known to be early adopters of new technology and are often the first to use neologisms related to the computer sphere. In spontaneous speech, they tend to use neologisms effortlessly and frequently, reflecting their familiarity and comfort with technology.

One example of a neologism commonly used in the computer sphere is “selfie”. This term was coined to describe the act of taking a picture of oneself, typically with a smartphone. Selfies have become ubiquitous in modern society, and the term has entered mainstream language, being used by people of all ages.

Another example of a neologism used in the computer sphere is “meme”. A *meme* is a cultural phenomenon that spreads rapidly through the internet. *Memes* can take the form of images, videos, or text, and they often convey a humorous or satirical message. The term “meme” was coined by Richard Dawkins in his 1976 book “The Selfish Gene”, but it was not widely used until the advent of the internet.

Leetspeak (leet+ speak) – formed with the help of verbiage, consists of two words: *leet* and *speak* – to speak. An unofficial language or code was used on the Internet, in which standard letters are often replaced with numbers or special characters that resemble letters in appearance.

Netiquette (net + etiquette) – unwritten generally accepted rules of communication or posting information on the Internet.

Young people also frequently use neologisms related to social media platforms, such as “Facebook”, “Instagram”, and “Snapchat”. These platforms have become an integral part of young people’s social lives, and the neologisms associated with them have become part of their everyday language.

Neologisms related to technology are not limited to social media and smartphones. They also include terms related to software and hardware, such as “cloud computing”, “virtual reality”, and “artificial intelligence”. These terms are becoming increasingly important in the business world, and it is essential for young people to be familiar with them.

Consequently, neologisms are an essential part of the computer sphere, and they reflect the rapid advancements in technology. Young people are the primary users of neologisms related to technology and are comfortable using them in their spontaneous speech. As technology continues to advance, it is likely that new neologisms will continue to emerge, and it will be fascinating to see how they are integrated into our language.

Results and Discussion. The research was conducted to find out whether students know and use these neologisms. This research was carried out among undergraduate and graduate students. The total number of participants are 15 people and they are of different ages from 19 to 23 years old. We decided to conduct a survey that consists of 3 questions.

1. Do you use neologisms related to social media platforms (e.g., “Facebook”, “Instagram”, “Snapchat”) in your everyday speech?

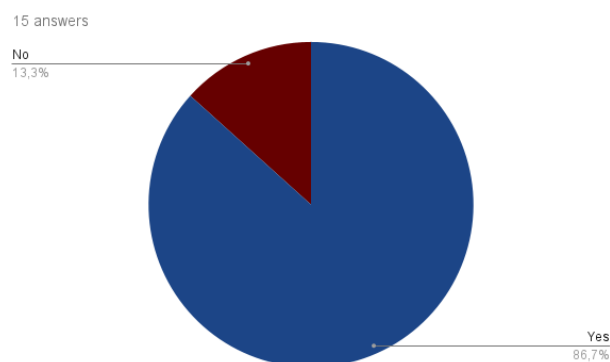

Figure 1 – Distributions of answers to the question “Do you use neologisms related to social media platforms (e.g., “Facebook”, “Instagram”, “Snapchat”) in your everyday speech?”

This survey is aimed at finding out whether students know the neologisms related to social media platforms and use them in their everyday speech. As it is shown in the Figure 1, 13 students selected the option “Yes”, accounting for 86,7% of all responses, whereas 2 students selected the alternative “No”, representing 13,3%. The result displays that most of the students are aware of neologisms used in social media.

2. Do you think that using neologisms related to technology can lead to miscommunication or misunderstandings among people who are not familiar with them?

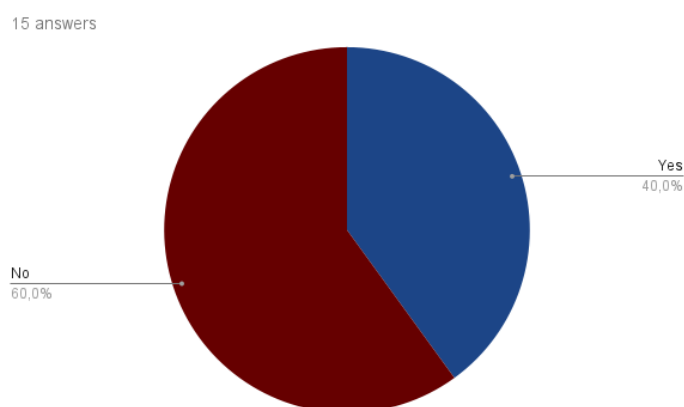

Figure 2 – Distributions of answers to the question “Do you think that using neologisms related to technology can lead to miscommunication or misunderstandings among people who are not familiar with them?”

Six students, this is 40% of all students, voted for the fact that there is a misunderstanding among people who are not familiar with neologisms about technology, this can be seen especially among seniors, for example, our parents or grandparents. It can be difficult for the older generation to understand young people when they use slangs or new words about technology, new applications in their speech, or use English words that have become famous among countries that do not speak English. However, 60% of students, the remaining 9 students, believe that there is no misunderstanding between their parents or grandparents, because older people also use social networks and learn neologisms with the help of TV, radio, or podcasts. Since everything is developing with technology, we think that people are also developing, and even if there are sometimes misunderstandings about new words, we believe that people are flexible and may quickly learn everything regardless of their age.

3. How do you learn new neologisms related to technology?

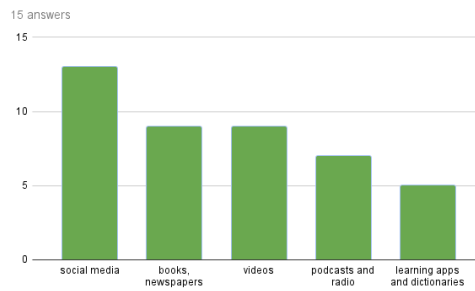

Figure 3 – Distributions of answers to the question “How do you learn new neologisms related to technology?”

There were five possible responses to the third question. With a 31,7% response rate, social media were the most favored response of 13 respondents. Books, newspapers and videos took the second spot with 19,5% (9 students). 17,1% (7 students) of the class chose the response for podcasts and radio, five students selected learning apps and dictionaries. Analyzing the responses, we can conclude that social media is one of the effective ways to learn neologisms, because teenagers spend most of their time there.

Conclusion. Language is a means of human communication and is in constant motion. Language develops in the same way as society. Every year, units appear on social networks denoting innovative inventions, feelings and behaviors of people using sentences. This article considers the relevance and significance of neologisms used by young people in social networks and is evaluated using surveys with an analysis of their results. According to the analysis, it is better for students to memorize words, especially neologisms, on social networks than on other platforms. Since they use the social network more for their interests. Therefore, we think it is possible to come up with additional interesting topics, channels and accounts in social networks using new methods and techniques. Content makers of such accounts should come up with new approaches to interest students and open the desire to study words. This would help students not just waste time and spend time efficiently and interestingly.

References:

1. V.P. Andrienko, E.Yu. Chief (2017). Difficulties of translating neologisms Scientific Journal, Simferopol.
2. Arnold I. V. Lexicology of the modern English language: textbook. manual. –M.: FLINT : Science. 2012.
3. Vinogradov V.V. Basic types of lexical meanings of the word// Questions of linguistics. – M.:Lexicology and Lexicography proceedings. 1953.
4. Zenina, O. (2013). Modern youth speech: norm or antinorm [Electronic resource]. Extracted from <http://festival.1september.ru/articles/598372/>
5. Peshkova D.Y. English neology: ways to replenish the vocabulary at the present stage // Izvestiya Volgograd State Pedagogical University. 2019.

**Ибраева Ж.К., Нәбиева Г.С.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан**

ҚОСТІЛДІЛЕР СӨЙЛЕУІНДЕГІ УЗУАЛДЫ ҚҰБЫЛЫСТАР

Özet: Kazakistan’da meydana gelen dil süreçleri dilbilimcilerin dikkatini çekmeye devam etmektedir. Günümüzde araştırmacılar Kazak Dilinin işlevsel durumunu değiştirmeye odaklanmıştır. Kazak Dili, çeşitli iletişim alanlarında bu statüye karşılık gelen pozisyonları güvenle işgal etmeye başlamıştır. Makale, asıl olan halkın (autokhon) temsilcilerinin Rus-Kazak iki dilliliği içinde Kazakçanın ikinci dik olarak kullanılmasını ele almaktadır. Makaledeki analizin temel amacı, dil yarışması koşullarında iki dillilerin konuşmasında ortaya çıkan kullanım hatalarının belirlenmesidir.

Анаhtar келімелер: iki dillilik, қарışма, діл політікасы, ділін діруму, кұлланым, конушма hataları

Summary: The language processes taking place in Kazakhstani society continue to attract the attention of linguists. Today, researchers are focused on changing the functional status of the Kazakh language. The Kazakh language began to occupy positions confidently that correspond to this status in regulated areas of communication. The article deals with the Russian-Kazakh bilingualism of representatives of the autokhon ethnos with the Kazakh language as the second. The main object of the analysis in this article is the usage errors that appear in the speech of bilinguals in the conditions of language competition.

Keywords: bilingualism, interference, language policy, language situation, usage, speech errors

Қазіргі Қазақстан көптілді кеңістікке айналып отыр. Еліміздегі этностардың алуантүрлілігі республика территориясында бірнеше тілдің қызмет етуіне әкелді. Елімізге көпмәдиеттілік пен көптілділік тән болғанымен, қарым-қатынастың негізгі құралы ретінде қазақ және орыс тілдері сипатталады. Бүгінде қостілділік республикадағы ең маңызды тілдік көрсеткіш болып табылады. Тілші ғалымдардың аса назар аударатын мәселелерінің бірі қазақ-орыс және орыс-қазақ қостілділіктері. Қазақ-орыс қостілділігін орыстандыру саясатымен байланысты Қазақстан және Ресей қазақтарына тән кең өріс тапқан тілдік құбылыс деп анықтайды. Бүгінгі таңда аса өзекті болып отырған орыс-қазақ қостілділігі, керісінше, қазақ тілінің жаппай меңгерілуімен байланысты құбылыс.

Арнайы жүргізілген тілдік саясаттың нәтижесінде аз уақытта қазақ тілі белсенді түрде қоғам өмірінің көптеген салаларына ене бастады. Іс қағаздар жүргізу, ғылым және білім саласында, жергілікті басқару органдары мен басқарушы билік жұмысында қазақ тілі мәртебесі жоғары жылдамдықпен көтеріле бастады. Мұның барлығы қазақ тілінің дамуына игі ықпал жасады. Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебенің берілуі елдегі тілдік жағдаяттың өзгеруіне септігін тигізді. Орыс тілділердің мемлекеттік тілді меңгеруінде үлкен серпілістің орын алуы; ресми, іскерлік, тұрмыстық салаларда қостілділіктің жаңа түрі – орыс-қазақ қостілділігінің пайда болуына әкелді.

Қазақстанның тілді жағдаяты өнімді қостілділіктің екі түрімен сипатталады: субординативті және координативті. Субординативті билингвизмді стихиялы деп сипаттауға болады. Ол әдетте күнделікті қатынастың әртүрлі саласында көрініс табады: нарықта, дүкенде, көлікте және басқа да халыққа қызмет көрсету салаларында. Сонымен бірге, қарым-қатынастың сәттілігі коммуниканттардың қазақ және орыс тілдерін білу деңгейіне байланысты. Егер қарым-қатынас қазақ немесе орыс тілдерінде жүргізілсе, аталған тілдерді жеткілікті дәрежеде білмейтін қазақ ұлтының өкілдері оң коммуникативті нәтижеге ұмтыла отырып, сөйлеу кезінде ана тілінің элементтерін қосады. Дұрыс сөйлеуді тудыратын билингвизмнің екінші түрі екі тілді меңгеру деңгейі жоғары жағдайларға тән. Зерттеудің негізгі нысаны болып саналатын Қазақстандағы қостілділіктің жаңа түрі орыс-қазақ қостілділігі гетерогенді және көп жағдайда субординативті деп сипатталады. Субординативті билингвизм – бұл сөйлеушінің тілдер арасындағы айырмашылықтарға қарамастан, екінші тілді ана тілі арқылы қабылдайтын жеке билингвизмнің бір түрі [1, 65].

Кейбір тілші ғалымдарды билингвизм жалпы танымның және / немесе когнитивті үдерістердің өзгеруіне әсер ете ме деген сауал мазалайды [2, 263]. Сөзсіз, бірнеше тілді меңгерген тұлғаның санасы мен танымдық жүйесінде өзгерістер орын алады. Меңгерілген тілдер арасындағы бәсекелестік толассыз жүзеге асып отырады. Тілдерді жеткіліксіз меңгерген кезде ерекше көрініс байқалады. Екінші тілді меңгеру кезіндегі сөйлеуді қалыптастырудың қиындығы, сөйлеу механизмдерінің жетілмегендігіне байланысты сөйлеуді бағдарламалау мен жобалау міндеттері арасында сөйлеушінің назары бөлінеді. Біріншіден, сөйлеуші өзінің ана тіліндегі барлық күші «жұмсалатын» бағдарламаны құрудағы күрделі операцияларды орындауы керек, яғни ол жағдайды бағалап, нәтижесін болжап, жетістіктерге жету жолдарын анықтауы керек. Екіншіден, ол өзіне қиынға соғатын екінші тілдің көмегімен бағдарламаны жүзеге асыруға арналған көп сатылы операцияларды, тасымалдаушыдан қосымша күш жұмсауды қажет етпейтін операцияларды жасау қажеттілігімен бетпе-бет келеді, өйткені олар автоматтандырылған дағды негізінде жүзеге асырылады. Дұрыс сөздерді таңдау, грамматикалық нормаларды сақтау, өзге тілдің ерекше айтылымдарын ескеру, тыңдаушыны азды-көпті қанағаттандыратын интонацияны сақтау сөйлеу қарқынын

баяулатып, сөйлеу кезінде үзілістер мен кедергілерге әкеледі. Сөйлеуді басқару жүйесі әлі жетілмеген және автоматтандырылмаған болса да, грамматикалық қателерді сөйлеушінің өзі анықтап, тіркеп отырады [3, 9]. Тілді жеткіліксіз меңгергенде сөйлеу бөліктеріндегі кідірістер мен кедергілер әртүрлі типтегі қателіктер мен кемшіліктер түрінде көрінеді [4, 57]. Зерттеу нысаны саналатын қостілді тұлғалар сөйлеуінде қателердің жоғары жиілікпен кездесуінің де себебі де сонда.

Жалпы алғанда тілдік қатынастардың нәтижесі ретінде орын алған субординативті қостілділікке іліспелі құбылыстар өте көп. Орыс тілі бірінші, ал қазақ тілі екінші тіл болып табылатын билингвтер үшін қазақ тілінде сөйлеуді тудыруда қиындықтар бар. Аталған тұлғалардың этностық тілдері қазақ тілі болғанымен, бірінші тілімен сәйкес келмейді. Бала кезден бастап қазақ және орыс тілдерін араластырып сөйлеген немесе мүлде қазақша сөйлемеген тұлғаларға қазақ тілінде еркін, әрі қатесіз сөйлеп кету оңай болмағаны түсінікті жағдай. Бақылауға алынған респонденттердің оқуды бітіруі, жұмысқа орналасуы, түрлі қызметтерді атқару шақтары «қазақтандыру» саясатының кезеңімен тұспа-тұс келді. Экономикалық, мәдени, саяси, әлеуметтік және т.б. экстралингвистикалық факторларға байланысты бұл тұлғаларда қазақ тілінің тілдік жүйесін меңгеру үлкен жылдамдықпен жүзеге асты деуге болады. Айта кететін жайт, аталған қостілділер екінші тілді, яғни қазақ тілін мақсатты түрде оқу орнында емес, табиғи тілдік ортада меңгерді.

Жоғарыда аталған түрлі факторларға, тіл үйрену уәждемесінің жоғары болуына және тілді қысқа мерзімде меңгеру тура келуіне байланысты қазақ тілі Т2 болып табылатын этностық қазақтар тілінде ерекше лингвистикалық құбылыстар қалыптаса бастады. Анықталған құбылыстар тілдік нормаға бағынбайды, бір қарағанда оларды тілдік қате деуге болады. Алайда, зерттеу барысында анықталған қателер үнемі қайталанып отырды және респонденттер сөйлеуінде кездесу жиілігі жоғары болды. Лингвистикалық тұрғыдан келетін болсақ, бұндай құбылыстарды бірқатар зерттеушілер «узус» деп анықтайды. Жалпы алғанда норма және узус тіл білімінде ажырамас құбылыстар.

Тілдік норма және узус терминдерінің мәнін ашу барысында ғылыми зерттеулерге жасалған шолу нәтижесінде отандық, шетелдік, ресейлік зерттеушілердің аталмыш терминдерге қатысты пікірлерінің көптігіне қарамастан, сайып келгенде көзқарастар бір жерге тоғысатыны байқалды. Отандық зерттеушілерден тілдік норма және узус мәселелерін зерттеушілер қатары аз емес. Академик Р. Сыздықованың «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбегінде: Тіл мәдениеті, норма дегендерге қатысы бар терминдердің және бірі – узус. Орыс тіл білімінде бұған көбінесе «узус – қолданылып кеткен тілдік бірліктер» деген түсініктеме береді, узустың қарама-қарсысында окказионалдық бірліктер, яғни әдеттегі (нормадағы) мағынадан бөлек, тек сол контексте келтірілген мағынада жұмсалған сөздер тұрады. Узус пен окказионализмдер – оппозитивтік (қарама-қарсы тұрған) дүниелер делінген [5, 10]. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде нормаға келесі анықтама берілген: норма – тілдің әрбір нақты даму кезеңінде тіл құралдарын қолдану және іріктеу қағидаларының жиынтығы; тіл құрылымына сәйкес келетін, дәстүрлі сипат алған, қарым-қатынас үдерісі кезінде пайдаланылатын барынша тұрақты тілдік бірліктер жиынтығы. Авторлар пікірінше, тілдік құралдардың нормалалылығы тілдің мақсатты-стильдік жіктелуін, саралануын қамтамасыз етеді. Тілдік норма ұғымы Әдеби тіл ұғымымен тығыз байланысты, өйткені әдеби тілге нормалылық тән. Тілдік норма тілдің тұтастығын, жалпыға бірдей түсініктілігін (коммуникативтік жарамдылығын) қамтамасыз етеді, сонымен қатар тілдік норма қозғалмалы, қолданыстың жалпы алғышарттарына тәуелді (коммуникативті нысаналылық), Норманың игерілуін қоғам (білім жүйесі, лексикографиялық еңбектер, көркем әдебиет, бұқаралық ақпарат құралдары және т.б.) саналы түрде реттеп отырады. [6, 230]. Салқынбай А., Абақан Е. пайымдауынша, норма (тілдік норма) – қоғамда байланыс жасау барысында іріктеліп тұрақталған тілдік жүйе. Норма тұрақты тіл құралдары мен оларды қолдану дәрежелері жиынтығы ретінде ұлттық әдеби тілдің ерекше белгісі болып табылады. Кең мағынада: Норма тілдің барлық даму кезеңдерінде де негізгі нышан деп танылады [7, 240].

Еще один ученый Ахманова О.С. определяет норму как принятое речевое употребление

языковых средств, совокупность правил (регламентаций), упорядочивающих употребление языковых средств в речи индивида. Словарь лингвистических терминов [8, 350].

Норма және узус ұғымдары туралы ғылыми көзқарастарды талдау барысында аталған терминдерге берілген анықтамаларды саралап, терминдердің аражігін ашу мақсат етілді. Жоғарыда айтып өткеніміздей еліміздегі тілдік саясаттың жаппай мемлекеттік тілді, яғни қазақ тілін меңгертуге бағытталғандығы нәтижесінде қазақ тілі екінші болып табылатын билингвтер сөйлеуінде ерекше құбылыстар пайда бола бастады. Анықталған құбылыстар нормативті қазақ тілінің ережелеріне кереғар болып келеді. Оларды қате деп есептемей, узуалды құбылыстар деп тануды жөн санаймыз. Себебі, кез келген тілде нормадан бөлек узус құбылысы бар. Узус тілдің қолданыстағы нақты көрінісін айқындайды. Ереже бойынша қолданылуы тиіс тілдік бірліктер іс жүзінде нормаға бағынбай қолданылып жүргенін жиі кездестіруге болады. Қазіргі қазақ тілінде байқалып жүрген узуалды тіл бірліктері уақыт өте келе нормаға айналуы мүмкін. Ол заңды құбылыс. Бүгінгі таңда қазақ тілі Т2 болып табылатын этностық қазақтар сөйлеуінде орын алып жүрген узуалды тіл бірліктерін қазақтілді билингвтер тілінен байқалуы соған дәлел бола алады. Зерттеу респонденттері ретінде алынып отырған қазақ тілі Т2 болып табылатын билингв қазақтар ондай қателерді сезбеуі мүмкін, яғни ол қолданыстың қате құрылғанын білмеуі мүмкін. Себебі, оны аңғару үшін аталған тұлғалардың тілдік құзіреттілігі жеткіліксіз. Уақыт өте келе ол қате тіл иеленушілері арасында жиірек кездесе бастауы мүмкін. Узуалды сипат алған кейбір тіл бірліктері байқатпай нормаға айналу үстінде десек, қателеспейтін шығармыз.

Зерттеу материалы ретінде талданған узуалды сипаттағы қателер зерттеудің алғашқы кезеңдерінде пассив байқау әдісінің көмегімен жинақталды. Байқау барысында қателерді тіркеу тәсілі арқылы жинақталған қате қолданыстарды нақтылау мақсатында зерттеудің екінші кезеңінде парадигматикалық сұрастырым жүргізілді. Парадигматикалық сұрастырым қазақ тілі басым және орыс тілі басым билингв қазақтардың сөйлеуіндегі интерференция сияқты лингвистикалық құбылыстарға байланысты грамматикалық қате қолданыстарды анықтауда нәтижелі болды.

Байқау барысында анықталған билингв қазақтардың сөйлеуіндегі узуалды тілдік бірліктердің 70%-ын грамматикалық қателер құрайтыны анықталды. Грамматикалық қателердің орын алуы біріншіден, билингвтердің қазақ тілінің грамматикасын жеткіліксіз дәрежеде меңгеруімен, екіншіден, бірінші тілі, яғни орыс тілінің тілдік жүйесінің әсер етуінен туындап отырған интерференциямен байланыстырылады.

Мақалада грамматикалық нормаларға бағынбайтын узуалды құбылыстардың ішінен, ең алдымен синтаксистік узустарға талдау жүргізіледі. Қазақ тілінің синтаксисі біршама күрделі жүйе. Жай сөйлем категориясының өзі тілді меңгерушіге қиынға соғады. Тіліміздегі жай сөйлемнің ойды, лебіз бен пікірді білдіретін басты грамматикалық тұлға екені белгілі. Сондықтан да бұл жай сөйлемдердің табиғаты өте күрделі. Оның құрылысы, бір жағынан ойды білдіретін логикалық тұлғалардың құрылысымен ұштасып жатса, екінші жағынан сөйлеуші жүктеген коммуникативтік мүддеге тәуелді болады. Осы диалектикалық байланыс пен тілде туындайтын қайшылықтар жай сөйлемдер жүйесіне әсер етіп, оны қостілділердің меңгеруі үшін күрделендіре түседі. Синтаксистік нормалар негізгі синтаксистік бірліктердің – сөз тіркестері мен сөйлемдердің дұрыс құрылуын талап етеді. Синтаксистік заңдылықтардың ескерілмеуі салдарынан туындаған қателер төмендегідей топтастырылды:

- жайылма сөйлемдерде бастауыш пен баяндауышты қатар қолданып, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің сөйлем соңында келуі: *мен ойлаймын бүгін сабақ болмайды; мен келемін ертең жиналысқа; ол айтты кешке звондаймын*

- сөйлемдегі бастауыш орнының сақталмауы: *күзде келеді студенттер; алады студенттер стипендияны жазда;*

- сұраулы сөйлемдердің дұрыс құрылмауы (сұрау мәнді сөздердің сөйлемнің басында келуі) *кім бұл ойды айтты; неге Сіз кешігіп келдіңіз; кімдер барады ыссапарға; Сіз зерттедіңіз ба осы мәселені; жинаған тілдік бірліктердің қаншасы термин сіз үшін;*

• баяндауыштардың қалыптасқан орын тәртібін бұзып, кез келген жерге қойылуы: көсемше формасындағы етістікпен сөйлемнің аяқталуы; *жақсы студент сабаққа келеді дәптер ұстап; Сіз өз жауабыңызда айттыңыз оны зерттемедім деп; қазір біздің сарапшыларымыз айтып жатыр жеткілікті зерттелмеді деп; Сіз өздеріңіз айттыңыздар бүгін деп;*

• сөз тіркестерінің байланысу түрлеріне қатысты ережелердің сақталмауы: *студенттердің емтиханы сәтті өтуге тілеймін; сендерге жеңімпаз атануға тілеймін;*

• мағыналық тұрғыда әртүрлі бірыңғай мүшелерді бір баяндауышқа бағындыру: *концертте ән айтып, домбыра, гитара, би тартты;*

• сөйлемде екі бастауыштың (зат есім мен есімдіктің) қатар қолданылуы: *студенттер олар келді; жастар олар қатыссын.*

Қазақ тілі екінші тіл болып табылатын билингв қазақтар сөйлеуінде орын алған синтаксистік сипаттағы узуалды ерекшеліктердің туындауына олардың бірінші тілі, яғни орыс тілінің әсер етіп тұрғанын байқау қиын емес. Жалпы алғанда, билингв қазақтардың сөйлеуіндегі узуалды құбыластардың ерекшелігі де осында, олардың сөйлеуіне алғаш меңгерген орыс тілдері әсер етеді. Келтірілген мысалдардан сөйлем құрау барысында сөздердің орын тәртібінің сақталмағанын көріп отырмыз. Сөйлем басында бастауыш пен баяндауыштың, яғни тұрлаулы мүшелердің қатар келіп, тұрлаусыз мүшелердің олардан кейін қолданылуына орыс тілінің әсер етіп тұрғаны анық. Қазақ тіліндегі сөздердің орын тәртібі типологиялық тұрғыда оның жалғамалы құрылымдық көрсеткіштерінің бірі [9, 42]. Сонымен қоса, жинақталған тілдік материалдар арасынан сөйлеуді көсемше формасымен аяқтау үрдісінің орын алып отырғанын көруге болады. Қазақ тілінде көсемше формасында тұрған сөзбен сөйлем аяқталмайды. Негізгі көсемше сөйлемде пысықтауыштық қызмет атқарады. Бұл жағынан алғанда ол үстеу мен етістікті жалғастырушы буын ретінде әрекет етеді. Көсемшелер құрмалас сөйлемдегі бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы қызметін атқара алады.

Жалпы алғанда, әр елде тілдік жағдайдың қалыптасуының немесе өзгеруінің өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін. Қазақстан халқы үшін ұзақ жылдар бойы өмірдің барлық дерлік салаларында қатынас құралы ретінде орыс тілі басым болған. Экстралингвистикалық факторларға байланысты қазақ ұлтының өкілдерінде қазақ тілінде сөйлеу мүмкіндігі болмады. Алайда, тәуелсіздік жылдарында қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе берілген соң елдегі тілдік жағдаят өзгере бастады. Тілдік саясат қазақ тілін қоғамның барлық саласына қазақ тілін енгізуге бағытталды. Мемлекет тарапынан бұл мақсатта түрлі жұмыстар жүргізіліп, арнайы бағдарламалар ұсынылды. Қазақ тілін үйрену қажеттілігі орыс тілі Т1 болған барлық қазақстандықтың алдында тұрған негізгі мәселеге айналды, оны меңгеру орыстілді тұлғалардың басты міндеті болды. Қазақстан қоғамында орыс-қазақ қостілділігі орын ала бастады. Ана тілі немесе бірінші тілі орыс тілі болып табылатын республика азаматтарының мемлекеттік тілді меңгеру мәселесін зерттеу билингвалды, яғни қостілді тұлғаның қалыптасуы мен оған әсер ететін басқа факторларды қарастырумен байланысты. Зерттеудің басты мақсаты қостілділердің сөйлеу ерекшелігін талдау болып табылады. Зерттеушілердің назарынан тысқары қалып жатқан орыс-қазақ қостілділігі зерттеу назарына алынды. Қазақ тілі Т2 болып табылатын барлық этностық қазақтардың сөйлеу тілі лингвистикалық талдауды талап етеді. Себебі, олардың тілінде интерференция салдарынан орын алған нормативтік қазақ тілінің ережелеріне бағынбайтын қолданыстар өте көп. Оларды қате деп санауға келмейді. Сипатына қарай оларды узуалды құбылыстар деп атаған дұрыс.

Зерттеу нәтижесі қазақ тілі екінші тіл болып табылатын қостілді қазақтардың ауызша сөйлеуінде қателердің көптеп кездесетінін көрсетті: сәтсіз таңдалған сөз, дұрыс құрастырылмаған сөйлем, бұрмаланған грамматикалық форма. Ондай қателер қостілді адамның санасында екі тілдік жүйенің өзара әрекеттесуіне байланысты. Қостілділердің қазақ тілінде сөйлеуіне ана тілінің барлық деңгейлерінің (фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік) ерекшеліктері мен заңдылықтары әсер етеді. Бұл барлық деңгейде тілаларлық интерференцияның орын алуына әкеледі. Зерттеу пәні қостілділердің сөйлеуіндегі узуалды құбылыстар болғандықтан, ең алдымен «бір реттік» қателерді олардан ажырату

мақсаты тұрды. Жалпы алғанда жоғарыда айтылған синтаксистік қателер қазақ тілі екінші тіл болып табылатын этностық қазақтар сөйлеуінде жиілігі жоғары нормадан ауытқу жағдайлары болып табылады. Аталмыш қателердің жиі кездесуі олардың узус дәрежесені көтерілуіне алып келуі ықтимал. Арнайы жүргізілген зерттеу нәтижелері соған дәлел.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. D'Acierno, Maria Rosaria, Three Types of Bilingualism. – 1990. P. 65
2. William P Rivers, Ewam Golonka Third Language Acquisition Theory and Practice The handbook of language teaching 2009/7/15. – 263 с.
3. Фомин М.М. Теоретические основы обучения третьему языку в условиях естественного координативного и субординативного билингвизма. Якутск. – 1992
4. Петрова А.И. Обучение математической речи в условиях продуктивного билингвизма: психолингвистические аспекты. Психологическая наука и образование, 2004, № 1, С. 55-62
5. Сыздыкова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көп- томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 94 б.
6. Сүлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: «Арман ПВ», 2008. – 392 б.
7. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы: Сөздік –Словарь, 1998. – 304 б.
8. Ахманова О.С. изд. 2-Е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 576 С.
9. Балақаев М., Томанов М., Жанпейісов Е., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы: «Дәуір», 2005. – 256 б.

Исламова А.Т.
Алматы, Казахстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ШЕТЕЛ СӨЗДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Özet: Kazak halkının erken gelişim tarihine bakacak olursak birçok ülke ile her zaman yakın temas halinde olduğunu görebiliriz. Ülkeler arasında eski dostluk ilişkilerinin varlığı, ana dilimizin söz varlığının bileşiminden açıkça görülmektedir. Eski zamanlarda, bir ulus ve başka bir ulus, yalnızca mal, giysi, mutfak eşyaları gibi çıplak şeyleri değil, aynı zamanda manevi zenginlikleri de değiş tokuş ederdi. Özellikle birçok kelime bir dilden diğerine geçmiştir. Yabancı dillerden kelime ödünç almak, eski çağlardan beri özel ilgi gören sorunlardan biridir. Sunulan bilimsel makale, dil bilim de yabancı kelimelerin oluşum ve gelişim tarihinin incelenmesine adanmıştır. Bilimsel çalışmamızın temel görevleri, yabancı kelimelerin çalışma tarihinin teorik temellerinin izini sürmek, özel bir dil grubu olarak yabancı kelimelerin doğasını, bu kelimelerin dile girme yollarını ve geçişlerini belirlemek, ve özellikleri. Bu bağlamda, yabancı kelime kabulü teorisini incelemenin üç aşaması, yabancı unsurların kabulünün sebepleri ve koşulları, nesnelerinin özellikleri ve alıcı dildeki anlamsal uyumu, bu unsurların işlevsel özellikleri ve diğer birçok yönü ayırt edildi. Dil bilimindeki yabancı kelimelerin dönemlere göre analizi bile bu sorunun hala geçerli olduğunu kanıtlıyor.

Anahtar kelimeler: Yabancı kelimeler, giriş kelimeleri, giriş terimleri, terminoloji, kontaktoloji, giriş kelimeleri.

Summary: Looking at the history of the early development of the Kazakh nation, we notice that they were in constant contact with many countries. The existence of such ancient, friendly relations between nations is evidenced by the rich vocabulary of the native language. In the past, between one people and the second people, the exchange was not only things, cattle, clothes, dishes, but the exchange was carried out and a lot of spiritual wealth. Especially, many words were borrowed from one language to another. The use of foreign words, one of the global issues that require special attention. The presented scientific article is devoted to the study of the formation of foreign words in linguistics and the study of their development history. Determining the theoretical basis of the history of the study of foreign words, clarifying the essence of foreign words as a special group of language, clarifying the ways of their introduction and movement, especially the use of these are the main tasks of our scientific work. In this regard, in the history of the theory of research, three periods are considered separately: the cause and conditions for the adoption of foreign elements, the features of their objective and semantic adaptation in the host language, the functional specificity of these elements and many other parties. The analysis of foreign words with the help of their division into periods in linguistics, proves the relevance of this problem so far.

Keywords: Foreign words, introductory words, introductory terms, terminology, contactology, introductory words.

Шетел сөздердің қалыптасуы ғылымның, техниканың, кәсіби қызметтің, мәдениет пен өнердің тарихымен тығыз байланысты. Қазақ халқының ертедегі даму тарихына көз жіберсек, көптеген елдермен үнемі тығыз байланыста болғандығын көреміз. Ел мен елдің арасындағы ежелгі достық қарым-қатынастың болғандығы ана тіліміздің сөз байлығының құрамынан да айқын байқалады. Бір халық пен екінші халық ертеде тек мал-мүлік пен киім-кешек, ыдыс-аяқ сияқты жалаң заттарды ғана алмастырып қоймаған, соған қоса рухани байлық та бір-бірінен молынан ауысқан. Әсіресе, бір тілден екінші тілге көптеген сөздер кірген.

Шет тілдерден сөздер алу ежелден бері ерекше назар аудартып келе жатқан мәселелердің бірі. Теориялық тіл білімі қалыптасқанға дейін Ежелгі дүние философтарының еңбектерінің өзінде бұл мәселе қарастырылған. Платонның “Кратил, или О правильности имен” атты диалогында Сократ “жалпы гректер, әсіресе, варварлардың қол астында тұратындар, көптеген есімдерді солардан алғанын” өз дәуірінде атап өткен. Ал шетел сөздердің шағын сөздіктерін құрастыруға талпыныстар Ежелгі Вавилонның өзінде-ақ болған [1, 26].

Орыс тілі тарихында шетел сөздер туралы мәселе І Петр патшаның реформалары дәуірінде ерекше орын алғаны белгілі. Өйткені Ресейдің ұзақ уақытқа созылған оқшаулығынан кейін орыс тілінің сөздік құрамы шетел сөздерімен жылдам толықтырыла бастады. Поляк, француз, неміс, голланд, итальян сөздері сол кезде жаңа еуропалық атауларды, ұғымдар мен әлеуметтік қатынастарды білдіру үшін қолайлы құрал болып көрінді [2, 43]. Петрлік кезең екі мәселені көтерді: терминологиялық және лексикалық, яғни әдеби тілдің негізгі стильдерін ажырату мәселесі. Сонымен қатар В.Г. Белинский, Н.М. Карамзин, А.С. Пушкин, М.В. Ломоносов, А.П. Сумароков және т.б. ғалымдар өздерінің кірме лексикаға көзқарастарын осы кездің өзінде-ақ білдірді. Соның ішінде М.В. Ломоносовтың филологиялық іздестірулерін ерекше атап өтуге болады. М.В. Ломоносов орыс тіліне шетел сөздері енуінің төмендегі кезеңдерін көрсетеді: 1. алғашқы князьдар кіргізген шетел сөздер; 2. православиялық грек діні арқылы енген шетел сөздер; 3. татар билігі кезінде енген сөздер. Сонымен қатар әрбір кезеңге мысалдар келтірген. Орыс мемлекетіндегі алғашқы физикадағы, химиядағы, механикадағы, астрономиядағы терминологиялық жүйелер М.В. Ломоносовтың атымен байланысты.

Шетел сөздердің қалыптасуына аудармашылар үлкен үлес қосты: аударылатын шығармаларда қайта енгізілген терминология сөздіктері беріледі де, осылайша ғылыми, техникалық, кәсіби және қоғамдық-саяси терминдердің жеке коллекциялары жасалады.

Шетел сөздердің одан әрі зерттелуі теориялық тіл білімінің пайда болуымен және дамуымен тікелей байланысты. Лингвистикалық құндылықтың өзінен басқа, шетелдік элементтердің енуі туралы мәселе тілдің даму заңдарын анықтауға ықпалын тигізді. Тіл және қоғам, тіл және ойлау, тіл және мәдениет т.б. тіл білімінің басқа ғылымдармен шектесе қалыптасуы негізінде ғаламдық проблемаларға жаңаша қарауға мүмкіндік берді. Сондықтан да лингвистикалық талдау шеңберінде бұл мәселенің тарихы әрі де жатыр. Тіл білімінде шетел сөздерінің зерттелу тарихының дауірлеріне қысқаша тоқталып өтейік.

Зерттеудің бірінші сатысы, ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың бірінші жартысы шетел сөздер теориясының қалыптасу кезеңі болып табылады. Бұл дәуірде шетел сөздер көбінесе “тілдердің араласуы” (Г.Шухардт енгізген термин) теориясының арнасында қарастырылды. Бұл сатыда шетел сөздерді зерттеу лингвистердің олардың тілге енуінің сыртқы мәдениеттанушылық себептеріне назар аударуымен сипатталады, басқаша айтқанда, шетел сөздер мен сөз тіркестерінің пайда болуы тек қана жаңа заттардың, құбылыстардың, қатынастардың және т.б. пайда болуымен ғана байланыстырылады. Шетел сөздерді “тілдердің араласуы” негізінде зерттеу И.А. Бодуэн де Куртенэ, Г. Пауль, Э. Сепир, Л.В. Щерба және т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттелінді.

Г. Паульдің “Принципы истории языка” атты кітабында “тілдердің араласуының” үш түрі аталып өткен: а) туыстас немесе туыстас емес тілдердің араласуы; ә) диалектілердің араласуы; б) тілде қолданыстан шыққан атаулардың қайта жаңғыруы [3, 459]. Одан әрі Г. Пауль шетел сөздермен тікелей байланысты проблемалардың тұтас бір ауқымын қарастырады.

Шетел сөздердің қолданылу ерекшеліктерін және оның негізгі себептерін жан-жақты, ғылыми тұрғыдан талдаған.

Кірме дыбыстар мен морфемаларды алу туралы мәселені қарастыра отырып, неміс ғалымы аталмыш құбылыстың біршама сиректігін және оның лексикалық шетел сөздеріне тәуелді екенін айтады. Сонымен қатар ол шетел сөздер мен байырғы сөздердің атқару функцияларын салыстырып, олардың қайсысы болмасын, алғаш қолданылған кезде бірінші кезекте адамның ойын білдіру қажеттілігін қанағаттандыратынын атап өтеді де, сөйлеушілер үшін оларды кең тұрғыдан қолдану онша маңызды емес екенін көрсетеді. Оған қоса, шетел сөздер де, байырғы сөздер де тілде тек көп қайтара қолданылудан кейін ғана орнығатынын басып айтады. Г. Паульдің жұмысындағы шетел сөздерді сипаттау бір жағынан, сол дәуірге тән тілді жалпы түйсіну тәуелділігімен ерекшеленсе, екінші жағынан, осы феноменді одан әрі зерттеу келешектерін белгілейді.

Тілдердің өзара әрекеттесуі И.А. Бодуэн де Куртенэнің де жұмыстарында зерттелген. “О смешанном характере всех языков” (1901) мақаласында тілдердің өзара әрекеттесуінің бағыттарын атап көрсетеді: біріншіден, бір тілдің элементтерін екінші тілдің жүйесіне енгізу, екіншіден, басқа тілдің әсерінен тілдің жекелеген бөліктеріне тән өзгешелену дәрежесінің және күшінің әлсіреуі. Шетел сөздері мен сөз тіркестерін кіргізу тілдердің өзара әрекеттесуінің бірінші бағытын көрсетеді. Көптеген лингвистермен қатар И.А. Бодуэн де Куртенэ тілдердің араласуы экстралингвистикалық себептермен тікелей байланысты дей тұра, ол осы құбылыстың ішкі заңдылықтарын да ашып көрсетеді.

Шетел сөздерді одан әрі зерттеуге елеулі ықпалын тигізген, “тілдердің араласуы” ұғымын жаңаша ой елегінен өткізу Л.В. Щербаның “О понятии смешения языков” (1925) атты мақаласында қарастырылған. Өз тұжырымдарында тілдердің араласу үрдісін үш тұрғыдан: а) шын мәніндегі шетел сөздер; ә) әлдебір немесе өзге тілдегі шетел тілінің ықпалынан болған өзгерістер (соның ішінде калька); б) қандай да бір тілдің жеткіліксіз меңгерілуінің нәтижесі болып табылатын құбылыстар. Аталмыш еңбектердің жарық көруінің өзін сөздерді зерттеудің бірінші сатысы деп атауға болады.

Көріп отырғанымыздай, зерттеудің бірінші сатысында шетел сөздер тек халықтар мәдениетінің өзара байланысы тұрғысында зерттелінген. Шетел сөздердің лингвистикалық мәселелері біржақты қарастырылған. Шетел сөздердің кірігу динамикасы, шетел сөздердің лексикалық және басқа түрлерінің арақатысы, сөз алмасу кезіндегі семантикалық өзгерістер, құрылымдық-семантикалық эквиваленттілік, қабылдаушы тілдегі шетел сөздердің құрылымы және т.б. мәселелер осы кезеңнің еңбектерінде көрініс таппаған.

Тіл білімінде структурализм бағытының кең тұрғыда зерттелуі шетел сөздерді зерттеудің екінші сатысына көшуіне негіз болды. Бұл кезең ХХ ғасырдың 30-70 жылдарын қамтиды. Осы уақыт аралығында шетел сөздерін қабылдаудың лингвистикалық проблемалары, оны іске асырудағы қабылдаушы тілге қажетті элементтерді сипаттау концепциялары негіз болды. Бұл мәселе Л.П. Ефремов, Л. Блумфильд, У. Вайнрайх, В.В. Виноградов, Е.Д. Поливанов, А.В. Суперанская, Ю.С. Сорокин, Л.П. Якубинский және т.б. ғалымдар еңбектерінде қарастырылды.

Л.П. Якубинскийдің “Несколько замечаний о словарном заимствовании” (1926) атты мақаласы шетел сөздерді зерттеудің осы сатысындағы алғашқы еңбектердің бірі болып табылады. Бұл мақалада шетел сөздердің тілге кірген затпен, атаумен немесе ұғыммен ғана байланысты емес, сонымен қатар бұрыннан тілде бар құбылыстың, атаудың қолданысын шектеп, синоним атау ретінде де енетінін атап көрсеткен (буын үндестігі // сингармонизм) [4, 67].

Структурализм дәуірінде тіл спецификалық белгілер жүйесі ретінде талданбайды, оның прагматикалық жағы толығымен ескерілмеді. Шетел сөздерді талдау кезінде олардың әлдебір немесе өзге тілде пайда болуының үйлесімдігін кез келген тәсілмен түсіндіру қажет деп есептелді. Егер осылай істеудің сәті түспесе, көбіне шетел сөздердің кірме болуының орынсыздығы туралы қорытынды шығарылып отырды. Бірақ осындай кемшіліктерге

қарамастан, структуралистік зерттеу тәжірибесі пайдалы болып шықты, өйткені оның көмегімен тілдегі көптеген заңдылықтар ашылды.

Бұл тұрғыдан Л. Блумфильдтің “Язык” (1933) атты кітабын ерекше атап өтуге болады. Шетел сөздердің фонетикалық өзгерістерін зерттеп, көбінесе жаңа шетел сөздің енгізілу уақытын белгілеудің мүмкін еместігін атай отырып, Л. Блумфильд осы бірліктердің классификациясын да ұсынды. Аталмыш классификация шетел сөздерді диалекттілік және мәдени сала арқылы кірген сөздер деп екі топқа бөледі, екінші топқа басқа тілден кірген сөздердің барлығын кіргізеді.

Шетел сөздерді талдауға, сонымен қатар Прага үйірмесі ғалымдарының да жұмыстары арналғанын көре аламыз. В. Матезиус “Язык и стиль” (1942) атты мақаласында тіл атауының құрамдас бір бөлігі ретінде шетел сөздерге назар аударады. Егер шетел сөздер затты немесе ұғымды белгілеу үшін байырғы сөзбен қатар қолданылса немесе олардың қабылдаушылар тілінде таралғанда шетел сөздердің спецификасы ерекше сезілетіні атап көрсетілген. Жалпы алғанда, олардың шет тілдік сөздерге жалпы қатынасы сан алуан болып келетін “спецификалық реңктің” сипатына байланысты. Шетел сөздерді шамадан тыс пайдалану, әлбетте, талғамның жоқтығының куәсі деп есептейді В. Матезиус. Бірақ оларға қарсы күресу мүмкін емес және көбінесе үйлесімсіз: бір жағынан, олардың пайда болуына халықтар арасындағы ұдайы орын алып тұратын идеялар, заттар, атаулар және ұғымдардың өзара алмасуы, екінші жағынан, шетел сөздер тілдің ішкі ресурстарын пайдалану кезінде пайда болған сөздердің алдында басымдыққа ие болуы себеп.

Шетел сөздер, сондай-ақ У. Вайнрайхтың “Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования” (1953) [5] атты еңбегінде жан-жақты талданды. Бұл еңбегінде У. Вайнрайх шетел сөздерді лексикалық интерференция ретінде қарастырады. Бұл көзқараста бір тілдің екінші тілге сөздік арақатысы фактілерінің классификациясы негізделеді. Біріншіден, құрылымдық принцип бойынша, қарапайым сөздер, күрделі сөздер және сөйлемдер деп үшке бөлінеді. Одан әрі қарапайым сөздер де, күрделі сөздер де шетел сөздер және калька деп бөлінеді. Сонымен қатар У. Вайнрайх шетел сөздердің қабылдаушы тілдің сөздігіне әсер ету сипатын да зерттейді. Ол әсер етудің төмендегі тәсілдерін бөліп шығарады: біріншіден, шетел сөздер сөздікпен бірге заттың, атаудың өзі кірген жағдайда ғана сөздікті толықтыра алады; екіншіден, шетел сөз тілде араластық жасай отырып, байырғы сөздің мағынасын қайталай алады, тілтанушы осындай араласудың шетел сөзді қолданудың бастапқы сатысына тән екенін атап өтеді; үшіншіден, шетел сөз байырғы сөзді ығыстырып шығаруы мүмкін; төртіншіден, сөздердің екеуі де сақталады, бірақ мамандандырылуға ұшырайды, атап айтқанда, түрлі стильдерге бөлінеді.

А.В. Суперанскаяның “Заимствование слов и практическая транскрипция” (1962) және “Ударение в заимствованных словах в современном русском языке” (1968) атты еңбектері де шетел сөздерді талдауға арналған. Бірінші еңбегінде сөз-атаулардың талдамасын, олардың типологиясын және сөздердің жасалу тәсілдерін қарастырады. Шетел сөздердің VI түрлі жасалу тәсілдерін атап көрсетеді, оның ішінде өзінің жазба графемаларымен қатаң шектелген практикалық транскрипцияға ерекше көңіл бөлінеді [6, 36]. Шетел сөздердің жасалу тәсілдері туралы мәселеге байланысты сөздерді аударуға қатысты беруші тілді және дәнекер тілді айқындау проблемасы – транскрипция мен аударманың арасында таңдау жасау проблемасы талданады. Екінші еңбегінде А.В. Суперанская жаңа лексикалық жүйедегі шетел сөздердің ассимиляциясының аспектілерінің бірін талдауға алады. Шетел сөздердегі екпіннің өзгеру үрдісі мұқият қарастырылады.

Шетел сөздердің зерттелу тарихының екінші сатысына жатқызып отырған XX ғасырдың 30-70 жылдарының еңбектері структурализм ықпалымен сол кездегі зерттеушілердің негізгі назарын шетел сөздердің лингвистикалық мәселелерін шешуге арналған.

Тілде структуралистік көзқарастың ішкі қарама-қайшылықтары оны функционализмнің біртіндеп ығыстырып шығаруына әкеліп соғуы шетел сөздерді зерттеудегі үшінші сатыға көшуіне негіз болды. Кірме теориясында бұл бірінші кезекте әлеуметтік-лингвистикалық мәселелерге назар аударудан, шетел элементтерді игеру үрдісін зерттеуді жандандырудан

көрінеді. Бұл Е.Э. Биржакова, Л.А. Кутина, Л.Л. Войнова, Н.И. Гайнуллина, П.Л. Ким Юань-Фу, Г.Ю. Князева, В.Г. Костомаров, Л.П. Крысин, Т.Г. Линник, М.С. Полинская, Б.А. Серебренников, И.И. Чернышева, қазақ лингвистерінің ішінде Ө. Айтбаев, С.Т. Ақаев, Ә.Т. Қайдар, Ш. Құрманбайұлы т.б. еңбектерінде қарастырылды.

Л.П. Крысин “Иноязычные слова в современном русском языке” (1968) атты еңбегінде лексикалық шетел сөздер феноменінің тілдерде пайда болу себептерін талдай отырып, жалғыз ғана логикалық қорытындылармен шетел сөздердің санына және сипатына әсер етудің мүмкін еместігін атап көрсетеді [7, 8]. Аталмыш ескертпе, структурализмнің принциптеріне қарама-қайшы келе отырып, шетел сөздердің прагматикалық жағын зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Көптеген теориялық мәселелерді қарастырумен қатар, Л.П. Крысиннің кітабында кеңес дәуіріндегі орыс тіліндегі шетел лексикасының әлеуметтік-лингвистикалық жақтары да зерттеледі. Автор халықтың және тіл тарихының түрлі кезеңдеріндегі ерекшеліктерін тиянақты зерттеп және осының негізінде Кеңес дәуіріндегі шетел сөздер үрдісінің жандану және құлдырау кезеңдерін, сондай-ақ олардың себептерін белгілей отырып, оның тұтас көрінісін береді.

Шетел сөздер мәселесіне функционалдық көзқарас олардың қабылдаушы тілдегі игеру үрдісін зерттеуді өзекті мәселеге айналдырды. Бұл тұрғыдан И.И. Чернышеваның “Лексические заимствования в лексико-семантической системе языка (на материале немецкого языка)” (1970) атты мақаласын атап өтуге болады. Бұл еңбекте автор шетел лексикасын алу үрдісі рецептор-тілдің лексика-семантикалық жүйесімен айқындалатынын басып көрсетеді. И.И. Чернышева атап өткендей, лексикалық шетел сөздер қабылдаушы тілдің сөздік қорын байытып қана қоймай, сонымен қатар байырғы лексикамен өзара әрекеттесе отырып, кейбір құрылымдық функциялар қызметін атқарады, мәселен, байырғы сөздердің көп мәнділігін әлсіретеді.

Сондай-ақ Г.Ю. Князеваның шетел сөздерді игеру мәселелеріне арналған “Понятие ассимиляции заимствований и методика ее исследования” (1970) атты мақаласы, П.Л. Ким Юань-Фудың “Опыт синхронического изучения иноязычных лексических единиц” (1971) атты диссертациялық зерттеуі құрылымдық және функционалдық көзқарастарды айқындайтынымен қызықты.

Г.Ю. Князева ассимиляция үрдісін екі сатыға бөліп қарастырады: шетел сөздердің қабылдаушы тілге кірген сәттен бастап өзгеріске ұшырауы және осы тілдегі сөздердің одан әрі даму барысында байқалатын өзгерістері. Бірінші сатыны зерттеу шетел сөздердің бастапқы сипаттамаларын этимонның ерекшеліктерімен салыстыруды талап етеді. Ассимиляция үрдісін екінші сатыда зерттеу кезінде шетел сөздің бастапқы және кейінгі сипаттамаларын салыстыру, сондай-ақ сөздерде орын алатын түрленулермен сәйкестендіріледі. Сонымен қатар, шетел сөздердің ассимиляция үрдісі байырғы сөздермен қатар ұшырауы мүмкін өзгертулермен араластырылмауға тиіс екенін атап көрсетеді.

П.Л. Ким Юань-Фудың “Опыт синхронического изучения иноязычных лексических единиц” (1971) атты диссертациялық зерттеуінде шетел сөздердің талдамасы қатаң лингвистикалық түрде жүзеге асырылғанына қарамастан, автор шетел сөздер мәселесіне әлеуметтік-лингвистикалық және психологиялық-лингвистикалық зерттеулер шеңберінде басқа “экстралингвистикалық” көзқарастың болуы мүмкін екенін атап көрсетті. Сонымен қатар, шет тілдің тілдік белгілері анықталады. Олар нысандық-құрылымдық және функционалдық-стилистикалық нышандарға бөлінеді.

XX ғасырдың 70-80 жылдары тілдің анағұрлым ерте даму сатыларын зерттеуге негізделген, кірме үрдісі туралы көптеген зерттеулер дүниеге келді: Е.Э. Биржакова, Л.А. Кутина, Л.Л. Войнова, “Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования” (1972), Н.И. Гайнуллина “Заимствованная лексика в письмах и бумагах императора Петра Великого (к проблеме освоения слов иноязычного происхождения в Петровскую эпоху)” (1973), В.М. Аристова “Англо-русские языковые контакты (англизмы в русском языке)” (1978), С.А. Беляева “Английские слова в русском языке XVI-XX вв.” (1984) т.б. еңбектер. Шетел сөздер мәселесіне диахрондық көзқарас

аталмыш еңбектердің құрылымы мен проблематикасының ұқсастығына себеп болды. Олардың әрқайсысында тілдік материалды талдаудың алдында экстралингвистикалық шетел сөздер жағдайын суреттейтін тарихи очерк және зерттеу көздеріне шолу жасалды. Одан әрі шетел лексикасының функционалдық салалар бойынша бөлінуі талданады, шетел сөздердің этимологиялық негіздері, тілдің және халықтың тарихында бөлініп алынған сатыларда шетел сөздерінің қарқындылық дәрежесі және т.б. атап көрсетіледі.

Теориялық еңбектерде шетел бірліктерінің нысандық және семантикалық бейімделуі де қарастырылады. Кірме бірліктердің рецепиент-тілдегі фонетикалық және грамматикалық бейімделуін олардың морфологиялық нышандарының жиынтығы не болмаса осы нышандардың бірі талдау ретінде көрсетіледі. Рецепиент-тілдегі шетел сөздердің фонетикалық және грамматикалық жақтарын салыстыра отырып, зерттеушілер олардың біріншісі екіншісінен айтарлықтай баяу жүретіні секілді елеулі өзгешеліктерін атап өтеді.

Түрлі әдістерді пайдалану кезінде жүзеге асырылатын шетел сөздердің семантикалық игерілуін сипаттауға ерекше орын бөлінді. Сонымен қатар шетел сөздерінің лексикалық мәнінің құрылуын, оның лексикалық валенттіктерінің қалыптасуын, семантикалық даму жолдарын айқындайды. Лексикалық кірмелер мен орыс тілі лексика-семантикалық жүйесінің өзара әрекеттесу проблемасына, соның ішінде, сандық және сапалыққа ерекше көңіл бөлінеді.

Ал Н.И. Гайнуллинаның диссертациясында шетел сөздердің лексика-семантикалық игерілуі глостарды – “шет тілдік – орыс тілі сәйкестіктерін” [2, 104] талдауға сүйене отырып қарастырады. Соңғыларында белгілі бір түрде кірменің одан кейінгі “тағдырын” айқындауға қабілетті әр түрлі құрылымы болатыны анықталды. Шетел сөзді автохтондық сөздің көмегімен түсіндірудің нәтижесінде олардың бірін қолданудан ығыстырып шығаратын бәсекелестік қатынастарға әкеледі.

Шетел сөздердің формалды және семантикалық бейімделуін зерттеу осы жұмыстардың авторларын аталмыш үрдістің қабылдаушы тілдің де, сондай-ақ қайнар-тілдің де ықпалынан тәуелді деген ортақ қорытындыға әкеледі.

Қазіргі лингвистика сөздердің қабылдануын зерттеуді мүмкіндігінше кең атқаруға талпынады. Бұл тек түрлі көзқарастар мен әдістерді пайдаланудан ғана емес, сонымен қатар осы құбылысты өзінің құрылысы мен тарихи дамуы бойынша өзгеше тілдердің материалдарында зерттеуден көрінеді. “Лексические заимствования в языках зарубежного Востока (социолингвистический аспект)” (1991) [8] атты жинақта Шығыс тілдеріндегі кірмелерді мәдениеттану тұрғысынан талдай отырып, авторлар осы тілдерде сөйлейтін этностардың тарихында үш кезеңді бөліп көрсетеді. Сонымен қатар авторлар сөздер қабылдау қажеттілігі жағдайында қайнар-тілді таңдауды да мәдениеттанушылық тұрғысынан түсіндіреді.

Осы жинақтың әлеуметтік-лингвистикалық аспектіге арналған басқа мақалаларының құрамында түрлі – жапон, қытай, араб, парсы, малайзия, иврит және басқа тілдердегі кірмелердің талдаулары қарастырылған.

Ал С.Т. Ақаевтің “Терминнің тілдік және танымдық сипаты” (2002) атты еңбегі терминді мүмкіндігінше қазақшалау мәселелеріне арналған. Автор аталмыш еңбекте біріншіден, термин түзуде “қазақ тілінің және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану” тұжырымын ұстанып, оны жүзеге асыру үшін оның дұрыстығын нақты түрде дәлелденуі, ғылыми тұрғыда негізделуі керек екендігін; ұлттық мүдденің өзін ғылыми тұрғыда жіктеу, оның неден тұратынын, қалай құралатынын, қандай пайда-зияны барын, қаншалықты маңыздылығын нақты көрсетуді керек ететіндігін; үшіншіден, терминді неге қазақшалау керек ғана емес, сонымен қатар қалай қазақшалау, терминдік жүйені қалай құру мәселесін де қарастырған [9, 5-6]. Сонымен қатар термин түзудің әуелі әдістік негіздерінің жасалу керектігін де атап өтеді.

Көріп отырғанымыздай, зерттеудің бірінші сатысында шетел сөздер тек халықтар мәдениетінің өзара байланысы тұрғысында зерттелінген. Шетел сөздердің лингвистикалық мәселелері біржақты қарастырылған. Шетел сөздердің кірігу динамикасы, шетел сөздердің лексикалық және басқа түрлерінің арақатысы, сөз алмасу кезіндегі семантикалық өзгерістер,

құрылымдық-семантикалық эквиваленттілік, қабылдаушы тілдегі шетел сөздердің құрылымы және т.б. мәселелер осы кезеңнің еңбектерінде көрініс таппаған. Шетел сөздердің зерттелу тарихының екінші сатысына жатқызып отырған XX ғасырдың 30-70 жылдарының еңбектері структурализм ықпалымен сол кездегі зерттеушілердің негізгі назарын шетел сөздердің лингвистикалық мәселелерін шешуге арналған. Ал шетел сөздердің зерттелу тарихының үшінші сатысында XX ғасырдың 70-80 жылдарының еңбектері тілдің анағұрлым ерте даму сатыларын зерттеуге негізделген, сонымен қатар шетел сөздердің функционалды, нысандық және семантикалық бейімделуі, фонетикалық және грамматикалық бейімделуі де қарастырылды.

Аталып өткен сатылар әлем лингвистикасына, соның ішінде қазақ тіл біліміне де тән. Сонымен, лингвистикада шетел сөздерді зерттеудің қазіргі уақытта да жаңа идеялармен толығуын тоқтатпай отырған ұзақ және бай тарихы бар. Шетел сөздерін кезеңдерге бөліп талдаудың өзі бұл проблеманың әлі де өзекті екенін дәлелдейді. Даму тарихы әріден басталса да, сөздердің бір тілден екінші тілге кіру үрдісі немесе атаулардың бір тілден екінші тілге ауысып, қабылдаушы тілінің ішкі құрылымдық ерекшеліктерімен әрдайым тығыз байланыста болуының өзі бұл мәселенің лингвистикалық тұрғыдан зерттелуі қажеттілігінен туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Князева Г.Ю. Понятие ассимиляции заимствований и методика ее исследования. – М.: Изд-во МГПИИЯ, 1970.
2. Гайнуллина Н.И. Заимствованная лексика в «Письмах и бумагах императора Петра Великого (к проблеме освоения слов в Петровскую эпоху)»: Дис. ... канд. филолог. наук. – Алмата-Ата, 1973.
3. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во ин-та лингвистич. наук, 1960.
4. Якубинский Л.П. Несколько замечаний о словарном заимствовании // Избранные работы. Язык и его функционирование. – М.: Наука, 1986.
5. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. – Киев: Вища школа, Изд-во при Киевском ун-те, 1977.
6. Суперанская А.В. Заимствование слов и практическая транскрипция. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
7. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: Наука, 1968.
8. Лексические заимствования в языках зарубежного Востока / Сб. ст. – М.: Наука, 1991.
9. Ақаев С.Т. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. Филолог.ғ.д. ... автореф. – Алматы, 2002.

Калиева Н.Ш.
Алматы, Қазақстан.
Бишкін Х.
Ақсарай, Түркия.

ТҮРКІ ДҮНИЕСІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІНДЕГІ «ӘЛЕМ» КОНЦЕПТІСІ

Özet: Türk dünyasının deyimsel imgesi, karşılaştırmalı dilbilimin şu anda daha derin araştırma gerektiren alanlarından biridir. Türk halklarının tarihi, kültürü ve medeniyeti ile birlikte yaşayan deyimler, önemli dil birimleri olarak kabul edilir. Makalede, Kazak ve Türk dillerinde "Dünya" kavramına ilişkin deyimlerin Türk kültür alanındaki temsili açıklandı. Dilin deyimsel bileşimi, dil-kültürel topluluğun ulusal kimliğini tanımladığı bir aynadır. Kazak ve Türk halklarının değerler sistemi ve gelenekleri hakkında bilgi taşıyıcısı olan "Dünya" kavramına ilişkin deyimler tespit edilerek sistematize ve analiz edildi. Makale, 2021-2023 yılları için Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve Yükseköğretim Bakanlığı Bilim Komitesi tarafından desteklenen "Eski Türklerin Dünya Görüşünde Kavramlar Sistemi" projesi çerçevesinde planlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk dilleri, Dünya kavramı, Deyimsel imge, deyim, deyim, lingvokültür.

Summary: The phraseological image of the Turkic world is one of the fields of comparative linguistics that currently requires more profound research. Phraseological phrases that coexist with Turkic peoples' history, culture, and civilization are considered important linguistic units. The article shows the representation of phraseological units related to the concept of "World" in the Kazakh and Turkish languages in the Turkish

linguistic and cultural space. The phraseological composition of the language is a mirror in which the linguocultural community identifies its national identity. Phraseological units related to the concept of "World", which is a carrier of information about the system of values and traditions of the Kazakh and Turkish peoples, were identified, systematized, and analyzed. The article is planned within the framework of the project "The system of concepts in the worldview of the ancient Turks" funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, the Science Committee for 2021-2023 for scientific and (or) scientific and technical projects.

Keywords: Turkic languages, world concept, phraseological image, phraseological unity, linguistic culture.

Kipicne. Кез-келген тілді алып қарасаңыз ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан мәдени мұраның ең басты тілдік қоймасы болып табылатын, белгілі бір халықтың құндылықтары мен дәстүрлер жүйесі туралы ақпарат тасымалдаушысы фразеологиялық бірліктермен ерекшеленеді.

Дүниенің фразеологиялық бейнесі адамның дүниені шығармашылық қабылдауынан пайда болып, оның танымдық іс-әрекетінің ерекшелігін көрсететін құбылыс.

Дүниенің фразеологиялық бейнесінің түзілу жолдарын анықтау арқылы тіл жүйесіндегі ұлттық құндылықтар мен ерекшеліктерді зерттеуге мүмкіндік туады.

«Әлем» концептісіне қатысты фразеологизмдердің түркі халықтарында атап айтар болсақ, қазақ және түрік тілдерінде зерттелуі алғаш рет қолға алынып отыр.

Түркі тілдері тіл білімінің қай саласын алып қарасақ та, салыстырмалы зерттеулер жүргізу қазіргі таңда өзекті мәселеге айналды.

«Әлем» ұғымының концептуалды өрісі «дүние», «жарық дүние», «жер жүзі», «ғалам», «жеті қат жер асты», «жаһан», «жеті қат көк» ұғымдарымен мәндес бола отырып, кеңістік пен уақыт ұғымдарын тәмсіл етеді. Түрік тіліндегі «Әлем» ұғымының концептуалды өрісі «өмір сүріп жатқан жер шары», «планетаның беті, жер», «адамзат», «сыртқы өмір, қоршаған орта», «эмоция, ой және өмір бейнесі, «құндылықтары ұқсас әлеуметтік топ» ұғымдарын қамтитындығы анықталды. Концептуалды өріснің кеңдігі түркі халықтарының дүниетанымында «Әлем» концептісінің өзіндік таңбасы мен ерекшелігі бар екендігін көрсетеді. Оны біз түркі тілдеріндегі тұрақты тіркестер, фраземалар мен мақал-мәтелдердегі жұмсалымынан айқын байқай аламыз. Өйткені, фразеологиялық оралымдар белгілі бір этностың ұлттық құндылығы мен болмысын, тарихы мен мәдениетін тайға таңба басқандай анық көрсетіп тұрады. Мақалада қазақ және түрік тіліндегі «Әлем» концептісіне қатысты фразеологизмдерді анықтап, оларды топтастыру мен олардың пайда болуының түпкі уәжін анықтауды міндет тұттық. Қазақ тілін алып қарасақта, түрік тіліне терең бойласақ та, аталмыш бауырлас тілдер фразеологиялық оралымдарға, паремияларға өте бай тілдер.

Материал және әдістер. Концептілер өте күрделі құрылымды қабаттардан тұрады. Концептінің өрістік қабаттарының ішіндегі маңызды бөлігін фраземалар мен мақал-мәтелдер құрайды. Яғни концептінің тілде вербалдануының құралы ретінде сөз, фраземалар, паремиялық бірліктер, мәтіндер, сөйлемдер жұмсалады. Осы аталған тілдік бірліктердің арасынан фраземалар концепт қызметін атқара алады, өйткені, олар контекстік және дискурсивті қолдауды қажет ететін мәдени мәнге ие [1,55]. Сонымен қатар, фраземалар адамның әлеуметтік және психикалық өмірінің қасиеттерін жанама, бейнелі және экспрессивті түрде белгілеу қабілетімен сипатталады және олар құнды, мәдени, менталды құрылымымен ерекшелене отырып, фразеологиялық білімді бейнелейді [2, 99].

«Әлем» концептісіне қатысты фраземаларды талдау барысында түркі халықтарына ортақ ортағасырлық мұралар, сөздіктер, түрік тілінің диалектілік сөздіктері, қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі, отандық және шетелдік ғалымдардың когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, түркі әлемінің тілдік бейнесі, түркі фразеологиясының зерттелуіне қатысты еңбектері зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде қарастырылды. Зерттеудің негізгі әдістері ретінде құрылымдық-семантикалық модельдеу әдісі, сипаттамалы лексикографиялық, интерпретациялық, салыстырмалы және компонентті талдау әдістері болып табылады. Қазақ

және түрік тілдеріндегі «Әлем» концептісіне қатысты анықталып, топтастырылған фраземалар болашақта түркі халықтарына ортақ фразеологиялық сөздіктер түзуде пайдалы ақпарат боатынына сенімдіміз.

Әдебиетке шолу. Дүниенің тілдік бейнесі әрбір этнос өкілдерінің шындық болмысты танып білуінің айнасы. Тілдік бірліктің тарихи негіздері халықтың болмысымен тікелей байланысты түрлі «мәдени кодтарды» жеткізуші, ұлттық сана-сезімді өз бойына сақтаушы тілдік таңба болып табылады [3, 32]. Әлбетте дүниенің тілдік бейнесі, этнос тілінде қолданылатын тілдік бірліктер арқылы репрезенттеледі. Сонымен қатар, когнитивтік фразеологияның дамуымен адам санасында әлем туралы фразеологиялық білімді сақтайтын дүниенің фразеологиялық бейнесі терминінің де қолданылып жүргенін білеміз. Дүниенің фразеологиялық бейнесі дүниенің тілдік бейнесінің бір бөлігі болып табылады. Когнитивтік фразеологияның негізгі зерттеу нысаны семантика екенін ескерер болсақ, фразеологиялық мағына дүниенің фразеологиялық бейнесі мазмұнының элементі ретінде қабылданып жүр.

Жоғарыда да атап өткеніміздей фразеологизмдерден де адам баласының күнделікті өмірі, мәдени өмір салты ғана емес, халықтың тұтастай ұлттық ерекшеліктерінің көрінетіндігі ешбір күмән тудырмайды. Сондықтанда фразеологиялық концептілердегі мұндай айырықша сипаттарды зерттеушілер «әлемнің фразеологиялық суреті» немесе «фразеологиядағы әлем суреті» дейтін терминдік тіркес арқылы қолданады деген пікір бар. [4, 57].

Әлемнің тілдік бейнесі мәселесі қазақ тіл білімінде кеңінен қарастырылып, зерттеліп жүр, Ал, І. Кеңесбаев, С. Аманжолов, К. Аханов, Н. Сауранбаев, теориялық және практикалық негізін салып, Г. Смағұлова, А. Байталиева, Р. Авакова, Қ. Қалыбаева, С. Сәтенова жалғастырған фразеологиялық зерттеулер антропоэлекттік парадигма аясында түркі халықтарының тілдеріндегі фразеологиялық оралымдарды салыстыруға арналған еңбектермен толығуы керек деп есептейміз. Әсіресе, әлемнің фразеологиялық бейнесі түркі халықтарына ортақ еңбектермен жалғасын табуы керек.

Әлемнің тілдік бейнесін тілдік бірліктер арқылы көрсетуде концепт ретінде танылатын ұғымдармен семантикалық байланыста болатын фразеологиялық бірліктер маңызды.

Г. Смағұлованың пайымдауынша, ұғымды тереңдететін, нақтылай түсетін, жан-жақты сипаттайтын басқа қосымша мәнді, қажетті мәдени мағлұматтар арқылы менталдық деректер жинақталады. Бұларды саралай келгенде, ұғымдық саты толыға береді де, концепт дәрежесіне көтеріледі. Сондықтан кез келген ұғым, сөз концепт бола бермейді. Концепт болу үшін белгілі бір ұғымға қатысты ұлттың мәдени көрсеткіші болатын тілдік дерек – лексика-семантикалық тақырыптық топ, сондай-ақ, менталдық мінездемені қажет ететін және философиялық мазмұнды, логикалық бағдары бар ұжымдық білім көрсеткішіне негізделген күрделі құрылымды бірлік болуы керек [4, 51]. Яғни, зерттеу нысанымызға айналып отырған «Әлем» концептінің дүниенің фразеологиялық бейнесіндегі орнын талдап көрсетпекшіміз.

Нәтижелер мен талқылау. Дүниенің фразеологиялық бейнесі әрбір этностың сан ғасырлар бойы жинаған өмірлік тәжірибесі мен дүниетанымының көрінісі. «Әлем» концептісі түркі халықтарының дүниетанымында әртүрлі танымдық белгілерімен ерекшеленеді. Соның ішінде «Әлем» ұғымын «жарық дүние/өмір» мағынасында түйсінгендігіне төмендегі фразеологиялық оралымдар дәлел. *Қазақ тілінде «дүние есігін ашты, дүниеге келді»; түрік тілінде «dünyaya gelmek (doğmak, hayata gözlerini açmak)».* Әлемді өмір ретінде, күдіретті күштің берген сыйы ретінде қабылдау түсінігінен туындаған дүниетаным. Сондай-ақ, *қазақ тілінде «жарық дүние сыйлау; түрік тілінде «dünyaya getirmek»* фраземаларының астарында да өмірге әкелу, босану мағынасы бар. Сонымен қатар, түрік тілінде «dünyaya kazık çakmak / kakmak (Çok uzun yaşamak, ömrü uzun olmak)», қазақ тіліндегі баламасы дүниеге қазық қағу, яғни ұзақ өмір сүру мағынасында жұмсалатын фразема «Әлем» концептісінің өмір мағынасында қолданылып тұрғандығын айғақтайды. Түркілік діни дүниетанымда екі дүние бар деген таным қалыптасқан. Адамзат баласы тірі кезінде өмір сүретін дүниені жалған дүние деп атайды. Осыны айғақтайтын қазақ тіліндегі «жалған дүние», түрік тіліндегі «dünya fani» фраземалары қазіргі таңда да қолданыста.

«Әлем» - ақырет мағынасындағы фразеологиялық оралымдар. Өмірді тәрк ету мағынасында, жоғарыдағы фраземалардың қарама-қарсы мәнде жұмсалатын фраземалар қазақ тіліндегі «дүниеден өтті, дүние салды, дүниеден озды; түрік тіліндегі «dünyaaya gözlerini karamak (ölmek, vefat etmek), dünyaaya gözlerini yummak» тұлғаларында кездесетіндігі анықталып отыр. Қазақ тіліндегі «дүние бақи (Ажал жетсе пендеге, дүние бақи болмақ жан. «Бозжігіт»)» фраземасы да өмірден өту мағынасында жұмсалады. Түрік тілінде о дүние мағынасын беретін «öteki dünya (Ahiret, insanların öldükten sonra gidecekleri ve ebedî olarak kalacakları âlem)» мәңгілік мекен-ақыретті меңзейді.

«Әлем» - байлық мағынасындағы оралым Түркі халықтарының мәдениетіне ислам дінінің енуі, сопылық ілімнің насихатталуымен байланысты қалыптасқан фраземаларды да кездестіре аламыз. Мысалы: қазақ тіліндегі «дүниенің боғы, яғни малмен мүлікті ойлап жинамауға (Мал басына бармаңдар, Ақырет қамын қармаңдар, Дүниенің боғы үшін, Сірә тіпті азбаңдар (Шортанбай))» шақыратын формада жұмсалған. Түрік тіліндегі «dünya malı dünyada kalır» фраземасы да адамзат баласының дүниені емес, ақыретті көбірек ойлауы керек деген тұжырымды меңзейді. Бұл жерде «Әлем» концептісі тікелей материалдық тұрғыдан «байлық» мағынасында жұмсалып отыр. Түрік тіліндегі «dünya malı» оралымы да байлық мәнінде, «dünyalığı doğrultmak» өміріне жететін дүние жинау, яғни бай болу мағынасында бейнеленіп тұр.

Алайда, түркілік діни дүниетаным адамзаттың қолындағы дүние-мүлік, материалдық құндылықтар осы дүниедегі қажеттілік, бұл әлеммен қош айтысқанда бәрі артта қалдырып, о дүниеге тек кепенмен ғана аттанады. Яғни дүние-мүлікке талас, байлыққа қызығу пайдасыз нәрсе екендігін, дүниелік игіліктерге аса мән беру о дүниені ұмыттыратындығын еске салып тұрады. Әрекет ақырет пайдасы үшін жасалуы керек. Дүние малын игі істерге жұмсау, мұқтаж жандарға қол ұшын беру әркімнің міндеті екендігі баса айтылады.

«Әлем» - кеңістік мағынасындағы фразеологиялық оралымдар. Түркі халықтарының дүниетанымында кеңістік ұғымы ежелгі миф пен аңыздарда анық бейнеленген, сонымен қатар дүниенің фразеологиялық бейнесінде де көрініс табады. Кеңістік мағынасында жұмсалатын фраземалар арқылы көне түркілер әлемдегі құбылыстардың кеңдігін, олардың арақатынасын, табиғат пен адам арасындағы байланысты, адамның ішкі кеңістігі мен сыртқы кеңістікті шебер көрсеткен. Қазақ тіліндегі: «дүниенің төрт бұрышы, түрік тіліндегі: «dünyanın dört bucağı. dünyanın öbür ucu», «dünyanın bir ucu» фраземалары кеңістік мәнін бейнелейді. Сондай-ақ, қазақ тіліндегі «дүниені кең салды», түрік тіліндегі «dünyaı tozpembe görmek (hayat ne kadar acı ve sıkıntılı olsa da çevreye iyi ser gözle bakmak)» фраземалары да кеңістік ұғымымен сабақтас еркіндік, емін еркін өмір сүрді мағынасында жұмсалып тұр. Көне түркілік дәстүрде «Әлем» ұғымының сипаты кеңістік арқылы, яғни жоғары-төмен, оң-сол, шығыс-батыс, аспан-жер т.б. құндылықтық универсалилерді тудырған [5, 13]. Түрік тіліндегі «dünyadan el çekmek, dünyadan elini eteğini çekmek, dünyadan geçmek» фраземалары «Әлем» ұғымының бір бөлшегі саналатын қоғамға араласпау, жалпы дүниеден бас тартып, өзімен-өзі болу мағынасында қолданылады.

«Әлем» - бейнет мағынасындағы фразеологиялық оралымдар.

Қазақ тіліндегі «дүниенің азабын/машақатын/бейнетін тартты, «дүниесі тар» яғни, көңілі алаң мағынасында, түрік тіліндегі «dünyaı zindan (zehir) etmek, dünyaı başına dar etmek, dünya başına yıkılmak (bir kimseyi çok sıkıntılı bir duruma sokmak: 'En güzel zamanında hiç olmayacak bir şey çıkarır, dünyaı kendine zehir edersin.' -R. N. Güntekin)» фраземалары адамның ішкі эмоциясының тілдегі көрінісі. Түпкі уәжі - қиындық көру, бейнет тарту. Осындай адамның ішкі жан дүниесінің тілдегі көрінісі «әлемнің аңғал бейнесін» көрсетеді. Яғни, жоғарыда аталған фраземалар бейнет мағынасында жұмсалып, үрей, үмітсіздік уәжінен туындаған эмоционалды көңіл-күйді айғақтайды.

Түркі тілдеріндегі (қазақ және түрік) фразеологизмдерді танымдық тұрғыдан қарастыра отырып, «Әлем» концептісіне қатысты фраземалар мағынамының күрделі, әрі прагматикалық әсерінің басым екендігін байқадық.

Қорытынды. Түркі халықтарының фразеологиялық бейнесіндегі «Әлем» концептісіне қатысты фразеологиялық оралымдардың «дүние» ұғымымен тіркесе жасалуы, түркілік дүниетанымда аталмыш

ұғымның ассоциативті өрісінің байлығымен ерекшеленеді. Нәтижесінде «Әлем» концептісінің «жарық дүние», «о дүние», «өмір», «байлық», «кеңістік» «бейнет», сияқты концептуалды өрісін фразеологиялық оралымдардың көмегімен анықтадық. Анықталған фразеологиялық бірліктердің семантикасынан түркілік дүниетаным, түркі халықтарының мәдени өмірі, ұлттық менталитетінің ерекшеліктері анық байқауға болады..

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландырылатын «Көне түркілер дүниетанымындағы концептілер жүйесі» тақырыбындағы жоба аясында жоспарланды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. М.:Academia, 2002.

Добрыднева Е.А. Фразеологические средства и способы вербализации эмоциональных концептов в языке и речи // Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста: материалы Междунар. симпозиума. Волгоград: Перемена, 2003.

Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.

Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда. монография. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2020. – 256 бет.

Сүлейменова Ж.Д. Көне түркі мәдени жәдігерлеріндегі адам және әлем модельдері «философия докторы» (Ph.D) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2011.-171б.

Кеңесбаев І. К. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 бет.

Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü Cilt 1 ve Cilt 2” (1984-1988).

Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan “Bölge Ağızlarından Atasözleri ve Deyimler” (2019).

**Койшигулова Л., Рахметова Г.
Атырауского университета имени Халела Досмұхамедова
Атырау, Казахстан**

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Özet: Makale, pedagojik teknolojilerin pratikte uygulanmasının, pedagojik sürecin maddi, nesnel yönünün, biri diğeri olmadan var olamayan zihinsel süreçlerle birlikte her zaman mevcut olmasından kaynaklandığını, herhangi bir faaliyete, özellikle de eğitimcinin faaliyetine atıfta bulunduğunu belirtmektedir. Özellikle öğretmen'in öğrencinin kişiliğine karşı tutumunun çocuklara duyulan sevgi, kaderlerine duyulan endişe, bireye duyulan yüksek güven, etkileşim, mükemmel iletişim kültürü, gönüllülük ve özgürlük, eksikliklerin teşvik edilmesi ve düzeltilmesi olduğu kabul edilmiştir.

Summary: the article notes that the application of pedagogical technologies in practice is due to the fact that the material, objective aspect of the pedagogical process is always present in combination with mental processes, one of which cannot exist without the other, refers to any activity, but especially to the activity of the educator. In particular, it was recognized that the teacher's attitude to the student's personality is love for children, concern for their fate, high confidence in the individual, interaction, excellent communication culture, voluntariness and freedom, encouragement and correction of shortcomings.

Ключевые слова: педагог, технология, образование, студент, процесс, результат, общение, отношение, стимулирование, формирование.

Современное общество ставит перед образованием множество вызовов и требований. В связи с этим, подготовка будущих учителей должна быть наиболее эффективной и современной. В последние годы все большее внимание уделяется использованию новых педагогических технологий в обучении. В данной статье мы рассмотрим, какие технологии могут быть использованы в подготовке будущих учителей и какие преимущества и недостатки имеют эти технологии.

Современное общество требует от образовательной системы активного внедрения новых педагогических технологий в подготовку учителей. Сегодняшние ученики выросли в мире технологий, и им нужны учителя, которые могут работать в этой среде. Педагогические технологии обеспечивают создание эффективной среды для обучения, позволяют учителям интегрировать различные учебные методы, что помогает ученикам усваивать знания и развиваться. Теоретико-методологическими основами интерактивных педагогических технологий являются: – идеи символического интеракционизма (Дж. Мид), связанные со взаимодействием человека с чем-либо или с кем-либо, со всем многообразием коммуникаций («я для себя», «я для другого», «другой для себя», «другой для меня» и т. д.), которые выводят личность на новые ценностные установки на понимание и овладение новым социальным и духовным опытом. Любое взаимодействие как «смыслопорождающим устройством» (Ю.М. Лотман) требует диалога, направленное на поиск, понимание, продуцирование личностного смысла; – идеи гуманистической педагогики (Ш.А. Амонашвили, Р. Бернс, Е.В. Бондаревская, О.С. Газман, А. Маслоу, К. Роджерс, Д. Брунер), признающей неприходящую ценность каждого человека, его уникальный и неповторимый внутренний мир, в соответствии с этим развитие человека в согласии с природой; – идеи личностно ориентированного образования направленные на максимальное раскрытие и выращивание личностных качеств каждого обучающегося (Е.В. Бондаревская, В.В. Сериков, И.С. Якиманская); – идеи деятельностного подхода, направленные на включение будущего педагога в личностную, интеллектуальную, практическую активность, обеспечивающую овладение разнообразными способами самостоятельной деятельности, учете прошлого опыта обучающегося, его самообразование и саморазвитие (А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Л.С. Выготский); – идеи непрерывного развития личности будущего учителя в динамично изменяющемся современном мире, направленные на расширение сферы осознания мотивов собственной будущей педагогической деятельности, развитие творческой активности, выбора альтернативных способов решения педагогических проблем, рефлексии собственной деятельности. Интерактивные педагогические технологии имеют ряд особенностей, которые следует учитывать в реальном педагогическом процессе (В.Б. Гаргай, М.В. Кларин, Е.С. Полат). Любая «инновация многомерна» (М. Фуллан). Инновационные интерактивные педагогические технологии многомерны и многообразны. Существуют различные попытки их классификации (Л.Н. Вавилова, И.А. Зимняя, М.В. Кларин, Т.С. Панина, Е.С. Полат). Нами предпринята попытка систематизировать интерактивные педагогические технологии на основе преобладающих видов деятельности студентов в процессе взаимодействия.

Дистанционное обучение – это технология, которая позволяет обучаться удаленно, не посещая учебное заведение. В подготовке будущих учителей дистанционное обучение может использоваться как дополнительный инструмент для получения знаний и навыков, которые могут быть получены в интерактивной форме. Преимуществами дистанционного обучения являются гибкость и доступность. Недостатком может быть отсутствие прямого контакта с преподавателем и другими студентами.

Геймификация – это технология, которая использует элементы игр для достижения образовательных целей. В подготовке будущих учителей геймификация может использоваться для обучения различным навыкам, таким как коммуникация, лидерство и решение проблем. Преимуществами геймификации являются повышение мотивации и интереса к обучению. Недостатком может быть снижение качества образования в случае, если игровые элементы становятся более приоритетными, чем сами образовательные цели.

Искусственный интеллект – это технология, которая позволяет компьютерам выполнять задачи, которые требуют интеллектуального уровня, обычно, свойственного человеку. В подготовке будущих учителей искусственный интеллект может использоваться для анализа данных, создания персонализированных учебных программ и оценки успеваемости студентов. Преимуществами использования искусственного интеллекта являются повышение эффективности образовательного процесса и улучшение качества обучения. Недостатком

может быть необходимость в больших финансовых затратах для внедрения технологии искусственного интеллекта в образовательный процесс.

Виртуальная реальность – это технология, которая создает иллюзию присутствия в другом месте или ситуации. В подготовке будущих учителей виртуальная реальность может использоваться для симуляции различных ситуаций, с которыми студенты могут столкнуться в будущей профессиональной деятельности, таких как управление классом и решение конфликтов. Преимуществами использования виртуальной реальности являются повышение эффективности образовательного процесса и возможность практиковать различные навыки без риска для окружающих. Недостатком может быть ограниченность технологии в создании реалистичной симуляции и необходимость в дополнительном оборудовании для использования. Примеры успешного применения педагогических технологий в подготовке будущих учителей

Хотим остановиться на некоторых примерах успешного применения новых педагогических технологий в подготовке будущих учителей:

Использование онлайн-платформ для обучения

Многие университеты и колледжи используют онлайн-платформы, такие как Coursera и edX, чтобы дать возможность будущим учителям получить доступ к дополнительным ресурсам и учебным материалам. Кроме того, эти платформы предоставляют возможность студентам общаться и обсуждать материалы с другими студентами и преподавателями из разных уголков мира.

Использование цифровых учебников и ресурсов

Цифровые учебники и ресурсы могут быть более интерактивными и динамичными, чем традиционные учебники. Будущие учителя могут использовать такие ресурсы для создания уроков, которые будут более привлекательными и интересными для студентов.

Использование виртуальной реальности для симуляции классных ситуаций

Виртуальная реальность может быть использована для симуляции классных ситуаций, таких как управление классом и решение конфликтов. Будущие учителя могут получить более реалистичный опыт, используя такие симуляции, что может быть очень полезно при обучении практическим навыкам.

Использование искусственного интеллекта для персонализации образования

Искусственный интеллект может использоваться для персонализации образования, позволяя учителям адаптировать учебный материал к индивидуальным потребностям каждого студента. Это может быть особенно полезным при работе с детьми с особыми образовательными потребностями.

Эти примеры показывают, что новые педагогические технологии могут иметь значительный положительный эффект на подготовку будущих учителей. Кроме того, существует множество других технологий, которые могут быть эффективно использованы.

Первым этапом использования новых технологий в подготовке учителей является ознакомление с ними. Современные педагогические технологии включают в себя интерактивные доски, веб-конференции, онлайн-курсы, программы для создания презентаций и многое другое. Учителя должны знать, как использовать эти технологии, чтобы улучшить свой процесс обучения. Для этого существуют специальные курсы и тренинги, которые помогают учителям научиться работать с новыми технологиями.

Вторым этапом является интеграция новых технологий в учебный процесс. Это может быть создание интерактивных уроков, использование онлайн-ресурсов и многого другого. Но самое главное - это индивидуализация обучения. Современные технологии позволяют учителям персонализировать учебный процесс, включая различные подходы, методы и материалы, чтобы подойти к каждому ученику индивидуально.

Третьим этапом является постоянное обновление знаний учителей по мере развития технологий. Новые технологии быстро развиваются, поэтому учителям необходимо постоянно следить за обновлениями и улучшениями, чтобы использовать их в своей работе.

Это поможет учителям быть в курсе последних тенденций в образовании и применять их в своей работе.

Использование новых педагогических технологий в подготовке учителей является необходимым условием для эффективной подготовки учителей, которые будут успешно работать в современной образовательной среде. Новые технологии улучшают качество образования, увеличивают мотивацию учеников и повышают эффективность учебного процесса. Однако, необходимо учитывать, что использование новых технологий не должно заменять классические методы обучения, а должно дополнять их.

Кроме того, важно помнить, что для успешного использования новых педагогических технологий в образовательном процессе, необходимо обеспечить учителей доступ к необходимому оборудованию и программному обеспечению. Однако, во многих случаях, стоимость оборудования и программ может быть существенной, что может ограничить доступность новых технологий для некоторых образовательных учреждений.

В заключение, использование новых педагогических технологий в подготовке учителей является важным шагом в развитии современной образовательной системы. Эти технологии позволяют учителям создавать эффективные учебные среды, интегрировать различные учебные методы и индивидуализировать обучение. Однако, для успешного использования новых технологий, необходимо обеспечить учителей доступ к необходимому оборудованию и программному обеспечению, а также постоянно обновлять свои знания по мере развития технологий.

Использование новых педагогических технологий в подготовке будущих учителей является важным инструментом для повышения качества образования и эффективности образовательного процесса. Каждая технология имеет свои преимущества и недостатки, поэтому важно выбирать те, которые наиболее подходят для достижения конкретных образовательных целей. В итоге, использование новых педагогических технологий помогает подготовить будущих учителей к сложным вызовам современного общества и повысить уровень качества образования в целом.

Список литературы:

1. Амиров Н.И., Раджапова Л.Т. Пути формирования культуры педагогической коммуникации. Научно-методический журнал «Проблемы педагогики», 2020. № 2 (47). С. 97.
2. Амиров Н.И., Бахридинова Д.М., Келдиёрова М.Г. Необходимость развития креативно-творческих способностей у педагогов ADVANCED SCIENCE: сборник статей VII Международной научно-практической конференции. Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», 2019. С. 177.
3. Муслимов Н.А., Рахимов З.Т. Педагогические технологии как важный фактор повышения эффективности образования European Research: сборник статей XX Международной научно-практической конференции. Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», 2019. С. 266.
4. Рахимов З.Т. Активизация познавательной деятельности и развитие критического мышления студентов в процессе обучения. Научно-методический журнал / Проблемы современной науки и образования. Издательство «Проблемы науки», 2019. № 3 (136). С. 42.
5. Рахимов З.Т. Педагогическое мастерство и его важные компоненты в повышении эффективности образовательного процесса. Научно-методический журнал "Academy" Издательство «Проблемы науки» № 3 (42), 2019. С. 56.
6. Рахимов З.Т. Эффективность использования технологии совместного обучения в образовательном процессе. Научно-методический журнал / Вестник науки и образования Издательство «Проблемы науки», 2019. № 4 (58). Часть 1. С. 51.
7. Рахимов З.Т. Педагогическое мастерство как фактор обеспечения качества образовательного процесса. Ежемесячный теоретический и научно-методический журнал «Среднее профессиональное образование», 2019. №9. С. 49.
8. Рахимов З.Т. Этапы применения технологий профессионально-ориентированного проблемного обучения. European Scientific Conference: сборник статей XIV Международной научно-практической конференции. Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», 2019. С. 274.
9. Рахимов З.Т. Педагогическая техника как составная часть педагогического мастерства. Научно-методический журнал Проблемы педагогики, 2020. № 2 (47). С. 90.
10. Рахимов З.Т. Способы управления настроением и психическим состоянием педагога в процессе обучения. Издательство «Проблемы науки» журнал Вестник науки и образования, 2020. № 6 (84). Часть 1. С. 68.

11. Рахимов З.Т., Салимова Н.Ш., Келдиёрова М.Г. Обучение будущих учителей профессионального образования к применению интерактивных методов и технологий. Инновационные технологии в науке и образовании: сборник статей XI Международной научно-практической конференции. Пенза: МЦНС «Наука и просвещение», 2019. С. 182.

12. Рахимов З.Т., Хидирова Д.З. Педагогико-психологические аспекты психического состояния учителя в процессе обучения. Современное образование: актуальные вопросы, достижения и инновации: сборник статей XXVII Международной научно-практической конференции. Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», 2019. С. 15.

13. Рахимов З.Т. Необходимость развития креативности в личности педагога / Приоритеты педагогики и современного образования: сборник статей V Международной научно-практической конференции. Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», 2019. С. 44.

**Коксегенов Ә.Қ., Авакова Р.А.
КазНУ имени аль-Фараби
Казахстан, Алматы**

ТЮРКИЗМЫ В ЕВРОПЕЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Özet: Bu makale, modern Türkçülüklerin Doğu Avrupa dillerinde kullanımını ve anlamlarını incelemektedir. Türkçülük, herhangi bir dilde, herhangi bir Türk dilinden ödünç alınmış veya Türkçe bir kelime veya ifadeye dayalı bir kelime veya konuşma cümlesidir. Makalede, Balkanlarda yaşayan halklarının dillerindeki (Rumence, Makedonca, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Yunanca) Türkçülüklerin kökeni ve bugünkü anlamlarının dilbilimsel bir analizi sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkçülük, anlambilim, verintiler, sözlükbilim, Balkan dilleri

Summary: The article analyzes the use of modern Turkisms in East European languages and their meanings. Turkicism is a word or phrase of speech in any language, borrowed from any Turkic language or based on a Turkic word or expression. In the article, a linguistic analysis of the origin of Turkisms in the languages of people living in the Balkan peninsula (Romanian, Macedonian, Bulgarian, Serbian, Albanian, Greek) and their current meaning is presented.

Keywords: Turkisms, semantics, lexical borrowing, lexicography, Balkan languages.

Введение. Тюркизмы – слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из какого-нибудь тюркского языка или созданные по образцу тюркского слова или выражения. [1, 819]. Изучению тюркизмов в различных аспектах (в современном русском языке, а также в его древне- и среднерусский периоды развития) посвящены многочисленные диссертационные исследования (И.Г. Добродомов, Х.Х. Махмудов, Р.Т. Мендекинова, Г.Ш. Оразгалиева, М.В. Орешкина, Ш.А. Сабитова, А.А. Умурзакова, Н.А. Юналеева и другие), в которых мнения большинства исследователей сходятся на следующем определении *тюркизмов* – это восточные слова, для которых тюркские языки являются языком-источником или языком-посредником. В настоящей работе под термином «тюркизм» понимаются слова, вошедшие в русский язык посредством или непосредственно из тюркских языков. При таком определении важно помнить и о проблеме древних заимствований в тюркские языки и о возможных языковых контактах ранних тюрков. По замечанию А.В. Дыбо, «эта проблема связана с огромным числом вопросов внутренней и внешней истории тюркских языков, а также внутренней и внешней истории языков, предположительно бывших в контакте с тюркскими в различные хронологические периоды». Еще ранее И.Г. Добродомов подтвердил данную мысль. Он утверждал что, «слова из китайского, финно-угорского, иранского, кавказского, арабского, монгольского языков попали в русский язык через тюркские». [2, 252-253]

Существует множество слов, которые попали в европейские языки и отражают османскую дворцовую жизнь и традиционный турецкий образ жизни, турецкую культуру. Эти слова называются *тюркизмами*. Тюркизмы часто могут иметь арабское, персидское или любое другое происхождение. Однако, балканские народы и народы западной Европы принимают

слова, взятые из турецкого языка, независимо от их происхождения, как истинно турецкие. «Османский турецкий язык использовался в качестве языка общения между подвластными Османской империи народами и турками-османами в течение пятисот лет. В большинстве западных кругов существует сильная тенденция рассматривать турецкий язык, как один из азиатских, восточных языков. Как правило, турецкий язык приравнивается к той же категории, что и арабский и персидский языки. В филологических институтах на факультете востоковедения эти три языка изучаются неотрывно друг от друга. Как известно, любой элемент языка может со временем развиваться в разные формы. Однако, когда одни и те же элементы копируются другим языком, скопированные формы иногда могут быть сохранены без серьезных фонетических изменений. По этой причине изучение турецких слов в других языках с их древнейшими формами играет важную роль в изучении истории развития турецкого языка в области фонетики, морфологии и даже семантики». [3, 164-165]

Основная часть. Тюркский язык, используемый тюркскими народами, проживающими на обширной территории, является одним из древнейших языков современного мира. Обширная география использования и богатая история привели к контактам со многими языками. Тюркские народы сыграли важную роль в истории развития человечества. За последние два тысячелетия человеческой истории появились различные народы, родным языком которых является тюркский язык. Поэтому, проблема влияния тюркского языка на другие языки представляет собой обширную область знаний, которые охватывает наука тюркология, и по которой за последние 150 лет написано более сотни книг и десятки тысяч статей. Среди огромного количества книг и статей, те, что относятся к тюркологии, не многочисленны; данная тема интересует не только тюркологов, но и синологов, хунгарологов, славистов, арабистов и других исследователей.

По тюркской тематике было изучено большое количество книг и несколько статей. Нет нужды перечислять проблемы, с которыми мы сталкиваемся в этих изданиях, имеющих полуторавековую историю. Мы кратко указали на актуальные вопросы тюркизмов. Различные причины, например, тот факт, что большинство из тех, кто проводил эти исследования, не владели тюркскими языками, они упустили формы некоторых значений, а их тщетные усилия по увеличению количества слов в своих словарях привели к тому, что они определили формы значений тюркских слов как отдельные слова.

Как известно, многие тюркские слова и лексические конструкции были лишены смысла и получили особые названия для различных элементов географии Евразии. Нас, естественно, не интересовали имена собственные. Взявший свое начало в 1934 году с Венгерской академии наук, а потом продолженный проф. доктор Ласло Расони и его учеником проф. доктор Имре Баски, данный словарь тюркских заимствований состоит из тюркских словарных единиц, заимствованных из Османского турецкого языка в другие языки.

На тему тюркских элементов в венгерском языке за последние полторы сотни лет написано немало книг и статей. Венгры, занимаясь этимологией своего языка, естественно, исследовали этимологию иностранных слов, взятых из славянских, тюркских, латинских и других языков. Результаты этих исследований были впервые опубликованы Гомбезом Золтаном в 1908 году, сначала на венгерском языке - «*Honfoglalás Előtti Török jövevenyszavaink*» (Турецкие иностранные слова до оккупации), а затем в 1912 году на немецком языке - «*Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache*» (Болгарско-турецкие заимствования в венгерском языке). В данной работе Г. Золтана дается описание 413 слов заимствованных венгерским языком из турецкого языка. В этимологическом словаре венгерского языка, изданном в промежуток 1967-1976 гг., насчитывается около 1500 заимствованных слов, проникших в венгерский язык в разные исторические периоды.

После этих исследований в 1986 году Лайош Лигети опубликовал объемное исследование, посвященное исследованию турецко-венгерских отношений, под названием «*A Magyar nyelv Török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Arpad-korban*» (Турецко-венгерские контакты до оккупации и в эпоху Арпада). В этой научной работе, с одной стороны, подробно

описаны тюркские племена проживавшие на севере Причерноморья, затем перекочевавшие оттуда в Центральную Европу и дальше на Балканы, языковые контакты этих племен с венграми, а с другой стороны, подробно описано 485 слов, которые были заимствованы венгерским языком с древнейших времен и до 15 века.

Еще один момент, показывающий глубину венгерско-турецких отношений, заключается в том, что многие турецкие глаголы переводятся на венгерский язык, и эти слова, взятые из турецкого, приобретают новые значения в языке и мировоззрении венгров и даже образуют сложные слова. Турецкие глаголы, как и имена существительные, в венгерском языке описывались много раз, как по отдельности, так и вместе. Научная работа Палло Маргит «*Régi Török eredetű igéink*» (Наши глаголы древнетюркского происхождения) была опубликована в 1982 году. В этой работе рассматривается 101 глагол тюркского происхождения. Приведем несколько примеров глаголов тюркского происхождения в венгерском языке:

Тюрк. *boşan-* 'boşanmak, kurtulmak' > Венгр. *bocsan-* 'kurtulmak, affedilmek';

Тюрк. *boşut-* / *boşat-* 'kurtarmak, salmak' > Венгр. *bocsat-* 'kurtarmak, günahlarını affetmek';

Тюрк. *çevir-* 'çevirmek' > Венгр. *csavar-* 'çevirmek'.

Было написано много научных трудов о тюркских словах, заимствованных венгерским языком в период правления Османской империи. Тюркизмы того периода, а также результаты исследований, проведенных по этой теме впервые были опубликованы Жужа Какук в 1973 году под названием «*Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVI et XVII siecles. Les elements osmanlis de la langue hongroise*» (Исследования по истории османского языка XVI-XVII вв. Османские элементы венгерского языка.). В этом объемном труде в 660 страниц, опубликованном Жужа Какук на французском языке, помимо 1312 слов, проникших в венгерский язык в османский период, содержится 402 личных имени и 224 географических названия. Основное различие между словами, вошедшими в венгерский язык в османский период, и словами, вошедшими в более ранние периоды, заключается в том, что слова, вошедшие в османский период, в основном являются культурными понятиями; слова, проникшие в более ранние периоды, в основном являются концептуальными понятиями. В 1977 году Жужа Какук опубликовал вторую работу «*Cultural Words from the Turkish occupation of Hungary*» (Культурные слова времен турецкой оккупации Венгрии). В этой работе Жужа Какук отобрал 78 культурем, проникших в венгерский язык в период Османской империи, исследовал эти слова более детально, дал их формы в других балканских языках. Согласно этимологическому словарю венгерского языка, количество тюркизмов, заимствованных венгерским языком в османский период, составляет 501.

В 1885 году Лазар Шайняну публикует свою работу «*Elemente turcești in limba romana*» (Турецкие элементы в румынском языке), посвященную исследованию турецких элементов в румынском языке. В 1885-1900 гг. исследования продолжают Б.Ф. Хасдеу, Ф. Рудов и Т. Лебель. В 1894 году была опубликована научная работа Теофила Лёбеля «*Elemente turcesti arabesti si persane in limba romana*» (Турецкие, арабские и персидские элементы в румынском языке), посвященная исследованию турецких, арабских и персидских элементов румынского языка. Л. Шайняну опубликовал свой великолепный трехтомный труд сначала на румынском языке «*Influenta orientala asupra limbei și culturei romane*» (1900 г.), затем на французском языке «*L'influence orientale sur la langue et civilisation roumains*» (1902 г.), в котором он исследует восточное влияние на румынский язык и культуру, а также обсуждает культурные аспекты влияния турецкого языка на румынский язык. На основе этих исследований, которые выявили около 3900 турецких элементов, многие ранние исследования были проведены за пределами Румынии, но основным источником новых работ были исследования на территории Румынии. В этимологическом словаре «*Etymologisches Wörterbuch der Europäischen (Germanischen, Romanischen und Slavischen) Wörter Orientalischen Ursprungs*» (Этимологический словарь европейских (германских, романских и славянских) слов восточного происхождения), изданном Карлом Локотчем в 1927 году, насчитывается 2235 слов. В 1960 году, Хайне Ф. Вендт опубликовал свою работу «*Die Türkischen Elemente im Rumänischen*» (Турецкие элементы в румынском языке), в которой исследовал турецкие

элементы в румынском языке. В этой работе, которая также пытается указать периоды заимствования слов, взятых из тюркского языка, рассматривается 1541 тюркское слово. Губоглу М. в своей работе 1968 года *«Romanya Türkolojisi ve Romen Dilinde Türk Sözlere Hakkında Bazı Araştırmalar»* (Исследования по румынской тюркологии и турецким словам в румынском языке) и Керим Алтай в своем научном докладе 1996 года *«Türkçeden Romence'ye giren sözler - Romencedeki Türkçe Kelimeler»* (Тюркские слова в румынском языке - Румынские слова в тюркском языке), по итогам своих исследований заявили, что количество тюркизмов в румынском языке составляет от 1700 до 3000 слов. Наконец, в 2002 году в работе *«Romencede Türk İzleri»* (Тюркские следы в румынском языке), опубликованной Муаммером Нурлу, перечислено около 1200 слов, проникших в румынский язык из турецкого языка в период Османской империи.

Болгарский народ, чьи имена сегодня остались только на тюркском языке, но чей язык когда-то был тюркским, дал названия многим местам в Причерноморье и на Балканах, а также оказал влияние на другие племена в то время, когда они еще говорили на тюркском языке. Нельзя недооценивать вклад болгарского тюркского языка в развитие славянских языков, румынского и венгерского языков.

Со времен славянства и до наших дней болгары постоянно жили по соседству с тюркскими племенами. Болгары и болгарский язык, входившие в состав Османской империи с начала 14 века до начала 20 века, находились под глубоким влиянием турецкого языка, как и другие славянские, албанский и армянский языки. Это влияние было не только на лексическом уровне, как в албанском и армянском языках, но и на грамматическом уровне, поэтому сегодняшняя болгарская грамматика содержит много турецких суффиксов.

Касательно турецких элементов в болгарском языке болгарский писатель Иван Вазов в 1850-х годах сказал следующее: *«Язык, на котором говорили в наших городах, был почти наполовину турецким»*. Альф Граннес, величайший исследователь турецкого влияния на болгарский язык, в 1996 году в своей работе *«Articles in English and French concerning Turkish influence on Bulgarian»* (Статьи на английском и французском языках о турецком влиянии на болгарский язык) пишет о глубине этого влияния следующее: *«Мы знаем, что великий болгарский поэт и писатель Петко Р. Славейков составил словарь, содержащий около 10,000 турецких слов, используемых в болгарском языке. К сожалению, этот словарь так и не был издан, и сегодня мы лишены словаря, который можно было бы сравнить со словарем А. Шкалича, содержащим 8742 турецких слова в сербско-хорватском языке»*.

А. Граннес утверждает следующее о Б. Коневе, опубликовавшем в 1934 г. список из около 2000 тюркских слов с суффиксами *-lık*, *-çı* и *-lı* в болгарском языке: *«Понятно, что профессор Б. Конев перечислил лишь малую часть турецких слов в болгарском языке. Б. Конев ограничил турецкие слова в болгарском языке словами с суффиксами -lık, -çı и -lı. На самом деле, если бы он даже перечислил все слова с этими суффиксами, это число увеличилось бы вдвое!»*.

В словаре иностранных слов болгарского языка Ивана Габерова *«Reçnik na Çujdite Dumi v Bългарskiю»*, опубликованном в 1998 году, 3548 слов определены как тюркские. По крайней мере, 3500 слов в болгарском языке являются тюркизмами.

Первые исследования тюркских элементов в славянских языках начались в 1850-х годах и продолжают по сей день. Тюркские слова в сербском языке, одном из славянских языков, также включены в работу Абдуллы Шкалича в качестве словаря.

Научная работа Абдуллы Шкалича *«Turcizmi u Srpskohrvatskom - Hrvatskosrpskom jeziku»* (Тюркизмы в сербско-хорватском и хорватско-сербском языках) 1985 года рассматривает тюркские элементы в южных славянских и сербо-хорватских языках. В словаре Шкалича насчитывается 8742 слов. Абдулла Шкалич добавил фонетическое и морфологическое разъяснение каждому слову, описал некоторые суффиксы и окончания, которые турецкий язык позаимствовал всем остальным балканским языкам, а также классифицировал все иностранные слова по 38 различным группам в соответствии с их тематикой.

В результате родства примерно в полторы тысячи лет об отсутствии грамматического взаимодействия не может быть и речи. В своем исследовании А. Скалич выявил большие изменения в сербском языке под влиянием турецкого языка. Кроме того, как и турецкий язык, сербский язык является агглютинативным языком. Хотя сербский язык находился под сильным влиянием турецкого языка, в проведенных до сих пор исследованиях не упоминались грамматические заимствования, взятые из сербского языка. Из турецкого языка в сербский язык были заимствованы не только слова, но и морфологические единицы. Некоторые слова взяты из турецкого языка вместе с их суффиксами. Суффиксы, заимствованные из турецкого в сербский, также адаптировались к сербскому языку.

Исследования тюркских элементов в албанском языке начинаются со второй половины XIX века. Первым исследованием на эту тему является опубликованная в 1884 году работа Франца Миклошича «*Die Türkischen Elemente in Den Südost Und Osteuropäischen Sprachen: (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch)*» (Тюркские элементы в языках Юго-Восточной и Восточной Европы: (греческий, албанский, румынский, болгарский, сербский, малорусский, великорусский, польский)).

В 1891 году в своей работе «*Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*» (Этимологический словарь албанского языка), Густав Мейер показал тюркские слова в этимологическом словаре албанского языка. В предисловии к своей работе Мейер поясняет: «В моем словаре насчитывается 5140 слов. Из них 1420 — древнерумынского происхождения (по Миклошичу - 930), 540 — славянские (по Миклошичу - 319), 1180 — тюркские, 840 — греческие, 400 — их индогерманских языков и 730 слов неизвестного происхождения.

В 1961 году Дьюла Немет публикует статью «*Traces of Turkish Language in Albania*» (Следы турецкого языка в Албании). В 1964 году Дилавер Бербери защитил докторскую диссертацию на тему «*Phonological and Morphological Adaptation of Turkish Loanwords in Contemporary Albanian Dialect of Kruja: A Synchronic Analysis*», в которой подробно рассмотрел турецкие слова в албанском языке с точки зрения фонетики и морфологии. Бербери сделал вывод о том, что «в албанском языке недостаточно текстов для проведения сравнений, можно провести лишь параллельное исследование по этому вопросу».

Норберт Борецки публикует «*Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil 1: Phonologie und Morphologie der albanische Turzismen*» (1975) и «*Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil 2: Wörterbuch der albanischen Turzismen*» (1976), колоссальную научную работу в двух томах о турецком влиянии на албанский язык. В первом томе описываются звуковые изменения турецких слов в албанском языке, а также турецкие суффиксы и грамматические конструкции, используемые в албанском языке. Второй том является словарем тюркизмов албанского языка. Этот словарь содержит 4078 слов с их значениями. Кроме того, турецких слов, используемых в различных диалектах албанского языка, опять же с их значениями, насчитывается 585.

В «*Albanian Etymological Dictionary*» (Албанский этимологический словарь), изданном Владимиром Евгеньевичем Орлом в 1998 году приведены только 53 слова тюркского происхождения.

В албанском языке суффиксы и грамматические конструкции тюркского происхождения были предметом многих исследований. В 1972 году Хасан Калеша провел монографическое исследование «*Arnavut Dilinde Kullanılan Osmanlıca - Türkçe Ekler*» (Османские турецкие суффиксы в албанском языке), а в 1975 году, как упоминалось выше, Норберт Борецки посвятил этой теме первый том своей работы под названием «Турецкое влияние на албанский язык».

Введение слов с турецкими суффиксами (суффикс множественного числа и суффиксы прилагательных (-li; -siz), суффикс понятия (-lik), суффикс профессии (-çı), суффикс равенства (-çe), уменьшительно-ласкательный суффикс (-çik)) в албанский язык создало целую грамматическую категорию так, что впоследствии эти суффиксы также были добавлены к албанским словам.

Сильное влияние тюркского языка на южнославянские и другие балканские языки издавна привлекало внимание многих исследователей. Франц Миклошич, Т.Э. Корш, Ф.В. Краелиц, Борче Попович, Петар Скок, Джон Д. Принс, Абдулла Скалиич, Фехим Байрактаревич, Ш. Сикирич, Б. Цонев, Н.К. Димитриев, Лазарь Шейниану, Т. Лёвель, П. Луи де Ронзеваль, Густав Майер, К. Сандфельд, Т. Ковальски, О. Спайс и другие ученые изучали влияние турецкого языка на южнославянские и балканские языки. Однако ни одно из этих исследований не включало македонский язык. Тем не менее, самое сильное и обширное влияние турецкий язык оказал именно на македонский язык.

Первые языковые контакты македонцев с тюрками были в сфере военного ремесла, государственного устройства и органов местного самоуправления. Турецкие слова рано начинают проникать в устный македонский язык. Исследования письменного языка заметны в более поздние годы. Причина этого в том, что церковнославянский македонский язык, использовавшийся в то время в качестве письменного языка, не отражал всю суть разговорного языка.

С усилением националистических движений на Балканах македонцы также начали претендовать на свой язык и земли. К концу XIX века турецкий язык постепенно теряет свое влияние. Но это происходит медленно и постепенно. Исходя из этого, следует сделать вывод, что турецкие слова полностью вышли из употребления. Они по-прежнему являются самыми крупными источниками для заимствований македонского языка, тюркских заимствований в этом языке в десять раз больше, чем греческих. Большое количество турецких слов, используемых в македонском языке, являются элементами, которые не могут быть изменены и не могут быть заменены словами из другого языка. Блаже Конески в 1954 году в своем научном труде «*Граматика на македонскиот литературен јазик* (часть первая, 1954)» говорит о тюркских словах следующее: «Эти тюркские элементы в нашем языке стали настолько важной частью македонского языка и его словаря, что никому даже не придет в голову изменить их».

Когда дело касается тюркизмов в литературных произведениях с высокой художественной ценностью, были писатели и поэты, которые использовали их особенно часто. Такие писатели, как В. Иёски, Г. Абациев, С. Попов, широко использовали тюркские слова, отражая в своих произведениях период турецкого суверенитета. Использование турецких элементов придает македонскому языку национальный характер и создает впечатление, что таким образом писатель ближе к народу.

Теме турецких элементов в македонском языке посвящено множество статей и научных трудов. В 2001 году Оливера Яшар Настева провела первое и единственное исследование по теме тюркизмов - «*Turските leksični elementi vo Makedonskiot јазик*» (Турските лексички елементи во македонскиот јазик), в котором тюркизмы изучались с точки зрения лексики и грамматики.

Научная работа Оливеры Яшар Настевой «*Турецкие лексикологические элементы в македонском языке*», подготовленная в качестве докторской диссертации в 1962 году, является наиболее полным и единственным исследованием в этой области. Она сделала классификацию 3089 слов и показала формы, в которых эти слова используются в современном турецком языке, и значения, которые они принимают в обоих языках. После классификации слов было изучено влияние турецкого языка на македонскую грамматику. Многие члены предложения турецкого языка, такие как имена прилагательные, имена числительные, глаголы, наречия, местоимения, предлоги, приведены с примерами. Видно, что в своем исследовании Настева придает особое значение передаче смыслов. Подвергая переносы значения различным классификациям, она рассмотрел их в отдельном разделе.

Самая важная особенность, которая отличает работу Настевой от подобных работ, заключается в том, что она на примерах показывает, как система турецкой грамматики повлияла на грамматику македонского языка.

Збигнев Голомб в своей статье 1959 года «*The Influence of Turkish upon the Macedonian Slavonic Dialects*» («*Влияние турецкого языка на македонские славянские диалекты*»), впервые

исследовал турецкие элементы в македонском языке. В этом исследовании показаны основные турецкие слова в устных македонских диалектах.

Другое исследование, «Тюркские элементы в македонских пословицах и поговорках», проведено Томе Саздовым в 1987 году, в нем Саздов рассмотрел 23 пословицы и поговорки прямо или косвенно заимствованные македонским языком из турецкого языка.

В исследовательской работе Мелахата Хамзы 1998 года «Тюркские следы и тюрки в македонских драматических произведениях» было определено и исследовано влияние турецкого языка на македонский язык и культуру.

Задолго до того, как тюрки-огузы переселились в Анатолию, другие тюркские племена, возможно, некоторые из них присоединились к северным берегам Черного моря и на Балканах, основали там различные государства. Такие Византийские историки как Перископ, Теофан, Менандрос, а также арабские историки, Ибн Рушд и аль-Гардизи, упоминают о тюркских племенах гуннов, сарагуров, угоров, оногуров, авар, болгар, печенегов и хазар, проживавших когда-то в этом регионе. Никаких исследований на тему языковых контактов между языками этих тюркских племен с одной стороны, греческим и латинским языками тех времен с другой стороны, не проводилось. Единственное, что было сделано по поводу этих контактов — это публикация исторических данных об этих племенах в византийских источниках и связанные с ними имена собственные; языковые заимствования между языками этих племен и греческим и латынью даже не упоминаются.

Языковые контакты между турками и греками продолжались с XI века до 1920-х годов, если оставить в стороне ограниченные отношения между древними временами и Византией.

Ф. Миклошич одним из первых упомянул о тюркских элементах в греческом языке. Позднее, в 1912 году эту тему разрабатывал П.Л. Ронзеваль в своем научном труде «*Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumélie et spécialement d'Andrinople (Тюркские заимствования в вульгарном греческом языке Румелии и особенно Адрианополя)*». Хусейн Шафи Алпай, один из кипрско-турецких интеллектуалов, в 1938 году опубликовал свою работу «*Alper's Vocabulary*» (Словарь Альпера), написанную на английском языке и состоящую из тюркских слов и их значений в составе греческого языка. Это исследование охватывает 402 тюркизма. В 1960 году Константинос Кукидис опубликовал свою работу «*Ελληνικών Λεξών Παραγόμενων εκ της Τουρκικής Γλώσσης*» (Греческие слова тюркского происхождения). Докторская диссертация «*Die lautlichen Veränderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen*» (Фонетические изменения турецких заимствований в греческом языке), подготовленная Павлосом Георгидасом в Мюнхенском государственном университете в 1974 году и опубликованная позже, исследует турецкие элементы в греческом языке с позиций фонетики. Количество тюркских элементов в греческом языке составляет 3000 слов по К. Кукидису и 1968 слов по П. Георгидасу.

В 1988 году И.Т. Памбукис опубликовал в Афинах свою работу «*Τούρκικες λέξεις στην Ελληνική*» (Тюркские слова в греческом языке) по изучению тюркской лексики в современном греческом языке.

В 1994 году Константинос Джагкуллис издает этимологический словарь кипрского диалекта греческого языка «*Λεξικό Ετυμολογικό και ερμηνεύτικο της κυπριακής διαλέκτου*» (Лексическо-этимологический словарь кипрских диалектов). Этот словарь содержит 1520 тюркских слов.

В магистерской работе «*Ödünçleme Süreci ve Dilbilimsel Görünümleri: Türkçe ve Yunanca Da Ödünçlemeler*» (Языковое заимствование и его лингвистические аспекты: заимствования в турецком и греческом языках), подготовленной Евангелией Ахлади в Университете Анкары в 1998 году, турецкие элементы в греческом языке и греческие элементы в турецком языке обсуждались с точки зрения изменения их звучания и значения.

Заключение. Языковые контакты, являющиеся результатом процесса обучения и преподавания, возникают в результате взаимоотношений носителей этих языков на различных уровнях. Обширная география применения тюркских языков в мире и контакты между живущими на этой территории людьми, а именно их история, являются основными аспектами

этого предмета; потому что каждый человек или сообщество узнают что-то новое от других людей или сообществ, которые живут в разных географических регионах и прошли через разные пути развития, и переносят название того, что они узнают, на свой собственный язык.

Уровень образования того или иного общества зависит от того, чему одно общество может научиться у других обществ. Большею частью имеющихся знаний современные люди обязаны другим обществам, а не обществу, в котором они живут. Вот почему современному человеку необходимо знать больше одного иностранного языка. Знания, которые раньше, в древние времена, могли быть распространены посредством миграций, военных действий, торговых караванов и через религиозных проповедников, в настоящее время могут достичь любого уголка планеты за короткое время. Глобализацию необходимо понимать именно в том смысле, что современные технологии в разы облегчают процесс распространения информации. Уровень знаний, увеличивавшийся с демократизацией образования и науки вместе с монотеистическими религиями, медресе во дворах мечетей и монастыри во дворах церквей, были отправными точками этой демократизации, а знания, которые набирали силу в старые времена, были за пределами национальных границ. Применение на практике накопленных знаний и открытие новых источников информации, которые могут за короткое время достичь любой точки земного шара, стало смыслом современной глобализации.

Процесс образования языковых семей, установление языковых контактов, прямо пропорциональные различиям в истории и географии между разными племенами, представляют собой процесс, который, как принято считать, начался тысячелетия назад, до сих пор не завершен и никогда не закончится. Этот процесс межплеменных отношений, а именно разделение и объединение племен в мировой истории, бывшей до недавнего времени историей династий, создает локальные, неуместные, вольно-невольные, справедливые и несправедливые языковые разделения и объединения; на каждый язык в большей или меньшей степени влияет другой язык, и этот процесс, который мы называем историей развития, продолжается по сей день.

Тюркские языки являются одними из древнейших живых языков, и они имеют широкую географию использования, а также многовековую историю. Тюркские народы в ходе своего исторического развития создали множество государств на землях, сейчас занимающих обширные территории, многому научились у соседних народов и племен и сами передали соседям не мало знаний о внешнем мире. Понятия и термины, которые тюрки передали другим народам, и понятия, которые они получали от своих соседей, в дальнейшем привели к обмену словами между тюрками и их соседями. Тюрки, насколько это известно истории, упоминаются в исторических записях народов, издавна живших в сельскохозяйственных регионах Европы и Азии, и которые всегда были среди племен пришедших с севера, хотя и под разными именами, не были единоличными правителями степного пояса. В то время тюрки также населяли земли нынешнего Китая, Северной Индии и Ближнего Востока. По этой причине тюркский язык, охватывающий на сегодняшний день сферу использования примерно в 6-7 миллионов квадратных километров, с наибольшей плотностью населения в Восточном Туркестане, Прикаспийской и Анатолийской низменностях, исторически он распространился примерно в 11 миллионов квадратных километров на землях от Сибири до Восточной Европы, от Средней Азии до Средиземноморья.

В этой статье, в зависимости от контактов, которые существовали в истории и существуют сегодня в этой широкой географии, мы поговорим о связях турецкого языка с такими языками как китайский, персидский (фарси), урду, арабский, русский, украинский, армянский, венгерский, финский, румынский, болгарский, сербскохорватский, чешский, итальянский, албанский, греческий, польский, французский, немецкий, английский. Как известно, все виды имен собственных являются языковыми единицами, являющимися достоянием истории и географии, т. е. энциклопедические данные. Здесь речь пойдет о лексикографических единицах, которые несут информацию между турецким и соседними языками, нашли место в семантической структуре языка, в который они перешли, оставив всевозможные специальные названия, унаследованные от глубокой истории и широкой

географии тюркского языка, и грамматические отношения турецкого языка с этими языками. В этой статье мы будем говорить о работе, сделанной по этим вопросам.

Список литературы:

1. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – Москва, 1999. – 819 с.
2. Бурибаева М.А. Тюркизмы в русском языке: от вариантов к норме. – Москва, издательство «ФЛИНТА», издательство «Наука», 2014. стр. 252-253.
3. Süer Eker. Çağdaş Türk Dili. – Ankara, 2021. s. 164-165.

Конкабаева Н.Н.
Алматы, Қазақстан

**ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ТАБИҒАТЫ
(ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АРАБ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИМДЕРДІ
САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)**

Özet. Makalede yazar, Kazakça ve Arapça dillerindeki deyimleri karşılaştırmaktadır. Deyimlerin esasında ulusal ve kültürel bakımından mecazi anlam görülebilir. Deyimlerin altında ulusal kodu işaretlemeye çeşitli faktörler etki eder. Onlardan biri coğrafik faktördür. Yazar makalede dil birimlerini alarak karşılaştırmalı bir araştırma yapmıştır.

Resume. In the article, the author compares phraseology in the Kazakh and Arabic languages. On the basis of phraseologism, it can be seen that national-cultural superimposition is given. Several factors influence the marking of the national code behind the phraseology. One of them is the geographical factor. The author cited language units in the article and made a comparative analysis.

Фразеологизмдердің мәдени-ұлттық коннотациясының мазмұны оның образды негізін (ішкі формасын) сол фразеологизмді жасаған халықтың мәдени-ұлттық кеңістігіндегі таңбаларды интерпретациялауға келіп саяды. Ұлттық мәдени кеңістік дегенді мәдениеттің сол мәдениет иелерінің санасында өмір сүру формасы, мәдениеттің халықтың санасындағы бейнесі деп түсінуге болады. Ұлттық мәдени кеңістікті ұлттық лингвомәдени қауымдастық мүшелерінің мәдени феномендер туралы барлық түсініктерінің жиынтығы түзеді. Осы тұрғыдан келгенде әдіснамалық маңызға ие екі түрлі ой түйіндеуге болады: 1) мәдени білім фразеологизмдердің ішкі формасында жатады; фразеологизмдердің ішкі формасында сол халыққа тән мәдениеттің «іздерін» табуға болады. Бұл әдет-ғұрыптар, тарихи оқиғалар, тұрмыс элементтері түрінде көрінуі мүмкін; 2) мәдениет дегеніміз субъектінің эмпирикалық, мәдени, рухани өмірдегі өзінің бағыт-бағдарын ұлттық мәдениеттің нормалары, эталондары, стереотиптері, символдары, мифологемалары т.с.с. ұлттық мәдениеттің таңбалары арқылы ұйымдастыру тәсілі.

Ұлттық мәдениет ұлт өмірінің барлық саласынан көрініс табады. Ол оның тілінен, мекен-тұрақ жайынан, шаруашылық, жағдайынан, ішетін тағамы, киетін киім-кешегі, бала тәрбиесінен де байқалады. Ұлттық мәдениеттің қалыптасуына ұлттың табиғи жағдайы, тілі, діні, менталитеті, тіпті оның психикалық ерекшеліктері де әсер етеді. Бірнеше факторлардың ішінде географиялық факторға тоқтала кетейік.

Географиялық фактор.

Ұлт мәдениетінің қалыптасуына ықпал ететін факторлардың бірі – географиялық орта. Онда қоршаған ортаға байланысты халықтың ұлттық киім-кешегі, тұрмысы, тағамы, кәсібі қалыптасады. Өмір сүрген ортаға байланысты жанында қоршаған көршілес елді-мекендермен араласып, осының бәрі халықтың ұлттық ерекшеліктерін қалыптастыруға бірден-бір ықпалын тигізеді. Осы факторды араб және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдер негізінде қарастырып көрейік.

Қазақ халқы мал шаруашылығымен айналысқанын қыста қыстауға, жазда жайлауға, күзде күздеуге көшіп отырғанын фразеологизмдерден айқын байқалынады. Мәселен, *атқосшылы болдың ба, қырық жылқылы болдың ба? – не туды: ұл ма, қыз ба?* Бұл фразеологизмді түсіну үшін біріншіден қырық жылқы деген мағынаны түсінуді талап етеді. Қырық жылқы ескі салт бойынша қызға беретін қалыңмал ұғымынан шыққан. Ат қосшы – ұл бала, яғни қасыңа ат қосшы болып жүретін ұл туылды деген сөз, ал қырық жылқы – қыз бала. Қыз баланың қалың малы салт бойынша жылқы малымен (47, 37, 27, 17, 9 жылқы) берілген. Сонда қыз туылса, әке-шешесіне қырық жылқы әкелетіндігі бұл фразеологизмге арқау болып тұр [1, 14].

Ат мінгізіп, тон кигізді (шапан жапты) фразеологизмі қазақ халқының қадірлі, сыйлы қонақтарға, құда-жекжаттарға жасайтын кәделерінің бірінің негізінде жасалған. Мәселен, құда түсу рәсімін құдалардың бір-біріне деген құрметі ретінде киіт кигізу, ат мінгізу дәстүрінсіз елестету қиын. Сондықтан да киім-кешек түрінде сый-кәделер тарту құдалықтың басты жоралғыларының біріне саналады. Ауқатты құдалар бір-біріне ат мінгізіп, өте қымбат ішіктер мен тондар да сыйлай алады. Бұл дәстүр бүгінгі күнге дейін сақталған [1, 14].

Ақ киізге көтерді – ақ киізге орап, хан сайлады. Бұрын хан сайлағанда, оны ақ киізге көтеріп отырғызатын, топ алдынан ақ киізге салып өтетін болған. Алайда, бұл ескі салт дәстүр болғанымен, қазақ халқымен тұрымсы туралы көптеген мағлұматтар береді. Мәселен, қазақ халқы көшіп-қонып жүргендіктен, киіз үйде тұратынын аңғаруға болады. Киіз үй – тарихымыздағы ең алғашқы сәулеттік құрылыс. Көшіп қонуға ыңғайлы, жер сілкінісіне төтеп беретін ең қолайлы жәдігер. Киіз үйдің жалпы салмағы жиһаздарымен қосқанда 300-400 келіге жуық. Бұл салмақты бір түйе еркін көтере алады. Кереге, шаңырақ, уық, сырқырлауық – киіз үйдің негізгі бөлшектері. Соның ішінде — Кереге киіз үйдің негізгі қаңқасы болып есептеледі [2].

Байпағынан басқа сүйенері жоқ – ешбір арқа сүйенері жоқ, таянышы жоқ. Байпақ қазақ халқының дәстүрлі аяқ-киімі. Байпақ - биязы, жұмсақ жүннен тоқылып немесе киізден басылып жасалатын, етіктің ішінен киетін, жылу сақтайтын аяқкиім [3]. Саптама етіктің ішінен киілетін ақ киізден жасалған байпақ қыстың суық, боранды күндерінде алыс жолға шыққанда киіледі. Қыста киетін байпақтың киізі қалың жазда киетін байпақтың киізі жұқа болады. Адам баласы әрдайым аяғын сүйене отырып, жүреді. Осы бейнеден барып, адамның аяғына сүйенуінен, басқа адамдарға арқа сүйеуді де салыстырып, образды мағына туындаған.

Бие сауымдай уақыт деп биенің екі сауымының арасын айтады. Бұл фразеологизм халықтық уақыт өлшемін білдіретін фразеологизмге жатады. Халықтық пайымдау бойынша, бие сауымдай уақыт екі сағатқа тең, яғни биені әрбір екі сағат сайын сауып отыратын болған. Бұл фразеологизм өзінің мағынасын сақтай отырып, структуралық жақтан өзгеріп отырады: бие сауым мезгіл // бие сауым мезет // бие сауымдай шақ және т. б. Сондай-ақ, тілімізде ат басындай деген тіркес қолданылады. Мысалы: Сен ертең де кел. Мен әкемнің қазынасынан ат басындай алтын, қой басындай ділда алайын, сонан соң екеуміз қашайық (ҚЕ). Бұл көрсетілген мысалда ат басындай тіркесі алтын құйманың көлемін көрсету үшін қолданылып тұр. Бұл жағдайда фразеологизм тікелей салыстыру арқылы жасалған. Бұл тіркес сонымен қатар бейнелі-ассоциативтік салыстыру ретінде қолданылады. Мысалы, Қайғымен басылар, Ат басындай жүрегім (Батырлар жыры. 3 т., 1987, 20 б.) [1, 15].

Бір көш жер – шамасы 10-15 шақырымдай жер. Қашықтық өлшем болып табылады. Қазақ халқы көшпелі халық болу себебінен, тіптен өлшемдердің бәрін көшу сөзімен байланыстырып отырған.

Дөнен қымыз – төрт күн тұрып ашыған қымыз. Қазақ халқының ұлттық тағамдарының бірі – қымыз. Қымыз — жылқы сүтінен алынатын қышқыл сүт өнімі. Қымызсыз қазақ асханасын елестету мүмкін емес. Бұл ғажайып сусын қырғыз, қазақтардың барлық салтанатты думандарымызда бірінші кезекте беріледі. Ол туралы өлеңдерде, мақал-мәтелдерде айтылады, әйел адамның қабілетін ең алдымен оның қымыз әзірлеуіне қарап бағалаған. Ыдыс түбінде ішілмей қалған қымызды төгіп тастау күнә болған. Қазақтар жүздеген жылдар көлемінде қымызды айырықша ыдыста - торсық және сабада дайындаған [4].

Егіз қозыдай – өте тату, айрылмас дос. Қазақ халқы мал шаруашылығымен айналысады. Егіз деп әрдайым бірге қос жүретін адамдарды айтамыз. Мал шаруашылығы халық өміріне етене кіріп кеткені соншалық, халыққа тән қасиетті де қозымен сипаттап, бейнелеп отырған.

Жылқы мінезді адам – 1. Шыдамды, төзімді; 2. Менсінбей кету, жылқы тәріздес оскырып кету. Жылқы малын қазақ халқы ерекше бағалаған. Ең таза мал деп те есептеген. Осы фразеологиялық бірлікте адамға тән қасиеттерді жылқы малының сипаттары негізінде сипаттап отырған. Жылқының ең басты қасиеті – ел қорғау жолында келтірген зор пайдасы. Өзінің ұлттық тарихында бүкіл тұрмыс-тіршілігі тек қана атқа байланысты, жылқы малына қатысты қазақ сияқты ел кемде кем. Өйткені оның тағдыры – ұлан-байтақ даласы. Тарихтағы қиян-кескі жорықтар, дала үшін ұзақ қан төгіс қырғындар ат арқасында өткен.

Ата-бабамыздың жылқыны қастерлеуінің себебі мол. Жылқы олар үшін тек азық, көлік құралы ғана емес, экономикалық, сауда, әскери және әлеуметтік өмірдің ажырамас бөлігі. Түркілер аттарының көмегімен бұл шеті Азия, Европа, ол шеті Африкаға созылған кең байтақ жерді, жаңа әлемді басып алып, тәуелсіз тіршілігінің факторы етті. Тіпті, өткен замандарда жылқы малын әскери стратегияға да қолданған. Мысалы, шабуылшылар жауға қарасын көбейтіп көрсету үшін алдарына жылқы малын салып айдаған да шаң көтерген, сол кезде қорғандағылар бұл шаңды қалың қолға жорып, одан қашқан. Арғы жағын былай қойғанда, мұндай әскери айла-тәсілді 1916 жылы Торғай даласында А.Имановтың да пайдаланғандығын жазушы С.Мұқановтың «Қазақ қауымы» атты еңбегінде келтіреді [1, 15].

Аттың жалы, түйенің (нардың, атанның) қомы (қомында) фразеологизмі ауызекі тілде асығыс-үсігіс жасалған іс-әрекет кезіндегі қимылдың образдылығын көрсетуде қолданылады. Бұрын қазақ халқының басынан күтпеген жерден жауларының шабуыл жасауы, қас дұшпандарының барымта жасауы сияқты қиын жағдайлар жиі өткен. Мұндай жағдайда олар, әрине, оны тек атпен, түйемен қарсы алған. Қазақ халқының өмірінде бұндай жағдайлар көп болатындықтан фразеологизм тарихи фактор болып қалыптасқан. Тарихы анық бұл тіркес кейін адамның абыр-сабыр қарбаласта, сүргіншілік жолаушылықта, жүргіншілікте және т.б. осындай кездерді бейнелейтін сипатқа ие болады. Сонымен қатар шапқыншылық, тонау нәтижесінде жиі қоныс аудару қажеттігі пайда болатын халықтың өміріндегі қиын кезеңдерді сипаттауда атта жал, адамда қам жоқ деген тіркес қолданылады. Кездейсоқ болған нәрсенің аласүргіндікке, бас сауғалауға әкелетіндігі белгілі. Нәтижесінде тұрмыста ауыртпашылықтар пайда болады және осыған байланысты адамдардың үйреншікті өмір сүру қалпы бұзылады, содан барып ат ариды да, жалсыз қалады, ал адам күйсіз қалады [1, 16].

Көш жер – бір жерден екінші жерге көшіп, қоныс аударудағы ұзақтық. Халықтық өлшем болып табылады. Халық көшіп-қонып жүргенде кететін ұзақтықты да, халыққа тән сипатмен суреттеп отырған.

Көшке ілесті – дүрмектен қалмады, көпшілікпен бірге болды. Халық көшкен кезде, бірге бәрі жиналып, бірге көшіп жүрген. Міне, осы мағынадан көпшілікпен болу деген образды мағына туындаған.

Көзге қамшы тигендей – соққы көрді, жасқау көрді. Кезінде халық арасында қателік жасаған адамды қамшымен сабаған. Ал, қамшы - атқа мінген адам ұстайтын, бірнеше таспа қайыстармен көмкеріліп, өрілген, сабы тобылғыдан, ырғайдан, аңдардың тұяғы, мүйіздерінен жасалған атты айдап жүргізетін құрал [5]. Яғни, қазақ халқының мал шаруашылығын сипаттайтын, меңзеп тұратын фразеологиялық оралым болып табылады.

Қазақ тілінде *тұсау кесер* деген фразеологизм бар. Фразеологиялық сөздікте екі мағынасы тіркелген:

1. Жас баланың тұсауын кесерде жасалатын жиын-той. 2. Жастарға өнер жолында сәт сапар мағынасында айтылады.

Бұл фразеологизмнің жасалуына этнографиялық тұсау кесу ұғымы негіз болған. Фразеологизмдегі көпмағыналықтың бірте-бірте даму нәтижесі өмірдегі әлеуметтік өзгерістерге қатысты. Жиын-тойдағы айтылатын жақсы тілек мағынасы тереңдей келе, қоғамдық ортадағы болып жатқан ұқсас жағдайға байланысты сәт сапар тілеу мағынасына ұласты. Ал қазіргі кезде осы тіркестің үшінші мағынасы пайда болды. Қоғам дамуында кейін

көрініс беріп жүрген бір жаңа ғимаратты немесе жаңа құрылған ресми ұйымдарды ашу салтанатты түрде жұртқа таныстырылатын болды. Міне, осы рәсім тұсау кесер деп аталды және тілдік қолданыста жиі айтылатындықтан қалыптасып кетті. Аталған соңғы мағына жалғаса туатын көпмағыналықтың мысалы. О бастағы ситуациядағы ұқсастық пен мағынадағы ішкі байланыс көпмағыналықтың туына себепкер болады [6, 127-128].

Араб тіліне келетін болсақ, фразеологиялық оралымдарда негізінен олардың айналысқан кәсібін, және тұрған аймағын көруге болады. Мәселен, ما له سبد ولا لبد (сөзбе-сөз аудармасы «оның ешкі емерінен, басқа еш байлығы жоқ») – жүн немесе шаштан бір бөлік, яғни өте кедей адамға байланысты айтылады.

ماله حلب ولا حلب (сөзбе-сөз аудармасы «оның сүтінен басқа, сүт жоқ») – түйесінің боталары тек еркек, ұрғашы жоқ, сол себептен де сүттің аз болуымен суреттелінген.

جاوز الحزام الطبيين (сөзбе-сөз аудармасы «жануар не мал емшегінен белдіктің асып кетуі») – шектен шығып кету деген мағынада қолданылады. Мал деп сиыр не түйені меңзеп тұр.

انتظر فواق ناقة (сөзбе-сөз аудармасы «түйенің дем алуын күт») – таңнан кешке дейінгі уақытты күт. Араб халқы негізінен түйені өсірумен айналысқан. Себебі, түйе олардың өмір сүру орталарына өте ыңғайлы, шөлге ең төзімді жануар болып табылады. Осы шаруашылықтарына байланысты уақытты өлшеп, меңзеп те отырған. Түйені әдетте, екі уақыт таңертең және кешке сауатын. Міне, осы уақытты беру үшін араб халқы арасында осы тіркес кең таралып кеткен.

اقام قدر عتمة الحلائب (сөзбе-сөз аудармасы «түннің алғашқы ширегінде тұру») – түйені сауатын уақытты меңзеп тұр. Яғни. Кеш бата бастаған уақытты бәдәуи халқы осылай атаған.

عنيتة تشفى الجرب (сөзбе-сөз аудармасы «оның кіші дәреті қышыма ауруды емдейді») – ойы, көзқарасы жағынан жақсы адамды суреттеуге қолданылады. Осы фразеологиялық оралымда кіші-дәрет деп түйелердің кіші-дәретті династырып, күннің астына қойып қойған, Сосын, қышыма ауруымен ауыратын түйенің үстіне осы алық дәрісін жағатын. Осыдан барып кіші-дәрет ем түріне айналған. Ойы, көзқарасы түзу адамды суреттеуде осы фразеологиялық оралымды қолданатын болған.

يضع الهناء موضع النقب (сөзбе-сөз аудармасы «күйе жамылғыш тақырыбы болып табылады») – тәжірибесі мол адамды суреттеуде қолданылады. Осы фразеологизмнің астарында түйе образы жатыр.

Келесі фразеологизмдер негізінен, түйенің тұрақтанған жеріне байланысты туындаған бірліктер болып табылады: فلان واسع العطن (сөзбе-сөз аудармасы «кең қонысы бар адам») – кең пейілді, жомарт немесе бай адам.

فلان ضيق العطن (сөзбе-сөз аудармасы «тар қонысы бар адам») – сараң немесе аз ғана қаражаты бар, кедей адамды сипаттаруға қолданылады.

Сонымен қатар түйе шаруашылығына қатысты құрал-саймандарға қатысты фразеологиялық бірліктер де бар. Мәселен, فلان قلق الوضين (сөзбе-сөз аудармасы «ер-тоқым үстіндегі адам») – тұрақсыз, жеңіл жүрісті адамды сипаттауға қолданылады. Ол көшіп бара жатқан белдік тәріздес. Ер-тоқым деп түйенің үстіне жабылатын кең белдік немесе мықтыландырып байлайтын шаш белбеу.

فلان عريض البطن (сөзбе-сөз аудармасы «кең айылға ие адам») – өте бай адамды суреттеуге қолданылады. Міне, осы фразеологизмдердің бәрі араб халқының бәдәуи өмір-салты туралы мағлұматтар береді.

Сонымен қатар, басқа да сөздер ұйытқы болған фразеологизмдер бар. Мәселен, жүген, яғни العنان сөзі ұйытқы болған фразеологизмдерге тоқталып кетейік:

قصير (сөзбе-сөз аудармасы «ұзын жүген») – өте бай немесе құрметке ие адам; طويل العنان (сөзбе-сөз аудармасы «қысқа жүген») – кедей немесе соңы деген мағыналарды суреттеуге қолданылады. Сонымен қатар, يجريان فى عنان (сөзбе-сөз аудармасы «екеуі жүген бойымен жүгіріп бара жатыр») – деңгейлер; فى الفضل شركه العنان (сөзбе-сөз аудармасы «оған жүген қатысты») – қатысушылар ісжағынан да, ақша жағынан да бірдей. Яғни, жүген сөзі байлық пен кедейліктің белгісі және адамның белгілі бір деңгейіне өлшеу бола алатын құрал.

Әрі, жүген сөзімен қатар, тізгін «عذار» сөзінің фразеологизмдер бойында қолданысын байқауға болады. Мәселен, خلع عذاره (сөзбе-сөз аудармасы «тізгінін шешті») – тыңдамау, біреудің билігінен шығу. Адамға қатысты айтылған кезде, тізгінінен босатылған жылқымен салыстырылады.

Сонымен қатар, басқа әлеуметтік мәні бар фразеологиялық бірліктер бар. Мысалы: فلان شديداً العريكة (сөзбе-сөз аудармасы «жұмсақ өркеші бар адам») – жұмсақ мінезді адам; فلان شديداً العريكة (сөзбе-сөз аудармасы «қатты өркеші бар адам») – қатты мінезді адамды суреттеуге қолданылады. ترك الحبل على الغارب (сөзбе-сөз аудармасы «мойында арқанды қалдырды») – бостандықты беруден шектен шығу. Осы фразеологизм хадисте ажырасу мағынасында қолданылады: حبلك على غاربك أي أنت مرسله مطلقاً غير مشدودة ولا ممسكة بعقدة النكاح – Арқан сенің мойнында, сен никях міндеттерін орындауға міндетті емессің, сен ажырасқан әйелсің.

Көлеңке (الظل), аса (العصا), арқан (الحبل) сөздері ұйытқы болған фразеологизмдер араб халқының тұрмысы жайлы мағлұматтар береді. Мысалы: عاش في ظل فلان (сөзбе-сөз аудармасы «біреудің көлеңкесінде өмір сүрді») – біреудің қамқорлығында өмір сүру; فلان يعيش في الظل (сөзбе-сөз аудармасы «көлеңкеде өмір сүру») – адамдардан тыс өмір сүру. Лисану ал-‘араб сөздігінде осы көлеңке сөзімен ұйытқы болған фразеологизмдер де бар: مر كظل الذئب (сөзбе-сөз аудармасы «Қасқырдың көлеңкесіндей өтіп кетті») – өте тез; ذهب كما ترك الظبي ظله (сөзбе-сөз аудармасы «қарақұйрық көлеңкесін қалдырып кеткендей кете жөнелді») – кетіп, қайтып оралмады. Бұл жерде көлеңке сөзінің негізгі мағынасынан шығып отыр. Көлеңке тез-ақ өтеді де кетеді.

Арқан сөзі негізінен, күш пен қаттылықтың белгісі болып табылады. Құран Кәрімде арқан сөзі бойынша: «ونحن اقرب اليه من حبل الوريد»: өйткені біз оларға күре тамырынан да жақынбыз. Лисану ал-‘араб сөздігінде осы арқан сөзі ұйытқы болған фразеологизмдер: حبل (сөзбе-сөз аудармасы «шынтақ арқаны») – қолдағы көктамыр; هو على حبل ذراعك (сөзбе-сөз аудармасы «ол оның шынтақ арқанында») – өте жақын адам; فلان واسع الحبل (сөзбе-сөз аудармасы «кең арқаны бар адам») – мінезі жақсы; فلان ضيق الحبل (сөзбе-сөз аудармасы «тар арқаны бар адам») – мінезі жаман адамды суреттеуге қолданылады; حبال الود (сөзбе-сөз аудармасы «сезім арқандары») – жақсы қарым-қатынастар; الحبالان (сөзбе-сөз аудармасы «екі арқан») – түн және күн.

Аса көптеген мағыналарда қолданылады. Мәселен, فلان صلب العصا (сөзбе-сөз аудармасы «қатты асасы бар адам»), شديد العصا (сөзбе-сөз аудармасы «қатты аса»), لا تفرع له عصا (сөзбе-сөз аудармасы «оған асамен ұрғысы келді») – қаттылық, күш деген мағыналарда қолданылады.

ضعيف العصا (сөзбе-сөз аудармасы «жұмсақ асаға ие адам»), فلان لين العصا (сөзбе-сөз аудармасы «әлсіз аса») – әлсіз немесе түйені жақсы қарау; ألقى عصاه (сөзбе-сөз аудармасы «асасын лақтырды») – тұрды; رفع عصاه (сөзбе-сөз аудармасы «асасын көтерді») – сапарға кету; لا يضع عصاه عن عاتقه (сөзбе-сөз аудармасы «оның асасын иығына қоймады») – көптеген сапарлар жасау немесе туысқандарына өте қатты сыпайы.

Сонымен қатар, аса сөзі келісім және жиынның символы болып табылады. Мысалы: انشقت العصا (сөзбе-сөз аудармасы «аса дем алуға мүмкіндік берді») – қарама-қайшылықтар болды; شق عصا الطاعة (сөзбе-сөз аудармасы «тіл алғыш асасы бөлініп кетті») – көпшіліктен шықты; قتيل العصا (сөзбе-сөз аудармасы «асаның құрбаны») – көтеріліс кезінде қайтыс болған.

ضرب أخماساً لأسداس (сөзбе-сөз аудармасы «алтау үшін бесеу берген») – қулық жасайтын, тапқыр адамды суреттеуге қолданылады. Осы фразеологиялық оралымның астарында географиялық ортаға байланысты мәдени дерек сақталынған. Азия немесе Африкадағы кез келген бәдәуи араб, бербер немесе туарегке түйе 5 күн бойы су ішпейтіні мәлім. Алайда түйе бағатын адамдар осы мезгілді ұзарырақ созып, тек алтыншы күні ғана су береді. Ол өзінің мүддесі үшін қулық жасайды. Осылай, мал су ішпейтін күнін созуды мақсат етіледі. Өзінің тура мағыналық өрісінен алшақтап, Мағриб немесе Машриқ елдерінде дербес тіркес ретінде қолданылады. Мәселен, Х.К.Барановтың сөздігінде алдау, арбау деп аударылған.

على عينك يا تاجر (сөзбе-сөз аудармасы «көзіне саудагер») – заңсыз істерге көз жұмыла қарау (халық сөзі, мүмкін саудада қолданылатын сөз болуы керек; алдау-арбау деген мәнді береді):

انتشر الفساد وأصبح على عينك يا تاجر – Парақорлықтың таралуына көз жұмыла қаралып тұр. Бұл фразеологизмнің астарында араб халқының саудагер халық екендігін білуге болады.

Қорытындылай келе, әрбір халықтың өміріне өзі өмір сүрген орта әсер тигізеді. Жоғарыда талданып кеткен фразеологизмдер соның дәлелі болып табылады. Мәселен, араб халқы негізінен, шөл далада өмір сүргендіктен, суға, ыстыққа төзімді түйені өсіріп, баққан. Нәтижесінде түйеге байланысты тілде көптеген тіркестер қалыптасып, образды түрде басқа мағыналарда қолданылатын болған. Мәселен, انتظار فواق ناقة (сөзбе-сөз аудармасы «түйенің дем алуын күт») – таңнан кешке дейінгі уақытты күт. Бұл фразеологизм астарында түйені өсіріп, бағуға байланысты болған. Ал қазақ халқына келетін болсақ, олар төрт түлік малдың бәрін өсірген. Алайда, арасында ерекше орынды жылқы малы алғанын байқауға болады. Сонымен қатар, على عينك يا تاجر фразеологизмде араб халқының ертеден келе жатқан сауда кәсібінің өзі тілде көрініс тапқан.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтелиева Ж.Д. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: авт.фил.ғ.к. – Алматы, 2007. – 30 б.
2. Киіз үй туралы. <http://aitaber.kz/blog/dastyr/855.html>
3. Байпақ. <http://kk.wikipedia.org/wiki/Байпақ>
4. Қымыз. <http://kk.wikipedia.org/wiki/Қымыз>
5. Қамшы. <http://kk.wikipedia.org/wiki/Қамшы>
6. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің семантикалық категориялары. – Алматы, 2009. – 162 б.

Кудьярова Ш.Т.
Алматы, Қазақстан
Карибаева А.Ө.
Тараз, Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ (ҚАЗАҚ, ҚАРАҚАЛПАҚ, ӨЗБЕК) ЖҮРЕК ФРАЗЕМАСЫ

Özet: Bu makalede Türk dillerindeki (Kazak, Karakalpak ve Özbek) yürekle ilgili deyimlerin semantik farklılıkları ve benzerlikleri karşılaştırılacaktır. Türk dillerine ortak deyimler dillerin gelişmesine etki edecek faktörleri açıklamaya; diller arasındaki ilişkilere bilimsel analiz yapmaya; ortak leksikolojik ve deyimlerle ilgili söz varlığını sistematik hale getirmeye; Türk dilinin kökenini / ata dilinibulmada faydalı olacağından bahsedilecektir. Türklükle ilgili deyimleri tarihi karşılaştırmalı yöntemle araştırmak ve analiz etmek teorik ve pratik bakımdan çok önemlidir. Tarihi karşılaştırmalı dilbiliminin esas yöntemleri olarak bilinen eş zamanlı ve art zamanlı incelemek, ata dilden dağılan günümüz Türk dillerinin gelişme tarihini, şimdiki durumunu, onların ortak kaynağını açıklamaya imkan verir. Modern Türklük biliminde önemli konulardan biri karşılaştırmalı tarihi yöntemle, her dilin kendine has özellikler ve benzerliklerini, onların birbirinden farklı yönlerini açıklamak gerekir. Türk dillerinin içinde Kazak, Karakalpak ve Özbek dillerinin ulusal deyim hazinesindeki deyimlerini semantik açıdan benzerlikler ve farklılıklarını o dillerdeki kaynakları esas alarak karşılaştırarak araştırma yapmak, öğrenmek dilbilimindeki önemli konulardan biridir.

Anahtar kelimeler: semantik, yürekle ilgili deyimler, tarihi karşılaştırmalı yöntem, söz varlığı, deyim hazinesi, ulusal tabiat.

Summary: The article is devoted to the analysis of semantic differences and similarities of the phrase "heart" in Turkic languages (Kazakh, Karakalpak and Uzbek). It is analyzed that the vocabulary of phraseological units common to the Turkic languages makes it possible to determine the factors influencing the development of languages, to make a scientific analysis of interlingual relations, to systematize the general lexical and phraseological fund, to determine the foundations of the Turkic native language. The study and analysis of common Turkic phrases in the historical and comparative aspect is relevant both from a theoretical and practical point of view. Synchrony and diachrony, which are the main methods of comparative historical linguistics, allow us to determine the history of the development of modern Turkic languages, their current state, their common roots. One of the urgent problems of modern Turkic linguistics is the need to determine the national characteristics and similarities of each language, their special national character in the basis of the comparative-historical method. One of the most important problems in linguistics is to study and compare the

semantic similarities and differences of the phraseological units of the Kazakh, Karakalpak, and Uzbek languages among the Turkic languages based on the materials of those languages.

Key words: semantics, heart phrase, comparative-historical method, lexical-phraseological fund, national nature.

«Фразеология» дегеніміз, біріншіден, «белгілі бір тілдің сөздік құрамында орныққан фразеологизмдердің жиынтығы, әлемі, қазынасы», екіншіден, «фразеологизмдерді зерттейтін ғылым саласы». Фразеологизмдер – «құрамындағы сыңарлары өте тұрақты болып келетін, қолданысқа әрдайым даяр қалпында жұмсалатын, «тұрақтылық», «тұтастылық», «тиянақтылық», «түйдектілік», «бөлек бітімділік», «бейнелілік» сияқты басты қасиеттерімен сипатталатын тұрақты сөз тіркестері» ғана емес, «қандай да бір күрделі ұғымды, идеяны, ойды мазмұнды көркем бейнемен атайтын», «қоғамдық-әлеуметтік, шаруашылықтық, діни т.б. экстралингвистикалық факторлар ауанымен пайда болып», тілдің ішкі заңдылықтарына сай қалыптасып, тұрақтанатын, «ойдың сан алуан эмоционалдық-экспрессивтік реңкін көрнекі етіп жеткізуге қабілетті күрделі тілдік құрылымдар».

Түркі тілдеріндегі фразеологизмдерді жан-жақты зерттеудің алдағы міндеттері жайлы, соның ішінде тарихи фразеологияны қолға алу төңірегінде сөз қозғай отырып, өзінің төл еңбегінде академик І. Кеңесбаев төмендегідей пікір айтады: «Көптеген тіркестер теориясын тарихқа байланыстыра тексергенде ғана фразеологизмдердің туу жолдарын толық біле аламыз. Ол – түсінікті де. Тіркес этимологиясын ашу үстінде өзге тілдерге де қатысты ортақ құбылыстардың басы ашылмақ. Құрылымы бір немесе құрылымы бөлек тілдердің ортақ және айырма қасиеттеріне ұластыра, жүйелі талдау фразеологизм үшін де мейлінше қажет. Басқасын былай қойғанда, бірнеше ортақ нақтылы бір фразеологизмнің өзі бірде тұлғасы ортақ, мағынасы бөлек, енді бірде керісінше болып келетін реттерін ескере отырған мақұл» [1, 12].

Әрбір тілде халық санасында қалыптасқан символдар болады. Символ – ойды астарлап, басқа нәрсені суреттеу арқылы образды түрде беру. Барлық тілдің идиомасындағы фразема түзуші символдық компоненттерді ғалымдар тірек (таяныш) компоненттер деп атайды. Осы символдар барлық тілге ортақ болып табылады.

Фразеологизмдердің қалыптасуында семантикалық жағынан негізгі ұғымды білдіріп, басқа сөздерді өз айналасына топтап, идиомаландырып тұратын сөздер болады. Фразеологизмдердің ішіндегі кейбір сөздер семантикалық жағынан ерек байқалып, түп қазық есебі қызметін атқарады. Ондай сөздер әлденеше фразеологизмдерде қайталанып отырады. Оны «ұйытқы сөз» деп атаған мақұл. Мәселен, тіл, жүрек, көз, ауыз, табан, қол, бас, ақ, қара, тас, ат, ит, жер, жеті т.б. сөздер осындай ұйытқы сөздер қатарына жатады. І. Кеңесбаев бұндай сөздерді «фразеологизмдердің құрамындағы тірек сөздер» [1, 611] десе, Е. Бердимуратов: «Фразеологизмдердегі гейпара сөзлерге семантикалық жақтан айрықша кеуіл аударылып, тийкарғы таяныш қызметін атқарады. Бұл нәрсе қарақалпақ тилине де толығы менен тән екенлигин көреміз – деп көрсетеді [2, 136].

Фразеологизмдердің бірінші сөзі көп жағдайда ұйытқы сөз деп аталады. Ұйытқы сөз фразеологизмдердің бірінші өзі болып келуі басты шарт болып табылмайды. Екі компонентті зат есімнен болған фразеологизмге ұйытқы сөз бірінші болып та, соңынан екінші болып та тұра береді. Дегенмен, ұйытқы сөз фразеологизмдердің бірінші (басқы) компонентті болып қолданылуы өте жиі ұшырасатындығын жоққа шығаруға болмайды. Тілдегі кез келген сөз фразеологизмдерге ұйықты бола алмайды. Халықтың өзімен қоса жасасып келе жатқан байырғы сөздік қордағы сөздер ғана ұйықты сөз бола алады.

Профессор Авакованың «Фразеосемантика» еңбегінде де адамның дене мүшелеріне және қимыл – қозғалыстарына байланысты фраземалардың қалыптасуында анатомиялық атаулардың, дене мүшелерінің қызметі айрықша екендігін атап өтеді [3, 66]. Бұл ортақ қасиеттер адамдардың қоршаған айналасы, табиғаты, қоғамы, өмір сүру тіршілігімен де байланысты.

Егер фразеологизмдер туралы зерттелген еңбектерге қарасақ фраземалардың ішкі формаларының туындау көздері бойынша шартты топтастырулар көп. Олар: соматизмдер, зооморфтық фраземалар, флора, табиғат құбылыстары, сандық, түр-түстік және сындық, мифтік және діни, алғыс және қарғыс т.б. айта берсек көптеп кездеседі.

Қазақ тіл білімінде соматикалық атаулар арқылы жасалған фразеологизмдер туралы Р.Авакова, Ж.К.Омиралиева, Б.К.Уызбаева, М.Х. Абиғалиева [4] т.б.; қарақалпақ тіл білімінде Ж. Ешбаев, Г.Айназарова, Ю.Юсупова, Қ. Пахратдинов, Қ. Бекниязов [5] т.б.; өзбек тілінде Ш. Рахматуллаев, Ш.О. Назирова, Х.З. Алимова, А.Исаев, Ш.Усмонова У.М.Рашидова [6] еңбектерінде тіл білімінде соматизм және соматикалық фразеологизм түсініктерінің пайда болу тарихы, соматизмдермен келген фразеологизмдердің жалпы зерттелу мәселелері көрсетіледі.

Зерттеуімізде соматикалық фразеологизмдерден қазақ, қарақалпақ және өзбек тілдерінің материалдары арқылы *жүрек* сөзіне байланысты фразеологизмдерді салыстыра талдау жасадық. Адамдағы қорқу сезімін білдіретін жүрек сөзіне байланысты фраземалар: қазақ тілінде: жүрегі дір (зу) ету, жүрегі аузына тығылу, жүрегі бүлк ету, жүрегі күпті болу, жүрегі су етті, жүрегі сып қоя берді, жүрегі тас төбесіне шығу, жүрегі (зәресі) ұшу, жүрек қалмады, жүрек ете алмау, жүрегі мұз болу, жүрегі дауамау, жүрегі жарылу, жүрегі қанасынан шығу; қарақалпақ тілінде: жүрегі жарыла жазлау, жүрегі тарса айрыла жазлау, жүрегі муздай суу болу, жүрегі муз болу, жүрегі улы-дүпилди болу, жүрегі ханасына сыймау, жүрегі шәукилдеу, жүрек ете алмау, жүрегі бетлемеу, жүрегі қабынан шығу, өзбек тілінде: юраги безиллайди, юраги ни ёрмоқ, юрагини ховучлаб, юраги орқасига тортиб кетди, юраги тарс ёрилиб кета ёзди, юраги чиқиб кетди, юраги шув етиб кетди фразеологизмдері мағыналас болғандықтан өз-ара синонимдік қатарларды құрай отырып қолданылады.

Қазақ тілінде: Орнынан тұра бере, «іске кірісем» деген, «ұлыққа, оязға барып айтамын дегені». Бұл Тәкежанның *жүрегін су еткізді*. (М.Ә.).

Қарақалпақ тілінде: Жалт қарадым да, кетип баратырған шығар деп *жүрегим суу ете қалды*. (Ж.Аймурзаев).

Өзбек тілінде: Ҳа, шошма, аввал ўзим кириб, хабар олай, кўққисдан кириб борсанг, *юрак-пураги чиқиб кетмасин* шўрликнинг. (М.Исмойили).

Жоқарыда келтірілген фразеологизмдерге қарама-қарсы мағынада төмендегі фразеологизмдер қолданылады: жүрегінің түгі бар, жүрек жұтқан – жүректі т.б.

Қазақ тілінде: Осымен қатар, Құнанбайдың *жүрек жұтқан* ерлігі, айла- тәсілі өзінен өзі атамай-ақ әйгіленіп жатты. (М.Ә.).

Қарақалпақ тілінде: Жасанған *жаўдан қайтпаған жүрегим*, Бир салым майдан қайтама екен! – дегендей, кириң, қызлар – деп бир дүркин қызларды ертип кирип келди. (Қ.Айымбетов)

Өзбек тілінде: Шу куни Зухра кечгача пойлади, аммо чумчуқлар *юрак ютиб* қуртхонога йўлай олмади. (Н.Назаров).

Қарақалпақ тіліндегі жүрегі шәукилдеу, жүрегі улы дүпилди болу, жүрегі ханасына сыймау, жүрегі жарылу, жүрегі алып-ушыу фразеологизмдерінің қорқу, үрейі қалмау мағынасымен бірге қуану, қатты қуануды білдіреді. Мысалы: Оның кеулінде азлап қапалығын сезсем де, молладан қутылғаныма *жүрегим алып ушып* қуғанып отыр (Ә.Шамуратов). Өзбек тілінде юраги дукирлади, юраги ёрулгидай бўлиш, юраги қинидан чиқа ёзди т.б. Құркмайман деб бўлмайди, ўғлим, шунақа вақтда одамнинг *юраги қинидан чиқиб* кетади (А.Қаххор).

Қарақалпақ тіліндегі жүрек шайды болу - бір нәрсені қайта-қайта істеп көріп, содан жалығып, жек көру деген мағынаны, ал қазақ тілінде батылы бармау, жасқаншақтық ету, сескенуді білдіреді. Жүрексіну фразеологизмі де осы мағынада қолданылады.

Қазақ тіліндегі жүрегі суып қалу фразеологизмі екі түрлі қызметті: 1. қорқу, үрейлену, 2. қапа болу, көңілі қалуды, ал қарақалпақ тілінде: көңілі суып қалу фразеологизмі тек ғана көңілі қалуға байланысты айтылады. Қазақ тілінде жүрегі көтерілді фразеологизмі жүрегі айну және қорқу мағынасын, ал жүрегі күпті болды тамаққа тойып қолайсыз жағдайға түсу және қорқу дегенге сәйкес келеді.

Жүрек фраземасына байланысты еті тірі, өткір, өжет, зерделі деген мағыналарды білдіруде «жүрегінде оты бар (көкірегінде оты бар) және көкірегінде көзі бар» болып қолданылады. Мысалы:

Қара басқан, қаңғыған,
Қас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар
Құлағын ойлы ер салсын (Абай).
Нұрын, сырын көруге,
Көкірегінде болсын көз (Абай).

Қарақалпақ тілінде: «жүрегінде оты бар (көкірегінде оты бар) болып, екі варианты да қолданылады. Мысалы: Жүрегінде оты барлар, қане ким бар бирге басласақ (С.Т.).

Өзбек тілінде: Ёши бир жойга бориб қолган бўлса ҳам, *юрагида ўти бор* (А.Қаххор).

Қарақалпақ тілінде «жүрегі хәулириу» тіркесі бар. Мысалы: *Жүректің хәулиргенин* қасында отырған Қартқожа бий билип, Ақшаханға хабар берди. (Қобланды батыр дәстаны). Мысалы: Бул суық хабарды еситип «әлле қандай заман болады!» деп *жүрегі хәулирген* кемпир үйде Жәмийла жоқ ўақытта бир саўасын таўып, ақылласыў ушын Мәтеке менен Қалийланы шақыртып алды. (Қ.Султанов).

Жүрек сөзі эмоциялық жағдайларға байланысты түрліше қолданылады. Жүрек сөзінің мәтінде берілген мағыналарына қарап: махаббат пен сезімге, адамның мінез-құлқына, дене мүшесіне, сан-мөлшер, көлемге, жас-шағына, иелік пе тәуелділікке қатысты бірнеше семаларға жіктеледі. [7,75].

Қазақ тілінде «жүрегі жұмсақ» тіркесі адал ниетті адамға айтылса,

Жүрегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таппай тыншымас (Абай)

қарақалпақ тілінде ол «ақ кеуіл» дегенге тура келеді: Балам сениң бул *ақ кеуілице* ырзаман. (Қарақалпақ халық ертеклери)

Жүрегі қара фразеологизмі – қара ниетті, ешкімге мейірімі жоқ адамға айтылып, осыдан жүрегі қарайды - ниеті бұзылу, жамандық ойлау фразеологизмі келіп шыққан.

Қазақ тілінде: Жанға жақсылық ойламайтын,

Жүрегі қара наданнан сақта (ШС)

Қарақалпақ тілінің фразеологиялық сөздіктерінде «*жүрегі қара*» фраземасы кездеспейді.

Өзбек тілінде: Балки юраги тоза одамлар ўртасида *юраги қораларни* кўрганда унинг сочлари тикка-тикка бўлиб кетар. (С.Анорбоев. Оқсой).

Қазақ және қарақалпақ, өзбек тілдерінде қоян жүрек фраземасы - қорқақ, ынжық адам туралы айтылған.

Ел болуға алдымен білік керек,
Бір сөзді, бір ауызды намыс керек,
Жалғыз ғана оқумен теңелмейсің,
Алты ауыз, азған болсаң *қоян жүрек* (С.Т.)

Қоян жүрек қорқақты,

Оны батыр деп болмас. (А.К.)

Сизни дуруст одам деб юардим. Қўрқоқ, *қуён юрак* одам экансиз.(С.Ахмад).

Зерттелініп отырған тілдерде жүрек сөзімен тіркесіп келетін фразеологизмдердің семантикалары да әр түрлі болып келеді.

Профессор Авакова еңбегінде асау, жас, сары, үрпиген, жылы, ызалы, ынталы, шошынған, ыза кернеген, өртенген, өкпелі, сезімтал, нәзік, шерлі, қан қатқан жүрек т.б. фраземалардың ұлы Абайда қолданылуын көрсетеді [3,102].

Осылай етіп, фразеологизмдерді жан-жақты зерттеу барысында олардағы тірек сөздер түбір, сөздік қорымыздағы сөздердің негізінде жасалатынын көрдік. Ал, қазақ тілінде қарақалпақ және өзбек тілдеріне салыстырғанда жүрек фраземасының көп қолданылатыны

берілген мысалдар арқылы дәлелденді. І.Кеңесбаев сөздігінде жүрек сөзіне байланысты 53 фразема болса, Ж.Ешбаев сөздігінде 23 фразема, Ш.Рахматуллаевта 44 фразема бар.

Тіл білімінде фразеологизмдерді семантикалық жақтан классификациялау, мақал-мәтелдерге қатынасы, стильдік өзгешеліктері, синонимдік сыңарлары, көп мағыналылық, антонимия, омонимия, сандарға байланысы, соматикалық фразеологизмдер, фразеологизмдердегі тірек сөздер, аталған категорияның сөз таптарымен байланысы т.б. біршама зерттелді.

Теориялық тұрғыдан түркі тілдес халықтардың фразеологиясының зерттелуі бірқалыпты емес. Қазақ, әзербайжан, татар, башқұрт, өзбек, чуваш тілдерінің фразеологиялық теориясы біршама жүйеге түсті десек, кейбір түркі тілдері (ұйғыр, хакас, түрік, қарақалпақ, түрікмен және т.б.) бойынша азды - көпті зерттеулер мен кандидаттық диссертациялар қорғалған.

Сондықтан теориялық және лексикографиялық тұрғыдан жалпы түркі фразеологиясы бірқалыпты, жүйелі зерттелмегендіктен қазіргі таңда түркі тілдерінің фразеологиясын әрі синхронды, әрі диахронды аспектіде салыстырмалы (тарихи-салыстырмалы) еңбектерді жазу ісі қолға алынбай отыр деген профессор пікірі шындық. [3,17].

Қарақалпақ тіліндегі фразеологизмдерді зерттеуде маңызды мәселелер: этимологиялық талдау жасау, шығу тарихын, өзгешеліктерін, себептерін анықтау, фразеологизмдердегі қазіргі көзқарастан түсініксіз болған компоненттердің білдіретін мағыналарын табу, жалпы, фразеологизмдерді халық тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрлерімен байланыста лингвокультурологиялық, этнолингвистикалық және басқа да бағдарларда үйрену қажет. [8, 209].

Жалпытүркілік қорды құрайтын фразеологизмдер мен жазба ескерткіштер құрамындағы фразеологиялық бірліктерді зерттеу түркітану ғылымының болашағы болады демекші шешілуі тиіс мәселелері көп: фразеологизмдердің этнолингвистикалық аспектілері, фраземалардың пайда болуының экстралингвистикалық көздерін ашу, әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы фраземалардың орны, қазақ фраземалар құрамындағы көнерген сөздерді алтайлық, көне түркілік, орта ғасырлық кезеңдерден айқындау, түркі тілдеріндегі фразеологизмдерді синхрондық және диахрондық аспектіде зерттеу, түркі тілдерінің салыстырмалы фразеологиялық лұғатын жасау т.б. зерттеулер қазіргі күндегі буынның еншісіндегі маңызды мәселе.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, Ғылым баспасы, 1977. – 711 б.
2. Бердимуратов Е. Қазіргі қарақалпақ тили Лексикология. Нөкіс, 1994. - 188 б.
3. Авакова Р.А. Фразеосемантика. - Монография. –Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 245 б.
4. Фразеологиялық семантика. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 150 б; Уызбаева Б.К. Қазақ тіліндегі соматикалық етістік фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғыл.кандидаты ғылыми атағын алу үшін дайын. дисс. автореф. – Алматы, 1994; Абигалиева М.Х. Сопоставительный анализ соматической фразеологии казахского и немецкого языков. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1992; Омиралиева Ж.К. Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами (на материале русского, казахского и английского языков). Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Алматы, 1999.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. –Нөкіс: Қарақалпақстан, 1983. 156 б; Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкіс: 2005. – 83 б; Yusupova B.T.Qaraqalpaq tiliniñ frazeologiyası. – Tashkent, «Tafakkur-bo‘stoni», 2020. – 280 б; Пахратдинов Қ.,Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер. – Нөкіс: «Билим», 2012. 7- 108 б.
6. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик лугати. – Тошкент: «Қомуслар бош тахририяти», 1992. - 378 б; Рашидова У. М. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантикпрагматик тахлили (қўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида) Филология фанл. буйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самарқанд, 2018, - 18 б; Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик иборалар. Филол. фан. ном. дисс.. – Тошкент, 1998. - 162 б; Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Дисс...канд. филол. наук. - Ташкент, 1976. – 196 с; Назирова Ш.О. Семантическая структура и сочетаемость соматизмов в английском, узбекском и русском языках. Дисс...канд. филол.наук. – Ташкент, 2004. – 145 с; Алимова Х.З. Дарий тилида соматизмларнинг структур ва семантик таснифи : Филол.фан.номз. дисс. ... – Тошкент, 2005. – 139 б.
7. Р.А.Авакова, А.А. Султангубиева. Контактология: әлемнің тілдік бейнесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. -156 б.

Куванбакиева А.Н.
Астана, Казахстан

ПЕЙОРАТИВНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ УЙГУРСКОГО ЯЗЫКА: ЗНАЧЕНИЕ И УПОТРЕБЛЕНИЕ

Özet: İşbu makale Uygur dilinde kullanılan deyimlerin içindeki pejoratif sözcüklerini araştırmayı içermektedir. Toplumda eski zamandan beri davranış normları ve kuralları uygulanmaktadır, yani insanın davranışında olabilecek normlar ve kurallardır, tam tersi yasaklanan davranışlara karşı negatif içeren sözcükler ortaya çıktı. Bize göre adı geçen sözcükler insanı iyi davranmaya ve iyi işler yapmaya yönleltmektedir. Özellikle, adı geçen pejoratifler ahlaki kişiliğin oluşmasına neden olmaktadır. Adı geçen sözcükler tüm dillerde uygulanmaktadır. İşbu araştırmada ele alınan Uygur halkının pejoratif deyimleri (aşağılayıcı ifade birimleri) insanın davranışındaki ve karakterindeki olumsuz yönlerini bulmaya sebep oldu, kantitatif analiz ise insanın daha az kınanan yönlerinin ölçeğini oluşturmaya neden oldu. Pejoratif deyimlerini (aşağılayıcı ifade birimlerini) araştırmak toplumdaki davranış normları ve Uygur halkının zihniyeti, terbiyesi, tarihi, yaşam biçimi, milli kültürel özellikleri arasındaki bağlantıyı görmeye, Uygur dilinde kullanılan deyimlerde aşağılayıcı ifade birimlerinin oluşumunu anlamaya imkan vermektedir.

Anahtar Sözcükler: pejoratif, deyim, zihniyet, dünya resmi, semantik, karşılaştırmalı bakış açısı.

Summary: This article is devoted to the study of pejorative words in phraseological units of the Uighur language. Time immemorial, in society there are norms and rules of behavior, ie, what is allowed in human behavior and what is prohibited. Particular interest are the words that contain an assessment and negative, in some way abusive value because they send a person learn to behave properly, to do good deeds. It pejorative, in our view, contributes to the formation of the moral personality. These words exist in every language. In this research, considered pejorative phraseological units Uighur people revealed negative features in the behavior, the nature of man, and quantitative analysis helped to make the scale more or less condemned by the devil in person. Consideration pejorative phraseological units allowed to see the connection between the norms of behavior in society and mentality, education, history, lifestyle, national and cultural characteristics of the Uighur people, understand the nature of pejorative words in phraseologisms Uyghur language.

Keywords: pejorative, idiom, the mentality, world, semantics, comparative aspect

При изучении особенностей фразеологии конкретного языка встают множество вопросов, связанных с рассматриванием идиом в ракурсе «внутри языка» или «в сравнении с другим языком». Иными словами, изучение идиом в сопоставительном аспекте в рамках одного языка или между несколькими языками. Лингвистическое сопоставление предполагает выявление интегративных и дифференциальных признаков [1, 160].

В лингвистике объектом изучения многих работ являются фразеологизмы. Связь данных идиом с картиной мира определенного народа является первопричиной столь пристального изучения. Среди большого класса фразеологизмов (соматические, мезуративные и т. п.) в каждом языке существуют пейоративные фразеологические единицы, основным компонентом в которых является *пейоратив*. В языкознании научные работы В.И. Карасика, Л.А. Чеславской, Н.Б. Шибаевой посвящены изучению пейоративов в сравнительно-сопоставительном аспекте на материале русского, английского, немецкого, французского языков. Из предложенных лингвистами определений пейоративов, мы придерживаемся мнения ученого-лингвиста В.И. Карасика: «Пейоративы – это слова с оценочно-отрицательным значением» [2, 26]. Изучение пейоративных слов на материале разных языков вызывает интерес, т.к. слово с отрицательно-оценочным значением «фиксирует некоторую нарушаемую норму поведения» [2, 26]. Иными словами, спектр обозначения пейоративов широк: от личных недостатков в характере человека, нарушение им морально-этических норм, а также расовые или национальные конфликты. На наш взгляд, данные слова существуют в

любом языке и играют большую роль, т.к. их употребление помимо фиксирования каких-либо отклонений от нормы поведения, также носит воспитательный характер

Пейоративные фразеологические единицы в уйгурском языке были эксплицированы из словарей уйгурского языка путем сплошной выборки. Пейоративные фразеологизмы были объединены во фразеосемантические группы на основе логико-тематического принципа. Под фразеосемантической группой понималась совокупность единиц, объединенных общностью понятия семантического инварианта группы и варьирующих его основное значение [1, 162]. Всего выявлено пейоративных фразеологизмов 148 единиц, фразеосемантических групп – 34. К числу наибольшего количества пейоративных единиц относятся идиомы со значением «лентяй», «высокомерный», «лжец», к единичным – «баловень», «лицемер», «легкомысленный», «неряха». Таким образом, фразеосемантические группы пейоративных фразеологизмов уйгурского языка могут быть представлены следующим образом:

1. Лентяй, бездельник

айиғи қашаң – лентяй, лоботряс, бездельник

алма пиш, агзимга чүш – о лентяе, дармоеде, туеядце, нахлебнике

асманга қарап ятмақ – бездельничать, лентяйничать, отлынивать от работы

бели агримас – ленивый человек, лоботряс, бездельник

ишни хам қилидиган – браться поверхностно за работу, не доводить начатое до конца

қол қоштуруп олтармақ (турмақ) – лениться, лентяйничать, не принимать участия в каком-либо деле, отлынивать

қоли шиқа бармайдиган – о ленивом человеке

тэйар тап – ленивый, любитель всего готового

тэпсэ тэвримэс – человек, тяжелый на подъем, ленивый, лодырь

2. Высокомерный

алчаңлап кэтмэк – зазнаваться, стать высокомерным, спесивым

ақил көрсэтмэк (үгэтмэк) – умничать, строить из себя умного

босугиси егиз – высокомерный

гепи йоган – высокомерный, спесивый

хориғи йоган (чоң, егиз) – высокомерный, спесивый

3. Лжец

бешини (көзини) таңмақ – обманывать, лгать

билмәсликкә салмақ – делать вид, будто не знаешь о чем-либо; хитрить, обманывать, обводить вокруг пальца

бөкигә жигдә салмақ – обманывать других, обводить вокруг пальца кого-либо

бугдай көрситип, арпа сатмақ – обманывать, лгать

гәп билән шәһәр сетивалмақ – о человеке, который много чего обещает, но не выполняет; о пустослове

4. Бестолковый, мямля, простофиля

ағзидин нени чүшүп қалған – мямля, рохля

ағзидики нанни чайнап йәйәлмәйдиган – мямля, рохля

бир тийинга тетимаслиқ – мямля

закиси (зоғули) бош – ни рыба, ни мясо; рохля, слабохарактерный

яғач қулақ – непослушный, бестолковый

5. Жадный

ач көз – жадный, обжора

«Елипни» оқуп, «бәни» оқумаслиқ – хапуга, жадина, человек, который берет что-либо с легкостью, но возвращает с трудом

жундисини ишт көрмәслик – скряга, скупой человек

көзи тоймаслиқ – жадный, мелочный человек

қуруқ қошуқ (аял) – очень жадная, скупая, обычно о женщине

петир нандин қил алмақ – очень жадный, скряга кто-либо

6. Хитрый

ағзидин кирип, бурнидин чиқмақ – хитрить, добиваться своего любыми путями и способами

қой терисини йетпинмақ – выставлать себя овечкой, тихоней; изображать из себя тихоню, ангела

қув түлкә – хитрый, коварный, лукавый человек

қуйруқ ташилимақ – хитрить

7. Глупый

ахмәккә тоқмақ – глупый, невоспитанный

ахмәқниң әқли чүштин кейин – глупый человек

әқли қисқа – тупой, глупый

8. Подлый

қара нийәт – подлый человек

жүриги қара – подлый человек

йолдин чиқармақ – сбивать с правильного пути, наставлять на плохой путь

көзигә қум толтармақ – вредить кому-либо

9. Задира, драчун

адәмни йәп туридиган – скандалист, драчун

бешини йәйдиган – скандалист

гәп (сөз) қайтурмақ (яндурмақ) – огрызаться с кем-либо

йоқ йәрдин путақ чиқармақ – искать недостатки, постоянно пререкаются

тирнақ астидин кир издимәк – постоянно придираются, искать изъяны, цепляться просто

так

10. Бессовестный, наглый

Абдухәлиқниң чәми – бессовестный, наглый кто-либо

бәрсә – қолидин, *бәрмисә* – йолидин *елип кәтмәк* – человек, который все равно отберет что-либо; наглый, дерзкий кто-либо

қара бәт (үз) – бессовестный

11. Жестокий

бағри (көңли) таиш – жестокий, бессердечный человек

көңли қаттиқ – жестокий, бессердечный человек

қан ичәр – изверг

таиш жүрәк – бессердечный, жестокий человек

12. Подхалим

башкиларниң депигә уссул ойнимақ – подхалимничать, льстить

гелигә тиқмақ – подхалимничать, льстить кому-либо

тәхсисини (чапан) көтәрмәк – подхалимничать, пресмыкаться перед кем-либо

тапан ялимақ – подхалимничать

13. Сплетник

гәп йәткүзмәк (тошумақ) – сплетничать, доносить на кого-либо

гәп тарқатмақ – сплетничать

гевәт дукинени ачмақ – сплетничать, обсуждать кого-либо

14. Эгоист

басқан изидин от үнмәслик – круглый эгоист

өз бешиниң чивинини (паиисини) қорумақ – эгоист, думать только о себе

өз халиған дапқа уссул ойнатмақ – заставлять других делать по- своему

15. Сквернослов

ағзи яман – сквернослов, матершинник

16. Болтун, пустослов

ағзи бош – болтун, не умеющий держать чужие секреты

сөзни йәрдә қоймақ – говорить впустую, наобещать

сөзиниң тайни йоқ – пустословить, болтать впустую

17. Вспыльчивый

арқан үзәр – раздражительный, нервный, запальчивый, буйный
сәпра мүжәз – человек, быстро выходящий из себя; вспыльчивый
қизиқ қанлиқ (адам) – вспыльчивый, взрывной человек

18. Злопамятный

жипни чугмак – о злопамятном человеке
ичидә тонгуз қатирмақ – злопамятствовать, о злопамятном человеке
пичақ көтирип жүрмәк – мстить, постоянно думать о мести

19. Отталкивающая внешность

боран учуп турмақ – неприятный, неприветливый кто-либо
пешаниси сог – несимпатичный, неприятный, отталкивающий
теләтидин муз язмақ – хладнокровная, неприветливая внешность

20. Хвастун

көксини (көкрәк) кәрмәк – хвастаться
көксигә урмақ – хвастаться, бить себя в грудь
қ уруқ дасни дараңлатмақ – хвастаться постоянно, не к месту

21. Невежда

ичини ярса а чиқмаслиқ – о тупом, неграмотном человеке
қара түрүк (адам) – неуч, безграмотный
хам калла (қапақ) – тупой, недалекий

22. Вор

қол салмақ – воровать
қойнум оғри, қончум оғри (болмақ) – воровать, промышлять воровством
ағри қол – вор

23. Невежа

сақилиға есилмақ – вести себя невоспитанно, разговаривать со старшими как с ровесниками

сөзини жулувалмақ – перебивать, не уметь вести себя в обществе

24. Трус

тошқан (тоху) жүрәк – трусливый человек
жигири йоқ – трус

25. Завистник

ичи тар – завистник
чавак чалмақ – завидовать, радоваться чужим неприятностям или недостаткам

26. Сложный характер

егир карван – сложный характер у кого-либо
мүңгүзи ичидә – человек, спокойный на вид, но с тяжелым характером (русс. В тихом омуте черти водятся)

27. Дурак

егиз-пәс сөзлимак – говорить о чем-попало, без логики, нести чепуху
йерим сараң – дурак

28. Баловень, детина

ағзидин анисиниң сүти темип турған – баловень, маменькин сынок

29. Лицемер

икки бислик (адам) – двуличный, ненадежный человек

30. Легкомысленный

бир тасқам – легкомысленный, несерьезный человек

31. Неряха

гели төшүк – неаккуратный

Преимущественное значение пейоративных фразеологизмов со значением *лень*, *высокомерие* и *ложь* объясняется тем, что вне зависимости от расовой и национальной принадлежности, каждый народ осуждал лень и ложь. Существует множество пословиц, поговорок, крылатых выражений относительно труда и лени, правды и лжи. В данном списке

не явились исключением и фразеологизмы. Условия жизни, особенно в первобытное время, напрямую были связаны со словом выживание, значит надо было трудиться, чтобы добыть еду, сшить одежду, соорудить жилище, которое спасало от жары и холода. В настоящее время формы труда изменились, но человечество также трудится, чтобы «выжить». Подтверждением вышеизложенному является выполненный анализ пейоративных слов уйгурского языка, отобранных из словарей сплошной выборкой, где по количеству в числе первой тройки оказались *дурак, лентяй и жадный*.

По типовому признаку пейоративы подразделяются на общие, специальные, субъективные, объективные, пейоративы несостоятельности и неуважительности. «Семантика общих пейоративов является темной: мы не знаем, что именно сделал негодяй или гад, но знаем, что его действие ниже всяких моральных норм» [3, 26]. Например: *легкомысленный: бир тасқам* – легкомысленный, несерьезный человек, злословие: *ағзи яман* – сквернослов, матерщинник; *гәп санчип қилидиган* – человек, который постоянно поддевает при разговоре; *гепи сесик* – злослов, задира; *топақни чимдап өлтүридиган* – косноязычный, язва, злослов; задира, забияка: *адәмни йәп туридиган* – скандалист, драчун; *бешини йәйдиган* – скандалист; *йоқ йәрдин путақ чиқармақ* – искать недостатки, постоянно пререкается; *тирнақ астидин кир издимәк* – постоянно придирается, искать изъяны, цепляться просто так; *уруш деса немә туруш* – драчун, задира. Специальные пейоративы, в отличие от общих, обозначают объективные пороки людей, национальные, расовые и прочие ярлыки. «К числу слов субъективно-пейоративного значения относятся презрительные наименования людей по социальному статусу вообще» [3, 27]. Среди пейоративных фразеологизмов уйгурского языка к специальным можно отнести следующие идиомы: *адәмни йәп туридиган* – скандалист, драчун; *тәйәргә һәйир болмақ* – жить, существовать за счет других; нахлебник; *бир дегинини икки қилалмаслиқ* – бестолочь, мямля; *зоғули бош (бошаң)* – мямля, рохля; *йолдин чиқармақ* – сбивать с правильного пути, наставлять на плохой путь; *көзигә қум толтармақ* – вредить кому-либо. Наибольшую группу составляют общие пейоративные идиомы. На наш взгляд, Е.И. Шейгал как нельзя точно смог объяснить градацию пейоративов, что несомненно можно отнести и к пейоративным фразеологическим единицам: «Градация пейоративов идет в направлении генерализации и схематично может быть представлена: человек, совершивший дурной поступок – человек, имеющий тот или иной порок – неприятный/очень неприятный тип – ничтожный тип» [4, 206].

Пейоративные фразеологизмы уйгурского языка также характеризуют и внешность человека с отрицательной семантикой: *боран учуп турмақ* – неприятный, неприветливый кто-либо; *пешаниси сог* – несимпатичный, неприятный, отталкивающий; *тәри (теләти) сөрүн* – неприятный, отталкивающий. По внешнему проявлению характера выделяются *подстрекатели, доносчики, драчуны, хвастуны, обжоры, трусы, лгуны, задиры* и т.п. Недостаток ума и активности представляет собой личностную несостоятельность человека. Это – онтологическая характеристика [2, 14]. Отсутствие ума, уважения по отношению к другим относится ко внутренней человеческой сущности.

Семантический анализ пейоративных фразеологизмов показал, что наибольшее количество идиом состоит из соматизмов: *ағзидин анисиниң сүти темип турған* (букв. со рта капает материнское молоко) – баловень, маменькин сынок; *үзи қелин* (толстое, плотное лицо) – бессовестный; *яғач қулақ* (деревянное ухо) – непослушный, бестолковый; *беши йоқ* (нет головы) – тупой, простофиля, безмозглый; *ағзи яман* (плохой рот) – сквернослов, матерщинник; *жүриги қара* (черное сердце) – подлый человек и т.п. Помимо соматизмов также выявлены и зооморфизмы, такие как собака, кабан, мышь и т.п.: *жундисини ишт көрмәслик* (помои кого-либо не увидит даже собака) – скряга, скупой человек; *чаиқанға кепәк алдурмайдиган* (тот, который даже мышке не даст корм) – жадный, скупой, скряга; *ичидә тонғуз қатирмақ* (внутри застыл кабан) – злопамятствовать, о злопамятном человеке и т.п. Цветовая гамма также задействована в рассматриваемых единицах, среди которых выявлены такие цвета, как: черный и красный. Семантика черного цвета связана с отрицательным значением: *қара түрүк (адәм)* (черный человек) – неуч, безграмотный; *қара бәт (үз)* (черное

лицо (морда)) – бессовестный; *қизил көз* (красные глаза) – клеветник. Выявлен единственный фразеологизм с лакуной *чока* – палочки, предназначенные для еды лагмана, хотя в значении идиомы данное слово не играет никакой роли: *чокини йөткәп қоймайдиган* – человек, сидящий без дела, лодырь

Относительно грамматической формы среди пейоративных фразеологизмов преобладают грамматические конструкции описательного характера *прил + суш.*: *хам калла (қапақ)* (сырая голова) – тупой, недалекий; *ағзи бош* (слабый рот) – болтун, не умеющий держать чужие секреты; *тили узун* (длинный язык) – болтун, говорить не думая; *гепи йоган* (большая речь) – высокомерный, спесивый; *юмшақ баш* (мягкая голова) – простофиля, тупой; *ач көз* (голодные глаза) – жадный, обжора и т.п. Небольшое количество представляют идиомы *суш+глагол*: *гәп өтмәслик (уқмаслик)* – наглый, не слушающий никого; *дапишийип турмақ* – бессовестно, нагло вести себя; *қол салмақ* – воровать; *һал тартмақ* – зазнаваться, вести себя высокомерно; *бөк кийгүзмәк* – обманывать. Помимо таковых существуют и идиомы-предложения: *ағзидики нанни чайнап йәйәлмәйдиган* – мямля, рохля; *әхмәқниң әқли чүштин кейин* – глупый человек; *бир тийинниң (ямақниң) көзидин тохсән қетим өтмәк* – жадничать; о скупом человеке; *башкиларниң депигә уссул ойнимақ* – подхалимничать, льстить и т.п. Среди анализируемых идиом уйгурского языка не выявлены пейоративные фразеологизмы с национальными или расовыми ярлыками.

Таким образом, проведенный анализ пейоративных фразеологизмов уйгурского языка позволил увидеть отрицательные черты человека, которые в большей степени порицает уйгурский народ. С пейоративами связана национальная специфика того или иного языка, т.к. данные идиомы позволяют увидеть этическую сторону общества, устои и законы, по которым живет народ.

Список литературы:

1. Чеславская Л.А. Пейоративные субстантивные фразеологические единицы французского и немецкого языков (опыт сопоставительного анализа) // Структура и функции французского языка. – 1989. – С. 160-168.
2. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: Ин-т языкознания РАН: Волгогр. гос. пед. ин-т, 1992. – 330 с.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
4. Шейгал Е.И. Компьютерный жаргон как лингвокультурный феномен // Языковая личность: Культурные концепты: Сб. Науч. Тр. Волгоград – Архангельск: Перемена, 1996. – С. 204-211.

Куванбакиева А.Н.
Астана, Казахстан

ЗВЕЗДА, КОТОРАЯ БУДЕТ СВЕТИТЬ ВЕЧНО...

Данная статья посвящена моему близкому другу, коллеге, соратнику – кандидату филологических наук, ученому-тюркологу Руфату Рустамовичу Бавдинову. Ее написание далось мне тяжело, потому что остались только воспоминания, которые будут жить в моей памяти вечно. С Руфатом я познакомилась в КазНУ им. аль-Фараби будучи студенткой второго курса филологического факультета. На тот момент он был учился на третьем курсе. Нас объединила любовь к филологии, и, конечно же, наш научный руководитель – доктор филологических наук, профессор Авакова Раушангуль Амирдиновна.

Руфат родился 5 марта 1979 года в селе Чилик Енбекшиказахского района Алматинской области. После окончания средней школы им. С.М. Кирова в 1997 году поступил на филологический факультет КазГУ им. аль-Фараби. После окончания бакалавриата на «отлично», Руфат поступает в магистратуру на кафедру общего языкознания, которую оканчивает с отличием в 2003 году. С 2003 по 2005 год учится в аспирантуре на кафедре

общего языкознания. 4 января 2006 года Руфат защитил кандидатскую диссертацию на тему «Лингвокультурологическое поле «земля – земледелие» в древнеуйгурском и современном уйгурском языке» в диссертационном совете КазНУ им. аль-Фараби под научным руководством доктора филологических наук, профессора Аваковой Раушангуль Амирдиновны. После защиты диссертации был приглашен в Центр уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, в котором проработал до 2011 года. С 2011 года и до последних дней работал в Международном университете информационных технологий г. Алматы.

Научные интересы Бавдинова Р.Р. были связаны с лингвокультурологией, этнолингвистикой, лексикографией, методикой преподавания языковых дисциплин, тюркологией, проблемой сохранения национальной идентичности на примере учащихся уйгурских школ.

К достижениям ученого в науке можно назвать следующее:

- Март 2007 г. – семинар «Методы научных исследований» при участии зарубежных вузов (г. Бишкек, АУЦА).
- Август 2007 г. – стажировка в Центрально-Европейском университете (Венгрия, г. Будапешт) по исследовательскому гранту.
- Сентябрь — декабрь 2007 г. – стажировка в Канзасском университете (США) на факультете антропологии, где велась работа по исследовательскому проекту фонда «Открытое общество» на тему «Уйгуры Центральной Азии: язык, культура, идентичность».
- Август 2010 г. – участие на Форуме молодых востоковедов (Таджикистан, г. Душанбе).

Бавдинов Р.Р. являлся обладателем гранта по программе «Института открытого общества» (Центрально-Европейский университет, Венгрия, г. Будапешт). Тема проекта: «Уйгуры Центральной Азии: язык, идентичность, культура» (2007–2009 гг.). Руфат – участник многочисленных конференций, круглых столов, симпозиумов, семинаров, творческих лабораторий и научных школ, общее количество которых около 60, а также автор более 50 публикаций, опубликованных как в Казахстане, так и за рубежом.

Научный интерес Руфата был широким. Его отличало то, что он всегда брался за фундаментальные темы. С ним всегда было интересно, потому что каждый раз он рассказывал интересные факты, открытия или делился своими наблюдениями. Он говорил эмоционально, с «горящими» глазами, на одном дыхании. Руфат жил наукой, его интерес был неиссякаемым. Мне казалось, что он всегда торопился, спешил, казалось, будто он боялся, что не успеет. Руфата можно назвать «живой энциклопедией» по уйгурскому языкознанию. Он мог часами рассказывать о знаменитых «12 муках». Ему было интересно все, что связано с уйгурским языкознанием. Его интересовала древность, точнее языковые процессы в древнеуйгурском языке, символика, образы, менталитет, культурные особенности и т. п. Этому свидетельствует фундаментальный труд, материал которого Руфат собирал долгое время, но, к сожалению, не успел издать – это «**Толковый словарь реалий уйгурского языка**» – уникальный труд, которого еще нет в уйгурском языкознании. В Словарь вошли 9328 слов на различную тематику:

- наименование орудий труда, их деталей, приспособлений, различных терминов хозяйства;
- наименования, связанные с промысловой лексикой (ковроткачество, шелководство, кузнечное дело, сапожное дело и т. п.);
- наименование единиц измерения;
- наименования одежды, обуви, головных уборов и их деталей;
- наименования, связанные с бытовой лексикой;
- наименования различных блюд и кушаний;
- наименования, связанные с устройством и типом жилища;
- наименования национальных игр и зрелищ;
- лексика, связанная с верованиями, суевериями, приметами;

- наименования, связанные с астрономическими объектами и явлениями;
- наименования, связанные с народным календарем;
- лексика народной медицины;
- обрядово-ритуальная лексика;
- лексика, связанная с мифологией (персонажи и пр.);
- лексика музыкально-танцевального искусства;
- наименования транспорта и их деталей;
- наименования украшений;
- лексика, связанная с фольклором;
- лексика, связанная с характером, привычками человека, слова-реалии, относящиеся к человеку;
- историзмы;
- лексика, связанная с торговлей;
- природа (лексика, связанная с явлениями природы);
- лексика, связанная с религией.

Как отмечал сам Бавдинов Р.Р., «Назрела крайняя необходимость создания словаря, который отразил бы совокупность лексики, имеющей идиоэтнический смысл. Данный словарь восполняет пробел в уйгурской лексикографии, связанный с тематическими словарями. Настоящий словарь должен был, по задумке автора, отразить слова-реалии уйгурского языка, то есть такие лексемы, отражающие культурную самобытность этноса, его неповторимость и несхожесть с другими народами». Собранный материал в виде Толкового словаря планируется издать посмертно.

К сожалению, Руфата не стало 21 мая 2022 года после продолжительной болезни. Сейчас сложно сказать, сколько всего еще сделал бы Руфат, какие труды издал бы... Эта утрата невосполнима, его место всегда будет в науке, что, на мой взгляд, самое важное в жизни каждого из нас – оставить неизгладимый след после себя. Руфат его оставил в науке! Имя его будет жить вечно!

Далее предоставляется список опубликованных работ Бавдинова Руфата Рустамовича.

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

2000

- 1(1) Основные этапы уйгуроведения // Дидар – №1, 2000 – С. 19

2003

- 1(2) Лексико-семантическое поле «земля» (на материале уйгурского языка) // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2003. – №1. – С. 119-122.

- 2(3) Национально-культурная специфика фразеологизмов с компонентом «йэр/земля» в современном уйгурском языке // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2003. – № 5. – С. 170-173.

2004

- 1(4) Экстралингвистические факторы в изучении лингвокультуры «земля» // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2004. - № 6. – С. 170-173.

- 2(5) Культурная коннотация и паремические единицы // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2004. - № 8. – С. 177-180.

2005

- 1(6) Лингвокультурологическое поле «земля» в уйгурском языке // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2005. - № 2. – С. 6-11.

- 2(7) Қишниц гүли – от: к лингвокультурологической интерпретации лексемы *гүл / қизилгүл* в современном уйгурском языке // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2005. – №7. – С. 27-32.

3(8) Лингвокультурологическое поле «земля-земледелие» в древнеуйгурском и современном уйгурском языке – Канд. дисс. – Алматы, 2005. – 127 с.

4(9) Лингвокультурологическое поле «земля-земледелие» в древнеуйгурском и современном уйгурском языке – Автореф. канд. дисс. – Алматы, 2005. – 25 с.

2006

1(10) Артефакты культуры в пространстве языка // SHYGYS-2006, №2(6)- С. 202-212

2(11) Концепт «земля» как объект лингвокультурологии и этнолингвистики // Известия МОН РК. Серия востоковедения. – №2, 2006 – С. 47-52.

3(12) Лингвокультурологическая интерпретация лексемы *гүл/қизилгүл* в современном уйгурском языке // Уйгуроведение в Казахстане: традиция и новация – Алматы, 2006. – С. 185-194

2007

1(13) Историко-культурное пространство концепта «земля» в древнеуйгурском языке: семантический потенциал и религиозная коннотация (предварительные материалы) // Вестник ВЭГУ. Филология. – №29(30), 2007 – С. 24-30

2(14) Соматический код культуры и уйгурские паремии // Подвижники сибирской филологии: В.А. Аврорин, Е.И. Убрятова, В.М. Надеяев. Тезисы докладов Всероссийской научной конференции (Новосибирск, 27–29 сентября 2007 г.) – Новосибирск, 2007 – С. 28-31

3(15) Соматический код культуры и проблемы концептосферы языка // SHYGYS – 2007, №1–2 (7-8) – С. 115-122.

2008

1(16) К проблеме периодизации истории уйгурского и казахского языков в новейшее время // Известия МОН РК. Серия общественных наук – №2, 2008 – С. 57-66.

2(17) О научной конференции «Талиповские чтения» // Шығыс – №2, 2008 – С. 219-221.

2009

1(18) Язык лирики Билала Назыма // Международная научная конференция «Чувашский язык и современные проблемы алтаистики», 27-28 февраля 2009 г. – Ч.1. – Чебоксары, 2009. – С. 93-101.

2(19) Два лингвистических портрета: Абай и Билал Назым // Известия Национальной Академии Республики Казахстан. Серия общественных наук. – №2, 2009 – С. 86-95.

3(20) Тюркское языковое взаимодействие и Великий шелковый путь // Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі – Литературный язык и витальность казахского языка. Сборник в честь 85 летия доктора филологических наук, академика Рабиги Сыздык. Материалы научно-теоретической конференции. – Алматы, 2009 – С.330-333.

2010

1(21) Уйгурский соматический код культуры и концептосфера языка // Восточный Туркестан в цивилизационных процессах Центральной Азии: Материалы международной научной конференции, посвященные памяти К.Т. Талипова (г. Алматы, Казахстан, 23 ноября 2007 г.) – Алматы: Мир, 2010 – С. 246-256

2(22) Лингвокультурологическое поле «земля» как культурный концепт (на материале древнеуйгурского языка) // Концептосфера – ғаламның ұлттық тілдік бейнесінің негізі. Белгілі тіл маманы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Моисей Михайлович Копыленконың туғаныны 90 жыл толуна арналған халықаралық дөңгелек үстел материалдары – Алматы, 2010 – С. 106-112

2011

1(23) «Смерть» в языке: I. Семантический комплекс лингвокультуры со значением «умирать» в уйгурском языке // «Казахстан и Восточный Туркестан в системе взаимодействия восточной и западной цивилизаций на Великом шелковом пути». Материалы международной научной конференции, посвященной памяти К.Т. Талипова (Казахстан, г. Алматы, Институт

востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, 26 ноября 2010 г.) – Алматы, 2012 – С. 275-286.

2(24) В поисках идентичности: двенадцать уйгурских мукамов (к вопросу об иранско-уйгурском культурном взаимодействии) // Сборник тезисов региональной научно-практической конференции «Иранская культура и цивилизация в Мавераннахре» (Алматы, 2-3 июня 2011 г.) – Алматы, 2011 – С. 6-11

3(25) Культурные концепты: опыт лингвистического исследования (на материале средневековых тюркских языков) // Известия Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук – №2, 2011 – С.48-52

4(26) Слова-реалии и языковая картина мира (на материале современного туркменского языка) // «Казахстан-Туркменистан: научно-культурное сотрудничество». Материалы научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Туркменистана (Казахстан, г. Алматы, 12 октября 2011 г.) – Алматы, 2011 – С. 108-117

2014

1(27) Отражение этнических проблем стран Азии в публикациях онлайн-масс-медиа // Материалы международной научно-практической конференции «Развитие новых медиа в Казахстане: опыт и перспективы» – Алматы, 2013 – С. 138-144

2(28) Функционирование уйгурского языка в условиях полиэтнического Казахстана // Политическое лидерство в государственном строительстве: связи идей и веков. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной празднованию Дня первого Президента Казахстана и 300-летия выдающегося правителя казахского народа Абылай хана – Алматы, 2014 – С. 163-174

3(29) Новации в обрядах уйгуров Казахстана // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – №4, 2013 – С. 31-34

4(30) Язык вне закона: проблемы билингвального обучения в Синьцзян-уйгурском автономном районе // Наукові записки. – Випуск 126. – Серія: Філологічні науки (мовознавство) – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014 – С.520-525

2015

1(31) «Синьцзянские классы» как одна из форм реализации билингвальной политики в СУАР КНР // Материалы II Международного симпозиума тюркского мира. Том 3. – Алматы, 2015 – С. 225-228.

2 (32) Государственная программа «Триединство языков» и формирование казахстанской идентичности // Материалы круглого стола «Тюркоязычные этносы суверенного Казахстана в процессе формирования государственной идентичности», г. Алматы, 16 октября 2015 г. – Алматы, 2015 – С. 103-109

3 (33) Интердисциплинарность как инновационный подход в преподавании русского языка в техническом вузе // Использование инновационного потенциала вуза при подготовке бакалавров и магистров. Сборник материалов международной научно-практической конференции – Душанбе, 2015 – С. 49-53

4 (34) К вопросу об инновациях в обрядах уйгуров Казахстана // Вестник тюркского мира. Международный научно-практический журнал. - №1(8), 2015 – С. 26-28

2016

1 (35) Интеграция или ассимиляция? О билингвальном образовании в Синьцзян-уйгурском автономном районе КНР // Актуальные вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков: теория и практика. II Международная учебно-методическая конференция (материалы докладов и сообщений) – Алматы, 2016 – С. 122-124

2 (36) Функционирование уйгурской школы в условиях полиязычия // Современное состояние образования и смена парадигм в условиях полиязычия. Сборник материалов

международного научно-практического семинара, Астана, 8-9 февраля 2016 г. – Астана, 2016 – С. 25-26

3 (37) Билингвальное образование в Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР: перспективы внедрения и возможные риски // Наукові записки. – Випуск 145. – Серія: Філологічні науки – Кіровоград: 2016 – С.15-19

4 (38) Уйгуры Синьцзяна: от двуязычия к моноязычию? // Новые тренды в науке и образовании: материалы рамочного симпозиума, посвященного профессору Э.Д. Сулейменовой / Отв. ред. Л.М. Шайкенова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 23-25

5 (39) Уйгурская школа в условиях полиязычия Казахстана // Международная научно-практическая конференция «Образование в поликультурной Центральной Азии», 28-29 марта 2016, Кыргызско-Российский Славянский университет, Бишкек, Кыргызская Республика (резюме доклада, с. 23-24)

6 (40) «Синьцзянские классы» как форма реализации билингвальной политики в Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР // Материалы Международной научно-теоретической конференции XIX «Ахановские чтения» «Язык как мягкая сила», КазНУ им. аль-Фараби, 29 апреля 2016 г. – Алматы, 2016. – С. 140-143.

2017

1 (41) Тюркская культура средневековья и языковые контакты (к вопросу об индийском вкладе) // Культура, наука, образование. Проблемы и перспективы. Материалы VI Международной научно-практической конференции (г. Нижневартовск, 13-15 февраля 2017 г.). Часть 1. Общественные и гуманитарные науки – Нижневартовск, 2017 – с. 361-364

2 (42) Функционирование билингвального обучения в Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР (на материале интернет-источников) // Научный вестник Крыма. - №3(8), 2017 – С. 1-5

3 (43) Язык вне закона: проблемы билингвального образования в полиэтническом сообществе (на примере Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР) // Уйгуры: прошлое, настоящее, будущее. Материалы международной научно-практической конференции, 17 октября 2014 г., Бишкек, Кыргызская Республика. – Бишкек, «Айат», 2017 – С. 64-74

4 (44) совм. с Жапаровой А.А. Обрядово-ритуальная культура уйгуров Казахстана: традиции и инновации // Народы и культуры Южной Сибири и сопредельных территорий. Материалы Четвертой Международной научной конференции, посвященной 155-летию со дня рождения хакасского ученого, тюрколога, доктора сравнительного языкознания, востоковеда, профессора Императорского Казанского университета Николая Федоровича Катанова (27–29 сентября 2017 года) – Абакан: Хакаское книжное издательство, 2017. – С. 242-244

5 (45) *Лашман қошақлири* как фольклорный источник по событиям 1916 года в Казахстане и Средней Азии // Материалы научной конференции «Имперский период истории Центральной Азии (XVIII-начало XX вв.) в исторических источниках» - Алматы, 2017 – С. 50-54

2018

1 (46) совм. с Kuvanbakiyeva A.N. Issues on Bilingual Education in Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People`s Republic of China // Актуальные вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков: теория и практика. Сборник материалов IV Международной научно-методической конференции, 26 января 2018 года. – Алматы: Қазақ университеті, 2018 – С. 288-292

2 (47) Уйгурские деятели Жетысу: Абдулла Розыбакиев // Язык. Общество. Время. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию государственного и общественного деятеля Республики Казахстан Ж.Ш. Шаймерденова – Шымкент, 2018 – С. 57-64

2019

1 (48) Двенадцать мукамов и идентичность уйгуров Казахстана // «Уйгуроведение в Казахстане и Центральной Азии: актуальные вопросы, современные достижения». Материалы

международной научной конференции, посвященной памяти академика Г.С. Садвакасова и 70-летию уйгуроведения Казахстана. (г. Алматы, Казахстан). / Отв. ред.: А.Б. Дербисали, Р.У. Каримова. Алматы: Мир, 2019 – С. 210-216

2020

1 (49) Формирование лексики в сфере информационных технологий и ее передача на русский язык (на материале уйгурского языка) // Материалы международной научной конференции «Развитие казахстанской лингвистики и литературоведения в условиях глобализации и цифровизации», посвященной 175-летию со дня рождения великого казахского акына и мыслителя Абая Кунанбаева и 1150-летию со дня рождения тюркского ученого, философа Абу Насра ибн Мухаммеда аль-Фараби (Алматы, Казахстан, 17 апреля 2020 г.). / Отв. ред.: Манапбаева Ж.Ж., Бавдинов Р.Р. Алматы: МУИТ, 2020. – 454 с. (электронный сборник).

2021

1 (50) Индийский вклад в тюркскую культуру средневековья. IX Международный научный тюркологический конгресс «Тюркская культура: развитие и культура». Материалы конференции – С.885-895

2022

1 (51) Формирование лексики в сфере информационных технологий и её передача на русский язык (на материале уйгурского языка) Вестник Московского Университета. Серия 22. Теория перевода. 2022. № 1. с.145-157

2 (52) Репрезентация концепта «ребёнок» в уйгурских и английских пословицах. Материалы VI международной научно-практической конференции Переводческий дискурс: междисциплинарный подход. С.34-37 Симферополь 28–29 апреля 2022 года

Проект МОН РК «Тюркский ренессанс (X–XVI вв.) в контексте интеллектуальной истории Центральной Азии» 2020–2022 гг.

Курманбаева П., Тавасарова А.А.
Шымкент университеті
Шымкент, Қазақстан

КОММУНИКАТИВТІНЕМЕСЕ КОММУНИКАТИВТІ- ПРАГМАТИКАЛЫҚ ДИДАКТИКАНЫҢ ДАМУЫ

Özet: Bu makalede iletişimsel veya iletişimsel-pragmatik didaktik gelişimin güncel konuları ele alınmaktadır. makale, iletişimsel ve pragmatik didaktik gelişiminde iletişimsel veya yabancı dil eğitiminin bazı bilim adamlarının çeşitli fenomenleri, kavramları, kavramları ve görüşleri tarafından tetiklendiğine ve öğrencilerin konuşma becerilerini şekillendirmenin yollarını ve yöntemlerini ortaya koyduğuna dair bilgiler sunmaktadır

Anahtar kelimeler: Pragmalinguistik, konuşma, beceri, iletişimsel stratejiler, sosyal formlar

Summary: This article discusses topical issues of the development of communicative or communicative-pragmatic didactics. the article presents information that the teaching of a communicative or foreign language in the course of the development of communicative and pragmatic didactics was caused by various phenomena, concepts, concepts and opinions of some scientists, as well as the ways and methods of formation of speech skills of students.

Keywords: Pragmalinguistics, speech skills, communication strategies, social forms

Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс. Бұл дегеніміз қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлт – аралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі екендігін атап айтты [1].

Сондықтан шетел тілінде сөйлеу маңызды. Ондағы мақсат – оқушыларды қарапайым болса да өз ойларын еркін жеткізумен ғана шектелмей, өзара тіл табысып, пікір алысуға үйрету, себебі жалпыға білім беретін орта мектепте берілетін бүкіл білімнің негізгі мақсаты – оқушының шетел тілінде сөйлеу қабілетін жетілдіру. Коммуникация – латын тілінен аударғанда, «қарым-қатынас орнату, байланыс жасау, бір-бірімен араласу» деген мағына береді. Коммуникация қоғамның кез келген саласында кездеседі.

XX ғасырда философтар коммуникацияны қоғамдық дамуға әсер ететін бірден бір күш деп түсіндірді. Осының негізінде ғылымда «әлеуметтік коммуникация» термині пайда болды. Коммуникация ұғымы дами келе, білім, техника, саясат салаларында кеңінен қолданыла бастады. Білім салаларындағы институттардың бір-бірімен қатынасы, екі елдің дипломатия орнатып, саяси мәмілеге келуі де коммуникация құрылымын кеңейте түсті. Ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің ара қатынасы ұғымдық деңгейде күрделі бір сипатқа ие. Ол деңгей адамзат пен қоғам арасындағы байланысты көрсетеді. Ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің анықтамасы қарым-қатынас категориясы тұрғысынан сипатталады.

Қарым-қатынас категориясын қоғамдағы субъектілердің (кластар, топтар және тұлғалар) іс-әрекетімен байланысының мықтап орын алыуымен түсіндіруге болады, қоғамдағы субъектілердің қызметінің, тәжірибесінің, қабілетінің, ақпараттың, білімділігінің және іс-әрекеттің нәтижесінің алмаса қолданылуы; тұлғаның және дамуы мен коммуникативтік әсер ету бір адамның екінші адамға психологиялық әсері болып табылады. Ақпарат алмасу нәтижесі ретінде коммуникативті ықпал сол уақытта мүмкін болады, егер қарым – қатынастың екі қатысушысы қабылдаудың бірыңғай жүйесін меңгергенде. Адамзат коммуникациясы жағдайында әлеуметтік және психологиялық ерекшелігі бар коммуникативтік кедергілер пайда болуы мүмкін. Кез — келген ақпаратты беру белгілер арқылы болуы мүмкін дәлірек айтқанда- белгілер жүйесі. Вербалдық және вербалдық емес коммуникация деп бөлінеді.

Коммуникативті технология деп оқуға қатысушылардың барлығын және мүмкін болған құрал-жабдықтар мен ақпараттардың барлығын қатыстыра отырып өзара белсенді тілдік қатынасқа ену негізінде оқу үдерісін құруды айтады. Оның жетекші әдісі тілдік өзара қарым-қатынас. Қолданылатын жұмыс түрлері : ынтымықтастықта оқу (оқытушы мен оқушылар), жұптық оқыту (оқушылардың бірін-бірі оқытуы), топтық құрамда жұмыс істеу (топтардың құрамы өзгеріп отыруы шарт), оқу тілдік диалог (өзара пікір алысу). Коммуникативті технологияда тілдік қарым-қатынас алдыңғы орынға шығарылады да басқа жұмыстар осы бағдарға бағытталады.

Прагмалингвистика, 1970 жылдары лингвистика шеңберінде пайда болған субдисциплина бұл тұжырымдамада айтарлықтай із қалдырды. Атап айтқанда, ол сөйлеуді әрекет формасы ретінде сипаттайды. Біз тілмен және онда әрекет етеміз, тілдік актілер сәтті болуы мүмкін немесе сәтсіз болуы мүмкін. Ол, былайша айтқанда, шет тілін оқытудың қозғаушы күшінен кілтке айналады. Сондықтан шетел тілдерін оқытуда коммуникативтік оқыту әдістемесін қолдану – оқушылардың сөздерді грамматикалық тұрғыдан бір-бірімен дұрыс байланыстырып еркін сөйлей білуіне мүмкіндік тудыратын болғандықтан, бұл әдістемені сабақ барысында жиі қолданып отыру өз тиімділігін көрсетеді.

Сәтті сөйлеу әрекеті қарым – қатынас жұмыс істеген кезде пайда болады-қарапайым тілмен айтқанда, А-ның В-дан не қалайтыны белгілі болған кезде, осы тәсілді ескере отырып, грамматиканың неге өзгертілген функцияны орындайтыны өте тез көрінеді: шет тілін үйрену пәнінен тілдік қызмет құралына дейін. Мақсат-мінсіз сөйлемдер мен мінсіз қалыптасқан мәлімдемелер емес, қатысушылар коммуникативті жағдайларда лингвистикалық тұрғыдан жеткілікті түрде әрекет ете алады. Мәселен, мысалы, коммуникативті-прагматикалық дидактика-бұл күнделікті жағдайды Оқу залына енгізу. Қатысушылар әр түрлі рөлдерді орындай отырып, тақырыптар (тамақ пен сусын) немесе сөйлеу тілектері (маршрут сұрақтары)

негізінде үйренеді. Осылайша, тікелей немесе аудио тіл әдісінен айырмашылығы, мұнда мінез-құлық емес, шеберлік үйретіледі.

Тақырыптарды таңдау қатысушылардың қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне байланысты. Айтуынша, олар өздерінің өмірлік әлеміне назар аударады және қатысушылар үшін маңызды мазмұнды ұсынады. Оқыту үшін бұл оқытушылардың оқу процесінде көмекші болатынын және қатысушылар өздерінің коммуникативтік стратегияларын әзірлеу арқылы өздерінің оқу процесін белсенді түрде қалыптастыратынын білдіреді [2].

Оқу материалдары икемділікті ескере отырып жасалуы керек және әр түрлі тапсырмалар мен сабақтарға, сондай-ақ әр түрлі әлеуметтік формаларға орын алуы керек. Грамматикалық оқыту таза индуктивті түрде жүзеге асырылады.

Бір қызығы, коммуникативті дидактикадағы прогрессия сызықтық түрде, яғни дәйекті түрде емес, циклдік түрде жүруі мүмкін. Оқыту процесінде лингвистикалық өрнектер бірнеше рет қолданылады, күрделілік деңгейі әр уақытта артады. Бір-бірімен сөйлесу-бұл сұрақтарға дұрыс жауап беруден гөрі маңыздылық. Диалог-бұл тілді үйрету үшін сорпадағы тұзбен бірдей. Диалог термині ежелгі грек тілінен шыққан, онда ол әңгіме немесе әңгіме сияқты нәрсені білдіреді, сонымен қатар сөз ағынының аспектісін қамтиды. Біздің күнделікті түсінігімізде диалог-бұл екі немесе одан да көп адамдар арасында жүргізілетін әңгіме немесе кең мағынада жазбаша сөйлеу немесе қарсы сөйлем.

Қызықты-физик Дэвид Бомның (1917-1992) тәсілі, ол өз жұмысының кейінгі кезеңінде диалог тақырыбына бет бұрды. Ол талқылау мен диалог арасындағы айырмашылықты атап өтті. Пікірталас, латын тілінен *discutere*-бір нәрсені бөлшектеу, бөлу немесе бөлшектеу, Бомның пікірінше, тұтастықты талдауға дейін азаяды. Екінші жағынан, Диалог «біздің арамызда, біз арқылы және арамызда өтетін сезімдердің еркін ағыны» туралы болар еді. Осылайша, біз бір-бірімізге қарсы емес, бірге қатысамыз, қатысамыз және ойлаймыз. Тілді оқытуға қатысты осы аспектілерді бір рет қарастырған жөн. Шет тілін коммуникативті оқытуда міндет-студентке тілде және онымен бір уақытта әрекет ете алатын және оқи алатындай етіп «Диалог» қарым-қатынас формасын дайындау. Диалог іс жүзінде оқу әсерін тудыруы мүмкін бе, жоқ па, әр түрлі факторларға байланысты. Ең алдымен, қолданылатын Диалогтар күнделікті өмірге қатысты болуы керек және нақты қарым-қатынасқа мүмкіндігінше жақын болуы керек. Бұл диалогтың әртүрлі формалары мен мазмұны, мысалы, көзбен сөйлесу, сұхбат немесе дау-дамай сыныпта өз орнын табуы керек дегенді білдіреді. Журналдар мен журналдардың нақты сұхбаттары, You-Tube бейнелерінен немесе қысқаметражды фильмдерден алынған Диалогтар және т.б. сияқты шынайы материалдарды пайдалану оң әсер етеді.

Бірақ шет тілін үйрену үшін диалогта тиісті күнделікті формулалар, яғни тұжырымдар болуы маңызды. Коммуникативтік оқыту: оқу, сөйлеу, тыңдау, жазу – ауызша өзара қатынас, жазбаша өзара қатынас біркелкі, бір уақытта дамиды. Жоғарыда айтылғандай коммуникативтік оқытудың сөйлеу әрекетінің барлық түрінде де қажеттілікпен қатысып тұрғандығы көрінеді. Өйткені ол ауызша да, жазбаша да қарым-қатынас жасаушылардың бір-бірін тілдік қабылдауы мен түсінігін қамтамасыз етеді.

Сөйлеу формулаларын, соның ішінде фрагменттерді үйрену студенттерге шет тілін белсенді меңгеруге көмектеседі. Фрагменттер-жиі қолданылатын тұжырымдар, реттіліктер немесе сөйлеу үлгілері. Термин ағылшын тілінен шыққан және тілім немесе бөлік дегенді білдіреді. Осылайша, кесектермен оқыту - бұл оқушының «майлы кесектерден» ләззат алуына мүмкіндік беретін нәрсе. Мұндай «фрагмент», мысалы, «қалайсың?», біздің күнделікті әңгімемізден алынған «рахмет, жақсымын» деген жауаппен бірге. Бұл сөз тіркестерінің деративті қолдануы әңгіме контекстінде ситуациялық қолдану үшін маңызды емес және оны дұрыс қолдану үшін қолдану керек. талқылауға жатпайды. Бөлшектердің күші дәл осы. Олар оқушыға сөздік, грамматика, айтылым, сондай-ақ просодия туралы ақпарат енгізілген шағын, көрнекті бірліктерді ұсынады. Осылайша, студенттерге сөйлесу жағдайында бәрін мұқият жинаудың қажеті жоқ, оның орнына олар жалпы үйренген бір элементті пайдаланады. Бұл

фрагменттерді өте маңызды етеді, әсіресе жаңадан бастаған оқытушылар үшін. Олар оқушыға тілді тез үйренуге мүмкіндік береді.

Олар қауіпсіздік сезімін қамтамасыз етеді және мақсатты тілді меңгерудің алғашқы қадамдары үшін өміршең негіз береді. Оқушылар алғаш рет «Қайырлы күн», «Қош бол», «Туған күніңмен құттықтаймын. «немесе» Қалайсың? пайдалана білу.

Фрагменттермен жұмыс істеу грамматиканы нақты оқытусыз жүзеге асырылатындықтан, ол әсіресе төмен шекті DaZ сабақтарында ұсынылады, мұнда ол синтаксистік құрылымдарды игеруге де ықпал ете алады. Бүгін жаңбыр жауады», «таңертең Мен неміс тілін үйретемін», ... себебі мен ауырдым. Бұл тұрғыда мақалаларды фрагменттер ретінде қарастыруға болады, мысалы, предлогтар контекстінде («азық-түлік дүкенінде», «мектепте», «дәрігерде», дәріханада»). Оқушылар фрагменттерді игеріп, оларды қолдана алатындай етіп, ситуациялық-бағытталған лингвистикалық енгізуден кейін автоматтандыру кезегі келеді. Фрагменттерді бекіту үшін студенттер оларды әртүрлі контексттерде және, әрине, олардың жағдайына байланысты қолдануы керек. Сөйлеу тілінің дұрыс қолданылуы маңызды.

Жазуды үйрену кезінде фрагменттермен жұмыс істеу де өте тиімді және бұл жай ғана сәлемдесу формулаларына қатысты емес «Құрметті / р... «немесе», «құрметпен». Адам тілдің «бөліктерін» іздей бастағанда, оның шәкірті жақсы сіңірілетін бөліктерге айналдыра алатын көптеген тілдік материалдар пайда болады. Соңғысы, бірақ кем дегенде, диалог орын алатын әлеуметтік контекст студенттерге басынан бастап кім, қайда, қашан, кіммен және қандай ниетпен сөйлесетіні анық болуы үшін нақты анықталуы және анықталуы керек. Диалогты қолдану арқылы тілдік дағдыларды ғана емес, студенттердің өмірлік тәжірибесі мен әлеуметтік құзыреттілігін де кеңейтуге болады. Сонымен, сыныптағы диалог студенттерге вариация мүмкіндігін беруі керек. Жеке көзқарас, яғни қатысушыларға бағытталған, әрқашан жұмыс істейді. Сөйлеушілерді ынталандыру үшін, яғни оқушылардың сөйлеуге деген құштарлығын ояту үшін диалогтың оқушыларға эмоционалды әсер етуі де пайдалы. Бұған, мысалы, пәндерді, сондай-ақ оқушылар сөйлесе алатын адамдарды таңдау арқылы қол жеткізуге болады. Оқушы үшін жеке маңыздылық неғұрлым жоғары болса, соғұрлым мотивация және сайып келгенде, оқу әсері соғұрлым жоғары болады. Айтпақшы, бұл әрдайым дұрыс-тек диалогқа қатысты емес. Сөйлесудің диалогтық жағдайлары өз заңдарына бағынады. Осылайша, бір-бірімен байланыс негізінен ынтымақтастық принципіне негізделген. Сонымен қатар, мүдделі сұхбаттасушы әңгіменің сәттілігіне қамқорлық жасайды.

Ауызша өзара әрекеттесудің барлық түрлерінде сөйлеушілер кезек-кезек сөйлеушілер мен тыңдаушылар ретінде әрекет етуі керек. Бұл өнімді және қабылдаушы стратегиялардың пайда болуын білдіреді. Сонымен қатар, әртүрлі когнитивті және ынтымақтастық стратегиялары маңызды рөл атқарады. Ынтымақтастық стратегиялары, басқалармен қатар, сөйлеушінің ауысуын, мысалы, сөзді беру немесе қабылдау, сұрау салу немесе растау арқылы ойнауды қамтиды. Бірақ олар сонымен қатар спикерлер тақырып бойынша келіссөздер жүргізеді, шешімдер ұсынады немесе оларды, сондай-ақ қақтығыстардағы делдалдық қызметтердің барлық спектрін таразылайды деп болжайды.

Бұл ересектермен шетел тілін үйрену үшін нені білдіреді? Біріншіден, сіз студенттерді диалог жазуға мәжбүрлеу арқылы ауызша өзара әрекеттесуге үйрете алмайсыз. Ауызша өзара әрекеттесу аспектісінде CEFR қарым-қатынас, бейресми және ресми талқылау, ақпарат алмасу және ана тілінде сөйлейтін сұхбаттасушыларды түсіну сияқты құзыреттерді қорытындылайды. Күнделікті өмірде осындай интерактивті сөйлеулердің мысалдары-кездейсоқ әңгімелер, сұхбаттар мен келіссөздер, бірлескен жоспарлау, мақсатты ынтымақтастық және қызмет көрсету туралы әңгімелер [3].

Осылайша, B1 деңгейінде спикерлер ақпарат алмасуға, оны тексеруге және растауға қабілетті болуы керек. Сонымен қатар, олар кейде бұл процесте түсіну қиын болса да, сөйлесуді немесе талқылауды қолдай алуы керек. Атап айтқанда, сіз бір нәрсені дәл білдіруге тырысқанда. Сәлемдесу, қоштасу, таныстыру және ризашылық білдіру арқылы әлеуметтік байланыстарды орнату мүмкіндігі де осы дағдылардың бір бөлігі болып табылады, сонымен

қатар әңгімелесушіден бір нәрсені қайталауды немесе басқаша тұжырымдауды сұрау мүмкіндігі. Мұның бәрін мүмкіндігінше шынайы спектакльдер арқылы жасауға болады. Курстың әр оқытушысы өз тыңдаушыларының сөйлегенін қалайды. Алайда, бұл үшін ұйымдастырушылық шеңбер өте қатал.

Қарым-қатынас-бұл адамдардың басты қажеттілігі. Шет тілі сабақтарында оқушылардың мақсаты коммуникативтік қабілет болып табылады. Тек көбінесе сыныптағы оқушыларды шынымен сөйлеуге мәжбүрлеу мүмкін емес. Бұл әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін. Дегенмен, сыныпта коммуникативті жағдайларды жасауға және осылайша резервтен «жалқау» қатысушыларды тартуға мүмкіндік беретін амалдар мен амалдар бар. Бірақ тиімді сөйлеу жаттығулары тіл сабағында қалай жұмыс істейді?

Жұмысты бастаудың алтын ережесі-сіз естімейтін нәрсе, сіз сөйлей алмайсыз. Осылайша, мақсатты тыңдау міндетті шарт болып табылады. Өндіріс қабылдаудан кейін жүреді.

Сөйлеудің дыбыстық бейнесі, дыбыстардың айтылуы, стресс үлгілері және просодия саналы түрде қайта-қайта естілуі керек, өйткені осылайша дыбыстық бейнелер миға бекітілуі мүмкін. Қайта сөйлеу-бұл сөйлеу шеберлігіне жету жолында жиі бағаланбайтын құрал. Бұл жағдайда сіз өзіңіздің айтылуыңызды қабылдауға назар аударуыңыз керек. Бірақ әр қатысушы өзінің айтылуын қабылдай алмайды. Мұнда смартфондар диктант функцияларымен көмектеседі. Сонымен бірге біз ритақты сөйлеуге қозғалыспен жақындаймыз: қол шапалақтау, тұрту және жүру тек саналы түрде ғана емес, сонымен қатар артикуляциялық және силлабикалық жаттығулармен де мүмкін. Бүкіл сөйлемдер мен қысқа мәтіндерді ритақты қозғалыстармен қолдауға болады, бұл қосымша бекітуді қамтамасыз етеді және есте сақтау қабілетін жақсартады [4].

Ауызекі сөйлеуді мақсатты түрде оқыту көп жағдайда сыныпта жетіспейтін уақытты қажет етеді. Сондықтан бірнеше қатысушылармен бір уақытта сөйлесуге мүмкіндік беретін әдістерді қолдану ұсынылады. Топтық жұмыста, қатысушылар өзара ақпарат алмасатын тапсырмаларды немесе тапсырмаларды орындау кезінде диалогтық жағдайлар болуы мүмкін. Сыныпта да қарым-қатынас қажеттілігін ояту үшін коммуникативті тапсырмаларды қолдану ұсынылады. Енді мұғалім ретінде сіз күте аласыз және көре аласыз, өйткені бұл жерде байланыс басталады. Қатысушыларыңыздың одан не істейтінін қараңыз.

Мотивациялық қойылымдар - бұл сұрақтар туғызатын немесе бізді тағы бір нәрсе айтуға итермелейтін сөздер. Суреттер, сонымен қатар әңгімелер бұл үшін триггер болуы мүмкін. Бәсекелестік жағдайлар мен ересектерге арналған ойындар да топқа қызығушылық тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 «Ана тілі» газеті. – Алматы, 2016. 7.07.2016. 1 бет.
- 2 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1985.
- 3 Пассов Е.И. Урок иностранного языка в школе. – М.: 1979.
4. Пассов Е.И. Технология коммуникативного обучения иноязычной культуре. – М.: 1975.

Қордабай Б., Медетбекова П.Т.
Алматы, Қазақстан

АССОЦИАТИВТІК СӨЗДІКТЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

Özet: Sözlükbilimde, belirli bir ideografik sözlük türü olarak ilişkisel sözlükler birbirinden ayırt edilir. Makale, adlandırılmış sözlük türlerinin tanımlayıcı bir analizini sunmaktadır. Doğrudan ilişkisel sözlük, ters ilişkisel sözlük gibi ilişkisel eş anlamlılar sözlüğü türlerinin bilimsel yazılara yansıtıldığı bilinmektedir. İlişkisel sözlüklerin yapısal özelliklerinin ayrıntılı bir analizi sonucunda, dilin sosyal faaliyetlerini, sözlüksel-semantic ve dilbilgisel alanı ifade eden ilişkisel sözlüklerin yapı modellerini tanımlamak mümkün olmaktadır. Makale, ilişkisel sözlükleri Türk dillerinin sözlükbiliminin bir biçimi olarak tanımlamaktadır. Özellikle

«dernek» терiminin tanımı, psikolinguistik araştırma yöntemi şeklinde ilk serbest ilişkisel deneyin yapıldığı tarih, Kazakça ve Türkçe ve Altayca'da yayınlanan sözlüklerin ve Türk filolojisinin ilişkisel sözlüklerinin tanımı şeklinde analiz verilmektedir.

Anahtar kelimeler: ilişkisel sözlük, sözlükbilim, ilişkisel normlar, teşvik, tepki.

Summary: In lexicography, associative dictionaries are distinguished among themselves as a special type of ideographic dictionaries. Such types of associative thesaurus as direct associative dictionary, reverse associative dictionary are reflected in scientific works. As a result associative dictionaries' structural analysis are identified, it becomes possible to identify models for compiling associative dictionaries that express the language social functioning, lexical-semantic, grammatical space. The article describes associative dictionaries as a type of Turkic languages lexicography. In particular, the definition of the term "association" and the history of the first free associative experiment as a psycholinguistic research method, the analysis of Turkic association dictionaries.

Keyword: associative dictionary, lexicography, associative norms, stimulus, reaction.

Лексикографиялық еңбектердің ішіндегі адамзаттың менталдық ерекшеліктерін бейнелейтін кез келген ассоциативтік сөздік әр алуан халықтар мен этностардың тілдік санасының этномәдени ерекшеліктерін еркін ассоциативтік эксперименттер нәтижесінде көрсетіп, сөздік мақалалар түрінде ұсынылатын құнды лингвистикалық жұмыс болып табылады.

Психология, философия ғылымдарында кең қолданыста жүрген «ассоциация» терминінің түп бастауы латын тіліндегі «associatio» сөзінің «байланыс, өзара қарым-қатынас» мағынасында беріледі. Демек, «ассоциация» термині жеке адамның санасында көрінетін және оның жадында бекітілген Жеке оқиғалар, фактілер, заттар немесе құбылыстар арасындағы табиғи түрде пайда болатын байланыс. Философиялық энциклопедиялық сөздікте ассоциация құбылысын толықтай түсіндіріп кетеді: «ассоциация – екі немесе одан да көп психикалық түзілімдер (сезімдер, қозғалыстар, қабылдаулар, идеялар және т.б.) арасындағы белгілі бір жағдайларда пайда болатын байланыс; бұл байланыстың әрекеті – ассоциацияның өзектіленуі – ассоциацияның біреуінің пайда болуы үнемі екіншісінің (басқалардың) пайда болуына әкеледі. Психофизиологиялық тұрғыдан ассоциацияның негізін шартты рефлекс құрайды» [1, 156]. Ары қарай «ассоциация» терминінің онтогенезі мен таксономиясына тоқталсақ, түсініктерді байланыстыру идеясы ежелгі философияда (Платон, Аристотель) дамыды. «Ассоциация» терминін алғаш рет Локк (1698) енгізді, алайда ол аталған құбылысты «...идеялардың дұрыс емес және табиғи емес үйлесімі...» деп көрсетіп [2, 199], ассоциацияны ақылға негізделген байланыстарға қарсы қояды. Ассоциация ассоциациялықтың негізгі ұғымына айналады. Ассоциацияның кең таралған жіктелімдерінің бірі олардың пайда болуының уақыт тұрғысынан негізделуі: егер психикалық түзілімдер арасындағы байланыс олардың санада бір мезгілде туындауынан пайда болса, кеңістіктік іргелес ассоциация туралы айтылады; егер байланыс олардың бірінен соң бірі пайда болуы нәтижесінде пайда болса, онда уақыт бойынша іргелес ассоциация туралы айтылады. Тағы бір жіктелім психикалық түзілімдер мазмұнының айырмашылығына негізделген, олардың арасында байланыс орнатылады және осы ассоциация мүшелерінің мазмұны өзектенеді Осылайша, ассоциация іргелестігі, ұқсастығы және контрасты бойынша ажыратылады [3, 161].

Ассоциативтік сөздіктерді құрастыруда басшылыққа алынатын ең басты еңбек – Американдық ғалымдар Г. Кент және А. Розановтың 1910 жылы жарияланған «Ағылшын тілінің ассоциативтік нормаларының сөздігі». Ғалымдар баспаға шыққан осы еңбектерінде ағылшын тіліндегі 100 сөзден тұратын тізімді ұсына отырып, психикалық бұзылуларды диагностикалау арқылы қалыпты емес ассоциацияларды анықтауды мақсат еткен болатын. Дегенмен психикалық ауытқулары бар науқастар қалыпты емес реакцияларды дұрыс бере алмаған. Сонда да осы жағдайдан соң сау адамдардың қалыпты жауаптарын алуға мүмкіндік туындайды. Г. Кент және А. Розановтың осы сөздігінің негізінде эксперименттік психолингвистикалық зерттеулердің жаңаша дамып, ендігі кезекте алынған нәтижелер психологиялық қана емес, сонымен бірге лингвистикалық маңызды ақпараттарды ұсына алатын болды [4, 125].

Психологтар Г. Кент және А. Розановтың бастамасымен шыққан еңбек кейінгі кезеңде балалардың ассоциативтік мінез-құлқын зерттеуге пайдаланылып, балалар мен жасөспірімдерден алынған реакциялардың нормалары жиналған. Ересектерге жүргізілген эксперименттің нәтижесінен алынған ассоциативтік нормалар екінші рет 40 жылдан кейін ғана 1952 жылы А. Руссель, Дж. Дженкинстің жетекшілігімен жазылған «Толық Миннесота нормаларында» жиналған. Содан кейін 1953 жылы У. Боузфилдтың бастамасымен «Коннектикут нормалары» сынды ассоциативтік нормаларды құрастыру үрдісі пайда болады.

Барлық қолданыстағы ассоциативтік нормалардың ішіндегі ең қызықтысы, бірқатар ғалымдардың пікірінше, 190 жылы жарық көрген Л.Постманың «Ауызша ассоциация нормалары», оған ағылшын, француз және неміс тілдеріндегі барлық дерлік ассоциативтік нормалар кіреді. Стимул сөздердің тізімі мен ақпарат берушілердің саны мұнда іс жүзінде өзгертілмей берілген. Осыдан кейін поляк, болгар, голланд, украин, орыс, латыш, т.б. ассоциативтік нормалары шыға бастайды. Екі тілді ассоциативтік сөздіктер саны да өседі. Мысалы, Л. Н. Титованың зерттеуі қазақ және орыс тілдері негізінде жүргізілсе, Н.В. Дмитрюктің ассоциативтік лексикографиялық жұмысы қазақ және орыс тілдерінде жазылған [5, 101].

Түркі халықтары тіл білімінде де сөздіктің осы түрі жарыққа шығып үлгерген. Түркі тілдеріндегі ассоциативтік сөздіктерінің құрылымының қысқаша сипаттамасы келесідей:

Алдымен, түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын қазақ тілінің лексикографиясында ассоциативтік сөздік 3 рет – 1978, 1998, 2004 жылдары тілші ғалымдар Н.В. Дмитрюк, Д. Молдалиева, Ж. Молданова және т.б. басшылығымен басылып шыққан. Бірақ алғашқы 2 сөздік билингвалды сипатта, яғни қазақ-орыс ассоциативтік сөздігі болып келеді. 2014 жылы Шымкент қаласында жарық көрген «Қазақша ассоциациялық сөздіктің» (Н. В. Дмитрюк, Д. Молдалиева, В. Нарожная, Е. Мезенцева, Ж. Молданова, Н. Сандыбаева, Г. Абрамова, 2014) құрылымы әдеттегідей ассоциацияларды табудың психолингвистикалық танымал әдістемесі – еркін ассоциативтік эксперимент жүргізіледі, атап айтқанда, респонденттерге берілген стимул сөздерге бірінші болып ойға келген ассоциациялық реакциялармен жауап беру ұсынылады. Мұндай эксперименттер топтық жазбаша сауалнама түрінде халықаралық тәжірибеде кеңінен қолданылады және Батыс, орыс психолингвистері мақұлдаған стимул сөздерінің тізімі негізінде жүргізіледі. Қазақ-орыс ассоциативтік сөздігі осы тізімді негізге алып, Оңтүстік Қазақстан облысының әртүрлі жоғары оқу орындарының 1100-ден астам қазақ тілді студенттері, шамамен 17-25 жас аралығындағы теңдей құрамдағы ер мен әйелдердің реакцияларынан құрастырылған. Құрастырушылардың ескертпесінде эксперимент жүргізуге ана тілі ретіндегі қазақ тілінде сөйлеу талабы қатаң ескерілген, экспериментке қатысу үшін қазақ мектептерін бітірген және институтта қазақ тілінде оқитын жоғары оқу орындарының қазақ бөлімдерінің студенттері ғана қатыстырылған. Бұл сөздіктің басқа сөздіктерден құрастырылуы бойынша ерекшелігі – алғаш рет әр стимулдың ассоциативтік өрісінде гендерлік ерекшелік ескерілген, ол дегеніміз сөздікте ерлер мен әйелдердің ассоциативтік реакциялары ұсынылған. Сөздіктің рецензенті болған орыс тілішіс У.М. Бахтикерева «ҚАС мазмұнына ассоциативтік сөздіктерді құрастыру тәжірибесіндегі тұңғыш рет 120 000-нан астам ассоциативтік жауаптарды жүйелеудің гендерлік принципі енгізілді, бұл жеке адамның және белгілі бір қоғамның тілдік санасының гендерлік ерекшелігін кеңінен түсінуге ықпал етеді» [6, 194].

Осы сөздікте қазақ менталдылығына тән сипаттар – сөз өрнектері, афоризмдер, тұрақты сөз тіркестері, қанатты сөздер реакциялар түрінде жиналған. Сонымен қатар, стимул сөзден кейін алынған лексемалық бірліктердің жалпы саны көрсетілген, сөздік мақалада олардың жиілігіне қарай дәрежесі (1,2,3 орында және т.б.) мен алынған реакциялар саны көрсетілген.

АДАМ – 204

<i>№</i>	<i>Жауаптары</i>	<i>Барлығы</i>	<i>Ер</i>	<i>Әйел</i>

	пенде	114	75	39
	жақсы	74	41	33
	ақылды	59	24	35
	тірі жан	47	26	21
	адам баласы	43	31	12
	тіршілік иесі	35	21	14
	жеке тұлға	34	18	16
	біз	30	18	12
	мен	28	17	11
	бақытты	21	6	15
	...			
	Жауабы жоқ	9	7	2
	Түсініксіз	5	3	2
	Барлығы	1062	502	560

Тағы бір тың ассоциативтік сөздік құрастыру тәжірибесін түрік тілінің мысалында атап көрсетуге болады. *Түрік ассоциативтік сөздігі* 2014 жылы ғалым А. М. Калютаның бастамасымен Минск қаласында жарық көрген: «Türk Dili Çağrışım Normları Sözlüğü: 160 000 çağrışım». Сөздік 2004-2005 жылдары жүргізілген еркін ассоциативтік эксперименттің нәтижелері бойынша құрастырылған. Экспериментке Эрджиес университетінің саны 1000 болатын түрік тілінде сөйлейтін студенттер қатысқан. Олардың жас ерекшеліктері – 17-25 жас. Эксперимент тікелей студенттік аудиторияларда өтіп, 20-25 минутқа созылған. Стимул сөз ретінде қазіргі түрік тіліндегі 160 сөз таңдалып алынған. Оның негізін халықаралық тәжірибедегі Кент–Розановтың классикалық сөздігінің 100 сөзі құраған. Автор 100 сөзден тұратын тізімге түрік тілінің негізгі сөздік қорына кіретін тағы 60 маңызды сөздерді – зат есімдер, сын есімдер және етістіктер – қосқан. Нәтижесінде, түрік тілінің ассоциативтік нормаларының сөздігін құрайтын 160 000 ассоциацияны алынып, өңделген. 11 777 жағдайда респонденттер стимул сөздерге жауап бермеген, бұл барлық жауаптардың 7%-дан сәл астамын құрайды. Сөздіктің лингвистикалық айрықша сипатына стимул сөздер мен реакциялардың орыс, ағылшын тіліндегі аудармасымен қатар берілуі жатады.

1. ACI (BITTER, ГОРЬКИЙ)

biber (перец) 169, keder (горе) 66, üzüntü (огорчение) 42, ıstırap (горе) 35, ölüm (смерть) 32, kötü (плохой) 30, göz yaşı (слёзы) 27, hayat (жизнь) 26 (hayatım (моя жизнь) 2), hüznün (грусть) 23, aşk (любовь) 22, ağlamak (плакать) 19, tatlı (сладкий) 19, dert (страдание) 14, yemek (еда) 12, ağrı (боль) 10, acı (боль) 10, ısırmak (вид котлет) 9, his (чувство) 9, gerçek (настоящий) 8, elem (душевная боль) 8, iğne (игла) 8, tat (вкус) 8, sızı (боль) 8, hastalık (болезнь) 7, zor (трудный) 6, çekmek (терпеть) 5, gerekli (необходимый) 5, kan (кровь) 5, nefret (ненависть) 5, sabır (терпение) 5, sevmiyorum (не люблю) 5 (sevmem (не люблю) 2, sevmediğim (не люблю) 1, severim (люблю) 1), zevk (вкус) 5, duyu (чувство) 4, gereken şey (что-то необходимое) 4, iğrenç (отвращение) 4, kader (судьба) 4, korku (страх) 4, olgunluk (зрелость) 4, su (вода) 4, Urfa (Урфа) 4, can yakıcı (жгучий) 3, canın yanması (горечь жизни) 3, çile (страдание) 3, deneyim (мой опыт) 3, dil (язык) 3, felaket (несчастье) 3, huzursuzluk (беспокойство) 3, insan (человек) 3, isyan (восстание) 3, kalp (сердце) 3, kaza (несчастный случай) 3, kötülük (зло) 3, mecbur (вынужденный) 3, mutsuzluk (несчастье) 3, olmalı (должно быть) 3, siyah (чёрный) 3, tecrübe (опыт) 3, üzücü (печальный)... Cevapsız bırakan (не дали ответ): 53.

Ассоциативтік билингвалды сөздіктердің тағы бір үлгісін алтай-орыс ассоциативтік сөздігінен байқауға болады. Екі тілдегі тілдік бірліктер жинастырылған осындай сөздік 2004 жылы Мәскеу қаласынан тілші ғалым Голикова Т.А. басшылығымен «Алтайско-русский ассоциативный словарь (Алтай-орус ассоциативный сөзлик)» аталымымен жарияланған.

Сөздік Таулы Алтай қаласының негізгі тұрғындарының ассоциативтік тезаурусы болып табылады. Ассоциативтік сөздікке қала тұрғындарының (орыстар мен алтайлықтардың) жаппай сауалнамасы нәтижесінде алынған маңызды санаттағы 105 стимул енгізілген. Еркін ассоциативтік эксперимент жүргізу үдерісінде әрбір алтай тіліндегі

стимулға 920 реакция, орыс тіліндегі стимулға 1849 реакция алынған. Оның ішінде, 972 реакция – орыстардан, 877 реакция – алтайлықтардың өзінен жиналған. Сөздік құрастырушысының мәлімдеуінше, еркін ассоциативтік экспериментке дифференциалды әлеуметтік-жас топтары қатысқан. Атап айтқанда, 15-16 жастағы жоғары сынып оқушылары; арнаулы орта оқу орындарының оқушылары; 16-24 жастағы Таулы Алтай мемлекеттік университетінің барлық факультеттерінің студенттері; 24-60 жастағы арнаулы орта білімі бар адамдар; 24-60 жастағы жоғары білімі бар адамдар.

Сөздіктің мақаласы келесі құрылымда жасалған: ассоциативтік реакциялар стимул сөзден кейін жиіліктің кему ретімен орналасады, бірдей жиіліктегі реакциялар алфавиттік ретпен орналасады. Әр мақаланың соңында реакциялардың жалпы саны, түрліше алынған реакциялар саны, бас тартылған немесе түсініксіз жауаптар саны, бірлік реакцияларының саны көрсетілген.

Сөздік авторы лексикографиялық еңбекті екі бөлікке бөлген, бірінші – тікелей ассоциативтік сөздік және екіншісі – кері ассоциативтік сөздік. Сөздіктің әр бөлігі үш бағаннан құрастырылған, алдымен, Таулы Алтай қаласы және алтай-кижи диалектілік тобының іргелес аумақтарында тұратын алтайлықтар, келесісі тиісті аумақтың билингв алтайлықтар, соңында орыс халқының ассоциативтік реакцияларын қамтиды.

Түркі лексикографиясындағы ассоциативтік сөздіктердің қатары 1971 жылғы Залевскаяның өзбек тіліндегі, 1975 жылғы Л. Титованың қырғыз тіліндегі, пайда болды, 1981 жылғы Цитованың якут тіліндегі, 2017 жылғы Т. М.Рогожникованың татар, башқұрт тілдеріндегі, т.б. еңбектермен толығады.

Осылайша, түркі лексикографиясының жан-жақты ғылымдармен сабақтастығын танытатын бірегей жұмыс – ассоциациялық сөздікті құрастыру өте мұқият, тыңғылықты жұмысты қажет етеді. Филологиялық, этнографиялық, мәдени, әлеуметтанулық зерттеулер саласындағы көптеген мамандарға пайдалы болатын бұл сөздіктің түрін құрастыру өзіндік құрылымы мен түзілу әдістемесінің болуын талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. 1983.
2. Локк Дж. Адамның ақыл-ойы туралы тәжірибе. – Т. 1, М., 1960, Б.400.
3. Шеварев П. А., Обобщенные ассоциации в учебной работе школьников, М., 1959.
4. Словарь ассоциативных норм турецкого языка: 160 000 ассоциаций = Türk Dili Çağrışım Normları Sözlüğü : 160 000 çağrışım / А. М. Калюта. – Минск : БГУ, 2014. – 207 с.
5. Горошко, Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / Е.И. Горошко. – Харьков; Москва: РА–Каравелла, 2001. – 320 с.
6. Бахтириева У.М. От стимула к реакции: рецензия на первый казахский ассоциативный словарь // Вопросы психолингвистики. – М., 2015. - №1 (23). – С. 189-195.

**Мұрат А.С., Оңалбеков Е.Ж.
Шымкент университеті
Шымкент, Қазақстан**

ТЮРК: ВОИН КОЧЕВНИК БЕЗ УПРЕКА И СТРАХА

Özet: Makalede, bugün yeni Kazakistan'da yetişen, cesur göçebe atalarımızın engin topraklarımızı mızrak ucuyla önkolun ruhunun ve gücünün gücüyle koruduğu genç neslin tarihi sürekliliği sürdürmesi gerektiği belirtiliyor. Cesur göçebelerin mirası «Nomads batyrlar mektebi», ulusal bir fikrin kaynağıdır.

Anahtar kelimeler: Savaşçı göçebe, Nomads batyrlar masası, bahadır

Annotation: The article says that the younger generation, which is growing up today in new Kazakhstan, where our valiant nomadic ancestors defended our vast land with the strength of spirit

and forearm strength, with the tip of a spear, should preserve historical continuity. The heritage of the valiant nomads «Nomads batyrlar mektebi» is the source of the national idea

Keywords: Воин кочевник, Nomads batyrlar mektebi, бахадур

Доктор педагогических наук, академик, профессор, заслуженный тренер РК Оңалбеков Жарылқасын Керімбекұлы писал: «В условиях Нового Казахстана занятие и овладение молодежью историческим воинским искусством NOMAD, культивирующим национальные духовно-культурные ценности, пропагандирующим здоровый образ жизни, выступающим за сохранение национальной идентичности на основе возрождения воинских традиций кочевников Евразии Nomads для дальнейшего сохранения и передачи доблестного воинского наследия предков батыров подрастающему поколению Нового Казахстана, способствует не только патриотическому воспитанию молодежи и оздоровлению нации, но и повышению уровня национальной безопасности Республики Казахстан» [1,10].

Учитывая важность духовно-нравственного компонента в изучении истории боевого искусства NOMAD, необходимо подробно остановиться на анализе института батыров в казахской Степи и традиционной военно-кочевой морали, положенных в основу исторического учения. Важно также подчеркнуть, что морально-нравственные постулаты этого института близки по сути принципам человеческого общения, изложенным в мировой религии Ислам. Они не вступают в противоречие с положениями религии, исповедующими богобоязненность, мужество, благонравие, честь и верность долгу.

В данном историческом анализе рассмотрены условия и факторы, повлиявшие на формирование данного социального явления, выявлены общее и особенное в роли батыров в восточных обществах.

История казахского народа во все времена писалась и воспринималась в прямой связи с именами и с героическими подвигами батыров в казахской Степи. У каждого народа есть свои святыни, связанные с понятием чести, достоинства, славы и гордости. У казахов традиционно на первом месте имена и образы великих исторических личностей, внесших свой незаменимый вклад в развитие казахского народа, укрепление государственного суверенитета, защиты священных рубежей Отечества [2,15].

Тысячи казахских батыров прославили свои имена в период столетней освободительной войны казахов с жунгарскими захватчиками (вторая половина XVII - вторая половина XVIII вв.) и внесли вклад в историю и культуру казахского народа. Такие батыры как Қабанбай, Райымбек, Бөгенбай, Есет и многие другие – воины Великой Степи, отстаивающие свои принципы, Отечество [3,133].

Прежде чем понять деятельность и отличительные признаки батыров необходимо разобраться с термином «батыр».

Тюрко-монгольское слово «батыр», «багадур», или «бахадур» первоначально означало храброго, отважного воина, особо отличившегося в военных набегах и сражениях, и не боявшегося любой опасности.

Известный русский историк В.Н. Татищев [3,156], занимавший в 1737-1738-х гг., пост начальника Оренбургской экспедиции, писал в своем «Лексиконе», что: «Батыр - звание чести, значит храбрый и мужественный. Оно дается тому, кто на съезде неприятеля копьем или саблею убьет; и оные, когда ту честь получают, должны в бою наперед быть; им прочие почтение и послушание отдают. Оно ж прилагают часто ханом и ханским детям или султанам».

При рассмотрении истории казахских батыров, титулом «бахадур» обладали многие степные ханы. Ханам приходилось осуществлять руководство военными действиями ополчений кочевников против внешних неприятелей. В этом случае термин «бахадур» прибавлялся к собственному имени и монархическому титулу степного правителя. В частности XVIII в. этот титул имели казахские ханы Тәуке (1680-1715), Кайып (после 1703--1718), Әбілқайыр (1710-1748), Нұралы (1748-1786), Абылай (1771-1781), Уәли (1781-1821), Ералы (1791-1794) и некоторые другие степные правители [3,143].

Термин «батыр» не имел сколько нибудь конкретной локализации в социальной иерархии воинов-кочевников, а представлял собой как почетное звание или титул. При этом само звание батыр, или бахадур, никогда не было у кочевых народов наследственным, его приобретали только личными подвигами. В отличие от казахских батыров, звание самурая в средневековой Японии было наследственным.

Каковы были критерии, дающие кочевнику Nomad возможность получить звание батыра?

Батыром казахи называли любого храброго и опытного воина как из социальной группы простолюдинов, так и наследственной степной аристократии, особо отличившегося в набегах и сражениях.

По определению российского путешественника первой четверти XIX в. Е.К.Мейендорфа, титулом батыра в казахском обществе наделялись «люди храбрые, справедливые и предприимчивые», являвшиеся во время военных действий опытными и лихими наездниками. Однако батыр - это не только титул храбреца, но и наименование лиц, занятых преимущественно осуществлением военных функций. Исторические предания конца XVII первой половины XVIII в. свидетельствуют, что недостаточно было прослыть только храбрым и мужественным бойцом, но и следовало проявить большое умение владеть холодным оружием и воинскую сноровку в рукопашном бою, а также непременно выйти победителем из трудного поединка с каким-нибудь сильным и опытным противником.

Позднее другой знаток общественной жизни казахов XVIII в. - исследователь И.М. Казанцев писал относительно формального пропуска в кочевом обществе казахов на приобретение батырского титула, что в то время "его получал тот, кто три раза прежде всех врывался в неприятельский народ и каждый раз убивал в нем хоть одного человека". Причину возникновения военного сословия можно проследить по историческим условиям и факторам, обусловившим появления батыров.

Широкое бытование звания батыра в Казахской степи во многом объясняется большой значимостью военного фактора в истории становления казахской государственности. Необходимостью с оружием в руках осваивать новые территории, а также постоянно отстаивать независимость своей страны от вооруженных посягательств извне в условиях почти перманентной военной конфронтации со всех сторон света с соседними кочевыми и оседло-земледельческими государствами и народами. Отсюда значение батыров - профессиональных воинов определялось той огромной ролью и властью, которую они имели в периоды иноземной военной агрессии и боевых сражений с противником, находясь перед лицом опасности в первых рядах народных дружин.

В казахских степях действия батыров основывались на устных законах (адат), не существовало определенных норм свода во время поединка, так как задачей воинов древности была нейтрализация врага любым способом соответствующим мастерству воина. Этот принцип применяется в боевом искусстве NOMAD в виде индивидуализации тренировочного процесса общей физической и технико-тактической подготовки спортсменов, делающей акцент на развитие сильных сторон учеников.

В свою очередь моральные устои батыров во время кровопролитных боев базировались на религиозных положениях о доблести, чести и достоинстве. Эти положения укоренились в морально-нравственном облике батыров, не только по причине проникновения Ислама, первым толчком к распространению которого на территории современного Казахстана стала Таласская битва 751-го года, но и потому что эти положения полностью соответствовали принципам человеческого общения воинов-кочевников [4,37].

Слава батыров во многом зависела от поэтического искусства степных певцов-импровизаторов. В песнях и сказаниях известных акынов и жырау - Жиенбета Бортоғашұлы, Марқасқа, Жетікары, Үмбетай жырау, Бұхар жырау и других воспеты храбрость казахских батыров, искусство полководцев, тяжесть неизбежных поражений и радость великих побед [3,157].

Наиболее сильно возрос авторитет батырства и укрепились его традиции в первой половине XVIII в. Необходимость организации эффективного отпора джунгарской агрессии привела к появлению на военной, а затем и на политической сцене плеяды казахских полководцев, происходивших из самых разных территориальных и сословных групп казахского кочевого общества.

Анализ исторических условий и факторов, повлиявших на формирование военного сословия в Степи, позволил выделить много общего и особенного в роли батыров в восточных обществах:

1) батыры занимали особое место в социальной структуре общества. Звание батыра в Степи присваивались за воинские успехи. Батырами могли стать как крестьяне, так и представители привилегированного сословия (султаны, бии);

2) батыры получали знание не только в плане владения военным искусством, верховой ездой, любви к своему оружию, но и такие черты как выносливость, терпение, мужество, отвага, смелость и т. д.;

3) батыр в казахском обществе ассоциируется с верховым конем как символом силы и мужества;

4) батыры имели моральные принципы: богобоязненность, честь, благонравие, верность долгу;

5) институт батыров не был наследственным, у казахов звание батыра получали больше за личные военные доблести;

6) воинские традиции воинов-кочевников Nomad, выработанные в течении длительного времени, не исчезли, а были обновлены и трансформированы, став основой современного боевого искусства NOMAD.

Итоги анализа института батыров Великой Степи позволяют, отдельно от культуры боевого искусства и воинских доблестей, выделить духовно-нравственные принципы, которые составляют основу философии воспитанника боевого искусства NOMAD, а это:

1. **Богобоязненность.** Издревле батыры, в силу исторической данности, почитали положения религии Ислам, что подтверждается устным народным творчеством, дошедшим до наших времен: *«Адамнан емес, Алладан қорық», «Құдайдан қорықпайтын адамнан қорқу керек», «Құдайдан қорық, пендеден ұял»* говорил казахский поэт, просветитель Абай Құнанбайұлы.

Это дух ни перед чем не склоняющегося разума, кроме истины. Как приводится в Коране (65:2-3) *«Тому, кто боится Аллаха, Он создает выход из положения и наделяет его уделом оттуда, откуда он даже не предполагает. Тому, кто уповает на Аллаха, достаточно Его».* На практике это означает, что при возникновении соответствующей ситуации воин Nomad должен принимать решение исходя из истинной справедливости. Богобоязненность является основной составляющей поведения воина. Однако, не будучи постоянно поддерживаемой благонравием и нестигаемым мужеством, она может превратиться в противоположное качество.

Данный принцип можно применить в условиях Нового Казахстана, тезис которого *«Мемлекеттің күш қуаты – иманды жастары»* помогает сформировать у учеников определённую систему взглядов и ценностей, включающих в себя свод моральных норм и типов поведения:

2. **Мужество** – дух отваги и выдержки. Али бин Абу Талиб, да будет доволен им Аллах, даёт такое определение: *«Мужество - это когда человек избегает всего, что может запятнать его честь, а также прибегает ко всему, что улучшает его нрав».*

Мужество, чувство собственного достоинства и присутствие духа - самые характерные признаки благородства души. Поиски разного рода приключений, дабы себя показать, не имеют к мужеству никакого отношения (в особенности если это делается без серьезных оснований). Подлинно мужественный человек сохраняет также постоянно ясность и проницательность ума, то есть мужество есть способность претворять справедливое. Ничто не может нарушить равновесия его души. Он сохраняет самообладание (сабыр) в любых

катастрофах, опасностях и испытаниях и даже перед лицом смерти. Мужество, проявляемое в состоянии покоя, называют бесстрашием. Постоянное самообладание и сохранение бесстрашия исключают жестокость и неестественность, сопровождающие проявления гнева. Умение сохранять сабыр и естественность свидетельствуют об отсутствии страха. Последнее же целиком обусловлено полной самоотдачей более высокой истине, нежели свое собственное «Я». Достижимое при этом состояние внутреннего покоя порождает легкость и естественность действий в чрезвычайной ситуации (даже в том случае, если она угрожает смертью). Достижение подобной стадии мужества обусловлено высокой степенью благонравия.

3. Благонравие – самое ценное качество человека, благодаря которому проявляется сущность по настоящему мужественных людей. Если оно носит скорее формальный характер, ценность ее весьма ограничена или просто сомнительна. Напротив, для подлинного воина, благонравие — признак способности к самоограничению и развитию чувства тактичности и вежливости. В самом деле, лишь благонравие может обеспечить умение сочувствовать другим. Иначе говоря, она отражает человечность воина, т. е. уважение к силе или слабости противника.

Следует знать, что сутью Пророчества Пророка Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха) является облагораживание наших нравов, сам Посланник Аллаха (мир ему и благословение Аллаха) в хадисе сказал: *«Воистину, я был ниспослан, для того, чтобы довести до совершенства высокие нравы»*. (Ас-Суюты). Этикет в своей наиболее возвышенной и сознательной форме переходит в благонравие. Обучение благонравия с детских лет позволяет дисциплинировать страсти (нафс, нэпсі) и делать общественные взаимоотношения не только возможными, но и приятными [5,41].

Той же самой цели служит этикет и в школе батыров Nomads batyrlar mektebi. Однако помимо этого этикет может способствовать возникновению в человеке чувств, соответствующих конкретным церемониалам и жестам. Действительно, в той же самой степени, в какой грубость, бесцеремонность, развязность и лень способствуют развитию вульгарности, корректное и уважительное отношение к другим способствует развитию возвышенности и благородства.

В принципе, доброта, скромность, уважение к окружающим, терпение, дружелюбие, искренность и характеризуют суть благого нрава. Подобные состояния духа могут проявляться практически через любые, даже самые незначительные действия.

Доброта – (мягкость или деликатность воина) уже одни эти слова пробуждают в нас благородные чувства. Это, прежде всего, уравновешенное твердым разумом чувство мужественного сострадания. Лишь наиболее мужественные способны проявлять подлинное сострадание. *«Своевременное и уместное умение прощать — украшение воина»*. Для доброго человека, сила имеет смысл лишь как средство защиты более слабого. В самом деле, человек физически или морально слабый всегда имеет право на защиту со стороны сильного (даже если речь идет о побежденном противнике). Пророк Мухаммад (да благословит его Аллах и приветствует) сказал: *«Кто лишит себя доброты, тот лишит себя благ»*. (Муслим, Абу-Дауд). Таков истинный смысл силы, а равно и чести по-настоящему сильного. Уважение к чужой точке зрения, забота о том, чтобы не причинить другому ненужных страданий и боли, понуждают воина к развитию в себе такого качества, как скромность.

Скромность. Глубинные корни скромности таятся в искренности и отсутствии гордыни. Истинный смысл этих свойств прекрасно передан словами Пророка Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха): *«Господь внушил мне Божественным Откровением: «Будьте скромны! Пусть один не проявляет гордыню перед другим. И пусть один не притесняет другого»»* (Муслим). Подлинно скромный человек стремится не к самоуничижению, но к предельно искренней и честной самооценке, основанной на истине и справедливости. Каким бы ни было понятным желание людей быть любимыми и уважаемыми, оно имеет право на существование лишь у тех, кто его достоин. Подобное

желание нормально лишь для тех, кто обладает реальным внутренним достоинством. Таким образом, воспитание скромности начинается, прежде всего, с осознания нескромности желания убеждать и себя, и других в наличии у себя достоинств, которых на самом деле не существует.

Далее следует сосредоточить свое внимание на присущих недостатках, не впадая в болезненное самоуничижение, но напрягая всю свою волю для решительного преобразования своего «Я». Кроме того, важно оценить достоинства других людей, независимо от того, являются ли они твоими друзьями или врагами, ибо учиться хорошему никогда не зазорно. Особое внимание следует проявлять к личности наставника, чему бы он тебя ни обучал, ибо восхищение, благодарность и доверие порождают подлинное смирение и уважение. Это еще один краеугольный камень благонравия, без которого невозможны человеческие взаимоотношения.

Уважение. Отсутствие скромности исключает уважение, без уважения не может быть доверия, но без доверия невозможно ни учить, ни учиться чему-либо. Пророк Мухаммад (да благословит его Аллах и приветствует) сказал: *«Не относится к нам тот, кто не жалеет младших среди нас и не оказывает уважения старшим»*. (Абу Дауд, ат-Тирмизи). Современным учителем может быть назван тот, кто умеет обращаться посредством словесных элементов к уму и памяти слушателя. Слушающий учителя ради обучения определенной науке может быть назван учеником. Ясно, что любая наука может быть со временем забыта, ибо отношения учитель - ученик носят поверхностный характер. Совсем иначе обстоит дело с обучением, требующим полного физического, психологического, морального и духовного перерождения слушателя. Подобное обучение уже имеет характер познания, и тот, кто осуществляет и направляет подобное преобразование, достоин звания наставника, а тот, кто соглашается на подобное обучение, смиряясь с наложенной на него дисциплиной ради желаемого преобразования, может называться учеником. В общечеловеческом масштабе взаимоотношения учитель - ученик являются наивысшими. Как гласит казахская народная мудрость, *«Ұстазға қарап шәкірт өседі»*.

Характерные для нашей жизни «молодежные бунты» объясняются тем, что молодежь ищет учителей жизни, находя вместо них фальшивых кумиров. В этом смысле боевое искусство NOMAD является, прежде всего, школой жизни. Школа батыров Nomads batyrlar mektebi – это школа всестороннего формирования личности, позволяющая воспитать учеников, сильных духом и телом, истинных патриотов своей страны и средством подобного формирования являются духовно-нравственные ценности, объединившие в себе древние воинские традиции кочевников Евразии и образы современного мира. Но, чтобы достичь желаемой цели, пройдя через все испытания жизненных и духовных дисциплин, необходим, прежде всего, настоящий наставник, перед которым можно сделать свободный выбор, заняв положение ученика. Именно добровольность выбора позволяет преодолеть суровость дисциплины, иначе говоря, «величайшая свобода расцветает на вершине пирамиды жесткой иерархии».

Не следует забывать и о том, что наставник по боевому искусству NOMAD есть, прежде всего, ученик своего наставника. Он претерпел соответствующее физическое, психологическое и духовное перерождение и лишь потому способен передать свой опыт другим. Именно это позволяет ему без всякой ложной скромности взять на себя ответственность за преобразование своего ученика. Наставник должен служить ученику примером не только в технических, но и в этических и духовных аспектах. Все это требует от него не только мужества, но и доброжелательности по отношению к ученику, представляющего собой уважение настоящего наставника к «будущему наставнику». Это и есть основа взаимного уважения не только ученика и наставника, но и всех занимающихся в школе батыров, свидетельствующая о наличии у всех занимающихся постоянно бодрствующего сознания. Обладатели мастерских степеней должны с уважением относиться к новичкам, ибо стремление унижить младшего по возрасту или умению их

попросту недостойно. Любую ситуацию можно улучшить не «указанием на недостающее», но его привнесением.

Право на критику в школе батыров имеет лишь наставник, но даже он должен это делать с учетом меры, приличия и с сохранением терпения. Способность уважать других основана на умении подниматься над чисто человеческими проявлениями слабости и носит название «терпение».

Терпение (Сабыр). Пророк Мухаммад (мир ему и благословение Аллаха) сказал: *«Знай: то, что миновало, не должно было с тобой случиться, а то, что случилось с тобой, не должно было тебя миновать. И знай, что нет победы без терпения, находки без потери, облегчения без трудностей»* (ат-Тирмизи). Поэтому позволить своим негативным чувствам проявиться в словах, выражении лица или жестах есть для воина Великой Степи, прежде всего, отсутствие подлинной силы. С точки зрения поверхностного наблюдателя, может показаться, что подобные нравы свидетельствуют о равнодушии. Но, на самом деле, не находя себе внешнего выражения, его нафс и эмоции лишь обретают большую силу, одновременно утончаясь и облагораживаясь [5,22].

Просто чувства настоящего воина оскорбляет публичное выставление напоказ своих слабостей. Умение сдерживать чувства и нафс есть средство накопления огромной энергии. Разумеется, подобная накопленная энергия может находить себе выход в действии, но наиболее благородным ее выражением считается спорт. Подобная внутренняя структура и является зрелым плодом культуры школы батыров. Взаимопонимание между членами сообщества, испытывающими одни и те же радости и переживания, одушевленными одними и теми же надеждами, служит источником дружелюбия.

Дружелюбие. Пророк Мухаммад (да благословит его Аллах и приветствует) сказал: *«Человек [перенимает] веру своего халиля, и пусть каждый из вас посмотрит, кто является его халилем (посмотрит, с кем он водит дружбу)»*. (Абу Дауд, ат-Тирмизи). Иными словами, референтная группа для учеников – школа батыров.

Дружелюбие для ученика является одним из самых чистых человеческих чувств, проявляемых в отношении к более слабому или менее знающему, эта дружба меняет название, превращаясь в доброжелательность, которая представляет собой обмен духовным содержанием между равными и достойными. Обе они, однако, равно конструктивны, создавая климат, благоприятствующий развитию любого человека. Будучи очищенной от нафса, дружелюбие соответствует одной из наиболее альтруистических форм любви. Основываясь на взаимном понимании, уважении и доверии, она создает условия для наиболее возвышенного человеческого общения. Следует отметить, однако, что нередко свойственные нам проявления благонравия могут вступать в противоречие со специфическим для каждого из нас пониманием истины и необходимости соблюдения приличий. Традиционное же понимание дружелюбия отдает предпочтение соблюдению приличий. В большинстве случаев мы делаем то же самое. Что же касается настоящего батыра, то основой его жизни служат только верность истине и искренность.

Искренность – это верность истине, честность. Умар ибн аль-Хаттаб да будет доволен им Аллах, сказал: *«Я слышал, как посланник Аллаха, да благословит его Аллах и приветствует, говорил: «Поистине, дела (оцениваются) только по намерениям»*. (аль-Бухари, Муслим). Если помыслы ученика чисты и бескорыстны, то он обязательно добьется того к чему он стремится. В Исламе ложь и двуличность относятся к проявлениям трусости [5,11].

«Слово настоящего батыра» является вполне достаточной гарантией. То, что данное батыром обещание будет выполнено, не должно подлежать никакому сомнению, как гласит казахская народная пословица, *«Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені. Хан екі сөйлесе қатын»*. Стремление скрыть свои физические и моральные страдания отражает заботу оградить окружающих от ненужного беспокойства. Понятно, однако, что отличить подобную заботу по отношению к окружающим от элементарной неискренности не всегда бывает легко. Здесь главное - стремление всегда оставаться в согласии с самим собой, употребляя

на это всю свою искренность. Таким образом, искренность является отражением верности истине, которая является отражением благонравия во взаимоотношениях с отдельными людьми и с обществом в целом. Можно сказать, что в основе искренности и порядочности лежит, прежде всего, мужество, а также потребность в ясности, чистоте, гармонии и цельности. Все, нарушающее это состояние является бесчестным. Лживость и коварство являются для истинного воина недостойной трусостью, что-то вроде «пробоины в панцире души» или трещины в мече воина. Однако фундаментальнейшим критерием истинности и искренности батыра является его справедливость.

Справедливость. Если какое-либо действие или жизненная позиция в целом основаны на личной выгоде, они несомненно запятнаны эгоизмом и стремлением к попиранию чужих прав. Но в подобном случае они уже не соответствуют истине, если иметь в виду ту реальность, которая превосходит границы нашего маленького «Я». Как приводится в Коране (4:135) *«О те, которые уверовали! Свидетельствуя перед Аллахом, отстаивайте справедливость, если даже свидетельство будет против вас самих, или против родителей, или против близких родственников. Будет ли он богатым или неимущим, Аллах ближе к ним обоим. Не потакайте желаниям, чтобы не отступить от справедливости. Если же вы скривите или уклонитесь, то ведь Аллах ведает о том, что вы совершаете».*

Дело в том, что попирание чужих прав, а также гипертрофированная любовь к своему телу или материальным благам искажает наше видение реальности. Избавиться от всего этого можно лишь посредством развития таких качеств, как богобоязненность, искренность, скромность, мужество, доброта, дружелюбие, признательность и честность. Отдаваясь целиком служению истине, мы не оставляем в своей душе места ни для чего иного. Душа подобного человека уже не подвластна несправедливости.

Коран гласит *«О те, которые уверовали! Будьте стойки ради Аллаха, свидетельствуя беспристрастно, и пусть ненависть людей не подтолкнет вас к несправедливости. Будьте справедливы, ибо это ближе к богобоязненности. Бойтесь Аллаха, ведь Аллах ведает о том, что вы совершаете».* (5:8). Истинный батыр служит, прежде всего, делу развития и поддержания справедливости ко всему.

4. *Честь.* Готовность к самопожертвованию ради истинных ценностей появляется исключительно за счет присущих батыру ценностей внутреннего порядка: благородства своего духа и достоинства своего состояния. Развитие чувства чести и отражает реальность подобного духовного существования. Эта «высшая жизнь» закладывает основы нашего бессмертного «Я», ибо все остальное, кроме Создателя — смертно. Малейшее отклонение от подобного состояния вызывает острое чувство стыда, ибо, нарушая правила воинского поведения, батыр ставит на карту свою честь и подвергает смертельной опасности свою внутреннюю жизнь. Следовательно, ощущение бесчестности поступка есть мощный стимул исправления ошибок в своем поведении. Необходимо детям с самых малых лет прививать обостренное чувство чести, и пример в этом им должен показывать наставник, доказывающий, если это нужно, ценой собственной жизни, что честь превышает всего. И это совершенно верно, ибо какой смысл может иметь жизнь человека, не уважающего самого себя? Компромисс со своей совестью, впоследствии приводит к печальным последствиям и разрушает чувство собственного достоинства, без которого не может существовать истинный батыр, для которого смерть лучше, чем позор.

Боязнь позора представляет собой почву, где произрастают все добродетели, благой нрав и хорошие манеры. Однако, будучи неправильно понятым, чувство чести может легко вырождаться в гордыню. Отстаивающие свою честь и достоинство батыры не идут на сделки со своей совестью и если возникнет ситуация, что честь может быть восстановлена лишь кровью того, кто на нее покусился, то поступят так не колеблясь. Как гласит казахская народная поговорка, *«Кек жоқ жерде, тек жоқ».*

Честь должна составлять глубочайшую внутреннюю основу человека, а не его «парадные украшения». В этом смысле мирская слава и людское одобрение не имеет к ней никакого отношения.

В практическом плане честь связана, прежде всего, с верностью истине, друзьям, своему слову, идеалу. Вот почему верность долгу считается одним из краеугольных камней духовно-нравственных ценностей.

5. *Верность долгу.* В средние века батыры и народ были связаны друг с другом долгом верности и лояльности. Даже в наши дни приносится клятва верности народу РК, воплощающим понятие Родины. Воспитанники Nomads batyrlar mektebi приносят присягу верности и преданности своей Родине, обязуясь защищать ее до конца и пожертвовать за нее своей жизнью.

Для боевого искусства NOMAD все это имеет интерес с точки зрения патриотического воспитания по развитию у подрастающего поколения чувства верности и преданности Отчизне.

Девиз боевого искусства NOMAD: *«Отанды сүй, халықты құрметте, намысыңды берме!!!»*

Независимо от конкретного объекта верности и преданности всем им присуще нечто общее: готовность пожертвовать своей жизнью за нечто, превосходящее границы отдельного маленького «Я». Живущий исключительно ради себя или ради каких-то материальных благ существует в плоскости более низкого порядка, теряя все, что он имеет, с наступлением смерти. Для батыра конкретной формой идеала, которому он поклоняется, является верность истине, питающая и поддерживающая его жизнь. Она-то и представляет основу чувства долга. В этом смысле боевое искусство NOMAD подобно острому мечу, ибо его практику постоянно приходится разрубать с его помощью сложные узлы жизни, выбирая между несколькими видами долга наивысший.

Самопожертвование подразумевает готовность пожертвовать своей жизнью ради идеала, а также является одной из важнейших составляющих верности долгу, без которой невозможны взаимоотношения между учеником и наставником.

Итак, на определенной ступени своего развития ученик должен обрести богобоязненность, мужество, благонравие, честь и верность долгу. Эти пять духовно-нравственных принципов отождествляют собой комплекс вооружения казахского воина кочевника, состоящего из традиционного набора боевых средств, известного в народе как «Бес қару» - пять предметов холодного оружия батыра: Лук (садак), сабля (қылыш), копье (найза), топор (айбалта), булава (күрзі). Отсутствие хотя бы одного из этих принципов разрушает всю внутреннюю структуру духовности в целом, так же как и отсутствие одного из этих оружий у воина Великой Степи могло обернуться для него поражением в бою.

«Патриотизм, национальные традиции и культура – духовный фундамент нации». Чтобы защитить себя от внешней духовной экспансии, казахам необходимо быть патриотами своей страны.

Такие идеологические ценности национальной идеи отражают основы философии боевого искусства NOMAD, задачей которой в условиях Нового Казахстана является возрождение воинских традиций кочевников Евразии для патриотического воспитания подрастающего поколения Республики Казахстан на основе обучения боевому искусству NOMAD. Исполнение данной задачи является делом государственной важности.

Список литературы:

- 1 Мұрат А.С., Шардарбеков Б.М., Байтүгелов Б.О., Каладинов О.И. Nomad ulttyq jaууngerlik onerі. Batyrlar mektebi. – Шымкент, 2019.
- 2 Мұрат А.С. Горд и силен мой казахский народ. – Шымкент, 2020. - 246 с.
- 3 Сатанов А. История Казахстана. Учебник-тест. Шың кітап. - Алматы, 2015. – 409 с.
- 4 Байпақов К.М., Барақбаев А.Ж. Көшпенділердің ұлы шайқастары. «Аруна» баспасы. - Алматы, 2011. - 192 б.
- 5 Имам Нәуәуи. Хадистер жинағы. – Алматы, 2016. - 656 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Özet: Toplumumuzun modern gelişim dönemi, derin ekonomik ve sosyal dönüşümlerle karakterizedir. Bu nedenle, eğitim sürecini toplumun sürekli değişen taleplerine yöneltme ihtiyacı, şu anda diğer insanlarla işbirliği yapmaya hazır olmanın oluşumu konusunda şüphe yoktur. Bununla birlikte, toplumun kapsamlı bilgiye sahip iletişimsel insanlara olan ihtiyacı her geçen gün artsa da, modern okul, yerleşik eğitim biçimleri ve yöntemleri ile, okul çocuklarının iletişimsel becerilerinin oluşumunu yeterince etkileyememektedir.

Summary: The current period of development of our society is characterized by deep economic and social transformations. Therefore, the need to direct the educational process to the ever-changing requirements of society, to the formation of readiness for cooperation with other people, is not in doubt at present. However, although the society's need for communicative people with comprehensive knowledge is increasing day by day, the modern school with its set of established forms and teaching methods is unable to adequately influence the formation of communicative skills of schoolchildren.

Педагогикалық қарым-қатынас мектеп оқушыларын тәрбиелеудің маңызды құралы ретінде өте өзекті болып табылады. Қарым-қатынас- ақпараттың маңызды көзі ғана емес. Бұл оқушының алатын білімдерін қабылдауға, атап айтқанда, мектептің оқу-тәрбие процесінде, бұқаралық коммуникация құралдары айтарлықтай әсер етеді. Сонымен қатар, қарым-қатынас баланың кез-келген әдебиеттен алынған білімге деген қызығушылығын анықтайды. Қарым-қатынас-өсіп келе жатқан баланың танымдық қызығушылықтарының пайда болуының, қалыптасуының, дамуының және нығаюының маңызды факторларының бірі. Бұл, әсіресе, құрдастарымен қарым-қатынасқа түсуіне қатысты, оның барысында бала өзінің қызығушылығын көрсетеді және құрдастарының түсінушілігімен кездестіру арқылы өзінің де бейімділігі артады.

Кіші мектеп жасының басталуы баланың мектепке барған сәтімен анықталады. Бастауыш мектеп жасында оқу кезеңімен сәйкес келетін бастауыш мектеп жасы қазіргі уақытта 6 жастан бастап 11 жасқа дейін белгіленген.

Бұл кезеңде мектепте жүйелі білім беру мүмкіндігін қамтамасыз ететін баланың одан әрі физикалық және психофизиологиялық дамуы да жүзеге асады. Кіші студенттердің зейіні бірден тез аударылады.

Кіші мектепте баланың психикалық дамуы барысында елеулі өзгерістер болады: танымдық сферасы сапалы түрленеді, тұлға қалыптасады, құрдас-жолдастарымен және ересектермен қарым-қатынастың күрделі жүйесі қалыптасады.

Бастауыш мектепте оқушының оқу әрекеті жетекші әрекеттерге айналады. Осы жас кезеңінде балалардың психикасында болып жатқан маңызды өзгерістерді анықтайды десек болады.

Мектепке барған алғашқы күндерден бастап оқушы құрдастарымен және мұғаліммен тұлғааралық қарым-қатынас үдерісіне қосылады. Бүкіл бастауыш мектеп жасындағы оқушылар бұл әрекеттестік дамудың белгілі бір динамикасы мен заңдылығына ие болады. Сыныпта мұғалім мектеп жасындағы баламен араласады. Мұғалім, әдетте, материалды бүкіл сыныпқа түсіндіреді, балаларға талаптармен, ескертулермен және т.б.

Кіші мектеп жасындағы бала мұғалімге эмоционалды түрде қатты тәуелді болады. Кіші оқушы ұстаздың сүйіспеншілігіне бөленгісі келеді, ата-анасының оған риза болғанын, сыныптастарының жақсы қарым-қатынаста болғанын қалайды. Ол ережелерді сақтауға ұмтыла бастайды, өйткені бұл оның міндеті, оған сабақ барысында үндемеу құқығын пайдалануға мүмкіндік береді. Мұғалімнің балалармен қарым-қатынас стилі олардың сабақ кезіндегі сыныптағы, ойын бөлмесіндегі және іс-әрекет пен ойын-сауық үшін бөлінген басқа да орындардағы тәртібін анықтайды.

Педагогикалық қарым-қатынас процесінде мұғалім балалармен тікелей және жанама қарым-қатынасты пайдаланады. Тікелей қарым-қатынас баламен оның мінез-құлқы мен қарым-қатынасына қатысты тікелей қарым-қатынасты білдіреді (түсіндіру, мақұлдау, сөгу және т.б.). Жанама қарым-қатынас басқа адамдар арқылы, бірлескен іс-әрекет пен мінез-құлықты тиісті ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады.

Қазірдің өзінде алты жасар мектеп оқушылары шартты түрде демократиялық және авторитарлық деп аталатын жалпы қарым-қатынас стильдерінің әртүрлі әсерлерін сезінеді. Демократиялық стиль балаларға ашық, достық қатынаспен, тыңдауға, көмектесуге, ұсыныс жасауға ұмтылумен сипатталады. Бұл стиль мұғалімге деген оң, сенімді қатынасты да тудыруы мүмкін, бұл маңызды. Ал ұстаздық мектеп оқушылары өзара түсіністік, достық қарым-қатынаста. Қарым-қатынастың авторитарлық стилі балаларға субъективті көзқараспен, қатаң таңдағыштықпен, эмоционалды сарандықпен сипатталады. Педагогтың үстемдік ұстанымы, балалардың жеке басына қатаң бағынуға ұмтылысы айқын көрінеді. Бұл стильмен мектеп оқушылары мұғалімнен алшақтайды, бұл эмоционалдық фонның салқындығы, сенімсіздік, психологиялық жақындық арқылы көрінеді. Мінез-құлықтың бұл стилін таңдаған мұғалімді оңай антипедагог деп атауға болады, өйткені ол баланың жеке басын бұзып, оны деформациялайды және оған орны толмас психологиялық зиян келтіреді.

Кіші оқушының эмоционалдық қарым-қатынас қажеттіліктері негізінен ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынаста жүзеге асады. Ересектермен қарым-қатынас мазмұны балалар өмірінің барлық салаларын қамтиды. Ересектермен қарым-қатынас құрдастарымен немесе үлкендермен қақтығыстарды шешу жағдайларында да пайда болады. Бұл жағдайларда ересек адам атрибут немесе қорғаушы ретінде әрекет етеді. Ересектермен болған қарым-қатынас сипаты балалардың құрдастарымен қарым-қатынасына шешуші әсер етеді. Ересектермен қарым-қатынаста жақсы болу балаға қосымша сенімділік береді және құрдастарымен қарым-қатынастың табысты болуын қамтамасыз етеді.

Кіші мектеп оқушысы – бұл коммуникативті дағдыларды белсенді меңгерген адам деп қарастыра аламыз. Осы кезеңде достық байланысы қарқынды түрде орнатылады. Құрдастарымен әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын меңгеру және достық қарым-қатынас жасау осы жас кезеңінде маңызды даму міндеттерінің бірі болып табылады.

Бала 9 бен 10 жастарында сыныптастарының бірімен достық қарым-қатынас орнатады. Бұл баланың құрдасымен тығыз әлеуметтік байланыс орната алатынын, ұзақ уақыт қарым-қатынасты сақтай алатынын білдіреді, сонымен қатар онымен қарым-қатынас біреу үшін маңызды және қызықты екенін білдіреді. 5 пен 7 жастағы балалар үшін достар, ең алдымен, бала ойнайтын, басқаларға қарағанда жиі көретін адамдар. Дос таңдау, ең алдымен, сыртқы себептермен анықталады: балалар бір партада отырады, бір үйде тұрады. 8 бен 11 жас аралығында балалар өздеріне көмектесе алатын, өтініштеріне жауап беретін, қызығушылықтарымен бөлісе алатын адамдарды дос санайды. Өзара жанашырлық пен достықтың пайда болуы үшін мейірімділік, дербестік, өзіне деген сенімділік, адалдық сияқты тұлғалық қасиеттердің маңызы зор.

Сыныптағы жеке қарым-қатынас жүйесінде қолайсыз жағдайға ие болған мектеп оқушыларының бір тобының да кейбір ұқсас белгілері бар: мұндай балалар құрдастарымен қарым-қатынас жасауда қиынға соғады, ұрыс-керіс, олар ашушандық, ашушандық, каприз, дөрекілік сияқты көрінуі мүмкін. , және оқшауланған; көбінесе олар қулықпен, менмендікпен, сарандықпен ерекшеленеді; бұл балалардың көпшілігі немқұрайлы және тәртіпсіз.

Бастауыш мектеп жасының соңына қарай біршама өзгеріске ұшырайды. Бірінші орында әлеуметтік белсенділік және әлі де әдемі келбеті бар. Бұл жаста балалар үшін белгілі бір жеке қасиеттер де мәнге ие болады: тәуелсіздік, өзіне деген сенімділік, адалдық. Жасы ұлғайған сайын балалар құрдастары тобындағы өз ұстанымын түсінудің мәнін арттырады.

Ғалымдар қарым-қатынастағы қиындықтардың себептерін мыналар деп санайды: отбасындағы дисфункциялық қарым-қатынастар, олар тәрбиенің сәйкессіздігінен және сәйкес келмеуінен көрінеді. Сондай-ақ, себептер, олардың пікірінше, психофизиологиялық бұзылулар, соматикалық және тұқым қуалайтын аурулар болуы мүмкін. Көбінесе аурудың

белгісі - адамдармен байланысудан бас тарту, кез келген қарым-қатынастан аулақ болу, өзін-өзі ұстау, оқшаулану және пассивтілік. Мүмкін, агрессивтілікпен, ашуланшақтықпен, жанжалға бейімділікпен, кек алумен, ауырсынуды тудыруға деген ұмтылыспен жоғары қозудың көрінісі.

Бұл тұрғыда мектеп ұжымының рөлі ерекше маңызды болып табылады, ол құрдастарынан-сыныптастарынан, мұғалімдерден және мектеп әкімшілігінен тұрады. Дәл осы арқылы мектеп оқушысы адамдармен қарым-қатынас ережелерін игереді. Жеке тұлғаны қалыптастыру процесінде бұл тәжірибе эмпатияны дамытуға негіз бола алады, бұл балаға мұқият болу, адамдарға жанашырлық таныту, төзімділік, проблемалық жағдайларды сындарлы шешу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сироткин Л.Ю., Хузиахметов А.Н. Кіші мектеп оқушысы, оның дамуы мен тәрбиесі / Л.Ю.Сироткин; Барлығынан төмен ред. Доктор пед. ғылымдар, проф. Хузиахметова А.Н. – Казан, 1998. – 211 б.
2. Волков Б.С. Кіші мектеп жасындағы балалардың психологиясы / Б.С. Волков. - Мәскеу: Норус, 2016. - 348с.
3. Матюхина М.В. Кіші мектеп оқушысының психологиясы / М.В. Матюхина, Т.С. Михальчик, К.П. Патрина. – Мәскеу: Білім, 1976. – 210 б.
4. Зимняя.И.А. Педагогикалық психология. Алматы. 2006-480с
5. Майгаранова Ш., Иманбаева С.Т. Мектептегі тәрбие теориясы мен әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы. - 2009, - 260 бет.

**Мухатова М.С., Камзина А.А.
КазНУ им аль-Фараби
Алматы, Қазақстан**

К ВОПРОСУ ОБРАЗНОГО СТРОЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Özet: Bu makale, bir edebi eserin figüratif yapısını tartışmaktadır. Figüratif yapı, eserin ayrı bir parçası olmayıp, tek bir bütün oluşturmaya hizmet eden ve eserin fikir ve duygularını derinden aktarmaya hizmet eden unsurlardan biridir. Estetik bir kategori olarak figüratif yapı konusu, bir dizi farklı yönü içerir. Yazar ve kahraman arasındaki ilişki, sanatsal zamansal-mekansal sürekliliğin organizasyonu, figüratif diziler, kompozisyon stratejisi ve eserin tüm üslubu, figüratif yapısını oluşturur.

Anahtar kelimeler: figüratif yapı, edebi eser, içerik planı, anlatım planı, yazar ve okuyucu

Summary: This article discusses the figurative structure of a literary work. The figurative structure is not a separate part of the work, but is one of the elements that serves to create a single whole and deeply convey the ideas and emotions of the work. The issue of figurative structure as an aesthetic category includes a number of different aspects. The relationship between the author and the hero, the organization of the artistic temporal-spatial continuum, figurative series, the strategy of composition and the whole style of the work form its figurative structure.

Key words: figurative structure, literary work, content plan, expression plan, author and reader

В литературоведении рассматривают художественное произведение относительно его образного строя. Что представляет собой образный строй литературного произведения - выразить одним словом трудно, так как один образ сопряжен с другими образами, и они вместе составляют одно целое данного произведения.

В начале рассмотрим, что понимают под словом «образ». В литературно-энциклопедическом словаре термин «образ» объясняется как всеобщая категория художественного творчества; присущая искусству форма воспроизведения, истолкования и освоения жизни путём создания эстетически воздействующих объектов [1,365]. Под образом нередко понимается элемент или часть художественного целого, обыкновенно такой фрагмент, который обладает как бы самостоятельной жизнью и содержанием.

Под понятием «образ» в другом словаре понимается художественная – специфическая для искусства форма отражения действительности и выражения мыслей и чувств

художника[2,289]. Образ рождается в воображении художника, воплощается в создаваемом им произведении в той или иной материальной форме (пластической, звуковой, жестомимической, словесной) и воссоздается воображением воспринимающего искусства зрителя, читателя, слушателя.

Образный строй художественного произведения — это система использования и организации образов, символов, метафор и других литературных средств, которые используются для передачи смысла и создания эффекта у читателя или зрителя. Образный строй помогает автору выразить свои мысли и эмоции, а также создать особую атмосферу и настроение.

Образный строй может быть построен на различных принципах, таких как повторение, параллелизм, антитеза, ирония и т.д. В некоторых произведениях образный строй может быть очень ярким и заметным, в то время как в других он может быть более сдержанным и ненавязчивым.

Важно отметить, что образный строй не является отдельной частью произведения, а скорее является одним из элементов, который служит для создания единого целого и глубокой передачи идей и эмоций.

Так как в художественном произведении нас интересует эстетическая сущность образа, можно рассмотреть его в следующих аспектах:

- в семиотическом аспекте образ - это знак, средство смысловой коммуникации в культуре;

- в гносеологическом плане образ объясняет устройство мироздания, его законы, и в тоже время он факт идеального бытия, некий схематический объект. Образ - вымысел и стоит ближе всего к такому виду познающей мысли, как допущение. Образ не совпадает со своей вещественной основой, хотя узнается в ней и через нее;

- в онтологическом (относящемся к бытию человека) смысле образ – это изображение идеальных подобий мира, явление онтологических портретов. Он не только воплощает черты людей, преобразуя их в литературные персонажи. Образ исследует сознание человека, его психологию, менталитет, мир души.

- в эстетическом аспекте образ представляется целесообразным жизнеподобным организмом, в котором нет лишнего, случайного, механически служебного и который производит впечатление красоты именно в силу совершенного единства и конечной осмысленности своих частей, составляющая настоящую теорию образа.

В учении греческого мыслителя Аристотеля можно обнаружить зачатки образа «мимесиса», Аристотель пишет о свободном подражании художником жизни в её способности производить цельные, внутренне устроенные предметы и о связанном с этим эстетическое удовольствие.

Немецкий философ Гегель противопоставил художественный образ логическим моделям. По Гегелю, результатом понятийного мышления являются умозаключения, формулы. А образ в искусстве - это продукт исключительно творческого мышления [3,96].

Современные ученые тоже по-разному характеризуют образ как понятие. Например, М.Л. Гаспаров полагает, что образ – это всякий чувственно вообразимый предмет или лицо, т.е. в тексте это потенциально каждое существительное[4,14]. Теоретик литературы И.Ф. Волков дает несколько другое определение: «Художественный образ – это система конкретно-чувственных средств, воплощающая собой собственно художественное содержание» [5,105].

Образ в литературе – это форма воспроизведения, истолкования и освоения жизни путем создания эстетически воздействующих объектов. Под образом часто понимается часть художественного целого, обладающая как бы самостоятельной жизнью и содержанием.

В художественном тексте, который представляет собой план выражения литературного произведения, языковые средства служат не только способом отображения внеязыковой действительности, но и формой художественных образов. Те «приращения смысла», по В.В. Виноградову, которые языковые средства регулярно приобретают, функционируя в тексте, определяются как их семантикой, так и их связями друг с другом, эти связи обуславливают

многомерность и выразительность порождаемых ими художественных образов, также организованных в композиционном отношении [6,335].

Художественный анализ текста немыслим без рассмотрения его образов, их строя и, следовательно, тех языковых средств, которые служат их формой. «Структура словесного образа заключена в сложном соотношении слова как такового и слова как носителя художественной субстанции» [6,341], анализ текста поэтому не должен сводиться к регистрации тропов и их квалификации, к перечислению метафор или сравнений, вырванных из контекста, в центре внимания должна быть «жизнь» образа: его связи, развертывание в структуре текста, соотносительность с изображаемым в произведении миром и др.

Образный строй в художественном произведении - это организация образов, символов и мотивов, используемых автором для создания единого художественного образа. Образный строй может включать в себя сюжетные линии, персонажей, детали окружающего мира и другие элементы произведения, которые работают вместе, чтобы передать глубокий смысл и эмоциональный заряд.

Словесные образы в художественном тексте отображают ту или иную картину мира, преобразуя ее в соответствии с интенциями автора и обновляя восприятие читателя. Различные аспекты этой картины прежде всего находят отражение в чувственных образах: зрительных, звуковых, одоративных и т. д. Образные средства в этом случае прежде всего выполняют изобразительную функцию, служат для визуализации описания (повествования), создают художественную реальность в богатстве красок. Образные средства одного художественного текста могут вызывать ассоциации с другим текстом или прямо отсылать к нему, в результате смысл художественного произведения обогащается полностью или частично формируется посредством обращения к образной системе иного текста. Здесь понятие интертекст понимают как «текст в тексте», где соединение «своего» текста и «чужого» текста приводит к образованию «нового» текста. Термин интертекстуальность был введен в научный оборот Ю.Кристевой. Она определяет текст как пересечение и взаимодействие различных текстов и кодов, поглощающих и трансформирующих друг друга до неузнаваемости [7,446]. Р. Барт указывал, что «Всякий текст есть между-текст по отношению к какому-то другому тексту, но эту интертекстуальность не следует понимать так, что у текста есть какое-то происхождение; всякие поиски «источников» и «влияний» соответствуют мифу о филиации произведений, текст же образуется из анонимных, неуловимых и вместе с тем уже читанных цитат — из цитат без кавычек.» [8,78].

Как отмечает В.В.Савельева, «В художественном мире каждого писателя можно обнаружить свои особенности соотношения конкретных образов. Процесс прочтения, интерпретации и анализа художественного текста состоит во многом в обнаружении внешних и внутренних причинно-следственных связей, определяющих образный строй текста. Образы могут быть соотношены по сходству, по контрасту, могут взаимоотражать друг друга (принцип зеркала или двойничества), взаимозависеть друг от друга, взаимоподчиняться как «старший» «младшему» и, наоборот, — «младший» «старшему». При этом возможности соотношения образов в художественном мире практически безграничны, так что и на них распространяются возможности комбинаторики: ведь каждый образ может быть по-разному соотношен со всеми и, наоборот, все соотносены с каждым» [9,93].

При изучении любого художественного текста в процессе его анализа и интерпретации можно в той или иной мере подробно и глубоко рассмотреть образы пространства и времени. Отдельные пространственные формы, их соотносительность с временным позволяют организовать общую модель художественного текста и через анализ образов, форм и пространственной модели мира выходить к общей концепции автора.

Художественное произведение представляет собой сложный речевой жанр, структура которого определяется художественными коммуникациями. Учитывая диалогическую природу литературно-художественных произведений - «полифонию», на которую указывал М.М. Бахтин, можно сделать вывод - взаимодействие двух образов (образ автора и образ персонажа) определяет природу и составляет основу современного художественного текста.

В современных художественных текстах наметились тенденции изучения текста относительно процесса восприятия, а значит, - относительно реакции читателя на него. Как отмечает Л.В.Сафронова, «В рецептивной эстетике читателя уже стали изучать в качестве особо активной инстанции, противопоставленной автору, так как внутритекстовый, подразумеваемый, имплицитный автор может выступать в качестве одного из персонажей. А читатель, как и автор, может проецироваться в произведении, оставляя там следы своего присутствия» [10,13].

Образный строй также связан с авторством и intersubъектными отношениями. Повествование или нарратология — это акт коммуникации, в котором есть отправитель информации - нарратор, - и наличествует получатель информации, так как основная задача создания художественного текста - оказание воздействия на читателя. Но при создании текста автор формирует в своем воображении некий образ читателя, отличающийся от реального человека, читающего книгу, такой имплицитный читатель существует только в сознании автора.

Таким образом, мы видим, что понятие «образный строй» как эстетическая категория очень многосоставное, включает в себя целый ряд разных аспектов. Отношения автора и героя, организация художественного временно-пространственного континуума, образные ряды, стратегия композиции и весь стиль произведения, формируют его образный строй.

Список литературы

1. Краткая литературная энциклопедия. М., 1968. — Т. 5. ст. 363 - 369.
2. Эстетика: Словарь/Под общ. ред. А. А. Беляева и др. - М.: Политиздат, 1989. - 447 с.
3. Гегель. Лекции по эстетике. - Соч., т. XIII. С. 392
4. Гаспаров М.Л. Избранные труды. О стихах. М., 1997. Т.2. С. 9-20.
5. Волков И.Ф. Теория литературы. М., 1995. — 256 с.
6. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. - М., 1959 - . 656 с.
7. Кристева Ю. «Бахтин, слово, диалог и роман», Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с франц., сост., вступ. ст. Г.К. Косикова. - М.: ИГ Прогресс, 2000. — с. 427-457.
8. Барт. Р. От произведения к тексту (Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М.: "Прогресс", "Универс", 1994, Сс 72-130)
9. Савельева В.В. От художественного текста — к художественному миру. Теория. Методика. Практика». Учебно-методическое пособие. Под редакцией В.В.Савельевой. Алматы: «Фонд XXI век», 2000. — 252 с.
10. Сафронова Л.В. Автор и герой в постмодернистской прозе. - Санкт-Петербург, 2007. - 237 с.

Мынбаева А.П., Бесбаев М.

**Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан**

ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ БІРЛІГІНДЕГІ КОННОТАЦИЯ

Özet. Her milletin kültür, yaşam tarzı, örf adetleri ve bilinç sisteminde dinin ve onun temelinde oluşan dini kavramların çok önemli bir yeri vardır. Kazak halkının dini bilincinin oluşmasında İslamiyet'in, özellikle Hanefi mezhebinin rolü çok büyüktür. Makalede Kazakistan'daki sürgünlerin ıshan moll'un tarihi (1920-1950) inceleniyor.

Anahtar kelimeler: ıshan-moldara, Sovyet hükümeti, tarih, baskı.

Summary: In the culture, lifestyle, customs and consciousness system of every nation, religion and the religious concepts formed on its basis have a very important place. The role of Islam, especially the Hanafi sect, in the formation of the religious consciousness of the Kazakh people is very great.

The article examines Ishan Moll's history of deportations in Kazakhstan (1920-1950).

Key words: ıshan-moldara, Soviet government, history, repression.

Мақала Тіл мен мәдениет байланысын қарастырған зерттеуші Г.Смағұлова айтқандай, мәтінді танымдық және әлемнің тілдік бейнесі негізінде қарастыру қазіргі ғылыми парадигмада алдыңғы орынға шықты [1]. Қазіргі антропологиялық зерттеулерде адам тіл мен мәдениетті жалғастырып тұрғандықтан, осы екі ғылым саласын жақындастыруға мүмкіндік туды. Екі ғылым саласынан лингвомәдени және концепт мәселесін бөліп алып, оны тұлғаның мәдени-тілдік құзыреттілігін қалыптастыру құрауыштары ретінде қарастырамыз.

Осының негізінде тіл мен мәдениет бірлігіндегі дағдылар жүйесі ретінде төмендегі компоненттерін бөліп алдық:

- белгілі бір тілдің бірліктері арасындағы жүйелі қатынастар заңдарын игеру;
- ассоциативті-бейнелі функциясын анықтау; (концепт, символ, әлемнің тілдік бейнесі және т.б.);
- Эмоцияны тудыратын және жеке тұлғаны бағалауды ынталандыратын тілдік бірліктердің керек жиынтығын анықтау; (фрейм, ойсурет, сценарий);
- диахронды және синхронды мәндегі мәдени жүйелер (коннотация);
- мәдени және тілдік кодты мәтіннен таба білу және ажырату;
- маңызды мәдени тілдік бірліктерді қолдану.

Бұл аталғандар мәдени-тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың мәтін құрылымында көрініс табатын маңызды тетіктері болып табылады. Яғни Г. Смағұлованың «тіл мен мәдениеттің байланысы, сондай-ақ мәдениеттің концептілік өрісіне тілдің енуі» [1, б. 40] деген пікірі біздің филолог-мамандардың мәдени-тілдік құзыреттілік дағдыларын жүйелеуімізге септігін тигізіп тұр.

Мәдени-тілдік құзыреттілік тілдік және сөйлеу біліктіліктерімен тығыз байланысты: бір жағынан, лингвистикалық семантиканы игеру ойлаудың басқа да түрлерін сәтті дамытуға негізделіп, мәдени кеңістікке өзіндік «ену» болып табылады. Екінші жағынан, мәдени кеңістікке «ену» және қызмет ету тек мәдениеттің белгілі бір мәтіндерімен байланыс үдерісінде ғана мүмкін болмақ. Осы мән-мағыналардың өзара әрекетінің нәтижесі – мәдени мән-мағына, тәсіл және құралдарды тілде сақтау жүйесін қайта өңдеп, қалыптастыратын тілдік ойлау бөлігі; өзін және басқа тұлғаны түсіну және қабылдау қабілеті және мәтіндегі мәдени ақпаратты кодтау мен кодтамау жүйесі.

Мәдени-тілдік қабілеттердің өнімі когнитивті эталондар мен стильдер (А.М.Шахнарович), олардың негізінде тұлға өз санасында аксиологиялық жүйені, шындықтың жекелеген бөліктерінің біліктілігі критерийлерін құрастырады. Когнитивті эталондар коммуникативті стратегиялар мен тілдің таңбалары арқылы бекітіліп, бейнеледі.

Кез-келген этникалық тіл-бұл халықтың шынайы этникалық ерекшелігінің айнасы. Жаңа ғасырда тілді теориялық және танымдық процестерде үйрену қажет. Бұл бағыт тіл мен адам санасын біртұтас қарастыруға, сондай-ақ адам миының өнімі ретінде лингвистикалық білімді жан-жақты сипаттауға, күрделі ассоциативті-лингвистикалық құрылымдарға, рух пен ойдың Одағында жатқан нәрсені білдіретін жүйелерге негізделген. Адамзат қоршаған шындықты ғана емес, сонымен қатар әлемнің құбылыстарының алуан түрлілігін және олардың сапасын-сезімдер арқылы қасиеттерін игеріп қана қоймайды, сонымен қатар оған жауап береді және саналы және бейсаналық күйде көбейтуге және ақпаратты жаңа сапамен қайта құруға, өңдеу, жалпылау, елеу, бағалау, практикада қолдану және әлемнің лингвистикалық бейнесін құру, олардың жалпы идеясы. Когнитивті ғылым бағытталған негізгі ұғымдар - "ғаламның бейнелері", "ғаламның лингвистикалық бейнелері", "ғаламның модельдері" немесе когнитивті модельдер. Соңғы кезеңдерде семантикалық үшбұрыш мәселесіне тоқталудың негізгі тұжырымдары сөз мағынасын *таңба – сөз – ұғым (мағына)* аясында емес, кең ауқымда концептуалды білімді қамтитын құрылымды кескіндеуге ұмтылумен тығыз байланысты екені айтылып жүр.

Когнитивті тәсілде *мағына* лингвистикадағы сөз мазмұн сияқты білінбейді. Когнитивті семантикасында *оның мағынасы* – когнитивті модельдеудің ерекше көрінісі. Мағынасы концептіні құруға жағдай жасайды, ол табиғи тілде ақпараттық құрылым арқылы ойда кодталады және санада бекітіледі, мағына негізінде прототип, тілдің мазмұны жатады. Мағына

екіжақты қасиетке ие: бір жағынан, адам баласы білімнің көзі ретінде қоғамдық сананың құрушысы болып сипатталады, екінші жағынан – сананың нәтижесі. Адам сөз мағынасын білгенде нені біледі (түсінеді), мағынаның таңбалық, түсініктік жағы неге негізделеді, семантикалық жадтан, естен сөзді іздегенде қандай әрекеттер орындалады, қандай негізтіректер пайдаланылады деген мәселелер когнитивті семантикасы мәселелері болады. «Семантикалық талдау мен когнитивтік семантикадағы концептуалды талдаудың да осымен байланысты ерекшелігі бар. Концептуалды талдауды да концептік талдаумен шатыстыруға болмайды. Концепт құру концептуалды білім құрудың бір ғана тәсілі. Бұдан басқа фрейм, сценарий, гештальт құрылымдары т.б. когнитивтік құрылымдар бар» [2, б. 265].

Көркем мәтін мәдени құбылыс ретінде оның ерекшеліктерін түсіндіру процесінде де қарастырылады. Мұндағы мәселе мынада: мәтінге түсініктеме беру кезінде автордың дүниетанымын, автордың шығармашылығын, оның әдебиеттегі орнын, автордың сөздерін, автордың ойларын анықтайтын оқиғалар мен идеяларға сүйене отырып, әдетте жазылған көркем мәтіннің көлемі мен тереңдігін елемеуге болмайтынын дәлелдейді, осылайша оның интерпретациясының рөлін көрсетеді. - Муссе: "ақын - ақынның ұлы өлеңі ақынның өз ойларынан екі-үш есе үлкен ойлардан тұрады. Оқырманның міндеті-бұл жетіспейтін ойды жеткізу, қажет болған жағдайда оны көркемдік ойлаумен, талғаммен толықтыру " [3]. Сонымен қатар, мәтінді түсіндіру коннотацияның мәдени компонентімен анықталады. Нәтижесінде алушының мәтінді тану, түсіну, түсіндіру және мәтіннің мәдени мағынасын қабылдау қабілеті алушының мәдени біліміне, мәдени коннотацияны түсіну қабілетіне байланысты. Ал мәтіннен коннотациялық ерекшеліктерін табу да филолог-маманның мәдени-тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың бір компоненті ретінде сипатталады. Мәдени-тілдік құзыреттілікте тілдік бірлікті ассоциативті-бейнелі мотивацияланған мағыналық құрылымын, яғни мәдени коннотацияларды қарастыру жатыр.

Коннотация бұл «connotation» – қосымша мағына деген латын тілінен алынған термин. А. Хабиева көркем мәтін тілінен мәдени коннотацияларды мәдени-тілдік таным тұрғысынан қарастырады. Мысалы, М.Өтемісұлы шығармаларында кездесетін билер мен жер-су аттары коннотаттық бірліктерге жатады. «Кет-Бұғадай билерден, Ақыл сұрар күн қайда?» – деген риторикалық сұрақ түрінде келетін өлеңінде Кет-Бұға биді айтып тұрғаны белгілі. Ал бидің өмір сүрген заманы туралы зерттеушілердің айтуына қарағанда, *Кет-Бұға* – XIII ғасырда ғұмыр кешкен тарихи адам, атақты би. «Көне түркі тілінде «Кед» (кет, келі, кез) – күшті, мықты. «Бұғы» - бұға, бұқа, бүке – батыр, күшті адам, бөгу – дана, данышпан деген ұғым береді» [4]. Академик Р. Сыздықова өз жұмысында зерттеуші "сөздер айтады" деп жазды. Сейдімбековтің сөздерін келтіре отырып, біз мұндай сөздердің Доспамбет жырау тілінен сақталғанын растаймыз. Біздің ойымызша, бұл доспамбет жырау мен Махамбет ақынның өлеңдеріндегі бейнелі сөз тіркесі тек өзінің сыртқы түрімен үндес. Бұл әрекетке енгізілген ойлар мен мағыналар әртүрлі. XV ғасырда доспамбет жырау: «Кет-Бұға құрылысшылар, кеңес сұрайтын күн қайда?» Оның себептері бар шығар. Махамбет ақынның 3 ғасырға дейін айтқаны тек лингвистикалық факторлармен ғана емес, сонымен қатар тарихи, әлеуметтік жағдайлармен, объективті шындықпен де дәлелденуі керек. Ақынның айтуынша, Кет-Бұғы адамның шын аты емес. Бұл әдеттегі көрініс. "Кет-Бұғадай дай билер" - бұл елдің әдет-ғұрпын, шешендігі мен даналығын жақсы білгені үшін танылған хандар кезінде өмір сүргендерді салыстыру. Нақтырақ «*Кет-Бұғадай билерден, Ақыл сұрар күн қайда?*» деген қайталаулардың келуі, біріншіден, мәтін шырайын берсе, екіншіден коннотаттық мағынаны береді. Ал коннотаттық мағынаны ашу мәтіннің лингвомәдени сипатын ашумен қатар жүреді.

Сонымен қатар мәдени-тілдік құзыреттілікті қалыптастырудағы құрауыштардың бірі ретінде символды алуымыз, оның кең мағынасында таңбалық бірлікте берілуінде. Себебі, символ әдебиетте де, тілде де бір қиылыста тоғысады. Бұлай дейтініміз, А. Байтұрсынов пен Қ. Жұмалиевтің пікірлерінің сәйкес келуінде. Екі ғалым да символдың өрісі кең (А. Байтұрсынов – ұлғайған, Қ. Жұмалиев – кеңейтілген) екенін айтады. Бұлай дейтініміз, символдың өрістік белдеуінде метафора да, теңеу де, аллегория да, метонимия да, бір сөзбен

айтқанда, тілдік бейнелеуіштік құралдары сыйып кетеді. Осы ретте символдың өзіне тән ерекшеліктерін санамалап кетсек:

- сөз символ болу үшін көркем мәтінде орын алады;
- символда көркем-образды тұлғаның болуы;
- символ нақты элемент болғанмен, нысаны – абстрактілі;
- уәжділігі.

Қазақ лингвистикасында А. Байтұрсынов пен К. қазақ тіл білімі негізін қалаушы Жұбановтың жұмысындағы мәтін туралы алғашқы ойлармен кездеседі. "Біздің ойымызша, ғалым А. Байтұрсынұлы мәтінді "құраушы сөз" деп атады, оған сөйлеудің бірлігі қатысты. А. Байтұрсынұлы шығарманың тақырыптардан тұратынын, ал мәтіннің (жұмыстың) мазмұны үш мүшеден: аннотациялардан, түйіндемелерден және қорытындылардан тұратынын атап өтті. Ол сондай-ақ алғашқылардың бірі болып мәтін бірлескен іс-әрекеттерді құруға негіз болады және сөйлеушінің ойлары басқа нәрсеге бағытталған деп айтты". Көркем мәтінді мәдениеттің бірлігі ретінде зерттеудің проблемаларын бейнелейтін қазіргі зерттеушілер Н. С. Болотнова, мәтін мен мәдениетті үйлестіре отырып, мәтінді мәдениеттің бірлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін функциялардың атаулары: "антропоцентристік ("мәдениетті жасаушы адам және оның басты жасампаз әлемі"), интерактивті сипат белсенділік сезімі (мәдени әлемге белсенділік реакциясы ретінде қарастырылады (В. А. Маслова), мәтін бірінші коммуникативті қызметтің және екінші коммуникативті қызметтің нәтижесі болып табылады (мысалы, В. Сидоров), символизм (Жай М. Лотман мәдениетті "символдық әлем" деп санайды, мәтіндер, әсіресе көркем мәтіндер символдық, символизм - бұл өмір сүру тәртібі және мәдениеттің жалпыланған түрі (Л.А.).В. Лебедев), функционалдық қауымдастық (мәдениет функцияларына ақпарат, бейімделу, байланыс, реттеу, нормалар, бағалау, интеграция, әлеуметтену және т.б. жатады). Функция (В. А. Маслова, Е. В. Сидоров), қалыпты (мәдениет-бұл "адамдардың өмірін анықтайтын нормалар мен ережелер жиынтығы, өмір сүру бағдарламалары" (В.Н.Сағатовский), ал мәтін әртүрлі нормаларды ескере отырып құрастырылған: лингвистикалық, мәтіндік). Кейбір ғалымдар мәдени мәтіннің санаттағы қауымдастықтың белгілі бір белгілері, жеке ерекшеліктері, ортақ идеялары мен стильдері бар деп санайды. Біз мәтінді не үшін айттық, себебі көркем мәтіннен алынатын объектілердің қосымша мағынасын табу басты мәселе болмақ. Ал метатілдегі коннотацияны айқындау ана тіліміздің өркендеуі мен жаңа мағынада тіл бірліктерінің зерттелуіне алып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Смағұлова Г. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы: Триумф «Т», 2007. – 152 б.
- 2 Қасым Б. Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі. – Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. – 371 б.
- 3 Н.С.Болотнова Художественный текст как единица культуры и проблема его изучения // Культурологический подход: его реализация в школьном и вузовском курсах русского языка. Доклады и тезисы докладов участников Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения академика А.В. Текучева. – М.: МПГУ, 2003. – С. 57-64.
- 4 «Махамбет» энциклопедиясы – Алматы: Өлке, 2004. – 610 б.

Мырзабек Б.М., Мамбетова М.К.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан,

МӘТІН АДАПТАЦИЯСЫНЫҢ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЗЕРТТЕЛУІ

Özet: Bu makale, dilbilimde geniş yer bulan metinsel uyarlama ile birlikte, söylemler arası uyarlama, dil-kültür uyarlaması, pragmatik uyarlama ve çeviri uyarlaması alanları üzerinden alanın genişletilmesi sorununu incelemektedir. Sadece kurmaca metinler değil, çok özel metinler de uyarlama kapsamına girmektedir. Buna göre, uyarlanmış bir metnin spesifik özelliklerini inceleme ihtiyacı giderek daha önemli

hale gelmiştir. Bu bilimsel soruna duyulan ilgi, bir metnin yeni, değiştirilmiş eserler halinde nasıl yeniden düzenleneceğini ve yeni okuyucu grupları için nasıl tanımlanacağını öğrenmeye yönelik pratik ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Metin uyarlama, elde edilmesi zor alanlarda bilgi edinmeyle ilgili bazı özel alanları etkileyen bir metnin dönüşümüdür. Bu, üstlenilen araştırmanın alaka düzeyini belirlemiştir. Bu alanlardan biri, uyarlamanın metinlerin dilsel olarak basitleştirilmesiyle ilgili olduğu yabancı dil çalışmalarıdır.

Anahtar kelimeler: metin, metin dilbilimi, dilbilim, adaptasyon

Abstract: This article examines the problem of expanding the field through the fields of interdiscursive adaptation, linguocultural adaptation, pragmatic adaptation, and translational adaptation, with textual adaptation being widely covered in linguistics. Not only fiction texts, but also highly specialized texts fall under adaptation. Accordingly, the fact that the need to study the specific properties of an adapted text has become increasingly relevant. Interest in this scientific problem stems from the practical need to learn how to rearrange a text into new, changed works and define it for new groups of readers. Text adaptation is the transformation of a text that affects some specific areas related to obtaining information in areas that are difficult to obtain. This has determined the relevance of the research undertaken. One such area is the study of foreign languages, where adaptation is related to linguistic simplification of texts.

Key words: text, text linguistics, linguistics, adaptation

Елімізде болып жатқан әртүрлі бағыттағы өзгерістер егеменді еліміздің бүгінгі таңда білім беру жүйесін дамытуда біршама табыстарға қол жеткізуде.

Қазіргі кезеңдегі ғылым мен техниканың даму қарқыны өте жылдам, осы негізде адамзат баласының талғамы тек қажет ақпараттарды қабылдауы керек. Жаһандану заманында толастаған ақпараттардың көптігі білім беру саласында жаңа технологиялық әдістерді енгізуге ықпал етуде.

Мәтін гуманитарлық ғылымдардағы зерттеу нысаны ретінде қарастырып келе жатқандығы өзектілігін арттыруда. Мәтіндерді зерттеудің лингвистикалық аспектісі (айырмашылығы текстология, әдебиеттану, деректану, стилистика және т.б.) мәтіндік шығармалардың мәртебесін, таксономиясын, мәтіндерді құрудың лингвистикалық бірліктерін, олардың мазмұны мен коммуникативті әлеуетінің құрылымын анықтаумен байланысты. Қазіргі таңда мәтін лингвистикасы жаңару мен даму кезеңін өткеруде. 80-90 жылдардағы мәтіндік категорияларға, сөйлеу жұмыстарының бірліктері мен типологиясына деген қызығушылықтың біршама төмендеуінен әсерінен мәтіннің грамматикасы мен семантикасына қатысты XX ғасырдың ортасында қол жеткізілген осы саладағы жетістіктерге қайта оралып, өңдеу жұмыстары жүргізілді. Батыс зерттеу дәстүріндегі шығармалардың прагматика заңдары, коммуникативті табиғаты және дискурсивті жұмыс жағдайлары туралы біліммен байытылған мәтін теориясы түсіндірме ғылымының мәртебесіне ие болды.

Жаңа ғасырдағы мәтін ғылымының мәртебесі мен даму перспективалары туралы, жаңа зерттеу жағдайында мыналарды есте ұстаған жөн.

Мәтін лингвистикасының қалыптасуы мен дамуы оның объектісінің мәні туралы пікірталастармен қатар жүрді.

Ғалымдар мәтін лингвистикасының мәселелерімен айналыса отырып, тіл мен сөйлеудің, тіл мен сананың, тіл мен қоғамның, тіл мен мәдениеттің, тіл мен адамның іс-әрекетінің өзара әрекеттесуі сияқты іргелі міндеттерге қатысты қазіргі теориялық тіл білімінің өзекті мәселелерін қарастырып келеді. Талдаудың мәтіндік деңгейінде сөйлеуді жүзеге асырудың ауызша және жазбаша нысандарының ерекшеліктері туралы, лингвистикалық бірліктердің синтагматикалық және парадигматикалық ұйымдастырылуы туралы, олардың символдық табиғаты туралы, олардың семантикасының интегралды және дифференциалды белгілерін қарастыруды жан-жақты талқылап, талдауда. Лингвистикалық бірліктердің ішкі формасы мәтін лингвистикасын зерттеуде қарқында жұмыс нәтижесінің басты көрсеткіші болып табылады.

Бүгінгі ғаламдану дәуірінің ең негізгі басымдықтарының бірі ретінде ақпараттар тасқыны, сәт сайын алмасып жататын алуан түрлі мағлұматтардың молдығы аталады. Бұл үдерістен ешбір адам тыс қала алмайды. Өйткені виртуалды әлем, түрлі ақпараттық құралдар ғаламшардың қай түкпірінде болсын үстемдік алып отыр.

Мәтіннің бейімделуі лингвистикада кеңінен қамтыла келе, интердискурсивті бейімделу, лингвомәдени бейімделу, прагматикалық бейімделу, аударма бейімделуі бағыттары арқылы өрісін кеңейтуде. Бұл ғылыми мәселеге қызығушылық мәтінді жаңа, өзгерген жұмыстарды қайта құруды үйренудің практикалық қажеттілігінен туындап, оны оқырмандардың жаңа топтары үшін айқындау болып табылады.

Осыған ұқсас деректерді, мәтінді анықтаудың ауыспалы тәсілдерінің әртүрлілігі (грамматикалық, семантикалық, прагматикалық және коммуникативті бағдарланған және жақында когнитивті) зерттеушілерді өздерінің талдау жүйесінде мәтіннің не екенін анықтаудан өз талдауларын бастауға мәжбүр етеді [1].

Мәтін лингвистикасы – әртүрлі парадигмаларда жұмыс істейтін және әртүрлі тілдік және сөйлеу құбылыстарын зерттейтін тілтанушылардың мүдделерін интеграциялау саласы (ежелгі мәтіндердің тілін, прецеденттік мәтіндердің тұжырымдамаларын, диалектілік мәтіндерді, көркем мәтіннің ономастикасын, фоностильді, деректі мәтінді және т.б.).

Нақты материал мен теориялық әдебиеттерді талдау бейімделген мәтіннің жалпы қабылданған анықтамасын нақтылау қажет екенін көрсетті. Бейімделген мәтін деп мағыналы немесе формалды түрде өзгертілген екінші мәтінді түсіну керектігін басты назарға қояды. Бұл жағдайда екінші мәтін ықшамдалған және мазмұнды жеңілдеткен кезде қысқаруы мүмкін немесе пәнішілік немесе пәнаралық пресуппозициялардың экспликациясы арқылы ұзаруы мүмкін. Зерттеу барысында бейімделген мәтіннің келесі қасиеттері анықталды: адресатқа назар аудару, интертекстуалдылық, диалогтық. Сонымен қатар бейімделу нәтижесіне қарағанда бейімделген мәтінге әлдеқайда аз көңіл бөлінеді. Бірақ бейімделген мәтіндерді қолдану тек осы саламен шектелмейді. Мәтінді бейімдеу оқырманға қандай да бір себептермен оған түсініксіз мәтінмен танысу қажет болған кезде жүзеге асырылады.

Қазіргі зерттеу парадигмасында мәтін XX ғасырдың негізгі ұғымдарының бірі, өркениеттің негізін құрайтын адам білімін білдіру және бекіту құралы деп аталып келе жатқандығы анық, әрі айқын.

Біз бейімделген мәтін арқылы дереккөз мәтінін түсіне алмайтын әлеуетті оқырмандардың фондық білімі мен сұраныстарын ескере отырып құрастырылған мазмұнды және формалды түрде өзгертілген екінші мәтінді түсінеміз. Бұл анықтама бейімделген мәтінді құруға және жұмыс істеуге байланысты бірқатар аспектілерді ескеріп, оларды дәйекті түрде қарастырады. Бейімделген мәтінді, ең алдымен, қосымша мәтін ретінде түсіну маңызды, өйткені ол осы мәтіндер арасында туыстық байланыс орнатады.[2; 69]. Ал, қайталама мәтіндер басқа жағдайларда, яғни басқа прагматикалық мақсаттарда және басқа коммуникативті жағдайда бастапқы мәтін негізінде жасалатынын, бірақ мәтінді орналастыру шарты ретінде бастапқы мәтіннің когнитивті-семантикалық элементтерін сақтайтынын ескеруіміз қажет [3; 117].

Бейімделген мәтінді құру әлеуетті оқырмандардың фондық білімі мен қажеттіліктерін ескере отырып жүзеге асырылатындығын, сонымен қатар оқырманның осы салада тәжірибесі неғұрлым көп болса, осы мәтін туралы ақпарат соғұрлым оңай және тез қабылданатындығын түсінеміз.

Адаптация термині жайлы анықтамалар баршылық, олардың басым бөлігінің мазмұны төмендегіге саяды: «Адаптация (лат. *adaptatio* – икемдеу, теңестіру). Жеткілікті дәрежеде дайындығы жоқ оқырмандар үшін мәтінді бейімдеп беру (мысалы, шет тілдерін жаңадан бастап үйренушілер үшін көркем-әдеби шығарма мәтінін «жеңілдетіп» беру)» [4].

Кең таралған тілдердің бірі ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытудың әдістемесі әлем бойынша озық технологияларымен қарқынды дамып келе жатқандығы белгілі. Мәтінді икемдеп, оқытуда қолдану мәселесіне де ертерек назар аударған ағылшын тілі әдіскерлері. Мәтінді бейімдеу арқылы оқу материалын жеңілдетіп беру өткен ғасырдың 20-шы жылдарынан бері көтеріліп келе жатқан мәселе. Мәселен, Ч. Огден *Basic English* идеясын ұсынып, лексикалық жеңілдетулерге назар аударды. Дж. Пальмер және А. Хорнби лексикалық минимум «платосын» құрастырды. Ары қарай М. Уэст шектеулі лексикалық бірліктер мен күрделілік деңгейін қолдана отырып кітаптар құрастыруды қолға алды [5]. Ал А.А. Вейзе адаптациялау әдістері мен талдау тәсілдерін, адаптация деңгейлерін әзірлеп, зерттеуді қолға алды [6].

Мәтінді бейімдеуге қатысты ресей ғалымдарының зерттеулеріне сүйенсек, тілді меңгертуде оқырмандар үшін мәтіндерді бейімдеп берудің қажеттілігін қолдайды. Алайда аутентикалық мәтіндерді бейімдеу мәселесінде мәтіннің көркемдік ерекшелігі, автордың стилі жойылады деген пікірді ұстанушылар да кездеседі. Дегенмен орыс тілін шет тілі ретінде оқытумен айналысатын әдіскерлердің басым көпшілігі оқыту үдерісінде тіл үйренуші деңгейіне қарай бейімделген мәтіндерді қолданудың маңызы зор деп есептейді. «Мәтінді бейімдеуде көбіне жай сөйлемдер қолданылады. Бұл тұжырым жедел жады көлемі жайлы ғылыми деректерге негізделеді, тиісінше сөйлемдегі сөздер санын 9 дан асырмаған жөн» [7,151]. Сондай-ақ мәтін оқырманның тілдік дайындық деңгейіне сәйкес болуы керек деген пікірді ұстанатын әдіскерлер таныс емес лексиканың шектік саны туралы да өзіндік тұжырымдарын ұсынып жүр. Зерттеуші В.А. Кондратьева «мәтіндегі таныс емес сөздердің көп болуы шеттілді мәтінді оқу жылдамдығын азайтатындығы жайлы айта келе, сөздердің аздығы да кері әсер

ететіндігін» ескертеді. Ал Р.М. Фрумкина «шетілді мәтінде таныс емес сөздер шегі 25-30%» деп көрсетеді [5].

Ал қазақ тіл біліміндегі мәтін теориясы жөніндегі зерттеулерге келетін болсақ, соңғы уақытта кеңірек қолға алына бастағаны рас. Қазіргі уақытта қазақ тіл білімінде мәтін әр қырынан, әртүрлі бағытта жан-жақты зерттелу үстінде. Алайда мәтіннің бейімделуі, қазақ тіліндегі мәтіндерді бейімдеудің өзіне тән ерекшеліктері, жолдары, стратегиялары зерттелген ірі ауқымды еңбектер кездеспейді.

Шетелдік лингвистикадағы мәтін түрі және лингвистикалық типологиясы күн сайын қарқынды дамып келеді. Мәтіннің шетелдік лингвистикасында дербес пән ретінде функционалды стилистикадан кейін қалыптасып, басқа ұлттық-тарихи жағдайларда дамыды, мәтіндік талдаудың типологиялық бірлігін оқшаулауға түбегейлі өзгеше көзқарас қалыптасты деп көрсетеді [8, 57].

Мәтінді бейімдеу – бұл білім алу қиын болатын салаларда ақпарат алуға байланысты әсер ететін мәтінді түрлендіру мәселесінің тіл біліміндегі өзектілігін анықтайды.

Бүгінгі таңда мәтіндік құбылысқа негізгі және одан әрі жаңа көзқарастарды қалыптастырудың басты факторы адам екендігі анық, сол себепті антропоцентризм тұрғысынан зерттеу мәтін лингвистикасының өзектілігін айқындайды.

Мәтінді зерттеудегі бірқатар тенденциялары бүгінде антропоцентризм мен субъект санатына назар аударудың дәлелі ретінде қарастыруға болады.

Мәтін адаптациясы мәтін лингвистикасымен өте тығыз байланыста. Мәтін лингвистикасының зерттелуі қай заманда болмасын өзектілігін жоғалтпайды. Сондықтан да, мәтіндерді бейімдеу қазіргі уақытта өте өзекті болып тұрғандығын толықтай айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Белянин В.П. Введение в психолингвистику. – М., 1999.
2. ИONOBA C.B. O двух моделях построения вторичных текстов // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 2. «Языкознание». 2006. No 5. C.69–76.
3. Первухина C.B. Когнитивно-семантическая связь вторичных текстов и их текстов-источников // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. 2012. No 2. Т. 1. Филология. С. 116–125.
4. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд.2-е. – М.: Просвещение. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А., 1976.
5. Серова Т.С. Психологические и лингводидактические аспекты обучения профессиональноориентированному иноязычному чтению в вузе. – Свердловск: изд-во Уральского ун-та, 1988, с.60.
6. Вейзе А.А. Теория и практика порождения вторичных текстов в курсе вузовского обучения иностранным языкам: автореф. дис.д-ра филол.наук. – Минск, 1993. – 37 с.
7. Брыгина А.В. Автореферат. Лингвистические принципы адаптивирования художественного текста, Москва. – 2005. – С. 7.
8. Чернявская В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. Учебное пособие. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 248 с.

**Мырзабеков Ж.Е., Казжанов Г.Т., Құлабекова Г.Қ.
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық
Тараз инновациялық институты
Тараз, Қазақстан**

ТҮРКІЛІК ӨРКЕНИЕТТЕГІ ТЕКТІЛІК, КІСІЛІК, ТҮЛҒА ҰҒЫМДАРЫ ЖӘНЕ М. ДУЛАТИ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Özet: Makalede, M. Dulati eserleri bakımından Türk halklarındaki asalet, insanlık ve kişilik kavramlarını analiz etmekte ve özetlemektedir. Bununla birlikte, insanlarda bu kavramların oluşumunun önkoşulları ve toplumun, devletin gelişimine katkısı göz önünde bulundurulmaktadır. M. Dulati eserlerinin esas özeti: ülkeyi yöneten şahıs yaratılışında, asalet açısından mükemmel olmasını vurguluyor. Kazak halkının en büyük bilgin olarak gördüğü M. Dulati'nin düşüncelerinin esası, yaşamın mahsülü sadece kendileri için değil, aynı zamanda sonraki nesillere de faydalı olacak bir örnek olarak ve insanın kişiliğin büyümesiyle bireyselleşmenin neslin yetiştirilmesinde de büyük önem taşıdığı incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: disk, önkoşulların analizi, kavram.

Summary: Article based on the works of M. H. Dulaty discusses concepts such as humanity, personality, their informative value in the era of Turkic civilization. Along with this, here is analyzing prerequisites for the formation of concepts of humans, their importance and the development of society and the state. Here says not live only for themselves, for their business, to be a model, an example for future generation, develop of their talent, which is obtained from birth, to become a real person, Kazakh people is considered that it is one of the most important principles. According to point of view M. Dulaty it is very important for a person to lead the people of his origin and continuity of generations.

Today views of M.H. Dulaty from its significance worthy can take their place in the education of the present generation.

Key words: discuss, analyzing prerequisites, concept.

Түркі өркениеті жан-жақты, терең мазмұнға ие. Дербес және мәдениетінің спецификалық жүйесі мен өзіндік тарихы бар, әдістер мен әлемді танудың тәсілдері жинақталған құрылым. Жетпіс жыл бойы бодандықтың құрсауында болып, бір сарынды өмір кешкен, ұлттық ұғымдарымыз көмескіленіп, саяси тәртіп пен белгілі талаптарға үйреніскен халқымызды қалың ұйқыдан оятып, елең еткізген намысшыл жастарымыздың қанымен келген, өткен тарихи тұлғаларымыздың күрсініске толы шығармалары арқылы әбден арманға айналған бостандығымыз бен тәуелсіздігіміз болатын. Мемлекетіміздің егеменділігі, ұлттың сана-сезімінің өсуі мәдени және рухани дәстүрлердің өсуіне өркендеуіне жағдайлар туғызып қана қоймай, оларды іске асыруға мүмкіндіктер туғызып отыр.

Халқымыз өз тарихында «Ақтабан шұбырынды Алакөл сұлама» секілді қиын тарихи оқиғаларды аз кешірген жоқ. Әйтсе де, ұзақ-сонар жерін талай басқыншыдан аман сақтап қалды. Бұл ең алдымен, халқымыздың көшпенді тұрмысы мен рухани ойлауының нәтижесі. Қазақ халқы ғана емес, бүкіл түркі дүниесіндегі философиялық, әлеуметтік ой-пікірлердің тереңдігі батыс, шетел ғалымдарының назарын ерекше аударып, түркі қоғамы мен өркениеті дамуының әр түрлі тарихи дәуірлер мен уақыт ерекшеліктеріне байланыстылығына аса көбірек мән беруде. Көшпелі дүниетанымға негізделген түркі өркениеті ұғымын тектілік, кісілік және тұлға ұғымдары аясында талдап, таразылап көрелік.

Түркі әлемін отыздан астам халық, алты тәуелсіз мемлекет, ондаған автономия, дәлірек айтқанда жетпіс миллионнан аса адам құрайды. Түркі халықтары ұлан-байтақ империяны құрған жауынгер халық ғана емес, шебер әдеби ескерткіштердің авторы, өте ертедегі руналық жазудың иегері. XIX ғасырдың аяғына таман әлемдік шығыстануда өте керемет оқиға ретінде ежелгі түркі поэмалар мен тасқа жазылған жазбалардың оқылуы саналды. Бұл жаңалықтың иегерлері Н.Ядринцев, А.Гейкель, В.Томсен, В.Радловтар әлемдік өркениеттің дамуына өте қомақты үлес қосты. Бұл жазулар тек жазбалар ғана емес, поэтикалық көркемдік жазу үлгілерін танытты. Әлемдік әдебиет пен тарихта орыс халықтарының ең құнды «Игорь жасағы туралы аңыз» шығармасынан төрт ғасыр бұрын туындаған «Білге қаған», «Тоныкөк», «Күлтегін» секілді шедеврларды дүниеге келтірген түрік халықтары кейінгі дамуда да өзіндік қолтаңбасын қалдырды. Зерттеушілердің санамалап көрсеткеніндей, алты ірі поэма мен ондаған шағын эпиграфиялар (жоқтаулар) тек тарихи тұлғалар мен қағандардың өмірі мен билігін баяндап қана қоймайды, олар өте құнды деректерге бай. Мәселен, ежелгі руналық түркі жазбаларында қырықтан астам бүгінгі қазақ рулары мен ұлыстарының аттары аталады. Олардың әлемдік мәдениеттегі рухани, көркемдік мән-мағынасының тереңдігі тек тәуелсіздігімізге қол жеткізгеннен кейін ғана ескерілуде.

Түркілік дүниетаным негізінде қалыптасқан түркі халықтары бүгінгі таңда ұлттық ерекшеліктері мен тарихы туралы зерттеулер жүргізуде. Әрбір ұлттың өзіне ғана тән мәдениеті мен өркениеті болатынын ескерсек, қазақ өркениетін толығымен зерделеу арқылы түркі өркениетінің де жалпы мазмұнын тануға болады екен. Бұл үшін Дулати секілді рухани көшбасшылардың шығармашылығы мен өрелі ойларына жүгіну қажеттігі туындауда. Өз философиялық көзқарастарымен дала өркениетіне қомақты үлесін қосқан тұңғыш ұлт тарихшысы Дулати оны адамзаттың рухани мәдениетінің деңгейін көрсететін ғылым деп санады. Ешқандай арнайы философиялық мектептер болмаса да, қазақ - өте терең философ

халық болып саналады. Өйткені, біздің басқа түркі халықтарының ішінде ауыз әдебиетіміз терең дамыған. Ұлтымызда философиялық толғамдарды ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден-балаға ауызша жеткізу дәстүрі көп ғасырлық тәжірибесімен дараланды. Ұлы далада ғұмыр кешкен халқымыз киіз үйде тұрып-ақ, өзіндік материалдық және рухани мәдениетке, өзіндік тұрмысқа, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға ие болды. Көшпенді өмір тіршілігі оларды жаратылысты өзінше тануға қалыптастырды. Әрбір халықтың ұлттық танымы мен рухани болмысы тарих беттерінде өзіндік ойлы көзқарастарымен дараланып, ойлау жүйесінде дербес қолтаңбасын қалдырған ұлы ғұламалар есімімен тығыз байланысты. Дегенмен, ұзақ жылдар еңсемізді езген бодандық пен отаршылдық түрліше рухани күйзелістерге алып келді. Дегенмен, армандаған азаттық таңы атып, еңсемізді тіктеп, жоғалтқанымызды түгендеп, асылдарымызға жоқтау салып, ұлттық мұраттарға қадам бастық. Ұлт тарихында ғана емес, адамзат тарихында жалпы рухани байлықтың қайнар көзі саналатын асыл мұраларымызға да ерекше көзқараспен қарап, терең түсінуге тырысудамыз.

Әлемдік мәдени антропогенездің ошақтарының біріне саналған Орталық Азияда өмір сүрген түркілердің жалпыадамзаттық рухани мәдениет пен өркениет дамуындағы үлесі ерекше. Осы себепті де жеке мәдени-тарихи тип ретінде қарастыру қажет. «Моғолстан деп аталатын аумақтың ұзындығы мен ені жеті-сегіз айлық жол болады. Оның шығыс шекарасы қалмақтарды жері – Барскөл (Қашқарияда), Еміл (Тарбағатайда) және Ертіске тіреледі. Солтүстігінде Көкше теңіз (қазіргі Балқаш көлі), Бум Лиш және Қараталмен; батыс шекарасы Түркістан мен Ташкент және оңтүстігінде Ферғана, қашқар, Ақсу, Чалыш, Тұрфанмен шектеседі» [1; 403б.] – деп Дулати көрсеткен географиялық кеңістікте бүгінде жүздеген мемлекеттер өмір сүруде.

Д.Клеменец көне түркілерді «тамаша халық» деп тегіннен-тегін атамаған.

Түркі өркениеті әлемдік өркениеттерге жолбасшы болғаны да дәлелденуде. Ұлан-байтақ кеңістікте ғұмыр кешкен түркілер өмір, жаратылыстың тылсым сырларына қанығу барысында ұлы өркениет көшін қалыптастырды. Көшпенді ғұмыр кешіп, кең байтақ даланы қорғап, басқа мемлекеттермен ортақ қарым-қатынаста болған протоқазақтар (түркілер) өркениеті әлемдік өркениетке өз игі ықпал-әсерін тигізбей қалған жоқ. «Көшпелінің қозғалысы уақытпен үндес. Ал, философияда уақыт дегеніміз – қозғалыс. Бұл қозғалыс – кеңістік ішінде ритммен жүйелі қайталанып отыратын қозғалыс. Кеңістіктегі қозғалыс – уақытты мәдени-тарихи мазмұнмен толықтыратын, дала өркениетінің бастауы. дала өркениетінде көшпелі кеңістікті кезді, кеңістікке енді, кеңістікте өсіп өнді. Дала өркениетінде төзімділік пен рух, мал мен егін шаруашылығы бірін-бірі толықтырды, өздерінің тиімді деңгейін қалыптастырды. Содан көшпелілік дала табиғатының әрқалай ауа райлық ортасына лайықты жинақы да орнықты арнасын таба түсті. Көшпелінің санасы, тарихи жады үнемі қозғалыста, үнемі жаңғыру үстінде болды. Себебі, ол уақыт пен кеңістік ішінде қозғалыс арқылы ата қоныс жайлауларын аралаумен болды, бір-бірімен тіл табысып жатты. Топтаса бірлесіп өмір сүрудің тәсілдері мен жолдарын жетілдірді. Дүниеге, адамға деген осындай кең көзқарас, тартымды түсінік, төзімді мінез-құлық – халықтың туыстық сезімталдығын ұштады, оның дәстүрлі мәдениетінің түп-тамырын құрастырды» [2; 6-15б.] - деп нақты, әрі ғылыми тура тұжырымдайды А. Қасымжанов.

Түркі өркениетінің үш ғасырдан астам уақыт өмір сүріп келе жатқандығын айтып өттік. Дала немесе көшпелі өркениет деп аталған түркілік дүниетаным өте терең. Оның философиялық астары мен мазмұны әрбір зерттеуші еңбегінде жаңа қырынан көрініп, жан-жақты сипат ала беруде. С. Ақатайдың түйіндеуінше: «Көшпелілердің рухани өмірі мен дүниетанымы кездейсоқ ұғымдардың тізгін бермес жүйесіз сапырылысқан жиынтығы емес, керісінше ғылым тілінде көшпелілік деп орныққан біртұтас қондырғылық идеялық үрдіс ретіндегі мәдени құбылыс» [3; 280б.]. Шексіз кеңістікте ғұмыр кешкен ата-бабаларымыз даланың өздеріне беймәлім сырлары мен тылсым дүниесінің құпия құбылыстарына терең мән бере қарап, қанығуға тырысты. Табиғатпен етене өмір сүріп, оның әрбір перзентіне ерекше жанашырлық білдірді. Өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне ыстық ықылас білдірді. Осы себепті де түркілер – жасампаз өркениетті қалыптастырды. Түркі өркениеті өз көшпелілік

мағынасымен тереңдей түсті. Осы орайда А.Сейдімбектің мына бір пікірі назар аудартады: «Көшпелілер мәдениетінде толып жатқан «измдердің» кездеспейтіндігін, идеал тұрақтығын, соның арқасында мыңдаған жылдар бойы сыртқа еліктеуден гөрі іштей шыңдалудың басым болғандығын, сөйтіп жалпыадамзаттық мәдениетте өзіндік дара бітімімен көзге түсетінін әлгіндей қасиеттерден іздеу керек» [4; 646.].

Түркілік өркениет «өмірдің әсер-ықпалымен» туындаған, өз мазмұн қуатымен дараланатын рухани мағынаға ие. Оны бүгінгі зерттеулермен асыл ойлар керуені дәлелдеп беруде. Түркі дүниесіне ортақ ғұлама ғалымдарымыздың сүбелі ойлары мен тұжырымдары ғылыми сипаты мен терең философиялық қуатымен дараланып, әлемдік мәдениет пен руханиятта айрықша бағалануда.

Түркі өркениеті мазмұны әрбір түркі халықтарының мәдениеті мен өркениетіне бастау болған. Сондықтан да, қазақ өркениетінің әлемдік өркениетке қосқан үлес салмағын бағдарлау барысында да жаңа мазмұнға ие болып, толығатыны даусыз. Түркілік өркениеттегі тектілік, кісілік, тұлға ұғымдары – өте маңыды ұғымдардың санатынан саналады. Өйткені, ұлы ғұлама әл-Фараби ел басқаратын адамға 12 түрлі талап қойған екен. Соның ішінде, ел басқаратын адам жаратылысынан тектілік атты қасиеттен бастау алуы тиіс. Туа біткен текті адам өзін-өзі үнемі танып, ақыл-парасатын дамытып, бойындағы тектілігін шыңдап отыруы тиіс. Адамның тектілігі оның ұлықтың ақылын аздырмайтын, сезімін сөндірмейтін ұлы күш-халыққа деген жақсылығынан, рухани өмір әрекеттерінен айқын көрініп отырады. Яғни, қазақ халқы ең ұлы ұғымға санаған тектілік – өмірді өзің үшін ғана жасамай, кейінгі ұрпаққа өнеге болатын үлгі істерімен танылу, тұлғалық биіктікпен даралану. Тектілік қасиет дегеніміз тұқымы асыл, ел-жері үшін жаны мен арын қиюға даяр, кісілік келбеті ерен адамдардың бойында болады. Тарихта өткен ұлы текті адамдардың барлығы да ұлттық рухты көтеруге, қара басының қамынан халық қамын жоғары қойған, руханият пен өркениетке өлшеусіз еңбек еткен ұлы тұлғалар болып саналады. Әлемдік жаһандану жағдайында тұрған тәуелсіз мемлекетіміз үшін де тектілікті дәріптеу, яғни, халқына рухани қолдау беріп, мәдени құндылықтар мен асылдыққа табынатын, ұлтын ұлықтауға бар күш-жігерін сарқа жұмсайтын ұрпақ тәрбиелеу ісі терең мазмұн мен қажеттілікке ие болуда. Әрбір ұрпағымыз тектілік, кісілік, тұлға ұғымдарын жете түйсініп, адамдық жаратылыстан азаматтық келбетін даралай алса, ұлттығымыздың, тәуелсіздігіміздің мазмұны тереңдей бермек. Тектіліктен кейінгі ұрпақ үйренетін тәлім, тағылымды тәрбие мол болады. Ғұмырында елі мен жері үшін қайтпас қажырлылықпен өмірлік әрекеттер атқарған текті тұлғаларды жастар танып, іс-әрекеттерін пайымдап, саралап, тәлім алып, халықшыл, ұлтшыл, ең бастысы, азаматтық болмысын даралау үлгілерін үйренеді екен. Ең бастысы қоғамды қалыптастыратын – адам. Оның ішінде текті тұлғалардың кісілік қасиеттері қайсыбір қоғам үшін өте маңызды. Ал, тектіліктен бастау алатын кісілік дегеніміз - адамның абыройы, беделі, дәрежесі екені сөзсіз. Ал, кісілік қасиеттердің негізі ізгілік пен әдептілікте жатыр.

М.Х. Дулати – түркі өркениетінің текті тұлғасы, кісілік қасиеттерімен руханиятқа өлшеусіз үлес қосқан ойшыл. Философ Ж. Молдабеков тектілік ұғымын талдай отырып: «Тектілікті атадан балаға қалыптасқан күйінде қалатын мұра деп ұғыну әбестік. Тектілік - келбетті мен кемеңгердің, есті мен еріктінің әлеуметтік жемісі мен жеңісі, ұлағаттылық пен рухани ұстаздыққа кісілік жол. Нағыз тектінің тірегі мол, жұбанышы жетерлік. Кісілікті тұтатқан, ойында арамдығы, адалдығы мол қатынаста жарастықты, істе үлгіні іздестіріп, бетке ұстайтындар - тектіліктің нағыз жеткіншегі дерлік. Адалдық пен адамдық рәсімін риясыз қадір-құрмет ететін, ел жұртында перзенттік ізет-құрметтің өлшемін ұмыт қалдырмайтын, жанашырлығы көп, бұра тартпасы жоқ. Өмір сүйгіш, ел сүйгіш ынтызар - тектіліктің бекем ұйытқысы» [5; 1026.], - дейді. Осы тұрғыда М.Х.Дулати да өзінің халқының, жерінің алдындағы міндетін, өзіне ықпал еткен ұлы тұлғалардың рухани істерінен қуат ала отырып, азаматтық борышын адал орындай білді. Өзінің текті тұқымынан шыққандығын үнемі қаперде ұстап, тектілік ұлттық рухтың қуаты, мемлекеттіліктің іргетасы екендігін айшықтайтын ұлы мұра қалдырды. Дулати шығармашылығының түркі өркениетіндегі маңызын саралау тұста

оның тұлғасының тектіліктен бастау алатынының өзі көп жайтты аңғартып, күн өткен сайын ойшыл мұрасының тағылымының артып отырғандығының дәйегі болады.

М. Дулатидың тұлғалық қасиеттерін зерделеу – оның азаматтық болмысын айқындап қана қоймай, нағыз текті адамдардың қандай болуы керектігіне де жауап береді. Кейінгі ұрпаққа Дулати тұлғасы арқылы тектілікті дәріптеу, ең бастысы, адамның өзін-өзі шыңдау, адамдық болмысынан азаматтық борышын адал орындауға дейінгі өмір қағидаларына бағдар беру – жас тәуелсіз мемлекетіміз үшін де маңызды болмақ. Осы тұста, Ж.Молдабеков: «...Нар қалыпты, әдебі табанды азаматтардың қатары толыққан сайын халық тектілене түседі. Текті орта сыпайы да есті адамның кісілік қасиеттері мен онды қимыл – әрекетін елеусіз қалдырмаған», - деп тектіліктің мәнін тереңнен қозғайды. Біздің қоғамда да тәуелсіздігіміз бен мемлекеттілігімізді өміршең етуде тектілікті аса дәріптеу жан-жақты қажеттілікке ие болуда. Қиын да қатерлі тарихи кезеңдерді басынан кешірген ұлтымыздың осылай ұйысып, егемендікке қол жеткізуі, әрбір дәуірдің тарихи тауқыметін жеңе білуі – сол дәуірдегі текті тұлғаларымыздың кісілік қасиеттерінің жемісі, тағылымды нәтижесі екендігі даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дулати М.Х. Тарихи Рашиди. – Алматы: Тұран, 2003. – 614 б.
2. Салғарин Қ. Қазақтар.- Алматы, 1995
3. Мингулов Н. Мухаммад Хайдар Дулат // Великие ученые Средней Азии и Казахстана. – Алма-Ата, 1965. – С. 62-64.
4. Есім Ғ. Сана болмысы (Саясат пен мәдениет туралы ойлар). – Алматы: Эксито-Верена, 1994. – 272 б.
5. Молдабеков Ж. Заманның келбеттенуі және оған тарихи талдау // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл. Тарихшы. Жазушы. Қолбасшы: Халық- аралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 1999. – 200-201 бб.

Нарегеева А.

**Шоғы Мұналұлы атындағы №5 орта мектеп
Маңғыстау облысы, Қазақстан**

Парахатова А.

№84 ЖББМ

Алматы, Қазақстан

ЕРТЕ ЖАСТАН АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Özet: Makale, erken yaşta İngilizce öğretmeninin anlamı, özellikleri, yöntemleri ve teknikleri üzerinde odaklanacaktır. Erken yaşta İngilizce öğretmeninin etkinliği, bulaşma yolları ve ayrıca çocuğun algısını etkileyen ve kolaylaştıran etkili yöntemler sağlama yolları geniş çapta ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: dil öğrenimi, ilkokul, yabancı dil.

Summary: The article will focus on the meaning, features, methods and techniques of teaching English at an early age. The effectiveness of teaching English at an early age, ways of its transmission, as well as ways of providing effective methods that affect the perception of the child and facilitate it are widely considered.

Key words: language learning, elementary school, foreign language.

Бастауыш сынып оқушыларының тілі толық дамып жетілмегендіктен әрине, ағылшын тілі басында қиынырақ сезілгенімен, соңына келе біртіндеп қалыптасып, жаттық әрі әдемі ағылшын тілін сөйлеуіне болады. Бұл жағдайда мұғалім баланың қабылдауына ыңғайлы әдіс-тәсілдер пайдалану керек. Мысалы қозғалыс, іс әрекет арқылы үйрету баланы зеріктірмейді. Сондай-ақ, балалармен шеңбер құрып, ағылшынша көңілді әндерге сай қимылдар жасауда бала сөздерді еркін меңгереді. Бастауыш сынып оқушылары ауыр сабақ жүгін алып жүре алмайтындықтан біз балаларды ағылшын тілінен жалықпауы үшін көбінесе жаңаша үйретіу тәсілдерімен тәрбиелеуіміз қажет. Ағылшын тілін ерте жастан үйретуде мұғалімнің педагогикалық шеберлігі өте маңызды рөл атқарады. Оқыту барысында әдіс-тәсілдерді жаңартып отыру оқушылардың тілді үйренуге деген қызығушылығын арттыра түседі. Елдің

болашағы келешек ұрпақтың қолында, яғни олар мұратты, мөралды, тәртіпті болумен қатар мықты білім иесі болуы тиіс. Бұнымен қоса дүниенің қай бұрышында болмасын өзін алып шығатын қабілетке ие болулары керек. Бұған қазіргі заманда дүниежүзінің ортақ тіліне айналған ағылшын тілінің қатысы орасан зор.

Шет тілін ерте жастан оқытудың тиімділігі оқушылардың пәнге деген қызығушылығымен бірге олардың сабаққа түгел атсалысатындығы, бәсекеге қабілеттілігі. Қазақтың қахарманы Б. Момышұлы: «Қолына қалам ұстаған әр азамат ана тілінің қорын игерумен бірге, басқа тілдердің де асыл қазынасынан сусындауы, оны кәдеге жарата білуі абзал» дегендей қазіргі кезде ағылшын тілін ерте жастан меңгертудің маңызы зор.

Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың қызығушылығын ояту – басты мәселе. Шетел тілін меңгеруде көп қиыншылықтар кездеседі. Бұл қиыншылықтарды жеңу үшін пәнге деген ынтасын әуестігін арттыру керек.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін сабақтарды мынадай жолдармен өткізуге болады:

1. Сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;
2. Сабақты түрлендіріп өткізу;
3. Сабақта оқушылар өздері жасаған суреттер, схемаларды пайдалану;
4. Техникалық құралдарды тиімді қолдану;
5. Сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

Баламен ойнай отырып үйретсе, бала сол тілдердің барлығында еркін меңгеріп кетеді - дейді академик, профессор Ш.А. Амонашвили. Олай болса, ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың білім-біліктілік, танымдық, коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда ойын элементтерін қолданудың маңызы зор. Ойын – ақыл-ой мен сезім күшін талап ететін ерекше ұйымдастырылатын сабақтар. Ойын әрқашан шешім қабылдауды ұсынады – қалай істеу, не айту, қалай ұту қажет? Осы мәселелерді шешу тілегі ойнаушылардың ойлау әрекетін арттырады. Ал егер оқушы сонымен қатар шетел тілінде сөйлесе, ол оқытудың бай мүмкіндігін ашады. Балалар ол туралы ойланбайды. Ойын олар үшін ең бастысы – еліктіргіш сабақ. Сонысымен ол оқытушыларды, соның ішінде шет тілдер оқытушыларын қызықтырады. Ойын кезінде барлығы тең. Ол тіпті нашар оқушылардың да қолынан келеді. Тіпті тіл даярлығынан нашар оқушы ойында бастаушы болуы да мүмкін: кей кезде бұл жердегі тапқыштық пен түсінгіштік пәнді білуден де маңызды болады. Теңдік сезімі, қуаныш атмосферасы, тапсырманың қолынан келетіндігін сезіну – сөзінде басқа тіл сөздерін еркін қолдануға бөгет жасайтын балалардың ұялшақтық сезімін жеңуге мүмкіндік береді және оқыту нәтижесіне жағымды әсерін тигізеді. Байқаусыз тіл материалы меңгеріледі – «мен басқаларымен бірдей сөйлесе алады екенмін» деген ой оқушы жадына келеді.

Сонымен бірге ойынды оған тән белгілермен – сөйлеу ықпалының мақсаттылығымен, күтпегендігімен, әсерлілігімен шынайы сөйлеу арқылы араласуға барынша жақындатылған сөйлеу үлгісінің көп қайталанатын пысықтауы үшін мүмкіндік туатын жағдайдағы түрлі-жағдайлы жаттығу ретінде қаралады.

Ойындар маңызды әдістемелік тапсырмалардың орындалуына мүмкіндік туғызады:

1. Балалардың сөйлеу арқылы араласуына психологиялық дайындығын жасауға;
2. Олардың тіл материалын көп қайталауына табиғи қажеттілікті қамтамасыз етуге;
3. Сөйлеудің жалпы алғанда күтпеген жағдайға дайындығы болып табылатын оқушылардың қажетті сөйлеу үлгісін таңдап алуға жаттықтыруға.

Міндеттері:

1. Ойын әдістемелерін ағылшын тілі сабағында жасөспірімдердің танымдық белсенділігіне ынталандыру құралдары ретінде пайдалану проблемалары жөніндегі әдебиетті зерделеуге;
2. Ойын әдістемелерін топтастыруға әртүрлі көзқарастарды талдауға;
3. Жасөспірімдердің ағылшын тілін үйренудегі ойын әдістемелерін пайдалану ерекшеліктерін атап көрсетуге. Сабақ үрдісінде оқушыларға ойынның мақсаты мен талаптары, ережесі толық түсінікті болуы өте маңызды рөл атқарады. Ойын әдісі арқылы оқыту олардың,

пәнге деген қызығуын арттырамыз, өз ойын, пікірін, көзқарасын білдіруге, екінші бір адамның жауабын тыңдап, оны толықтыруға, жетістіктері мен кемшіліктерін айта білуге жаттығады. Жақсы құрастырылған және де үздік әдіспен ұйымдастырылған ойын практикалық, тәрбиелік және дамытушылық жағынан оқыту тәсілі болып табылады. Ойынға қойылатын әдістемелік талаптар:

1. Ойынның мақсаты нақты болуы керек.
2. Ойын тәртібі әбден түсіндірілуі қажет.
3. Көрнекіліктер мен материалдар алдын ала таныс болуы керек.
4. Оқушылар түгел қамтылуы тиіс. Дұрыс шешім қабылдауға дайын болу қажет.

Оқытушы ойынның жүру барысында оқушылардың түгел қатысуын қадағалаумен қатар оларды ойын үстінде дұрыс шешім қабылдай білуге жетелеуі маңызды болып табылады. Жеке тұлғаны қалыптастыру үстінде оқушы қабілетін зерттеудің тиімділігін де пайдаланған абзал. Біздің мақсатымыз – ақыл – ойын, сезімін, білімін, құзыреттілігін еркін үйлесімділікте ұстай білетін, өнегелі мінез қалыптастырып, адамгершілік қағидаларды меңгерген тұлға тәрбиелеу. Бұл ретте білім мен тәрбиені ұштастыра отырып оқушылардың бойында өзіне сын тұрғысында қарау түсінігін қалыптастыруға күш салуымыз қажет. Ол үшін әңгіме, пікірталас, және басқа әдіс-тәсілдерді, сондай-ақ рөлдік, іскерлік ойындарды енгізіп отырған жөн.

Ағылшын тілін үйрету барысында музыканың ықпалы зор. Ән тілідік қарым-қатынас құралы ретінде жаңа сөздер мен сөз тіркестері құралып оқушының сөздік қорының көбеюіне ықпал етеді. Ән, өлең тыңдау кезінде таныс лексика оқушы есінде тез жатталады. Шет тілінде ән айтып үйрену барысында оқушы дыбыстарды дұрыс атап үйренеді, сөйлемге дұрыс екпін қояды. Әнмен жұмыс барысында оқушының көңіл күйі көтеріліп, тілге деген қызығушылығы арта түседі. Сабақ барысындағы әндер мұқият жас ерекшелігі ескеріліп тандап алынуы керек. Сонымен қатар электронды оқулықтардың пайдасы өте зор. Сабақта электронды оқулықтарды пайдалану арқылы оқушының шығармашылық қабілетін арттыруға, ізденісін ұлғайтуға, танымдық көзқарасын қалыптастыруға, өзіндік жұмыстарды тез орындауға машықтануына негіз қаланады.

Ағылшын тілін ерте жастан оқытудың ерте жатан оқыту әдістемесі қазіргі таңда біз үшін жаңа тың сала. Бұл саланың әдістемелік базасы әлі қалыптасқан жоқ. Ұрпаққа саналы, тиімді, тыңғылықты білім беру үшін білім беру жүйесіні барлық деңгейіндегі педагогтер бірлесе жұмыстануымыз қажет. Соның ішінде мектеп пен жоғары оқу орындары байланысты нығайтып, сенімді серіктестікке көру арқылы түйінді мәселердің кешенің құрастыру.

Ерте жас – адамға тән барлық психологиялық және физиологиялық үдерістер жедел қалыптасатын кезең. Уақытында және дұрыс жүзеге асырылған тәрбие балаларды ерте жастан толыққанды дамытудың басты шарты. Ерте жастағы балаларды дамытуға арналаған тәрбиелеу – оқыту үдерістерін ұйымдастыруда негізгі педагогикалық ережелерді ажыратуға болады: 1. Сауықтыру және тәрбиелеу жұмыстарының бірлігі. 2. Тәсілдердің тұрақтылығы мен бірлігі. 3. Шаршаудың алдын алу. 4. Дербестігін дамыту. Балалық шақтың ерте кезеңінде – баланың жалпы дамуының іргесі қаланады. Нақ осы ерте кезеңде сәби саулығының негізі мен интелектісі қалыптаса бастайды. Бұл әдістемелік құралдың міндеті – баланың бүкіл өміріндегі және жалпы дамуына негіз болатын ерте жастың құндылықтарын тәрбиелеу үдерісінде қолдануға ықпал ету. педагог пен балалардың бірлескен әрекеттерінде жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Баяндамалар жинағы. – 1-бөлім. – 2013. – Б. 17.
2. Балаларды ерте жастан дамытуға арналған тәрбиелеу-оқыту үдерісін ұйымдастыру бойынша әдістемелік құрал. – Астана, 2015. – 21 б.
3. Asher J. Learning Another through Actions: The Complete Teacher's Guidebook.

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ПАРАЛЕЛЬДЕР МЕН БІРЕГЕЙЛІКТЕР

(Өмер Асым Ақсой мен Әбдуәли Қайдардың сөздіктері бойынша)

Özet: Halk biliminin sevilen bir türü olarak kabul edilen atasözleri son zamanlarda dilbilimcilerin özel ilgisini çekmektedir. Bunlar, farklı dillerin sözde "paremiolojik minimumunu" nesnel olarak belirleme girişimleri, pareminin bilişsel yeteneklerini ölçme girişimi ve ilgili dillerin atasözleri ve deyimlerinin yanı sıra bunların tanımları ve pragmatiklerinin büyük ölçekli karşılaştırmalı bir çalışmasıdır. Bu makalede, Türk ve Kazak dillerindeki atasözlerinin karşılaştırmalı bir tipolojik analizi yapılmaktadır. Paremiolojideki birçok paralellik ve benzerlikler iki kardeş ülkenin ortak tarihlerini gösterir. Bu çalışmanın amacı, iki kardeş ülkenin paremiolojisindeki bu tür paralellik ve benzerliklerin tespit edilmesidir. Her şeyden önce bu tür paralellik ve benzerliklerin en önemli sebebi, Türk kökenli dillerin paremiolojik sistemlerle uzun süreli bir etkileşim içinde olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: paremiyoloji, türkoloji, folklor, ortak miras

Summary: Proverbs, which are considered a favorite genre of folklore, have recently attracted special attention of linguists. These are attempts to objectively establish the so-called "paremiological minimum" of different languages, an attempt to measure the cognitive capabilities of paremia, and a large-scale comparative study of proverbs and sayings of related languages, as well as their description and pragmatic capabilities. This article presents a comparative typological analysis of proverbs in the Turkish and Kazakh languages. Many parallels in paremiology show their shared history. The purpose of the study is to identify such parallels and uniqueness. The reason for such parallelism and similarity shows that Turkic languages have a long-term interaction with paremiological systems.

Key words: paremiology, Turkology, folklore, common heritage

Белгілі бір методологиялық зерделеуді қажет ететін этностардың дәстүрлі паремиялогия қорын зерттеу — сол халықтарының байырғы менталитетін, психологиясын, ежелгі наным-сенімдер жүйесін, яғни дәстүрлі дүниетанымын материалдық, қоғамдық құндылықтармен байланыстыра қарастыру қазіргі кезеңдегі аса өзекті мәселелер қатарынан орын алатындығы сөзсіз. Сонымен бірге, паремиялогия — мақал-мәтелдерді зерттейтін ғылым, осы мақал-мәтелдерді зерттеу ісі ғалымдардың назарын үнемі өзіне аударып келген. Дегенмен, зерттеушілердің мақал-мәтелдерді зерттеуге көзқарасы әрқилы, бұл құбылысты зерттеудің бұлайша алуандығы мақал-мәтелдердің табиғатының сан алуан болуымен айқындалатындығын айта отырып, мақал-мәтелдер шағын жанрдағы халық ауыз шығармашылығының туындылары ретінде қарастырылып, фольклордың зерттеу нысаны болып табылатындығын білеміз.

Түркі халықтарының «жерұйығы» саналатын қазақ даласындағы фольклорға деген қызығушылық XIX ғ.—XX ғасырдың басында пайда бола бастағаны белгілі. Дәл осы кезеңде Мәскеу, Санкт-Петербург, Казань, Ташкент, Уфа, Оренбург қалаларында қазақстандық қисса-дастандар жарық көрді: «Рустем-дастан», «Сейфілмәлік-Жамал», «Қисса Бахрам», «Бозжігіт», «Шәкир-Шәкират», т.с.с. Нақ осы кездері Ә.Диваев біраз жылдар бойы қазақ жазушылары мен ақындарының шығармашылығын зерттеуге маңызды үлес қосып, Оңтүстік Қазақстан халқының ауызша халық өнерін жинаумен айналысады. Диваевтың әр өңірде әңгімелер жинаумен айналысқан тілшілері болды. Олардың бірі — Мұсабек Байзақұлы (1849-1932), ол халық арасында «Молда Мұса» деп атымен танымал болған [4]. Молда Мұса — ағартушы, алғашқы қазақ мысал жанрын құрушылар қатарындағы танымал ақындардың бірі. Қарнак медресесінде рухани білім алды, (ол медреседе кезінде М.Әуезовтің атасы Бердіқожа оқыған). Жоғары білімді, бірнеше тілдерді меңгерген, ол рухани орталықты қалыптастырып, балаларға тіл үйретеді. 1909 жылы Санкт-Петербургте жаңа мешіт салынып, жергілікті мұсылман

дінбасыларының бұйрығы бойынша Молда Мұса «Идаятнама» атты кітап жазады [4]. Парсы тілінен, рухани әдебиеттерден үзінділерді тамаша аудару үшін Мұсабектің ұстазы Қозы-Дамылланың пікірімен оған «молда» атағы берілген [9]. Сонымен қатар, ол Батыстың және Шығыстың ұлы авторларының: Фирдоуси мен Пушкиннің өлеңдерін, «Шахнаманы» мен көптеген аңыздарды, т.с.с. туындыларын аударды [3]. Эзоп пен Крыловтың мысалдарындағы ортақ ұқсастығы бар мотивтерді ғана емес, сондай-ақ кейбір сөз тіркестерін де сақтайды. Оларды өңдеу кезінде Молда Мұса негізінен шығыс дәстүрлеріне адал болып қалады. Өкінішке орай, XX ғасырдың отызыншы жылдарындағы ғалымдардың көзқарасымен құлдыраған Молда Мұсаның туындылары ұзақ уақыт бойы байқалмады. Тәуелсіздікке қол жеткізген кезде ғана Қазақстан жаңа деңгейге және рухани салада жаңа мүмкіндіктерге қол жеткізді, оған байланысты «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды, оның шеңберінде ең жақсы мысалдар қалпына келтірілді, қазақ халқының дидактикалық сипаттағы бай философиялық мұрасын таныстырды. Диваевтың «Ер Шора» атты өлеңі Мұсабек Байзақұлының аузынан жазылған, қазақ әдебиетіндегі ең әйгілі және көлемді шығармаларының бірі болып табылады.

Зерттеушілердің айтуынша, оның көркемдік мазмұны тұрғысынан бұл поэма «Алпамыс» және «Қобыландының» шығармашылық дәстүрлерін жалғастырып келе жатқан шедевр болып табылады. Сонымен қатар, осы экспедицияларда Алдар-Көсе, Жиренше және «Қырық өтірік» ертегілерінің мәтіндері мен қолжазбалары жиналды. «Камбар-батыр», «Алпамыс-батыр», «Қобыланды», «Бекет-батыр», «Шора-батыр», «Ер Тарғын», «Айман - Шолпан» сияқты аңыздар, мақал-мәтелдер, айдарлар, демонологиялық әңгімелер мен халық шығармашылығының 400-ге жуық баспа парақтан тұратын басқа да үлгілері бар. Бүгінгі таңда аталмыш нұсқалар Әбубәкір Диваевтың құрастыруымен жарық көрген этнографиялық материалдар жинағы ретінде Россия мемлекеттік кітапханасының («Ленинка») сирек кездесетін кітаптар бөлімінде сақтаулы, көшірмесі Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінде (ҚР МОМ) сақтаулы. Мәселен, Әбубәкір Диваевқа Молда Мұса елден жазып алып жіберген ауыз әдебиеті нұсқаларынан *«Тағай ханның тапқыр қызы»* деген аңыз-ертегі берілген. Соңында: *«Шымкент уезінің Ноғайқара болысының қырғызы (қазағы) Молда Мұса Байзақұлынан жазып алынды. Ә.А.Диваев. 1893 ж.»* - делінген хроникасы бар.

Сөз жоқ, бүгінгі таңда фольклорлық және бастапқы арнаулы зерттеудің өзекті қажеттілігі бар, этнографиялық сипаттағы саяхат жазбалары, карталар, басқа да жеке және ресми құжаттар Ә.Диваев және басқа экспедиция мүшелерінің қазіргі ОҚО аймақтарында болу кезінде жасалған, оның ішінде ең алдымен фольклорлық, тарихи және географиялық сипаттамалар анықталатын болады. Бір жағынан бұл ғылыми айналымға ақпараттандыру көздерін енгізуге мүмкіндік береді, кейінірек зерттеушілердің түркі халықтарының этномәдениеті туралы ғылыми еңбектерін жазуға, екіншіден, Ә.Диваевтың қазақ әдебиетін және оның халық ауыз шығармашылығын зерттеуге қосқан үлесін объективті түрде түсінуге мүмкіндік бермек.

Диваев экспедицияларының кейбір құжаттары туралы 1920 жылдардан бастап атақты В.В. Бартольд, Н.Катанов, А.Липовскийлермен тұспалдас, атап айтар болсақ, мысалы - 1) Г.Н.Уалиханов [3]; Х.А. Зарипов; Н.С.Смирнова; Б.С.Сүлейменов; К.А. Тимаев; Археология қоғамының жалпы жиналыстарының хаттамалары; Жиренчин; Ә. А. Диваев//Кеңестік энциклопедия; В.М. Сиделников [5] сынды т.с.с. ғалымдар қысқаша пікір-мақалалар жазған, солардың қатарында бертініректегі Б.А. Байтанаевтың: «Ә. А. Диваевтың тарихи және аймақтық зерттеулері» атты кандидаттық диссертациясын да атауға болады. Алайда ол зерттеу еңбектердегі негізгі мазмұн көбінесе тарихи-өлкетану аспектілеріне саяды. Ал мәтіндердің басым көпшілігі арнайы филологиялық тұрғыдан жеткілікті түрде талданбаған, бұл зерттеулерді жаңғырту филолог мамандардың еншісінде қалып отыр десек қателеспейміз. Осы және басқа да құжаттарды жаңғыртып, толығымен ғылыми зерттеу жұмыстарын жетілдіре түсіп, тұтастай алғанда жалпы ғылыми айналымға енгізу үдерісін жақсарту қажет, өйткені отандық ғылымда бұл мәселеге көңіл қажетті деңгейде бөлінбей келеді. Әртүрлі профильді мамандарды тарту осы дереккөздерді жүйелі түрде зерттеуге, ғылымға маңызды фактілерді

анықтауға және аталмыш зерттеулерге жаңа серпін беруге септігін тигізбек. Бұл серпін мұрағаттық құжаттарды зерделеуде кеңес дәуірі зерттеуінің идеологиялық негіздерінсіз, жаңаша көзқарас берері сөзсіз. Сайып келгенде, зерттеудің нәтижелері сол кезеңдердің экспедицияларының толық ғылыми көрінісін қайта жаңғыртуға көмектеседі.

Тақырыбымызға оралсақ, жоғарыда паремиология – мақал-мәтелдерді зерттейтін ғылым екендігін айттық, ал салыстырмалы паремиология әр түрлі тілдер мен мәдениеттердегі паремияларды зерттеумен айналысатындығы баршаға мәлім. Оның ішіндегі мақал-мәтелдер - бай мұра, халықтар даналығының қайнар көзі; тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні. Ғасырлар сүзгісінен өтіп, бүгінде ең әдемі түрін алған бұл сөздер кейде кітаптарға толы түсіндірмелердің орнын басады.

Бұл зерттеуімізде Түркия мен Қазақстанға ортақ мақал-мәтелдер қарастырылды. Нақтап айтар болсақ, ғалым Өмер Асым Аксойдың «Мақал-мәтелдер мен идиомалар» [1] сөздігіне кіргізілген 2000-ға жуық мақал-мәтелдеріне Әбдуәли Қайдардың «Халық даналылығы» [6] еңбегіндегі мақал-мәтелдердің баламасы қарастырылып жіктелді. Зерттеу жұмысымызды талдаудан бұрын осы екі ғалым туралы аз ақпарат бере кетуді де жөн көрдік: Өмер Асым Аксой (1898 —1993) аса ірі түрік ағартушы, саясаткер. Өмір бойы мұғалім, заңгер, прокурор, депутат болып қызмет атқарса да, Түрік тіл мекемесіндегі қызметімен де, осы саладағы зерттеу нәтижелері ретінде жазған кітаптары мен ғылыми мақалаларымен үлкен ғалым ретінде танылған. Әсіресе, 1941-1976 жылдар аралығында Түрік тілі мекемесінің жинақтау және зерттеу бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарған жылдардағы «Түркиядағы халық сөзінің жинақ сөздігі» (12 том) және «Зерттеу сөздігі» (8 том) секілді ірі еңбектерін атауға болады. Ал, академик Әбдуәли Қайдар (1924 —2019) өз өмірін қазақ ғылымындағы лексикология, диалектология, этнолингвистика салаларына арнаумен қатар, ғылымның Түркітану саласындағы ірі де көрнекті өкілдерінің бірі екені баршамызға аян. Осы ғалымдардың жоғарыда көрсеткен еңбектері бойынша салыстырмалы зерттеу барысында жалпы түркілік тамырдан тараған қазақ географиясында көршілес елдердің саясаты мен мәдениетінің ықпалында болса да, ұлттық ерекшеліктердің сақталып қалғандығын мақтанышпен айта да аламыз.

Түркі тілдерін классификациялау аясындағы пікірлер туралы сөз қозғар болсақ, соңғы кездері Н.А.Баскаковтың ұстанымын түркі тілдерінің ең толық жасалған классификациясы болып танылатындығын көптеген ғалымдар айтып жүр [2]. Ол түркі тілдерінің фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктерін анықтайтын кең көлемді тіл материалдарын зерттеп, оны түрлі жағдайлармен байланыстырады. Осының нәтижесінде барлық түркі тілдерін батыс ғұн және шығыс ғұн бұтағы деп екіге бөледі. Н.А.Баскаковтың классификациясы бойынша батыс ғұн бұтағына қазақ, түрік, өзбек тілдері енеді. Ғалымның көрсетуінше, қазақ тілі – қыпшақ тобының қыпшақ-ноғай тобына, түрік тілі – оғыз тобының оғыз-селжук тобына, өзбек тілі – қарлұқ тобының қарлұқ-ұйғыр тармағына жатады. Бұл тілдердің үшеуі де агглютинатив-синтездік тілдер құрамына енеді. Жалпы түркі тілдерінің басқа тілдерден айырмашылығы – қосымшалардың түбір морфемадан соң жалғануында. Сондықтан түркі тілдері жалғамалы тілдерге жатады. Өйткені, «бұл тілдерде жаңа сөздердің туу формасы қосымшалар арқылы болады».

Түркология ғылымындағы осы және басқа да көптеген ауқымды зерттеулерде көрсетілгендей, қолданыстағы мақал-мәтелдердің ұқсастығы мен ортақтығы ұлтаралық туыстық пен мәдени жақындықтың, әрі ортақ тарихтың да көрсеткіші деп білеміз. Сондықтан, түркілердің фольклор ортақтығына паремиологиялық зерттеулер де, атап айтқанда мақал-мәтелдерді бетке тұта отырып, дәлелдей аламыз. Бұл зерттеуімізде Түркия мен Қазақ халықтарының бір тіл семьясына жататын сөз мәдениетінде маңызды орын алатын ортақ мақал-мәтелдер салыстырмалығы қарастырылды. Нәтижесінде туыстас тілдердің мағынасы мен мазмұны жағынан бірдей мақал-мәтелдердің көп екендігі анықталды. Табылған мақал-мәтелдер негізінен өмірге, тұрмысқа, адамгершілік құндылықтарға қатысты үлгілер. Демек, түркі мен қазақ арасында тек тілдік туыстық қана емес, қандас туыстық та бар. Олар бір түбірден тараған ұлттар. Өйткені мақал-мәтелдер белгілі бір мағынада халықтың мәдениетін,

ой-өрісін, тұрмыс-тіршілігін жинақтайтын паремиялық ұғымдардан. Бұл ұғымдар екі халықтың шалғай географиялық аймақтарда орналасса да, олардың ата-бабадан келе жатқан тұрмыс-тіршілігі, адамгершілік құндылықтары, ұлттық сана-сезімі бір екендігін көрсетеді. Жалпы көлемі алфавиттік тәртіптегі бес баспа табаққа дейін қамтылған бұл мақал-мәтелдерден мысалдар келтіре кетер болсақ:

«-А-»

1. **Acele işe şeytan karışır** (İvilerek yapılan iş yanlış, bozuk olur).
- *Asıkkın şeytannın isî.* (kaz.)
2. **Acı söz insanı dininden çıkarır** (Kötü söz bir kimseyi çileden çıkarır, kötü davranışlara sürükler. Tatlı dil, azgın düşman bile yola getirir).
- Kattı-kattı söylese, musulman dininen şığadı. (kaz.)
3. **Acar taze çullu da belli olur, çulsuz da** (Değerli kişi, gösterişi, giyim kuşamı olmasa da değerinden bir şey yitirmez).
- Altındı tot baspaydı. (kaz.)
4. **Acıkan doymam, susayan kanmam sanır** (Uzun süre bir şeyin yokluğunu çeken kimse, o şeyden ne kadar çok elde etse yine kendisine yetmeyeceği kanısında bulunur).
- Aş ne jemeydi, tok ne demeydi. (kaz.)
5. **Aça kuru ekmek bal helvası gibi gelir** (İş bulamayan kişi, eline geçen çok küçük bir işi büyük bir nimet sayar).
- Balık yokta baka da balık. (kaz.)
6. **Aç at yol almaz, aç it av almaz** (İş gördüğümüz kimseleri aç bırakırsanız kendilerinden yararlanamazsınız).
- Küşi yok it te jügirmes. (kaz.)
7. **Açılan solar, ağlayan güler** (Hiçbir durum olduğu gibi kalmaz, tersine döner. Güzel çirkinleşir, üzüntülü olan mutluluğa kavuşur).
- Köp külsen-bir jılaysın. (kaz.)
8. **Açın karnı doyar, gözü doymaz** (a. Uzun zaman aç kalmış kişi, bu durumunun sıkıntısını unutmaz. Bol yiyeceğe kavuşup karnını iyice doyurduğu zaman bile içinde yine aç kalmak korkusu vardır. Onun için yemek başından kalkmak istemez, gözü yiyecekte kalır.
b. Tutkulu kimse doyma, yetinme bilmez).
- Aş adamın karnı toyardı, közi toymaydı. (kaz.)
9. **Açma sırrını dostuna, o da söyler dostuna** (Bir sır, dosta bile açılmamalıdır. Açılırsa o da kendi dostuna anlatır. Bundan üçüncü kişi duyar. Böylece sır yayılır, sır olmaktan çıkar).
- Dostın da dosı bar. (kaz.)
10. **Aç ne yemez, tok ne demez** (Yoksul kişi eline geçen şeyin iyisine kötüsüne bakmaz. Varlıklı kişi ise en güzel şeylerde bile kusur bulur, çekinmeden herşeyi söyler).
- Aş ne jemeydi, tok ne demeydi. (kaz.)
11. **Aç tavuk kendini buğday ambarında sanır** (Yoksul kişi, kendini bolluğa kavuşma hayaline kaptırır. O zaman yapacağı işleri şimdiden tasarlar).
- Tauıktın tüşine tarı kiredi. (kaz.)
12. **Acından kimse ölmemiş** (Kişi züğürt olabilir. İşsiz ve parasız kalabilir. Bir geçim yolu bulur).
- Aştan ölgen kisinin molası yok. (kaz.)
13. **Adam adamdan korkmaz, utanır** (Bir kimse başka bir kimseye hak ettiği sert karşılığı vermiyor ve bir kötülük yapmıyorsa korktuğundan değil, hatır saydığındandır).
- Adam adamnan korıkpaydı, sıylaydı. (kaz.)
14. **Adam adamı bir kere aldatır** (Bir kimse, başkasını bir kez aldatabilir, ikinci kez aldatamaz. Çünkü birinci aldanmadan ders alan kişi artık ona inanmaz).
- Adam adamdı bir ret kana alday aladı. (kaz.)
15. **Adam ahababından bellidir** (Kişi arkadaşından bellidir).
- Jigit joldasın belgili. (kaz.)

«-Б-»

16. **Bahşiş atın dişine bakılmaz.**
- *Dos bergennin tüşine karama.* (kaz.)
17. **Bakacağın yüze sığma, sıçacağın yüze bakma** (İlişki kurabileceğin kişi ile arayı büsbütün bozma. Aşağılığı, kötülüğü herkesçe bilinen kişiyle de ilişki kurma).
- *Kayta kiret esigindi kattı jappa.* (kaz.)
18. **Balık baştan kokar** (Baştakilerin tutumu bozuk olan toplumda her şey bozuk olur).
- *Balık bastan şiridi.* (kaz.)
19. **Baskısız tahtayı yel alır, yel almazsa sel alır** (Sıkı bir yönetim altında bulundurulmayan ya da korunmayan gençler kolayca kötü yollara sürüklenebilirler).
- *Jaman üidi konagı bileydi.* (kaz.)
20. **Baş dille tartılır** (Kişinin aklı, söylediği sözlerle ölçülür).

-Adamnın tizgini-akıl. (kaz.)

21. Başının sağlığı, dünya varlığı (Dünyanın en büyük zenginliği, beden sağlığından başka bir şey değildir).

-Densaulık-zor baylık. (kaz.)

22. Baş nereye giderse, ayak da oraya gider (Başta bulunan nasıl bir yol tutarsa onun yönetimi altında bulunanlar da o yolu tutarlar).

-Basınan buzılıp akkan sudın akabası möldir bolmaydı.

23. Baş sağ olursa börk çok bulunur (Kişinin en önemli işi, sağlığını korumaktır. Sağlığı yerinde olan kişi işsiz kalmaz).

-Bası bardın-börki bar. (kaz.)

24. Baş yarılır börk içinde, kol kırılır kürk içinde (Bir aile içindeki kişilerin kusurları, anlaşmazlıkları, kavgaları sır olarak aile içinde kalmalı, dışarıya duyurulmamalı, sızdırılmamalıdır).

-Bas jarılса-börk ішінде, kol kırılса-jen ішінде. (kaz.)

25. Baz bazla, kaz kazla, kel tavuk topal horozla (Bir kişi, kendine denk ve uygun olan kişiyle arkadaş olur).

-Аш бала ток баламеn ойнамады. (kaz.)

(т.с.с., яғни осы тәртіпте жалғаса береді).

Бұл тек Ө.А.Ақсой мен Ә Қайдардың сөздіктері ғана бойынша жүргізілген салыстырмалы зерттеу еңбегі, ал осы сынды ортақ мақал-мәтелдер тақырыбындағы дерек көздерін зерттеуді жалғастыру уақыт шектеулі болуына байланысты жалғастыра алмағанымыз өкінішті, дегенмен осы бір ғана «-А-» мен «-Б-» әріптер тізбесіндегі ортақ мақал-мәтелдер саны сексенге жуық болды және жалпы көлемі алфавиттік тәртіптегі бес баспа табаққа дейін қамтылған бұл мақал-мәтелдерді тілге тиек отырып, алдымыздағы осы бағыттағы салыстырмалы зерттеулердің саны ұшан-теңіз екендігін ұғамыз...

Жоғарыда аты аталған ғалымдардың айтулары бойынша, мақал-мәтелдер түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігімен, тарихымен, мәдениетімен, дүниетанымымен тығыз байланысты. Сондықтан болар, мақал-мәтелдер халықтың басынан кешкен өмір тарихы мен тұрмыс-тіршілігінен, көп жылғы тәжірибесінен сыр шертеді. Сол бай тәжірибеден туған ой қорытындылары мен тұжырымдарын, түйіндерін баяндайды. Осы тұрғыдан түркілердің мақал-мәтелдері нені құптап, нені құптамайтындығын білдіретін, сақталуы міндетті, орындалуы шарт қағидалар жиынтығы, ата-бабаларымыздың кейінгі ұрпаққа қалдырған үлгі-өнегесі, ғибрат-өсиеті деп бағалауымызға әбден болады.

Академик Әбдуали Қайдар: «Мақал-мәтелдер-әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы. Ол-өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құрған балаң кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мұрасы», -деп тұжырымдайды [6, 2004. 6-б.].

Асылы, түркі халықтарының мақал-мәтелдерінің тақырыбы сан алуан. Осы мақал-мәтелдердің өнегелік, тәрбиелік, ақыл-кеңестік қасиеті өте мол, адамды еңбекке баулиды; өнер-білімге шақырады; адалдыққа, қайырымдылыққа, мейірімділікке тәрбиелейді; адамгершілікті, парасаттылықты, білімділікті, саналылықты уағыздайды, теріс қылықтан сақтандырады; жақсылыққа жақын болуды, жаманшылықтан алыс жүруді ескертеді. Бұл түркі халықтарының ақыл-кеңесі мен арман-аңсарын, толғаныс-тебіренісін білдіретін құнды да құнарлы сөз өнері ешқашан ескірмейді. Ол өткен қоғамға қызмет еткен, бұл қоғамға да қызмет етіп жүр, келер қоғамға да қызмет ете береді. Мақал-мәтелдер халықтың тұрмыс-тіршілігімен, қоғам өмірімен тығыз байланысты болады. Сондықтан да, бүткіл Түркі халықтарының паремиологиялық қорын тарихтан, қоғамнан олардың заңдылықтарынан бөліп қарауға болмайды. Сөз өнері болғанда мақал-мәтелдер көркем сөз бен шешендік өнердің тоғысқан жерінен шығып, атадан балаға, баладан немереге ауысып келе жатқан, халқымыздың дүниетанымы мен ұлттық ділін танытатын ортақ інжу-маржанымыз, бай мұрамыз десек артық айтқандық емес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аксой О.А. Мақал-мәтелдер (Atasözler ve Deyimler Sözlüğü), Стамбул, 1993.
2. Баскаков Н.А. Введение в изучении тюркских языков. -М.,1969. -С.221.
3. Валиханов Ч.Ч. Этнография казахского народа //Советская этнография. – 1958. - N5.

4. Оразбекова З.С. Қазыналы Оңтүстік, 232 т.,//Молда Мұса Байзақұлы шығармалары. А., «Нұрлы әлем», 2014 ж.
5. Қазақ әдебиеті тарихы. II т. А., «Ғылым», 1965 ж.;
6. Қайдар Ә. Халық даналығы, Алматы, 2004.
7. Қазақтың мақал-мәтелдері. (Құр.: Ө.Тұрманжанов). Алматы, 2004.
8. Рабинович А.И. Сочетаемость согласных в казахском языке. Советская тюркология. -Баку, 1970.
9. Хабибуллаев Акрам//Козы Ходжа Ибн Хафиз Ходжа – ученый-богослов из Карнака //Материалы Международного круглого стола ЕНУ им. Л.Гумилева: «Исламоведение в Казахстане: состояние, проблемы и перспективы», Астана, 2014 ж.

Oralbayeva A.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty Kazakhstan

THE FEATURES OF DISTANCE LEARNING OF A FOREIGN LANGUAGE AT THE UNIVERSITY OF THE COVID-19 PANDEMIC

Özet: Bu makale, COVID-19 salgını sırasında uzaktan eğitime geçişin acil bağlamında yükseköğretim kurumlarında yabancı dil öğretiminin özelliklerini açıklamaktadır. El-Farabi'nin adını taşıyan Kazak Ulusal Üniversitesi'nin elektronik bilgi kullanımı ve eğitim ortamı konusundaki deneyimi anlatılmaktadır. Yazar, kullanılan yöntem ve uygulamaların avantaj ve dezavantajlarını analiz ederek, yabancı dil öğrenmenin en etkili ve verimli teknolojileri hakkında uzaktan formatta bir sonuca varmakta ve e-öğrenme derslerinden öğrenci memnuniyeti hakkında veri sağlamaktadır. Bu çalışmanın alaka düzeyi, COVID-19 salgını gibi acil durumlarda yükseköğretimde daha önce benimsenen etkili tam veya kısmi yabancı dil uzaktan eğitim yöntemlerini yeni bulma ve uyarlama ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: uzaktan eğitim, e-öğrenme ortamı, e-öğrenme kursu, pandemi, COVID-19.

Summary: This article describes the peculiarities of foreign language teaching in higher education institutions in the emergency context of the transition to distance learning during the COVID-19 pandemic. The experience of Kazakh National University named after Al-Farabi on the use of electronic information and educational environment is described. The author analyses the advantages and disadvantages of the methods and practices used and makes a conclusion about the most effective and efficient technologies of foreign language learning in a distance format, and provides data on student satisfaction with e-learning courses. The relevance of this study stems from the need to find new and adapt previously adopted effective methods of full or partial foreign language distance learning in higher education under emergencies like COVID-19 pandemic.

Key words: distance learning, e-learning environment, e-learning course, pandemic, COVID-19.

Introduction. The year 2020 was a great challenge for the whole world. New ways of implementing social and economic tasks had to be sought in all professional fields of activity, including education.

December 2019 was marked by the appearance in the world of a virus unknown to medicine. At that time, it was pneumonia of unknown origin. From that time begins the story of the most significant tragic period for the entire world of the 21st century - the COVID-19 pandemic. The virus spread with great speed around the world, through tourist traffic via open borders. The number of people sickened and dying from the new virus in all countries was increasing every day.

On March 11, 2020, the World Health Organization recognized that the spread of the new coronavirus COVID-19 had become a pandemic. At that time the disease affected 118,000 people in 114 countries.

On March 15, 2020, the Ministry of Education and Science recommended to Kazakhstani universities to switch to distance learning from March 16 amid the spread of the new coronavirus.

On March 16, 2020 one of the largest universities of the Republic of Kazakhstan, Kazakh National University named after Al-Farabi, switched to distance learning. It was urgent to create conditions for quality education for students of all forms and programs of study.

Material of research. There was a need to adapt old and search for new methods and technologies for teaching foreign languages in a distance mode. Distance learning of a foreign language is certainly not a new trend. With the development of information technology, online learning has become almost the norm and is actively used for individual and independent types of learning along with classroom learning.

Certain disadvantages of distance learning are the following factors:

- lack of eye contact, which plays an important role in forming a comfortable educational environment, creating an atmosphere of trust between the teacher and the student, when you can visually encourage and motivate a foreign language speech statement;

- inability to energetically exchange emotions and moods, which is a prerequisite for building a barrier-free language environment, since it is the fear of making mistakes that prevents free communication in a foreign language;

- delayed reflection and interactive "teacher-student-teacher" contact, connected with the peculiarities of videoconferencing and unequal technical capabilities among large groups of students;

- difficulties in using the blackboard, applying interactive methods of work, such as paired work, role play, problem solving situations where free barrier-free communication with learning partners is necessary;

- technical difficulties due to the lack or poor quality of Internet in different settlements. In the conditions of quarantine, KazNU students studied online at their place of residence. Not all localities had quality or no access to the Internet and video conferencing. Someone was just a listener and answered by means of text messages in videoconference. Some had a complete lack opportunity to work online, and they sent photos and audio of completed tasks using mobile messengers;

For quality and continuous learning in emergencies, such as the COVID-19 pandemic, it is necessary to develop and apply technology that meets higher education standards and promotes the development of all necessary competencies.

As one of the educational types of distance learning a foreign language has many advantages, among which we can highlight the following:

- the possibilities of incorporating audio and video material into the learning process without the use of additional technical means;

- visualization of the material with the help of the interactive whiteboard function available in a videoconference on any platform and screen demonstration;

- the use of all electronic textbooks and resource packages on a foreign language during a videoconference session, which are publicly available in the global network, without copying or infringement of copyrights;

- the use of exercises of different levels for the development of different skills;

- the use of different forms of work and methodological technologies;

- the use of different types and forms of independent work;

- inclusion in Zoom and LMS Moodle of digital options and tools that make foreign language learning diverse and effective.

The peculiarity of teaching foreign languages is the structure of the teaching load, which includes 70% of classroom practical work and only 30% of extracurricular and independent work. For high-quality teaching of foreign language speech online it is necessary to develop a set of exercises for the development of speaking, listening, reading and writing skills, taking into account the individual abilities of each participant of the course. That is, the exercises should be of different levels of complexity and comprehension.

The content of the e-course for distance learning should include various forms of interaction between the teacher and the student methods of work with the implementation of subsequent interim and final control. Table 1 shows the most effective methods of teaching foreign language speech, grouped by the form of interaction between student and teacher and control

The most important advantage of distance learning in a foreign language, as practice shows, is the continuous development of skills in working with information technology in the teacher and

students, improving them by creating and using new electronic resources and digital tools, mastering the student in the process of learning universal competencies.

Thus, the time of forced full and partial online learning did not affect the quality of foreign language teaching at the university, but only contributed to the improvement of old and development of new methods of working with students, adapting to new socio-economic conditions.

Table 1. Foreign language teaching methods by form of interaction and control

The form of interaction	Methods	Monitoring
"student- teacher", "student-IT"	1. Reproductive: - Perceptual-reproductive (language) exercises: imitative, substitution, transformation; - Annotation of texts with the identification of the main meaning; - electronic portfolio; - multilevel learning.	Performing IT-based assignments, implementation rating system system, testing
"student-IT", "student-student", "teacher- student-IT"	2. Heuristic. - reproductive productive (conditional - speech) exercises reading; - abstracting and annotating texts; - Active learning methods in the organization of ISW; - electronic portfolio; - cooperative learning.	Performing IT-based assignments, implementation of rating system, testing
"student-IT", "student student-student", "teacher-student-IT"	3. Research. Creative. - Productive and creative exercises In reading; - Creative tasks. online; - Using project methodology; - Research papers.	IT-based assignments, implementation of a rating system, testing

Conclusion. And in conclusion, it should be said that we must continue research on the development and improvement of the electronic educational environment. The results of the forced transition to distance learning have shown all its advantages and disadvantages. Many undergraduates have expressed a desire to do most of the assignments online and in further study. Given all the advantages of online learning, we plan to use this type in combination with conventional face-to-face training. However, the analysis of the peculiarities of foreign language distance learning showed that a complete transition to distance learning is not desirable and is an emergency.

We cannot accurately predict the situation with the new coronavirus. The entire global community is looking to the future with hope and hope for an end to the pandemic and a return to normal socio-economic activities. However, we must take into account and correct problem areas in all spheres of human activity and be prepared for any emergencies.

References:

1. Barsukova N.V. Critical thinking and possibilities of developing its skills in foreign language classes. Language and culture: issues of modern philology and methods of teaching languages in higher education institutions: materials of the VII All-Russian Scientific and Practical Conference with international participation / Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation, Pacific National University: [editorial board: executive editor I.F. Umanets et al]. Khabarovsk: Publishing House of the Pacific National University, 2020 – – 461. [1]p. P. 323–329
2. Vershinina A.R. Electronic educational environment: pros and cons. Language and culture: issues of modern philology and methods of teaching languages in higher education institutions: materials of the VII All-Russian Scientific and Practical Conference with international participation / Ministry of Science and Higher Education of the Russian

Federation, Pacific National University: [editorial board: executive editor I.F. Umanets et al]. Khabarovsk: Publishing House of the Pacific National University, 2020 – – 461. [1]p. P. 12–17

3. Vorobiyova, I.A. Psychological aspects of teaching magistrates of design activity in the course of studying a foreign language / I.A. Vorobiyova // Psychology in the system of social and industrial relations: Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference, Krasnoyarsk, April 17, 2020. – Krasnoyarsk: Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education “Siberian State University of Science and Technology named after Academician M.F. Reshetnev”, 2020. – P. 102– 107.

4. COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University (JHU) URL: <https://www.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6> [Date of connection: 21.03.2021] 5. Coronavirus. Circulation timeline // Rossiyskaya gazeta. URL: <https://rg.ru/2020/03/03/koronavirus-hronika-rasprostraneniia.html> [Date of connection: 21.03.2021] 6. Ostapenko A.B. Project activities in teaching foreign languages in higher educational institutions / A.B. Ostapenko // Izvestiya Volgogradskii state pedagogical university. – 2020. – № 6(149). – Pp. 56–62.

7. Sidorova L.V. Pragmatist model of organizing students' selfstudy in foreign language in the non-linguistic higher educational institute / L.V. Sidorova // Philological sciences. Questions of theory and practice. – 2014. – № 4–3(34). – P. 169–172.

8. Umanets I.F. Creating an active lingvocultural educational environment at the university / I.F. Umanets // Modern Pedagogical education. 2021. – № 1. – P. 28–31.

Победимов Е.В., Койшигулова Л.
Атырауского Университета имени Халела Досмухамедова
г. Атырау, Казахстан

РОЛЬ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В СТАНОВЛЕНИИ ЛИЧНОСТИ

Özet: Bu makale estetik eğitim konularını tartışmaktadır. Kişisel gelişim, insan yaşamının birçok yönünü kapsayan karmaşık ve çok yönlü bir süreçtir. Bu yönlerden biri, kişiliğin oluşumunda önemli rol oynayan estetik eğitimidir. Bu yazıda estetik eğitimin neden kişilik oluşumunun ayrılmaz bir parçası olduğunu ele alacağız. Bu nedenle, modern bir eğitim okulunun karşılaştığı asıl görev, uyumlu bir şekilde gelişmiş bir kişiliğin yetiştirilmesidir. Estetik eğitim, uyumlu bir şekilde gelişmiş bir kişiliğin oluşumunda önemli bir rol oynar. Günümüzde en önemli görev, öğrencilerin sanat eğitimini ve estetik eğitimini önemli ölçüde iyileştirmektir. Bir güzellik duygusu geliştirmek, yüksek estetik zevkler oluşturmak, sanat eserlerini, tarihi ve mimari anıtları, doğal doğanın güzelliğini ve zenginliğini anlama ve takdir etme yeteneği gereklidir. hness of native nature.

Anahtar kelimeler: eğitim, pedagoji, gelişim, estetik, yetiştirme

Summary: This article discusses the issues of aesthetic education. Personal development is a complex and multifaceted process that covers many aspects of human life. One of these aspects is aesthetic education, which plays an important role in the formation of personality. In this article we will consider why aesthetic education is an integral part of personality formation. Therefore, the main task facing a modern educational school is the upbringing of a harmoniously developed personality. Aesthetic education plays a significant role in the formation of a harmoniously developed personality. Currently, the most important task is to significantly improve art education and aesthetic education of students. It is necessary to develop a sense of beauty, to form high aesthetic tastes, the ability to understand and appreciate works of art, historical and architectural monuments, the beauty and ric

Keywords: education, pedagogy, development, aesthetics, upbringing

Как отметил глава государства Касым-Жомарт Токаев в своем послании народу Казахстана заявил, что школьным учителям отведена решающая роль в построении Справедливого Казахстана. «Глубоко убежден, что решающую роль в построении Справедливого Казахстана сыграют школьные учителя. В двадцать первом веке наше общество переживает преобразования в разных сферах деятельности : экономической, социальной, политической, культурной, также обновляется и система образования. Процесс преобразование структуры школьного образования имеет связь с демократизацией, гуманизацией образования, сущность которого развивается современное время. Также важной

и актуальной задачей школьного образования является создание и усовершенствования музыкальной культуры школьников, где будут развиваться не только эстетические качества. Но будут развивать базу и играют воспитательную роль культурного развития. В таком случае современная система образования нуждается в корректировке и развитии внедрения современных разработок и технологий которые смогут помочь нашей стране. Исследователи нашего времени занимались вопросами воспитания человека культуры, развитии личности и потенциала учащегося, формированию атмосферы раскрепощённой, творчества созданы работы О.С.Газмана [1], Л.Г.Вяткина[2,3], Е.В.Бондаренко[4] и других. Эстетическое развитие – это прежде всего выработка творчески функциональной личности, способной принимать и оценивать великолепное в природе, труде, социальных взглядах с позиций эстетического идеала, а также познавать потребность в эстетической деятельности.

Эстетическое воспитание – это процесс формирования эстетических вкусов и ориентаций у человека. Оно необходимо для того, чтобы развить в человеке способность к оценке и пониманию прекрасного, а также для того, чтобы расширить его кругозор и культурный уровень. В данной статье мы рассмотрим основные аспекты эстетического воспитания.

В школьном возрасте эстетическое воспитание должно быть ориентировано на развитие культурной и социальной компетенции ученика. Для этого нужно организовывать посещения театров, музеев, концертов, а также проводить творческие мастер-классы. Также важно развивать критическое мышление ученика, чтобы он мог самостоятельно оценивать произведения искусства.

Во взрослом возрасте эстетическое воспитание должно быть направлено на продолжение развития культурной компетенции, расширение кругозора и повышение качества жизни. Для этого нужно посещать театры, музеи, выставки, концерты, читать литературу, заниматься творческой деятельностью. Также важно прививать интерес к новым культурам и искусствам, чтобы человек мог развиваться круглый год и всю жизнь.

Одним из главных аспектов эстетического воспитания является развитие культурной компетенции. Человек, который умеет оценивать и понимать прекрасное, имеет более широкий кругозор и может более глубоко и осознанно воспринимать окружающий мир. Такой человек обладает высоким уровнем культуры, что позволяет ему успешно общаться со своими собратьями и находить общий язык с людьми разных культур и национальностей.

Эстетическое воспитание способствует развитию творческих способностей. Человек, который умеет оценивать и понимать искусство, может лучше развивать свою творческую мысль и создавать новые произведения искусства. Кроме того, эстетическое воспитание помогает человеку находить вдохновение и мотивацию для творческой деятельности.

Эстетическое воспитание также способствует развитию критического мышления. Человек, который умеет анализировать произведения искусства, может лучше понимать их глубинный смысл и оценивать их достоинства и недостатки. Кроме того, развитие критического мышления помогает человеку лучше понимать себя и свои чувства, что способствует развитию личности.

Очень важно учителю добиться осознанности учащихся что прекрасное в действительности. Так же это является неотъемлемым компонентом развития личности человека. Благодаря эстетическому воспитанию учащийся будет смотреть на мир уже под другим углом. Поэтому если учитель сможет хорошо организовать эстетическое воспитание школьника то в последствии для него будут предоставлены широкие возможности для самореализации, для разностороннего и свободного развития личности. Главными задачами эстетического воспитания являются приобретение теоретических знаний и формирование практических умений. Первая состав проблем разрешает вопросы приобщения к эстетическим ценностям, а вторая – функционального введения в эстетическую деятельность. Эстетическое воспитание направлено на решение следующих задач:

– развитие способности восприятия, чувствовать, рационально понимать и ценить прекрасное в окружающей действительности и искусстве;

- воспитание эстетической культуры;
- овладение эстетическим и культурным наследием прошлого;
- формирование эстетического отношения к действительности;
- развитие эстетических чувств;
- развитие потребности строить жизнь и деятельность по законам красоты;
- формирование эстетического идеала;
- формирование стремления быть прекрасным во всем: в мыслях, делах, поступках,

внешнем виде. Поколение взрослых и детей очень часто встречаются с образными и эстетическими явлениями. В разных сферах деятельности человека (бытовые, трудовые, межличностное общение) в любой из этих деятельностей – красивое, безобразное, трагическое имеют большую роль. Благодаря нашему восприятию прекрасному искусству человек может получать наслаждение и удовлетворять свои духовные потребности. Удовлетворяя свои потребности человек хорошо выполняет свою работу, повышает социальную активность и активность в саморазвитии. Страшное отталкивает нас, трагедии учат нас сопереживать и понимать, смешное помогает бороться со своими недостатками через призму искусства. Эстетическое воспитание помогает нам решить многие вопросы личностных и межличностных проблем человека. Прежде всего эстетическое воспитание направленно на самого индивида но в рамках например занятия в школе оно направленно на коллектив который составляют учащиеся. Развивая эстетику в человеке мы учим не только оценивать красоту, чувствовать но и создавать искусство которое может так же повлиять на эстетику и других людей. Стимулируя интегральный способ общения с миром, эстетическое воспитание учит ребёнка на всех уровнях его природно-культурной организации и во всех формах поведения гармонизировать мир и продукты своей деятельности, себя и своё общение с другими людьми.

В.Н. Шацкая ставит перед эстетическим воспитанием следующую цель:

- "Эстетическое воспитание служит формированию способности активного эстетического отношения учащихся к произведениям искусства,

- а также стимулирует активное участие в создании прекрасного в искусстве, труде, в творчестве по законам красоты". С установления очевидно, то что автор главное роль в эстетическом воспитании отводит художеству. Художество - данное доля эстетической культуры, равно как образное развитие элемент эстетического, фрагмент значимая, важная, однако включающая только лишь 1 область гуманной работы. Когда ребенок изучает эстетические явления искусства и жизни он развивается. Даже если ребенок делает это не осознанно то влияние эстетической культуры все равно происходит например в виде игры. Если не контролировать эстетическую культуру ребенка то может сложиться так что у него могут сложиться ложные и неправильные представления о мире и жизни что в последствии скажется негативно когда он вырастет. Важнейшей частью эстетического воспитания является художественное воспитание, использующее в качестве воспитательного воздействия средства искусства, формирующие специальные способности и развивающее дарования в определённых его видах - изобразительном, декоративно-прикладном Эстетическое развитие содержит собственные специализированные вопросы, какие разделяются в 2 категории. 1-ая категория нацеленная в развитие эстетического взаимоотношения к находящемуся вокруг свету.

Учитывается последующее:

- совершенствовать мастерства наблюдать красоту в естестве,
- действиях,
- художестве,
- осознавать идеал;
- развивать эстетический чувство,
- необходимость в постижении великолепного.

2-ая категория проблем ориентирована в развитие образных умений в сфере различных искусств:

- подготовка ребенка рисованию,
- лепке,
- конструированию;
- пению,
- физическим упражнениям под музыку;
- формирование вербального творчества.

Поэтому организовывая эстетическую культуру стоит с большой внимательностью относиться к детям чтобы ее процесс выполнялся успешно и помогал воспитывать в них лучшие качества которые в последствии сделают этих детей воспитанными, гуманными и грамотными.

Таким образом, эстетическое воспитание является неотъемлемой частью формирования личности. Оно помогает развить культурную компетенцию, творческие способности и критическое мышление, что в свою очередь способствует личностному развитию человека. Особенно важно эстетическое воспитание в современном мире, где мы сталкиваемся с огромным количеством информации и стимулов. Человек, который обладает высоким уровнем эстетической культуры, может лучше ориентироваться в этом мире, оценивать его и находить свое место в нем.

Для того чтобы проводить эффективное эстетическое воспитание, необходимо создавать условия для погружения человека в мир искусства и культуры. Это могут быть посещения музеев, театров, выставок, чтение литературы и просмотр фильмов и документальных фильмов. Важно также уделять внимание развитию творческих способностей и критического мышления, например, через занятия рисованием, музыкой, театральным искусством, литературным творчеством и т.д.

Важно понимать, что эстетическое воспитание – это длительный и постоянный процесс, который требует усилий и внимания со стороны окружающих. Поэтому, каждый из нас может внести свой вклад в развитие эстетической культуры и помочь формированию личности. Ведь человек, который умеет оценивать искусство и красоту, становится более глубоким и осознанным, что помогает ему жить в мире более гармонично и счастливо.

Список литературы:

1. Вяткин Л.Г., Корнюшкин Н.П. Основы педагогики. Саратов, Изд-во "Колледж", 1994, - 184 с.
2. Вяткин Л.Г. Общие основы педагогики. Саратов, 1990. - 155 с.
3. Газман О.С. Базовая культура и самоопределение личности. //Базовая культура личности: теоретические и методические проблемы. Сб. науч. тр. /Под ред. О.С.Газмана. - М.: Изд. АПН СССР, 1989. - С. 5.
4. Бондаревская Е.В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности. Основные положения концепции воспитания в изменяющихся социальных условиях: Научно- методическая разработка. Ростов-на-Дону РГПУ, 1995. - 32 с.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Изд. Ленинградского университета, 1969. - 339 с.
6. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. -М.: Наука, - 1980.-336 с.

Розиева Д.С.
Абылай хан атындағы ҚазХҚӘТУ
Алматы, Қазақстан

«ИНГЛИЗ, ҚАЗАҚ ВӘ УЙҒУР МАҚАЛ-ТӘМСИЛЛИРИНИҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКИЛІК АЛАҢИДИЛИКЛИРИ»

Özet: Atasözler çağlar boyunca gelişmiş, süslenmiş, içerik olarak çeşitlenmiş, çok çeşitli konular sunmuş, insan hayatının hikmetine, yaşam tarzına, duruma göre her türlü sosyal hadislerle, tarihsel öneme sahiptir. İngilizce, Kazakça ve Uygurca atasözleri ve atasözleri aynı anlam, nitelik, anlam ve anlama sahiptir. Başlıca becerileri şunlardır: ulusal zihniyetin dilsel çeşitliliği, dünya görüşü ile İngiliz, Kazak ve Uygur etnik gruplarının tarihi bilgisi, tarih bilgisi, felsefe, tarih bilgisi ve eğitimi, kültür tüm varlığın kaynağıdır. Ele

aldığımız konunun güncelliği, atasözlerinin doğasını sadece dil bilgisi ve çeviri kuramı üzerinden değil, aynı zamanda dil kültürü, etnolinguistik, bilişsel dilbilim ve karşılıklı olarak her yönden bakarak incelemeyi gerektiriyor.

Anahtar kelimeler: atasözleri, etnodilbilim, atasözlerinin tarihi, atasözlerinin benzerlikleri, atasözlerinin farklılıkları

Summary: Proverbs have developed over the ages, have been embellished, become diverse in content, provide a wide variety of topics, are a sign of wisdom of human life, lifestyle, all kinds of social hadiths, depending on the situation, historical significance. English, Kazakh and Uyghur proverbs and sayings have the same meaning, quality, meaning and meaning. Its main skills are: the linguistic diversity of the national mentality, the historical knowledge of English, Kazakh, and Uyghur ethnic groups with a view of the world, historical knowledge, philosophy, historical knowledge and education, culture is the source of all existence. The actuality of the topic we considered demands to study the nature of MT not only by language knowledge and translation theory, but also by looking at linguistic culture, ethnolinguistic, cognitive linguistics, and mutually, from all sides.

Key words: proverbs, ethnolinguistics, history of proverbs, similarities of proverbs, differences of proverbs

Қазақстан Республикаси өз мустәқиллигини алғандин кейин, хәлиқара мунасивәтләр субъектиси болуп, қазақ тилиниң «мәмликәтлик тил» дәрижиси кәтирилип, қоллиниш даирисиму ашти. Қазақстан елиниң пухраси қазақ тили -мәмликәтлик тил, рус тили - хәлиқара тил, инглиз тили- дунияйүзи тили, йәни үч тилни билиши пәқәт ижабий тәрипидин баһалинип, өз ана тилини егиллигән уйғур пәрзәнди төрт тилни әркин билиши риқабәткә қабилыйәтлик болушқа дәвәт қилиду.

Тәржимә саһасидә бәдъий әдәбиятни тәржимә қилиш қийин болғинидәк, МТ-ни тәржимә қилиш қийинға чүшиду, сәвәви миллий өзгүчүлүк билән аң сәвийәни башқа тилда йәткүзүш оңай иш әмәс. Шу сәвәптин, МТ-ни мәмуми билән ташқи көрүнишини дурус чүшәнмигән тәржиман өз ишидә көплигән хаталарға йол бериду.

Мақал-тәмсилләр тил билимидә, униң ичидә инглиз, қазақ вә уйғур тиллирида тәтқиқ қилинип келиватқан саһаларниң бири. Ушбу саһаниң методологиялиқ асаси, қазақ тил билимидә А.Байтұрсынов, І. Кеңесбаев, Р.Сәрсенбаев, Б.Адамбаев, Ә.Донбаева, Д.Бегалықызы, Ғ.Мұсабаев, М.Рабдуллин в.б.илмий ишлири қараштурлған. Рус тил билимидә В.В.Виноградов. Н.Н.Амосова, М.Т.Тагиев, Н.М.Шанский, Г.Л.Пермяков, Л.А.Булаховский кәби Совет алимлириниң исимлирини аташқа болиду. Инглиз тилидики ушбу саһан қараштурған алимлар: Н.Барли, А. Дундәс, А.Крикман, М. Куузи, Г.Мильнер, А. Тэйлер, Г.Л. Апперсон, Линда және Роджер Флавэлдер. Уйғур тилидики алимларни атиған болсақ: Г. Садвакасов, Ш. Кибиров, Аблиз Әмәт, Аблиз Ғопур, Абдурахман Әбәй, Мукәддәс Мирза . Ушбу алимлар китаплирида теория билән биллә практиклиқ тәрипиму қараштурулған.

Инглиз тилидики әдәбият, фольклор мираслири қәдимки әсирдә келиплишип, бүгүнки күнгә қадар тәрәққий етип, әнъәнә бойичә давамлишип кәлмәктә. Тарихи мәлуматларға бәнаән әң кона, қәдимқи мақал-тәмсилләрниң дәсләпки топлами дәсләп V әсирдә "Book of Proverbs in the Old Testament" нами билән йоруқ көргән. Нөвәттики топламлар, ақарқучи алимлар тәрипидин топланған, шуларниң бири Дезидериус Эрасмус 1500 жили "Collectanea" (818 ММ), 1508 жили Венецияда "Chiliades" (3260 ММ) намлири билән мақал-тәмсилләрниң топламлирини чиқарған вә 1515-1536 жыллар арилиғида қайта бесилған.

Йәнә шундақ лингвист алимларниң бири Джон Хеуд (John Heywood) өзиниң дәсләпки «A Dialogue Containing the Number in Effect of all the Proverbs in the English Tonque» намлиқ әмгигини 1546 жили, кейінки қетимқи әмгәклирини 1550,1555, 1560 жилири йоруққа чиқарди. Шундақла, 1610-1680 жыллар мабайнида бирқатар мақал-тәмсилләр топламлири, атап ейтсақ, 1612 жили инглиз чирко хизмәтқари Томас Дрексниң Thomas Draxe «Bibliotheca Scholastic Instructissnna or6 a Treasure jf Ancient Adagies6 and Sententious Proverbes», 1659 жили Дж. Хфуельниң «Proverbs», 1670, 1678 жилири Дж. Рәйднң «English Proverbs» намлиқ илмий әсәрлири бесилди. Бу күнләрдә мақал-тәмсилләр селиштурма даирисидә қараштуруш, йәни

инглиз мақал-тәмсиллири билән қатар, испан, итальян, немис, хитай, һинд в.б тиллар мақал-тәмсиллиридики ойшашлиқлар вә алаһидиликләр диққәткә сазавәр.

Қазақ тилидики мақал-тәмсилләрниң тәтқиқ қилиши, уларни топлап, анализ қилиш, бәлгүлүк системаға кәлтүрүш асасий икки мәзгилдин туриду, биринчиси XIX әсирниң иккинчи йеримиси болуп, иккинчи мәзгил мақал тәмсилләрни лингвистикилик тәрипинин илмий түрдә тәтқиқ қилиши болуп һесаплиниду.

Қазақ хәлиқ мақал-тәмсиллирини дәсләп қәғәз бетиге чүширип, қәң аммиға тонуштурған алим Чоқан Вәлихановтур. Ч.Вәлиханов билән Н.Н.Березин архивлиридә XIX әсиниң әллигинчи жилири, әл арилап, хәлиқтин йезип елинған икки йүздин ошуқ мақал-тәмсилләр сақланған. Шундақла, қазақ хәлиқ еңиз ижадийитини тәтқиқ қилип, башқа йоллар арқилиқ мақал-тәмсилләрни топлап, рәтлигән, вә йоруқ чиқарған алимлимиз Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев, В.Радлов, Ш.Ибрагимов, М.Терентьев, Я.Лютш, А.Е.Алекторов в.б. исимлирини атап өтүшкә әрзийду.

Алим-этнограф Ә.Диваев «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области», «Этнографические материалы» намлиқ топламлирини вә «Туркестанские ведомости» гезитидә 1900-1927 жиллар арилиғида чиқарған.

Қазақ мақал-тәмсиллирини тәтқиқ қилғучи алим Р.Сәрсенбаев «Қазақ мақал-мәтелдериниң лексика-семантикалық ерекшеліктері» намлиқ кандидатлиқ диссертациясида мақал-тәмсилләргә йеңичә көз қараш, тәтқиқни жүргүзгән. М.Әлімбаевниң «Өрнекті сөз-ортақ қазына» илмий әмгиги болса мақал-тәмсилләрни тәржимә қилиш мәсилисигә беғишланған. еңбегі аударма мәселесинә арналған. Тиллардики паремиологиялық системини селиштуруп тәтқиқ қилиш заманивий лингвистикида қәң қанат яймақта. Мәсилән, А.Нұрмахановниң әмгигидә мақал-тәмсилләрниң умумий охшашлиқлири вә бәзи бир алаһидиликлиригә тохталса, Ә.Мұқышева қазақ вә немис тиллиридики мақал-тәмсилләрниң өзара мәсилилирини қараштурған, Мукәддәс Мирзаниң «Қазақ ұйғыр мақал – мәтелдериниң паремиологиялық жүйеси» намлиқ кандидатлиқ диссертациясида қазақ вә уйғур тиллиридики мақал-тәмсилләргә қәң түрдә тохтилип, этнолингвистикилик вә этномәдәний тәрипинин қараштурған. А.Донбаева илмий әмгигидә қазақ мақал-тәмсиллири тәтқиқ қилиш тарихиға тохтилип, бәш асасий йөнилишни атап көрситиду:

а) тил турғусида, йәни тил әтрапидики тәтқиқатлар; ә) өзара бағлинишлиқ тиллардики мақал-тәмсилләрни қараштуруш б) башқа тиллар аилисигә ятидигән тиллардики мақал-тәмсилләрни қараштуруш в) этнолингвистикилик алаһидиликлиригә диққәт қилиш; г) қоллиниш мәхситигә асасланған тәтқиқат ишлири.

Алим Б. Адамбаевниң пиқри: «Мақал-мәтелдер әуелде аузы дуалы жеке кісиниң аузынан шыққанымен, біреуден біреуге, ұрпақтан-ұрпаққа ауыса жүріп өңделген, өзгерген, бүкіл елге тарап, оны халық ақиқат деп таныған қағидаға, тіпті ережеге-заңға айналған» пиқри билән толук келишишкә болиду. Йәни әсиләр бойи әвлаттин әвлатқа хәлиқ еғиз ижадийити арқилиқ берилип келиватқан сөз маржанлири, рәндилинип, рәтлинип, өзгиришкә учрап бүгүнки һалитидә бизгә йетип кәлгән. Қазақ хәлқиниң дана би вә чечән ақынлири қолланған сөзлирини мисалға кәлтүрсәк. Майқы би:

Алтау ала болса, ауыздағы кетеді

Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.

Даналиғи, һәқиқәтпәрвәрлиги, чечәнлиги билән әл көңлидин орун алған Төле би сөзлири бу күнләрде мақал-тәмсилгә айланған.

Жаңбыр жаумаса, жер жетім

Басшысы болмас, -ел жетім.

Әйтеке биниң, «Бұлақ көрсәң көзин аш», Бәйдібек биниң «Түйе бойына сеніп, жылдан құр қалыпты», «Қайда барсаң да Қорқыттың, көрі» в.б.

Уйғур мақал тәмсиллирини рәтләп, жиғип топлиған алимлар оттура әсирдики Махмут Қәшқәриниң «Дивану луғәт ит Түрк» әсәридә түрк қәбилилирини арилап, хәлиқ еғиз ижадийити үнчә маржанлирини топлиғини һәммигә мәлум, көплигән чәтәл алимлири тарихий Вәтинимизни зиярәт қилип, өз тәтқиқат ишлирини әмәлгә ашурған, Қазақстан диярида

Ә.Қайдар, Ғ. Сәдуақасов, Ш.Кебиров, А.Һезбақиев, Шинжаң Уйғур Автоном райони алимлари Аблиз Әмәт, Аблиз Ғопур, Абдурахман Әбәй, Муқәддәс Мирза исимлирини атисақ болиду.

Британлиқ Энциклопедияда «*Ethnolinguistics, that part of anthropological linguistics concerned with the study of the interrelation*» йәни, Этнолингвистика — тил вә шу тилда сөzlәйдиған хәлиқ мәдәнийити арасидики мунасивәтни тәтқиқ қилидиған антропологиялиқ тил билиминиң саһаси.

Этнолингвистика — грекниң *ethnos*(хәлиқ,қәбилә) вә лингвистика дегән сөzlәрниң бирикишидин пәйда болған. Этнолингвистика кәң мәнада— мәдәнийәт, психология вә мифологияни лингвистикилиқ амаллар ярдими билән тәтқиқ қилидиған илмий саһа. Қазақ этнолингвистикисини академик Ә.Қайдар исми билән бағлаштуримиз. Бу саһа монолитлиқ биртуташлиқни билдүриду, йәни у нишан этнос вә униң тили, улар өзара чәмбәрчас бағлинишлиқ, Тилсиз — этнос, этносиз — тил өмүр сүрәлмәйду. Тил бирликлириниң материаллиқ вә мәнивий мәдәнийәттә өз ара көрүнишини қараштурған алимлар қатарыға, М.М. Копыленко, Е.Жанпейісов, Н.Уәлиев, Ә.Ахметов, Ж.Манкеева, С.Сәтенов, С.Смағұлова, А. Ислам, З. Ахметжанова в.б. исимлирини атап көрситимиз.

Этнолингвистика саһасида инглиз, қазақ вә уйғур тил билимидә биллә елип қараштурған әмгәк йоқ, шу сәвәптин бизниң тәтқиқат актуал болуп санилиду.

Этнолингвистика илиминиң алаһидилиги хәлиқниң турмуш тирикчилиги, менталитети, урпи- адәт, әнхәнә билән зич бағлинишлиқ турақлиқ тиркәш, идиома, фразеологизм в.б келип чиқиш тарихини ениқлаш- һәр қандақ милләт вә өзара бағлиниши йоқ тилларни қараштурушта йеңи мәлумат елишқа, билим елишқа йеңи милләтни йеңи қиридин үгүнүшимизгә тәсирини бериду.

Инглиз тилида көп қоллинидиған «*Manners make the man*», (Адамни адәм қилидиған униң әдәп-әхлақи) ушбу мақал-тәмсил қисқа амма мәзмуни чоңқур, униң тарихиға диққәт қилсақ, XIV-әсирдә дәсләр қоллинилған шу замандики Англи мәмликити үчүн муһим болған өзини жәмийәттә тутши, этикетни сақлайдиған инглиз джентельмениға қойған асасий тәләп униң әдәп-әхлақи. Бу мақал вақит өтүши билән өзгиришкә учрап «*Good manners make the a man*» (Яхши әдәп-әхлақ адәмни адәм қилиду) вә «*You sit by a worthier man than thyself's art one, Suffer him first to touch the meat*» (Әгәр өзәндин жуқури адәм билән дәстиханда олтарсаң. Униңдин үлгә ал, униңға қарап тамақлан) в.б.

Әнди қазақ хәлқиниң менталитетиға бағлиқ «*Жалғыз қаздың үні шықпас, Жалғыз қыздың мұңы шықпас*» дегән мақалида миллий урпи адәтләргә бағлиқ, қизларниң өз тәғдирини өзи йешәлмигән, дадиси яки аилидики чоңлар турмушқа бәргән, әгәрки йолдиши қайтиш болса, туққиниға чатқан, яки болмиса, турмуш жағдайи төвән аилиниң қизи бай болса дадисидинму чоң адәмгә турмушқа берилгән, йәни ушбу мақал тдмсил тәғдир тәққазисиға учриған, қайғу һәсритини һеч кимгә ейталмиған қизниң аччиқ тәғдири билән бағлинишлиқ.

Уйғур тилида «Буғда нениң болмиса, буғдай сөзүң йоқмеди» уйғур хәлқиниң ата кәспи деханчилик, буғдай болса, нан болур, нан болса жан. Йәни жан болса, жаһан болиду. Иккинчидин нанны тәйярлиғанда бирқанчә зираәтләр қоллинилиду, мәсилән, буғдай, арпа, көмүқонақ в.б буларниң ичидә әң тоюмлуғи буғдай, шу сәвәптин буғдай нениң болмиса буғдай сөзиғ йоқму дегәнлик, көңлимни көтиридиған, мәдәт болидиған сөз, қоллап қувәтләш йәни бирлик, көпчилик болуп дәртниму тартиш оңай дегәнликни билдүриду.

Һәр қандақ милләт үчүн өйниң орни бөләкчә, ушбу мавзуға беғишланған мақат тәмсилләр наһайити көп екен. Мәсилән, инглизлар «*My house is my castle*» (Мениң өйүм - қорғаным) йәни тарихи вәзийәтләргә бағлиқ, 1066 жили норманлар басқунчи болуп, Англия елигә башчи болди, амма йәрлик батурлардин қорқуп, кечиси түн уйқуси өлтүрүп кәтмәслиги үчүн, егихз сепил билән қорған қилип, йоған өйләрни салған йәни уларниң өй турар макани әмәс, шундақлар қорғани болған.

Қазақ хәлқи «*Өз үйім-өлең төсегім*» мақалисиниң келип чиқиш тарихиға бағлиқ «өлең» лексемиси Э.В. Севортянниң луғити бойичә түрк тиллиригә моңғол тилидин киргән кирмә сөз болуп «сулуқ, сазлиқ жайда өсидиған, озуклуқ қиммити жуқури, юмшақ өсүмлүк» дегән

мәнани бериду. Бүгүнкү күндө дөп, өзгиниң сарайдөк өйдө қисилип ятқичә, өз өйүмдә әркин-азадә, халисам ухлаймән яки нахша ейтимән дегән мәнани бериду.

Уйғур хәлқидә «Бирлик йоқ өйдә берикәт йоқ» мақал-тәмсилисини мисалға алсақ, аилә әзалири бир-бирини тиңшап, һөрмәт, иззәт билдүрсә, бирлик болиду, һә бирлик болса, у өйдә берикәтниң болуши талашсиздур.

Һәр қандақ этнолингвистикилик вә этномәдәнийәт тәрипинин тәтқиқ қилиш дегинимиз — бәлгүлүк хәлиққә тән алаһидиликләрни һәр тәрәплимә қараштуруш дегәнликтур. Һәр хәлиқ пәкәт өзигила тәәлуқ, , ата кәспи, келип чиқиши яки өмүр сүрүши, дунияға дегән көз қариши, етиқат, урпиги адәт в.б жәһәттин алаһидиликләрни тил бирликлиридә, мақал-тәмсиллири излирини қалдурған. Мәсилән қазақ тилида:

*Асық ойнаған азар,
Доп ойнаған тозар,
Бәрінен де қой бағып
жеген озар.*

Бу мақал-тәмсилдә қазақ хәлқиниң қедимқи замандин келиватқан ата кәспи мал чарвичилиғи, мал бекиш болғанлиқтин, балилириниң күни бойи ошуқ ойнап, помзәк тәпмәй, бәлки пайдилиқ — қой бекип, күнини көрүш керәк экәнлигини ейтиду. Бүгүнкү әвлат вақитни бошқа өткүзмәй, пайдилиқ ишқа ишлитишни ейтиш керәклигини тәкитләйду.

Уйғур хәлқиму МТ-гә бай. Мисал елип тәһлил қилип көрсәк.

Һүнири бар қол өлмәс

Уйғур хәлқиниң ата кәспиниң бири һүнәрвәнлик. Деханчилик, бағвәнчилик, тоқумичилиқ, зәргарлиқ кәсипләр билән қатар қолһүнәрвәнчилик кәң тәрәққий әткән. Хәлиқ ичидә «Он бармиғидин һүнәр тәмған», «Әр кишигә қириқ һүнәр аз болур» кәби мақал-тәмсил мисал болиду. Қолида һүнири бар адәм йәрдә қалмайду, тирикчилик қилип аилисини асрайду дегәнликни билдүриду.

Өнди инглиз тилидики этнографиялиқ мақал-тәмсилни мисалға алсақ «Those who live in glass houses should not throw stones» бу мақал-тәмсилниң мәнаси өзинизгә охшаш хаталиқлар башқиларда болса, уларни тәңқит қилмаслиғимиз керәклигини ейтиду. Мақал-тәмсилниң келип чиқиш тарихиға тохталсақ, Джеффри Чосерниң «Троил вә Крисейда» шеирида 1385 жили дәсләп қолланған вә кейин 1651 жили Джордж Херберг тәрипинин, андин АҚШ президенти Бенжамин Франклин тәрипининму қолланған. Бүгүнкү күндә

«Judge not, that you be not judged» вә «Pot calling the kettle black» кәби синонимларму қоллинилиду.

Гендерлик мәсилигә бағлиқ этнолингвистикалық алаһидилиғи бар мақал-тәмсилләрни наһайити көп, сәвәви адәм балиси үчүн аилә, униң алидиған орни вә роли наһайити чоңқур.

Төвәндә биз үч милләттә аяллар һәққидә қоллинилидиған мақал-тәмсилләргә тәһлил қилип көрәйли.

«A good wife makes a good husband» (Яхши аял әр кишини яхши). Қазақ тилида «Жақсы әйел жаман еркекті би етеді», уйғур тилида «Яхши хотун — әргә дөләт», «Әрни әр қилидиғанму, йәр қилидиғанму аял». Ушбу мақал-тәмсилләрдики охшашлиқ үч милләттә, әр кишиниң дәрижиси жуқурирақ болуп, аял киши һәммә тәрәптин иккични орунда туридиғанлиғи, әр кишиниң жуқарқи пәллигә көтирилишигә аял киши зәмин экәнлиғи, мүмкинчилик, шараит яритип, күтүм, һөрмәт қилиши керәклигини көримиз.

Вақитқа бағлиқ мақал-тәмсилләрни қараштуруп көрсәк: инглиз тилида «Time is money» (Вақит — пул\ахча); қазақ тилида «Уақыт — білгенге қазына, білмегенге — быламық», «Вақит алтундин қиммәт», «Вақит қәдрини билмигән өз қәдрини билмәс» Инглиз, қазақ, уйғур тиллири туққан тиллар топиға ятмайду, амма барлиқ үч тилда «вақит» есил болуп, уни *ахча*, *ғәзнә*, *алтун* кәби қиммәт таш, байлиқларға тәңләштуруватиду, йәни адәм балиси үчүн әң чоң байлиқ, һеч қайтурғили, өзгигә бәргили болмайдиған байлиқ у вақиттур.

Мақал-тәмсилләр поэзияға тән қисқа, мәналиқ, ритм, мелодия, маслишиш кәби хисләтләргә егә. У йәрдә артуқ сөз болмайду, һәммә сөзләр өз орнида, ички вә сиртки мәзмунни

өзара зич бағлинишқан чоңкур мәнаға егә, тәйяр рәтләнгән тил бирликлридур. Қурулуши тәрипидин охшаш болғини билән, мәзмуни тәрәптин рәңму рәң болуп, бәлгүлүк ойни йәткүзүштә чоңкур мәнаға егә.

Мақал тәмсилләрниң келип чиқиши шу этносниң тарихи, тәрәққий етиши билән зич бағлинишлиқ.

Мәсилән:

Business before pleasure

Еңбек түбі-бейнет,

Бейнет түбі-зейнет.

Әмгәк түви раһәт.

East or West, home is best

Туған жердей жер болмас,

Туған елдей ел болмас.

Һәр кимгә өз жути әзиз.

Ана Вәтиниң алтун бөшүк

Great boast, small roast

Сөзгә көп-іске жоқ.

Көп сөзлигән әклидин адишар

Томури қедимки заманға тарилидиған, тил булақлириниң этнолингвистикилик мәнасини қараштурғанда, тарих, этнография, психология, в.б. саһалар бойичә жиғилған мәлуматлар билән биллә лингвистикилик мәлуматлар биргә қараштурулиду.

Лайиһә ишимизни елип бериш жәриянида оқуғучиларға мәктәп программиси асасида этнолингвистика, психоллингвистика кәби йеңи лингвистика түрлири һәққидә көпирәк мәлумат бериш керәклиги, оқуғучиларниң мақал-тәмсилләрниң келип чиқиши тарихи һәққидә көпирәк издиниш керәклиги, қазақ, инглиз тиллиридимү мақал-тәмсилләрни үгүнип, әмәлиятта қоллиниш һажәт.

Оқуғучиларниң тил байлиғини ашурушта әдәбий китапларни көп оқуш керәклигини билимиз, шунин билән биллә хәлиқ еғиз ижадийитигә аит мақал-тәмсил, қошақ, бейит, чөчәкләрни көп ядлишимиз, үгүнишимиз керәк.

Пайдиланған әдәбиятлар:

1. Ағылшын-қазақ мақалдарының салыстырмалы сараптамасы // Мир языка. Н.М. Құрманбаевтың 75 жылдық мерейтойы құрметіне ұйымдастырылған «Мышление-Язык-Лингводидактика» атты ғылыми конференция материалдары. Алматы, 171-174бб.

2. Ағылшын-қазақ мақалдарының этнолингвистикалық ерекшеліктері // Мир языка. «Аударманың көкейкесті мәселелері» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы, 2001. 208-210бб.

3. Қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты // Мир языка. Қазақстан тәуелсіздігінің 10 жалдығы мен Абылай хан атындағы Қазақ мемлекеттік халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің 60 жылдығына арналған «Лингвистиканың көкейкесті мәселелері мен шет тілдерін оқытудың әдістемелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 2001. 187-190бб.

4. А.Һезбақиев, С.Надирей, Ш.Шаваев. «Ұйғур хәлқиниң мақал вә тәмсиллири» «КАЗ акпарат» Алмута 2003-жили.

5. Кісі есімдері мен мекен атаулары қатысты мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты // «Тіл әлемі.» М.М.Копыленконы еске алу құрметіне арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 2003. 215-218бб.

6. Гендерлік қатынасқа байланысты мақал-мәтелдердегі этнолингвистикалық мотивтер // Тіл тағлымы. Алматы, 2003. 215-218бб.

7. Табиғат құбылыстарына байланысты ағылшын және қазақ мақал-мәтелдері // Поиск – ізденіс. Серия гуманитарная. Алматы, 2003. 189-191бб.

8. Қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты // Вестник КазНУ им. Аль Фараби. Серия филологическая. Алматы, 2003. 207-210бб.

9. Қанапина С. Ғ. «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі» (Ғ.Мұстафин, С.Мұқанов шығармалары негізінде) Монография. Қостанай. ТОО Центрум, 2010.-180 бет.

10. Муқәддәс Мирза «Қазақ ұйғыр мақал – мәтелдерінің паремиологиялық жүйесі» Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, Алматы- 2007 жыл. -25 бет.

11. Кенжемұратова С.К. «Мақал-мәтелдердің синтаксисі». Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, Астана – 2002. – 29 бет.
12. Қасымов С. К. «Сан компонентті мақал – мәтелдердің ұлттық мәдени негізі» Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, Алматы – 2010. – 29 бет.
13. Қарсыбекова Ш.П. Қазақ тіліндегі мақал – мәтелдерді типтастырудың этнолингвистикалық принциптері. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, Алматы – 2004. – 29 бет.

Розиева Д.С.
Абылай хан атындағы ҚазХҚӘТУ
Розиева Г.С.
Ұйғыр тілі және тарих пәнінің мұғалімі,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ, ҰЙҒЫР ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ТАБИҒАТЫ

Özet: Araştırmannın amacı, çocuk şiirlerinin tipolojik benzerliklerini pratik açıdan incelemek ve Kazakça, Uygurca ve İngilizce şiir metinleri örneğinde kuramsal temeller geliştirmektir. Makale, folklor türündeki Kazak, Uygur ve İngiliz çocuk şiiri şairlerinin eser ve yaratımlarının ortak özelliklerini ve bunların dünya ve yerli edebi geleneklerle olan ilişkilerini incelemeye, ortak özellikleri ve özgünlüğü, tipolojik özellikleri ve dünya çocuk şiiri ve imge dizisinin benzerlikleri. Makalede tipolojik-karşılaştırmalı, betimleyici, karmaşık ve bireysel analiz, sistemleştirme, analiz ve gruplandırma yöntemleri kullanılmaktadır. Makalenin bilimsel ve pratik yeniliği, Kazak, Uygur ve İngiliz çocuk edebiyatının edebiyatlar arası bağlantı sorunlarına gelenek ve uyum perspektifinden - tipolojik bağlantının temeli - yaklaşımıdır. İlk kez Kazakça, Uygurca ve İngilizce çocuk şiirleri kültürlerarası iletişimi güçlendirmenin özel biçimleri olarak kabul ediliyor.

Anahtar kelimeler: çocuk edebiyatı, çocuk şiiri, milli değerler, genel insani değerler, ninni, milli gelenek.

Summary: The purpose of the research is to study the typological similarities of children's poetry from the practical point of view and to develop the theoretical foundations on the example of Kazakh, Uyghur, and English poetry texts. The article allows to study the common features of the work and creations of Kazakh, Uyghur and English children's poetry poets in the form of folklore genres and their relationship with world and domestic literary traditions, to distinguish the common features and originality, typological features, and similarities of world children's poetry and its image series. Typological-comparative, descriptive, complex and individual analysis, systematization, analysis, and grouping methods are used in the article. The scientific and practical novelty of the article is the approach to the problems of interliterary connection of Kazakh, Uyghur and English children's literature from the perspective of tradition and harmony - the basis of typological connection. For the first time, Kazakh, Uyghur, and English children's poems are considered as special forms of strengthening intercultural communication.

Key words: children's literature, children's poetry, national values, general human values, lullaby, national tradition.

«Әдебиет ардың ісі» деп академик З.Қабдолов бекер айтпаған. Расында әдебиет жалпы адамзатқа тән ортақ құндылықтарды насихаттаушы құрал. Әр кезеңде оның түрлі қызметтері алға шығып отырған. Мәселен, Орта Ғасырларда әдебиет идеологияның құралы болды. Советтік кезеңде де белгілі бір ұстанымдарға тәуелді болды. Дегенмен, сөз бостандығы, ой тәуелсіздігі әдебиеттің өнер ретіндегі ажырамас бөлігі. Әдебиеттің дәл осы қасиеттері адами құндылықтарды ұлықтауға негіз болады. Біз қарастырып отырған қазақ, ұйғыр, ағылшын балалар әдебиетінен осы сипаттарды жалпыадамзатқа тән тақырыптарды, идеяларды, проблемаларды көтеруінен көре аламыз. Мысалы, қазақ, ұйғыр ақындары жазған авторлық бесік жырлары анасы, ағасы, әжесі тарапынан баяндалады, онда ұлттық болмыс, қасиеттерге байланысты баланың шымыр, мықты болып өсіп, ата-ана, елінің қамқоршысы болуына, адамгершілік қасиеттерін игерген, халқының қорғаны, ел үміті болуын аңсаған.

Ақындардың бірқатар өлеңдерін ортақ тақырыбына қарай жинақтап айтсақ, «Бесік жыры» деп атауға болады.

Олай дейтініміз, айнала тіршілік сырын ақын сәбиге ана әлдиі етіп айтып береді. Өлеңді оқығанда бесік жырының әуез-әуендері көңілге оралады, өлеңді жай оқымай, әндеткің келеді. Бала тілін, сәби үнін жетік білетін, жанымен сезетін ол кез келген өлеңін қайталауға ұрынармын-ау деп қорықпай-ақ, «әлди-әлди-әлди-ай» деп бастап кете барады.

Бүгінгі таңда көп аналар өз балаларына бесік жырын әндетпейді, анасының баласынан күтер үмітін көрсететін осы бесік жыры, тек бала туылғаннан емес, тіпті анасының құрсағынан басталуы керек деп ойлаймыз.

Танымал ғалым Жүсіп Баласағұн айтқандай «баланы бесіктен тәрбиеледім дегенің кеш қалғаның, тәрбие ана құрсағынан басталу керек» демекші, ел болашағы бала, өзіне болған ыстық ықылас пен зор үмітті анасы әндеткен бесік жырынан сезеді.

Қазақ және ұйғыр халықтарының бесік жырларының тақырыптары бір. Екеуінде де баласын бесікке бөлеп отырып айтқан ананың сөзі жырланады. Екеуінде де мейірімділік бар. Екі ана да балаларынан жақсылық күтеді. Екеуінде де баласын түрлі тәтті сөздермен еркелету бар. Бұл – екі халықтың бесік жыры жанрындағы үндестігі.

Ағылшын балалар әдебиетінде де баланы ұйықтатар алдында айтылатын өлеңдер бар. Олардың қазақ және ұйғыр бесік жырынан ерекшелігі мұнда көбіне табиғат құбылыстары сипатталады. Күннің қызырып батқаны, айдың күнмен қоштасқаны айтылады. Бар тіршілік балақайға жақсы ұйқы тілеп, түннің қайырлы болғанына ниет етеді.

Кесте 1 - Қазақ, ұйғыр және ағылшын бесік жыры өлеңдері

Қазақ тілінде	Ұйғыр тілінде	A Lullaby, Sweet Dreams
Бесік жыры Төбемдегі аспаным, Мандайдағы жұлдызым. Дәйім жырлар дастаным, Күңгірт тартпас күндізім! Әлди-әлди, бөбегім, Әлдилесін өлеңім. Ерсі емес, қой, еркешім, Ұйықтасаң да қаншама. Күш жинап ал, бөпешім, Ер жеткенде шаршама?! Әлди-әлди, бөбегім, Әлдилесін өлеңім. [1, 175 б.]	Ана әллийи Ухлигин қозам, Алгин демиңни, Анаң меһриван, Йәйду ғеминни. Әр йетип этә Жигит болғайсән. Әй, қозам сәнма, Вәтән қорғайсән. Ухлигин ботам, Йенинда анаң. Бәхтияр ухла, Чөчүмәй балам. [2, 722 б.]	Sweet dreams my darling, the day is done. The moon is here to say goodnight to the sun. Gather your blankets and climb into bed. Close your eyes and lay down your head. Rest for now with peaceful dreams, Of twinkling stars and shining moon beams. Sweet dreams my darling, sweet dreams my love, Sweet dreams my precious gift from above [3]

Ал, Қ.Мырзалиевтің бесік жыры баланы тек еркелету, ұйықтату емес, ол өз өлеңдеріне үлкен идеялық салмақ салады. Оның лирикалық кейіпкері тербетіп отырған баласына ұлттық тәлім-тәрбие беруші. Ол халық өмірінің, оның тарихи терең қойнауларына барлау жасап, халықтың өткені мен бүгінін салыстыра, беттестіре жырлайды. Бұл Қ.Мырзалиевтің өзіндік ерекшелігі болып табылады. Мәселен, бұл туралы Б.Қ.Қапасова «Қазақ әдебиетіндегі балалар лирикасы (60-90 ж.ж.)» атты диссертациялық зерттеуінде былай дейді. «Ұлттық салт-жоралар дәстүрінің байыбын барлап отырып, ақын бүкіл бір халықтың өз ішіндегі қайшылықтар сырына да терең бойлай алған. «Сүрінгенді күлкі етпе», «Жыласаң да досыңа, жау алдында бүлк етпе», «Қаралы елдің таңы бол, жаралы елдің жаны бол» деп бесік жырынан бастап өмір қадамын аттаған жас адамға ізгілік өлшемдерін санап бата беретін ата дәстүр барымта мен бақталастың тұсында басқаша көрінеді. Намыс бүйірі қызған кезде жақының да жауыңмен

бірдей, әсіресе, қазақтың тамаша ұлттық ойынының бірі – көкпар тарту шарттарын түсіндіруден басталатын жыр жолы көкірекке жігер құйып, оқушыны баурап алады» [4].

М. Әлімбаев өлеңдерінде де ұлттық дәстүр, тәрбие мәселелері үнемі көтеріліп отырады. Сонау қытымыр кезеңнің өзінде ақын халқымызға тән қонақжайлық, бауырмалдық, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету сынды асыл қасиеттерді әрқашан дәріптеп, ұлттық қайнар бұлаққа тағзым ете, жас ұрпаққа үлгі ретінде танытып отырған. Бұл сөз жоқ, ақын батылдылығы мен ұлтжандылығының айқын дәлелі. М.Әлімбаевтың балаларға арналған өлеңдері, міне, осылай айрықша танымдық, көркемдік-эстетикалық, тәрбиелік мәнімен ерекшеленеді. Өртүрлі мамандық иелерінің кәсіптерімен таныстыра отырып, ақын, жас жеткіншектерді еңбекке шақырып, белгілі бір кәсіпті таңдауға түрткі, себепкер болады. Ал, Қадыр Мырзалиев тақырыптар бойынша көп өлеңдер шығарған, мысалы тек жануарларға арнап «Шаруаның шағын ауласы», «Қол бермеймін аңшыларға», «Түлік», «Жануарлар жайлауы», «Хайуанаттар хикаясы», «Зообақ» циклдері бойынша жүздеген өлең жазған, одан сырт балалардың танымын арттыруға көмектесетін, олар біле бермейтін алыс шет елде ғұмыр кешетін жаңа жануарларды таныстыруда көп еңбек сіңірген, мысалы: «Пингвин», «Африка кобрасы», «Лама-жылама», «Австралияға барғанда» т.б. өлеңдерінен көре аламыз. Балалар поэзиясында танымдық-білімдік мазмұнды өлеңдер қатарына мектеп пәні бағдарламасын арқау еткен туындыларды жатқызамыз.

«Кішкене әліппе», «Намыс», «Зия», «Қоңырау», «Тазалық сақта», «Біз лагерьге барамыз», «Глобус алдында» өлеңдері оқу-білім, сабақ тақырыбында жазылған. Ақынның өлеңдері бала жасының ерекшелігіне қарай тақырыбы жағынан да күрделене түседі. Мектеп жасында арман тербеп жүрген сәбилерге «Мен космонавт боламын», «Ұшты қиял мені алып...», «Парашютистер әні», «Монтер» өлең-тақпақтарының мамандық таңдауда берері мол. Тақырыптар төңірегінде зерттеу жүргізсек, бала үшін ең керекті ойыншық болып, олармен бар уақытын бірге өткізеді, олар осы бүлдіршіннің жанұясы, достары, өмір сынақтарына тәжірибе беретін осы ойыншықтар баланың дүниетанымының қалыптасуына, адамдар, қоғам арасында қарым-қатынас жасауда алғашқы тәжірибе орны болып саналады, олай болса мысалдарды қарастырсақ:

Кесте 2- Қазақ және ұйғыр поэзиясындағы «Қуыршақ» тақырыбындағы өлеңдер

Қуыршақ	Қочиғим
Қуыршаққа күнде Май беремін. Қуыршаққа күнде Шай беремін. Ішіп-жеуді білмейді ол- Жай беремін. Бәтеңкесін тазалап, Көремін бейнет. Кіршіксіз, қандай ақ Лента мен көйлек! «Рақмет!» -демейді, Бірақ ол сөйлеп. Мен оны күлдірем, Мен оны билетем. Оқуды, сызуды- Бәрін де үйретем. [5, 9 б.]	«Қочиғим бар мениң бир, Көйнәклири ипәктин. Путидики попушни, Өзәм тикип кийгәздим. Маңа қәвәт якиду, Лентилири қизил, ақ. Бирла йери яқмайду, Сөзләлмәйду у бирақ...» [6, 3]

Екі өлеңде де кішкентай қыз бала қуыршағымен ойнап жатыр, Ж.Смақов өлеңінде қуыршағын таза ұстап, оған шай, тамақ беріп, тіпті оқу мен сызуды үйретеді, алайда оған рахмет деп қуыршақтың үн қатпасы баланы күрсіндіреді, ал П.Сабитова шығармасында тіпті көйлегін де өзі тігіп кигізеді, тек қуыршағының тіл қатпайтындығы бала үшін қиыншылық тудырады, яғни бала үлкендерден нені үйренсе, қуыршағына да соны үйретеді.

Қазақ баласы үшін де, ұйғыр баласы үшін де қуыршақтың үн қатпауы проблема етіп көрсетілген. Яғни балалар поэзиясында белгілі бір тақырыптардан ұқсас проблематика да туындайды екен. Тіпті осы жерден ақындар шығармашылығындағы үндестікті байқаймыз.

Бала тіліне түсініксіз, оқуға да, жаттауға да ауыр тиетін, мазмұны, идеясы тарапынан балалар әдебиетіне жат өлеңдер қаншама, алайда П.Сабитова өлеңдері балалардың сол шығармалардағы, сөз, сөйлем таңдауында жеңілдігі, түсініп жаттауға да ыңғайлығымен ерекшеленеді.

«Қуыршақ туралы бұл өлеңде автор, өз атынан баяндамай, бала тілімен жазған, пікірдің өзін балаға жеткізумен қатар «Қап, неге сөйлей алмайды екен менің қуыршағым» деген бала арманын байқауға болады. Яғни, бұл өлеңде бала психологиясы бар» [7].

Ал келесі – тазалық тақырыбы, қай ел, қандай балалар ақыны болмасын шығармашылығында орын алары сөзсіз тақырып. М.Әлімбаев, И.Бахтия және Ш.Силверстейн өлеңдерінде бүлдіршіннің тазалықты сақтамауы әртүрлі қырынан көрініс тапқан, мысалы М.Әлімбаев «Ай мен Ая» өлеңінде Ай қалай таза екендігін, Ая сияқты жерге аунамайтындығы туралы қысқа да нұсқа баяндаса; И.Бахтияның «Зия билән сия» өлеңінде Зия деген бала бояуды алып, киім-кешек, беті-қолын бүкіл жерін бояуға былғайды, алайда осы бояудан жалыққан ол басқа жұмыстың басын ұстағаны баяндалады; ал «Messy Room» «Шашылған бөлме» өлеңінде бөлме ішінде шашылған заттар (свитер жерде, шарф пен шаңғының біреуі теледидар астында, ісі шыққан носкилер болса қабырғада жабысқандығы т.б. заттардың бөлме ішінде шашылғандығы) осындай бөлме әрқайсымызға таныс жағдай екендігі суреттелінеді. Үш шығармада ақындар жай әзіл-қалжың стилі арқылы өмірдегі жағдайды көз алдымызға алып келеді.

Кесте 3- Қазақ, ұйғыр және ағылшын поэзиясында тазалық тақырыбының берілуі

Ай мен Ая	Зия билән сия	Messy Room
Айдың беті әппақ, Аяның беті сатпақ. Неге олай? Ол былай Бұл ай Аунамайды жерге, Шоғылады көлге. [8, 18 б.]	Бәнваш Зия, Ойнап сия, Әмәк қилди дүгәтти. Төкүп көрүп, Чечин жүрүп., Бир сияни түгәтти. Кийим-кечәк, Булғинар дәп, Ойигиму алмиған... Амма лекин Кийимидин Бир таза йәр қалмиған. Техи уму. Үз-көзичу... Рәсва болуп булғанди, Шундила у, Зериктиму, Башқа «ишни» қолға алди. [9, 29 б.]	Whoever room this is should be ashamed! His underwear is hanging on the lamp. His raincoat is there in the overstuffed chair, And the chair is becoming quite mucky and damp. His workbook is wedged in the window, His sweater's been thrown on the floor. His scarf and one ski are beneath the TV, And his pants have been carelessly hung on the door. His books are all jammed in the closet, And his smelly old sock has been stuck to the wall. Whoever room this is should be ashamed! Donald or Robert or Willie or-- Huh? You say it's mine? Oh, dear, I knew it looked familiar! [10, 213 б.]

Халық ауыз әдебиеті, оның ішінде әлпештеу фольклорының барлық жанрлық белгілері Ж. Смақовтың шығармашылығында көптеп кездесіп отырды. Әсіресе, ол балалар ақыны болғандықтан соңғы келтірілген уату-алдарқату жырларының элементтерін жиі пайдаланған.

Жақан Смақов алғашқылардың бірі болып, өз туындыларында орыс тілінің әсерімен кіре бастаған «папа», «кэмпит» секілді сөздерді қолдана бастаған.

Баланың талап-талғамын өсіруде, ой-өрісін кеңейтуде Мұзафар Әлімбаевтың әр тақырыпқа жазған жырлары көрнекті орын алады. «Балдырған» журналын көп жылдан

басқарып, балалар поэзиясын өркендетуге елеулі үлес қосып келе жатқан ақын жырларында балдырғандар өмірі, олардың әрекет-тірлігі нанымды суреттеледі. Ол өлеңдерін нақты суретке, детальға, бала мінезінің аңғалдығына, тілінің тәттілігіне, тапқырлығына құрады.

Қазақ әдебиетіндегі балалар лирикасын зерттеген Б.Қапасова М.Әлімбаев шығармаларының жеңіл де ойнамалы буындардан тұратынын айтып, онда фантастикалық мотивтер де кездесетінін ескертеді. М.Әлімбаев өз шығармашылығында авторлық ұстанымды ашу үшін көркемдік құралдарын, көріністерді ассоциативті тұрғыда біріктіру тәсілін, кейіпкерлердің ерекше әрекеттерін сипаттауда дыбыс ерекшеліктерін тиімді пайдаланады. Қадыр Мырзалиев шығармашылығының айқын ерекшеліктерінің бірі – интеллектуалды философиялық поэзия. Ақын қандай тақырыпты алса да оған жан бітіріп, ойнатып жібереді [4].

Қазақ балалар поэзиясының классигіне айналған ардагер қаламгер балалар поэзиясын тақырып жағынан ғана емес, сонымен қатар жанр жағынан да түрлендірді. Фольклорлық туындыларды қызыға жинап, солардан еркін сусындаған ақын балалар фольклорының жанрларын авторлық поэзияда кеңінен қолдана білді. Ақынның жаңылтпаштары, санамақтары, жұмбақтары, өтірік өлеңдері, ертегілері мен мысалдары соның айқын дәлелі. М.Әлімбаев ауыз әдебиетімен қатар, өзінен бұрынғы шетел және қазақ қаламгерлерінің туындыларымен, сондай-ақ, олардың шеберлік белестерімен таныса келе, тәлім алады. Белгілі педагогтардың пікірлері де әрқашан ақын назарында болды. Осындай ізденістердің нәтижесінде ақын балалар поэзиясының классигі болумен қатар, оның зерттеушісіне айналды. Логогриф, метаграмма, шарада, қарама-қарсы мәндегі сөздер, омоним сөздер, адасқақ әріптер – ақын ізденістерінің нәтижесі екендігі айқын. Бұл жанрлар бала танымын, ой-өрісін, логикасын дамытуға айрықша үлес қосады [11].

«За годы своего развития уйгурская детская поэзия достигла определенных успехов. Преодолевая дидактизм, схематизм, натурализм поэзии 30-х годов она шла по пути расширения тематики, освоения новых жанров, акцентируя внимание на таких специфических особенностях детской литературы как занимательность, познавательная воспитательная значимость. Наряду с жанрами обращений, маршевых, призывов, стихотворных рассказов, пейзажной лирики в эти годы развиваются жанр стихотворной сказки, различные виды авторской игровой поэзии: каламбур (туяқлар), скороговорки, загадки и т.д.» [12, 89 б.] В 50-60-е годы прослеживается попытка конкретизации героев детских произведений. Авторы И. Гайитов, З. Қахаров, М.Бакиев, П. Сабитова большое внимание уделяют нравственному облику героя, его связям с окружающим миром. Путем художественных обобщений они стремятся воспитать в читателях нравственную чистоту, трудолюбие, патриотические и гражданские чувства [12, 112 б.].

Ұйғыр әдебиетін өзінің терең философиялық ой, лирикалық сезім, сан алуан өлеңдермен байытқан және де оның жаңа баспалдаққа көтерілуіне себепкер болған талантты ақындарымыздың бірі – Илья Бахтия. Оның шығармашылығындағы жаңалығы – ол бірінші болып ұйғыр әдебиетін парсы-тәжік және араб кірмелерінен азат етіп, тек түркі халықтарына тән қанатты сөздер, афоризмдер, ұлттық ерекшеліктерді қолданғанында. Ақын өлеңдерінің тақырыбы сан алуан. Оның шығармашылығының негізгі мазмұнын тыныштық, еңбек, Отан, махаббат және достық, жастар тәрбиесі тақырыбымен қатар күнделікті өмірде кездесетін жағымсыз жайттар қамтиды. И.Бахтия өлеңдерінде сонау түркілік поэзия дәстүрінде бар образдар арқылы тақырыпты ашу кездеседі. Мәселен, қазақ ақындары секілді И.Бахтия үшін де Отан – Ана болып суреттеледі. Әрбір адам үшін Отан Ана өте қымбат, әдемі және сүйікті. Алайда, Отанға деген сүйіспеншілік тек оны жақсы көру, сүйемен шектелмейді. Осы ой Илья Бахтияның «Ақ кәптәр» («Ақ көгершін»), «Пайдисини биләмсэн?» («Пайдасын білесің бе?») «Қуяш нури» («Күн сәулесі») атты жинақтарында айқын көрінеді.

Екі мен бес жас аралығында балалар өте білімқұмар, әуесқұмар болады, дәл сол кезде олар жүздеген, тіпті мыңдаған «Не үшін?» деген сұрақтарды қояды.

Ақын табиғат тақырыбына сан алуан өлеңдерді тудырған, онда табиғат пен адам арасындағы үйлесімділік, тау, ауыл, ағаш, арық, ағын су, бұлақ т.б. табиғат әлемі өкілдерін

қарапайым және шынайы суреттеуі ақын шеберлігін көрсетсе керек. И.Бахтия өлеңдерінің ерекшелігі, оны оқыған оқырман өзінің табиғатпен үндестігін байланысын сезеді, сол себепті әр біріміз табиғатты аялап, сақтауымыз керек. Автор өлеңдерінің белгілі болуы – оның шынайылығы мен өміршенділігінде.

Мамандық таңдау тақырыбы бойынша қазақ ұйғыр ақындары түрлі кәсіп иелерінің жақсы жақтарын сипаттап, балалардың болашақта өздеріне лайықты мамандық игеруге көмектесе, ал ағылшын ақындары ол кәсіпті игеруге шақырмай, дәл ол кәсіп туралы баян етеді, ешқандай оптимистік сарында үндеу-насихат жүргізу әрекеті жүрмейді.

Балалар әдебиетінің жанашыры Қ.Ергөбеков: «М.Әлімбаев поэзиясының тақырыбы аса бай, әрі соның көбі қазақ оқырмандары үшін тың. Мәселен, спорт жөніндегі циклдық өлеңдер, стюардесса, монтер, корректор, сылақшы т.б. көптеген өлең тың тақырыпты болумен қоса, танымдық мәні зор» [13] - дейді.

Тек М.Әлімбаев шығармашылығы ғана емес, жалпы қазақ және ұйғыр балалар поэзиясындағы тақырыптар сан алуандығымен ерекшеленеді. Айталық, бір ғана «жанұя» тақырыбы соншалық кең мотивтер тізімімен ашылады. Әдетте, қазақ және ұйғыр балалар әдебиетінде «жанұя» тақырыбын ашатын мотивтер өте көп, ол әке-шеше, аже-ата, аға-тәте, іні-сіңілі, жегжат-жолдас, әпке-жезде, көрші-қолаң, ағайын-туыс барлығы кіреді. Осы тақырыптардың ауқымынан-ақ халықтардың ұлттық болмысы көрініп тұрады.

Ал ағылшындар үшін бұл тізбек ондай ұзын емес, негізінен ата-ана, аға-іні, тәтесі-сіңісі ғана кіреді, егер дәстүрлі жанұялар баяндалса, онда ата-әже образында кездестіре аламыз. «A Family Fingerplay» өлеңі санамақ жанрында беріліп, жанұя мүшелерінің атқарар қызметі, орны бойынша бармақтармен салыстырылады, осы жайда ескеретін жайт бүлдіршіннің қабылдауындағы салыстыру екендігін ұмытпағанымыз жөн. Мысалы: ана—бұл сұқ саусақ, ол бәрін сүйеді, барлығымызға бірдей жаны ашиды, (“This is the mother /Who loves everyone”); әке – ортаңғы бармақ, ол өте көңілді (“And this is the father / Who is lots of fun”); тәте – шылдыр шүмек, ол барлығына көмектеседі және ойнату мен бірге ойнауды біледі (“This is my sister /She helps and she plays”) және кішкене бөбек – бүлдіршін болады, ол күн сайын өсетіні туралы айтылады (“And this is the baby /He's growing each day”). Ағылшын менталитетіне байланысты ата-әже бөлек тұрады, немерелер оларға қонаққа барып отырады.

I went into my grandmother's garden,
And there I found a farthing.

Осы өлеңнің тапқырлығы оның фольклор дәстүрі бойынша жеңіл, қарапайым сөздермен, санамақ жанрымен «жанұя» тақырыбын ұштастыра білуінде.

Осы жерде тағы қосарымыз, ағылшын қоғамы тәуелсіз, өз алдына индивидуалды болып, ешкімге бағынышты болғысы келмейді.

Біздің ойымызша, осы тақырып үш халықтың ұлттық болмыс, тұрмыс тіршілігіне байланысты, осындай нәтиже беріп тұр, өйткені қазақ халқы көшпелі халық болған және ата кәсібі мал шаруашылығы екендігі, табиғат пен жануарларға жақын екендігі, негізінен үй жануарлары «төрт түлікке» арналған өлеңдермен бірге, Қ.Мырзалиевтің танымдық сериясы бойынша экзотикалық жануарларды бүлдіршіндерге таныстыру бойынша өлеңдері кеңінен орын алған, ал ағылшындар отырықшы болып, орман, табиғатпен байланысты және орманды мекен ететін жабайы аңдар туралы өлеңдер және А.Милннің Винни Пух және оның достары туралы өлеңдер циклі ерекше орынға ие, ал ұйғыр халқы отырықшы болумен бірге, егіншілік, бағбаншылық, қол өнері сынды кәсіптермен айналысқандықтан төрт түлік мал тақырыбына жазылған өлеңдер бар, алайда басқа екі әдебиеттер көрсеткіштерінен төмендеу екендігі анық. Осы тақырыпқа ең көп жазған қазақ ақыны Қ.Мырзалиев, балаларға арналған екі жинағы дәл осы тақырыпқа арналған деп айтсақ қате болмас. «Жануарлар жайлауы», «Хайуанаттар хикаясы», «Зообақ» т.б. атаулардан тұратын тараушалар болып жүзге жақын өлең шығарған. М.Әлімбаев, Ж.Смақов шығармашылығында да жануарлар тақырыбы кездеседі, яғни 135 өлеңнен тұрады; ал ұйғыр ақындарында негізінен үй жануарлары ит, мысық, лақ, ешкі т.б. туралы 30 өлең; ал ағылшын ақындары негізінен орман аңдары туралы 50 шығармасы алынып,

талданды. Морфологиялық талдаудың келесі тәсілі осы жануарлар тақырыбына жазылған өлеңдерде қолданылған сөз таптарының сандық көрсеткіштері келесі кестеде берілген:

Кесте 4- Қазақ, ұйғыр және ағылшын балалар поэзиясында сөз таптарының сандық көрсеткіштері

Қолданысы бойынша ең көп кездесетін сөз табы	Қазақ балалар поэзиясы	Ұйғыр балалар поэзиясы	Ағылшын балалар поэзиясы
бірінші орында	үстеу	зат есім	зат есім
екінші орында	етістік	сын есім	сын есім
үшінші орында	зат есім	етістік	етістік
төртінші орында	сын есім	үстеу	үстеу

Бұдан шығатын қорытынды, ұйғыр және ағылшын балалар әдебиеттерінде көбінесе жануарлардың сыртқы келбеті, пішінін сипаттау кең қолданыс тапқан, ал қазақ балалар поэзиясында балаларға жануарларды суреттеу мен таныстыруда ақындар алдымен жануардың қимыл-әрекетін, сосын сын есім арқылы оның сыртқы келбеті, мінезі т.б. қасиеттерін ашып көрсеткен. Бұл жерде етістіктің рөлі туралы айтсақ, қимыл-әрекетін қалыптастыруға дағдыландырады, сондай ақ етістіктің тағы бір қызметі экспрессивті-эмоционалдық мағынада іс-әрекеттің әдемілігін, көркемдігін ашады.

Ал ұйғыр және ағылшын балалар ақындары алдымен сын есім көмегімен жануардың сыртқы, ішкі пішіндерін толығымен ашады, содан кейін ғана нақ сол өлеңде орын алып жатқан іс-әрекет баяндалады, осы екі ұлт балалар ақындары жануарлар туралы жазғанды, жалпы танымдық мақсатта оларды сипаттамай, нақты бір сюжетте орын алып жатқан іс-әрекетті суреттеу амалын жиі қолданады.

Орыс ғалымдары Д.Ф.Марков, Н.С.Надъярных, А.Бушмин, Б.М.Храпченколар мұндай ұқсас құбылыстардың себебін қайталану деп түсіндіріп, оларға «повторяемость» деген атау береді, және де оның теориялық-методологиялық маңызын сөз етеді. Олардың айтуы бойынша, қалам иесінің өзіндік дүниетанымы, өмірлік тәжірибесі, эстетикалық тағылымы, етене жақын мәселелері, ой айту сынды бөліктерінің көрінісі әдебиетте тұрақтап қалған заңдылықтардың нәтижесі.

Көрнекті ғалым, қазақ әдебиеті зерттеушісі Т.Есембеков тұжырымы бойынша «Типологиялық ұқсастықтардың түп-төркінін әдебиеттер дамуының, шығармашылық принциптерінің көркем шығарманың ішкі заңдылықтарының ортақтықтарынан іздеу керек» [14]. Көріп отырғанымыздай, ғалым типологиялық ұқсастықтарды анықтауда тек сыртқы, жалпы ортақ ұқсастықтарын емес, құбылыстардың ішкі заңдылықтарын қарастыру керектігін ашып айтады.

Яғни, бұл жерде әдеби байланыстардың бір формасы – типологиялық түйісулердің бар екендігі анық.

Қорыта айтсақ, үш елдің балалар әдебиетінде байланыстардың түрлі формалары болды. Олар негізінен типологиялық түйісулер түрінде келді. Ал типологиялық байланыс өлеңдердің тақырыптық-идеялық ұқсастықтарынан туындайды. Үш әдебиетте кең көтерілген тақырыптар ауаны жалпыадамзаттық құндылықтар дүниесін құрайды екен. Олар негізінен «жануарлар», «жанұя», «спорт», «мамандық», «ойыншық», «мектеп өмірі» тағы сол секілді тақырыптарды көтере отырып, ұқсас идеяларға, үндес проблемаларға келеді.

Сондай-ақ, бұл тақырыптарды ашуда әр ұлттық әдебиеттің өзіндік ерекшеліктері де бар. Мәселен қазақ және ұйғыр өлеңдерінде генетикалық байланысты болғандықтан, континенттік байланыс болғандықтан айырмашылықтарға қарағанда үндестіктеболатр көп. Ол үндестік бесік жырларында, жануарлар, жанұя тақырыбын көтеруде көрінеді.

Ағылшын әдебиетінде бұл тақырыптар қоғамдық өзгешелік себептерінен мүлдем бөлек көрініс табады.

Үш әдебиеттегі ақын-жазушылар табиғат, жануарлар, жанұя тақырыбын көтеруде үндестік танытқанымен, аталған халықтардың тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық танымына

байланысты осы тақырыптардың көтерілу жиілігі де әртүрлі. Мәселен, қазақ балалар әдебиетінде жануарлар тақырыбы, төрт түлік малға қатысты өлеңдер көп болса, ағылшындарда орман жануарлары туралы өлеңдер бірінші орында, ал ұйғыр әдебиетінде жануя тақырыбы көп таралғаны статистикалық талдауларға сүйене отырып негізделді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Мырза Әли Қ. Таңдамалы жинақтар. - Алматы: «Балалар әдебиеті» баспасы, 2006. - Т. 1. - 364 б.
- 2 Бәхтия И. Наят дауаныры «Жазушы» нәшрияты. - Алмута, 1982. – 287 с.
- 3 // <http://www.familyfriendpoems.com/poem/sweet-dreams-a-lullaby>
- 4 Қапасова Б.Қ. Қазақ әдебиетіндегі балалар лирикасы (60-90 ж.ж.): филол. ғыл. канд. ... дис. – Астана, 2000. – 116 б.
- 5 Смаков Ж. Балапан / құраст. Смакова М.Ж. – Алматы: Білім, 2011. 238 б.
- 6 Сабитова П. Чатақчи. - Астана, 2004. – 61 с.
- 7 Бәхтия И. Балилар әдебиятыға жиддий диққәт бөләйли // Коммунизм туғи. - 1963, апрель - 29.
- 8 Әлімбаев М. Балдаурен: Өлеңдер, дастандар. Балалар әдебиетінің алтын қоры» сериясы. – Алматы: Раритет, 2008. -256 б.
- 9 Shel Silverstein. A Light In the Attic. – Columbia: CBS Records, 1985. – 285 p.
- 10 Бахтия И. Көчәт тиктим, өстүрдүм. - Алмута, 1989. – Б. 79.
- 11 Ыбырайымов Б. Қазіргі қазақ балалар повесінің көркем ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы: М.О. Әуезов атынд. әдебиет және өнер инст., 1990. – 163 б.
- 12 Ахметова Х.А. Становление и развитие уйгурской детской литературы (советский период): дис. ... канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1992. – 125 с.
- 13 Ерғөбеков Қ. Арыстар мен ағыстар. Қазақ балалар әдебиеті мәселелері. - Алматы: Өркениет, 2003. - 368 б.
- 14 Есембеков Т.У. Көркем Мәтін Поэтикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 227 б.

Rysbekkyzy N.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

USING MODERN METHODS IN COMPARATIVE TEACHING ENGLISH WITH OTHER TURKIC LANGUAGES

Özet: Günümüzde gençler ikiden fazla yabancı dil öğrenmeyi tercih etmektedir. Çoğunlukla bunlardan biri de Türk lehçelerinden biridir. Bu makalede, modern yöntemlerle İngilizce ve Türkçenin öğretimi ele alınacaktır. Bu dillerin öğretiminde imla, dilbilgisi, kelime oluşumunda bazı benzerlikler ve farklılıklar göze çarpmaktadır. Sovyetler Döneminde İngilizce öğretiminde *doğrudan, gramer-çeviri, doğal* gibi yöntemleri kullanılmıştır. Ancak günümüzde İngilizce öğretmenlerinin çoğu yeni teknolojilerle öğretmekte olup internetsiz ders yürütülemez hale gelmiştir. Makalede, yabancı dil öğretiminde Quest teknolojisinin kullanımından söz edilecektir.

Anahtar kelimeler: modern, geleneksel yöntemler, Quest teknolojisi.

Abstract: Nowadays, many young generation prefer to learn more than two foreign language. Mostly, one of them is Turkic language. This article is considered modern methods of comparative teaching English with Turkic languages. While comparing spelling, grammar, word formation in teaching, there can be noticed some similarities and differences. The effective ways of using modern methods are explained. During the Soviet period, while teaching English were used methods as Direct method, Grammar-translation method, Natural method. However, at present time every teacher of English can not conduct lesson without innovative technologies or the Internet. The article is regarded using modern Quest technology in teaching foreign languages.

Key words: Modern, traditional methods, Quest technology.

English is the most popular foreign language that is taught all over the world as the first foreign language after the mother tongue. Many language schools are taught more than two or three foreign languages besides English. Nowadays, languages as Turkish, Korean, Chinese, German play significant role among youth after the English language. According to the credit teaching system, to

develop international student exchange many students are sent to abroad to improve their knowledge of second foreign languages. Early times, while teaching foreign languages were applied methods as Direct method, Grammar-translation method, Natural method and others, now all these methods mostly are replaced by innovative methods or digital tools. Further, the article is considered the effectiveness of these traditional methods in teaching foreign languages.

The first one is the grammar-translation method, it was carried out with the aim of developing logical thinking and the ability to read and translate texts. The main attention was paid to the study of grammatical rules as a necessary means in mastering a foreign language, and above all reading. For instance, while teaching Turkish language after English this method is much more useful. Here, teacher compares student's native language grammar with English and Turkish. As our native language is Kazakh, it is better to compare Turkish language with Kazakh one. Because, there are many similarities in spelling and grammar. Mostly, after explanation of a new grammar material, teacher gives sentences in native language and students translate them into Turkish or English paying attention to the grammar structure. So, it is called grammar-translation method. However, despite some well-deserved criticism, the traditional method has a number of advantages: it allows students to learn grammar at a very high level; the method is good for people with highly developed logical thinking, for whom it is natural to perceive the language precisely as a set of grammatical formulas.

The second method is Direct method. The creators of the direct method of teaching widely recommended the use of induction, that is, observation of the language material and independent derivation by students of rules that should later be brought into the system. The main merit of the representatives of the direct method of teaching lies in the appeal to the alive spoken language, in the creation of methodology for teaching oral speech, in the development of a system of phonetic exercises that allow you to effectively master the sounds of the language, in the use of visualization as a means of semantization of foreign language material. At present time, use of ICT has led to the formation of modern variants of the direct teaching method such as audiovisual and audiolingual methods which teach a language based on visual-auditory images in the form of frames and films, involves the use of sound technology to form speech automatisms in response to speech stimuli presented in sound recordings. When teaching by the direct method, the main goal is the development of practical skills to use a foreign language: understand it, speak it, as well as read and write. Applying this method teachers compare sounds, phonemes, consonants and vowels of native language with Turkish or English one. It's worth mentioning that there are close sound similarities of Kazakh and Turkish languages. As well as, English sounds as [ə], [ŋ], [e:] are also similar with Kazakh language sounds. Sometimes, the conductor of the lesson can present dialogues and monologues in Kazakh and students with their partners make dialogues according to the Kazakh variant.

The next method is Natural method. The history of foreign language teaching methods knows numerous and varied attempts to find the most rational method of teaching foreign languages. The most ancient was the natural method, which was no difference of method by which a child is taught his native language. A foreign language was mastered by imitation of ready-made samples, by repeated repetition and reproduction of new material by analogy with the studied one. The natural method, pursuing purely practical goals - teaching, above all, the ability to speak and read a light text - for a long time satisfied the needs of a society in which the productive knowledge of a foreign language was the privilege of its upper level. With the emergence of schools and the introduction of a foreign language into them as a general educational subject, at first they also tried to teach the language by the natural method, but it was soon replaced by the translation method [1].

All these mentioned methods are called traditional ones. Nowadays, we can't imagine English classes without ICT technologies and the activeboard with the Internet. Further, the article is regarded a modern method Quest technology which is widely used in teaching English nowadays.

Currently, the study of foreign languages is increased interest at all stages of education. Knowledge of languages today plays an important role and provides the benefits of effective communication in the professional field. Knowledge of a foreign language is one of the factors that ensure the competitiveness of the individual in modern society. This part can always be found in various job CVs. People who are bilingual and progress in this category are more likely to get better

job. Therefore, a modern person without knowledge of foreign languages does not have any personal and professional development and does not fit the “orders” of the state. That is why the leading goal of education today is to educate a competitive personality in demand in the modern market of services, to develop in students a desire for self-improvement, self-education, to be interested in obtaining knowledge that will allow a person to stand firmly on his feet and be self-confident [2].

The most effective means of forming communicative competence, from our point of view, is using Quest technologies in teaching foreign languages. American scientists Bernie Dodge and Tom March developed a new teaching method in 1995 that satisfies the conditions of the order of the state and the characteristics of the educational environment. This method very quickly became popular in the United States and was widely used in many countries [3]. Let's take a closer look at what an educational Quest is and how to use this technology in the classroom when teaching a foreign language. Quest technology (Web-Quest) is the use of an information resource of the Internet for a long-term targeted search for a solution to a problem or a specific task with elements of a role-playing game [4].

For the effective use of web quest technology in foreign language classes, teachers have to:

1. Computer class. A lesson in a computer class, as well as an element of information technology, form a hyperbole of educational activity, which turns out to be more comfortable, mobilizing the creative and intellectual potential of students.
2. High-speed Internet connection. Today, access to the worldwide information network is available in every educational institution. The Internet is a universal tool, as it has an inexhaustible information potential. IT-technologies help to create a comfortable atmosphere for students.
3. A certain level of computer literacy of the teacher and students.

Creating a lesson on web quest technology is a long and complicated process. Searching for material and gaining knowledge through foreign proven sites on the Internet when studying a particular topic increases the motivation of students. Based on these goals, web quest technologies were built. Previously, teachers exclude sites with unconfirmed, false or biased information from student resources. Focusing on different levels of language proficiency of students, prepare material (Internet resources) for the lesson and the content of the web quest. The most popular and convenient resource for creating your own web quest is the JIMDO platform. The topics of web quests are quite diverse, ranging from travel to ordinary quizzes, and problematic tasks may differ in the degree of complexity. Based on this, the developers of this technology distinguish three principles for classifying web quests:

1. Time, duration of execution: short-term and long-term.
2. Subject content: mono-projects and inter-subject web quests.
3. The type of tasks performed by students: retelling (retelling tasks), compilation (compilation tasks), riddles (mystery tasks), journalism (journalistic tasks), constructor (design tasks), creativity (creative product tasks), solving controversial problems (consensus building tasks), persuasion tasks, self-knowledge tasks, analysis (analytical tasks), evaluation (judgment tasks), scientific (scientific tasks) [3].

The web quest structure that Bernie Dodge proposes can only be used as a reference point, which can be changed if necessary. The teacher can create a quest in accordance with the level of language proficiency and the interests of most of his or her students.

The structure of the web quest consists of the following elements:

1. Introduction is - the formulation of the topic, the description of the main roles of the participants, the scenario of the quest, an overview of the entire quest. The goal is to create the right atmosphere and motivate students.
2. Task is - a description of the problem in great detail and the form of presentation of the final result.
3. Process (Execution) is - instructions describing the main stages of work and useful tips for collecting information. From a methodological point of view, the material should contain auxiliary and additional tasks to be completed.

4. Evaluation is - a description of the criteria and parameters for evaluating the performance of the web quest, which is presented in the form of an evaluation form. Methodological assessment includes precise descriptions of the criteria and parameters of assessment, the possibility of determining the results of the work.

5. Conclusion is - students get acquainted with a brief description of the knowledge, skills and abilities that they will acquire by completing this web quest. There is a relationship with the introduction.

6. Credits (Used materials) are - a list of references and electronic sources needed when creating this web quest.

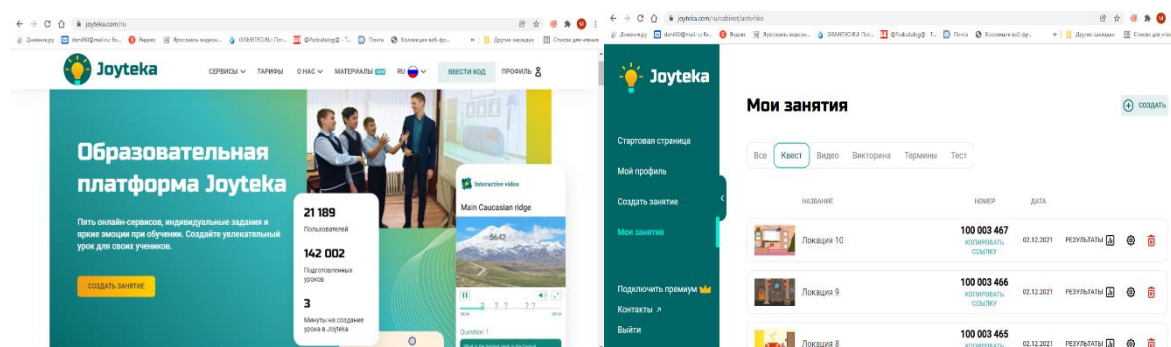
7. Teacher Page (Comments for the teacher) is - this stage includes the history of creation, the goals and objectives of the quest, the content and planned (personal, regulatory, communicative, cognitive) results, methodological recommendations for teachers who will use it web quest; necessary resources; advantages and disadvantages of this web quest [5].

These following rules and website to use Quest technology at the lesson are quietly complicated. I am going to recommend the most convenient and easy to use website - Joyteka.

Joyteka is a platform for teachers, which was created by a teacher - Maxim Novikov, computer science teacher. The platform will revive and color the lessons in new colors!

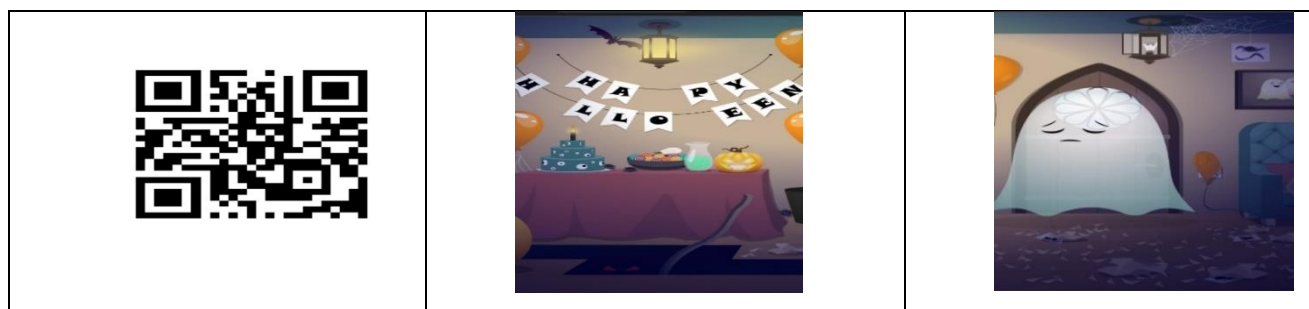
There are 5 online services on the platform where you can create any lesson and inspire students to learn.

- Educational game “Quest”: students have to get out of the room, solving your tasks;
- Web service “Video”: add tasks and comments for the right seconds of the video;
- Service for checking knowledge “Test”: just fill in the questions and answers, and the service will create a convenient format for students and set up auto-checking of answers;
- Game of “Terms”: students will explain complex terms to each other in the Alias game format;
- Intellectual game “Quiz”: arrange the class “Your game” right in the lesson.

Picture 1 - The first page of website - Joyteka

First of all, teacher must go in this website and register. After it, there is a button “creat a lesson”. Before clicking this button, teacher has to choose the topic according to the syllabus and creat questions. Questions can be about lexics, grammar or country study as “Traditions and customs of the UK”, “Festivals and holidays of the UK” and etc. After creating Quest you will get QR code. By scanning this QR code every student is able to join Quest at the lesson. The sample of using Quest technology is shown here.

Picture 2 - the sample Quest using website Joyteka

An educational quest is a kind of problem that is put before the participants, where they themselves must implement educational tasks. But unlike the educational problem, in the educational quest there are elements of the plot, role-playing game associated with the search and discovery of various objects, information, and resources of some territory or information resources are used to solve educational problems. Learning to read in a foreign language should fulfill upbringing, developmental and practical tasks. Without mastering this type of speech activity, a graduate of school cannot use a foreign language, and the apply of the latest web quest technology helps to cope with these tasks perfectly.

References:

1. L.R. Sakaeva, A.R. Baranova. Methods of teaching foreign language: textbook. - Kazan 2016.
2. Sagitova R.R. Interactive technologies for the formation of self-educational competence of university students in the process of teaching foreign languages: a project method // Bulletin of the Kazan State University of Culture and Art. 2016. № 4. p. 151–154.
3. Dodge B. Webquests: A technique for Internet-based learning // Distance Educator 30. 1995. No 1(2). P. 10–13.
4. Bobrovskikh O.N. Using web quests in teaching: [electronic resource] <http://www.eidos.ru/journal/2008/1216.html>
5. Gali G.F. Problem-based learning as a means of developing the creative potential of students: Sat. articles of the International scientific and practical conference // Problems, prospects and directions of innovative development of science: Part 2. Ufa: Aeterna, 2016. P. 145–148.

**Рысқұлов М.А. Сарбасова Қ.Б., Жұбай О.С.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған, Қазақстан**

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТӨРТ ТҮЛІК МАЛҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР

Özet: Makale, bir zoonim bileşeni olan deyimisel birimlerle ilgilidir. İlgili dillerin materyalleri üzerinde deyimlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, bir dil ailesi için ortak bir deyimisel fon oluşturmayı mümkün kılar. Bir dilin deyim sistemi, sözlük sisteminden farklı olarak daha ulusal ve kültürel bir karaktere sahip olduğundan ve dış etkenlerden daha az etkilendiğinden, dilin kökeni sorununa ilişkin belirli sorunların çözümünde güvenilir bir kaynak olabilir. Dilin kelime dağarcığı sistemindeki ilginç olaylardan biri zoonimlerdir - anadili İngilizce olanların folklor, gelenek ve göreneklerinden görüntülerle ilişkilendirilen hayvan dünyasının temsilcilerinin isimleri. Dillerin sözcüksel sisteminin ayrı bir bileşen birimi olarak zoonim bileşenine sahip deyimisel birimlerin dikkate alınması, onların iletişimsel yönlerini ve gerçekliği mecazi olarak kavrama yeteneklerini ortaya çıkarır.

Anahtar kelimeler: deyim birimleri, at, inek, koyun, deve.

Summary: The article deals with phraseological units with a zoonym component. Comparative study of phraseology on the material of related languages makes it possible to recreate a common phraseological fund for a language family. Since the phraseological system of a language has a more national and cultural character and is less influenced by external factors, it can become a reliable source in solving specific problems on the problem of the origin of a language. Consideration of phraseological units with a zoonym component

as a separate component of the lexical system of languages reveals their communicative side and the ability to metaphorically comprehend reality.

Keywords: phraseological units, horse, cow, sheep, camel.

Бүгінгі таңда тілді антропоэзектік тұрғыдан зерттеуге ерекше көңіл бөлініп келеді. Бұл бағыттағы зерттеулерде адам сөйлеуші, өзіндік әлемі, өзіндік дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады. Тіл адамға таным құралы, қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етеді, болмысты тану барысында жинақталған әлем туралы білімді жеткізудің негізгі жолы болып табылады. Тіл ойды жарыққа шығарумен қатар таным әрекетіне өзіндік таңбасын қалдырып отырады. Тіл – таным құралы. Таным – ақиқат болмыстың ойдағы көрінісі, сол арқылы білім қоры жинақталып, ақпарат қабылданады. Тіл таным нәтижесінде түзілген әлем туралы біліммен, оның адам санасындағы көрінісімен тығыз байланысты. Сана тіл арқылы көрініс табумен қатар тіл арқылы қалыптасады. Адам санасының қалыптасуы тіл мен сөйлесімнің пайда болуымен тығыз байланысты болады. Адамдар басқалармен қарым-қатынас жасау негізінде тіл мен өзіндік сана қалыптасады. Адам санасындағы болмыстың өзіндік белгілері мен ерекшеліктері білім түрінде жинақталады. Осыған байланысты филология ғылымдарының докторы, профессор Р.Авакова: «Адам сәби шағынан тілді, сол арқылы мәдениетті меңгергенде ғана адам болып қалыптасады. Халық мәдениетінің ұшқыр іздері тіл арқылы көрініс табады. Тіл нәзік болғанымен, оның табиғаты күрделі, сондықтан да әлем бейнесі адамзат тілінде әр қилы бейнеленеді. Ғасыр соңында адамзат қоғамы әлем, дүние, қоршаған орта туралы барлық мағлұмат лингвистикалық каналдар арқылы беріліп, сонда сақталатынына көзін жеткізді. Адам сөз дүниесінде өмір сүреді, орасан зор мағлұматтарды адамзат сөз арқылы меңгеріп, сөз арқылы түсіне алады. Сондықтан да адамның тұлға ретінде жеткізіліп, өсуі оның сөзді қаншалықты дәрежеде меңгеруіне, сөз мәдениеті мен шеберлігін қаншалықты білетіндігіне тікелей тәуелді. Адамның қоғамдағы орны сөз әлемін меңгеру дәрежесіне, тіл құпиясы мен сырын қаншалықты ұғынуымен байланысты», – дейді [1, 203].

Тілдің антропоэзектік ұстанымы лексика-семантикалық жүйеде айқын көрініс табады. Бұл бірліктер мәдени код ретінде қызмет етеді. Тіл – ұжымдық сана арқылы жинақталған ақпаратты атадан балаға жеткізіп, жинақтайтын, сақтайтын, жүйе болып табылады. Адам өзіне дейінгі жинақталған білім қорын қабылдау арқылы этномәдени қауымдастықтың өмір тәжірибелерін де қабылдайды. Адамның танымдық әрекеті – ақиқат болмысты тануға, қоршаған ортаны түйсініп, жинақталған білімдер негізінде әлемдегі орнын түсінуіне бағытталады. Тіл – сөйлеушінің дүниетаным ерекшеліктерін бейнелейтін құрал, ерекше ұлттық ділдің көрсеткіші, мәдениеттің негізі. Ақиқат болмысты танып-түсіну нәтижесінде жинақталған ақпарат тілде көрініс табады.

Белгілі бір этнотілдік қауымдастықтың мәдениеті, білімі мен тәжірибесі тілде көрініп, ділін қалыптастырады. Білім қоры тіл семантикасында көрініс тауып, белгілі бір тілдік ұжымның ұлттық, мәдени мәдени тәжірибесін көрсетеді. Сол себепті ғаламның тілдік бейнесінен дүниетанымның ұлттық ерекшеліктері көрінеді. Ғаламның тілдік бейнесін қалыптастыруда лексиканың орны ерекше, тілдің сөздік қорында ұлттық дүниетаным көрініс табады. Мәдениет өнімі ретінде тіл мәдениеттің маңызды бөлігі, мәдени кодтарды қалыптастырушы фактор болып табылады. Тіл қоршаған орта туралы әсерді білдірумен қатар халықтың зерттеушілік, ізденістік ойларын да сақтайды, яғни тілде халықтың этномәдени, ұжымдық санасында қалыптасқан ғалам бейнесі көрініс табады. Бұл орайда тұрақты тіркестердің орны бөлек. Сол себепті профессор Р.Авакова: «Мәдениет семантикасының күрделі кілті тілде жатыр. Ғасырлар бойы бірнеше ұрпақты толғандырған аңыздар мен шежірелер, яғни мифтер тек мәдениеттің көрінісі ғана емес, ол адамзаттың мифологиялық кезеңінің тілдегі (фразеологиялық бірліктерде) сақтаулы, қазіргі тілдік материалдардағы бейнесі», – дейді [2, 205].

Түркі халықтарында төрт түлік малға қатысты тұрақты тіркестердің көптігі халықтардың шаруашылығымен тығыз байланысты. Төрт түлік малға қатысты фразеологиялық бірліктердің табиғатын нақтылауда түркі тілдеріндегі тұрақты тіркестерді

жан-жақты зерттеп жүрген ғалым – Раушан Авакованың еңбектерінің маңызы зор. Кандидаттық диссертациясында (1991) қазіргі ұйғыр тіліндегі етістікті фразеологизмдердің семантикалық-морфологиялық ерекшелігін, докторлық диссертациясында (2003) қазақ тіліндегі фразеологизмдердің мағынасын арнайы зерттеген ғалым мал шаруашылығына байланысты фраземалардың ортақтығы мен ауыспалылығы түркі тілдерінің синхрондық дамуында байқалатынын ескерте келіп, қазіргі түркі тілдерінің әр алуан топтары мен аймақтарында ортақ немесе фраземалық варианттар арқылы (қазақ тілінде *ат жалын тартып міну*, қырғыз тілінде *ат жолын тартып міну*, қазақ тілінде *қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған кез*, қарақалпақ тілінде *қой үстінде торғай жұмыртқалау*) көрініс тапқанын айтады [1, 234].

Ғалым көшпелі халықтың төрт түлік мал туралы ұғым-түсініктері бейнелеу немесе ассоциациялы салыстырулар түрінде тілдегі фраземаларда сақталғанын айта келіп, фраземаларды мағыналарына қарай бірнеше топқа жіктейді:

- бір нәрсенің түр-түсі мен пішінін айқындау адамға тікелей салыстырып ауыстыру тәсілімен жасалған фраземалар: *қойдан қоңыр, жылқыдан торы, көк ала қойдай, нар атандай* және т.б.;

- уақытты, көлемді, қашықтықты, биіктікті т.б. анықтаудың халықтық қарапайым әдістері ретінде қолданылатын, салыстыру не салғастыру негізінде туған фраземалар: *қой өрісіндей жер* – 5-6 шақырым; *тай шаптырым жер, қозы көш жер* – 6-7 шықырым; *құнан шаптырым жер* – 8-10 шақырым; *бір көш жер* – 10-15 шақырым; *ат шаптырым жер* – 20-35 шақырым; *түйенің табаны түсер жер; Мекке қажылыққа барар өте алыс жер; ат басындай алтын; ат бойы; сиыр бәсеке; бес биенің сабасындай; бие бауырындай жер, бие сауымдай уақыт; бұзау салмағындай уақыт; кәрі қойдың жасындай* және т.б.

- адамның нақты өмірлік жағдайдағы мінезіне, психологиясына, қоғамдағы қарым-қатынастары мен іс-әрекеттеріне байланысты ерекшеліктерін бейнелі не ассоциациялы негізде салыстырудан туған фраземалар: *қой ауызнан шөп алмайтын, түйе үстінен сирақ үйіру, түйе шешкендей ету, тойған қозыдай томпию, егінге түскен сиырдай жайпау, боз інгендей боздау, бөрі көрген сиырдай мәңіреу, қолынан қой жарысы келмей, тұлпардай делебесі қозу, ат үстінде күн көру, ат арылту* және т.б.

- адамның төрт-түлік малға қарым-қатынасын, көшпелі өмірдің мән-маңызын, биологиялық, физиологиялық өзгешеліктерін көрсететін фраземалар: *нарым әрі жүкті, әрі сүтті, әрі күшті, мал құлағы саңырау, ай мүйізді қошқар, төрт түлігі сай, құнанның құдайындай, тайын тәңіріндей, нар атандай, нар еді ердің құны, нардың пұлы, ауызыңа май, астыңа тай* және т.б. [1, 234-235].

Қазақ тілінде *ат* зоонимі өте жиі қолданылады. Соның нәтижесінде тілімізде 52 тұрақты тіркес қалыптасқан:

Ат байлады. а) Сыйлады, тарту етті, ат мінгізді; ә) Семіртті, союға дайындады.

Ат кекілін [құйрығын] кесті. а) этн. көне. Құныкер (кісі өлтірген) жақ пен құнталап етуші (кісі өлген) жақтың ешбір бітімге, тоқтамға келе алмауы; [Тұл аттың (иесі өлген аттың) кекілін кесуі арқылы кісісі өлген жақтың «соғысамын» деген белгі беруі]; ә) Араздасты, кетісті, көрместей болды.

Атқа мінді. а) Жолға шықты, аттанды; ә) Қарсы шықты, өре көтерілді.

Ат қойды. а) Тұра шапты, шаба жөнелді; ә) Атой салды, шабуыл жасады.

Ат құлағы көрінбейтін [көрінбес]. а) Түк көрінбейтін, көз ашқызбайтын, түтеген (боран); ә) Биік, қалың (шөп не егін).

Ат ойнатты. а) Ойнақтатты, құтыртты; ә) Атты әртүрлі ойынға үйретті; б) Баса-көктеді, әлек салды, астамшылық етті.

Ат сабылтты. а) Болдыртты, шаршатты; ә) Әуре болды, әлекке түсті, ат арытты.

Ат салысты. а) Жәрдемдесті, көмектесті, қол ұшын берді; ә) Үлес қосты, қатысты.

Аттың жалы, түйенің [атанның] қомында. а) Асығыста, қарбаласта, тығылтаяңда; ә) әр кезде, әртүрлі жолмен.

Ат майын берді. а) *Атын уақытша пайдаланғаны үшін ақысын берді*; ә) *Ағайын-жесегжат, жоқ-жұтаңға уақытша пайдалануға мал бөліп берді*, т.с.с.

Ал саха тілінде *ат* сөзімен 19 тұрақты тіркес қалыптасқан:

- *уу испит сылгы курдук* дрожать, трястись (*от испуга, сильного волнения*), букв. как лошадь, опившаяся холодной воды;
- *кулун кэбиспит* выкидывать жеребенка (*о кобыле*), *кулуннуу мөхсөр* (*мөхсө сылдыар*) метаться, извиваться от нестерпимой боли, букв. как жеребенок бьется, *атбуолвстать* на четвереньки; ползать на четвереньках, букв. стать конем;
- *кулун босхо сырыт* гулять свободно, беззаботно, букв. ходить свободно как жеребенок, *кулун (кулуннуу) уурдарда* ехать галопом, букв. дать поставить как жеребенка;
- *ат олугун, мас кэрдишин курдук* ясный, четкий; очень аккуратный (*напр., ответ*), букв. как шаг лошади, засечка на дереве, *ат экирэтэр / сүүрдэр (дьиэ, хос)* очень просторный, вместительный (*дом, комната*), букв. можно за лошадью гоняться (*дом, комната*);
- *ат бөбө, кус быһый (киһи)* очень сильный и быстрый (человек), букв. человек с лошадиной силой, утиной быстротой, *уол оҕо, ат кулун* добрый молодец, *кулун атаба киирбит* наступила вторая молодость;
- *ат үөһэ түһэн* весьма торопливо, поспешно (не успев даже оседлать или запрячь лошадь), *кулун (кулуннуу) уурдарда* ехать галопом [2, 27-42].

Саха халқы жылқыны киелі жануар санап, «Дьөһөгөй оҕото» деп атайды. Жыл сайын жаз шыққанда жасалатын *Ысыах* тойында жылқы дәріптеліп, бәріне қымыз таратылады, бәйге ұйымдастырылады. Саха Республикасының елтаңбасында атқа мінген жігіт бейнеленген. Сахалардың «Олонхо» атты жырында тұлпар батырдың жан серігі, ақылшы, жырдың негізгі кейіпкерлерінің бірі ретінде суреттелген. Бұл жағынан алғанда, сахалар мен қазақтардың дүниетанымынан ұқсастықтарды аңғаруға болады. «Ер Төстік» ертегісіндегі Шалқұйрық, «Алтын сақа» ертегісіндегі тұлпар, «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбурыл, «Алпамыс батыр» жырындағы Байшұбар, т.с.с. тұлпарлар мен сахалардың ауыз әдебиет үлгілеріндегі тұлпарлардың сипатталуынан бірқатар ұқсастықтарды аңғарамыз.

Профессор Р.Авакова жылқыны тұқымына, жүріс-тұрысына т.б. қарай *арғымақ, қазанат, текежаумыт, бедеу ат, қазақы ат, пырақ, дүлдүл, тұлпар, жабы*, т.б. түрінде жіктей отырып, жылқыға қатысты тұрақты тіркестерді өз ішінен бірнеше топқа жіктейді:

- жүйрік аттардың дене бітімін суреттеу арқылы жасалған, тілде өзіндік орын алған әдемі теңеуге айналған фраземалар: *қой мойын, қоян жақ, бөкен қабақ, ой желке, теке мұрын, салқы төс, тақыр бақай, жұмыр тұяқ, тар мықын, күлте құйрық, шақпақ етті, бота тірсек* (Абай). *Ойық желке, кекшіл бас, құлжа мойын, наз бедеу* (О. Бөкеев). *Күдерлі бел, күпшек сан* (О. Бөкеев).

- Жылқы малының жасына қарай байқалатын мінезіне ұқсатып жасаған төмендегідей фраземалар: *құлындай құлдырау, құлындай даусы шығу, бесті айғырдай азынау* және т.б.

- жылқы малында болатын құбылыстарды білдіретін фраземалар: *үйірге түсу, үйірін қуу, құлағын біздей қадау, бүйірінен жарады, кекілінен қарады, қанжардай қатып жарады, ішін тарту, сүмбідей жарады, мейіздей қатып жарады, шаңына ілестірмеу, аса шабу, ақбөкендей ойнау, топ жарған, сауға салған, қанаттыны қаққан, аузымен құс тістеген, бәйге бермес*, т.б.

- жылқы малы мен адамның ара қатынасын білдіретін фраземалар: *ат салысу, аттан салу, ат ұстар, ат ұстатар, ат байлар, ат құйрығын кесісу, ат сауырын беру, ат құлағы теңесу, ат басын тіреу, ат басы бір кезеңге теңесті, жылқыға жау тигендей, ат сабылту, ат құрғатпау, ат айдауы, ат қосу, ат тарту, ат қайту, құйрық тістесіп кетуі*, т.б. [1, 240-241].

Саха тілінде бұқа суықтың, қыстың символы саналады. Қыс *Дьыл оҕуһа* деп аталатын бұқа бейнесінде сипатталады. Саха тілінде сиырға қатысты 26 тұрақты тіркес қалыптасқан: оның ішінде 10 тұрақты тіркес сиырға (*ынах*) қатысты, 11 тіркес өгізге (*обус*), 5 тіркес бұзауға (*ньирэй*) қатысты:

- *сытар ынабы туруорбат киһи* мухи не обидит; воды не замутит, *букв.* человек, не вспугивающий (не поднимающий) даже лежащей коровы, *тарбаабыт ынах курдук* чрезмерно смиренный, тихий; безответный; отличающийся невозмутимым характером, *букв.* словно корова, которую чешут, *обус кутуругун курдук судургу киһи* простодушный человек, *букв.* подобно хвосту быка простой человек;

- *сыптарыннаах ынах курдук сутуйда* дурно влиять на многих; совращать многих, *букв.* гадит как корова, страдающая поносом, *<ат гынан миин> обус гынан көлүй* жестоко, безжалостно использовать, эксплуатировать кого-л., *букв.* <садиться, превратив в лошадь > запрячь, превратив в вола;

- *ынабы ынгыырдаабыкка дылы* о некрасивом одеянии или вообще о несоответствующей и неподходящей вещи, *букв.* подобно тому, как оседлали корову, *обус үрдүгэр ойуу-бичик аспыт* неуместно заняться чем-л. (не ко времени), *букв.* вырезал узоры, едучи верхом на быке, *оонньообута обус буолла* шутка боком вышла, доигрался;

- *кыычыкын оҕуһун баһа буоллаба* о бессмысленном ожидании готовности чего-л., *букв.* подобно голове быка Кычкина, *атыыр обус алтаба, хат дьахтар хаамыта* очень медленно, *букв.* медленный ход быка, шаги беременной женщины;

- *ынах омурда от* первые свежие ростки трав, *обусиччитэбуол* достигнуть зрелости для погона быков при перевозке копен во время стогования сена, стань погонщиком быков (о мальчике), *букв.* стать хозяином быка, *бургунас<ынах>муоһункурдук (муоһунуу)* на равных, как равные по возрасту, уму, силе и т. д., *букв.* как рога молодой <коровы>, *обус ииктээбитин курдук* извилистый (обычно о тропинке), *букв.* как будто бык помочился [3, 38-39].

Сонымен қатар орыс тіліндегі «братъ быка за рога» деген тіркес калька тәсілімен аударылып, *оуһу муоһуттан харбаа (ыл)* түрінде қолданылады.

Саха тілімен салыстырғанда, қазақ тілінде сиырға қатысты тұрақты тіркестердің саны әлдеқайда аз. Бұл қазақтың сиырды шаруашылықта көп пайдалана қоймағанынан болса керек. «Аяз би» ертегісінде сиыр малдың жаманы ретінде сипатталады: *Отқа жанбаған соң, апарып малға салсам, мал жаманы сиыр екеш сиыр да мұрнын шүйіріп жемейтін*. Профессор Р.Авакова сиырды жасына қарай *бұзау, торпақ, тана, баспақ, тайынша* деп бөле келіп, сиырға қатысты *құлыққа ұрған танадай, өгіздей боп, өгіз сияқты, өгіздей өкірді, өгіз олжа, бұқадай шықты, бұқаға салды* және т.с.с тұрақты тіркестер қалыптасқанын, тілімізде *сиыр мінез* тіркесі мінезі теріс, шадыр кісілерге қатысты қолданылатынын, *сиыр бүйректену* тіркесі «ынтымақсыз, бөлек болу» деген мәнде, *мүйіз дескен сиырдай* тіркесі «жанжал, өзара қақтығысу» деген мәнде қолданылатынын айтады [1, 243].

Қазақ тілінде қойға қатысты тұрақты тіркес көп: *қой аузынан шөп алмас, қойдан қоңыр, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған [ұялаған] заман, тел қозыдай /боп/ өсу, көк ала қойдай қылу [ету], егіз қозыдай, қозы көш жер, кәрі қойдың жасындай жасы қалу, құтырған қойдың миын жеген*, т.с.с. Ғалым Р.Авакова қазақ дүниетанымында қой жуастықтың, момындықтың, бейбіт жағдайдың символы ретінде танылғанын ескерте келіп: «...Тілде осы мағынаны білдіретін өте көп фразема жасалған: *Қой баласын сүйеді қоңырым деп, Еш нәрсені білмеген момыным деп* (Қ. Мырзалиев). Осыдан келіп, адам момынын *қойдай қоңыр, жылқыдан торы, қой аузынан шөп алмайтын, қойдан жуас* деп атайды. Ал *қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған; қойы өрісте түнеген; жатып қалған бір тоқты жайылып мың қой болған жұрт* деп бейбіт өмірді, берекелі елді, құт мекенді айтқан. Адамдардың сағынып табысуын *қойдай маңырап дуылдап, қойдай маңырап, қозыдай жамырап* деп, ал жұрттың тұйыққа тіреліп, сасқан шағын – *ұйлыққан қойдай* қамалды деп суреттеген, тату балаларды – *егіз қозыдай* деп теңеген», – дейді [1, 243].

Саха тілінде «қойдың басы» деген мәндегі тіркес сақталғанымен, ауа райына байланысты тұрмыста, шаруашылықта қой мүлде жоқ. Сол сияқты ол жақта ауа райының қолайсыздығына байланысты ешкі де өсірілмейді. Саха халқы түйені де өсірмегенмен, тілде *Тэбиэн саба хара санаатаабар түөн саба үрүг санаа ордук* «чем черная мысль с верблюда, лучше светлая мысль с моксу» деген мақал сақталып қалған. Ал қазақ тілінде *түйе* сөзімен келген тұрақты тіркес көп: *бота тірсек, түйенің жарты етіндей, бота көз, түйе табан, түймедейді түйедей*

ету, ақ түйенің қарны жарылу, ауыл-аймағымен [бота-тайлағымен, бау-шарбағымен], ердің құны, нардың пұлы, бір күн бие, бір күн түйе, ешкінің құйрығы көкке /жеткенде/, түйенің құйрығы жерге жеткенде, қуырдақтың әкесін түйе сойғанда [сойған соң] көрерсің, түйені түгімен, биені жүгімен жұтқан, түйе үстінен ит қабу, ботадай боздау, мұрнын тескен [мұрындықты] тайлақтай, т.с.с.

Профессор Р.Авакова қазақтар еті, сүті, жүні пайдалы болғандықтан ғана емес, күшті, төзімді көлік болғандықтан да түйені ерекше құрметтегенін айтады. Қазақ дәстүрінде ұзатылған қыздың және оның жанындағы әйелдердің (анасы, жеңге-сіңлілері) мініп келе жатқан көлігі *шаңырақ түйе* деп аталғанын, салт бойынша, үлкен шаңырақ жеке түйеге артылып, көш алдында жүретінін, оған бөтен адам мінбейтінін, сол себепті «шаңырақ түйе» деп аталғанын айтады [1, 240]. Сондай-ақ қазақтар ұзақ сапар, асу бел, бағыт-бағдарсыз жолды *төс табаны төрт елі, атан жүрер жер екен, түйе табаны түсер жер екен* деп суреттейтінін, күштілікті *нар жолында жүк қалмас, атан жілік жігіт* деп, сұлулықты *бота көзді боз жігіт, бота көз ару* деп суреттейтінін ескертеді.

Түйенің *атан, інген, нариша, тайлақ, бота, бура буырша, нар* деген түрлері бар екенін көрсетіп, осы атауларға қатысты фраземаларды атайды: *нар атандай, мұрнын тескен тайлақтай елпеңдеу, қаңтардағы бурадай тісін қайрау, нар бурадай шабынды, жаңа аяқтанған ботадай, бота тірсек, шоқ басқан тайлақтай, ботадай боздау, ботасы өлген түйедей боздау / бақыру, бақырауық сары атан, кәрі түйедей бақырауық, күркіреді, күркіреуік, жаразан бурнадай күркіреп, тісін қайрады, шабынды, т.б.* [1, 240]. Ғалым түйеге қатысты тұрақты тіркестерді қазақ халқының дүниетанымымен байланыстыра отырып: «Табиғатта ақ түйелер сирек кездеседі. Сондықтан ақ түсті аруана, ақ інген, ақ буралар қазақ дәстүрінде киелі, қасиетті саналған. Ақ түсті түйені сою – тек бір ырымға байланысты істелген дәстүр болған. Соған байланысты *ақ түйенің қарны жарылды* деген фразема сирек болатын, таң қаларлық істі, молшылықтың символын білдіреді. Ал нардың ерекше саналғанын *ердің құны, нардың пұлы* деген фраземадан байқауға болады, ал түйе етінің молдығына *қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің* деген фразема іс насырға шапқанда айтылатын сөз», – дейді [1, 240].

Адам игерілген білімді, дүниетанымын тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Белгілі бір нәрсені білдіретін соған атау болған лексикалық бірліктер реалийдің сөйлеуші санасында бар екенін ғана білдіріп қоймай, сонымен қатар объективті әлемде олардың белгілі бір жүйеге түскенін көрсетеді, яғни ғаламның тілдік бейнесін көрсетеді. Осыған байланысты Қ.Жұбанов: «...Біздің *ісек, тұсақ, құнан, құнажын, дөнен, дөнежін* деген сөздеріміз басқаларда жоқ. Қазақ *синий, голубой, зеленый* деген түстердің бәрін *көк* дейді. Адайларда арабтарда түйе түрлігінің аттары көп; Еділ, Каспий бойының қазақтары балық түрлерінің аттарын көп біледі. Демек, қолданылмаған затқа ат жоқ. Халықаралық тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты», – деп жазады [4, 119].

Тіл ғалам мен мәдениетті бейнелеумен қатар сөйлеушіні қалыптастырады, оның салт-дәстүрін, дүниетанымын, ділін, ұлттық сипатын, идеологиясын айқындайды. Әр халық мәдени, тарихи даму барысында қоршаған ортамен тығыз байланыста әлем туралы білімін жинақтап, сақтайды, вербалды сана, ерекше мәдени код түрінде тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Ұлттық мәдениеттің семантикалық жүйесі, негізгі коды – этникалық тіл болып табылады. Тілдік этномәдени кеңістікке енетін нәрсенің бәрінің де атауы бар. Сол арқылы білім тасымалданады. Тілді зерттеу арқылы белгілі бір мәдениет өкілінің этнотілдік санасының ішкі әлемін көріп, түсінуге болады. Мәселен, қазақ тілін меңгерген, қазақ салтын, дүниетанымын жан-жақты білетін адам үшін ашамайдың қазақ тұрмысындағы орны ерекше. Қазақ тілін жаңадан үйреніп жүрген немесе қазақ тұрмысымен етене таныс емес тыңдарман не оқырман бұл сөздің мағынасын да, оның мәдени коннотациясын да түсіне алмайды. Оны түсінуі үшін атадан балаға жеткізілетін этномәдени ақпаратты білуі керек. Ол санада шифр, код түрінде көрініс табады. Сол арқылы этнотілдік санада тілдік мәндерде кодталған ғалам бейнесі көрінеді. Ғаламның тілдегі көрінісі осы тілде сөйлейтін халықтың ұжымдық

шығармашылығы болып табылады. Әрбір жаңа ұрпақ (буын) ана тілін меңгерумен қатар ұлттық сипат, дүниетаным көрініс тапқан мәдениет кешенін де қабылдайды.

Тілдік таңба этнотілдік сананың көрсеткіші болып табылады, мәндер жүйесі этномәдениет жүйесін айқындайды. Тілдің сөздік құрамын зерттеу арқылы сөйлеушілердің тілінде көрініс тапқан негізгі құндылықтарды айқындауға болады. Тілдік семантика белгілі бір тілдік ұжымға және жеке сөйлеушіге тән мәдениет әлемінің ерекшелігін сипаттайды. Әр адам белгілі бір ұлттың өкілі болғандықтан, ұлттық дәстүр, тіл, тарихы, әдебиеті бөлек болады. Әр тіл дүниені өзінше бейнелейді. Адам болмысты тілі арқылы таниды. Ж.Манкеева тіл арқылы берілетін ойдың ар жағында сол тілде сөйлеушінің танымы, мәдениеті, психологиясы, өмір тәжірибесі т.б. рухани-прагматикалық жүйесі жататынын айта келіп: «...Тіл қызметін сол тілде сөйлеушінің жан-жақты қызметі мен болмысынан тыс қарау мүмкін емес. Ал ол қызмет тілдің ұжымдағы коммуникативтік қызметімен ғана шектелмейді. Себебі сол ұжымды ұйыстырушы, тұтастырушы, біріктіруші және жаңа ұрпаққа ұластырушы да – тіл қызметі. Яғни тілдік ұжымда тіл коммуникативті-прагматикалық қызметпен қатар танымдық, құжаттық (кумулятивтік) т.б. қызметтер де атқарады. Мемлекеттік мәртебеге ие тілде бұл қызметтер ерекше сипатта көрініс табуы тиіс. Олай болса, қазақ тілінің жан-жақты қоғамдық, әлеуметтік қызметін негіздейтін, дәлелдейтін, айқындайтын, жаңғыртатын, жандандыратын арқауын анықтауды мақсат ететін жаңаша сипаттағы антрополингвистикалық бағыт қазақ тіл білімінде де өріс алуы – қоғамдық қажеттілік», – дейді [5, 86].

Когнитивті қызметінің нәтижесінде тіл адамның қоршаған орта туралы әсерін жинақтаумен қатар халықтың зерттеушілік ойларын да жеткізіп, халықтың ұжымдық, этномәдени санасында қалыптасқан ғалам бейнесін сақтайды. Тіл – ақиқат болмыстың бейнесі, адамның ғалам туралы білімінің қалыптасу және өмір сүру формасы. Тілде бейнеленіп, көрініс тапқан болмысты адам тәжірибесіне айналдыра отырып бейнеленген, алынған ақпаратты жүйемен интерпретациялайды.

Сонымен, тіл мәдениет бөлшегі ретінде адамдардың тәжірибесіне негізделеді. Тілді меңгеру арқылы сөйлеуші сол тілде сөйлеп, сол мәдениетке тән дүниетанымды қабылдайды. Тіл мәдениет пен таным үшін белсенді қызмет атқарады. Тілдік таңба тілдік сананың берілу тәсілі болып табылады, сол арқылы халықтың тарихи, мәдениет тәжірибесі көрінеді. Адамның дүниені тануы арқылы жинақтаған білімі тілдік семантикада көрініс тауып, ғаламның тілдік бейнесін түзеді. Тілдік таңба семантикасын зерттеу тілдік (морфологиялық) репрезентацияны айқындауға мүмкіндік береді. Бұл халықтың рухын танып, этнос концептосферасына енуге, белгілі бір тарихи кезеңде халық үшін ненің маңызды, ал қай нәрсенің назардан тыс қалғанын анықтауға жол ашады. Тілдік семантиканы зерттеу арқылы әлемнің тілдік концептуалдану заңдылықтарын айқындап, ғаламның тілдік бейнесін қалпына келтіруге болады. Белгілі бір кезеңде тілде көрініс тапқан болмыс туралы түсініктерді зерттеу халықтың ойлау жүйесін айқындап, ғалам бейнесін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Авакова Р. Қазақ фразеологизмдерінің семантикасы// Қазақ тілінің өзекті мәселелері және тәуелсіздік тағылымы. Сақария университетінің басылымдары. - 2022. - №213. Тіл және әдебиет. - 255-296-б.
2. Авакова Р.А. Фразеосемантика. - Монография. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
3. Рыскулов М. Сравнительный анализ фразеологических единиц с компонентом-зоонимом в якутском и казахском языках: магистерская диссертация. - Якутск, 2020. - 120 с.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1999. - 581 б.
5. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. - Алматы, 2010. - 382 б.

THE TRANSLATION OF MYTHOLOGICAL CREATURES' NAMES BASED ON THE MATERIALS OF TURKIC AND SLAVIC COUNTRIES

Özet: Manevi kültür alanında bilimsel araştırmaların en önemli alanlarından biri de onun tarihsel arka planının incelenmesidir. Kültürel bütünlüğün oluşmasına temel teşkil eder. Başlangıçta mitoloji, insanların içine daldığı bir tür bütünlük faktörü olarak hareket etti. Mevcut sosyo-kültürel durum, mitlerin yapısal unsurlarının önemini ve istikrarını ve bunların insan yaşamının her alanına dahil edilmesini göstermektedir. Mitler, kişinin boş fantezilerinin rastgele ürünleri değildir, sebepsiz yere ortaya çıkmazlar. İnsanların normal hayatlarında karşılaşılabilecekleri, mantıklı bir açıklama getiremedikleri tuhaf deneyimleri tasvir ediyorlar. Ve bu nedenle, birçok mitolojik yaratığın çeşitli kültürlerde benzerlerinin olması şaşırtıcı değildir. Çevirilerini yalnızca mümkün kılmakla kalmayıp aynı zamanda hayati ve üstel kılan da budur. Bu çalışmada tüm mitolojik karakterlerin adlarına uygun çeviriler yapılabileceği kanıtlanmıştır.

Anahtar kelimeler: çeviri, dönüşümler, mitoloji, tanrılar, alt mitoloji.

Summary: One of the most important areas of scientific research in the field of spiritual culture is the study of its historical background. It serves as a basis for the formation of cultural integrity. Initially, mythology acted as a kind of integrity factor in which people were immersed. The current socio-cultural situation demonstrates the importance and stability of the structural elements of myths and their inclusion in all spheres of human life. Myths are not random products of one's idle fantasy, they do not arise for no reason. They depict bizarre experiences that people might have encountered in their regular lives, that they couldn't manage to account for logically. And, therefore it is not surprising that many mythological creatures have analogues in various cultures. This is what makes their translation not only possible but also crucial and exponential. In this work, the possibility to give appropriate translations to all mythological characters' names was proven.

Keywords: translation, transformations, mythology, deities, lower mythology.

One of the most complex and at the same time the most relevant aspects in the field of translation is the problem of preserving the national and cultural specifics of the translated text. Regardless of the genre of the work, the translator is faced with the task not only to convey the semantic structure of the names, but also to preserve the national colour, those linguistic elements that reflect the ethno-cultural characteristics of the nation.

The problem under consideration has been repeatedly touched upon by scientists dealing with the problems of theory and practice of translation, such as V. N. Krupnov , A. D. Schweitzer, A. B. Fedorov, V. S. Vinogradov, S. Vlahov, S. Florin, etc.

In the research of translation specialists in the framework of problems of preserving the national specificity of the original, the issue of the transfer of non-equivalent vocabulary is considered. Here they include words-realities — lexical units denoting phenomena, concepts, objects of material and spiritual culture of a certain people and having no analogues and ways of expression in the culture, language of another people.

The translation of words denoting various occurrences of foreign cultures such as myths and mythological characters' names has always been a tough task for translators. For this purpose, the composition of the translated material often depends on the choices the translator makes, especially if it depicts realities that are completely unfamiliar to new readers.

This complex process can be accelerated by the means of translation transformations. Transformations used in my practical work include transliteration, generalization, concretization, modulation, and description.

The most frequently used translation transformation in the transmission of ethno-cultural elements of magical Turkic and Slavic fairy tales is transcription / transliteration. Using this method of mechanical reproduction in the translation language of a foreign reality, translators preserve the conciseness of the translation unit, as well as the national colour of the translated text.

Transliteration is the exact transfer of characters of one script by characters of another script in which each character (or sequence of characters) of one writing system is transmitted by the corresponding character (or sequence of characters) of another writing system. For example, “пери” (Turkic mythological character) can be translated into English by the means of transliteration. We get “peri” as a result.

Generalization is the replacement of a source language unit, which has a narrower meaning, with a target language unit with a broader meaning, a transformation that is the opposite of concretization. Generalization can be quite helpful, especially when the translator isn’t familiar with the designation of a specific word in the target language. For instance, “*Мыстан кемпі*” (Kazakh mythological character), can be translated as “*a witch*”. We use a broader concept for translating, even though the character has a wider range of specifics that differentiate it from a regular *witch*. The use of generalization is justified by the many semantic similarities that these two characters share.

Modulation is the replacement of the source language word or word combination by the target language unit, the meaning of which is logically worked out of the source one. For example, “*мавка*” (Ukrainian mythological creature) is translated as a mermaid. Ukrainian malkas perfectly match the description of conventional mermaids. “*ოზოჯოზო*” (Georgian mythological being) is a half-man and a half-goat. A faun is a similar creature that has Roman origins. In this case, I decided to use the word faun to give a translation to Georgian ochokochi.

A descriptive method of translation can be applied in conditions of lack of regular lexical concordance or when the functional meaning of the units doesn’t match. For instance, “*леший*” (Russian mythological being) doesn’t have an analogue in the English language. However, by looking at its features and functions we can deduce an appropriate descriptive translation for this creature. Leshy is a guardian spirit who protects forests and hunters. Therefore, he is a forest spirit.

Let’s begin our narration with a short introduction to Slavic mythology which is attributed to Eastern European countries like Ukraine, Russia, and Belarus.

In Slavic mythology, the world was represented by a sacred tree. Its branches and trunk symbolised the world of gods and mortals, whereas the roots were believed to lead to the world of the dead.

This is where we face our first Slavic mythological character, *Perun*. He was believed to be the god of thunder, sky, storms, rain, war, fertility, and oak trees. He would reside on the top of the tallest branch of the sacred tree and look over the world of mortals, as he was its ruler. He was often portrayed as an eagle, a noble bird [1, 25].

As for the translation, the first option we have at hand is transliteration. We transform *Перун* to *Perun*, by a simple process of replacing Cyrillic letters with Latin ones. However, I think, we need to go a little further and use descriptive translation, which would lead us to *Perun, the thunder god*. In this case, we extended the meaning of the word, by adding the right context. It makes it significantly easier for the target audience to understand the character better.

As a rule, all supreme gods have their opponents. *Perun* isn’t an exception, deep down in the roots of the sacred tree lives *Veles*, symbolised by a serpent or a dragon. He is a god that has numerous functions, which makes it hard to find an analogue for this character in other cultures. He is a chthonic god like Hades in Greek mythology, and Anubis in Ancient Egypt [2, 87].

When it comes to *Veles*, I feel like it would be most appropriate to use concretization. Since this character has such an immensely broad meaning, I would like to narrow it down to make it more readable. We translate it as *Veles, the god of the Underworld*, we preserve his main attribute – administering over the dead. His mythology and powers are similar, though not identical to deities such as Loki and Hermes.

I’d like to mention a few more Slavic and Balkan (Moldovan) mythological creatures that were translated into English by using descriptive translation. *Буй* (Ukrainian) – *the god of the Underworld*, *Марена* (Ukrainian) – *the goddess of death*, *лозовик* (Belorussian) – *a forest spirit*, *волосень* (Belorussian) – *a sleep demon or a night hag*, *Варгун* (Belorussian) – *a demon cat*, *Лихорадка* (Russian) – “*Plague goddess*”.

Modulation was used in the following examples: *озерницы* (Belorussian) – *sirens*, *зазывака* (Belorussian) – *a nymph*, *кумельган* (Belorussian) – *a faun*, *ужалки* (Belorussian) – *echidnas*, *змея* (Belorussian) – *a dragon*, *валатовна* (Belorussian) – *a giantess*, *русалка* (Russian) – *a mermaid*, *вила* (Russian) – *a fairy*, *бруколак* (Moldovan) – *a vampire*, *стрыга* (Moldovan) – *a witch*.

Central Asian pantheon isn't as "abundant" as that of Slavs, it contains only two main gods: *Tengri* and *Umai*. However, nomadic Turks have got rich lower mythology. It's worth mentioning that most of the creatures were mischievous and malicious. There are many beings depicted as breathtakingly beautiful women, who could also take one's life away. I think it serves as an indicator of the way women were perceived in these ancient societies: they are caring and giving as *Umai* (*the goddess of fertility*), yet imperious and vengeful in a way. It's a force that shouldn't be angered, an entity that should be respected [3, 112].

Let's look at some of the examples. My favourite one is *Жезтырнақ* (*Zheztyrnak*). If we try using a literal translation here, we get "*a copper nail*", which provides us with a clue, however, it doesn't make it any clearer for the targeted audience. That's why we need to dig deeper and involve the context in our translatory work.

Zheztyrnak is a demonic character of Kazakh mythology and some neighbouring Turkic tribes. Usually presented in the form of a beautiful young girl with a copper nose and long copper claws, who had a vicious character and incredible strength. In addition to monstrous strength, *Zheztyrnak* has a loud piercing voice that can kill birds and other small animals. Although she's tight-lipped and reserved, her beauty always attracts those who want to get to know her better. *Zheztyrnak* wears clothes full of gold and silver jewellery. She hides her metal claws under long sleeves. *Zheztyrnak* hypnotizes a person with a cold gaze, and when he falls asleep, she digs into him with her claws, sucking out all the blood.

Even though she is remotely reminiscent of a vampire, because of her bloodsucking needs, it wouldn't do her justice to use modulation in her translation as it would make too much of a generalized character. Therefore, I'm proposing to use transliteration with a further description if needed.

On the other hand, there are some frightful-looking female characters as well like *Жалмауыз кемпір* (*Jalmawız kempir*), *Мыстан кемпір* (*Mıstan kempir*) and *Албасты* (*Albastı*).

In the cases of *Jalmawız kempir* and *Mıstan kempir* we can use generalization/modulation, to call them *witches*.

Albastı is a more complex character. *Albastı* is an evil spirit, a daemon. It is portrayed as a fat, hairy woman with sharp fangs sticking out of her mouth, whose drooping chest touches the ground. She strives to harm young women and children. Sometimes *Albastı* visits people's nightmares. Descriptive translation can be applied here *албасты* – *a daemon spirit*.

I'd like to include some more translation examples of Central Asian mythological characters: *Айдаһар* (Kazakh) – *a dragon*, *уббе* (Kazakh) – *an evil water spirit*, *обр* (Kazakh) – *a fire demon*, *сорель* (Kazakh) – *evil forest spirit*, *гульбаяни* (Kyrgyz) – *a werewolf*, *Ай-Гунда* (Kyrgyz) – *the moon goddess*, *тулпар* (Kyrgyz) – *winged horse*, *Ал-кара-куш* (Kyrgyz) – *a mythical bird*, *Жыгач-киши* (Kyrgyz) – *a forest man*, *Зымырак* (Kyrgyz) – *a phoenix*, *кахка* (Tadjik) – *a mythical bird*, *арвох* (Tajik) – *a house spirit*, *ювха* (Turkmen) – *a dragon*, *Эе* (Turkmen) – *a water spirit*, *yarond* (Uzbek) – *Centaurus*, *orek* (Uzbek) – *a zombie*, *irshi* (Uzbek) – *a fairy*.

I've analysed and translated some Baltic mythological creatures' names as well. For instance, *kaukas* (Lithuanian) – *trolls*, *upilis* (Lithuanian) – *a river spirit*, *nykstukas* (Lithuanian) – *gnomes*, *velnyas* (Lithuanian) – *an imp*, *veles* (Lithuanian) – *ghosts*, *Jods* (Latvian) – *the satan*, *vilkači* (Latvian) – *werewolves*, *pūkis* (Latvian) – *a dragon*, *vadātājs* (Latvian) – *ghosts*, *vlane* (Estonian) – *a goblin*, *nõid* (Estonian) – *a witch*.

I have translated a few names of Georgian mythological characters *ამბრი* (*Ambri*) – *a giant*, *დაღლი* (*Dali*) – *the goddess of hunt* and *აგლათი* (*Apsati*) – *the god of birds*.

Armenian mythological creatures include *mardagayl* – *a werewolf*, *achoych-pachoych* – *a dwarf*, *vishap* – *a dragon*, *kakhard* – *a witch*, *bakht* – *a fairy*, *ajdahak* – *a half-dragon*, *Araleza* – *a resurrection deity*, *dahanavr* – *a vampire*.

Throughout the process of collecting material for my research work, I came across many unique and distinctive characters. I chose to focus my attention on 108 examples. I have divided them into four categories according to their cultural origins: Slavic and Balkan (41 examples analysed), Turkic (24 examples), Baltic and Estonian (26 examples), and South Caucasian (17 examples).

I must admit it was significantly easier to find information about the creatures of those countries where the current influence of religion on people is less solid. Mythology used to serve as a way of explaining things and events that seemed odd in a supernatural way. Moreover, it taught history and morals. Stories about legendary creatures guided men through their lives, by adding a certain feeling of security and comprehension of the way things work. Although mythological beliefs were primitive and impractical sometimes, they played an extremely important role in the establishment of exceptional cultures.

Slowly but surely religion displaced the old beliefs. Sometimes this process went organically other times forcefully. As the number of men converted to new religions grew the importance of ancient ideas gradually faded away. Religions demanded old gods to cease to exist, which led to some ideas being adopted as a part of the faith and others simply vanishing.

Baltic states were among the last ones to accept Christianity (14th century), whereas Islam began spreading throughout Central Asia in the 8th century. Therefore, we get more data about Baltic mythological creatures than Turkic ones because paganism existed there for a reasonably long period of time [5, 89].

Coming back to our numbers. There are 12 deities among Slavic Mythological creatures I've analysed. In all 12 cases, transliteration and descriptive translation were applied. We may conclude that: unique creatures like gods and demons can be translated by the extension of their names' meanings. By looking at their functions and statuses, we can provide the reader with suitable translations. Only 6 characters (excluding the gods) were neutral/benevolent. In 5/6 examples modulation was used: most of these creatures had analogues in the targeted languages, although it couldn't have been possible without generalization and concretization. All the other Slavic creatures were malevolent. Now, this is where we can spot the impact Christianity had on Slavic paganism. Creatures, that might have been well-wishing before couldn't exist under the God's rule. 19/23 modulation, the rest of 4/23 was translated by the means of descriptive translation.

I used descriptive translation to translate the names of 9 pagan Baltic deities. Surprisingly enough, there were 4 malicious creatures and 13 benevolent/ neutral beings. Modulation was successfully applied in all 17 cases.

6 South Caucasian creatures are gods, and 5 beings are mischievous, 6 are good and neutral.

There were 3 Turkic gods' names I worked with. 7 neutral/ benevolent creatures and 14 vicious beings. The descriptive translation was used in 16 examples. I can explain why it was rarely possible to use modulation with Turkic creatures. Slavic and Baltic myths are closely connected to the Proto-Indo-European group. Most of the world's most well-known legends and mythological creatures come from it. This idea makes it easier to find English analogues for cultural realia that come from Eastern Europe and the Baltics. On the other hand, nomads have a unique historical heritage that the world isn't as familiar with given the late adoption of written texts which could have preserved the mystical world of these cultures.

To conclude, my hypothesis was that if we consider the similarity of mental processes of different nations, we can deduce appropriate translations of most of their culture-specific items. As we have seen throughout my work, ideas and fictional beings may have different names, different appearances, and other different characteristics. But as words and ideas travel, humanity does stay interconnected in its possible ideas of the mystical. Thus, with this knowledge, it is possible to translate any mythological being given that there will always be a similar, if not even the same creature in a different culture within a different context.

References:

1. Goethe, J. W. (1813) *Zu brüderlichem Andenken Wielands*. 11 pages
2. Комиссаров, В. Н. & Рецкер Я. И. & Тархов В. И. (2005) *Пособие по переводу с английского языка на русский*. 261 pages

3. Кыдыралиева, Д. М. (2021) Основы перевода. 127 pages
4. Трубачев, О. Н. (1994) Мысли о дохристианской религии славян в свете славянского языкознания: вопросы языкознания. 423 pages
5. Вирсаладзе, Е. Б. (1976) Грузинский охотничий миф и поэзия. 360 pages
6. Bekebasova, A. N (2019) Archetypes of Kazakh and Japanese cultures. 328 pages
7. Kiškienė, E (2008) Uteniškių keiksmai. 892 pages

Сабилова Ж.П.
Шымкент, Қазақстан

ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ ЗАМАНА ШЫНДЫҒЫ

Özet: Makale, tarihsel romanlardaki zamanın gerçeklerini, tarihin gerçeklikle ilişkisini, gerçekliğin sanatsal içerikle ilişkisini inceler

Summary: В статье рассматриваются реалии времени в исторических романах, соотношения истории и действительности, соотношение действительности и художественного содержания

Қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпты арқау еткен шығармалар өзіндік көркемдік мазмұнының жоғарылығымен және шынайылығымен ерекшеленеді. Қазақ тарихи романы қай кезеңде жазылғанына қарамастан сол дәуір үнінің үнжарғысы болатындай сол сөз болып отырған заманның тағдырына жан-жақты баға беретіндей үлкен жүкті арқалап келеді. Мәселен, өткен ғасырдың алпысыншы жылдары жазылған І.Есенберлиннің «Көшпенділер», З.Ақышевтің «Жаяу Мұса», Ә.Әлімжановтың «Жаушы», С.Жүнісовтың «Ақан сері», Ә.Кекілбаевтың «Үркер», М.Мағауиннің «Аласапыран», С.Сматаевтің «Елім-ай» т.б. тарихи-диалогиялық романдар қазақ әдебиетін үлкен бір белеске көтеріп тастағаны бар.

Қазақ әдебиетінің тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы жетістіктерін сөз еткенде тарихи роман саласындағы табыстары ауыз толтырып айтатын дәрежеге жетті. Расында жазушыларымыздың отандық тарих беттерінің бұрмаланған тұстары мен тың зерттеуді қажет ететін ақтаңдақ беттерін қайта қарап, тәуелсіз тұрғыдан өткенге шолу жасап, пайдалы және пайдасыз жақтарын тәжірибеде қолдану – дамудың алғы шарттарының бірі екені даусыз. Тәуелсіз елдің ұландарына ертеде өткен дана, ойшыл, батыр бабаларымыздың азаттық жолындағы толассыз жүргізген күресінің мәні қандай дәрежеде болғанын айта отырып, жалғанда ел тәуелсіздігінен артық ешқандай бақыт жоқтығын санасына сіңдіру керек. Сонда ғана елміздің ертеңі келісті, болашағы кемелді болатыны сөзсіз.

1771-1781 жылдары билік құрған хан Абылайдың тұсында қазақтар бір тудың астына біріккен іргелі елдердің қатарында болды. Ал, Абылай хан өлісімен қазақтың үш жүзі кең байтақ өлкемізде бірлігі ұйыған ел болудан қалып, Кіші жүз бастаған қазақтар Орыс патшасының қол астына кіруге ниет білдірді. Міне қазақтың басына түскен осынау алмағайып заманның шынайы келбеті Қалмұқан Исабаевтың **«Шоң» би** трилогиясында көрініс тауып, көптеген тарихи бұрмаланған шындықтың беті ашылғандай болды.

Трилогияны сөз етпестен бұрын Қалмұқан Исабаевтың тың шығармашылығына тоқтала кетсек. Қалмұқан Исабаев – 2 трилогия, 3 роман, 3 повестің авторы. Қалмұқан Исабаев көптеген орыстың ғылыми-тарихи кітаптарына сын көзбен қарай отырып, архив қазынасын ақтарып, қырық жылдай осы тапқан қазынасын толықтырып, қазақтардың жоңғарларды жеңіп, Ресейге бодан болуға дейінгі аралықтағы жетпіс жылға жуық кезеңнің шынайы тарихын баяндап берді.

Қ.Исабай **«ШОҢ БИ»** арқылы қазақтың өз жауы өзінен екендігін қашанда ру-руға бөлініп жіктелетін әдетін өз халқының бетіне баса отырып, елді ынтымақ бірлікке үндейтін әділ де дара басшысыны халықты өз арасынан таңдауды ұсынады.

«Тіл көркемдігі жазатын материалға байланысты ма деймін. Өңшең таңдайынан бал тамған билер шешен де бейнелі сөйлемесіне лажы бар ма? «Шоң биді» оқып отырғаныңда жазушының енді халқының тіл мәдениетіне әбден төселіп алғанын сезінесің. Билерді бише

құйғытқанда шашауларына шаң жұқтырмайды», дейді профессор Ш.Елеукенов осы романның алғы сөзінде [1,128].

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі Қалмұқан Исабаевтың «Шоң би» трилогиясының алар орны ерекше. «Шоң би» трилогиясының қамтиған оқиғалары, көтерген мәселелері, көрсеткен бейнелері жанрлық ізденістер аумағынан қарағанда тақырыптық-идеялық ізденістерінің сонылығын көреміз. Бұрынғыларды қайталамай өзіндік концепсиясын ала келген бұл романның тек ұлттық әдебиетте ғана емес, сондай-ақ тарихи-этнография ғылымына да берер азығы мол шығарманың өң бойында ешқандай жасандылықтың нышаны жоқ.

Халықтың бытыраңқылығы мен алауыздығы – сор, бір тудың астына бірігіп ұлт болуы – ырыс екенін айту романның негізгі идеясын белгілейді. Әсіресе, қазақтай елді басқаруда білікті басшы мен көреген саясаткердің қазақ сияқты руға бөлінген елге аса қажет екенін басты назарда ұстайды. Ру-руға бөлінген XVII-ғасырдың аяғы, XVIII-ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік өмір мен билік басындағы төрелер мен сұлтандардың шынайы келбеті осы романда жан-жақты терең бейнеленген. Қалмұқан романы осы замандағы тарихи шындықты сол қалпында дәлелді бейнелеумен құнды. Тарихи шындықты еш бұрмалаусыз жарылауда Қалмұқан Исабаев көптеген құжаттар мен фактілерге сүйенеді. Қырық жыл архив ақтарған жазушының еңбегінің жемісін қазіргі тарихшыларымыз жаңа заман тарихын қайта жазарда қолданарлық туынды екендігін айта кеткеніміз жөн.

Әдебиеттану ғылымының теориялық қисыны бойынша «Тарихи шындық - өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылы құбылыстар, болған уақиғалар, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, халық өмірінің шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Алайда, әдеби шығармалардағы тарихи шындық – көркемдік бейнелеу тәсілімен берілетін өмір шындығы, яғни көркемдік шындық» [2,368] деп тарихи шынайылықты тарихи шығармалардың халық тарихын негізге ала отырып, поэтикалық ерекшелігі тұрғысында бағаланады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында (1994,1996) Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз» атты тарихи роман-дилогиясы жарық көрді. «Дарабоз» романы қазақ батырларының Жоңғар билеушілеріне қарсы соғысын Ұлы Отан соғысы дәрежесінде суреттейді. Романдағы хан Абылай мен батыр Қабанбайдың асыл бейнесі арқылы жазушы арғы бергі тарихты да шолып, кеңестік бұрынғы көзқарастарға бөтен жаңа концепциясын ұсынады. Мәселен, Әбіш Кекілбайдың қаламынан бұрынырақ жарық көрген «Үркер» (1981), «Елең-алаң» (1984) романдарының концепсиясына «Дарабоздың» айтар ойы мүлдем қайшы.

Қ.Жұмаділов тарихи тақырыпты жүйелі түрде мықтап меңгерген жазушыларымыздың бірі. Оның Шыңжан қазақтары өңірінен жазған «Тағдыр», «Соңғы көш» романдары өзінің қайталанбас композициясы мен шешімдерімен қазақ әдебиетінің қоржының байыта түскені хақ. Ал, жазушының «Дарабоз» атты екі кітаптан тұратын роман-дилогиясының Отандық тарихымыздың бірқыдыру беттерінің бұрмаланғанын, қазақтың өткен өмір белестерін тәуелсіздік тұрғыдан қайта қарау керектігін мойындатты.

Романның бірінші кітабы да осы хан кеңесінің бір көрнісімен басталып, бұл жиынға қазақ халқының қамын жеген игі жақсылар мен жайсаңдардың жиналғанын сөз етеді. Хан кеңесінің биылғы көтерген мәселесі – жоңғар-қазақ қатынасы еді. Халық әбден қалмақтан көрген қорлықтан зәрезап болғаны соншалық бәрі дерлік жаудан елді тазартуға асығып, тек ханның «аттан» деген бұйрығын күтумен жүрген уақ еді бұл. Халықтың осы бір аянышты күйін сексен беске келген қарт би Төле былайша ағытты: «Өмірі басына нөкта кимеген, көзіне қамшы тимеген азат-асау ел едік. Тегінде қасиетті халқымыздың қазақ деген есімі- азат деген сөзбен төркіндес. Азаттықтан айрылған қазақтың құрып біткені... Маңдайына құлдық таңбасы бір басылса, ол оңайлықпен өшпейді. Қалмақтан қағажу көргеніміз аздай, енді отбасы отанынды орысқа билетпексіндер ме? Бодан-бодан дейсіндер. Боданнан құл туады, құлдан жетесіз, жасық ұл туады. Сонда болашақ ұрпақтың қамы не болмақ?» [3,265].

Міне қазақтың 1748-жылғы басындағы саяси ахуалы осындай жағдайда еді. Төленің бар арманы отырғаны қазақ жасағын дайындап қалмақтарды өз атамекенімізден қуып шығып,

бодандықтан біржола арылу еді. Бұл сондай-ақ ардақты бидің ғана емес, барша жүрегі қазақ деп соғар арда азаматтардың да мұнды шері еді.

Қабдеш Жұмаділов романның бірінші кітабының басында-ақ сол кездегі қазақ-қалмақ қатынасынан оқырманды хабардар етеді. Қазақтар жерін әлі қалмақтардан түгелімен тазартып үлгермеген, Ташкент қаласы жоңғарлардың қолына өтісімен қарт Төле қаланың босағасын күзеткендей кіріптар күйде екені, Жетісу мен шығыстағы Барқытбелдің (Тарбағатай) қақ жартысы әлі де бодандықтың сауытын киіп отырғаны белгілі болды. Ендігі кезекте Қабанбай батыр бастаған топ сол Барқытбелді жаудан азат етуге қалмақ отырған ортаға қарай көшпекке бел буады. Осылайша роман батырдың қазақ жерін жаудан азат ету жолындағы ерен еңбегін жырлай отырып, ең алғашқы қадамын да сәтті суреттейді.

Жалпы романның басы аяғында тек Абылай мен Қабанбайдың бейнесі ғана емес, қазақ жерін жаудан азат етуде өзіндік орны ерекше басқа да батырлар мен билердің реалистік бейнесі айқындалған. Мәселен, Қабанбаймен қатар жауға бірге шабар серігі, әрі қайынағасы Батыр Малайсарының, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Бөгенбай, Шақшақұлы Жәнібек, Олжабай, Сырымбет, Байғозы, Көкжал Барақ, Тауасар, Дәулетбай, батыр Баян және Ұлы жүзден Наурызбай, Бердіқожа, Тілеуке бастаған жаужүрек батырлардың атамекен Отанын жаудан азат етудегі ерліктері ерекше аталып өтіледі.

Романдағы тарих шежіресі баяғы жаугершілік заманда елді аман алып қазақтығымыздың тамырын сақтауда батырларымыздың ерен еңбектерімен қоса жыраулар мен билердің де мәртебесін аша түседі. Бұл әсіресе, қазақ әскерлерінің жауға аттанарда жырау мен билеріміздің қоса жүріп, сарбаздарға рух бере отырып, батырларымыздың жекпе-жекте немесе жаудың бетін қайтарудағы қайсарлығын жырмен ағытқан тұстарынан көбірек байқалады. Атап айтсақ, Ақтамберді жырау, Қаз дауысты Қазыбек, Төле би, Бұқар жырау, Қу дауысты Құттыбай, Мұрыннан Боранбай би, Төртуыл Төбет би және т.б. Халықтың мұң мен шерін жырға қосып, асқақ арманын орындалуын меңзейтін селт еткізер сырлы әнімен жан тебіренісінді толғандыратын осы жырауларсыз қазақ жерінің жаудан тазаруы екіталай дүние еді. Ал, қазақтың даласындай жайсан шешендеріміз романның өн бойынан өзінің көрегендігімен әсем шығармаға көрік беріп тұрғандай.

«Туған елің – тұмарлы тұлпарың болғанда, хан-ноқта, би-ауыздық, батыр-камшы дейді екен. Сонда ататын қозы жауырын жүйрік жебең – ақынның жыры болғаны да. Шынында да, дулығалы батыры, дуалы ауыз биі бар халықтың жыраққа сілтер жырауы болмаса, орны үнрейіп бос қалады екен-ау!

Басқаны былай қойғанда, қазір бір Бұқар ағанның өзі хан ордасының сәнін кіргізіп, айбарын асырып отырған жоқ па?!

Қарадан шықсада хан ұлына теңеліп, ел ұранына айналған, дара туған Дарабоз бір бәйтерек болса, оның бұтағына қырандар ұя салмас па, бұлбұлдар келіп қонбас па? Тек тіл-көзден аулақ, әмісе төрт көзіміз түгел, қанат құйрығымыз бүтін болғай!» [4,255] -дейді шығармадағы Қу дауысты Құттыбай би. Жалпы билер мен жырауларды өз дәрежесінде төбенді шымырлататындай етіп сөйлету кез-келген жазушының қолынан келе бермесі хақ. Бұл ретте Қабдештей жазушыны қазақтың маңдайына туған алтын қазығы ретінде бағаласақ та артық болмас.

Қазақ тарихындағы бұрмаланған шындықтың беті ашылады осы романда. Бұрмаланғаны – қазақтардың Ресей қол астына өз еркімен қосылып, орыстардың сыртқы жауға қарсы соғыста қазаққа қалқан болған деген мәселе. «Дарабоз» романының бірінші кітабында елдегі тарихи хәл-ахуал суреттеле келе осы бұрмаланған шындықтың мәні ашыла түседі.

Қ.Исабаевтың «Шоң би» және Қ.Жұмаділовтың «Дарабоз» романдарындағы тарихтың ақтандақ беттері келешек ұрпақтың назарына басқа түрде шынайыда, сол болған қаз-қалпында ұсынылады. Сан ғасырлық тарихымызды жасаған мұраларымызды және осы өмірімізге бұзылмай жеткен інжу-маржандарымызды ұмыттырмай келешек ұрпаққа жеткізетін осындай туындылар көбірек болатына сенгіміз-ақ келеді.

Қабдеш романының екінші кітабы қазақ тек өз үнімен ғана қазақ болып қалатынына және қазақтың әрқашанда азаттық жолындағы күресіне тек адалдықтың ақ жолымен жеткендігін әйгілейді. «Шүршіт шапқан» бөлімінде ежелден қазақтың бабалар салып кеткен салт-дәстүрдің мызғымас беріктігінің арқасында кіммен Ұлы Отан соғысы барысында шайқасса да жауды біржола құрту емес, тек елінің азаттығы жолында күрескендігін әдемі бояулы суреттермен оқырманның ішкі дүниесіне төңкеріс жасайды. Қалмақпен үш жүз жылдай соғысып, жауын біржолата жер бетінен жойып жіберетін сәт түсіп тұрсада ондай геноцидтік қадамға бармайды. Ал, қытай әміршісі 1757-1758 жылдары Жоңғария мемлекетін жер бетінен жым-жылас қылып, құртып жібереді. Осы бір жан түршіктірер оқиғаны романда сол қалпында жеткізгені шығармаға жаңа өн бере түсті.

Жаңашылдық сипатымен көзге іліккен «Дарабоз» романының көркемдігінің басты кілті – тілінде. Өңгіме етіп отырған замана тарихы, бас сардар Қабанбай бейнесі, сол дәуірдің желі мен тынысын суреттеген тіл шығармада өз орнын тапқан. Романның алғашқы беттеріндегі хан кеңесі, көш суреттері, дала бейнесі, қазақи салт-дәстүр, жоңғарлардан елді азат етудегі батырлар күресі, қаптаған қытайлықтармен орнатқан саяси-дипломатия, махаббат күйі болсын, ең ақырғы қырғыз ағайындармен қызу шайқас үстіндегі Қабанбай өлімі болсын – бәрі де тартымды, тың тіл қуатымен жанданған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Елеукенов Ш. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Алатау, 2006. - 480 б.
- 2 Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы, 1996. - 240 б.
- 3 Жұмаділов Қ. Дарабоз. 8-Т. Бірінші кітап. - Алматы: Қазығұрт, 2005. - 436 б.
- 4 Жұмаділов Қ. Дарабоз. 9-Т. Екінші кітап. - Алматы: Қазығұрт, 2005. – 412 б.

Сабирава Ж.Н., Шугаева Г.Қ.
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау, Қазақстан

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ ТІЛ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ

Özet: Yazıda Alaş'ın aslanlarından şair, öğretmen Magzhan Zhumabayev yazılarında halkın kaderinin dilde olduğunu, milletini dil aracılığıyla kurtarmayı amaçladığını belirtiyordu. Yaratıcı mirasımız ne olursa olsun, dil bizim değerli mirasımız, zengin hazinemiz olarak değer görür. kaydetmenin yollarını açıklar. Ayrıca, Magzhan'ın dil psikolojisi alanındaki araştırmalarındaki ilgili konulardan biri, kültürel ve tarihsel gelişim açısından zihinsel aktivite ile birlikte insan düşüncesini ve konuşmasını geliştirmenin yollarını önermek. Kazak dilini öğrenen çocukların eğitim düzeyi oluşumu alanında “İlkokulda anadili”, “Pedagoji”, “Okuma yazma bilme” eserlerinin değeri, bilişsel teori ve yansıma teorisi ilkelerine dayanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, öğretmenin emeğinin değeri hala yüksektir.

Anahtar kelimeler: Kazak halkı, dil psikolojisi, anadil, düşünme ve konuşma, milli okul.

Summary: One of the member of Alash - the poet, teacher Magzhan Zhumabayev stated in his works, that the destiny of the people is in the language and he aimed to save his nation through language is considered in the article. Regardless of the creative heritage, the language is valued as our precious heritage, our rich treasure. It describes ways to save it. As well as, one of the relevant issues in Magzhan's research in the field of language psychology is to propose ways to develop human thought and speech along with mental activity from the point of view of cultural and historical development. The value of the works “Mother tongue in primary school”, “Pedagogy”, “Be literate” in the field of education level formation of children learning Kazakh language is based on the principles of cognitive theory and reflection theory. From this point of view, the value of teacher's work is still high.

Keywords: Kazakh people, psychology of language, mother tongue, thinking and speech, national school.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі күшейіп, ұлтаралық қатынас тіліне айналатын кезеңі келеді деп есептеймін» - деп, алдағы уақытта қазақ тілінің мәртебесі артатыны туралы жариялады.

2019 жылы Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы мәресіне жетті.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асырудың 2020 – 2025 жылдарға арналған [мемлекеттік бағдарламасы](#) бекітілді. [1, 2]

Бағдарламаның мақсаты: қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі толыққанды қызметін қамтамасыз ете отырып, тіл мәдениетін одан әрі арттыруға және тілдік капиталды дамытуға бағытталған үйлесімді тіл саясатын жүргізу болып табылады.

Қазақ халқы тілді ең ұлы, қасиетті және киелі деп санайды, оны өнер атаулының алды деп есептеген. Олай болса қымбат мұра, бай қазынамызды жаңғыртып, оны болашақ ұрпақтың негізгі қаруына айналдыру басты мақсатымыз.

Қазақ зиялыларының ең жарқын өкілдерінің бірі, М.Жұмабаевта халықтың тағдыры-тілде, тілдің тағдыры-табиғи қалпын, болмысын сақтап қалуында деп білген. Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады.

Тіл – адам жанының тілмашы, тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей, қор болып қалар еді. Адам тілі арқасында жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқаларға ұқтыра алса, адамның не арманы бар! Жазушы, ақын деген сөз – ойлаған ойын әдемілеп жарыққа шығара алатын адам деген сөз. Тілі кем болса, адамның қор болғаны. Ойың толып тұрып, айтуға тілің жетпесе, ішің қазандай қайнайды да. Қысқасы, адамның толық мағынасымен адам болуы тілі арқасында.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы психологиялық ғылымның қарқынды дамуы кезеңінде М.Жұмабаевтың этникалық және педагогикалық психология саласында қосқан еңбектері оның зерттеушілік қабілетін айқындай түсетін фактор болып табылады.

Мағжанның еңбек жолы ұстаздық қызметтен басталады. Ағартушылық қызметінің нәтижесінде білім беру мен тәрбиеге байланысты проблемаларды терең білді. Ол қазақ балаларын оқытудың тиімді тәсілдері мен әдістерін іздестіріп, қазақ мектептері үшін ұлттық негізде оқулықтар жазды.

Оның еңбектерінде жалпы тіл психологиясының мәселелерін келесі бағытта қарастыруға болады.

Біріншіден, тілдік ұғымдарды, атаулар мен терминдерді игеру арқылы білімалушылардың білімін дамытудың психологиялық мәселелері. Қазақ тілін оқып жатқан балалардың білім деңгейін қалыптастыру саласында "Бастауыш мектептегі ана тілі" деген еңбегіндегі «Ауызша һәм жазба сөздерді өркендету жолдары» тақырыбында, шәкірттердің ойлау әрекеті мен сөйлеу әрекетін дамытудың психологиялық негіздерін былай береді: мұғалім баланың ауызша сөйлеуін не жазба сөзін өркендетейін десе, алдымен жанындағы әсерлерін не ауызша, не жазбаша жарыққа шығаруға баланың ынтасын оятатын болсын дейді.

Егер бала осындай ынта-жігерге ие болса, оны ауызша не жазбаша сөйлете отырып, сөздің мағынасының сұлулығына және грамматика, синтаксис жағынан дұрыс болуына дағдыландыру қажет.

Ойдың неше түрін сөзбен жарыққа шығаруға ынталы бала, әсерді жаратылыстан алады, не маңайындағы адамдардың тұрмысынан алады, не искусстводан алады,- деп Мағжан «Педагогика» еңбегінде көрсете білді. [2, 112]

Екіншіден, Мағжанның тіл психологиясына байланысты еңбектерінде ерекше орын алатын мәселелердің бірі оқушылардың ана тілінің сөздері мен ұғымдарын меңгеруінің психологиялық аспектілері болып табылады. Оның шығармаларында басты мәселе-

балалардың интеллектісін, тіл мәдениетін жақсарту үшін ауызша және жазбаша сөйлеуін дамыту. Тек жеткілікті сөздікпен бала өз пікірін білдіре алады және басқаларға дұрыс сөздерді таңдай алады. Сондықтан балалардың сөздік қорын арттыру үшін барлық шараларды қолдану қажет. [3, 253]

Осы салада ана тілін мектепте қолдануды қарастыра отырып, Мағжан екі нәрсеге ерекше мән береді. Біреуі-балалардың ойыны арқылы, екіншісі-балалар жиналысы арқылы. Ойын бастауыш сынып оқушыларының білім беру танымдық іс-әрекетінен баланың жеке басының әртүрлі аспектілеріне психологиялық әсер ететін таңдаулы жоғары деңгейдегі сипаттаманы береді. Сабақтарда танымдық белсенділікті арттыру құралы ретінде оқушыларды ойын әрекеттерін өз бетінше орындауға ынталандыру қажет. Ат үстінде ойнау және қонақтарды күту нәтижесінде бала қиял арқылы нақты оқиға жасауы керек. Бұл әңгіменің тақырыптары балаларға өте жақын, оларды жоспарлау керек, мұғалімнің көмегімен өзара байланысты, яғни сөйлеудің сыртқы байланысы ғана емес, сонымен қатар ішкі логикалық байланыс болуы керек. Бұл тұрғыда Мағжан ұстанымы орыс психологтары С.Л. Рубинштейн, А.Н.Леонтьев зерттеулерімен сәйкес келеді.

Тіл психологиясына келетін болсақ, бұл зерттеулердің мақсаты мен міндеті, ең алдымен, сөйлеу және ақыл-ой белсенділігі арқылы оқушылардың дүниетанымы мен білімін дамытудың қажетті құралы ретінде қарастырылады, екіншіден, мақсат психологиялық тұрғыдан басқа тілдерді меңгеруде оқушылардың интеллектісі мен білімін дамытудың ең пайдалы құралы болып саналады.

Мағжанның тіл психологиясы саласындағы зерттеулеріндегі өзекті мәселелердің бірі-мәдени-тарихи даму тұрғысынан ақыл-ой әрекетімен бірге адамның ойы мен сөйлеуін дамыту. "Педагогика" еңбегінде: "Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далады үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі- бәрі көрініп тұр. Қазақтың сары даласы кең. Тілі де бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, оралымды, терең тіл жоқ. Түрік тілімен сөйлейміз деген түрік балалары күндерде бір күн айналып қазақ тіліне келмекші, қазақ тілін қолданбақшы. Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік тілінің келешек тарихында қазақ ұлты қадырлы орын алмақшы. Келешектің осылай болуына біздің сеніміміз берік"-дейді.

Мағжанның еңбектерінде сипатталған ойлау мен сөйлеудің арақатынасы мен ерекшелігі бүгінгі күнгі кеңінен қарастырылып жүрген таным теориясы мен рефлексия теориясының принциптеріне негізделген:

«Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кең тілім,
Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім.
Таралған түрік балаларын бауырыңа
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім».

Жас ұрпақ ана тілінің қыр-сыры мен мән-мағынасына үңіліп, оны меңгеру мен практикада қолданудың психологиялық негіздерін зерделеуі үшін Мағжан ойлау мен сөйлеуді меңгерудің этнопсихологиялық негіздерін талдады. Оларды күнделікті өмірде қолданудың тиімді әдістері мен тәсілдерін сипаттайды. Оның шығармаларында мектеп туралы сөз болғанда, балалардың ойлауын дамытуда олардың өзара қарым-қатынасы тілді дамытудың құралы болып табылады. Мектептегі кездесулер баланы қызықтыруы керек, әркім өз ойларын батыл көрсетуі керек, тек сөзге шешен балалар ғана емес, сонымен бірге жуас балада өз пікірін білдіруі керек. Бұл жағдайда мұғалімге жауапкершілік жүктелгендіктен, баланы өз бетімен қалдыра алмайсыз, ол білімді болуы үшін оны жетектеп отыру керек. Осылайша, балалардың ынтасын, шығармашылық белсенділігін дамыту қажеттігін меңзейді. [4, 164]

Қорытындылай келе, М.Жұмабаевтың психологиялық зерттеулеріндегі өзекті мәселе, өскелең ұрпақтың сөздік қоры мен ойлау жүйесін дамытып, баланың тілін шын дұрыс жолға салатын, дұрыстайтын, байытатын, қазақ халқының тіршілік бейнесімен тәрбиелеу-тәлім-тәрбие берудің қуатты құралы – мектеп деп бағалаған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақстан – 2050 Стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». Интернет ресурсы: https://egov.kz/cms/kk/articles/culture/kurs_kazakhskogo_yazika
2. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1993. - 112 б.
3. Жұмабаев М. Шығармалар. III томдық Т.1. – Алматы, Білім, 1995, – 256 б.
4. Сабирова Ж.Н. Мағжан Жұмабаевтың психологиялық көзқарастары: Монография.- Алматы, 2021.- 164 б.

Salamat D., Bektemirova S.B.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

A SET OF ACTIVITIES FOR TEACHING ENGLISH SONGS AT HIGH SCHOOL

Özet: Dil öğrenenlerin kendi kendine bilişsel etkinliklerini sağlamak ve etkili bir teknoloji olarak bağımsız eylemlerini teşvik etmek için şarkıların kullanılması önerilir. Bu çalışmada, İngilizce derslerinde şarkı kullanımı, yaratıcı aktiviteyi teşvik eden bir yol olarak anlaşılmaktadır. Yöntem, dil öğrenenleri sözcüksel becerileri öğrenmeye ve geliştirmeye motive eden ilgili mesleki niteliklerin geliştirilmesini sağlar.

Anahtar kelimeler: İletişimsel yeterlilik, Sözcüksel beceriler, Yöntemler, işitsel-telaffuz becerileri

Summary: The using songs are recommended to ensure the self-cognitive activity of language learners and stimulating their independent action as an effective technology. In this study, the using songs in English classes are understood as a way stimulating creative activity. The method provides the improving of relevant professional qualities that motivate language learners to study and develop lexical skills.

Key words: Communicative competence, Lexical skills, Methods, Auditory-pronunciation skills

The set of activities for the study of song as a type of tropes, while reading English songs in high school, is based on songs of composers who use the examples of song analyzed above. The phenomenon of song is very common in language. Lexical units are presented in every text. Moreover, texts of songs contain a lot of songical expressions.

The method of using each song provides for a preliminary introduction, activation and consolidation of the lexical and grammatical material of the songs used.

Approximate sequence for working with a song:

1. a short introductory speech about the song (its character, style and features of the accompaniment, main content, history of creation, etc.), setting on the first perception of the song;
2. the first musical presentation of the song; acquaintance with the musical side of the song: the peculiarities of the melody, rhythm, division into musical phrases;
3. checking the understanding of the content of the song (literal translation of the text by the joint efforts of learners under the guidance of a teacher);
4. phonetic development of the song text. At the initial stage of teaching a foreign language, it is advisable to use for these purposes mainly the method of imitation;
5. re-listening to the song: it is advisable to carry out work at this stage based on the text;
6. reading the text of the song with further development of sounds and intonation, it is also recommended to carry out the work based on the text of the song;
7. learning a melody in the process of joint performance of a song using a phonogram.

In the next two or three lessons, it is enough to repeat the song once or twice so that its words will be remembered firmly and for a long time. The phrases and grammatical structures necessary for speech are fixed in the memory of learners.

When introducing new grammatical material, learners easily recognize the grammatical structures introduced with some advance, which greatly facilitates the consolidation of the new material.

Good morning, mother!

I want to say "Happy Mother's Day"!

I'm so happy that you're my mother!

"Happy Mother's Day"!

Singing a song, language learners easily and involuntarily memorize the modal verb and the vocabulary that they will need in the story about what they can do. The song is learned during several lessons, during a physical training minute.

I can do anything, anything, anything!

I can do anything. What about you!

Can you click your fingers?

Yes, I can!

Can you touch your toes?

Yes, I can!

Can you wink your eye?

Yes, I can!

Can you see your nose?

Yes, I can!

I can do anything, anything, anything!

I can do anything, just like you!

With kids and high language learners, everything is clear, but what songs to sing with high language learners? Choosing the right music is an important part. Should the musical tastes of the learners be taken into account? What kind of music do today's youth listen to? *Pops, Rock, R&B, Alternative, Rap* ... most listen to this, however, the following genres are more likely to be recommended for listening for educational purposes, which are probably interesting, but not in demand in everyday life: *Folk, Blues, Jazz, Country, Opera, Musical* - despite some rarity, these genres are more suited to language learning. However, this is not a rigid rule, but just a methodological tip.

The second song is a music track without a video sequence. The exercise for the second song is to substitute words into the lyrics while listening to the track. Pupils are given excerpts with the texts of the listened musical compositions with the words missing in them. During the first listening, learners should try to hear the missing words and write them in the appropriate blanks.

Re-listening to the song is necessary for learners' self-control and to check for possible spelling errors in the words added to the text during the initial listening. After that, the teacher conducts a joint check of the assignment and a discussion of the difficulties encountered by the learners while working with this exercise. This type of work is aimed not only at developing the ability of learners to recognize the studied lexical units in the flow of speech, but also at controlling the correctness of their spelling, as well as at the final consolidation of the acquired lexical skills during the lesson.

After the learners complete their work with the assignments, the stage of reflection is assumed. The developed set of exercises is intended for use by the teacher in addition to the main teaching material. With its help, learners develop the following skills and abilities: - independent analysis of the text while listening to song material; - the ability to hear and highlight unfamiliar lexical units in English speech; - intuitive prediction of the use of unfamiliar lexical units, as well as thinking about the meaning of these words or statements; - Recognition of new lexical units after listening to audio material in printed text; - independent use of the studied lexical units in monologue and dialogical speech.

Teachers will naturally prefer the Beatles in their class rather than Britney Spears or Eminem, but a compromise can always be found. Songs that have stood the test of time are remembered better, as well as songs heard many times, unlike new ones.

As a rule, solo performers are perceived more easily by language learners, and groups with a large number of performers and backing vocalists are worse, dance rhythm and heavy drums also make it difficult to perceive the lyrics. It's better to have a story in the song, because the narrative built around a dynamic story is easier to understand. Love songs are also suitable, especially for learners in their teens and older. In addition to love lyrics, which occupy the main place in the songs of all times and peoples, there are songs about friendship, memories, dreams, and the native side. Unlike problematic "topics" and meaningless dialogues, as in textbooks, songs can only form a

positive attitude towards life, even sad and romantic songs with suicidal lyrics and angry protest songs full of hatred.

Methodological advantages of songs in teaching a foreign language: - songs as one of the types of verbal communication are a means of more solid assimilation and expansion of vocabulary, as they include new words and expressions. In the songs, familiar vocabulary is found in a new contextual environment, which helps to activate it. Songs often contain proper names, geographical names, realities of the country of the target language, poetic words.

1) Warm up

Before working out the lyrics for a song, ask students if they know the group, what songs they know. Parse the title of the song, ask students to predict what it is about. With the learners, brainstorm vocabulary related to the theme of the song. For example, before listening to the song “Old MacDonald had a farm,” show the animal cards, ask students to name all the animals they know and what sounds the animals make.

2) Listening for gist

The first listening task should be easier, so ask the students to listen to the song and answer the question - is this song positive or sad, about friendship or love, where is the performer. Songs such as “Tom’s dinner” by Suzanne Vega ask students to put the pictures in order.

3) Listening for specific information

For the second listening, a teacher can use the following types of tasks:

- *Insert the missing words (with clues in the form of a list of words, pictures, the first letter of a word or without clues);*
- *Choose the correct word from several options;*
- *Unscramble the words;*
- *Insert a verb from the list in the correct form;*
- *Connect the two parts of the string;*
- *Sign pictures;*
- *Cross out the extra word;*
- *Correct the mistake;*
- *Arrange the lines in order;*
- *True / False;*
- *Change the part of speech.*

4) Listening for detail

Instead of listening for specific information, a teacher can do a more complex task that requires a more complete understanding of the lyrics. For example, the task for the song “One Headlight” by The Wallflowers:

What is the meaning of the song? Find the proof in the lyrics.

1. The singer feels lonely and deserted by friends and family. He can't find his place in life or see its meaning. The song is a cry for help.

2. The singer has lost a close friend, but despite this, he believes there's light at the end of the tunnel and he will move on.

3. The singer views life as a constant succession of parades, parties and joy. He enjoys every moment of it and wants all his friends to join the fun.

5) Follow up

After listening to the song, ask students to come up with a clip. Then show the original video and compare with the ideas of the students. Students can also come up with another verse for the song.

With learners, a teacher can role-play a song or sing the whole class along with the movements.

This contributes to the development of learners's feelings of language, knowledge of its stylistic features;

- grammatical constructions are better absorbed and activated in songs. Songs are published in some countries to teach the most common constructions.

They are written in a modern rhythm, accompanied by text with explanatory comments, as well as tasks (the purpose of which is to check understanding and discuss the content);

- songs contribute to the improvement of foreign language pronunciation skills, the development of musical ear. It was found that ear for music, auditory attention and auditory control are closely related to the development of the articulatory apparatus. Learning and performing short, simple melodic songs with frequent repetitions helps to consolidate the correct articulation and pronunciation of sounds, the rules of phrasal stress, rhythm features, etc.;

- songs contribute to the aesthetic education of learners, team building, a more complete disclosure of the creative abilities of each. Thanks to music in the classroom, a favorable psychological climate is created, psychological stress decreases, language activity is activated, emotional tone rises, interest in learning a foreign language is maintained;

- songs and other musical works stimulate monologic and dialogical statements, serve as the basis for the development of speech-thinking activity of preschoolers, contribute to the development of both prepared and unprepared speech.

Complex artistic images and ambiguities that often arise in poetic speech should not confuse a true music lover - on the contrary, incomprehensible places in a song are a reason for discussion.

Academic study of the material of the song in the course of teaching a foreign language involves the following sequence: take the correct text of the song, parse the syntax and grammar of each stanza, check the meaning of incomprehensible words in the dictionary, then proceed to the analysis of the problems of the poems.

Another way is more creative. The learner himself must write down the lyrics by ear, or fill in the missing words in the verse given as an exercise. This method requires multiple re-listening of individual parts of the song, as a result, the listening comprehension of foreign speech is improved. The easiest way is to replace the words of one part of speech with spaces - all nouns, verbs, articles or adjectives ... At the end of the exercises, you should always go on to discuss the global meaning of the work, the message inherent in it.

Some scholars consider the possibility of integrating the using songs of teaching the foreign languages [1, 64].

Music is a powerful tool in foreign language teaching. In simple nursery rhymes, there are great opportunities for teaching a child English. As a rule, parents watch how their little ones, who have just begun to learn English, sing songs with joy. They are pleased with their enthusiasm, and amazed at how well they sometimes grasp pronunciation. After a little thought, however, the most anxious parents suddenly wake up and express doubts, for example: "but they don't understand what they are singing about" or "oh, well, here they are singing completely differently ...".

Indeed, this way of mastering the language most likely has nothing to do with the way the parents were taught at school - after all, the poor fellow still does not know the alphabet, nor grammar :) But ... it is very similar to how learners learn their native language. Probably everyone will remember something funny that they themselves sang as little ones - not having heard or having altered in their own way some line from the song incomprehensible to the child. So, if learners do not understand the text or what they reproduce incorrectly, you should not worry.

After all, if you talk like that, then newborns shouldn't sing lullabies - they don't know a word in Russian, they'll increase their vocabulary, tighten up their grammar ... The use of songs in the target language is very important for a number of reasons.

First, learners immediately become familiar with the culture of the country of the language being studied, since learners of this age, according to the psychologist, are especially sensitive and susceptible to foreign culture. Secondly, when working with this kind of linguistic and cultural material, a good prerequisite is created for the comprehensive development of the learner's personality, because specially selected songs stimulate imaginative thinking and form good taste. The song genre as one of the important genres of musical creativity, due to the presence of a verbal text, is able to accurately and figuratively reflect various aspects of the social life of the people of the country of the target language

Foreign songs are a great way to learn and practice speech cliches and grammatical constructions. It can be as simple as "What is your name?" and "How do you do?", as well as complex constructions with irregular verbs, adjectives, numbers, etc. For example, the songs "As sly as a fox" and "Logical song" contain more than 20 adjectives each, moreover, they do not have complex grammatical structures, which makes them just ideal material for use in an English lesson.

The English song "*My eyes can see*" teaches students about body parts and the sense of smell in English. Songs that use movement to learn vocabulary, such as "Head and shoulders, knees and toes" or "*If you happy and you know it*", not only make it easier to memorize new words, but also help you learn the verbs of movement. In addition, the information obtained from the songs contributes to:

- reinforcing grammar and repetition of tenses. For example, the song "contains the verb" to be";

- formation of pronunciation skills;
- improving listening and reading skills;
- development of memory, as songs are memorized;

Criteria to rely on when choosing songs in English lessons:

- Language accessibility, ie. the presence of familiar words and expressions in the text. A small amount of new language material.

- Small song volume.
- Content of the song.
- Adequacy to the age and interests of the students.

If songs have not been practiced in foreign language lessons before, this type of activity can be started by clarifying the attitude of students to singing and music in general. Work on a song can take several lessons and is conventionally divided into the following aspects:

- grammatical;
- phonetic;
- technical (ways of memorizing the content of a song);
- lexical;
- sociocultural.

On average, one lesson should spend no more than 10 minutes practicing a song in English. The process of working on each individual song is as follows:

- *Pretext stage*. Building associative representations by the title and content of the song.
- *First listening*. Checking out the assumptions made about the content of the song.
- Work on the phonetic side of speech. Working out sounds, words and phrases. Working out the melody and stress in phrases. Practicing clear pronunciation by repeating words behind the speaker and together with the speaker.

- *Work on grammar*. An example of practicing grammar is an exercise in filling in the blanks or using verbs in the correct form in English lyrics. Checking the correctness of the task by listening to the song. In addition to verbs, a teacher can make exercises for practicing all types of questions in English, the use of prepositions, degrees of comparison of adjectives, etc.

- *Working with the content of the song*. Answers to the teacher's questions about the content of the song.

- *Post-text stage*. Singing an English song without a speaker. The development of speaking skills: students' description of the scene of the song, plot, etc.

- *Tasks for memorizing the words of a song*. For many schoolchildren, memorizing words in a foreign language is a serious problem, so this stage should be given special attention. The best way to memorize new words will be the repetition of words after the announcer and speaking with him. In addition, there are other effective ways to memorize the text of an English song:

- "*Complete the phrase*" - the beginning of a phrase from a song is written on the board, the task of the students is to complete it from memory.

- "*Snowball*" - each student repeats the previous phrase and says his own.

- "*Chain*" - each student says one line of the verse and so on until the end of the song.

- "Order the lines" - the teacher divides the class into two teams and gives each team an envelope with a song cut into lines. The task of each team is to collect the lyrics of the song in English as quickly as possible.

Learning the words of a song and performing on your own. For more student involvement, a teacher can arrange a competition for the best performance.

Since there are several dozens of teaching methods for teaching language. It is difficult to take into account all possible the using songs options in one study, so we'll look at a few examples that we applied when organizing a pedagogical experiment.

According to B. Lapidus, the majority of language learners are determined by inclinations toward their future profession. A certain part of the language learners have already decided: who to be and where to continue their education [2, 58].

For the category of language learners who chose the exact sciences for themselves. It became expedient to organize the study of these subjects in the foreign languages. The outcomes of using songs at school showed that at the end of a year's course of these subjects in the foreign languages, language learners freely, without delay, without visible effort set out the material they studied, the setting of assignments, the course of their solution and the interpretation of outcomes. The memory itself suggested the relevant words and expressions.

According to M.B. Klarin it helps to use interactive methods in developing communicative skills. There are several assignments [3, 42].

Based on these features of older learners, the didactic material should be selected according to them, as well as in accordance with the basic criteria for selecting texts for reading, among which we singled out the volume, thematic, problematic, genre, stylistic features, methods of developing critical thinking, the ability to form their thoughts by learners, as well as the form of expression of thoughts.

The using songs methods include: *group interaction*, which includes class discussions, solving case studies, performing creative assignments, writing an essay, a round table talks, role plays, situations assignments — this is not a complete list contributing to optimal effective acquiring. These teaching methods increase the ability of learners to identify and structure problems, collect and analyze information, prepare alternative solutions, if relevant, and choose the best option from a number of alternatives, both in the course of individual work and in group interaction [4].

E.Passov. states "The goal of the using songs is to create a comfortable acquiring environment in which the learner feels his success, his intellectual viability, which makes the acquiring process itself productive, provide knowledge and skills, and create the basis for further work" [5, 112p.]. In the using songs, there are many techniques that contribute to organizing interaction in a group. Teaching reception - short-term interaction among the educator and learners, aimed at the transfer and assimilation of specific knowledge, skills,

In this regard, the team of educators is faced with the issue of finding ways to develop the language learners' language skills and support language learners who have difficulty acquiring songs in English. We also gave our language learners the opportunity to work as a team on a particular material. They learned a lot of interesting and useful in the sequence of stages of the lesson in team training. So, the language learners noted that the classes in team training are well planned and dynamic. After all, a specific role in joint planning of classes is given to the analyzing outcomes, reflection and evaluation. Through various approaches to team acquiring, language learners could discuss among themselves certain aspects, including teamwork ethics, principles and actions.

References:

1. Pobedinskaya S.E. Some techniques for forming a potential vocabulary of learners in teaching English- 125-135pp.
2. Lapidus BA On the essence of the process of teaching foreign language oral speech and typology of exercises 2006. - P. 112–122
3. Klarin M.V. Interactive learning - a tool for mastering up-to date experience // Pedagogy. - 2000. - No. 7. - P. 21-28.
4. Leontiev A.A. Communication as an object of psychological research - M.: Nauka, 1975. - p.106 -123.

Salamat D., Bektemirova S.B.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

RESULTS OF PRACTICAL APPLICATION OF SONGS IN ENGLISH CLASSES

Özet: Dil öğrenenlerin kendi kendine bilişsel etkinliklerini sağlamak ve etkili bir teknoloji olarak bağımsız eylemlerini teşvik etmek için şarkıların kullanılması önerilir. Bu çalışmada, İngilizce derslerinde şarkı kullanımı, yaratıcı aktiviteyi teşvik eden bir yol olarak anlaşılmaktadır. Yöntem, dil öğrenenleri sözcüksel becerileri öğrenmeye ve geliştirmeye motive eden ilgili mesleki niteliklerin geliştirilmesini sağlar.

Anahtar kelimeler: İletişimsel yeterlilik, Sözcüksel beceriler, Yöntemler, işitsel-telaffuz becerileri

Summary: The using songs are recommended to ensure the self-cognitive activity of language learners and stimulating their independent action as an effective technology. In this study, the using songs in English classes are understood as a way stimulating creative activity. The method provides the improving of relevant professional qualities that motivate language learners to study and develop lexical skills.

Key words: Communicative competence, Lexical skills, Methods, Auditory-pronunciation skills

In this practical part we give outcomes of using songs at the English classes at state school №70. From the beginning of the 27 January till 23 March, 2020 school year, language learners in grade 10 have been studying songs in English. One of the strategic objectives of №70 is the creation of a acquiring environment conducive to forming multilingual, creative and critically thinking language learners.

3 lessons were observed, as a result of which the level of formation of lexical skills among learners was clarified. The assessment was carried out in accordance with the criteria for assessing the level of formation of lexical skills.

1.Introduction Stage. Experienced English language training for learners in 6th Grade using using songs was held in c. Almaty teaching practice. The practical experiment took place from February to March 2020 and from February to April 2021.

There were conducted 44 classes, of which 22 classes for 8 B grade learners of experimental group (EG) using using songs methods and 22 traditional ones for learners of 6A grade learners (control group - CG). The basic part of the classes was held with the learners of 6th Grade grades on the songs and activities.

In order to identify the initial, current and final level of formation of the lexical skill in speaking, at the end of each stage of experimental work, control sections were carried out. The purpose of the stating stage was to determine the control (CG) and experimental (EG) groups and determine the level of developing the lexical skill in speaking. The selection was made on the basis of the recommendations of the educator, his own observations and the final assessments of the learners.

Aim: The purpose of the test is to determine the level of formation of the lexical skills of grade 10 learners. The test was self-developed using material from the Grade 10 Spotlight textbook.

Teaching songs to language learners in grade 10 is carried out by 2 educators: a foreign educator and a local one.

The first school term of the work on integrating the study of the structure of the subject and language did not yield the expected outcomes:

- language learners showed a low level of motivation of English;
- not actively communicating with a foreign educator and with each other;

demonstrated a low percentage of memorization (writing and speaking) of English in the process of conducting chemical dictations, assignment assignments, and solving crossword puzzles.

Table 2- Stages of teamwork in the teaching songs

Stages	Content. Assignments
1. Introduction	a) definition of the topic; b) goal setting c) the choice of methods of work.
2. Planning	a) action planning; b) defining a working strategy; c) definition of evaluation criteria; d) distribution of roles (responsibilities)
3. Research	a) clarification of the available information; b) search for alternatives; c) choice of the optimal solution
4. Practice	a) implementation of theory in practice b) achieving the intended outcomes
5. Concluding stage	a) explanation of the outcomes of the work done b) summarizing the work
6. Evaluation of outcomes	a) analyzing the performance of work; b) reasons for success and failure

Consequently, the basic components of interactive classes are activities and assignments that are performed by learners. An relevant difference among activities and assignments from the usual ones is that in doing them, learners do not only and not so much reinforce the material already studied, but also learn up-to date ones. Effective methods of using songs depend on also organization of the educational process, in which almost all learners are involved in the process of cognition.

Objective: to help language learners develop linguistic and communicative skills in the process of studying songs in English, to memorize and apply the proposed songs.

Stage 1 Description of changes in practice and data collection.

Analyzing international experience on the issue of research allowed to make changes in the practice of teaching the subject in the school term. To memorize songs in English, the range of using song techniques has been expanded: *the using songs, poems, pictures, drawing, gesturing; ABC dictation, Explain meaning, Silent video, T/F dictation, re-packing.*

II stage. 2. Formative stage In the course of experienced training, we adhered to the three-part model of conducting interactive-oriented assignments. The first stage of this model was the preparatory work, which included the study of psychological, pedagogical and methodological literature on the problem of interest, the preparation and developing lesson plans. At the second stage learners will work on different types of songs and activities. At the second stage learners will work on different types of songs and activities.

The purpose of the second stage is to prove in practice the effective influence of song materials on the improvement of learners' lexical skills. To achieve the goal a system of assignments has been built:

- Conduct a series of lessons using song materials;
- include in the lessons control assignments to determine the level of formation of lexical skills.

If at the first stage of the research we paid attention basically to Content (content) and stimulated the process of mastering motivation and forming skills on the subject and Communication

(communication) to get motivation of the subject in English, then at the second stage we paid attention to communicative and listening skills. For this, texts in English and Russian languages “The Most Significant on the Subject” and assignments for them on finding the basic thing, comparison, guess, establishing connections, sequence were developed.

5 methodological developments with the using song materials are offered:

Twenty one pilots – Stressed out

Sia-Elastic heart

Imagine dragons-Radioactive

Rag’n’bone Man – Human

Imagine dragons-Believer

Twenty one pilots – Stressed out

The song used in class:

I wish I found some better sounds no one's ever heard

I wish I had a better voice that sang some better words ...

VOCABULARY :

Stressed out – в стрессе, вымотанный

Chrords – аккорды

Rhyme – рифма

Shrink – сокращаться, сжиматься

Insecure – сомневающийся, неуверенный в себе или других

To care – беспокоиться о чем-либо

Blurryface – псевдоним, альтер-эго и "тёмная половина" Тайлера Джозефа

To turn back time – повернуть время вспять

To sing to sleep – убаюкивать пением

To identify – распознать

To take back – вернуть

Certain – определённый

“How come?” – «Почему же?», «Как так?»

To make smth out of smth – сделать из чего-либо что-либо

To sell out – распродать

Stone's throw – в двух шагах, рукой подать, идиома

To roam – странствовать, бродить, скитаться

Loans – кредиты

The latter – последний (из двух)

To play pretend – притворяться, играть

Far away – далеко

To make money – «делать деньги», зарабатывать

III stage. The purpose of the control stage is to assess the level of formation of the lexical skill among learners.

Objectives of this stage:

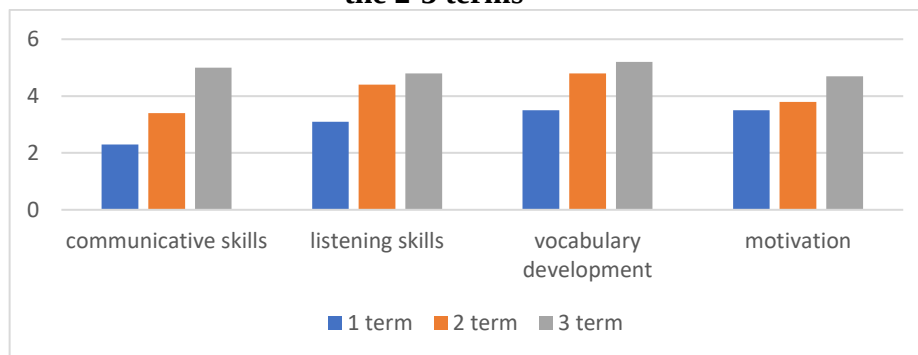
- conduct a test to determine the level of formation of lexical skills among learners;
- analyze the results obtained;
- to correlate the results of the ascertaining and control stages.

After conducting a lesson using song material and retesting in the experimental group, the following results were obtained.

Thus, based on the analyzing the results of the study, the hypothesis put forward by us was confirmed that the using authentic song material in foreign language lessons really contributes to the improvement of lexical skills, significantly increases the level of language proficiency and improves the assimilation of knowledge.

Observing language learners, talking with English educators, analyzing formative works, testing and interviewing language learners revealed little progress in forming communication skills and memorizing songs in English (Figure 1)

Figure 3. Percentage of language learners' motivation and communicative skills during the 2-3 terms

Analyzing Data: Stage 1

The using up-to date techniques made it possible to increase the percentage of memorization of songs in English. However, at this stage we could not say that the innovations were quite constructive. The outcomes of learner testing (Issuenaire Determining Types of Thinking and Level of Creativity. Diagnostics using the J. Bruner Method) showed that most of them have objective, symbolic, symbolic thinking , in the minority - figurative and lexical skills (Figure 2)

Stage 2

The following were chosen as the observed language learners:

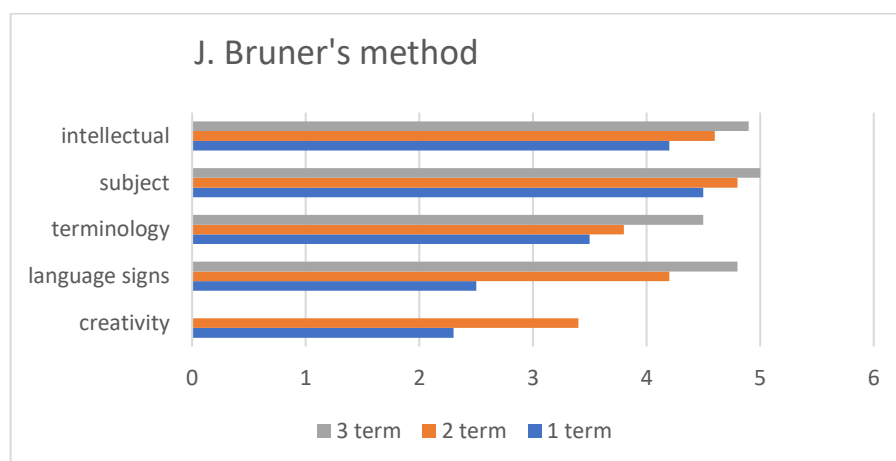
A (high indicators for 2 types of thinking: sign, figurative),

B (average for all types of thinking),

C (high indicators for 3 types of thinking: symbolic, symbolic, figurative).

At each lesson, different techniques were applied in stages, stimulating the participation of language learners in cumulative conversations and improving their speaking skills. Analyzing the video classes, feedback, observation and conversation with them showed that all language learners had progress in acquiring English.

Figure 4. Average types of intelligence (according to Bruner) in the classroom

In this regard, the next stage of the research in action, we set a goal Objective: To help language learners develop cognitive and communicative skills in the process of studying the songs in English, remember and apply the songs proposed by 90-100%, using clearly defined types of intelligence Description of changes in practice and data collection.

The method of using songs that were chosen during the series of classes turned out to be quite productive and were offered to the learners in such a sequence that at the beginning language learners could consolidate their motivation and then apply them in the process of a role-playing game - a dialogue in English. And all of them were selected taking into account the individual features of language learners: implementing a crossword puzzle, tables, diagrams helped language learners with

a high objective, symbolic and symbolic thinking; compilation of issues, “silent video”, compilation and compression of information, “role-playing game”, “true / false” helped in implementing language learners who have high rates in figurative and lexical skills in the process of cumulative conversation (Table 3):

While answering to these issues language learners needed not only to know the songs but also to have the cognitive skills to realize the structure of the course and extra motivation on the course. Language learners were active to answer the issues as they know lexical units in their own language, too.

While testing we also applied case method and game method. The language learners who answered the issue first, will choose the number of the issues and had chance to answer it first. If he couldn't answer, then we let the other language learners who asked first to answer. This game method increased the language learners' motivation and quick response to answer, as the language learners wanted to get higher marks and to win the game.

Table 3-Efficiency using songs depending on the type of thinking

Type of thinking	Methods of using songs
High level of motivation	Communicative and case assignments: crossword puzzles, spreadsheets in the process of cumulative conversation, “Explain the meaning” and etc.
High level of imaginative and lexical skills	Role-plays "true-false" assignments, Silent video and etc.

The outcomes of testing language learners on the motivation of songs, their communication with each other and with a foreign educator, testing and a written survey on the effectiveness of the techniques applied to progress the improving of linguistic competencies allowed us to establish significant progress in solving the issue of forming language subject skills.

The testing outcomes showed a significant increase in the memorization of songs in English compared with the 1st and 3rd school term (Figure 3):

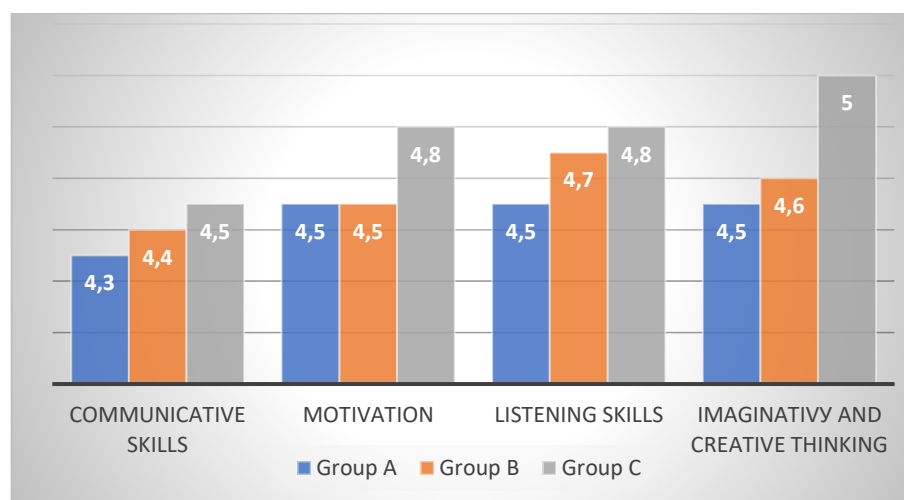
The outcomes of the study:

1. Grade 8 language learners know songs by heart in English.
2. Grade 8 language learners apply motivation of music in English in the process of communication with each other and with a foreign educator
3. Grade 8 language learners perform assignments for the improving of motivation and critical thinking in English.
4. Increasing the percentage of mastering songs was observed in all language learners, regardless of the prevailing types of thinking (according to Bruner).

The criteria for assessment were diagnostic testing on developing learners'

1. motivation;
2. phonetic drills;
3. communicative skills;
4. cognitive skill.

Figure 5 - Changes in the percentage of motivation degree in groups A, B, C with different types of thinking

Result: the overwhelming majority of learners in the experimental group have an average level of grammatical skills. A large number of learners have a low level

According to outcomes of experimental work we have come to the following conclusions:

1) improving of language learners cognitive and communicative skills and support language learners who have difficulty acquiring songs in English, a process of measures is needed, which includes:

2) The complex techniques of using songs, aimed at forming 4 skills: reading, speaking, writing, listening;

3) Assignments aimed at forming motivation for acquiring English.

Restrictions: The lack of specific teaching materials as part of teaching program in English with a level of complexity slightly lower than the current level of learners motivation of English in their native language. The lack of a sufficient number of assignments in English on the topics of English class.

8. Perspectives for the future: We should apply a proven process of improving of language competencies through the subject in other classes of this parallel. With a descriptions and implications of a process for the improving of lexical vocabulary through the subject to educators of English. The following *methods and techniques* can be applied in teaching English:

1. Using music, pictures, assignments for compliance, drawing and gesturing in the process of explaining up-to date terms;

2. Divide language learners into groups alphabetically ABC. To dictate sentences 2 times separately for groups A, B, C. Change the composition of the groups so that it contains music and songs and ask them to study the entire text;

3. Divide language learners into groups. The educator writes the term on the blackboard in English. Members of the group are trying to explain the meaning of the word to the representative;

4. The essence of "Racing" is to write groups of terms on the subject on speed. Experts or captains of groups check their work;

5. The essence of the songs is to explain to the learner, sitting with his back to the screen, the structure of the film before guessing his name or topic.

At the second stage, all language learners watch videos with sound and write down key words and phrases. Exchange phrases with each other and make up the full text of the video.

6. During the dictation of "T / F dictation", the educator reads 7 sentences. If the learner believes that these sentences are correct, then he writes them in his native language, and if not, then writes it in English, but with the correct content on "The most significant thing on the topic").

3. Concluding stage To identify learners' developing learners' communicative skill through using songs we conducted tests and oral control work which showed a positive attitude of learners to

interactive forms of work in foreign language classes, an increase in interest and increased motivation to learn the foreign languages in general.

The outcomes of the experimental work can be presented in the following Table 2 and Diagram 1.

Table 4 -Comparative results of using songs

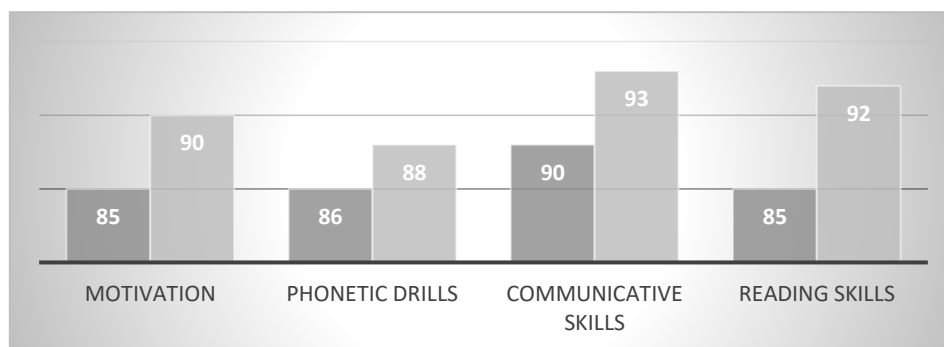
Criteria	Group 6 A (CG)	Group 6 A (CG)
motivation	85%	90%
phonetic drills	86%	88%
communicative skills	90%	93%
reading skills	85%	92%

As we can see the outcomes of EG learners are higher than the learners of the CG. The analyzing psychological, pedagogical, linguodidactic, methodical literature, as well as the outcomes of experiential acquiring led to the following conclusions: interactive communication is a way of acquiring carried out in the forms of joint activity of learners.

All participants in the educational process interact with each other, exchange information, solve problems together, simulate situations, evaluate the actions of colleagues and their own behavior, immerse themselves in the real atmosphere of language communication.

Figure 6 – Dynamics of developing learners’ communicative skill through using songs

It should be noted that traditional acquiring is an organized process, focused on the subject, and using songs were aimed at developing learners’ communicative and cognitive competencies.

Learners learned up-to date knowledge in practice, gained experience trough using songs in analyzing and solving problems.

In this paragraph, we describe the most effective methods of interactive communication that we applied in the experimental training and methods of implementing them.

The learner becomes a full participant in the educational process, his experience is the basic source of educational knowledge. The educator does not give ready-made knowledge, but encourages participants to self-search. The activity of the educator gives way to the activity of learners, and the task of the educator is to create the conditions for their initiative. It introduces up-to date techniques into the educational process, revives and activates learners, eliminates a certain formalism in acquiring, eliminates mindless memorization and retelling of “textbook” knowledge, introduces active thinking, creative independence in the process of acquiring the world.

To help the educator of the foreign languages, guidelines have been formulated on organizing interactive communication in the foreign languages lesson in school, involving the features of using songs for developing learners’ communicative skill. Guidelines in our methodical recommendations draw attention to the preparation, planning, organization, conduct and control of interactive communication, as well as to avoid possible methodological errors. Thus, we believe that the objectives of the study have been achieved. Its goals have been achieved.

References:

1. Pobedinskaya S.E. Some techniques for forming a potential vocabulary of learners in teaching English- 125-135pp.
2. Lapidus BA On the essence of the process of teaching foreign language oral speech and typology of exercises 2006. - P. 112–122
3. Klarin M.V. Interactive learning - a tool for mastering up-to date experience // Pedagogy. - 2000. - No. 7. - P. 21-28.
4. Leontiev A.A. Communication as an object of psychological research - М.: Nauka, 1975. - p.106 -123.
5. Passov. Language and speech activity in general and educational psychology. М.: 2001, p. 127.

Самат И.

Ассоциированная школа ЮНЕСКО при «НЕМЕРЕ»

Алматы, Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКОЛОГИИ И ВЛИЯНИЕ ТУРКОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ГЕРМАНИИ И США

Özet: Almanya ve ABD için Türkler ekonomi ve siyasette de önemli bir rol oynamaktadır. Almanya'da Türk göçmenler işgücünün önemli bir bölümünü oluşturmaktadır ve Türk şirketleri Alman pazarında önemli bir varlığa sahiptir. ABD'de de Türk şirketleri önemli bir etkiye sahiptir ve Türkiye, ABD için Orta Doğu bölgesinde önemli bir stratejik ortaktır.

Anahtar kelimeler: Türkoloji, tarih, kültür, toplum, siyaset, akademisyenler, uygulayıcılar, politikacılar, Orta Doğu, Türkiye, Almanya, ABD, Türk şirketleri, ekonomi, toplumsal dinamikler, göçmenler, işgücü, araştırma, pratik uygulama, politik etki.

Summary: For Germany and the US, Turks also play an important role in the economy and politics. In Germany, Turkish migrants constitute a significant part of the labour force and Turkish companies have a significant presence in the German market. In the US, Turkish companies also have significant influence, and Turkey is an important strategic partner for the US in the Middle East region...

Key words: Turkology, history, culture, society, politics, scholars, practitioners, politicians, Middle East, Turkey, Germany, USA, Turkish companies, economy, social dynamics, migrants, labour force, research, practical application, political influence.

Тюркология - это область изучения, которая фокусируется на языке, литературе, искусстве, истории и культуре тюркских народов. Эта дисциплина привлекла значительное внимание в последние годы как в Германии, так и в Соединенных Штатах.

Тюркологические исследования в Германии и США имеют важное академическое и интеллектуальное значение. Благодаря своей работе тюркологи проливают новый свет на историю, культуру и общество Турции и других регионов, где говорят на тюркских языках.

Германия имеет долгую историю изучения турецкой культуры и языка. Первая профессура тюркологии в Германии была учреждена в 1917 году в Берлинском университете. С тех пор в нескольких университетах Германии были созданы кафедры тюркологии, в том числе в Гамбургском, Мюнхенском и Бамбергском университетах.

Теперь, если говорить о самой Германии и ее разнообразии в немецком обществе, то можно выделить два аспекта - культурный и расовый. После Второй мировой войны Германия нуждалась в рабочей силе, и многие мигранты приезжали на временную работу. Однако эта политика не дала ожидаемого результата, и мигранты становились постоянными жителями. Турки составляют значительную часть многонациональной структуры Германии, однако интеграция мигрантов в общество вызывает некоторые проблемы.

Мультикультурализм в Германии был реализован в разных государственных институтах, таких как образовательные учреждения, религиозные и политические институты – оценивался он как попытка сохранить культурное наследие турок и других мигрантов. Сегодня турки требуют полного участия в политической жизни страны, гражданство и образование, а также

уважительного отношения к их культуре и традициям. Это в свою очередь дает возможность переселенцам получить такие же права и свободу что и у коренного населения.

Тюркология в Германии в первую очередь сосредоточена на изучении Османской империи и ее наследия в современной Турции. Ученые в этой области изучают широкий круг тем, включая османскую историю, литературу и искусство, а также современную турецкую политику, общество и культуру.

Тюркологические исследования в Германии и США предполагают сотрудничество с учеными из Турции и других стран, где говорят на тюркских языках. Многие немецкие и американские университеты имеют партнерские отношения с турецкими университетами, что позволяет ученым проводить совместные исследовательские проекты и делиться своим опытом.

Одним из наиболее значительных достижений в исследованиях тюркологии за последние годы стало более широкое использование цифровых технологий для изучения прошлого и настоящего тюркских обществ. Ученые используют цифровые архивы, базы данных и инструменты для анализа больших объемов данных и получения новых сведений о таких темах, как история Османской империи, турецкая литература и современная политика.

Еще одной важной тенденцией в исследованиях тюркологии является растущий интерес к сравнительным исследованиям, изучающим сходства и различия между тюркоязычными обществами и другими частями мира. Например, одни ученые исследуют связи между турецкой и среднеазиатской культурами, в то время как другие исследуют пересечения между турецкой и европейской историей и культурой.

Наконец, тюркологические исследования в Германии и США также имеют практическое значение для политиков, лидеров бизнеса и организаций гражданского общества, действующих в Турции и других частях тюркского мира. Предоставляя информацию о культурной, социальной и политической динамике этих обществ, тюркологи могут помочь отдельным лицам и организациям лучше понять проблемы и возможности, с которыми они сталкиваются при работе в этих регионах.

Важность тюркологических исследований в Германии и США необходимо подчеркнуть. Заключается в том, что они дают представление об истории, культуре, обществе и политике Турции и других тюркоязычных обществ. Эти исследования имеют значимые практические применения, которые делают его ценным для различных обществ, народов, а также организаций.

Во-первых, исследования в области тюркологии важны для политиков, занимающихся вопросами, связанными с Турцией и Ближним Востоком в целом. Понимание исторической, культурной и политической динамики этих обществ имеет решающее значение для принятия обоснованных решений в отношении внешней политики, безопасности и экономического развития. Политики могут использовать информацию, полученную от тюркологов, для разработки более эффективных стратегий взаимодействия с Турцией и другими странами региона.

Во-вторых, тюркологические исследования важны для предприятий, которые работают в Турции и других тюркоязычных странах. Понимание культурной и социальной динамики этих обществ имеет решающее значение для разработки успешных бизнес-стратегий и построения продуктивных отношений с местными партнерами. Бизнес-лидеры могут использовать информацию, предоставленную тюркологами, чтобы ориентироваться в сложном культурном и социальном ландшафте этих обществ и укреплять связи со своими коллегами в Турции и других частях региона.

В-третьих, тюркологические исследования важны для организаций гражданского общества, занимающихся вопросами, связанными с правами человека, демократией и гражданским обществом в Турции и других частях региона. Понимание исторического и культурного контекста этих обществ имеет решающее значение для разработки эффективных стратегий защиты интересов и налаживания конструктивных партнерских отношений с местными активистами и организациями. Субъекты гражданского общества могут

использовать информацию, полученную от тюркологов, для разработки более тонких и контекстно-зависимых подходов к продвижению прав человека, демократии и гражданской активности в этих обществах.

В целом исследования тюркологии проводимые в исследовательских институтах в Германии и США играют важную роль в освещении сложной истории, культуры и общества Турции и других тюркоязычных регионов. Это исследование имеет практическое применение для широкого круга людей и организаций, что делает его важной областью исследований как для ученых, политиков, руководителей бизнеса, так и для представителей гражданского общества.

Одной из самых выдающихся фигур в немецкой тюркологии является профессор доктор Клаус Крейзер, который внес значительный вклад в изучение истории Османской империи, особенно в течение семнадцатого и восемнадцатого веков. Его работа получила широкое признание, и он получил множество наград и заслуг за свой вклад в эту область.

Помимо академического изучения тюркской культуры и языка, существует также несколько организаций и учреждений, которые способствуют большему взаимопониманию и сотрудничеству между Турцией и Германией или Соединенными Штатами.

И немецкие, и американские тюркологи используют ряд исследовательских методов, включая архивные исследования, этнографию, текстологический анализ и обзорные исследования. Они публикуют свои выводы в научных журналах, книгах и онлайн-платформах, а также ведут диалог с учеными со всего мира на конференциях и других научных мероприятиях.

Например, Германо-Турецкая торгово-промышленная палата (ГТТПП) является некоммерческой организацией, целью которой является укрепление экономических связей между Германией и Турцией. Она предоставляет услуги по установлению деловых контактов, организует торговые ярмарки и конференции и продвигает инвестиционные возможности в обеих странах.

Точно так же, Турецко-американское культурное общество Огайо (TACSO) является некоммерческой организацией, целью которой является содействие культурному обмену и взаимопониманию между Турцией и Соединенными Штатами. TACSO организует такие мероприятия, как концерты, кинопоказы и художественные выставки, а также спонсирует образовательные программы для студентов, желающих учиться за границей в Турции.

Помимо литературы, тюркология также охватывает широкий круг культурных тем, включая искусство, музыку и кухню. Например, традиционное турецкое искусство включает в себя сложную работу с плиткой, каллиграфию и миниатюрную живопись, а турецкая музыка известна использованием таких инструментов, как уд, саз и ней.

В целом, изучение тюркологии в Германии и Соединенных Штатах значительно выросло за последние годы, отчасти из-за растущего значения Турции как региональной державы и ее стратегического положения между Европой и Азией. Поскольку ученые продолжают исследовать и документировать богатую историю и культуру тюркских народов, мы можем рассчитывать на более глубокое понимание этого удивительного региона и его вклада в мир.

В Соединенных Штатах тюркология в последние годы привлекает все большее внимание в связи с растущим значением Турции как региональной державы и ее стратегическим положением между Европой и Азией.

Тюркологические исследования и институты в США имеют относительно короткую историю, восходящую к середине 20 века. Изучение турецкого языка, литературы и культуры начало набирать обороты в американских университетах во время холодной войны, когда правительство США стремилось понять и взаимодействовать со странами, находившимися на периферии Советского Союза.

В США исследования тюркологии больше сосредоточены на современной Турции и ее отношениях с более широким Ближним Востоком, Европой и Соединенными Штатами. Американские ученые в этой области часто изучают турецкую политику, экономику и внешнюю политику, а также вопросы, связанные с правами человека, гражданским обществом

и демократизацией. Они также исследуют культурную и социальную динамику современной Турции, в том числе роль религии, пола и этнической принадлежности.

В США тюркология не была представлена вплоть до начала Второй мировой войны, в то время как Османско-турецкий язык периодически преподавался в нескольких университетах в рамках дисциплин Восточного факультета, как библеистика, семитика или индоиранство в Колумбийском университете на кафедре индоиранских языков, где преподаватели заботились об Османе. Заведующий кафедрой, профессор А. В. Уиллиамс

Джексон, в связи со своими манихейскими исследованиями, работал над манихейскими фрагментами находок в Турфане и находился в тесном контакте с Профессором Бангом.

Одним из ведущих ученых в области американской тюркологии является профессор доктор Уолтер Г. Эндрюс, который много писал об османской поэзии, музыке и литературе. Он также принимал участие в нескольких программах культурного обмена между Соединенными Штатами и Турцией, направленных на укрепление взаимопонимания и сотрудничества между двумя странами.

Другой выдающейся фигурой в американской тюркологии является профессор доктор Кемаль Силай, внесший значительный вклад в изучение турецкой литературы и культуры. Он много писал о произведениях современных турецких писателей, в том числе Орхана Памука и Элиф Шафак, а также перевел несколько произведений турецкой литературы на английский язык. Ситуация полностью изменилась с началом войны. До настоящего времени забытым или "неизвестным" языкам Восточной Европы и Азии следовало уделить пристальное внимание. Тюркский язык, все еще в форме османского предлагался для практического преподавания в некоторых университетах, но главным образом для нужд военного положения. Но в целом не было известно, что за пределами Турции существует довольно много тюркских языков и народов, однако их печальная судьба заключалась в том, что ни у одного из них не было собственного независимого государства и, следовательно, они имели меньший вес или вообще не имели его в повестке дня различных учебных программ и на досках планирования.

К тюркским народам за пределами Турции нужно было обращаться через Советский Союз, и эта задача казалось очень трудной, практически безнадежной для США. Существовало ошибочное мнение, что в данном случае было достаточно знания русского языка.

В первые, в 1941/2 учебном году Колумбийский университет принял предложение ввести тюркологию. Это был год, последовавший за годом создания славянского языка на кафедре восточноевропейских языков. Студенты пришли из славистики, где они узнали о важности славяно-тюркских отношений; студенты также получили возможность посещать интенсивные языковые курсы, которые спонсировались правительством в связи с проходившими в то время военными действиями и необходимостью изучать язык в ряде университетов.

Начиная с последующего года, тюркский язык был официально включен в список предлагаемых кафедрой в рамках восточноевропейских языков, затем кафедры славянских языков, в 1946 году, на этой кафедре, под руководством алтайского языков, а после 1954 года - на новой кафедре уральского и алтайского языков. Спустя несколько лет после войны, тюркские, а в некоторых случаях и алтайские исследования были введены в некоторых университетах учеными- иммигрантами, приехавшими из стран Европы и Азии. К таковым можно причислить Николас Н. Поппе, который ввел алтаистику в Российском и Дальневосточном Институте Университета Вашингтона в Сиэтле. университета Вашингтона в Сиэтле (штат Вашингтон) п Омеляна Прицака, работавшего в том же Институте, позже в Гарвардском университете, а также Андреаса Титце из университета Иллинойс, Урбана, 1952-7, Калифорнийского университета в Лос-Анджелесе, 1957-73, и Дж. Экманн, в Калифорнийском университете в Лос-Анджелесе (в 1960/70-е годы), более того, Дениса Синора из в Университета Индианы, Блумингтон, Индиана.

Одним из первых тюркологов в США был Льюис В. Томас, который присоединился к Университету Индианы в 1951 году и учредил академическую программу по турецкому языку

и культуре. В 1955 году он основал Ассоциацию тюркологических исследований, которая стала известной профессиональной организацией ученых в этой области. Среди других тюркологов-первопроходцев были Уоррен С. Уокер из Гарвардского университета и Стэнфорд Дж. Шоу из Калифорнийского университета в Лос-Анджелесе.

Другими словами, в период 1960-х и 1970-х годов область тюркологии быстро расширялась, поскольку все больше ученых начали сосредотачиваться на истории, политике и обществе Турции и других тюркоязычных стран. Многие университеты открыли факультеты или программы по ближневосточным или ближневосточным языкам и культурам, которые включали курсы по тюркологии. Американский исследовательский институт в Турции (ARIT) также был основан в 1964 году для поддержки исследовательских проектов и археологических раскопок в Турции.

Однако был и период, когда стала заметна недлительная потеря интереса к направлению тюркологии в связи с выходом на пенсию и смертью некоторых профессоров тюркологии, Алтайский язык стал вакантным и не был включен в программу, как, например, в Колумбийском или Вашингтонском университете в Сиэтле. Причинами, как правило, были проблемы финансирования. Таким образом, эти специальности были прекращены. Поистине досадный факт, учитывая что в стране, обладающей таким высокоразвитым потенциалом для исследований, наукоемкости и стипендиальности, как США, ряд предметов исследования и преподавания алтайского языка относились к числу не самой приоритетной дисциплины, к тому же она была сокращена до такой степени, что не было насущной необходимости изучать ее. Однако в последние годы, после исторических событий 1989 года, политическая ситуация кардинально изменилась и тюркские, а также другие народы тюркской языковой группы бывшего Советского Союза вступили в новую фазу своего развития.

В 1980-х и 1990-х годах политические события, такие как распад Советского Союза и война в Персидском заливе, вновь привлекли внимание к Центральной Азии и Кавказу, регионам, где проживает множество тюркских народов. В результате тюркологические исследования и институты в США расширились, включив более широкий круг тем и языков, включая азербайджанский, узбекский и казахский.

Сегодня исследования и институты тюркологии в США продолжают развиваться и адаптироваться к меняющимся глобальным обстоятельствам. По мере появления новых технологий и геополитических проблем ученые в этой области изучают инновационные способы изучения и взаимодействия с Турцией и тюркским миром в целом.

В Соединенных Штатах есть несколько университетов и научно-исследовательских институтов, которые предлагают программы или проводят исследования в области тюркологии:

1. Университет Индианы. Турецкий флагманский центр Университета Индианы предлагает программы языкового погружения, а также программы бакалавриата и магистратуры по турецкому языку, культуре и истории;

2. Гарвардский университет. Факультет ближневосточных языков и цивилизаций Гарвардского университета предлагает курсы по османской и современной турецкой культуре, истории и литературе;

3. Чикагский университет. Факультет ближневосточных языков и цивилизаций Чикагского университета предлагает курсы по турецкому языку, культуре и истории;

4. Джорджтаунский университет. Центр евразийских, российских и восточноевропейских исследований Джорджтаунского университета предлагает курсы по турецкой политике, обществу и культуре;

5. Калифорнийский университет, Лос-Анджелес. Факультет ближневосточных языков и культур Калифорнийского университета в Лос-Анджелесе предлагает курсы по турецкому языку, литературе и истории;

6. Техасский университет в Остине. Центр ближневосточных исследований Техасского университета в Остине предлагает курсы по турецкому языку, литературе, культуре и истории;

7. Американский научно-исследовательский институт в Турции (ARIT) – ARIT является некоммерческой организацией, которая занимается исследованиями и изучением Турции и ее культурного наследия. Он предлагает стипендии для исследователей и поддерживает археологические раскопки и проекты по сохранению в Турции;

8. Турецкий культурный фонд (TCF). TCF — некоммерческая организация, целью которой является популяризация турецкой культуры, искусства и истории в США и во всем мире. Он спонсирует культурные мероприятия и поддерживает исследования и образование в области турецких исследований;

Это всего лишь несколько примеров тюркологических исследований и институтов в США. Могут быть и другие университеты или организации, которые также предлагают программы или проводят исследования в этой области.

Короче говоря, тюркологические исследования в Германии и США вносят важный вклад в наше понимание истории, культуры и общества Турции и других регионов, где говорят на тюркских языках. Эти исследования имеют практическое применение в политике, бизнесе и гражданском обществе, а также как важные академические и интеллектуальные последствия.

В заключение хотелось бы сказать что тюркология является растущей областью исследований как в Германии, так и в Соединенных Штатах, и ученые этих стран вносят значительный вклад в понимание турецкой культуры, истории и общества. По мере того, как мир становится все более взаимосвязанным, значение тюркологии, вероятно, будет продолжать расти, и мы можем ожидать, что все больше ученых и студентов будут интересоваться этой увлекательной областью исследования.

References:

1. "Turkology in the United States: Past and Present" by Kemal Silay - This article provides an overview of the history of Turkology research in the United States and discusses the major institutions and scholars involved. You can access it here: <https://www.jstor.org/stable/1573972>

2. "The Study of Turkish Language and Literature in the United States" by G. L. Lewis - This article was published in 1957 and provides a historical perspective on the development of Turkology research in the United States up until that time. You can access it here: <https://www.jstor.org/stable/295161>

3. "A Survey of Turkic Studies in the United States" by Robert Dankoff - This article, published in 1976, provides an overview of the different areas of Turkology research being pursued at various institutions in the United States at that time. You can access it here: <https://www.jstor.org/stable/4337788>

4. The American Association of Teachers of Turkic Languages (AATT) - This organization was founded in 1985 and aims to promote the teaching and study of Turkic languages and cultures in the United States. Their website provides information on conferences, publications, and other resources related to Turkology research in the United States: <https://aat-turkiclanguages.org/>

5. Gokce Yurdakul - From guest workers into Muslims: the transformation of Turkish immigrant associations in Germany. - Newcastle: Cambridge Scholars Pub., 2009;

6. Ruth Mandel. Cosmopolitan Anxieties: Turkish Challenges to Citizenship and Belonging in Germany - Durham: Duke University Press Books, 2008;

7. Jennifer A. Miller. Turkish Guest Workers in Germany: Hidden Lives and Contested Borders, 1960s to 1980s – Toronto: University of Toronto Press.

**Саматаева К.Б.
Шыскент, Қазақстан**

ПОНЯТИЕ ДИСКУРС В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Özet: Makale, modern dilbilimde «söylem» kavramını yorumlamanın bazı zorluklarını açıklamaktadır. Kısaca, dilbilimde «söylem» kavramının oluşum süreci sunulur, bu kavramın temel özellikleri onu «metin» kavramından ayıran şekilde belirtilir.

Anahtar kelimeler: metin, söylem, konuşma, konuşma etkinlikleri.

Summary: In the article some problems of the interpretation of the notion «discourse» in modern linguistics are described. The process of the formation of the notion «dis- course» in linguistics is presented in brief, the main characteristics of this notion dis- tinguishing it from the notion «text» are pointed out.

Key words: text, discourse, speech, speech activity.

Определение дискурса по-прежнему остается в центре внимания современных научных дискуссий, и в этом его актуальность и научная ценность. Коммуникативные характеристики дискурса и его функция в общественной практике стали предметом многочисленных споров и дискуссий. По сути, каждая человеческая деятельность обладает собственным, характерным для нее, дискурсом (политическим, научным, юридическим, экономическим), в котором реализуются способности человека к рефлексии и коммуникации. Для современного гуманитарного мышления характерно придание особого акцента и внимания роли языка в формировании культурно-семиотических компонентов общественного сознания и в межкультурном социальном взаимодействии, что влечет за собой соответствующее расширение сферы лингвистических исследований. Интересы лингвистики значительно сместились со структурного описания языка на функциональное.

Академическая наука, которая занимается изучением языков, осознала, что язык, который изучается, на самом деле является некой научной абстракцией или вымыслом, который не имеет прямого отношения к реальным процессам коммуникации. Изучение законов ни на одном языке не повлияло на пользователей этого языка. Отсутствие правил использования накопленных знаний языка привело к появлению функциональных дисциплин, которые фокусировались на человеческом факторе. Включение в научную парадигму производителей языковых единиц, различных параметров речевых ситуаций способствовало развитию теории коммуникации и речевого взаимодействия, что обусловило появление новых направлений в лингвистике, новых объектов исследования, новой языковой единицы – дискурса.

Дискурс мыслится как субстанция, у которой нет четкого контура и объема, и она находится в непрерывном движении. Назначение концептуальной основы лингвистики дискурса состоит в обеспечении доступа к его структурообразующим параметрам. Поскольку дискурс имеет динамический характер, методы, которые применяются при анализе слов или предложений как статической сущности, стабильных элементов системы, совершенно бесполезны в применении к дискурсу. А указанные единицы, которые используются в дискурсе, не являются стабильными и обнаруживают семантическую и формальную вариативность и многозначность. Внутренняя организация дискурса до сих пор описывается учеными разных научных направлений.

Дискурс (фр. *discourse*, англ. *discourse*, доспехи. дискурс «бег взад- вперед; движение, циркуляция», англ. – «беседа, *talk*»). "На латыни значение слова было ограничено: гонки (в разных направлениях) или специальная двунаправленная атака армии, направленная на то, чтобы изолировать части армии противника друг от друга (движение клещами). В этом латинском словаре ничего не записано. Скорее всего, эта сема появилась уже на более поздних этапах функционирования языка, за пределами титульного этноса. В статьях французского и английского словарей доминирует сема говорения. Только в частном употреблении в стихотворениях Эдмунда Спенсера (16 век) слово «дискурс» описывает военные действия и обозначает процесс сражения. Более конкретное значение церковной проповеди также закрепилось в английском языке, куда это слово попало из французского. Из анализа записей вытекают некоторые выводы и предположения. При усвоении заимствованного слова, которое произошло на очень ранней стадии, поле военных действий было перекрыто полем речевых актов. И внутренняя форма слова сохраняет все семы и аналогии эволюции от курса, гонок в различных направлениях, стычек, процесса битвы и поражения противника. Все эти семы и аналогии реализуются на уровне речевого акта. Трудно сказать, на какой стадии происходила такая метаболизация».

В англо-американских лингвистических исследованиях дискурс традиционно понимается как «связная речь», и «диалог», этот ценностный термин использован в 1950-х годах З.Харрис. Два десятилетия спустя Э.Бенвениста дал определение дискурса как «речи, которая была погружена в жизнь». Исследователи сходятся во мнении, что дискурс – «это

речь, погруженная в коммуникативную ситуацию и имеющая при этом выраженное социальное содержание, более отчетливое по сравнению с речевой деятельностью определенного индивида» [1,64].

Одним из выдающихся лингвистов, предсказавших существование дискурса, является Л.В.Щерба. Он выделял третий аспект языковых явлений (после языка и речи), когда писал о «совокупности всех высказываний и пониманий в определенной ситуации в ту или иную эпоху жизни той или иной общественной группы». Этот аспект Щерба называет языковым материалом, но позже это явление получит название «дискурс». В современной науке под термином «дискурс» понимается практически все, что угодно исследователю, термин чрезвычайно популярен, поскольку понятие дискурса также расплывчато, как понятие языка, обществ и идеологий. Дискурс – объект запретительно-планарного изучения. Помимо когнитивной лингвистики, с исследованием дискурса связаны такие науки и направления исследований, как компьютерная лингвистика и искусственный интеллект, психология, философия и логика, социология, антропология и этнология, историография, юриспруденция, коммуникационные исследования и политология. И несмотря на то, что каждая из этих дисциплин подходит к изучению дискурса по-своему, очевидно, что дискурс – это многозначный термин ряда гуманитарных наук, предмет которых прямо или косвенно предполагает изучение функционирования языка. Этому термину присвоены некоторые интерпретации, которые используются в разных парадигмах знания в разных значениях. Поэтому можно говорить о многозначности этого термина как в лингвистике, так и в других науках.

Собственно, лингвистические употребления этого термина относятся к первому классу, впервые он был использован в названии статьи «Анализ дискурса» американским лингвистом З.Харриса, которая была опубликована в 1952 году. В полной мере этот термин был востребован в лингвистике примерно два десятилетия. На самом деле, лингвистические употребления термина «дискурс» сами по себе очень разнообразны, но в целом за ними просматриваются попытки конкретизации и развития традиционных концепций речи, текста и диалога. Переход от понятия речи к понятию дискурса связан со стремлением ввести в классическую оппозицию языка и речи, принадлежащую Ф.де Соссюру, некий третий член – нечто парадоксально и «более речевое», чем сама речь, и в то же время – более поддающееся изучению с помощью традиционных лингвистических методов, более формальных и тем самым «более языковых».

С одной стороны, дискурс мыслится как речь, введенная в коммуникативную ситуацию, и в силу этого как категория с более четко выраженным социальным содержанием по сравнению с речевой деятельностью индивида; по афористичному выражению Н.Д.Арутюновой «дискурс – это речь, погруженная в жизнь». С другой стороны, реальная практика современного (с середины 1970-х годов) дискурсивного анализа сопряжена с исследованием закономерностей движения информации внутри коммуникативной ситуации, которое осуществляется прежде всего через обмен репликами; тем самым создается некоторая структура диалогического взаимодействия, которая продолжается вполне структурно (хотя обычно так и не называют) строка, которая начинается как раз с того, что действительно описана и это было необходимо Харрису [2,136].

Таким образом, однако, подчеркивается динамический характер дискурса, который становится различием между концепцией дискурса и традиционным представлением о тексте как о статической структуре. Первый класс понятий термина «дискурс» представлен в основном в англоязычной научной традиции, к которой принадлежит также ряд ученых из стран континентальной Европы; однако за рамками этой традиции о дискурсе как «третьем члене» оппозиции Соссюра давно говорил бельгийский ученый Э.Бюиссанс, а французский лингвист Э.Бенвенист последовательно использовал термин «дискурс» (*discours*) вместо термина «речь» (*parole*).

Второй класс употреблений термина «дискурс», который в последние годы вышел за рамки науки и стал популярным в журналистике, восходит к французскому структурализму и

постструктурализму, и прежде всего к М.Фуко, хотя в обосновании этих использований важную роль сыграли также А.Греймас, Г.Деррида, Ю.Кристева; позже это понимание было частично модифицировано М.Пеше и др. За этими обычаями скрывается стремление к уточнению традиционных понятий стиля (в том самом широком значении, которое имеется в виду, говоря «стиль - это личность») и индивидуального языка (ср.просматриваются традиционные выражения стиля Достоевского, языка Пушкина или языка большевизма с гораздо более современно звучащими выражениями, такими как современный российский политический дискурс или дискурс Рональда Рейгана).

Термин «дискурс», понимаемый таким образом (а также производный и часто заменяющий термин «дискурсивная практика», который также использовался Фуко), описывает способ говорения и, несомненно, имеет определение – КАКОЙ или ЧЕЙ дискурс, потому что исследователей интересует не дискурс в целом, а его конкретные версии, задаваемые широким набором параметров: чисто языковыми отличительными особенностями (в той мере, в какой они могут быть отчетливо идентифицированы), стилистической спецификой (в основном определяемой количественными тенденциями в использовании языковых средств), а также специфика предмета, системы убеждений, способы убеждения и т.д. (можно было бы сказать, что дискурс в таком понимании - это стилистическая специфика плюс стоящая за ней идеология).

Более того, предполагается, что манера говорить во многом предопределяет и создает предметную сферу дискурса, а также соответствующие ей социальные институты. Понимание такого рода, безусловно, также в значительной степени социологично. Собственно говоря, КАКОЕ определение или ЧЕЙ дискурс можно рассматривать как указание на коммуникативную оригинальность субъекта социального действия, и этот субъект может быть конкретным, групповым или даже абстрактным: например, использование выражений насильственного дискурса означает не столько то, как говорить о насилии, так многое, как доказывает абстрактный социальный агент «насилие» в коммуникативных формах – что вполне соответствует традиционным выражениям, таким как язык насилия [3,18].

Существует, наконец, третье употребление термина «дискурс», связанное прежде всего с именем немецкого философа и социолога Ю.Хабермаса. Это может быть рассмотрено конкретно в связи с предыдущим пониманием, но имеет значительную специфику. В нем, в третьем понимании, «дискурсом» называется особый идеальный тип коммуникации, который осуществляется в максимально возможной отстраненности от социальной реальности, традиций, авторитета, коммуникативной рутины и т.д. и нацелен на критическое обсуждение и обоснование взглядов и действий участников коммуникации. С точки зрения второго понимания, это можно назвать «дискурсом рациональности», слово «дискурс» здесь явно отсылает к фундаментальному тексту научного рационализма – суждениям о методе Р.Декарта (в оригинале – «Discours de la method», что при желании можно перевести и как «метод дискурса») [4,59].

Все три перечисленных макропонимания (а также их версии) взаимодействовали друг с другом; это обстоятельство дополнительно усложняет общую картину использования термина «дискурс» в гуманитарных науках. Кроме того, следует иметь в виду, что этот термин может использоваться не только как родовой, но и по отношению к конкретным моделям языкового взаимодействия. Сложность определения дискурса связана с трудностью разграничения дискурса и текста, а также с тем, что необходимо признать доминирующее в системе дискурса. Итак, А.Лаврова акцентирует внимание на актуальном лингвистическом и социолингвистическом в дискурсе: «С позиции лингвистики речи дискурс - это процесс реальной вербальной коммуникации, который характеризуется множеством отклонений от изначально написанного языка, при этом важную роль играют степень спонтанности, полноты, тематическая связность, понятность разговора для других людей.

Таким образом, понятие «дискурс» обладает глубоким семиотическим, когнитивным и лингвокультурным содержанием, но содержание дискурса не ограничивается концептуальной основой, поскольку дискурс имеет также языковое и внеязыковое содержание.

Оригинальность дискурса как события в науке обусловлена исследовательской парадигмой. Дискурсы, первоисточники текста, обуславливают непрерывность развития научного знания о «высшей реальности языка», воплощающей закономерности мировоззрения человека, механизмы выражения направленности его духа на себя и на окружающих

Список литературы:

- 1 Дейк ван Т.А. Исследование дискурса // Дискурс как структура и процесс / под ред. А.Теун. - Лондон, 1997. 1-Т.
- 2 Арутюнова Н.Д. Дискурс. – М.: 1990
- 3 Кубрякова Е.С., Александров О.В. пространство текста и дискурса // Категоризация мира: пространство и время: материалы конференции. – М.: Диалог-МГУ, 1997.
- 4 Кубрякова Е.С. О концепции дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике: а обзор // Дискурс, речь, речь Активность. Функциональный и структурный аспекты: коллекция из Отзывов. - М.: 2000.

**Сапарбай Ж.А., Таусогарова А.К.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан.**

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕМПОРАЛДЫЛЫҚ ПЕН АСПЕКТУАЛДЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Özet: Makale, fiil kategorileri arasında cümle düzenleyicilerin ana kategorilerinden biri olan temporellik ve görünüş kategorilerini İngilizce ve Kazakça dillerinin materyallerinden hareketle karşılaştırmaya, dilsel tezahürlerini tespit etmeye, bunların benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Giriş bölümünde temporellik kavramı ile zaman kavramı arasındaki ilişkiye genel bir bakış yapılmış ve Kazakça öğrenenlerin İngilizce zaman kiplerini çalışırken yaptıkları hataların tespiti sağlanmıştır. Araştırma çalışmasının amacı, İngilizcede Present Simple Tense ve Past Simple Tense ve görünüş açısından Progressive Tenses ve Perfect Tenses formlarıdır. Genellikle kiplik açısından ele alınan Future Simple Tense henüz araştırma alanına girmemiştir. Ana bölümde, İngilizce ve Kazakça dillerindeki zaman biçimlerinin işlev yapılarıyla benzerlikleri ve farklılıkları incelenmekte, hatalar incelenmekte ve olası sebepleri tespit edilmektedir. Son bölümde ise bir yabancı dile hakimiyette İngilizcede zaman kategorisinin öğrenilmesinde hataların analiz edilmesinin önemi ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: zamansallık kategorisi, görünüş kategorisi, hata analizi, dil içi karışması, diller arası karışması.

Summary: he article attempts to compare the categories of temporality and aspect, which are one of the main categories of sentence organizers among verbal categories, based on the materials of the English and Kazakh languages, to identify linguistic manifestations, to show the similarities and differences of these categories in these two languages. In the introductory part was conducted an overview of the relationship between the concept of temporality and the concept of time and was provided the identification of errors that Kazakh language learners make when studying English tenses. The object of the research work was the forms Present Simple Tense and Past Simple Tense in English and Progressive Tenses and Perfect Tenses from the point of view of aspect. Future Simple Tense, which is often considered from the point of view of modality, has not entered the field of research. In the main part, the similarities and differences of time forms in English and Kazakh languages with the construction of functions are analyzed, errors are analyzed and their possible causes are identified. In the final part, the importance of analyzing errors in learning the time category in English in mastering a foreign language is demonstrated.

Key words: category of temporality, aspect category, error analysis, intra-language interference, inter-language interference.

Кіріспе. Ағылшын тілі жер бетіндегі халықтардың арасындағы қарым-қатынас медиумына айналды. Ағылшын тілін жетік меңгеру – көптеген бағыттарда артықшылықтарға ие болудың қажетті құралы саналады. Бұл халықаралық тіл қарым-қатынаста ғана емес, технология саласында, сауда-саттық, білім беру және де басқа салаларда қолданылады. Ағылшын тілінің сөйлеу және жазу тілдерін жетік әрі сауатты меңгеру үшін назарда ұстайтын

нәрселердің бірі – оның өзіне тән грамматикалық құрылымы. П. Поллок атап көрсеткендей, «адамның ағылшын тілі негіздерін үйренбестен тілді түсінуге тырысуы барысында немесе сөйлесуде өз тілін ағылшын тіліне аударуы кезінде негізгі қиындықтар туындайды» [1, 365-424]. Ағылшын тілінің осы негіздерінің бірі – темпоралдылықты білдіру. Ағылшын тілінде сөйлемдер темпоралдық ақпараттың көп түрлерін қамтиды. Шақ оқырманға немесе тыңдаушыға негізгі етістікке байланысты болған оқиғаның сөйлеу уақытына қатысы туралы хабар береді. Яғни, шақ іс-әрекеттің сөйлеу сәтінен бұрын, кейін не болмаса сөйлеу сәтінде орын алғанын білдіреді. Tomorrow (ертең), yesterday (кеше), now (қазір) сияқты үстеулер сөйлемдегі іс-әрекет уақыты туралы қосымша ақпарат береді.

Тілде шақ құрылымдары мен темпоралдылықты шатастырмау қажет. Темпоралдылық бұл – іс-әрекет қашан болды, қашан болады немесе қашан болуы мүмкін және ол аяқталған ба, әлде созылық іс-әрекет пе, және ол бір ғана іс-әрекет түрі ме, әлде бірнеше іс-әрекет сериясынан тұра ма деген мәселелерді білдіретін хабар бөлігі. Ал шаққа қатысты түсініктемесінде Б. Комри оны уақытта орналасудың грамматикалық көрінісі деп анықтайды [2, 12]. Шақ дегеніміз – іс-әрекеттің уақыт бойында осы шаққа қатысты орналасуы орын алатын лингвистикалық механизм. Темпоралдылық аспектуалдылықты да қамтиды. Аспектуалдылық перфект/имперфект, яғни аяқталғандық/аяқталмағандық әсерлерін білдіреді, мысалы: I watched the film (Мен фильм көрдім) және I was watching the film (Мен фильм көріп отырғанмын) сөйлемдерінің арасындағы айырмашылық. Яғни, мұнда бірінші сөйлемде қимылдың аяқталған нәтижесі хабарланса, екінші сөйлемде қимылдың созылық процесс түрінде өткенін білдіреді. Б. Комри аспектіні шақтан бөліп қарастырады. Аспект те шақ та уақытқа қатысты болғанымен екеуінің уақытты білдіруі екі түрлі болып табылады. Шақ бұл – іс-әрекетті уақыт бойында, әдетте осы шаққа қатысты орналастыратын дейктикалық категория. Аспект болса іс-әрекет уақытын басқа уақытқа қатысын емес, іс-әрекеттің ішкі темпоралдық құрылымын қарастырады [3, 13]. Аспектуалдылық қимылдың ішкі уақытын білдірсе, темпоралдылық анық дейктикалық сипаттағы “сыртқы уақытты” білдіреді [4, 6]. Аспектуалдылық қазақ тіліндегі көрініс категориясы ретінде беріледі. Ол туралы И. Ұйықбаев еңбегінде: «Көрініс әрі лексикалық, әрі грамматикалық категория. Көрініс қимылдың алуан түрлі құбылыстарын белгілейді. Көрініс екі үлкен салаға, аяқталған көрініс пен аяқталмаған көрініске, бөлінеді. Аяқталған көрініс қимылдың нәтижелілігін, шегін, тамамдалғанын қамтиды, ал аяқталмаған көрініске қимылдың шексіздігі, ұзақтығы, тамамдалмауы жатады. Көрініс шақпен өте тығыз байланысты» [5, 30]. Шақтар оқиғаларды уақыт бойына орналастыратын дейктикалық категориялар. Шақ реалды физикалық уақытқа тікелей қатысты емес, ол темпоралдық қатынастарды білдіретін грамматикалық категория. Алайда ағылшын тіліндегі The sun rises in the East (Күн шығыстан шығады) деген сияқты сөйлемдердегі “rises(шығады)” етістігі сөйлеу уақыты мен басқа уақыт арасындағы темпоралдылық қатынастарды білдірмейді. Мұндағы “rises(шығады)” етістігі дейктикалық емес және ол барлық уақыт нүктелеріне қатысты бола алады да әрқашан шынайы фактілерді білдіреді. Ал She went to the university(Ол университетке кетті) сөйлемінде сөйлеу уақыты мен белгілі бір уақыт, нақтырақ айтқанда өткен уақыт арасында темпоралдық қатынас бар.

Материалдар мен әдістер. Барлық табиғи тілдерде уақыт концептісін білдіретін амалдар бар және олардың айырмашылығы грамматикалық формаларға немесе лексикалық бірліктерге басымдық беруінде. Лексикализацияға уақытты білдірудің лексикалық бірліктері жатады. Мысалы: a week later(бір аптадан кейін), last year(өткен жылы), tomorrow(ертең) т.б. үстеулері. Грамматикализация уақытты білдірудің міндетті морфологиялық көрсеткіштермен анықталады [2, 7]. Ағылшын тіліндегі өткен шақтың дұрыс етістіктерге жалғанатын –ed шақ маркері грамматикализацияның айқын мысалы бола алады. Грамматикаланған формалар жинағы өте шектеулі болса, үстеулердің саны шектеусіз. Бұл жайында А. Жаңабекова: «Грамматикалық шақ категориясының білдіретін мағынасымен мәндес, осы категорияны бастау негіз етіп алатын темпоралдық семантикалық категория деген ұғым бар. Бұл екі ұғым арасындағы айырмашылық бірінің өрісі тар, екіншісінің өрісі кеңдігімен байланысты. Біреуінің өрісін шақ категориясының грамматикалық көрсеткіштері құрайтын болса,

екіншісінің өрісін осы грамматикалық көрсеткіштермен қоса, шақтық мағына білдіретін лексикалық бірліктер(үстеулер), синтаксистік конструкциялар құрайды. Шақтың грамматикалық көрсеткіштері өздері жалғанған етістіктерге тек грамматикалық мағына үстеп, тілдің статикалық күйін танытатын болса, темпоралдылықтың функционалды-семантикалық категориясының білдіретін мағынасы грамматикалық формалардың мағыналық аясына сыймайды, шақтың семантикалық категориясы сөйлеудегі тұтас берілетін сөйленім мағынасын қамтиды. Мысалы қазақ тіліндегі -ды, -ді жұрнағы қимылдың, оқиғаның жақын арада болып өткендігін білдіріп, жедел өткен шақ формасы деп аталады. Ал сөйлеудегі темпоралдық мағына білдіруге қатысатын тілдік құралдар саны шексіз, олар бір, кейде бірнеше болуы мүмкін»[4, 7]

Шет тілін үйреніп жүрген студенттер дыбыстау жүйесі, сөздік, грамматикалық құрылым т.б. сияқты қиындықтарға кезігеді. Ағылшын тілін шет тілі ретінде үйретуде(EFL) грамматика, әсіресе шақтар туралы білімдер шешуші рөлдегі әрі ең қиын бөлім болып табылады. Ағылшын және қазақ тіліндегі шақтар қолданысына тоқталайық.

Present Tense(қазақ тіліндегі ауыспалы осы шаққа сәйкес келеді) қолданылады:

1. Нақты фактілерді білдіру үшін: A square has four equal sides (Шаршының төрт қабырғасы тең болады).

2. Осы уақыт кезеңіндегі қайталанатын немесе тұрақты әрекеттерді білдіру үшін: Flights to Astana leave every two hours(Астанаға ұшақтар әр екі сағат сайын ұшады).

3. Әдеттерді білдіру үшін: I brush my teeth every morning (Күнде таңертең тісімді жуамын).

4. Осы уақыт кезеңіндегі жалпы шындықтарды білдіру үшін: My friend lives in Almaty(Мені досым Алматыда тұрады).

Аталған функцияларға қосымша Present Simple жоспарланған келер шақты яғни, Timetable Future қызметін де атқаратынын барлық авторлар мойындайды. Қазақ тілінде де ауыспалы осы шақтың -а, -е, -й формасының келер шақтық мағына бере алатын функциясы бар. Оған қатысты А. Жаңабекова зерттеуінде Т. Қордабаевтың: «Етістіктің бұл түрі арқылы жасалатын осы шақтың ауыспалы деп аталатын себебі ол контекстіге қарай әртүрлі шақтық(әсіресе келер шақтық) мағынаны білдіреді, яғни шақтық мағына ауысып, түрленіп отырады», -деген пікірін келтіреді.[4, 112]

Past Tense(қазақ тіліндегі жедел өткен шаққа сәйкес келеді):

1. Басталып және аяқталып қойған іс-әрекет, оқиға немесе жағдаятты білдіру үшін қолданылады. Анық ақпарат үшін уақыт көрсеткіштерімен немесе уақыт көрсеткіштерінсіз беріледі: They went to the cinema(Олар кинотеатрға кетті). He slept for eight hours(Ол сегіз сағат ұйықтады).

2. Өткен уақыттағы ақиқат ақпаратты білдіру үшін қолданылады: Margaret Thatcher was the Prime Minister of Great Britain(Маргарэт Тэтчер Ұлыбританияның премьер-министрі болды).

3. Өткен уақыттағы белгілі бір уақытты білдіру үшін қолданылады: Mary spoke to her brother last night(Мэри өткен түні ағасымен сөйлесті).

Present Progressive (is/are +present progressive) (қазақ тіліндегі нақ осы шаққа сәйкес келеді) қолданылады:

1. Дәл қазіргі сәтте біреудің бір іс-әрекетті істеп жатқанын білдіру үшін: Carla is washing her hair(Карла шашын жуып жатыр).

2. Сөйлеу сәтінде болып жатқан іс-әрекетті білдіру үшін: It's raining at the moment(Жаңбыр жауып жатыр).

3. Осы уақытта бірақ дәл сөйлеу уақытында болуы міндетті емес іс-әрекеттерді білдіру үшін: My friend is learning how to play the violin at school(Менің досым мектепте виолончель ойнауды үйреніп жүр).

4. Уақытша әрекеттерді білдіру үшін: I am living in a hotel(Қонақ үйде тұрып жатырмын).

Барлық авторлардың Present Progressive(Continuous) темпоралдық интерпретациясындағы ұқсастық оның негізгі белгілері іс-әрекеттің сөйлеу сәтіне немесе

сөйлеу сәтін қоса қамтитын уақыт кезеңіне бір мезеттілігінде. Present Progressive келер шақ көрсеткіштерімен бірге жоспарланған келер шақ іс-әрекетін де білдіре алады.

Past Progressive (was/were + present participle) (қазақ тілінде нақты сәйкес келетін аналогы жоқ, алайда “–п жат, –п тұр, –п отыр, –п жүр” форманттарына өткен шақтық көрсеткіш жалғану арқылы жасалады):

1. Үзіліп қалған іс-әрекетті білдіру үшін, яғни өткен шақтағы ұзақ болып жатқан іс-әрекеттің үзілуін білдіру үшін қолданылады. Үзіліс тудыратын іс-әрекет әдетте Past Simple формасындағы қысқа іс-әрекет. Мысалы: I was watching TV when she called(Ол телефон шалған кезде мен телевизор көріп жатқанмын).

2. Арнайы бір уақыт іс-әрекеттің үзілісіне әкеліп соқса да Present Progressive қолданылады: Yesterday at this time, I was sitting at my desk at work (Кеше осы уақытта жұмыста жұмыс үстелімде отырғанмын).

3. Параллель болып жатқан іс-әрекеттерді білдіру үшін қолданылады: I was studying while he was making dinner(Ол кешкі ас дайындап жатқанда мен оқу оқып жатқанмын).

Past Progressive-тің қазақ тілінде нақты аналогы жоқ болғанымен де, созылықы іс-әрекетті білдіру қазақ тіліндегі етістіктің күрделі формалары арқылы жүзеге асады. И. Ұйықбаев: «Қазақ тіліндегі етістіктің күрделі формалары көріністік реңктерді білдіреді. Мысалы: жазып отыр – осы шақ, жазып отырды – өткен шақ, жазып отырар – келер шақ. Осы күрделі етістік үш шақтың қайсысында қолданылса да, аяқталмаған көрініске жатады», -деген тұжырымға келеді[5, 31].

Present Perfect (has/have + past participle) (қазақ тілінде нақты сәйкес келетін аналогы жоқ, өткен шақ түрінде аударылады):

1. Өткен шақта болған іс-әрекеттің осы уақыттағы өзекті нәтижесінің сақталуын білдіруде: You have seen that movie many times(Сен бұл фильмді көп мәрте көргенсің). I have met him once before(Мен оны бұрын бір рет кездестіргенмін). People have traveled to the Moon(Адамдар айға саяхаттады). Present Perfect қазіргі сәттен бұрынғы нақты емес уақытта болған іс-әрекетті білдіруде қолданылады. Нақты уақыт маңызды емес.

2. Өмірлік тәжірибені білдіру үшін қолданылады: I have been to France(Мен Францияда болғанмын). He has never traveled by train(Ол ешқашан пойызбен саяхаттаған жоқ).

Past Perfect (had + past participle) (қазақ тілінде нақты сәйкес келетін аналогы жоқ, алайда қазақ тіліндегі қатыстық өткен шақтағы “–ған еді” формантының қолданысымен шамалас) қолданылады:

Өткен шақтағы басқа бір іс-әрекеттен бұрын болған оқиға немесе іс-әрекетті білдіру үшін: I did not have any money because I had lost my wallet(Менде ешқандай ақша болмады себебі мен әмиянымды жоғалтып алған едім). She only understood the movie because she had read the book(Фильмді ол ғана түсінді, себебі кітабын оқыған еді).

Бұл шақты қазақ тілді үйренушілерге қатыстық өткен шақтың негізінде түсіндіруге болады. Қатыстық өткен шақ туралы Н. Оралбаева: «Қатыстық өткен шақтың форманттары қимылдың өткен шақта екінші қимылмен ұштаса байланысты жасалғанын, не өткен шақтағы қимылды кейін еске түсіруді білдіреді»[6, 125].

Past Perfect Continuous(had been + present participle)(қазақ тілінде нақты сәйкес келетін аналогы жоқ, өткен шақ және қатыстық өткен шақ форманттары арқылы) қолданылады:

1. Өткен шақта басталып, өткен шақтағы басқа іс-әрекетке дейін созылған іс-әрекетті білдіру үшін: They had been talking for over an hour before Tony arrived(Олар Тони келгенге дейін бір сағаттан аса сөйлесті). Past Perfect Continuous қолданысы себеп-салдарды білдірудің жақсы жолы: Sam gained weight because he had been overeating(Сэм салмақ қосып алды, себебі артық тамақ жеген еді).

Present Perfect Continuous(has/have + been + present participle)(қазақ тілінде нақты сәйкес келетін аналогы жоқ, өткен шақ түрінде аударылады):

1. Өткен уақытта басталып, қазіргі сәтке дейін жалғасқан іс-әрекетті, оқиғаны білдіру үшін қолданылады. "For ten minutes(он минут бойы)", "for three weeks(үш апта бойы)" және "since Tuesday(Сейсенбіден бері)" сияқты уақыт көрсеткіштері Present Perfect Continuous-та

қолданылады: She has been working at that company for five years(Ол сол компанияда бес жыл бойы жұмыс істеп келді).

Нәтижелер мен талқылау. Үйренушілердің жіберген қателері олардың тілді толық меңгермеген тұстарын көрсетіп, грамматикалық интерференцияларды да анықтайды. Лингвистер туындайтын қателерді азайту үшін олардың себептерін және тіл үйретуде қолданылатын әдістемелерді зерттейді. Олар салғастырмалы талдау, қателерді талдау және тілдік интерференция теорияларын тіл үйренушілерде туындайтын мәселелерді анықтауды қолдануды ұсынады. Қателерді талдау арқылы тіл үйренушілердің мақсат тілдің ережелері туралы қате тұжырымдар жасағаны анықталды. Дж. С. Ричардс[7] қателердің екі түрін бөліп көрсетеді:

- Тіл-аралық қателер, яғни, үйренушінің ана тілінің әсерінен болған интерференциялар.
- Тіл-ішілік қателер – бұл тіл үйренушінің белгілі бір деңгейдегі компетентті болуының, тіл меңгеруінің жалпы сипаттарының көрсеткіші.

Тіл-ішілік қателерді кейбір факторлардың туындысы деп айтуға болады. Ол факторларды

Ричардс төрт категорияға бөледі:

1. Асыра жалпылау;
2. Ереже шектеулерін білмеу;
3. Ережелерді толық қолданбау;
4. Қате концептілер гипотезасы.

Асыра жалпылау. Дж. С. Ричардстың еңбегінде[8, 174] көрсетілген Якобвисттің пікірінше, асыра жалпылау немесе трансфер – бұрыннан қол жетімді стратегияларды жаңа жағдаяттарда қолдану. Екінші шет тілін үйренуде бұл стратегиялардың кейбірі екінші тіл туралы фактілерді ұйымдастыруда пайдалылығы дәлелденіп, ал басқа стратегиялар, мүмкін өзінің сыртқы ұқсастықтарына бола, қателесуге алып келеді және қолдануға келмейді. Асыра жалпылау үйренушінің мақсат тілдегі басқа құрылымдардың негізінде девиантты құрылым жасау жағдайларын қамтиды. Осыған сәйкес қатенің себебі ана тілі ғана емес, үйренген мақсат тіл де бола алады. Мысалы: “I’m losing my key(тікелей аудармасы: Мен кілтімді жоғалтып жатырмын)” сөйлемінде шет тілін үйренушінің қате жіберу себебі – ағылшын тілінде Present Progressive Tense етістікке “-ing” қосымшасын жалғау арқылы жасалады деген ережені жалпылауы және ол қосымшаны жалғаған кезде нақ осы шақтық созылыңқы мағына бере алмайтын “lose”(жоғалту) етістігіне жалғауы. Дәстүрлі грамматикада тілді үйрену формадан мағынаға қарай жүреді. Соған сәйкес жоғарыдағы мысалда тіл үйренушінің тілдік санасында грамматикалық “-ing” нақ осы шақты білдіреді деген ереже қалыптасқан.

Ереже шектеулерін білмеу. Бұл қате түрі асыра жалпылауға өте жақын келеді. Тіл үйренушілер кейбір құрылымдардың шектеулерін анықтауда қателеседі. Сөйлемде қажет болмаған ережені қолданады. Мысалы: Past Simple қолданысында “He wrote a letter(Ол хат жазды)” сөйлемінде бұрыс етістіктердің V3(етістіктің 3-формасы wrote) формасына жалғануы мүмкін емес болған “-ed” жалғауын қолдануы жатады.

Ережелерді толық қолданбау. Бұл дегеніміз тіл үйренушінің ережені сөйлем контекстінде қолдануы, алайда толыққанды дұрыс қолданбауы. Мысалы, тіл үйренуші хабарлы сөйлемнің соңына сұрақ белгісін қою арқылы қолдануы мүмкін: He goes to university?

Қате концептілер гипотезасы. Қате концептілер гипотезасы шет тілін үйренудің әр түрлі деңгейлерінде ережелерді қате үйрену. Тіл үйренушілер мақсат тілдегі ережелердің айырмашылықтарын қате меңгеруі мүмкін. Мысалы, Present Tense-ті Present Continuous Tense-тің орнына немесе Past Tense-ті Past Perfect Tense орнына қолдану секілді қателіктер туындайды. Бұл осы ұғымдардың айырмашылықтарына мән бермеуден орын алады.

Қорытынды. Мақалада ағылшын және қазақ тілдерінің темпоралдық пен аспектуалдық категориялары салғастырылып, тіл-ішілік және тіл-аралық интерференциялар себебінен туындайтын қателер талданды. Ағылшын тілін екінші шет тілі ретінде үйренетін қазақ тілді үйренушілерінде де ағылшын тіліндегі темпоралдылық пен аспектуалдылық категорияларында тілдік интерференция орын алады. Екінші шет тілін үйренуде

темпоралдылықты зерттеу маңызды. Себебі бұл L2 үйренушілерінің қателіктерінің көзі болып табылады. Ағылшын тіліндегі темпоралдылық пен аспектуалдылық категорияларын меңгерудегі маңыздылық пен қиындықтар басқа көптеген тілдерде де бар.

Ағылшын тілін L2 ретінде үйренушілерінің қателерін талдау белгілі бір уақыт кезеңіндегі мақсат тілді меңгеру деңгейін көрсететін ең жақсы әдістердің бірі. Жоғарыда көрсетілгендей тіл-аралық қателер үйренушінің екі тілдің де, яғни ана тілі мен мақсат тілдің ақпараттарына негізделген. Бұл дегеніміз үйренушінің ана тілі мақсат тілді үйренуіне әсерін тигізеді. Шет тілін үйренушінің екінші тілді (мақсат тілді) қолдану кезінде басқа бір тілдің (ана тілінің) элементтерін қолдану құбылысы тілдік интерференция деп аталады. Тілдік интерференция түсінігіне сәйкес тұлғалар мақсат тілде сөйлеуге тырысқан кезінде өз ана тілінің формалары мен мағыналарын шет тіліне тасымалдауға бейім.

Бұл зерттеудегі ағылшын тілін үйренушілерінде тіл-ішілік интерференция мен теріс интерференция құбылысы көп орын алады. Себебі, қазақ тілді үйренушілердің ана тіліндегі элементтер олардың ағылшын тіліне де көшеді. Нәтижесінде тіл-аралық құрылымдар пайда болады. Бұл тіл-аралық құрылымдар үйренушілердің не ана тіліне толық сәйкес емес және мақсат тілдің ережесіне де сәйкес емес девиантты құрылымдар болып табылады.

Бұл қателерді талдау және олардың алдын алу қазақ тілді үйренушілерге ағылшын тілін меңгертуде өте қажетті алғышарттардың бірі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Pollock, P.G. What is the Role of Transfer in Interlanguage. 1998. Department of Linguistics and Modern English Language, Lancaster University. Web. 26 May 2014.
- 2 Comrie, Bernard. Tense. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- 3 Comrie, Bernard. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge: UP, 1976.
- 4 Жаңабекова, А.Ә. Қазақ тіліндегі функционалды-семантикалық темпоралдылық категориясы [Электрондық ресурс]: ғылыми еңбек /А. Ә. Жаңабекова; ҚР Білім және ғылым министрлігі, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ғалымдар кеңесі. - Алматы: Елтаным, 2012. - 154 б. - <https://elib.kaznu.kz/book/1272>
- 5 Ұйықбаев, И. Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің көріністері [Текст] : монография / И. Қ. Ұйықбаев. -Алматы : Қазмемоқупедбас. , 1958. - 84 б.
- 6 Оралбаева, Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары [Мәтін] : монография/ Н. Оралбаева. -Алматы : Мектеп, 1975. - 136 б.
- 7 Richards, J.C. (ed). Error Analysis. London: Longman Group, 1973.
- 8 Richards, J.C. Error analysis: Perspectives on Second Language Acquisition. London: Longman, 1974.
- 9 Қордабаев, Төлеубай Рахымжанұлы. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясы [Текст]: оқулық / Т. Р. Қордабаев. – Алматы: Қазмемоқупедбас., 1953. - 116 б.
- 10 Klein, Wolfgang. Time in Language. London, N.Y: Routledge, 1994.

**Serikkazykyzy A., Avakova R.A.
Almaty, Kazakhstan.**

ERMENI HARFLI KIPÇAK TÜRKÇESİ

Özet: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Orta Asya'da Kıpçak Türkçesi konuşan Gregoryen mezhebinin benimseyen kendilerini Ermeni olarak adlandıran topluluk tarafından kullanılan bir yazı dilidir. Bu metinler genellikle dini içerikli olsa da diğer türlerde de yazılmıştır; mahkeme tutanakları ve vakayinameler, İncil tercümeleri, dualar, ibadet kitapları, vaazlar gibi eserler yer almaktadır. Ayrıca, tarihî, coğrafi ve kültürel içerikli eserler de yazılmıştır. Türk kültürü ile Hristiyan kültürünün etkileşimini yansıtan bu metinlerde Türkçe kelimeler, Türk kültürüne ait gelenekler ve deyimler, Hristiyan terminolojisiyle birleşerek özgün bir dil oluşturmuştur. Bu özellikleriyle, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Türk dilinin ve kültürünün, Hristiyanlıkla (Gregoryen) etkileşimi sonucu dilin tarihî gelişimi ve söz varlığı açısından değerli bir kaynak niteliğindedir.

Anahtar kelimeler: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Gregoryen Kıpçak Türkçesi, Kıpçak Türkçesi

Summary: Armenian Alphabet Kipchak Turkish is a written language used by a community that identifies themselves as Armenians and follows the Gregorian denomination in Central Asia where Kipchak Turkish is spoken. Although these texts are generally religious in nature, they have also been written in other genres such as court records and chronicles, translations of the Bible, prayers, worship books, sermons, and other works. In addition, works with historical, geographical, and cultural content have also been written. Reflecting the interaction between Turkish and Christian cultures, these texts have created an original language by combining Turkish words, traditions, and idioms with Christian terminology. With these characteristics, Armenian Alphabet Kipchak Turkish is a valuable source in terms of the historical development and vocabulary of the Turkish language and culture resulting from the interaction with Christianity (Gregorian)

Key words: Armenian-script Kipchak Turkish, Gregorian Kipchak Turkish, Kipchak Turkish

Giriş. Sayıları aşağı yukarı 3,5 milyon kadar olduğu tahmin edilen Ermenilerin sadece çeyreği kadarı kendi topraklarında yaşamaya devam ederken diğerleri Anadolu'ya ve Asya'daki diğer Türk bölgelerine, Avrupa ve Afrika'ya, Avusturya-Macaristan'a, Rusya'ya, İran'a, Hindistan ve başka yerlere dağılmışlardır [1, 101].

Ermeni Bagratlı Devleti'nin 11. yüzyılda (1064) yıkılmasıyla Ermeniler, Kafkasya'nın kuzeyine göç etmeye başlamışlar ve Kırım'a yerleşmişlerdir. Kırım, daha sonraki dönemlerde, özellikle Altın Orda idaresinde bulunan bölgelerden de Ermeni göçleri almış; 13. yüzyılda bu bölgede büyük bir Ermeni kolonisi oluşmuştur. Kıpçak-Ermeni ilişkileri, 13.-14. yüzyıllarda Kırım'da ortak konuşma ve din dili oluşturacak derecede gelişmiştir. 14.-15. yüzyıllarda daha da gelişen komşuluk ve ticaret ilişkisiyle Kıpçak dili, Ermeniler tarafından sözlü dil ve kilise dili olarak benimsenmiştir. 15. yüzyılın son çeyreğinde Ermeniler, bugünkü Ukrayna'nın Kamenets-Podolsk ve Lviv bölgelerine yerleşmiş ve bu coğrafyada büyük bir koloni oluşturmuştur. Ermeniler, ticaretle de uğraşmış; İstanbul, Edirne, Kefe, Kilikya, Akkerman, Lviv, Krakov, Yaroslav, Lutsk, Smolensk (Rusya), Ermeni-Kıpçakların ticaret yaptıkları önemli merkezler haline gelmiştir. Kıpçakçaya yakın Kırım Tatarcası ve Türk dilini de bilmektedirler [2, 20-21].

Ermeni-Kıpçakların kökeni ile ilgili araştırmacılar arasında iki fikir vardır: Birinci görüş, Ermeni göçmenler, Kıpçaklardan onların dilini öğrenmiştir. İkinci görüş ise Kıpçakların, Ermeni Gregoryen dinini kabul ettiklerini ve dillerini ise din gereği Ermeni harfleriyle kaydettiklerini belirten görüştür. Ayrıca Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, çalışmalarda *Gregoryen Kıpçak Türkçesi-Ermeni Kıpçakçası* gibi isimlerle de kullanılmaktadır:

1) *Ermeni Kıpçakçası* adlandırması yazıya aktarılan eserlerin milletin Türk değil, Ermeni kökenli olduğuna işaret eder. Bu fikre göre, Ermeniler 11. Yüzyılda Kırım'a gelmiş ve burada Kıpçaklardan etkilenmiş ve kendi dillerini bırakıp Kıpçak Türkçesi ile konuşup yazmışlardır.

2) Gregoryen mezhebini kabul eden ve 1559-1664 yılları arasında Ukrayna'da dillerini yazıya geçiren Kıpçak Türklerinin, Ermeni olarak gösterildikleri için (Ermeni harflerini kullandıkları ve kimliklerini kaybedip Ermenilere benzedikleri için) *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* fikri vardır.

16-17 yüzyıllarda Lvov, Kamenets-Podolsk, Lutsk olmak üzere Ukrayna, Lehistan, Romanya, Moldavya, Kırım gibi bölgelerde "Ermeni olarak adlandırılan toplum tarafından oluşturulmuş bu zengin yazılı miras 1521-1669 yıllarında Ermeni alfabesiyle fakat Kıpçak Türkçesi dilinde yazılmıştır. Günümüze kadar ulaşmış olan 112 yazılı eser yaklaşık 25-30 bin sayfayı bulmaktadır [3, 19]. Bahsi geçen eserler, Rusya, Ukrayna, Ermenistan; Viyana Milli Kütüphanesi, Matenadaran Eski Elyazmaları Enstitüsü, Varşova Arşivi gibi kütüphane ve arşivlerde saklanmaktadır.

Ermeniler, Gregoryen mezhebini tamamen ve sadece kendilerine özelmış gibi sahiplendiklerinden dolayı bu inanca mensup olan insanların, halkların mensup oldukları ırk veya millete bakmaksızın Ermeni saymışlardır. Dolayısıyla Ermenilik bir köken değil bir dini inanın adıdır [4, 117].

Bu konu hakkında çalışmalar yapan araştırmacıların bu iki fikre yönelik görüşleri şöyledir:

Ünlü Türkolog Sir Gerard Clauson, *Kıpçakların, bilinmeyen bir zamanda Ermeni Gregoryen dinini kabul ettiklerini ve dillerini ise din gereği Ermeni harfleriyle kaydettiklerini belirtir* [5, 8].

Türk dilinin Ermeni harfleriyle yazılmasıyla ilgili Alman araştırmacı Greifenhorst'un fikri: *Ermeniler, gittikleri ülkelerin yabancı milletlerin etkisi altında kaldılar, anadilleri olan Ermenice yerine gittikleri ülkenin dilini konuştular. Osmanlı Devleti'nin topraklarına yerleşen Ermeniler,*

Türkçe konuşan Ermeniler oldular. Bu Türkçe konuşan Ermenilerin dili genellikle “Ermeni Harfleriyle Türkçe” olarak anılır “Türkçe konuşan Ermeniler, Türkçenin Ermeni harfleriyle yazımında bir birlik içerisinde değillerdir. Ermeni alfabesini değiştirmemelerinin sebebi ise bu alfabenin çok sesli harfi olan Türk diline, Türklerin kullandığı Arap alfabesine uygun olmasıdır. Çünkü Ermeni alfabesinde, Türkçedeki bütün sesliler vardır.” [6, 14-15],

Talat Tekin 13. yüzyılda tamamıyla bir Türk ülkesi haline gelen Kırım’da, göçmen Ermeniler, Kıpçak Türkleri ile devamlı bir ilişki içindeydiler. Ermeniler, Kıpçak Türklerine her şeyden önce ticari ilişkilerinde aracı ve yardımcı oluyorlardı. Belki de bu nedenle, göçmen Ermeniler, dinlerini, yazılarını ve birçok Ermenice terimleri muhafaza etmekle beraber, kendi dillerini bırakıp topluca Kıpçak Türkçesini, benimsediler [7, 110].

Çengel Kasapoğlu Kıpçak dili, 14. yüzyılın sonlarında Ermenilerin büyük bir bölümü tarafından konuşma dili olarak benimsenmiş Ermeni Kıpçakçası 16.-17. yüzyıllar arasında Batı Ukrayna’da (Kamenents-Podolsk ve Lviv) önemli yazılı belgeler bırakacak düzeye ulaşmıştır [2, 23].

Türk ve Ermeni toplumları arasındaki ilişkinin geçmişi çok uzun yıllara dayanır. 3. ve 4. yüzyıllarda Hunlar ve Ermenilerin ilişki içerisinde oldukları yazılı kaynaklarda görülmektedir. Selçukluların, Anadolu’ya seferler yaptığı dönemde ise Ermenilerle ilişkiler daha da artmıştır. Ermenilerin bir bölümü Kırım’a yerleşmiş ve bölgedeki Kıpçak halkıyla yoğun etkileşimde bulunmuşlardır. Ermenilerin ticaretle uğraşmaları Anadolu ve Akdeniz’de yayılmalarına da imkân vermiştir. Yerleştikleri bölgelerde kendi kültürlerini koruyamayan Ermeniler, Türkleşmiş ve dil olarak Türkçeyi kullanmıştır. Ermeniler 17.-20. yüzyıllarda Ermeni harfli pek çok kitap, gazete ve süreli yayın çıkarmışlardır. 20. Yüzyıldan sonra Ermeni harfli eserlerin basımının giderek azaldığı bilinmektedir [8, 1].

Osmanlı Devleti’ne bilimsel araştırma ve gözlemler yapmak üzere gelmiş Avrupalı seyyahların notlarına bakıldığında; Yabancılar, Türkiye’de yaşayan Rum ve Ermenilerin kendi aralarında hemen her zaman Türkçe konuştuklarını, arkadaşlarıyla mektuplaştıkları zaman bile Türkçe yazdıklarını ancak alfabe olarak Ermeni ve Yunan alfabelerini kullandıkları kaydetmektedirler [4, 119]. Kendi dillerini kullanmayan Ermeni göçmenler, Türk dilinin konuşuru ve kullanıcısı olmuştur. Kıpçak Türkçesi dilinde ama Ermeni alfabesiyle yazmalarının sebebi ise kendi milletinin ve inandıkları Gregoryen mezhebinin sembolü olarak kullandıkları Ermeni alfabesidir. Garkavets ve Khurshudian [3, 17] “Kıpçakça konuşuyorlar, Kıpçakça yazıyorlar; kendilerini Ermeni olarak adlandırmalarına rağmen Ermenice bilmiyorlardı.” Bunlardan çıkan sonuca göre “Ermeni” diye anılan koloni, aslında Gregoryen mezhebini kabul eden Kıpçaklardır denilebilir. Gregoryen Kilisesine bağlılar ve Kıpçak Türkçesiyle konuşup yazıyorlar. Ayrıca kendi dillerine “Bizim Til” demektelerdir.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinleri

Ermeni yazılı edebiyatının doğuşunda çeviri edebiyatının rolü önemlidir. 18. yüzyılın sonlarına kadar, tarih konulu edebi eserler ve önceki dönemlerde sözlü edebiyat ürünleri de yazıya geçirilmiştir [9, 24].

Kıpçak Türkçesinin tarihi lehçelerini Pritsak üçe ayırır:

1) Codex Cumanicus (1303-1362)

2) Memlük Kıpçakçası eserleri: Arapça-Kıpçakça sözlükler, 13-17. yüzyılların gramer ve edebiyat eserleri (tercümeler).

3) Ermeni Kıpçakçası eserleri/Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi: Bugünkü Ukrayna bölgesinin Ermenilerinin dili (16-17. yüzyıl) [10, 111].

Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin yazıldığı coğrafya Karadeniz’in kuzeyinde Altınordu Devleti coğrafyası, bugünkü Rusya, Ukrayna, Kafkasya topraklarıdır.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Eserleri şunlardır:

a) Tarihi vakayinameler (kronikler):

1. Kamenets Vakayinamesi 2. Polonya Vakayinamesi 3. Venedik Vakayinamesi

b) Mahkeme tutanakları ve hukuk belgeleri:

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olan 40 adet tutanak defteri bilinmektedir.

Bunlardan üçü kayıptır, diğer 37 tutanak defteri korunmaktadır. Bu gruptaki belgeler için

evlilik öncesi anlaşma tutanakları, borç anlaşma tutanakları ve doğum belgeleri yer alır. Bunlar arasındaki en önemli belge Töre Bitigi adlı kanun kitabıdır.

c) Dinî eserler:

Bu grupta beş adet Zebur kitabı, havari Pavlus'un mektubu, dokuz adet dua kitabı, Vartabed Anton'un dört adet vaaz kitabı, velilerin hayatları ve astrolojiyle ilgili birkaç kitap, bir paskalya takvimi ve On iki hayvanlı Türk takviminin listesi bulunmaktadır.

d) Edebî eserler:

Eldeki tek edebî eser Hikmetli Hikâr'ın Hikâyesi (İstoriya Mudrogo Hikâra) dir.

e) Doğa bilimleriyle ilgili eserler:

Doğa bilimi ile ilgili tek eser bulunmaktadır. Bu eser de Andrey Torosoviç'in Taynı Filosofskogo Kamnya (Felsefe Taşının Sırları) adlı kimyasal deneyler, meyvecilik, Eski ve Orta Çağ bilim adamlarının çalışmaları hakkında bilgi veren metnidir.

f) Filolojik eserler:

İki adet Kıpçakça gramer kitabı ve yazarları belli olmayan beş sözlük vardır [11, 193-194].

Ermeni alfabesi ile Türkçe metinlerin yazılması 14. Yüzyıldan itibaren yazma eserlerde, 17. Yüzyıldan itibaren basma eserlerde görülür. Yazma eserler, Ermenilerin göç ettiği Batı Ukrayna, Polonya, Rusya, Romanya, Moldova, Kırım ve Türkiye'de yazılmıştır. Yoğunluk Ukrayna'da Kamenets-Podolsk ve Lviv bölgelerindedir. Kıpçakça konuşan Ermeniler Lviv'de 17. yüzyılın başlarında Kıpçakça eser basan bir matbaa kurmuşlardır. Burada Başta *Algış Bitigi* olmak üzere Kıpçakça dini kitaplar basılmıştır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin önemli özelliklerinden birisi söz diziminin (sentaks) genel Türkçe söz diziminden farklılaşmış olmasıdır. Slav dillerinin ve Ermenicenin etkisiyle, özellikle de metinlerin çeviri olması sebebiyle ortaya çıkan bu husus, metinlerde Türkçe cümle yapısının dışında cümle şekillerini ortaya çıkarır. Yüklemin yerinin belli olmaması; cümlelerin başında, ortasında veya sonunda bulunabilmesi dikkati çekmektedir [12, 93].

Bu yazı dili ile yazılan bazı kelimeler aşağıdaki gibidir:

“açıx yer “ova”, açközlü “açgözlü”, alar “onlar”, altun, anda, aña-, ant, ağaç, ağu “zehir”, ağır “ağır”, algış “dua”, ax- “akmak”, aslan, at “isim”, ata, ay, ayax “ayak”, ayır-, ayt- “söylemek”, ayuv “ayı”, bağışla-, bağla-, balçix “balçık”, bax- “bakmak”, bas-, bar “var”, barça, bas-, baş, başbarmak, bekle- “katılaştırmak”, beş, biç-, bil-, biläk “bilek”, bilik “bilgi”, biliksiz “cahil”, bişir- “pişirmek”, biz, bol-, boş, boşlux “boşluk”, bu, burun, butax “budak”, buyrux “buyruk, emir”, бүк-, bütün, çatır “çadır”, çıxar- “çıkarmak”, çix- “çıkmaq”, çiçäk “çiçek”, egil-, egiz “ikiz”, elä- “elemek”, emçäk “meme”, emgäk “çaba”, er, erkäk, eski, eşäk “eşek”, et-, ez-, iç-, ilgäri “ileri”, inçkä “ince”, işit-, it-, itä ber- “itivermek”, igrençi “iğrenç, pis”, keçä “gece”, kel- “gelmek”, keltir- “getirmek”, kelin “gelin”, keri “geri”, kes-, kiçi, kiçkinä “küçücük”, kişi “insan”, kiy- “giymek”, kök “gök”, köklü xaralı “gri”, köm- “gömmek”, köñül “gönül”, köñü “düz, doğru”, “köñülük “doğruluk”, köp “çok”, körkü “güzel”, kötür- “götürmek”, köz “göz”, köz sal- “bakmak”, küç “güç”, kül, külümsün- “tebessüm etmek”, külüş- “gölüşmek”, kümüş “gümüş”, kümüş işlevüçi “kuyumcu”, kün, kün toğuşu “güneşin doğuşu”, kün batışı “güneşin batışı” xabux “kabuk”, xalın “kalın”, xaplan “kaplan”, xara “kara”, xardaş “kardeş”, xarın “karın”, xaya “kaya”, xayğu “kaygı”, xayt- “dönmek”, xazğanç “kazanç”, xıl- “kılmak”, xorxu “korku”, xorxut- “korkutmak”, xoy- “koymak”, xoyun “koyun”, xulax “kulak”, xurt “kurt”, men “ben”, müñüz “boynuz”, ne, neçik “nasıl”, ol “o”, oltur- “oturmak”, oğlan “evlat”, oñar-, orman, ortax “ortak”, oyna-, ög- “övmek”, öl-, ölüm, ölümsüz, ör-, öt- “istemek”, övränmä “öğrenme”, öz, saç, sanç- “yarala-”, sağalt- “iyileştirmek”, sağın- “iyileşmek”, san-, sat-, semiz, sen, sez-, satun al-, siz, soñra, sor-, soy-, söndür-, söz, suv “su”, sürün-, süt, şiş-, tağ “dağ”, tanı-, taş, tart- “çekmek”, tap-, taşı-, temir “demir”, temirçi “demirci”, temir rengi “gri”, teñri “tanrı”, teñiz “deniz”, tez, tolu “dolu”, tik- “dikmek”, til “dil”, tinç “dinç”, tiş “diş”, tişi “dişi”, tiz “diz”, toğ- “doğmak”, toğru “doğru”, toldur- “doldurmak”, toxuz “dokuz”, toñuz “domuz”, toprax “toprak” tök- “dökmek”, tökül- “dökülmek”, törä yeri “mahkeme”, töşek “döşek”, töv- dövmek”, tuvar “duvar”, tügel “hep”, tükür-, tümän “bin”, tütün “duman”, türlü, tüz, tuz, tüş- “düşmek”, uç, uçmax “cennet”, unut-, ur- “vurmak”, us “akıl”, uyu-, uyut-, uzun, uzunlux “uzunluk”, üç, üçün “için”, ülüşdäş “ortak”, ürk-, üst, üz- “büzmek”, yalanayax “yalınayak”, yalbar- “yalvar-”, yalğan “yalan”, yağ, yağız “yağız”, yağmur, yaman “pis”, yanax “yanak”, yañlış, yap-, yar-, yaramazlıx “yaramazlık”, yaratuçı “yaratıcı”,

yaratılan nemlär “mahlukat”, yargu “adalet”, yat-, yay-, yaz-, yazıl-, yazıx “günah”, yazuçı “katip”, yel, yemiş, yetmiş, yıl, yılan, yığlat- “ağlatmak”, yırax “ırak”, yırlama “şarkı söylemek”, yırlavuçı “şarkıcı”, yogarı “yukarı”, yol, yoldaş, yolduz “yıldız”, yol körgüzüçi “gözetleyici, nöbetçi”, yox “yok”, yorul-, yumutxa “yumurta”, yuxu “uyku”, yumrux “yumruk”, yük, yüräk “kalp”, yüräklän- “cesaret göstermek”, yürü-, yüz...” [13, 761-762].

Gregoryen Kıpçak atasözleri ve deyimleri A. Merx tarafından Ermeni Alfabeli Türkçe, Latin alfabeli Almanca tercümesiyle beraber yayımlanmıştır. Burada yer verilen bazı atasözleri aşağıdaki gibidir:

Գըզընը տէջմէյէն՝ տիգինի տէջէր:
Wer seine Tochter nicht zur Zeit schlägt,
schlägt einst seine Knie.

Şekil 1: [14,7]

“Kızını döymeyen dizini döyer.” Çevirisi yapıldığında “Kızına vaktinde vurmayan, bir kez dizlerini döver.” şeklinde olmaktadır. Bu atasözü ise Türkçede hâlâ kullanılmakta olan “Kızını dövmeyen, dizini döver” ile aynı anlamı taşımaktadır.

Տէնիզէ տիւշէն՝ եըլանա սարըլըր:
Wer in die See fällt, der greift nach der
Schlange.

Şekil 2: [14,8]

Çevirisi yapıldığında “Denize düşen yılanı tutar.” gibi bir anlam çıkmaktadır. Bu atasözünün Türkçe karşılığı, “Denize düşen yılanı sarılır.” şeklindedir.

Տիւին՝ քէմիյի եօգ, տէյլէր:
Die Zunge hat keinen Knochen, sie spricht.

Şekil 3: [14,8]

Çevirisi yapıldığında “Dilin kemiği yoktur, konuşur.” gibi bir anlam çıkmaktadır. Bu deyim Türkçede günlük hayatta kullanılan “Dilin kemiği yok” ile aynı anlamdadır.

Այ ագճէ՝ դարա կիւն իչին տիր:
Das weisse Geld ist für schwarze Tage.

Şekil 4: [14,9]

Atasözünün çevirisi yapıldığında “Beyaz/ak para kara gün içindir.” gibi bir anlam çıkmaktadır. Bu atasözünün Türkçedeki karşılığı “Ak akçe kara gün içindir.” şeklindedir.

Սարսկ սիրքէ դապընա զարար տըր:
Scharfer Essig ist dem Gefässe schädlich.

Şekil 5: [14,9]

“Sarp sirke kabına zarardır” atasözünün çevirisi yapıldığında “Keskin sirke kabına zararlıdır.” Anlamını vermektedir. Bu atasözünün Türkçedeki karşılığı da “Keskin sike küpüne zarar verir.” şeklindedir.

Քէնտի տիւշէն աղլամաղ:
Wer von selbst fällt, der weint nicht.

Şekil 6: [14,10]

“Kendinden düşen ağlamaz.” Bu atasözünün çevirisi ve Türkçedeki karşılığı şu şekildedir: “Kendi düşen ağlamaz.”

Tarihi Vakayinameler-mahkeme tutanaklarından bazı cümle örnekleri:

1) Evet tez keç bastı, da posilok bermä bolmadılar *çazaxka* (Kamenets Vakaynamesi, 127, s. 54,) → “Ama hemen gece çöktü ve Kazaklara, takviye gönderemediler.”

2) Da yänä yoluxkay, kimsä töräniñ alnına ki klägäy kensiniñ bliskiyin mocovat etmä, ya oğlun, ya çardaşın, ya kensiniñ ötmäk yevüçüsün, bularnı bolur etmä, tek aıççaga yalga tutkan reñnikni bolmas. A bu opravalar barça burungi törädä bolmaıx keräk, egär yerli bolsun, egär çonax, burungi törädä nema dä yasamasa, 2-inçi dä, 3-ünçi dä nema arttırma bolmas (Töre Bitigi, 180) → “Ve yine birisi (şöyle bir olayla) karşılaşırsa, mahkeme huzurunda kendi yakınlarını vekil etmek istese, oğlunu, kardeşini veya evlatlığını. Bunları vekil etmek mümkündür; sadece parayla kiraladığı (kişi) vekil olmaz. Bu işlemlerin hepsinin ilk mahkemede yapılması gerekir. Yerli olsun, konuk olsun ilk mahkemede yapmasa, ikinci ya da üçüncü mahkemede herhangi bir ekleme olmaz.”

3) Da starosta Kalinovskiy atı bilä boğuldu kınarına suvunuñ, zera kınarı suvnuñ berehistiy edi, da bolmadı çıxma (Kamenets Vakaynamesi, 111, s. 44,) → “Muhtar Kalinovskiy suyun (nehri) kenarında atı ile boğuldu, çünkü nehrin kenarı dikti ve karaya çıkamadı (kurtulamadı).

4) A egär çonaxka utru kimesä antka tüşkäy, keräk 4-ünçi kündä antın tügällägäy, özgä türlü düğül. A egär aıçça tölövünä kimesä bilinsä, alay ox 4-ünçi küngä bermäx keräk tölövğä. Bu burungi törädä tölämädi esä, bolur ekinçi 4-ünçi küngä dirin algay tölövğä, munı bolur oderjat etmäğä törälärgä körä. Mundan artıx törädän kün almağa bolmastır, alay ox, kimniñ imen’ası bolsa, ya çumaşı, bolur zastavitsa bolma borçlusuna utru (Töre Bitigi, 173-174) → “Eğer bir kimse misafire karşı ant içse, dördüncü günde andını tamamlaması gerekir. Başka türlü olmaz. Eğer para ödemeyi kabul ederse, dördüncü güne kadar ödeme yapması gerekir. Bu birinci mahkemede ödemediyse ikinci kez dördüncü güne kadar ödeme yapacak. İkincide de ödemediyse üçüncü kez dördüncü güne kadar ödeyecek. Kanuna göre bunu (bu süreyi) alabilir. Mahkemeden bundan fazla gün alınamaz. Böylece o kişinin malı mülkü varsa onu borçlusuna karşı rehin bırakmak zorundadır.” [15, 129-130].

Sonuç. Kıpçaklar, tarih boyunca bazı milletleri Türkleştirmiş ve kimliklerinin oluşmasında önemli rol oynamışlardır. Geniş coğrafyalara yayılan Kıpçaklar, çeşitli kollara ayrılmış ve Kıpçak Türkçesinin çeşitli kollarda, farklı alfabelerle kullanımını sağlamışlardır. 16. ve 17. Yüzyıllarda özellikle Batı Ukrayna’da Kamenets-Podolsk ve Lviv bölgelerinde yaşayan ve zamanla kendilerini Ermeni olarak adlandıran Gregoryen Kıpçakları 112 yazılı eser bırakmışlardır.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin söz varlığı incelendiğinde Gregoryen inancını benimseyen bir topluluk oluşundan ve dini gerekçe ile dini kelimeler, kültürel etkileşimden dolayı Arapça ve Farsça kelimeler, coğrafi koşullar nedeniyle de Lehçe, Ukraynaca, Rusça gibi Slav dillerinden kelimeler yer almaktadır [16, 135].

Ermeni Harfli Türkçe, Gregoryen Kıpçak Türkçesi ve Ermeni Kıpçakçası adlandırmaları olan söz konusu metinler, Türk-Ermeni edebiyatının tarihsel ve kültürel gelişimi açısından oldukça önemlidir. Metinler, Türk ve Ermeni kültürlerinin ortak noktalarını yansıtırken, aynı zamanda farklılıklarını da ortaya koymaktadır. Bu metinler Kıpçak ve Ermeni toplumunun birbirleri üzerinde bıraktıkları etkilerin sosyolojik, kültürel ve tarihi bir yansımasıdır.

Kaynakça:

1. Hellwald, F. ve Beck L. C. (1878). Die heutige Türkei. 2. Cilt, 2. Baskı. Leipzig, Almanya, - 1878. – 101 s.
2. Çengel Kasapoğlu, H. (2012). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. Dil Araştırmaları, 10 (10), 2012. - 17-81 s.
3. Garkavets A. N. ve Khurshudian E. (2001) Armenian-Qypchaq Psalter Written by Deaeon Lussig from Lviv 1575-1580, «Desht-i Qypchaq», Almatı, - 2001. – 16 s.
4. Aynakulova, G. «Ermeni Kıpçakları Mı Gregoryen Kıpçaklar Mı?», Milli Folklor, (84), - 2009. 114-126 s.
5. Clauson, G. Armeno-Qıpcaq. Rocznik Orientalistyczny. T. 34. z. 2. Wiesbaden, - 1971. 7-14 s.
6. Greinfenhorst, F. Ermeni Harfleriyle Türkçe Hakkında Araştırmalar. Kebikeç (4), - 1996. - 13-33 s.
7. Tekin, T. Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Simurg Y., Ankara, - 1997. – 110 s.
8. Sert, B. 19. Yüzyıla Ait Ermeni Harfli Türkçe Agnes veya Ney Çalan Kızcağız Hikâyesi Üzerine Dil İncelemesi. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu Üniversitesi, - 2021. – 1 s.
9. Karaca, B. Ermeni Edebiyatı Seçkisi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 1. – 2001. – 24 s.
10. Pritsak, O. Kıpçakça. M. Akalın, (Ed.), Tarihî Türk Şiveleri Kitabı içinde. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. – 1988. – 111-122 s.
11. Güngör, O. C. Tarihî Kıpçak Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Kaynakça Denemesi. Zeitschrift für die Welt der Türken. – 2017. – 193-194 s.

12. Argunşah, M. «Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile Kodeks Kumanikus’u Ses Bilgisi Yönünden Karşılaştırma», XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı, C. 1, İstanbul: Pelikan Basım, - 2015. - 513-532 s.
13. Gökdağ B. A. ve Şimşek Y. Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi, Ermeni Kıpçakçası mı? Yeni Türkiye Dergisi (60), - 2014. - 756-767 s.
14. Merx, A. Turkische Sprichwörter Ins Deutsche Übersetzt Von, Venedik. – 1893. 7-10 s.
15. Akman, F. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde fiil + -mA+ bol- / bol- +fiil + -mA Yapısı ve Kiplik Anlamları. Gazi Türkiyat, (17), - 2015. - 121-134 s.
16. Öztürk, A. «Kuman ve Ermeni Harfi Kıpçak Türkçelerinin Ortak Söz Varlığı Üzerine». XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı. Ankara İ.D. Bilkent Üniversitesi, 2017. - 124-135 s.

Серкебаева Г.Ы.
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан
Бүркітбаева Ш.Д.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан

КОДЕКУС КУМАНИКУС ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДІГІ ДІНИ СӨЗДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Özet: Makalede, Codex Cumanicus adlı yazılı anıtta yer alan dini kelimelerin modern Kazak ve Türk dillerindeki tezahürleri ve kullanım alanları ele alınmıştır. Çünkü yazılı anıt metnindeki dini kelimelerin yapısı ve kullanılmaya başlama tarihi farklıdır. Makalenin amacı, Türk halklarına ortak eser olarak bilinen Codex Cumanicus anıtı dilindeki dini kelimelerin dilsel ve kültürel yönlerini, modern Kazak ve Çağdaş Türk Dillerinin söz varlığındaki yerlerini, kullanım şeklini ve etimolojilerini tespit etmektir. Yazarlar bu amaca ulaşmak için sözlükten dinî söz katmanlarını, dinî vaazları, ilahi metinlerini yazılı anıtta inceler ve örneklerle kanıtlarlar. Codex Cumanicus'taki dini kelimeleri dilbilimsel açıdan incelemek, modern Türk dilleri ile Kazak dili arasındaki tarihsel sürekliliği belirlemek her zaman önemli olacaktır.

Anahtar kelimeler: dini sözcükler, Türk dilleri, dilbilim, sözlükbilim, etimoloji.

Summary: In the article, the manifestations of religious words in the written monument Codex cumanicus in the modern Kazakh and Turkic languages, and the scope of their use were considered.

Because the composition of religious words in the text of the written monument and the history of their penetration are different. The purpose of the article is to determine the linguistic and cultural aspects of the religious words in the language of the Codex kumanicus monument common to the Turkic peoples, their place, frequency, and etymology in the vocabulary of the modern Kazakh and Turkic languages. In order to achieve this goal, the authors analyze the layers of religious words from the dictionary, religious sermons, and hymn texts in the written monument and prove it with examples.

It will always be important to analyze the religious words in the Codex Cumanicus from a linguistic point of view, to determine the historical continuity between the modern Turkic languages and the Kazakh language.

Key words: the religious words, linguistics, Turkic languages, lexicology, etymology.

Кіріспе. Қазақ парсы байланыстары арабтардан бұрын иран-түркі кезеңінен бастау алады. Түрколог Э. Бертельс түркі – иран байланыстарының кемінде екі мың жылдық тарихы бар дейді. VIII ғасырлардан Орта Азия елдеріне ислам дінінің келуімен бірге араб тілдерінен енген сөздер түркі тілдерінің сөздік қорында жиі байқала бастады. Осыдан барып түркі-араб-парсы үштігі түркілердің тілдік байланысына әдебиетімен, мәдениетіне нықтап орнықты. Оның көріністерін орта ғасырлық *Кодекс куманикус* жазба ескерткіші тілінен де байқаймыз.

Діни терминдер мен түрлі наным-сенімдерге қатысты мәселелерді тілдік, тарихи тұрғыдан В.Банг, А.Самойлович, С.Малов, Д.Герфи, Т.Ковальский, К.Гренбек, Б.Дримба, П.Голден, Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, С.Боранбаев, Г.Гюнер, М. Аргуншах, А.Гаркавец, М.Сабыр, Қ.Анарбаев, И. Гулеев, Б. Көмековтер қарастырып, құнды пікірлер айтқан.

Ә.Құрышжанов: “Кодекс тілі қазіргі қыпшақ (қазақ, қарақалпақ, қырғыз, татар, башқұрт, қарашай, ноғай, құмық, қарайым) тілдерінің даму көзі. Көне қыпшақ тілі, яғни “Кодекс ”

тілінде сөйлеген қыпшақтар, қазіргі қыпшақ тілдері өз алдына бөлініп, халық тілі ретінде қалыптаса бастаған, дәуірде өмір сүрген. Олар көне қыпшақ тілінің негізінде жасалып кейінгі даму көзінде ғана бір-бірінен ажырап дербес, тіл дәрежесіне дейін көтерілген” [1, 27].

Зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында аталған жазба ескерткіштегі тіліндегі діни сөздердің кірме қабаттарын анықтап, салыстырмалы-тарихи, сипаттамалық диахронды, синхронды әдістер қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер: Орта ғасырда жазылған *Кодекс куманикус* ескерткіші тарихшылар мен тілшілер тарапынан қаншама уақыттан бері зерттеліп келеді. Жазылу тарихы мен авторының кім екені де дау тудырған жазба ескерткіш туралы ғалымдар әр түрлі пікірлер айтқан. Жазба ескерткіштің берер дерегі мол, құпиясы да аз емес.

Түркі халқы дамуындағы түркі-араб-парсы үштігінің әсері түркі елдерінің мәдени дамуына өз ықпалын тигізді. Оның көріністерін орта ғасырлық *Кодекс куманикус* ескерткіші тілінен байқаймыз. Дешті Қыпшақта араб тілі алдымен ислам дінінің тілі ретінде еніп, ғылым мен дін тілі ретінде қолданылды. Ғалым О. Блоудың пайымдауынша, қыпшақ тіліне парсы мәдениеті ертеден-ақ әсер еткен. Тарихи мәліметтерге сүйенсек парсылармен халықаралық тілдік-мәдени қарым-қатынас тым ертеден басталды. Түркі- араб-парсы байланыстары жөнінде М.Қашқаридің, Х.Дулати, Р.Сыздық, ВВ.Бартольд, И.М.Оранский, Д.Асфендияров еңбектерінен мәліметтер табамыз.

Кодекс куманикус ескерткішіндегі діни сөздер мен олардың қолданылуын қарастыра келе, ескерткіш тілінде кездесетін діни сөздерді парсы және араб қабатты деп екі топқа бөліп қарастырамыз.

Hallal заңды, рұқсат етілген мағынасында беріледі, *халал*-араб тілінде 1) рұқсат етілген, тыйым салынбаған 2) арам емес, таза. 3) кіршіксіз, пәк –деген мағына береді [2, 589]. Түркі тілдерінде де халәл- татар, *халал* - ноғай, халал-қырғыз, Кодекс куманикустың нұсқаларында *ghalal*– (Kuun,1880: 273), *xallal* – *xallal orul*, *menim xallal xatunym – dyr*, *alxanym xallalym*, (Grønbech 1942:99), *halal* - (Radloff 1887:36), *ghalal*-(Drimba 2000:100), *halæl*-(Drimba 2000:115), халал (Ә.Құрыш.,1978, 155), *халал-разрешенный, дозволенный* (А.Гарк., 2015,1004); фонетикалық айырмашылықтар ғана байқалмаса мағынасында тұлғасында еш өзгеріс жоқ. Көне түркі сөздігінде: дозволенное, разрешенное, (религиозным законом) [3,211]. Сондай-ақ *Кодекс Куманикус* жазба ескерткіші мәтінінен *halal orul* - заңды ұл, *menim halal qatunim – dir* – менің заңды әйелім, *alxanim halalim qoşildim* заңды түрде некелестім секілді сөз тіркестер кездеседі. Халал сөзінің тіркесуімен қазіргі таңда жаңа мағыналы сөздер туындағанын байқауға да болады: *халал іс, халал неке, халал тамақ, халал ет, халал бала, халал зат, халал жұп, халал жол, халал сөз, халал жар, халал көңіл, хала сөз, халал ой, халал еңбек т.б.*

Haram - Кодекс куманикустың нұсқаларында: *haram ‘illicitus’* (Kuun,1880:274), *haram ‘verboten Verbteneš’*-(Grønbech 1942:101), - *haram ‘verboten’* (Radloff 1887:36), *haram* 66r /23(Drimba 2000:128), (Ә.Құрыш.,1978,), *haram - запрещенный* (А.Гарк., 2015,) Кірме сөздер сөздігінде: *хара́м* араб тілінен енген сөз 1) жеуге тыйым салынға жарамсыз, 2) адал емес, таза емес, 3) арам іс, арам әрекет, арам ой, 4) сұм, қара ниетті деген мағыналарда түсінік беріледі сол секілді *хара́м* парсыша *хара́м*, *харим*- әйел, зайып деген мағынада береді деп жазылған [2,599]. Көне түркі сөздігінде: запретное не дозволенное [3,212] Арабша нұсқадағы *х – h* ға әр жылдары шыққан нұсқаларында да алмасып қолданылған, қазіргі кезде де бұл сөз екі түрлі нұсқада алмасып қолданыла береді. *Хара́м* сөзіне сөздер жалғанып жаңа мағыналы сөз тіркестері туындағанын байқауға болды: *хара́м іс, хара́м ақша, хара́м ас, хара́м неке, хара́м ой, хара́м ниет.*

Райуанбар - райуамбар -кодекс куманикус мәтінінде 6 рет кездеседі. Кірме сөздер сөздігінде: 1) алланың әмірін жеткізіп, дін үйрету үшін жіберілген елшісі [2, 448], Ислам терминдер сөздігінде: парсыша - *пәйғам*, *жолдау, бардаң* жеткізу сөздерінен құралған, алланың әмірлері мен тыйымдарын құлдарына жеткізу үшін адамдар арасында тандалған және мұғжиза берілген адам деген түсінік беріледі [4, 60]. Түркі тілдерінде татар- *пәйғамбар*, ноғай-*пайғамбар* , қарақалпақ-*пайғамбар*, *пайғамбар*-қырғыз және әр жылдары жарияланған

нұсқаларда: *peygamber* -(Kuun,1880:298), *paɣambar-pejɣambar* (Grønbech 1942:186,187), *päiɣambar-päiɣambardan*-(Radloff 1887:69), *peygamber* (Drimba 2000:81), *paygambar* (Drimba 2000:122) *payganbardan* (Drimba 2000:119)-пайғамбар-пайғамбар (Ә.Құрыш.,1978 108), *paygambar-порок* (А.Гарк., 2015.). Түпнұсқа құрамында айтылатын *н* дыбысы қазақ тіліндегі өзара ыңғайласу заңдылығы бойынша *м* дыбысымен алмасқан, *a/e*, *ə/2*, *a/ə* түркі тілдерімен әр жылдарда жарияланған нұсқаларынан тек фонетикалық айырмашылықтарын ғана байқаймыз, сондай-ақ бұл сөз түркі тілдерінде осылай екі түрлі мағынада қолданыла береді. Пайғамбар сөзіне жалғау, қосымшалар жалғану арқылы жаңа мағыналы сөздер туындаған: *пайғамбар-ды*, *пайғамбар-дың*, *пайғамбар-ға*, *пайғамбар-ы-мы*, *пайғамбар-дың*, *пайғамбар-лар*, *пайғам-бар-ы-сыз-дың* Халық арасында да пайғамбар туралы фразеологиялық тіркестертерді: *пайғамбар жасына келген кісі-пайғамбар жасында*-шашына ақ кіріп қартая бастаған кісі; жасы алпыстан асқан кісі, *пайғамбардың жолындамыз*- пайғамбар ұстаған дін жолында, мұсылманшылық шарттарын бұзбай, дін ұйғарған жөнмен жүрді деген мағынада, мақал- мәтелдерді де: *жарлы деп сөкпе*, *пайғамбарға тілің тиеді*, *жалғыз деп сөкпе құдайға тілің тиеді*; *еңкейгенге еңкей атаңның қара құлы емес*, *шалқайғанға шалқай пайғамбардың ұлы емес* кездестіреміз.

Ferišta, -frište –періште, *firištälär irlarlar*, *firišteler yazıqlı kişiden* парсыша – фариште-періште [2,464], қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде періште діни.1) мифология мен діни ұғымдар бойынша құдайдың әмірін жеткізіп, тұратын, табиғаттан тыс мифтік көмекшілер. 2) Ауысп. Кінәдан пәк, уыз жас, сәби бала. 3) Ауысп. Кіршіксіз адал жан, таза адам, 4) Ауысп. Асқан сұлу, көркем әдемі, ару [5, 527]. Түркі тілдерінде татар - *фәреиштә*- ноғай - *періште* қарақалпақ -*періште* құмық - *періште*, *ф/n* сөз басында ауысуын ал өзге нұсқаларында *ф* –басталып жазылғанын байқаймыз, тек фонетикалық ерекшеліктер болмаса мағынасында өзгеріс жоқ. *Frista* - ‘Angelus’ (Kuun,1880:80,305), *frište*, *ferišta*, *frište* ‘Engel’ -(Grønbech 1942:97), *фәріштә*, ‘Angel’ *фәріштәгә*, *фәріштәләр*, *фәріштәләрнің* - (Radloff 1887:76), *Frīšta* 35v/8 (Drimba 2000:81), *frīšte* 61v/2, *frizta* 61v/6 (Drimba 2000:118), *friztalar* 61v/7 (Drimba 2000:118), *frīsteler* 62v/4, *frīšte* 62v/7, 62v/10, 62v/13, 62v/14, *frīstagæ* 62v/15, *frīšte* 62v/17 (Drimba 2000:120), *frīštamē* 62v/22, *frīštæ* 62v/24 (Drimba 2000:120), *frīštæ* 63v/14 (Drimba 2000:122), *Frīštæ* 65v/18 (Drimba 2000:127), *frīštælær* <i>69v/6 (Drimba 2000:131), *frīštælñiñ* 72r/1 (Drimba 2000:135), *frīštælær* 72v/10 (Drimba 2000:136), *frīštæ* 76r/3, (fr) *ište* 76r/11 (Drimba 2000:139), *фәріште-періште* (Ә.Құрыш.,1978,176), **Ferišta, -frište** – посланный ангел (А.Гарк., 2015,1002); *Періштенің құлағына шалынсын!*-айтқаның келсін деген мағынада діни тілек ауыз екі тілде көп қолданылады. *Періште қақты* – құдай сақтады, ондады, *періштенің құлағына шалынды* –айтқаны келді, тілегі орындалды, *періште тұтты* –әулие санады, *періштесін* – періште болғансу, әулиесіну секілді фразеологиялық тіркестер мен қоса мақал-мәтелдерді де кездестіреміз *періште болып келіп*, *пері болып қайтты*. Періште сөзіне: *періште-лер*, *періш-те-ні*, *періш-те-мен*, *періш-те-лер-мен*, *періш-те-сі*, *періш-те-ге* жұрнақ, жалғау, қосымшалар жалғанып жаңа мағыналы сөздер туындағанын байқаймыз.

Кодекус куманикус жазба ескерткішінен **oruč**-ораз, *oruč tutarmen* (ораз тұтамын, *oruč tüt*(ораз тұт), *barča kiči borčlu-tur oručta*, секілді сөз бен сөз тіркестерін де кездестіреміз. Түркі тілдерінде қарайым- *оруч*, татар-*ураза* башқұрт – *ураза*, ноғай-*ораз*, *ораз*- қарақалпақ, қырғыз- *ураза* –Кодекус куманикустың өзге нұсқаларында *oruč yarı oruz* ‘*jejunium*’ *far oruz tut* ‘*jenuna*’ (Kuun,1880: 257), *oruč* (sogd?) ‘*Fasten*’, *oruč tut* (Grønbech 1942:179), *оруц* ‘*Fasten*’ *оруцта* (Radloff 1887:13), *oruz* 15r/8, *or/u/z* 15r/9, *oruz* 15r/9 (Drimba 2000:54), *oručta* 63r/23 (Drimba 2000:121), *оруч-ораз* (Ә.Құрыш.,1978,194), *оруč-воздержание от пищи* (А.Гарк., 2015,1030); Кірме сөздер сөздігінде: парсыша *рузе* мұсылманның парызы бір ай бойы таң атқаннан күн батқанға дейін ішіп жеуден тыйылу [2, 444.] *Ораза айт*- ораза айы біткен соң, үш күн бойы, ауыл аралап, дәм тататын діни мейрам. *Оразасын ашты* - таңертеңгі асын ішті, *оразды*-басына жақсылық үйір, құт берекелі, бақытты, оразасы бұзылды- ауыз ашып жіберу, себепті себепсіз, *оразашыл* – діншіл, ораза ұстағыш, *ораздық* - тамақты дәмдендіретін хош иісті, көк-сөк, укроп [5,496] Фразеологиялық тіркестер: *ораз* *тұтты*-ауыз бекітті, діни парызын өтеді, *оразасын ашпады*- таңертеңгі асын

ішпеді [6,555]. Халық мақалдарында: *отыз күн оразаның бір айты бар, әр жақсылықтың бір қайтары бар* десе нақылымен *ораза жанның азығы, тәннің шипасы; ораза –сабыр мектебі секілді-дейді*. Байқағанымыздай ораза сөзі басқа сөздермен тіркесіп жаңа мағыналы сөз тіркестері туындаған. Кемеңгер Абай: *ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір гибадат орнына бармайы-* дейді [7,399].

Көр топырағы көзіңе түспесін, сөз салмағы өзіңе түспесін дейді дана халқымыз. **Көр** –[түркі тілдерінде: қарайым- көр, татар, гүр-башқұрт, -кьор-ноғай, көр-қарақалпақ, құмық, көр-қырғыз парсы тілінде гөр - көр, қабір, ал өзге нұсқаларында *kör 'fossa'* (Kuun,1880:265), *kör 'Grab'*-(Grønbech 1942:153), *kör 'Grab'* - (Radloff 1887:33), *kór 81r/15* (Drimba 2000:142), - *көр – көр* (Ә.Құрыш.,1978, 83), *kör-могила* (А.Гарк., 2015,1034); Көне түркі сөздігінде гур-могила [3, 195] . Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: 1) қайтыс болған адамды жерлеу үшін қазылған жер, қабір мысалы: *көрдің бетін тақтаймен қаладым* 2) су қараңғы, соқыр, 3) қарау, көз салып байқау 4) түйсіксіз надан, 5)кездесу жолығу мысалы: *көрмегелі көп болды*, 6) бір нәрсені бастан кешірді мысалы: *көппен көрген ұлы той*. 7) айыптау, жазғыру, кінәлау мысалы: бөтенен көрме, 8) балау, санау, білу, тану мысалы: *жаныма тең көріп ем* [5,328] Көр лексемасына жұрнақ жалғаулар жалғанып жаңа мағыналы сөздер пайда болғанын көреміз: *көр-бала, көр-білме, көр-ген-баққан, көр-генді, көр-ген-ділік, көр-ген-сі, көр-ген-сіз, көр-ген-сіз-дік, көр-гі-сіз, көр-гіш, көр-гіш-те, көр-гіш-тік, көр-гіш-те, көр-дей, көр-дем-ше, көр-е-біле, көр-е-ген, көр-ер- көз-ге, көр-ер-мен, көр-есі,көр-е-шек, көр-жер, көр-кей, көр-кем, көр-ләт, көр-ме, көр-нек, көр-не, көр-сет, көр-у, көр-ші көр-ік, көр-ік-сіз, көр-ім, көр-ім-дік, көр-іп-кел, көр-іс, көр-ана, көр-бан, т.б, сол сияқты* басқа сөздермен бірге қолданылып жаңа ұғымдар тудырған *көрден шыққандай* - түрі адам шошырлық, *көрбала* – үйкүшік мағынынасында *көрған-* кебінделген адам, *көрстан* – қабірлер, молалар, *гурбан* – қабірді, бейітті, қараушы күзетуші. *Көрқап* – кебінін сүйретіп, *көрден шыққан адам. көрдемше-некесіз туылған жас нәресте, бала.* Мақал- мәтелдерде көрініс тапқан; *өлсең көрің көң болсын, тіріде терің кең болсын; ер көретінін көрмей көрге кірмейді; көрде де көзін жұмбайды; дәулес төрін бермейді, өлсе көрін бермейді; бұл өмірдегі ең соңғы баратын жер көр; білім білген пілге мінер,білім білмеген көрге кірер; ер көрге де күліп кіреді.* Абай: *Қайғың болар шермен тең, Қара көңілім жермен тең, Сенсіз маған жат өмір, Болар бейне көрмен тең!* – дейді тағы да *Өлсем орным қара жер сыз болмай ма өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма, махаббат ғауадат пен майдандасқан, қайран менің жүрегім мәз болмай ма!*- дейді [7,276]

Нәтижелер. Мақаланы жазу барысында Кодекус куманикус ескерткіші тіліндегі діни сөздердің семантикалық ерекшеліктеріне және түркі тілдеріндегі қолданысыны зерделенді. Сондай –ақ Кодекус куманикустың әр жылдарда жарияланған 1880 жылғы G. Kuun, 1942 жылғы Grønbech, 1887 жылғы V. Radloff, 2000 жылғы V. Drimba, 1978 жылы Ә.Құрышжановтың, «Жуілік сөздігі» 2015 жылы жарияланған А.Гаркавецтің Кодекус Куманикус еңбектерінен дінге қатысты бірліктер табылды. Кодекус куманикус тіліндегі араб-парсы кірме қабаттары қарастырылып, қазіргі қазақ тіліндегі қолданылу аясы анықталды. Байқағанымыздай, Кодекус куманикус ескерткішінде кездесетін діни сөздердің көпшілігі қазіргі қазақ тіліне ерте кезден – ақ әбден сіңісіп, қалыптасып кеткеніне көз жеткіздік.

Қорытынды. Қорытындылай келе, тарихты арқау еткен тарихи жәдігерлер – халқымыздың өткенінің айнасы, өткен мен бүгіннің жалғасы екеніне көзіміз жетті. Белгілі бір тілді басқа тілдермен және жазбаша ескерткіштер материалдарымен салыстыру негізгі мақсаты – туыстық және туыстық емес тілдердің немесе жазбаша ескерткіштердің арақатынасын анықтауға мүмкіндік береді, бұл тілдердің туыстық немесе жақындық тұрғысынан нақты деректерге негізделген сипаттамалары бола алады. Бүгінгі замандық көзқараспен саралай қарасақ, бұрындары түрік тілдеріне кірді деген сөздер мен ұғымдар, атаулар, кейде тіпті тұтас фразалар мен идеомалар басқа тілдерге түрік тілінен барғанын байқауға болады. Уақыт өткен сайын адам баласының таным түсігі толысып өзіне дейінгі мұраларды жинақтап, зерттеу қажеттілігі артады. Осы тұрғыдан алғанда Кодекус куманикус ескерткіші тіліндегі дінге қатысты сөздердің түркі тілдерінде қолданысын анықтау, кірме

қабаттарын ажырату, қазіргі қазақ тіліндегі қолданысын айқындау өзекті мәселе болып табылмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ә. Құрысжанов Жиілік сөздік: Алматы., 1978
2. Г. М. Мамырбекова. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөз. түсіндірме сөздігі. Алматы 2017
3. Древнетюркский словарь-Ленинград: Наука, 1969
4. Исламдық терминдер сөздігі / Құраст.: М. Исахан, М. Муслимов, С. Көкенай, Б. Сыдықов. – Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу орталығы, 2015.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Алматы, 1999
6. Фразеологиялық сөздік Алматы-2007
7. Абай тілінің сөздігі. Алматы, Өнер 2011

**Стыбаева Г., Бекмаханов Е.
Шу, Қазақстан**

**ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОПТАРЫ
(ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІ ОҚУЛЫҚТАРЫ МАТЕРИАЛДАРЫ
НЕГІЗІНДЕ)**

Özet: Makale, Kazak edebiyatı ve Kazak dili ders kitaplarında verilen deyim birimlerinin tematik gruplarını ve deyim birimlerini kullanarak öğretim sürecinde eğitim ve bilgiyi birleştirme yönlerini ele almaktadır. Entelektüel eğitim sağlamak için, öğrencilere deyimseel sözlük kullanılarak derinlemesine düşünceleri, kendi kararlarını vermeleri ve kendi işlerini tahmin etmeleri öğretilir.

Anahtar kelimeler: deyim, kültürel kod, sözlük, Türkiyat çalışmaları, Kazak dili, Kazak edebiyatı

Summary: The article deals with the thematic groups of phraseological units given in textbooks of Kazakh literature and the Kazakh language and the directions of combining education and knowledge in the teaching process using phraseological units. In order to provide intellectual education, students can be taught to think deeply, make their own decisions, and predict their own affairs by using the phraseological dictionary.

Key words: phraseology, cultural code, dictionary, Turkic studies, Kazakh language, Kazakh literature.

Қазақ тіл білімінде, түркологияда да фразеологияның жалпы проблемалары бұл күнге дейін түбегейлі зерттеліп, өзінің тиянақты шешімін тапқан жоқ деуге болады. Аталған категория дұрысы, лексикалық тұрғыдан зерттеліп келді.

Қазақ фразеологиясының тіл ғылымының бір саласы ретінде қалыптасып, дамуы және зерттелуі академик І. Кеңесбаевтың есімімен тығыз байланысты. Ол сонау 40-жылдардан кейін-ақ түркітануда фразеология, фразеологиялық тіркестер, табиғаты жөнінде ғылыми түсінік қалыптастырады. Оның көлемді зерттеулерінен соң, бірсыпыра түркі тілдес халықтар тіліндегі түрлі фразеологизмдерді талдап, даму бағытын саралау өзге ұлттардағы тілші ғалымдардың үлесіне тиді. І. Кеңесбаевтың 1977 жылы «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінің» шығуы тек қана қазақ тіліндегі үлкен жетістік қана емес, туыстас тілдер үшін де көш бастағанын атап кету керек.

І. Кеңесбаев фразеологияны тілді құрамды бөлшектерінен, тіл ярустарынан бөліп алмайды, тілдің сол бөлшектерінен түбірлі айырмасын, бас белгілерін анықтайды.

Бағалау-тілдік қарым—қатынаста өмір сүретін, қолдану аясы кең ерекше лингвистикалық категория. Фразеологизмдерге қатысты баға, бағалаушылық сипат ғасырлар бойы қалыптасқан төл, табиғи ұғымдармен байланысты. Өзінің көнелену жағынан да, тұлға, мағына тұрақтылығы жағынан да, стилі жағынан да өзіне ғана тән ерекшеліктері бар. Фразеологиялық тұлғалардың эмоционалдылығы дегеніміз — бұл олардың түрлі сезімдерді, эмоцияларды білдіру мүмкіндігі. Прагматикалық функцияларды білдіретін тілдік амалдарға экспрессивтілік пен бағалаушылықпен сипатталатын фразеологиялық тұлғаларды жатқызуға болады. Сондықтан оларды жоғарғы ақпараттылық пен эмоционалдылық реңкті білдіретін мазмұны бай, тұлғасы ықшам құралдар болып табылатындығы фразеологизмдердің эмоционалдылығын анықтай түседі.

Фразеологиялық тұлғалар мағынасының эмоционалды компоненті — олардың семантикалық құрылымындағы негізгі коннотациялардың бірі. Образды метафоралық,

экспрессивті және стилистикалық мағыналармен қатар бұл коннотация фразеологиялық тұлғалардың стилистикасында маңызды орын алады. Түсіндірме, фразеологиялық сөздіктерде фразеологизмдердің мағыналық құрамының маңызды бөлімі қамтылу керек. Шындығында, бұл мәселе жеріне жеткізіле берілмей жүр. А.И.Молотков «Орыс тілінің фразеологиялық сөздігіне» кіріспе мақаласында: «Сөздікте фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті бағасы өте шектеулі түрде беріледі... Бұл шектеу әр фразеологизмнің айқын эмоционалды-экспрессивті сипаттамасы туралы айтылған негіз жоқтың қасы және осы қатынаста белгіні қалыптастырудың қиындығымен түсіндіріледі. Әйткенмен де, кейбір фразеологизмдер сөздікте әзіл, мысқыл, тұрпайы, жактырмау, дөрекі т.б. белгілермен көрсетілген. Мұндай белгілердің қойылуы фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті реңктері туралы мәселенің шешілуіне практикалық жақтан келуін ғана білдіреді»[1, 1256.].

Тілімізде көкейге қонымды көркем, орамды алуан түрлі тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Тіл қатынасына жататын қат-қабат тіркес тіздектерді халық орынды пайдаланады. Мақал-мәтелдер мен барабар жоғары бағалап оларды қастерлей сақтап келеді.

Оқушыларға фразеологизмдер арқылы оқыту үдерісінде тәрбие мен білімді ұштастыра беру бес бағытта жүргізілгені дұрыс деп тұжырымдалды: 1) фразеологиялық тіркестің мәнін түсіндіре отырып, оқушының мінез-құлқын тәрбиелеуде оған қоршаған ортасымен қалай қарым-қатынас жасау қажеттілігі, құбыластарды танудың негіздері үйретілуі керек; 2) ақыл-ой тәрбиесін беру үшін фразеологиялық сөздікпен жүргізілетін түрлі оқу тапсырмалары арқылы оқушыларды терең ойлауға, өзіндік шешім қабылдауға, өзінің ісін болжай алуға үйрету қажет; 3) оқушыға ұлттық тәрбие беру үшін халықтың ғасырлар бойы жинаған асыл мұраларының, салт-дәстүрлері мен әдеп-ғұрыптарының озық үлгілерін қамтыған фразеологизмдерді іріктеу оқушының бойына адамгершілікті сіңіру үшін ұтымды құрал болуы қажет; 4) тәрбие беру үдерісінде фразеологизмдердің мағынасын түсіндіру түрлі іс-әрекеттердің адамзатқа жат жақтарынан жиренуге, адами іс-әрекеттерге үйретуге бағытталуы тиіс; 5) тіл арқылы эстетикалық талғам тәрбиелеу үшін оқушыларға түрлі шығармаларды оқыту барысында сөздік қорын байыту арқылы дұрыс сөйлеу, сөйлеу нақыштарын сақтауда, ойын анық жеткізуде фразеологизмдерді меңгертуге басымдылық беру керек.

П. Дәулетова және т.б. мәселелері тіл білімінің түрлі аспектілерінде зерттелді. Сонда да қазақ тілінің фразеологиялық қорын кешенді түрде зерттеу бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Халықтың тұрмыс-тіршілігінің, салт-санасының, экономикалық-саяси көзқарасының айнасы болып табылатын фразеологизмдер – тақырыптық және семантикалық тұрғыдан көп аспектілі, ойлау мен танымның ерекше бейнелі, эмоционалды-экспрессивтік реңкіне ие, тіл қабаттарының ішіндегі құрылымдық типтері мен синтаксистік модельдері қалыптасқан тілдік бірліктер. • Тұрақты тіркестер ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында дами бастаған тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшу үрдісі «адам – қазақ тілі фраземаларының семантикасын зерттеудің теориялық дәйектемелерін негіздеу; • фраземалардың пайда болуына ұйытқы болатын уәждерін анықтау, әлемнің тілдік бейнесіндегі олардың ішкі формасының фразеологиялық мағынамен сабақтастығын көрсету; • қазақ тілі фраземаларының семантикасын ашуға мүмкіндік беретін этномәдени ерекшеліктерді көрсетіп, олардың мифологиялық табиғатын айқындау; • фраземалардың мағыналық қасиеттерін ашуда таза тілдік және семиотикалық аспектілердің біртұтас көрінісін бағамдау; • бейнелі тіркестер семантикасындағы архисемалық «қалдықтардың» ерекшеліктерін саралау; • ерекше тілдік бірлік болып табылатын көнерген сыңарлы фраземалардың мағынасына талдау жасау; • фраземалық бірліктерде көрініс тапқан плеоназм құбылысына лингвистикалық тұрғыдан баға беру; • қазақ тілі фраземаларының құрамындағы символдардың семантикалық ерекшеліктерін ашу; • фраземалардың ішкі формасындағы ұлттық-мәдени кон-нотацияның терең құрылымдық табиғатын көрсету және олардың бойындағы «шағын мәтіндік» қасиетті анықтау. Қазіргі тілдік қорда жиі қолданылатын, ұлттық-мәдени ерекшеліктерді мейлінше мол сақтаған фраземалар зерттеу нысаны болды. Қазақ тілі ғылымында фраземика тіл білімінің деңгейаралық саласы ретінде кешенді түрде алғаш рет зерттелініп отыр. Адамзаттың танымдық ойлауының жемісі болып табылатын

фраземалар семантикалық аспектіде талданылып, мына мәселелер ғылыми тұрғыдан шешімін тапты: • тіл қабаттарынан қазақ фразеологиялық жүйесінің алатын орнына теориялық және методологиялық тұрғыдан баға берілді, фраземика және фразема терминдері қазақ фразеологиясында алғаш рет қолданылды; • фраземалардың құрамындағы мифологемалардың мәдени-ұлттық сипаты танымдық тұрғыдан талданылды.

Фразеологизмдер-кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған біртұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік единица. Олардың қатарына мысалы, қас қаққанша, тайға таңба басқандай, ат үсті қарау, үріпауызға салғандай, көзді ашып-жұмғанша тәрізді тұрақты сөз тіркестері енеді. Бұл фразеологизмдердің әрқайсысы сөздердің бір-бірімен тіркес жұмсалуынан жасалғанмен мағынасы жағынан біртұтас, құрамы мен құрылым жағынан тұрақты единица ретінде ұғынылады. Қазақ тіл білімінде, тюркологияда, фразеологияның жалпы проблемалары бұл күнге дейін түбегейлі зерттеліп, өзінің тиынақты шешімін тапқан жоқ.

Фразеологизмдер бұрын-соңды еңбектерде, көбінесе лексикалық тұрғыдан зерттеліп келеді. Қазақ фразеологиясының тіл ғылымының бір саласы ретінде қалыптасып, дамуы және зерттелуі академик І. Кеңесбаевтың есімімен тығыз байланысты. Сонау 40-жылдардан кейін-ақ түркітануда фразеологизмдер туралы алғаш рет ғылыми түсінік қалыптастырады. Оның көлемі зерттеулерінен соң, бірсыпыра түркі тілдес халықтар тіліндегі түрлі фразеологизмдерді талдап, даму бағытын саралау өзге ұлттардағы тілші ғалымдардың үлесіне тиді. І. Кеңесбаевтың 1977 жылы «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінің» шығуы тек қана қазақ тіліндегі үлкен жетістік қана емес, өзгелер үшін көш бастағанын атап кету керек. І. Кеңесбаев фразеологияны тілді құрамды бөлшектерінен, тіл ярустарынан бөліп алмайды. Бірақ тілдің сол бөлшектерінен түбірлі айырмасын, бас белгілерін атап көрсетеді.

1. Мағына тұтастығы; 2. Тіркес тиынақтылығы; 3. Қолдану тиынақтылығы;

Осы аталған үш басты белгіге, яки үш критерийге сүйене бүкіл қазақ тілінің құрамындағы ФЕ құбылыстарын ең негізгі үлкен екі арнаға бөледі. Олардың біріншісі – фразеологиялық түйдектер, екіншісін-фразеологиялық тіркестер деп атайды. Фразеологиялық тіркестерді өз ішінен екіге бөледі [2, 56б.].

Қазақ тіліндегі тиынақты тіркестер-тіл ішінде өз заңдылықтарына сәйкес өмір сүретін айрықша категория. Олардың әр алуан ірілі-ұсақты ерекшеліктері мен айырым белгілерін зерттейтін дербес пән-фразеология. Фразеология жөнінде филология ғылымының докторы К. Ахановтың пікірлері көңіл аударарлық. «Тіл біліміне кіріспе» (Алматы, 1997) фразеологияны біраз қарастырады. Ол жалпы фразеологияны негізінен екі топқа бөледі де, бірін-еркін сөз тіркесі, екіншісін-тұрақты фразеологиялық тіркес деп атайды. Мұның алдыңғысын синтаксистің құрамына талдап, кейінгісін лексиканың құрамында сөз етеді.

Сөйтіп, фразеология деген терминнің екі түрлі мағынасын ашып көрсетеді. Біріншіден «белгілі бір тілдегі тұрақты фразеологиялық сөз тіркестерінің жиынтығы» дегенді білдірсе, екіншіден, сол тіркестер жиынтығын ғылыми түрде зерттеп талдайтын ілім мағынасында түсініледі. Автор тұрақты тіркеспен еркін тіркестердің айырмасын нақты талдайды. Фразеологизмдерге тән мынадай нақты, басты ерекшеліктерді көрсетеді:

Тұрақты сөз тіркестерінің құрылымындағы сөздердің орнына қарағанда, әлдеқайда тұрақты, бекем болады.

Тұрақты фразеологиялық сөз тіркесінен тұратын бір бүтін мағына оны қарастырушы сыңарлардың мағынасынан басым болады.

Н.М.Шанский «Фразеологиялық оралымға өте-мөте басты белгі-оның даяр қалпында жұмсалу белгісі»-дейді. Фразеологиялық оралымдардың түрлері бір-бірінен ашық, айқын ажыратыла бермейді, осыған орай, оларды классификациялау тіл білімінде өте күрделі мәселе болып табылады. Тіл білімінде фразеологиялық оралымдар әр түрлі жағынан қарастырылып, осыған сәйкес, олар түрліше топтастырылып жүр. Фразеологиялық оралымдар лингвистикалық әдебиеттердің бірінде бүтіндей тұрақты тіркестің тұтас мағынасы мен оны құрастырушы сыңарлардың мағыналарының ара қатынасы тұрғысанан фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тізбек деп үш түрге бөледі. Орыс тіліндегі

фразеологизмдерді зерттеуші Н.М.Шанский аталған классификаны қолдай келіп, фразеологиялық оралымның төртінші түрі фразеологиялық сөйлемше деп есептейді.

Фразеологиялық оралымдардың ішінде құрылымы жағынан да, мазмұны жағынан да тілдің коммуникативті единицасы-сөйлемге сәйкес келетіндері бар. Бұлар- мақалдар мен мәтелдер, қанатты сөздер. Мақалдар мен мәтелдер және қанатты сөздер фразеологизмдердің қатарына жатқызылғанда, олардың сөйлеу кезінде тыңнан жасылынбай, даяр қалпында жұмсалатыны, құрамының тұрақтылығы ескеріледі. Фразеологиялық тұтастық-семантикалық жауған бөлініп, ажыратылмайтын, біртұтас мағынасы сыңарларының мағынасы мен жуыспайтын фразеологиялық оралым. Мысалы: *жүрек жалғау* «аздап тамақтану», *жүрегінің түгі бар* «өте батыл», *аузы-мұрны қисаймастан-«ұялмастан»* т.б.

Фразеологиялық бірлік-фразеологиялық тұтас сияқты, семантикалық жақтан бөлінбейтін, біртұтас единица. Фразеологиялық бірліктің фразеологиялық тұтастықтан айырмасы мынада: фразеологиялық тұтастықтың бір бүтін мағынасы құрастырушы сыңарлардың мағыналарымен мүлде жанаспайтын болса, фразеологиялық бірліктің бөлінбейтін мағынасы құрастырушы сыңарлардың мағыналарының бүтіндігін біртұтас келтірінді мағынасында ұласуы нәтижесінде пайда болады. Мысалы: *ауырдың үсті, жеңілдің астымен, түймедейді түйедей ету, тайға таңба басқандай, тамырына балта шабу* т.б.

Фразеологиялық тізбек-фразеологиялық оралымның бұл түрі ерікті мағынасындағы сөз бен фразеологиялық байлаулы мағынадағы сөздің тіркесінен жасалып, өзінің даяр қалпында, тіркескен күйінде жұмсалады. Фразеологиялық тізбектің қатарына *мидай дала, тас қараңғы, асқар тау, ата жау* тәрізді тұрақты сөз тіркестері енеді.

Фразеологиялық сөйлемше-мағынасы ерікті сөздердің тіркестерінің құралады. Бірақ құрамы мен қолданылуы тұрақты болып келеді. Мысалы: *айдағаны екі киік, ысқырығыжер жарады, көрпеңе қарап көсіл, аузы күйген үріп ішер* т.б. Бұлар құрылымы жағынан сөйлемдер сияқты болғанымен, сөйлеу кезінде конструкцияланбайды, қалыптасқан, орныққан күйінде, даяр қалпында жұмсалып қасиеті жағынан сөйлемдерден ажыратылып, фразеологиялық оралымдардың айрықша бір түрі ретінде танылады»[3, 201].

1964 жылы шыққан «Қазақ тілі» практикалық курсына «Лексика» тарауының бір бөлімі тұрақты сөз тіркестері деп аталған. Мұнда авторлар сөз тіркестерінің идиома, фраза, мақал-мәтелдер деп жеке-жеке бөліп талдайды.

Тілші ғалымдар М.Балақаев пен Т.Қордабаев фразеологизмдерді тұрақты тіркестер деп алып, оларды идиомалық тіркестер және фразалық тіркестер деп екі топқа бөледі. Идиомалық тіркестерді құрамындағы сөздердің байланысы беркі болады, олардың тұтас топ болып тұрғандағы беретін мағынасы жеке тұрғандағы мағыналарына қарасты болмай, мүлде бөтен мағынаны білдіреді деп түсіндіреді. Ал, фразалық тіркестерді: тұрақты тіркестердің бірқатарының мағынасы оларға қатысып тұрған сөздердің бірі болмаса бірінің лексикалық мағынасы мен байланысы болады-дейді.

Осы ғалымдармен қатар түркі тілінен тұрақты сөз тіркестерін зерттеуші ғалым С.Н. Мұратов тұрақты сөз тіркестерін төрт топқа бөліп көрсетеді: күрделі сөздер; лексикаланған сөз тіркестері; грамматикаланған сөз тіркестер; фразеологиялық единица.

Түркі тілінде кез-келген фразеологиялық единица болғанымен, кез-келген тұрақты сөз тіркестері фразеологиялық единица болмайды. Фразеологиялық единица тұрақты сөз тіркестерінің бір түрі ғана. С.Н. Мұратов фразеологизмдердің мағыналық, стильдік ерекшеліктерін, тілдің сөздік құрамы мен қарым-қатынасын ескере келіп, фразеологиялық единицаны үш топқа бөледі: лексика-фразеологиялық типтегі идиомалар; нағыз фразеологиялық типтегі идиомалар; тұрақты фразеологиялық формалар.

Сонымен, қай тілде болмасын фразеологиялық единицалар бірыңғай емес, оның көлемі әлі күнге дейін айқындалып болған жоқ. Құрамы да сан түрлі. Күні бүгінге дейін фразеологияға қатысты терминдердің де неше түрі қатар қолданылып келеді.

Бағалау - тілдік қарым-қатынаста өмір сүретін, қолдану аясы кең ерекше тілдік құбылыс. Сонымен, қай тілде болмасын фразеологиялық единицалар бірыңғай емес, оның көлемі әлі

күнге дейін айқындалып болған жоқ. Құрамы да сан түрлі. Күні бүгінге дейін фразеологияғы қатысты терминдер де түрлі варианттарда қатар қолданылып жүр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Авакова Р.А. Фразеосемантика. - Алматы : Қазақ университеті, 2013.
2. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілер. –Алматы: Қазақ университеті,1998.
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. - Алматы: Сөздік-Словарь,2006.
4. Хасанов. Ғ.Қ Лексикалық мағына. - Орал: Оқу-баспа кабинеті, 2005.
5. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. - Алматы: Сөздік-Словарь,2005.
6. Момынова Б.Қ. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар:Оқу құралы. - Алматы: Арыс,2009.

**Sultangubiyeva A., Abdol E., Zhumazhankyzy A.
Atyrau, Kazakhstan**

**THE LANGUAGE OF SCIENTIFIC COMMUNICATION
ON THE BASE OF ENGLISH ONLY SPACE**

Özet: Bu makale, öğrenme alanlarının özelliklerinin ve bunların araştırmacıların bilimsel iletişim dil yeterlilikleri üzerindeki etkilerinin araştırılmasına yönelik bilimsel iletişimin bir literatür taramasını sunmaktadır. Sunulan inceleme, Atyrau Eyalet Üniversitesi'nde uygulanan yenilikçi bir öğrenme alanı olan “English Only Space”e (EOS) dayalı kavramsal bir çerçeve geliştirmeye ve ampirik araştırma yürütmeye yönelik kapsamlı bir projenin parçasıdır. Bilimsel makale yazmak ve yayınlamak sadece bilim adamları ve lisans öğrencileri için değil, öğrenciler, yüksek lisans ve öğretmenler için de gereklidir. Çoğu durumda bilimsel makalelerin yayınlanması oldukça zahmetli bir iştir ve kendi nüansları vardır, ancak bu, kişinin çalışmalarının meyvelerini gerçekleştirmesi, kendini dünyaya ilan etmesi ve bilimsel alanda gelişmeye devam etmesi için tek fırsattır. Literatür incelemeleri, iki beklentiye dayalı olarak English Only Space'te daha fazla uygulamaya yönelik araştırma için aktif bir başlangıç için itici güç görevi gördü: alanlarda bilimsel faktörleri araştırma ve akademik tarzı kullanarak geliştirme ihtiyacı; öğrenme çıktılarının deneyimlerini ve başarılarını teşvik ediyor ve destekliyorsa, alanın yayın kılavuzu kılavuz kitabının oluşturulması.

Анаhtar Сөзцүклер: dil iletişimi, Akademik yazı, kültürlerarası iletişim, bilimsel iletişim

Summary: This article presents a literature review of scientific communication devoted to the research of the features of learning spaces and their impact on the scientific communication language competencies of researchers. The presented review is a part of a comprehensive project to develop a conceptual framework and conduct empirical research based on “English Only Space” (EOS) – an innovative learning space implemented at Atyrau State University. Writing and publishing scientific articles is necessary not only for scientists and for undergraduates, but also for students, masters and teachers. The publication of scientific articles in most cases is a rather laborious task and has its own nuances, but this is the only opportunity to realize the fruits of one’s work, to declare yourself to the world and to continue developing in the scientific field. Literature reviews served as a driver for an active start for further practice-oriented research in English Only Space based on two expectations: the need to search scientific factors and develop using academic style in the zones; the creation of publication manual guide-book of the space, if it promotes and supports experiences and achievements of learning outcomes.

Key words: language communication, Academic writing, intercultural communication, scientific communication

There is a huge amount of advice, how to write a scientific article properly, but even many things remain unclear. Many students are interested in writing and publishing their papers, especially in English, but, nevertheless to know a foreign language is not enough in publishing their work. Therefore, Academic English textbook was developed, where describes in detail how to communicate successfully for Upper-Intermediate and Advanced learners.

Based on the above Academic English textbook, we carry out an additional manual on the materials of language studio English Only Space in Atyrau University. This manual book is offered

to students, how to better master their writing skills and apply them successfully in writing their papers. When collecting the materials, the aspect of Paper writing for publication was chosen for students with Upper - Intermediate and Advanced levels.

The choice of students of this level is justified by the fact, that the Academic English textbook offers a good basic selection of exercises for students of different levels, at that time when students may find this insufficient in writing a strong scientific article in English with a high level of language proficiency and their further publication in journals.

According to questionnaire, which conducted among first and second course master students by the educational program of Foreign Languages and Intercultural Communication were identified the themes, that cause the most complexes and accordingly, they are the most useful and interesting for students. These questions were interested by them below [1,229-261]:

- characteristics of the scientific style, its subtleties and features;
- how to start an article;
- how to write an introduction;
- what are the types of scientific papers;
- how to connect the author's ideas successively.
- the use of active and passive voice in the articles;
- to work with plagiarism;
- registration of links.

The methodological guide-book includes those aspects, where used sufficiently and explained in specific areas completely, as well as topics are most interest to students, namely:

- Scientific or Academic style
- The beginning of the article.
- Texts from general to particular.

Also it is included the following items:

- to provide statistics (how to provide statistics correctly).
- to make a scientific definition (how to write a scientific definition correctly).
- main problems and their ways of solutions

Another type of task is problem and solution of the texts, which is more reasonable and evaluative compared from general to specific. Students are invited to familiarize themselves independently with this type of text and with the help of additional exercises and give their own conclusions.

- Logical connection of sentences:

With the examples and additional exercises, the students can consider how to move correctly from one idea to another without losing the logical construction and using not only connected words, but also verb by combining phrases, participles and adverbs.

Students can also become familiar with questions such as:

- The use of passive and active voice. Students use passive and active voice correctly, when they write an article.

- Plagiarism:

Students are given the opportunity to take a look at the phenomenon of plagiarism. This manual contains a detailed explanation with the examples and tasks in English, which allows students to understand the material better and apply it in their articles. It has also shown the sites where students can familiarize themselves independently and check their work for plagiarism.

The manual will also include items, such as:

- Synonyms. How to choose the right synonym for a particular word.
- Making references. How to form links to other authors properly.

The manual book presents tasks that can be offered to students. According to the Upper-Intermediate level the examples and tasks are given in English.

A scientific paper is short, but enough for understanding a questionnaire study and determining its significance for the development of the field of science. It should contain a sufficient amount of information and links to its sources. Authors have to be sure, that the paper is written in a correct

academic language. When to write an article, the students should follow the requirements of writing a paper for a scientific publication and adhere to the rules of the scientific style of speech.

The complexity can sometimes lie in the fact, that the writer does not understand how the scientific style differs from the non-scientific papers exactly, since the scientific style is perceived in different areas. For example, abbreviations (aren't, isn't, don't, doesn't, haven't, hasn't) can be used in philosophy, but they are not common in other fields. Some authors may also start their sentences with the word 'because', or often resort to use the personal pronoun 'We' or 'I', but this might not be acceptable in other fields [2, 325].

Academic style is not used in all field of science. For example, oral language is less formal than written language. An author, who uses words like, lots of, things, bunch, a bit, a whole is quite common. They can also use various metaphors or other emotional colored expressions in the speech in order to diversify their language. However, there are certain rules that should follow when to write a scientific papers in English.

The stylistic peculiarities:

1. As mentioned above, some authors may use I, some use We in the articles, but, as a rule, these are isolated cases. Most of them do not use personal pronouns in their works [3, 261]

Table 1. Use of personal pronouns

Non-scientific style	Scientific style
<i>I</i> argue that the simulation laboratory have presented it as a space of flux in this article	This article argues that the simulation laboratory presented it as a space of flux

2. Abbreviations can also be acceptable in some works, but in most cases they are not:

Table 2. Use of abbreviations

Non-scientific style	Scientific style
The first zone <i>won't</i> be the learning spaces in language learning.	The first zone <i>will not</i> be the learning spaces in language learning.

3. Only definite negative particles can used:

Table 3. Use of negative particles

Non-scientific style	Scientific style
<i>Not...much</i> The Research Institute didn't much fund for the program	<i>little</i> The Research Institute funded little for the program

The educational and methodological manual book Paper writing for publication meets the above requirements, contributes to the formation and develop components of foreign language in communicative research competence, therefore, it can be used effectively to train masters students with the level of Upper-Intermediate English and Advanced English to write a research article and it is suitable for all fields of training.

Each of the participants in communication brings their own value and communicative experience, their own emotional world. Intercultural communication is the intersection of the cognitive and communicative spaces of the interlocutors. Speaking the same language means to approach each other in terms of their semantic and emotional parameters.

The success of communicative interaction in real intercultural communication, will be facilitated by taking into account without not any doubt, and updating the meta-characteristics of scientific communication in each individual lesson of a foreign language. The research work of authors in a foreign language increases the motivation to learn a foreign language, as it forms interdisciplinary connections that provides the development of a university graduate in the

professional field.

Ethical aspects of scientific communication is the ethics of scientific communication, which is the essence of scientific communication. The specific areas of communication in science is due to the orientation of scientific work like a kind of spiritual production of a non-standard, previous unknown product is a new scientific knowledge [4, 149]. The following problems of scientific communication are distinguished:

1. scientific research ethics;
2. scientific publication and co-author ethics;
3. scientific discussion, controversy, scientific criticism ethics [4, 152].

Speaking about the research process, the key of ethical points is connected here. First of all, the motivation for coming to science and the choice of this particular research theme and secondly, methods for verifying and examining the obtained data with the choice of research methods. There is always a moral choice, which can manifest itself in the attitude of the researcher to the object of research, to their colleagues, to the results of their work, in assessments and judgments and in behavior.

The foundation of scientific communication in any of the forms mentioned above is a scientific publication. Publication is the last link in the chain of stages of scientific work: identification and formulation of a scientific problem, hypothesis, experiment, verification, discussion of results, article, review, publication.

The scientific publication:

- a) It is a basis of disciplinary communication and recognition,
- b) to fix the completion of research and its stages,
- c) to convert new knowledge into cash,
- d) to inform the scientific community about creation of a new product. [5, 17-18].

The number of scientific publications, such as monographs, articles, manuals books, patents and references to them (indexing) is today the main indicator of productivity, the basis of professional qualifications for determining the level, conferring academic degrees and titles, awarding medals, prizes in science world. Finally, to establish the size of wages in a scientific or educational institutions.

The study of the ethical aspects of scientific publication as the basis of scientific communication suggests considering some ethical norms of indexing citation, peer review, co-author. The modern scientific community is characterized whole unity parameters that regulate the activities of scientists and included the norms, values, science traditions, also the ways of view, mental frameworks or paradigms [6, 82].

The scientific community have to monitor strictly and evaluate the activities of scientists and their results in terms of their compliance with the scientific research norms. The researchers, who violate the established norm, then the scientific community applies specific sanctions, such as boycott, refusal to work together, interruption of contacts or a ban on publications. Generally, all of them are associated with the limitation of communication processes.

Practical decisions in designing the publication manual book of the zones were based on a detailed analyzing of the publications from different disciplines, comparing various authors' views in a number of fields, such as philology, applied linguistics, pedagogy, psychology. Now the literature reviews served as a driver for an active start for further practice-oriented research in English Only Space based on two expectations: the need to search scientific factors and develop using academic style in the zones; the creation of publication manual guide-book of the space, if it promotes and supports experiences and achievements of learning outcomes.

This analyze is based on the author's norms related to the 'English Only Space' project that is useful for faculty members and students experiences of their researches.

References:

- 1 Farman, I. P. The communicative paradigm in social cognition // Science through the eyes of the humanities. M. : Progress-Tradition, 2005 – 229-261 p.
- 2 Cooper, C. Aspects of article introductions in IEEE publications. Unpublished master's thesis,

University of Aston, U.K, 1985 – 325c.

3 Lillis, T., & Curry, M. Academic writing in a global context: The politics and practices of publishing in English. London: Routledge, 2010. – P.289

4 Lazar, M.G. Ethics of scientific communication // Problems of activities of scientists and scientific teams. International edition, XV. - St. Petersburg, 2000, pp. 148-153.

5. Nalimov, V.V. Scientific metrics. Studying the science development as an information process. - M.: Science, 1969 – 17-18 p.

6 Svetlakov I.G. Written Communication in English: A Guide to develop written communication skills in English for Undergraduate and Postgraduate Technical Students. - Tomsk, 2011. – 82p.

**Тавасарова А.А., Курманбаева П.
Шымкент, Қазақстан**

TEACHING PRONUNCIATION OF FLT

Özet: Bu makalede, dil eğitimi dil gelişiminin önemli bir parçasıdır bahsediyorlar. Bu, teorik hataların ortadan kaldırılması ve İngilizce'de doğru konuşmanın yapılmasıyla ilgilidir. İngilizce dilinde sesli harf konuşmayı seslere öğretmenin yolları açıklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Anlama, çözüm, küreselleşme, temel, muhatap, senaryo, telaffuz zorluğu, ortadan kaldırma, tuhaflık, sertlik.

Summary: Бұл мақалада, тіл үйрету - тіл дамытудың маңызды бөлігі туралы айтылады. Теориялық қателіктерді жою туралы және ағылшын тілінде дұрыс сөйлеу туралы айтылады. Ағылшын тілінде дауысты дыбыстарды сөйлеуді үйретудің жолдары айтылған.

Key words: Comprehension, solution, globalization, essential, interlocutor, scenario, pronunciation challenge, eliminating, peculiarity, hardness.

An important aspect in the study of a language is pronunciation. Based on Dmitri Nikolayevich Ushakov's explanatory dictionary, pronunciation is a reprimand or articulation of speech sounds, that is, the reproduction of a sound using different parts of the oral cavity. Pronunciation in the English language plays one of the most important roles, but, unfortunately, correct English pronunciation is very rare, even among foreign language teachers. Many people do not base and do not understand the importance of pronunciation, they prefer the grammar-translation system, which consists in learning words mechanically and learning the rules. In fact, it is necessary to train English pronunciation from the very beginning of learning a foreign language. Otherwise, it will be rather difficult to correct and fix up the fixed errors. Everyone encountered the problem of pronunciation at the initial stages of language learning. It is important to learn sound speech from the beginning of learning, to learn how to pronounce sounds the way native speakers do.

English may be one of the most difficult languages in the world to pronounce. Therefore, in my opinion, teaching adult ESL students English Pronunciation from the beginning should be treated equally with Speaking,

Listening, Reading and Writing. Learning the basics of pronunciation through Phonics, students will not only learn to speak comfortably, but also will improve their Listening Comprehension. That is, when students can pronounce “Tree” and “Three”, it will be easier to “hear” the difference when someone says these words to them.

At the same time, Pronunciation is important to improve Reading ability. When we read, we say the words “out loud” in our minds. Unfortunately English consists of many words that look the same but are pronounced differently and have different meanings. The peculiarity of the solution of this problem (the practice of pronunciation) is a large time cost. It must be understood that without the correct pronunciation it is impossible to fully and fully master the language. The main purpose of acquiring the correct pronunciation in a given language (in our case, it is English) is to know or excellent practical use of orthoepic norms, as well as develop the ability not only to hear, but also to understand the speech of a native speaker so that it does not cause no difficulty with understanding. Let's not forget about the phonetic features of the English language, namely, how to form the English pronunciation intonation, which members of the sentence are percussion, and

which are unstressed and so on. According to modern linguists, as a result of the fact that the world community has entered the era of globalization, processes that are closely related to the development and formation of linguoculture acquire new features and are developing at a rather rapid pace. Nowadays, it is perfectly normal to meet a person who speaks his native language and, in addition, speaks English. English has become a kind of professional and everyday standard of the communicative sphere of all humanity. For many people living in Europe and Asia, English is the second language of a business or everyday nature or is used for other purposes. Before you fully plunge into the English language, read and, with all this, correctly pronounce the words, it is necessary to study the transcription of English letters, considering that in English pronunciation everything is different than in Russian. In Russian, "how a word is spelled, so it is pronounced." In English, almost always, every word does not correspond to what it looks like in a letter. Some English words in the letter are reflected in the same way, but their pronunciation is completely different (it depends on the context), some, on the contrary, are pronounced the same way, but they have completely different meanings and are written differently. For all these reasons, everyone who studies English should, first and foremost, understand how to read transcription signs. Without knowledge of these fundamentals, the student will not be able to move further in learning, and we must not forget about the exceptions that "fill up the vastness" of the English language [1,129].

Pronunciation can be of two main types - phonological and phonetic. When phonological pronunciation, it is important to withstand the minimum features that, if not followed, can lead to confusion. This "rude" pronunciation, without any subtleties, is actually based on the native language with some innovations that a foreign language necessarily requires. For example, the English phrase "I'm not going to see him again" can be phonologically pronounced like this: Aim 'note goynin ty si him e gene Or Aim' note 'goouing si chem a gene. This is the way in which the foreign language pronunciation is presented in bilingual phrasebooks. And it is at this level that tourists most often speak. Here it is important not to replace the essential feature of a foreign language with any of the native language. For example, for a Russian-speaking person, different degrees of opening of the mouth (lowering of the lower jaw) do not play a meaningful role (compare: "children" and "these"); in English, with a slight opening of the mouth, it is pronounced [e]; æ]. Improper stress setting also makes it difficult to get the right information. So the word "written", pronounced with the accent on the second syllable, can be perceived as "retain", and the word "comfortable" - with the accent on "com" and "ta" can be heard as "come for a table". English has its own specific rhythm, and if the speaker neglects it, then this also leads to a distortion of speech. It's like trying to do polka or foxtrot to a waltz melody.

The effectiveness of communication involves guessing listening to the intentions of the interlocutor. In this case, the intonation of the message acquires a special role, with the help of which the speaker can express his intentions, for example, request information or confirm it, agree or object. In phonetic pronouncing it is necessary to preserve both the distinctive features of a foreign language and all its articulation subtleties. Here, no detail can be superfluous: the position of the tip of the tongue when articulating sounds, the degree of aspiration, duration, the influence of the processes of interaction of sounds, the nature of the reposting, the rhythmic organization, the variability of the prosodic structure and many other factors. Articulating organs play a primary role in speech communication. It is important to remember that, as such, the actual articulation organs do not exist, and the articulation of speech sounds is a secondary function of the respiratory organs, swallowing, chewing and charm. From the point of view of speech production, these organs are a speech apparatus. The speech apparatus consists of moving and stationary organs of speech.

The first group includes:

- 1) tongue,
- 2) lips,
- 3) soft palate with a small tongue,
- 4) posterior wall of the pharynx (pharynx),
- 5) vocal cords in the larynx,

6) lower jaw.

The immobile organs of speech include:

- 1) the upper lips,
- 2) the alveoli (tubercle located directly behind the upper teeth),
- 3) the hard palate.

Pronunciation or reading of English words is not a process of word folding. More often it is the result of converting letter combinations to sounds. Additional difficulties arise because many rules have exceptions. In such cases, the correct sound of the word prompts transcription in the dictionary. In addition, when studying English, working with a dictionary takes a significant part of the time, and knowledge of the basic rules of reading makes it optimal. It is also necessary to take into account the fact that in English the articulation, that is, the pronunciation of vowels, is almost unaffected by consonants. Vowel sound is leading to articulation. In this regard, it is recommended when combining English pronunciation with a vowel sound to combine as many different consonant sounds as possible. In Russian, the articulation of vowels, to a greater extent, depends on the hardness or softness of the neighboring consonants: “ox” - “led”; “Nose” - “carried”.

The number of sounds in the English language is the subject of controversy among linguists around the world. The principal difference is not so great, but there are a great many points of view on this question. The classical theory distinguishes 44 sounds in English: 20 vowels and 24 consonants. Most of the sounds in English have analogues in Russian, some are almost identical, but there are some that can not be found even with a strong desire. As a rule, interdental consonant sounds [θ] and [ð] present the greatest difficulty for English learners. In the case of the English sound [θ], Russian sounds are usually obtained [c] or [ϕ]. Instead of [ð] are [h] or [v]. This error is understandable, because in Russian there are no sounds, when pronouncing which you need to clamp the tongue between your teeth. Next comes a rather complex and incomprehensible sound [ŋ]. It is rather difficult to explain the pronunciation of this sound - in some way it looks like a soft [n'], but at the same time, it is pronounced not so much in the mouth as through the nose. Another complex sound is the sound [w]. When you pronounce it, the lips are rounded and you get something similar to the Russian sound [y], but only more energetic. Further worth mentioning the explosive sounds [p, t, k].

Their difficulty is that they are pronounced with some aspiration in the beginning, hence their name. The next sound that deserves attention is the sound [h]. Contrary to a common mistake, it is not pronounced as a Russian sound [x]. To pronounce it correctly, try to exhale lightly through your mouth. When you breathe on the glass in order to draw a funny face on it, you get exactly the sound that we need. The remaining consonant sounds are generally similar to the Russians, although they have their own characteristic features. With vowels in English, everything is much easier. Most of them have analogues in the Russian language, but despite this, you should always pay attention to the shades of sound, because there are no trifles in learning a foreign language, every detail is important. Thus, we can conclude that pronunciation plays one of the most key roles in learning English. Unfortunately, our speech apparatus was not originally sharpened by a system of a particular language [2,159].

That is why the study of English, along with native at an early age, gives a huge advantage in all aspects of its study, including pronunciation. But this does not mean that at a later age it will be impossible to form the sound base of a new language system. It is even in English that have no analogue in Russian, and even those that at first glance look alike have many difficulties, because even in them you need to pay attention to the differences in shades of sound. As a native speaker of a language, one does not question where and how sounds are formed in the mouth. Non-native speakers come from a linguistic background composed of many different sound patterns and may not naturally be able to handle English phonology quite as well. This usually happens because a specific sound that a learner cannot produce does not exist in their native language, such as the /p/ sound for native Arabic speakers learning English. Another common problem that leads to the mispronunciation of English words is that not all languages have the same

stress patterns. Learners of English as a foreign language often transfer the stress patterns from their first language onto their foreign language without realising it. Putting the stress of the second syllable of the word 'management' or the second syllable in 'Europe' can distort these words completely, deeming them unintelligible. This illustrates that correct pronunciation cannot solely be picked up - stress patterns of single words, intonation of sentences, connected speech and place and manner of articulation need to be taught in the language classroom. Additional aspects of pronunciation that English foreign language learners make is the misuse of long versus short vowel sounds, such as in the words 'chip' or 'cheap', and consonant clusters, like 'str' in 'street'. Students need to learn how exactly various sounds are formed in their mouths. These need a lot of practice and are often difficult to remember. Creating scenarios and movements that can be associated with the different sounds enable your students to retain these tricks and use them to practice on their own. A good example of this is teaching the minimal pairs /w/ in 'wet' and /j/ in 'yes'.

The lips are rounded and as the air pushes through the mouth, the lips part. Get your students to pretend that they are blowing a kiss to someone, by covering their mouth with their hand and then, as they make the sound, opening up their hands to let the sound out, just like one would do when blowing someone a kiss. To teach the sound /e/ as in the word 'egg', ask your students to imagine that there is a fine piece of line attached to their mouths that someone is gently pulling outwards at the sides when they say this sound. The mouth therefore opens lengthwise to the sides, as if being pulled. The more students have a scenario to relate the sound to, the better they can use them independently. Pronunciation needs to be taught in an exciting way that wills your students to participate [3,88].

Create games that test pronunciation indirectly. Look for teaching pronunciation books that have ready-made games in them, such as 'Pronunciation Games' by Mark Hancock. Teaching pronunciation is an important part of language development. It need not be difficult to approach. By eliminating theoretical jargon and contextualising your activities, teaching the sounds of the English language can be fun, easy and effective! How to Teach Vowel Pronunciation in English 1. Listen and repeat This will be the first and most common method of teaching sound specific pronunciation in English. You say the target sound and have your students repeat it after you. If you are teaching a long word with multiple syllables, start with the final syllable of the word and have your class repeat it. Then add the penultimate syllable and say the two together having your class repeat after you. Work backwards in this manner until your students are able to pronounce the entire word correctly.

2. Isolation When working on a specific sound, it may help your students to isolate that particular sound from any others. Instead of presenting a certain sound as part of a complete word in English, you can simply pronounce the sound itself repeatedly. When you do, your students can say it along with you repeatedly, focusing on the small nuances in the correct pronunciation and also engraining the sound pattern into their minds. This is especially helpful when you have several students struggling with a specific sound delineation.

3. Minimal pairs Minimal pairs are a great way to focus pronunciation on just one sound.

If you are not familiar with linguistics, a minimal pair is two words that vary in only one sound. For example, rat and rate are minimal pairs because only the vowel sound differs between the two words. Additional minimal pairs are pin and pen, dim and dime, and bat and pat. You can use minimal pairs to help your students with their pronunciation by focusing on one particular sound. In addition to the pronunciation benefits, your students will also expand their vocabularies when you teach minimal pairs. 4. Record and replay At times, your students may think they are using correct pronunciation when in fact they are saying something quite different. By using a device to record what your students are actually saying, you have empirical data to play back for each person. Encourage him to listen to what he actually said rather than what he thinks he said. You may also want him to compare a recording of a native speaker against his recording of himself. In this way, your students will have a more objective understanding of their true pronunciation and be able to take steps to correct it.

5. Use a mirror

Giving your students a chance to view their own physical movements while they are working on their pronunciation can be of great value. You can always encourage your students to look at your mouth and face as you pronounce certain sounds, but they will also benefit from seeing what movements they are making as they speak. Sometimes, becoming aware of the physical movements involved in pronunciation is all your students will need to correct pronunciation issues of which they are unaware.

6. Phonetics

When your students are facing a pronunciation challenge, it could be that English spelling is adding to the mystery of the spoken word. Instead of spelling new vocabulary out on the white board, try using phonetic symbols to represent the sounds (rather than the alphabet to represent the spelling). If you were to use phonetic symbols, the word seat would be written /si:t/ and eat would be written /i:t/. You can find a list of the phonetic symbols on several websites or in introductory linguistics books. Once you teach your students the International Phonetic Alphabet, you can use those symbols any time you introduce new vocabulary to your students [4,129].

7. Show a vowel diagram

If you are using phonetic symbols to help you teach vowel pronunciation, a diagram of where each English vowel sound is produced can be eye opening for your students. Print copies to distribute in class or show your students where they can find this diagram online. When students know which area of the mouth in which they should be making their sounds, they may have an easier time distinguishing between similar sounds because they are produced in different areas of the mouth.

8. Sing

Surprisingly enough, singing can be a good way for your ESL students to practice their vowel pronunciation. Because singing requires a person to maintain vowel sounds over more than just a moment, it can give your students a chance to focus in on the target sound and adjust what sound she is making.

9. Tongue twisters

Though tongue twisters are probably more popular for practicing consonant pronunciation, they are still a valuable resource for vowel practice. Not only are they a challenge to your students' pronunciation abilities, they add an element of fun to the classroom that can help your students relax and therefore free them to be more daring in their attempts at English. See our 'Top 20 Tongue Twisters' classroom poster.

10. Target language specific sounds

Some pronunciation patterns are found consistently in students with the same native language. Being aware of these patterns is helpful in addressing problems your students may not even know they have. You can find practice exercises to target specific pronunciation patterns, or you can write your own to target the specific needs of your class. Either way, making students aware of pronunciation patterns of speakers of their native language can be the biggest help in eliminating the mispronunciations.

Пайдаланган әдебиеттер:

1. Меликян А. Перевод как система языковых различий. <http://rema.ru>
2. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. - М.: 2009.
3. Копанев П. И., Беер Ф. Теория и практика письменного перевода. – М.: 2011. – 295 с.
4. Teaching and Learning: Towards the Learning Society // European Commission's White Paper, 1995 Brussels: the European Union, 1995.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ҚҰБЫЛЫСЫ

Özet: Yabancı dil, özellikle ingilizce öğrenme ihtiyacı modern bir gerekliliktir. Bununla birlikte, bir yabancı dili öğrenmedeki (öğretme) zorluklardan kaynaklanan hatalar müdahaleye yol açabilir. Dilbilimsel bir bakış açısından, müdahale sorunu, dil sistemleri arasındaki farklılıkların tanımlanmasıyla ilgilidir. Araştırmaya göre 3-13 yaş arası dil öğrenenler bir dili hızlı öğreniyor. Bunun nedeni, eklem organlarının tam olarak oluşmamış olmasıdır. Bu nedenle, aksanı olmayan bir dili çabucak öğrenirler. Ve 13 yaşın üzerindeki dil öğrenenler iyi bir anlambilim bilgisine sahiptir ve fonetik konusunda bazı zorluklar yaşarlar. Bu makale, Kazakların sözlü konuşmasında ingilizcenin fonetik özelliklerini tartışmaktadır. Yani, Kazakça-ingilizce dillerinin karakteristik olduğu iddia edilen fonetik müdahalenin bir açıklaması gösterilmektedir. Ek olarak, ingilizce dilinin fonetik öğretiminin özellikleri hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar kelimeler: girişim, iki dilli, fonem, aksan

Summary: The need to learn a foreign language, especially English, is a modern requirement. However, mistakes due to difficulties in learning (teaching) a foreign language can lead to interference. From a linguistic point of view, the problem of interference is related to the identification of differences between language systems. According to research, language learners between the ages of 3 and 13 learn a language quickly. This is due to the fact that their articulatory organs are not fully formed. Therefore, they quickly learn a language without an accent. And language learners over the age of 13 have a good command of semantics and have some difficulties with phonetics. This article discusses the phonetic features of the English language in the oral speech of the Kazakhs. That is, a description of the alleged phonetic interference characteristic of the Kazakh-English languages is shown. In addition, information is provided on the specifics of teaching the phonetics of the English language.

Key words: interference, bilingual, phoneme, accent.

Қазақтардың ағылшын тілін тиімді меңгеруінің бір шарты – ағылшын тілін оқыту үдерісіне ана тілінің ықпалын, яғни интерференциясын ескеру. «Ана тілінің интерференциялық ықпалымен байланысты шет тілінде сөйлеудегі қателер саны барлық қателердің 70% дейін жетуі мүмкін» [1, 123 б.]. Ең алдымен, интерференция ұғымына анықтама берсек. Интерференция - көптілділік (көптілділік) жағдайында тілдердің бір-біріне әсер етуі. Сонымен қатар, интерференция екі тілді игерген адамның сөзінде шет тілдік акцент түрінде пайда болады. Ол тұрақты немесе ауыспалы болуы мүмкін. Интерференция, тілдің барлық деңгейлерін қамтуы мүмкін: фонетикалық, грамматикалық, лексикалық, орфографиялық және бұл жаңа тілдегі сөйлеу әрекетінің дамуына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Кедергілердің түрлері бірнеше критерийлер бойынша ажыратылады (Ковылина Л.Н., Селингер Л., Макей В.Ф., Китросская И.И. және т.б.).

Интерференция коммуникативті маңызды болуы мүмкін, яғни әңгімелесушілердің өзара түсіністіктерін бұзуы және өзара түсіністікке кедергі келтірмейтін коммуникативті маңызды емес болуы мүмкін. Кедергі синхронды немесе динамикалық болуы мүмкін. Синхронды кедергі өзгеріссіз. Ол әрқашан студентте қалады, мысалы, оның акценті. Динамикалық бөгеуіл хронологиялық жағынан бірінші түрінен бұрын болады, ол оқушының тілді меңгерудегі прогрессивті қозғалыс процесін көрсетеді және оны жеңуге болады.

Бүгінгі таңда отандық тіл білімінде қазақ және ағылшын тілдерінің ерекшеліктерін контрастивті зерттеуде жеткілікті тәжірибе жинақталған, алайда синтаксис деңгейінде зерттеуге арналған еңбектердің саны біршама аздау. Ана тілінің (қазақ тілі) оқытылатын ағылшын тіліне тигізетін кері әсеріне келер болсақ, бұл бағыттағы зерттеулер бойынша Исаев М.Қ. [2] еңбектері алдыңғы орында тұр, онда қазақ және ағылшын тілдерінің фонетикалық ерекшеліктері ашылып, ағылшын тілінің дыбыстарын артикуляциялауда қазақ-қос тілді тілде кездесетін қиындықтардың түрлері айқындалып, қазақ-ағылшын тіліндегі фонетикалық интерференцияның алуан түрлері зерттелген.

Қазақ , ағылшын тілдері әр түрлі тілдік семьяға жатады. Ағылшын тілі герман тілдік тобына, қазақ тілі түркі тілдер тобына жатады. Қазақ және ағылшын тілдерінің вокализмдері мен консонантизмдері бойынша контрастивті сипаттама жасасақ. Қазақ тілінің белгілі дыбыстық құрамы бар [3]. Қазақ тіліндегі дыбыстар дауысты және дауыссыз болып екі үлкен топқа бөлінеді. Оның ішінде дауыстысы - 12 дыбыс-фонема; дауыссызы - 26 дыбыс-фонема. Тілдегі дыбыстардың мұндай екі топқа бөлінуі олардың жасалуына үн (тон) мен салдырдың қатысына байланысты. Үн өкпеден шыққан ауаның кедергіге ұшырамай еркін шығуынан пайда болады. Салдыр өкпеден шыққан ауаның сөйлеу мүшелерінің біріне соқтығып, кедергіге ұшырауынан пайда болады. Осы үн мен салдырдың дыбысқа қатысуына қарай тілдегі дыбыстар дауысты және дауыссыз болып келеді. Ағылшын тілінде 20 дауыссыз, 5 дауысты және 1 жартылай дауысты әріп бар. 26 әріп өз кезегінде 44 дыбыс шығарады [4]. Яғни ағылшын тілінде 44 дыбыс болып, олардың 24-і дауыссыз (Consonants), ал 20-сы дауысты (Vowels) болып есептеледі. Ағылшын тілінде жалпы дауыссыздар жүйесі 24 фонемадан тұрады: p, t, k, g, b, d, f, v, θ, s, ʃ, dz, z, h, ð, tʃ, ʒ, m, n, r, ɹ, l, j, w. Ал, қазақ тіліндегі дауыссыздар күні бүгінге дейін сан жағынан толық зерттелініп, айқындалып болған жоқ. Қазақ тілінің дауыссыз дыбыстар саны зерттеушілер еңбектерінде түрліше анықталады. Дауыссыз дыбыстар санының тұрақсыздығы қазақ тілі фонетика жүйесіндегі кірме дыбыстармен де байланысты. Талас тудырып келе жатқан k, q, g, γ дауыссыздары зерттеушілердің назарына талайдан бері ілігуде. Сол себепті фонетистер арасында бұл фонемалар дербес фонемаға жатады ма, жатпайды ма деген сұрақ тууы заңды. Зерттеушілер k, q, g, γ дыбыстарының жеке фонемалық қызметі ажыратылмағандығын ескере отырып, бұл дыбыстарды тек бір фонеманың варианттары деп тұжырымдайды [5] . Егер дыбыстың мағына айырушылық қызметі болмаса, дербес фонема бола алмайтындығы белгілі, яғни біздің көзқарасымыз бойынша, q, γ k, g фонемаларының аллафондары деп қаралады. Жіңішке дауыстылармен тіркескенде палаталданған жіңішке [k] және [g] кездеседі, мысалы: кілем, егіз. Қазақ фонетикасын экспериментті түрде зерттеп жүрген профессор Ә. Жүнісбековтың пікіріне сүйене отырып [6] , q және k бір фонема деп қарастырамыз.

Балалармен жұмыс істеу кезінде әр оқушының жас ерекшелігі мен жеке ерекшеліктерін ескеру қажет, өйткені оқылған материалды ұмыту процесі айқын бола бастайды, тілді меңгерудің қол жеткен деңгейін сақтап қалу үшін үнемі қайталап тұру қажеттілігі бар. Себебі орта кезеңде фонетикаға қатысты кейбір дағдылардың қалыптасқандығын байқауға болатындықтан, фонетикалық дағдыларды жұмыс күйінде ұстап тұру және жетілдіруді жалғастыру қажет [7]. Жаңа ритмика-интонациялық модельдерге және академиялық сөзі бар оқу материалдарын ғана емес, түпнұсқаға барабар сөздің де тыңдалымына ерекше назар аудару қажет. Сөздің мазмұны күрделеніп, оқушылардың басты назары соған ауатын болғандықтан, айтылуы естен шығады. Туған тілдің ықпалы аса айқын бола бастайды және қалыптасқан дағдылардың кері әсері, яғни интерференция жүреді. Айтылуды түзету бойынша арнайы жұмысты ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Бұл жағдайда фонетикалық жаттығу жасау, айтып өткеніміздей жаңа лексика-грамматикалық материалдың фонетикалық жағын пысықтау және дауыстап оқудың көмегімен айтылумен жұмыс істеген жөн.

Фонетикалық жаттығу бірнеше компоненттерден тұрады: сөздерді, сөйлемдерді, мәтіндерді, диалогтарды, өлеңдерді, жаңылтпаштарды; тыңдау; интонация бойынша бір нәрсеге қарым-қатынасты анықтау; сөйлеу міндетіне байланысты әр түрлі интонациясы бар бір фразаны айту; дикторды, мұғалімді, басқа да оқушыларды синхронды қайталау; естуден сөздерді тану, оларды есте сақтау және кейінгі қайталау [8]. Сабақта фонетикалық жаттығудың орны оқушылардың фонетикалық қиындықтарға тап болуы мүмкін тапсырмаларды орындау реттілігіне байланысты. Фонетикалық зарядтау оларды болжауға және болдырмауға көмектеседі. Сөйлеудің фонетикалық жағын меңгеру өзіндік мақсат болып табылмайтынын, ол сөйлеу қарым-қатынасының қажеттіліктері мен міндеттеріне бағынатынын және бір мезгілде лексикалық және грамматикалық дағдыларды қалыптастыру кезінде тыңдауды, сөйлеуді, оқуды және жазуды оқытумен тығыз байланыста дамитындығын есте сақтаған жөн.

Сөз сөйлеуді табысты оқытудың негізгі шарты оң көшу және интерференция аймағын анықтау, сондай-ақ сөйлеу ырғақты-интонациялық құралдарын қоса алғанда, есту айту дағдылары саласында оқытылатын және ана тілін салыстырмалы талдау негізінде мүмкін болатын қиындықтарды анықтау болып табылады. Сөздің дұрыстығын бағалағанда фонетикалық және фонологиялық қателерді ажырату керек. Біріншісі дыбыс сапасын бұрмалайды, бірақ сөздің мағынасын бұзбайды, екіншісі - сөздің мазмұнын бұрмалайды. Оқушылардың сөз сөйлеуінде бірінші түрдегі қателіктер рұқсат етіледі, сондықтан жауаптарды бағалау кезінде, әдетте, олар назарға алынбайды. Фонологиялық қателер сөйлеудің дұрыстығын бұзу ретінде бағаланады. Оларды мұғалім түзетуі керек [9].

Сонымен бірге фонематикалық есту қабілетін дамытуға және оқушылардың жаңа артикуляциялық базасын құруға арналған түрлі жаттығуларды пайдалану орынды болады. Бұл дыбыстар мен интонемаларды тану, белсенді тыңдау немесе ойнату, тез тілдеулер негізіндегі жаттығулар, сондай-ақ нақты дыбыстарды өңдеу диалогы түріндегі жаттығулардың ерекше нысаны болуы мүмкін. Оқушыларды ағылшын тілін дұрыс интонациялауға, сондай-ақ фонетикалық тапсырмалар негізінде сөздерге дұрыс екпін беруге үйрету де пайдалы болады.

Компьютерлік технологияның кеңінен дамуы және ағылшын тілінің лингва франк ретінде кеңінен қолданылуы қазіргі ағылшын фонациясын зерттеуде жаңа дәуірді ашады, бұл кезде тілдік контакт феномені алға шығып, тілде болып жатқан эволюциялық қайта құрулар күшейе түседі. Сөздік, грамматика және фразеологияда және негізінен сөйлеудің фонетикалық безендірілуінде өзгерістер байқалады. Мәселе мынада: сөйлесушінің қарым-қатынас процесіндегі реакциясын жиі толық анықтайтын дыбыстық сөйлеудің жалпы танылған басымдығына қарамастан, жаһандық ағылшын тілді кеңістік контекстінде әлі де байқалатын айтылу тенденциялары лингвистикалық периферияда қалады. Қазіргі ағылшын тіліндегі сөйлеу тілінің фонетикалық әртүрлілігін анықтайтын, олардың филологиялық білім берудегі рөлін анықтайтын процестерді тереңірек зерттеу қажет сияқты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Карлинский А.Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований. – Алматы: КазУМО и МЯ, 2003. – 184 б.
2. Исаев М.К. Фонетическая интерференция при казахско-английском искусственном двуязычии. – Алма-Ата, 1986. – 122 б.
3. Исаев М.К. Фонетические особенности английской речи казахов. – Алматы, 2004. – 55 б.
4. Дикушина О.Ж. English Phonetics. – Москва, 1996. – 17 б.
- Плоткин В.Я. Строй английского языка: Учебное пособие для ин-тов и фак.иностр.языка. – Москва, Высшая школа, 1989. – 55 б.
5. Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері: қазақ фонетикасы. – Алматы, 2018. – 23 б.
6. Пассов Е.И. “Метод обучения” как категория методики // Проблемы коммуникативного метода обучения иностранной речевой деятельности. - Воронеж, 1980. – 35 б.
7. Тихонова И.С. , Е.Л. Фрейдина, М.А Соколова, Л.Б. Ковалева, И.А. Шишкова, Практический курс фонетики английского языка /- Дубна: Феникс. 2018 г. – 49 б.
8. Любимова, Н.А. Фонетическая интерференция / Н.А. Любимова. - Л.: Изд-во ЛГУ, 2014. - 56 б., 356

**Таусоғарова А.Қ., Әлішева Ж.А.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ., Қазақстан**

КОНФЛИКТОГЕНДІ МӘТІН ЖӘНЕ КОНФЛИКТІЛІ МӘТІН ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Özet: Makale, modern genç bilimsel yönlerin ana biçimlerinden biri olan dilbilim ve hukuk dilbiliminin ana biçimlerinden biri olan çatışmacı metin ve çatışmacı metin kavramlarını ayırt etmeye odaklanmaktadır. Bu terimler, araştırmacıların eşit olmayan bir şekilde gözden geçirilmesi ve hatta çelişkili sonuçların dahil edilmesi nedeniyle incelenmeyi gerektirmektedir. Aynı zamanda, davacının ve davalının tarafları tarafından

mahkeme davasında değerlendirilmeleri durumunda çatışmalı veya çatışmalı metinlerin ortaya çıktığı yerin belirlenmesi ve karşılıklı ayırım yapma fırsatlarının farklılaştırılması da önemli değildir. Çatışan metinler veya çatışan metinler arasındaki ayrımlarda, bunların anlamlı özelliklerine odaklanılması gerektiğine inanıyoruz. Makale ayrıca, bireyin, çatışan metnin ya da çatışmacı metinlerin, onur, haysiyet ve ticari itibarın ihlali, iftira, kişiye hakaret, kabul edilebilir kelime dağarcığının kapsamı ile karşılıklı olarak sınırlandırılmasının bir kriteri olarak ele alınmasını da öngörmektedir.

Anahtar kelimeler: çatışma metni, adli dil muayenesi, tartışmalı metin.

Summary: The article focuses on differentiating the concepts of conflict – related text and conflict text, which are one of the main forms of modern young scientific directions-linguoconflictology and jurislinguistics. These terms require research due to the fact that they are not considered uniformly by researchers and even contain mutually contradictory conclusions. At the same time, it is important to identify the place of the plaintiff and defendant parties in cases where conflict or conflict texts are considered in court proceedings, as well as to differentiate the possibilities of mutual separation. We believe that in the mutual distinction between conflictive text or conflictogenic texts, their substantive specificity should be the main focus. The article also provides for the consideration of a conflictive text or a criterion for the mutual separation of conflictogenic texts, the level of coverage of invective vocabulary, slander, insult to the individual's honor, dignity and business reputation.

Key words: conflict text, forensic linguistic expertise, controversial text.

Конфликт - күрделі және көпсалалы әлеуметтік феномен болып табылады. Мұнда бірнеше тараптан бір немесе бірнеше ортақ қызығушылықтармен біріккен қатысушылар болады: жеке тұлғалар, заңды тұлғалар, әлеуметтік топтар, ұлттық-этникалық топтар, мемлекеттер, мемлекеттер тобы. Конфликттер әр түрлі себептерге және мотивтерге байланысты болады, мысалы: психологиялық, экономикалық, саяси, құндылықты, діни және тағы да басқа. Қазіргі таңда қоғамдағы тілдік конфликт мәселелерін әртүрлі ғылым саласындағы ғалымдардың зерттеулерінде кездестіре аламыз. Сөйлеу (речевое), тілдік конфликттерді зерттеу барысында жаңа ғылыми бағыттар пайда болды, атап айтқанда лингвоконфликтология және юрислингвистика сынды жас ғылым салалары. Әлеуметтік өмірдің әртүрлі салаларында тілді қолданумен байланысты түрлі әлеуметтік қақтығыстарды реттеу тұрғысынан тіл мен құқықтың, лингвистика мен құқықтанудың өзара әрекеттесуінің теориялық және практикалық мәселелері лингвоконфликтологияның зерттеу объектісі болып табылса, ал юрислингвистика – бұл заңгерлер мен тіл мамандырының бірлескен жұмысының арқасында дамып келе жатқан жаңа ғылым және оның зерттеу нысаны – тіл мен құқықтың өзара байланысы болып табылады. Қазіргі қоғамда жеке тұлғалар мен заңды тұлғаларға конфликтогенді мәтіндер туралы ақпараттарды түсіндіру, оларды салыстыру және сәйкестендіру мәселелері бойынша жоғары білікті заңгерлік және лингвистикалық көмек беру қажеттілігінің маңызы зор. Лингвоконфликтология аясында конфликтогенді мәтіндердің тілдік барлық маңызды аспектілері зерттеледі. Соңғы онжылдықтарда ғалымдар юрислингвистика шеңберіндегі конфликтогенді мәтіндерді зерттеу мәселелеріне көбірек бет бұруда. Бүкіл әлемде сот лингвистерінің орталықтары мен қауымдастықтары құрылуда. Конфликттердің пайда болуы (әлеуметтік-тұрмыстық және қоғамдық-саяси) тұлғааралық қатынастардың қалыптасу процесімен және қоғамның дамуымен тығыз байланысты. Әр түрлі деңгейдегі конфликттер адамзаттың бүкіл тарихына енеді. Қазіргі таңда, бұрынғыдай, конфликтілі жағдайлар-бұл оларды зерттеудің өзектілігін түсіндіретін тікелей шындық. Кез келген қайшылықтар адами қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болады (кәсіби, тұрмыстық және т. б.) «Конфликтілі мәтін», «конфликтогенді мәтін» ұғымдары пәнаралық болып табылып, көптеген білім салаларында зерттеледі, әлеуметтану, философия, педагогика, лингвистика, құқықтану және т. б. ғылыми әдебиеттерде олардың мәні мен мазмұны әртүрлі әдіснамалық позициялардан анықталады. [1; 22] «Конфликтогенді мәтін» және «конфликтілі мәтін» терминдерінің анықтамаларын көптеген ғалымдар ажыратып қарастырған. Ауызша немесе жазбаша материалдар, дәлелдемелер, құжаттар, салыстырмалы түрдегі үлгілердегі мәтіндер лингвистикалық сараптаманың объектісі болып табылады. Осы мәтіндерді бірқатар зерттеушілер мен лингвист-сарапшылар «конфликтілі» деп атайды. О.Ю. Усачеваның тұжырымы бойынша конфликтілі мәтін – бұл конфликттің әлеуметтік-

психологиялық жағдайын, яғни екі немесе одан да көп бағыттағы күштердің конфликт жағдайын жүзеге асыратын мәтін және өзара іс-қимыл жағдайында олардың мүдделерін іске асыру мақсаты деп жазып, алайда автор конфликтілі мәтінді даулы мәтінмен корреляцияламайды. [2; 51-57] Ал О.Ю. Романов конфликтілі мәтін даулы мәтінмен, даулы сөйлеу шығармасымен бірдей, қастығыс тудыруы мүмкін мәтін, сөйлеу қарым-қатынасы мен әлеуметтік ережелері бұзылған мәтін деп жазып, «конфликтілі мәтін» және «даулы мәтін» толық синонимдер болып табылады деп тұжырымдаған. «Конфликтогенді мәтін» және «конфликтілі мәтін» терминдерінің анықтамаларын көптеген ғалымдар ажыратып қарастырған. Осылайша, бір жағынан, «конфликтілі мәтіннің» синонимдік ұғымы «даулы мәтін» болады, екінші жағынан, «конфликтілі мәтін» ұғымы кең мағынада қарастырсақ, онда ол – қастығысқа әкелуі мүмкін мәтін болып табылады. [3; 8] В.С. Ли кең мағынада «даулы мәтінге» жүгінеді. Ол даулы мәтінді «қазіргі лингвистика мәселелерінің контекстінде органикалық түрде тоқылған сөйлеу қастығыстарының көзі» деп анықтайды. Сонымен қатар, бұл зерттеуші күнделікті сөйлеу жағдайларындағы мәтіндерден бастап, газет басылымдары мен заңды құжаттардың мәтіндеріне дейінгі даулы мәтіндер күнделікті өмірде әрдайым зиянсыз бола бермейтініне назар аударады, өйткені автор мәтінді кейде мүлдем басқаша қабылдайды деп болжаған. Соның салдарынан сөйлеу конфликтілері сот процестерінің экстремалды формасы болып табылатын әртүрлі дауларға әкеп соғады дейді. [4; 64-65] И.В. Кичева конфликтогенді мәтінді «конфликт компоненттері бар сөйлеу туындысы (ауызша немесе жазбаша): сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер, фразалық бірліктер, сондай-ақ сөйлеушінің (жазушының) және ақпарат адресатының жанжалды қатынастарын тудыруы мүмкін қолтаңбалар, иконикалық белгілер және т. б.» деп анықтаса [5; 148], А.Қ. Таусоғарова «Тілдік қастығыс: заң тоғысы, тәжірибе, шешім» атты еңбегінде конфликтогенді мәтіндер – бұл БАҚ арқылы көпшілікке таратылған мәліметтер, олардың негізінде талапкер және жауапкер тұлғалардың қатысуымен ақпараттық даудың орын алуы мүмкін деп жазды. Сонымен қатар, автор конфликтогенді мәтіндерге жүргізілетін лингвистикалық талдаудың өзіндік ерекшеліктерінің бірі – мәтіннен талапкер тұлға туралы жағымсыз мәліметтерді тауып, және олардың ішінен шындыққа сәйкестігін тексеруге болатындай деректі тұжырымдарды пікірден, болжамнан, бағалауыштық сөйленістерден ажырату деп есептейді. [6; 168] Кез келген жеке тұлға өзі туралы қандай да бір жағымсыз ақпарат таратылса, әдетте оны өзінің арнамысы, абыройы, қадір-қасиеті, іскерлік беделі тапталды, қорланды, төмендетілді деп қабылдайды. Сонымен қатар конфликтогенді жағымсыз ақпараттар жала жабу, балағаттау, әлеуметтік, ұлттық, діни өшпенділікті қоздыру мазмұнында да болуы мүмкін. Осы орайда мәтіндердердегі жеке тұлғаға нұқсан келтірілген мәліметтерлі анықтау үшін сот лингвистикалық сараптама жүргізіледі. Сарапшы-лингвистің басты құзыреті — бұл қылмыс түрлеріне заңдық тұрғыда баға беру емес, конфликтогенді мәтіндегі тілдік бірліктер семантикасына зерттеу жүргізу нәтижесінде нұқсан келтіретін мәліметтер, жала жабу, қорлау сөйлеу актілеріне тән тілдік белгілердің бар-жоғын анықтап қорытынды жасау. Конфликтогенді мәтіндерден қорлау, қоқан-лоқы көрсету, дөрекілік таныту, жазғыру, жала жабу, іскерлік бедел мен абыройға кір келтіру фактілерінің тілдік формаларын анықтау, ұлтаралық, діни т.б. араздықты қоздыру коммуникативтік мақсатындағы сөйленістерді ажырату, мемлекеттік мекемелер мен билік тұлғаларына тіл тигізу фактілерін дәлелдеу – лингвистикалық сараптаманың қарастыратын мәселесі. Лингвистикалық сараптама – бұл әртүрлі лингвистикалық және экстралингвистикалық параметрлерді біріктіретін лингвистикалық зерттеудің ерекше түрі. Көбінесе бір тұжырымда лексикалық-семантикалық және лексикалық-грамматикалық параметрлерді, синтаксистің ерекшеліктерін, мәтіннің ұйымдастырылуы мен құрылымының ерекшеліктерін, стилистиканың ерекшеліктерін қарастырып, тарихи түсініктеме беру қажет. Демек, конфликтогенді мәтін сот-лингвистикалық сараптама саласының тікелей зерттеу нысаны бола алатыны туралы тұжырым жасалады. Өз мазмұнында объектіге қатысты жағымсыз мәліметтерді қамтыған мәтін субъектілер арасында даудың, конфликттің пайда болу көздерінің бірі ретінде қарастырылады. Сот-лингвистикалық сараптаманың объектілеріне жазбаша мәтін (бір тілдік таңбадан кез

келген көлемді мәтінге дейін) немесе ауызша сөйлеу (кейбір материалды тасымалдаушыға бекітілген) түріндегі сөйлеу жұмыстары жатады. [7;18] ҚР Конституциясына сәйкес әр адам өз ойын және өз пікірін білдіру бостандығына, сөз және баспасөз бостандығына, сондай – ақ ақпаратты еркін іздеуге, алуға, пайдалануға және таратуға құқығы бар.

Қоғамдық өмірді либеризациялау және сөз бостандығын жариялау сөйлеу әрекетінің өнімдерін пайдаланумен байланысты көптеген қақтығыстарды тудырады. Бұл, ең алдымен, ауызша қорлау, жала жабу, ар-намысқа, қадір-қасиетке және іскерлік беделге нұқсан келтіретін ақпаратты тарату нәтижесінде туындаған қақтығыстар. Егер жеке тұлғаның немесе заңды тұлғаның ар-намысы мен қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне нұқсан келтіретін мәліметтерді таратқаны үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік туындаса (ҚР АҚ 143-бабы), онда жала жапқаны және қорлағаны үшін қылмыстық жауаптылық көзделген (ҚР ӘҚБтК 73-3-бабы).

Сонымен қатар «ар-намыс», «қадір-қасиет», «бедел» ұғымдары адамгершілік категорияларын анықтайтынын ескеру қажет: ар-намыс – бұл адамның қоғамдағы жағдайын оң анықтайтын моральдық, іскерлік және басқа да қасиеттерін әлеуметтік маңызды объективті бағалау; қадір-қасиет – бұл позицияның жеке адамның санасында көрінісі, яғни адамның моральдық, іскерлік және басқа да қасиеттерінің әлеуметтік маңызды критерийлеріне негізделген субъективті бағалау (өзін-өзі бағалау); іскерлік бедел — белгілі бір қоғамдық ортада азаматтың, адамдар тобының (ұжымының), ұйымның немесе заңды тұлғаның кәсіби қасиеттері, қадір-қасиеті мен кемшіліктері туралы қалыптасқан пікір. Хабарламалардың шынайы еместігі ақпараттың саналы (қасақана) манипуляциясын көрсетуі мүмкін, сондықтан автор келтірген ақпараттың дұрыстығы, ол пайдаланған дереккөздердің дұрыстығы, дәйексөздердің түпнұсқалығы, авторлық шағымдар мен пайымдаулардың негізділігі туралы сұрақтар жиі туындайды. Шындыққа сәйкес келмейтін ақпарат жалған болып саналады. Бұл адамның жағымсыз қасиеттері, әдепсіз мінез-құлық, нақты қылмыстық, азғындық, этикалық емес және басқа әрекеттер туралы ойдан шығарылған ақпараттар болып табылады. Тілдік қақтығыстарды қарастыратын сот істерінің ерекшелігі – құқық бұзушылықтар сөйлеу әрекетінің өнімдері арқылы жасалады. Істің заңды маңызды мән-жайларын анықтауға негіз, ең алдымен, мәтін болып табылады, дәл осы түрдегі істерде юриспруденция жұмыс істейтін санаттар алынады. Ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау туралы істерді сот қараған кезде мынадай лингвистикалық критерийлерге жауап беретін: баяндау сөйлемінің грамматикалық нысаны бар; сипаттамалық мәлімдемелер болып табылатын; балағат сөздер мен сөз тіркестерін, қорлайтын бейнелі мағынасы немесе қорлайтын бояуы бар ауызша конструкцияларды қамтитын немесе қамтымайтын мәлімдемелер ғана бағалауға жатады. Мұндай істерде біз мәтіннің даулы бөлігінде талапкер туралы айтып отырғанымызды анықтауымыз керек. Мәтінді талдау үшін арнайы білім қажет, сондықтан сот істердің осы санаты бойынша лингвистикалық сараптама жүргізуді тағайындайды. Осы санаттағы істер бойынша маманның қорытындысы белгілі бір критерийлер негізінде даулы қатынастардың тақырыбына айналған мәтінге жан-жақты және терең талдау жасау үшін қажет. Бұл ретте сарапшының құзыреті сот шешуге құқылы заңды мәселелерге қолданылмайды. [7;27-29] Медиа мәтіннің қақтығысы, әдетте, беделін түсіру стратегиясымен анықталады. Мұндай мәтіндердің негізгі мақсаты-оқырманға, көрерменге, тыңдаушыға әсер ету. Негізгі міндет-басылымның кейіпкерін мазақ ету немесе қорлау. Адресаттың теріс бағаларын тікелей немесе жанама түрде білдіретін кез-келген жағымсыз ақпаратты, пікірлерді, Пікірлерді жариялау қазіргі саяси дискурста жиі қолданылады. Сөз (сөйлеу) қақтығыстары біртіндеп құқықтық реттеу саласына және лингвистикалық зерттеулер саласына ене бастады. Тіл ғылымында тілді қолданудың классикалық лингвистика үшін ерекше аспектілерімен байланысты жаңа ұғымдар табанды және үнемі пайда бола бастады. Бұл тілдің инвективті қызметі және оның көріністері — реніш, қорлау, тіл қақтығысы, сондай-ақ тілдік манипуляция мен суггестия, сөйлеу агрессиясы және т.б. ұғым Қорлау істерінде анықтаушы белгі-әдепсіз тілдік форма. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, әдепсіз форма — бұл қоғамда қабылданған мінез-құлық ережелеріне қайшы келетін әдепсіз, әдепсіз сөздер мен сөз тіркестерін қолдану. Осылайша,

БАҚ мәтіндері мен жария мәлімдемелерге қатысты сот-лингвистикалық сараптаманы тағайындау кезінде сарапшыға сұрақтарды тұжырымдау процесі ерекше қиындық тудырады. Сұрақтар екі жақты түсіндіруге жол бермей, нақты, анық қойылуы керек және олар сарапшының арнайы білімінен асып кетпеуі керек. Тәжірибе көрсеткендей, соттар негізінен даулы мәтіннің лексикалық және стилистикалық ерекшеліктеріне немесе лингвистің жанжалды басылымда бар ақпаратты беру тәсілдері туралы қорытындысына немесе мәтіннің бағалау компоненттерін талдауға қызығушылық танытады. Сарапшы филолог-лингвисттер судьяға сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын, мағынасын, негативтілігін немесе позитивтілігін дәл анықтауға көмектесетін осы салада арнайы білімге ие [7;31]. Лингвистикалық зерттеудің құқықтық мәртебесі әртүрлі. Сараптамалық зерттеу нәтижелері бойынша лингвист-сарапшының қорытындысы жасалады (егер кешенді зерттеу көзделсе, онда сарапшылар немесе мамандар комиссиясының қорытындысы болады). Заңда «маманның қорытындысын» ресімдеуге қойылатын талаптар белгіленбегендіктен, іс жүзінде бұл құжаттың әртүрлі атаулары болуы мүмкін. Мысалы, «маманның пікірі», «маманның консультациялық қорытындысы», «филологиялық қорытынды» және т. б. Зерттеудің нәтижелері бойынша құжаттың құқықтық мәртебесі екі түрлі болуы мүмкін. Тергеушілерге, судьяларға, прокурорларға, адвокаттарға және сот ісін жүргізудің басқа қатысушыларына сөйлеу әрекетінің жүйесін түсіндіретін лингвист-сарапшының түсіндірмесін немесе қорытындысын дәлелдеу арқылы іс бойынша өз ұстанымын дәлелдеу әлдеқайда оңайырақ болып табылады. Сараптама сотқа дейінгі тәртіппен, сондай-ақ азаматтық, қылмыстық және әкімшілік істер шеңберінде жүргізілуі мүмкін. Соттан тыс сараптаманың көрнекі мысалы заң жобасына немесе құжат мәтінінің ережелеріне лингвистикалық сараптама болуы мүмкін. [8;18-20] Конфликтогенді мәтіндер сөйлеу әрекетінің өнімі бола отырып, нақты немесе ықтимал лингвистикалық сараптама объектісі болып табылады. О.Н. Матвеева өзінің «Функционирование конфликтных текстов в правовой сфере и особенности его лингвистического изучения» атты диссертациясында заң практикасына қатысатын мәтіндер негізінде конфликтогенді мәтіндерді заңтану тұрғысынан жіктейді. Аталған типология мыналарды қамтиды: 1) тілдің өз қасиеттеріне негізделген ықтимал қақтығысты қамтитын сәтсіз мәтіндер. Бұл топқа көбінесе заңды мәтіндер кіреді: заңдар, заңға тәуелді актілер, шарттар және т.б. адресаттың ниеті мәтінді вариативті түсінуге жол бермейді. Екіұштылықтың пайда болуы белгілі бір тілдік белгімен, оның айналасымен негізделген; 2) манипулятор мәтіндер-нақты жанжалды да, әлеуетті де қамтуы мүмкін. Бұл топты үгіт-насихат роликтері, жарнамалық мәтіндер ұсынады. Адресаттың коммуникативті ниеті-адресатқа жасырын әсер ету, оны кез-келген әрекетке итермелеу. Жанжалды потенциал тілдің осындай қасиеттерін әдейі қолдануға негізделген, олар өзгергіштікке, мағыналардың ойынына, түпсанасына табиғи түрде әсер ететін кеңестерге мүмкіндік береді; 3) нұқсан келтіретін мәтіндер-адресаттың коммуникативтік көзқарастарымен негізделген жанжалды қамтиды. Нұқсан келтіретін мәліметтер интерпретацияның өзгергіштігін білдіреді, бірақ түсінудің бұл өзгергіштігі жанжалды жағдайдың мәні болып табылады. Жанжал сөйлеу әрекетінің өнімдері арқылы қоғамның моральдық-этикалық нормаларын бұзу арқылы жүзеге асырылады. Мұндай қақтығыстар көбінесе құқықтық реттеу қажеттілігіне әкеледі. [8; 10-11] Конфликтогенді мәтіннің адресаты, әдетте, «таңдау» мүмкіндігіне ие: мәлімдемелерді оның ар-намысына, қадір-қасиетіне және іскерлік беделіне нұқсан келтіретін немесе осы тұрғыдан өте қолайлы деп түсіндіріп, конфликтогенді мәтінді объективті зерттеу үшін күрделі жағдайларда перлокуттық акт ретінде сөйлеу әрекетін зерттеуге бағытталған эксперимент жүргізуді қамтитын сараптамалық әрекеттердің белгілі бір алгоритмін қолдану қажет, - деп атап өтті Н.Д. Голев. [9; 128] Қорытындылай келе, «конфликтогенді мәтін» және «конфликтілі мәтін» терминдері абсолютті синонимдер ретінде қолданылады. Дегенмен, біз бірнеше нюанстарды көрсете алмаймыз. Біріншіден, ғылыми әдебиеттерде бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мәтіндер көбінесе конфликтогенді деп аталатын заңдылық байқалады. Бұл ұғымдарды ажырататын мұндай ресми белгі бізге өте қолайлы болып көрінеді. Екіншіден, конфликтогенді сөзіндегі -ген компоненті (лат. *genos*) «шығу тегіне байланысты» дегенді

білдіреді, осыған байланысты «конфликттенді мәтін» конфликт тудыратын термин ретінде анықталады. Осылайша, «конфликттілі мәтін» термині кеңірек, өйткені ол қақтығыс басталғанға дейін жасалған және оны тудырған мәтіндерді де, конфликт жағдайында және одан тыс жерде шығарылған мәтіндерді де білдіруі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Макаренко Гульдар Сиреневна, Конфликтный текст как объект лингвистического исследования: структурно-семантический и прагматический аспекты: диссертация ... кандидата Филологических наук: 10.02.01 / Макаренко Гульдар Сиреневна; [ФГБОУ ВО «Башкирский государственный университет»], 2018. – 192 с.
2. Усачёва, О. Ю. К определению понятия «жанр Интернета» и построению модели жанра в среде Интернет / О. Ю. Усачёва // Мир русского слова, 2010. – № 1. – С. 51–57.
3. Романов, О. Ю. Экспериментальный центр при Институте судебных экспертиз и криминалистики / О. Ю. Романов. – 2013. – 89 с.
4. Ли, В. С. Лингвистическое исследование конфликтного текста в юридической практике / В.С. Ли, Р. Д. Карымсакова, Р.Б. Тапалова. – Алматы: Казах. нац-ный университет им. аль-Фараби, 2008.– 146 с
5. Кичева И.Н. Средства языковой игры как маркеры конфликтности публицистического текста/Пятигорский государственный университет// Современное педагогическое образование – 2020. -№6. -С. 148-151
6. Таусоғарова А.Қ. ТІЛДІК ҚАҚТЫҒЫС: заң тоғысы, тәжірибе, шешім. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2016. – 185 б.
7. Алишева Н.И. Возможности лингвистических исследований спорных текстов в СМИ./ Н.И. Алишева - Бишкек.: 2011 – 123 с
8. Матвеева, О.Н. Функционирование конфликтных текстов в правовой сфере и особенности его лингвистического изучения (на материале текстов, вовлечённых в юридическую практику) / О. Н. Матвеева. – Барнаул, 2004. – 283 с.
9. Голев, Н.Д. Правовое регулирование речевых конфликтов и юрислингвистическая экспертиза конфликтных текстов / Н.Д. Голев //Правовая реформа в Российской Федерации: общетеоретические и исторические аспекты. – Барнаул, Изд-во Алт ГУ, 2002. – С. 125–134.

**Темірхан Ж., Ибраева Ж.К.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан**

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДА АССОЦИАТИВТІК ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Özet: Makale, serbest çağrışım yönteminin doğru kullanımı ile yabancı dil öğretiminin bazı sorunlarını ortaya koymakta ve ayrıca yabancı dil öğretimi sırasında çağrışımsal deneylerin işlevlerine odaklanmaktadır. Makalenin amacı, yabancı dil öğretiminin animsaticılarından biri olarak çağrışımların anlam ve yöntemlerini ele almaktır. Araştırmada aşağıdaki yöntemler kullanılmıştır: bilimsel ve metodolojik çalışmanın sonuçlarının teorik analizi ve genelleştirilmesi; veri toplama ve depolama.

Anahtar kelimeler: çağrışım, çağrışımsal bağlantı, çağrışımsal belirteç, çağrışımsal deney, hafıza, öğretimde animsaticılar.

Summary: The article reveals some issues of teaching foreign languages, in which the method of free associations is successfully used, and also touches on the functions performed by the associative experiment in the course of teaching foreign languages. The purpose of the article is to consider the essence and ways of using associations as one of the mnemonic techniques of teaching a foreign language. The study used a set of methods: theoretical-analysis and generalization of the results of scientific and methodological work; empirical-data collection and accumulation.

Keywords: association, associative connection, associative marker, associative experiment, memorization, mnemonic techniques in teaching.

Теориялық негіз. Гуманитарлық ғылымдардағы антропоцентризмнің дамуына байланысты білім (ойлау) мен тілдің өзара байланысын зерттеу өзекті бола түсуде. Бұл өзектілік бүгінгі күннің шындығына жауап беретін мнемотехниканың бүкіл кешенін оқу процесінде оңтайлы пайдалана отырып, оқыту әдістерін жетілдіру сияқты практикалық міндетпен анықталады.

Ассоциация – ақпаратты жадта ұйымдастыру мен сақтаудың ең тиімді механизмдерінің бірі. «Ассоциация» терминін тәжірибені адам білімінің қайнар көзі ретінде қарастыра бастағандардың бірі болған британдық философ Джон Локк енгізді.

Қазіргі педагогика ғылымында ассоциацияларды оқытудың мнемоникалық әдісі ретінде пайдалану жадының классикалық эксперименттік зерттеулерінің нәтижелері мен ережелеріне негізделген, оның объектісі басқа нәрселермен қатар жаңа ақпаратты өңдеу мен есте сақтаудың физиологиялық механизмі болды (Г. Эббингауз). , Г.Мумер, А.Пилзекер), жалпыланған ассоциациялар концепциясы (П. Шеварев), сондай-ақ неврология мен психолингвистиканың әртүрлі салаларындағы соңғы жетістіктер (Г.А. Лаурия. Т. В. Чернигов. Дж. Ричардсон және т.б.,).

Кең мағынада ассоциация қазіргі уақытта екі немесе одан да көп элементтер арасындағы функционалдық қатынас ретінде түсініледі, онда олардың біреуінің психикалық актуалдануы санада екіншісінің (басқалардың) еріксіз пайда болуын тудырады. Ассоциациялар қиялды ойлаудың элементтері болып табылады және сенсорлық тәжірибе негізінде еркін пайда болуы мүмкін. Дегенмен, біріктіру процесін бақылауға болады. Бұл әдіспен жұмыс істеудің кейбір мысалдарын қарастырсақ, мұнда басқарылатын бірлестіктерге арналған тапсырмалар қолданылады [1,137]:

1. Синонимдер мен антоним сөздерді беру.
2. Бүтіннің бөліктерін атау немесе сипаттау және керісінше, бөлек бөліктен тұтасты табу.
3. «Тоңазытқыш» деген жаңа лексикалық ұғымға белгілі сөздерді пайдалана отырып, затты сипаттау, мысалы, «шкаф, суық, ішінде тамақ бар». Осылайша әртүрлі тақырыптар бойынша сөздік қорын енгізуге болады.

4. Нұсқаулық сұрақтарға жауап беру, мысалы. «Лимонның дәмі қандай?» сөздік қорына кіргенде – сын есімдер. Сөзді пайдалана отырып, оқушылардың санасында тізбек құра аламыз: сөз (лимон) – бейне (сурет арқылы) – ұғым (яғни лимонның қышқыл екенін түсіну) – жаңа сөз (қышқыл). Осындай дәм ассоциацияларына сүйене отырып, біз сөздік қорын енгіземіз, мысалы, тәтті (қант) т.б.

5. «Теңіз» сияқты таныс ұғыммен байланысты ассоциативті қатарлар. Естеліктерді оятушы ассоциациялар сенсорлық-бейнелік ойлау негізінде вербальды ынталандырулар – сенсорлық қабылдау – көру, есту, иіскеу, ұстау, сезіну етістіктері арқылы қалыптасады. Лексикалық бірліктер зат есім, сын есім немесе етістік болуы мүмкін.

6. Д.Скривенердің анекдот техникасы бір тақырыпқа қатысты жаңа лексиканы (бір немесе екі ұғымды) түсіндіру кезінде қолданылады. Мұғалімнің мұндай қысқаша әзіл-оспақ әңгімесі эмоционалды, қызықты, жанды бейнелерді оятатын болуы керек. Әңгіменің вербалды емес сүйемелдеуімен әсерлілігі артады: демонстрация, ым-ишара, мимика, суреттер, шындық және т.б.

Шет тілін оқытуда ассоциацияның екі түріне де жүгінуге болады және қажет. Қосымша ассоциативті құралдар әдетте көмекші стимулдар, бір-бірімен байланысты элементтер немесе есте қалған объектілерді делдалдар болып табылатын «медиаторлар» терминімен белгіленеді [2, 76-79].

Студенттің шығармашылық ойлауын арнайы баулу және оларды басқарылатын және еркін ассоциациялар құруға ынталандыру арқылы мұғалім жаңа ассоциативті және мағыналық байланыстардың пайда болуына ықпал етеді, яғни жаңа білімнің берік негізін қалайды. Бұл педагогикалық әдістеме ассоциативті маркер терминімен белгіленді. Ол белгілі бір ақпарат үшін жадта бекітілген ассоциативті және мағыналық байланыстар мен бейнелердің, әрекет немесе оқиғаның тұрақты жиынтығының әдейі пайда болуы мен бекітілуіне арналған ассоциацияны сақтаудың педагогикалық құралы болып табылады. Қажетті файлға тікелей және жылдам қол жеткізуді қамтамасыз ететін дербес компьютер жұмыс үстеліндегі белгіше сияқты, ассоциативті маркер ақпаратты арнайы түрде құрастырады және құрылымдайды. «Маркерді» бірден ашу белгілі бір құбылыспен байланысты ассоциациялардың бүкіл массивін шақырады. [3, 232][4, 81].

Ассоциативтік әдістер. Тілдерді меңгеру процесінде ассоциациялардың қолданылуын зерттеуді Стэнфорд университетінің профессоры Р.Аткинсон жүргізіп, шет тілін оқытудың ассоциативті әдісі үшін «Анықтамалық әдіс» немесе «Кілт сөз әдісі» ретінде атауларды ұсынды. Ассоциациялар негізінен белгілі бір ойларды тудыратын сезім мүшелерімен қабылданатын тітіркендіргіштерге негізделген. Оқыту процесінде лексикалық бірліктер, сандар, формулалар белгілі бір сөздермен, суреттермен, белгілермен, тәжірибелермен байланыстырылатын ассоциациялар құрылады. Оқытудың ассоциативті әдісінің артықшылығы адамның орасан зор қиялының күші. Ақыл әртүрлі нәрселерді елестете алады. Шынайы дүниеде жоқ бейнелер бастың ішінде пайда болып, басқа заттармен байланыса алады [5,170][6].

Оқытудың ассоциативті әдістерінен басқа Ассоциативті эксперименттің сәйкес тиімді қолданбалы зерттеу әдісі бар. Бұл әдіс психоллингвистика ғылымында пайда болды және қазіргі уақытта өзекті психоллингвистикалық әдіс болып саналады. Ассоциативті эксперимент шет тілін оқыту, логика, саясаттану, әлеуметтану, мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы және т.б. салаларда кеңінен қолданылады. Негізгі вербальды және психикалық механизмдердің бірі ретінде ассоциативті механизм функционалдық және әмбебап сипатқа ие және сөйлеуді қабылдау мен өндірудің когнитивтік, мәдени және эмоционалдық бөлігіне әсер етеді.

Ассоциативті механизм ассоциациялар деп аталатын еріксіз ықтимал байланыстардың пайда болуын бақылайды. Жоғарыда айтылғандай, ассоциациялар сананың екі құрамдас бөлігінің (қабылдау, ойлау, сезіну, т.б.) арасындағы логикалық байланыстар болып табылады, олар санадағы құрамдас бөліктердің бірінің пайда болуы екіншісінің пайда болуына әкелетіндігінде көрінеді. Қазіргі психоллингвистикада адамның тілдік білімінің үлгісі ретінде бірқатар ассоциациялар танылады [7,219][8].

Жалпы алғанда, еркін ассоциативті эксперименттің сценарийі келесідей көрінеді: адамдар тобына олар ойланбастан жауап беруі керек ынталандырушы сөздердің тізімі ұсынылады. Респонденттерге бір немесе екі реакция сөзін жазу ұсынылады, онда қабылданған сөздердің арасында жиілік сөздер, яғни олардың пайда болу жиілігімен анықталатын сөздер бөлінеді. Сонымен қатар, кем дегенде үш рет кездескен реакциялар ғана есептеледі. Дегенмен, барлық реакция сөздері, тіпті жалғыз болса да, ассоциативті сөздіктерге жазылады, содан кейін олардың жалпы саны бөлек есептеледі. Осылайша ғалымдар қауымдастықтардың толық тізімін алады, бұл зерттелетін ынталандырушы сөздің нормасы болып саналады.

Тапсырма мен мақсатты құрастыру. осы орайда жұмыстың жаңа мақсаты орын алады – шет тілдерін оқытудағы ассоциативті эксперименттің көлемі мен қызметін зерттеу, сонымен қатар сөздік ассоциацияларды анықтау арқылы сәтті шешілетін нақты әдістемелік мәселелерді ашу. Бұл тапсырма қалай оқыту керек, нені оқыту керек және не үшін оқыту керек деген мәңгілік әдістемелік сұрақтарды шешудің жаңа тәсілдерін табу қажеттілігіне байланысты қызығушылық тудырады. Бұл тапсырманың өзектілігі де шет тілін меңгеру барысында терең сөйлеу-ойлау процестерін түсінуге қызығушылықтың артуына байланысты, бұл лингводидактикадағы психоллингвистикалық әдістерді қолдану аясының кеңеюіне әкеледі.

Шетел сөздерін жаттау ерекшеліктері және оларды жадта іздеу тәсілдері, сонымен қатар әдіснама тұрғысынан лексикалық типология мәселелері, бұл негізгі лингводидактикалық сұрақтар және олар үшін еркін ассоциация әдісі қолданылады. Шетелдік сөзді есте сақтауға әсер ететін факторлардың бірі - жаңа шетелдік сөздің немесе оның компоненттерінің бұрын меңгерілген немесе бір мезгілде қабылданған материалға қатысты болуы, бұл сөздерді әртүрлі типтегі ассоциативті қатынастарға қосу мүмкіндігін білдіреді [2, 67-80].

Әртүрлі тілдердегі баламалы сөздердің лексикалық-семантикалық құрылымын зерттеу нәтижесінде әдіскерлер олардың семантикалық портреттеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды және жеке сөздердің психологиялық сәйкестігін көзбен көріп қана қоймай, сонымен қатар байланысу түрлерін зерттеуге бірегей мүмкіндік алады және басқа лексикалық бірліктермен қарым-қатынасы, сондай-ақ бұл сөздердің ана тілінде сөйлейтіндер үшін маңыздылық дәрежесін бағалауға мүмкіндік алады. Бұл бір тілді екіншісінің негізінде

үйрену кезінде біліктіліктің оң берілу ықтималдығы немесе олардың осы тілдердің өзара әрекеттесуіне араласуы туралы болжам жасауға мүмкіндік береді.

Шет тілін оқыту үдерісін оңайландыру үшін ана тілінде студенттердің ассоциациясын құру стратегиясын және оның екіншісіне әсерін зерттеудің аса маңызды екенін атап өткен жөн [9, 278]. Біртілділік және қостілділік жағдайында өмір сүретін студенттердің ассоциативті мінез-құлық стратегиясын анықтау осы стратегияның екінші тілге және керісінше әсер ету сипатын егжей-тегжейлі анықтауға және модельдерді жою мен жалпылаудың кейбір шарттарын және білім беру қостілділігі тұрғысынан тілдердің өзара әрекетіндегі ассоциативті қарым-қатынас үлгілерін анықтауға мүмкіндік берді [10, 374].

Демек, екінші тілді меңгеру деңгейі оның оқу процесінде ана тілімен әрекеттесуіне қаншалықты және қалай әсер етеді деген сұрақ туындайды. Ассоциативті зерттеулер екінші тілді меңгерудің бастапқы деңгейінде ана тілінен екінші тілге сөз байланысының ең өзекті түрлері ғана берілетінін көрсетті. Өткен ғасырдың 90-шы жылдарының ортасында Т.Ю.Сазонова мен А.Ю.Тягунова ассоциативті эксперимент жүргізді, оның мақсаты орыс тілді жоғары деңгейде ағылшын тілінде сөйлейтін студенттердің ағылшын тіліндегі сын есімдердің мағыналарын анықтау ерекшеліктерін зерттеу болды [11, 195]. Алынған материал ағылшын тілінің ассоциативті тезаурусын талдау негізінде жасалған И.С.Лачинаның зерттеу нәтижелерімен құрастырылған [12]. Эксперимент нәтижелері бойынша сын есімді анықтаудың келесі стратегиялары анықталды:

- денотатты іздеу стратегиясы (бір түбірлі сөз);
- мағыналары жақын сөздерді іздеу стратегиясы;
- оппозициялық стратегия;
- морфологиялық стратегия;
- мөртаңбалар тілін автоматтандыру;
- жағдайға атрибуция (контекстті ескере отырып);
- әріп пен дыбыс композициясына жауап беру;
- прагматикалық түсінік.

Осылайша, ең өзекті стратегия денотатты іздеу немесе оның әлеуетті тасымалдаушысына белгіні жатқызу стратегиясы ретінде анықталды. Дегенмен, И.С.Лачина әртүрлі тілде сөйлейтіндер жүзеге асыратын сәйкестендіру стратегияларын салыстыру барысында, жетекші стратегиялар мағынасы жағынан байланысты сөздердің қатарын қою және атрибуциялау болып табылады деген қорытындыға келді. Дыбыс-әріп кешенінің ұқсастығына қарап сын есімдерді анықтау стратегиясы да көп таралғаны анықталды. [12]

Екі тіл арасындағы вербальды қарым-қатынас модельдерінің өзара әрекеттесуі: ана тілі мен оқытылуы оқытудың неғұрлым жоғары деңгейінде орын алуы мүмкін [13]. Мұнда «тілдік сезім» деп аталатын маңызды рөл атқарады, оның қалыптасуын сандық бағалау ассоциативті эксперимент арқылы студенттердің білімін бақылауды анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен, біз қарастырып отырған перспективадағы ассоциативті әдіс тек зерттеу ғана емес, сонымен бірге бақылаушы функцияны да орындайды.

Ассоциативті әдісті қолданудың тағы бір жолы - жеке сөйлемдердегі, кәсіби мәтіндер мен көркем шығармалардан үзінділердегі олқылықтарды толтыруға тапсырма құру. Бұл кезеңді бір тіркесті құрайтын, синонимдік немесе антонимдік байланыстары бар немесе зерттелетін тақырыптық құбылыстың бір аспектісіне жататын лексикалық бірліктерді салыстыруға арналған элементарлы тапсырмалардан бастауға болады (мысалы, дәлелдемелерді жинау/қылмыс болған жер және т.б.).) [14, 212] [15, 76-79]. Бұл тапсырмалардың мақсаты ана тілінде сөйлеушінің сөйлеуінде қолданылатын тұрақты сөз тіркестері туралы білімді қалыптастыру, сонымен қатар сөйлеу құзыреттілігін дамыту. Мұндай тапсырмаларды орындау барысында сөздер арасындағы байланыстарды үнемі талдап, жаңа байланыстарды іздестіру және орнату, белгілі бір жалғаулықтардың таңдалуының дұрыстығын негіздеу маңызды.

Шетел тілін оқытудың заманауи әдістері этнолингвистикалық сананы танып білуге және ұлттық тіл тұлғасын ашуға, лингводидактиканың психоллингвистикамен,

лингвомәдениеттанумен және философиямен байланысын ашуға бағытталуда. Ұлттық сананың этникалық ерекшелігі, ең алдымен, субъектілік мағыналар жүйесінде, әлеуметтік стереотиптер мен когнитивтік схемалардан көрінеді, олар өз кезегінде белгілі бір тілде сөйлеушілердің сөздік ассоциацияларында көрініс табады. Сол себепті оқытудың ассоциативті әдісі қиялға ешқандай шек қоймайды.

Көріп отырғанымыздай, ассоциациялар тиімді, өйткені олар кез келген құралдардың негізінде пайда болады - ынталандыру және жарқын, есте қаларлық бейнелерді қалыптастырады. Әрбір адам бір-бірімен және өзінде бар шындықты білу тәжірибесімен байланысты фактілерді жақсырақ қабылдай алады. Ал жаңаны түсініп, сіңіру үшін әртүрлі фактілерді бір тұтастыққа байланыстыру жеткілікті. Осылайша, ассоциативті әдіс қиялды ойлауды дамытады, сабақтарды жарқын және жан-жақты етеді, студенттерді рефлексиялық білім алуға ынталандырады.

Қорытынды. Шетел тілін оқытуда ассоциативті есте сақтауды дамытудың тиімді әдістерін және кейбір мнемотехникаларды қолдану білім сапасын арттырып, мұғалімге «аударма» ұғымының мағынасын жоғалтуына көмектеседі деп болжауға болады. Яғни, көрнекі бейне мен ауызша белгілеу арасында байланыс орнату үшін жаңа сөздерді есте сақтауға үйрету дегеніміз. Одан кейін ана тіліндегі сөйлеу сияқты шет тілінде сөйлеуі де тікелей түсініле бастайды және сөздердің ынталандырушы әрекеті арқылы қиялда рефлексивті түрде бейнелер пайда болады. Сонымен қатар, ақпараттық технологиялар жоғары деңгейде дамыған қазіргі заманда шет тілін оқытуда ассоциативті онлайн сөздіктердің рөлі де артып отырғанын айта кеткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Merrotsy P. Pedagogy for creative problem solving; Routledge Group, NY-2017. p.137.
2. Maximova I.R., Milrud R.P. Organization of pedagogical research in the cognitive aspect // Problems of formation of socio-cultural and cognitive competence in the practice of teaching foreign languages: - N. Novgorod: Dobrolyubov national state University 2006.- p.67-86.
3. Belyanin V.L. Psycholinguistics: textbook. Moscow, 2003. p.232.
4. Krivoshchekova A.S. the Method of phonetic associations as an integral part of the process of learning a foreign language// VestnikRUDN.-2013. 3.p. 81
5. Avrutin S., Haverkort M., van Hout A.M.H. Brain and Language // Special issue of Brain and Language journal San Diego; Academic Press, 2001. p.170.
6. Vygotsky L. Edited and translated by Kozulin A. Thought and Language; The MIT Press, 2012. p. 31.
7. Gopferich S., Jakobsen A.L., Mees I.M. Behind the mind; Samfunslitteratur, 2009, p.219.
8. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books.
9. Kumaravadivelu B. Understanding Language Teaching; LEA publishers, 2006, p.278.
10. Gass S.M. Second Language Acquisition; Routledge Group, NY-2013. p.374.
11. Riessman C.K. Narrative Methods for Human Sciences; SAGE Publications, 2008, p.195.
12. Lachina I.S., The Problems of Semantics: Psycholinguistic Research; Tver: TGU, 1991.
13. Chalfonte B.L., Johnson M.K. Feature memory and binding in young and older adults // Memory & Cognition. 1996. N- 24 (4). P. 403-416.
14. Kohl de Oliveira M., Valsiner J. Literacy in Human development; Ablex Publishing Corporation, 1998. p. 212.
15. Alferova Yu.I., Safronov D.M. Methods of teaching foreign languages // Psychopedagogics in law enforcement agencies. 2012. X9 3(50). p. 76-79.

Темірова А.Е., Авакова Р.А
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан

БАҚ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ АУЫТҚУЛАР

Özet: Makale, medyanın dildeki yerini ve medyanın dilindeki sözcüksel anormallikler de dahil olmak üzere dilbilim ile ilgili konuları araştırmaktadır. 21. yüzyılın elektronik bilginin yaygın olarak dağıtıldığı bir

зaman olduđu bilinmektedir, bu nedenle bu konulara da dikkat edilmiştir. Medya dilinde sözcüksel sapmalar örneklerle analiz edilir. Araştırma için veriler Instagram'daki sitelerden ve yayınlardan elde edildi. Toplanan verilerden elde edilen otuz (30) metin rastgele seçildi ve toplanan veriler içindeki metne göre analiz edildi. Analiz sırasında, medyada yanlış anlama ve lehçelerin yanlış kullanımı olan giriş kelimelerinin ve kelimelerin yanlış kullanıldığı tespit edildi. Analiz sırasında, yazım açısından bazı kelimelerin yanlış yazıldığı ve bazı kelimelerin sözcüksel anlamlarının değiştirildiği ve yeni bir kullanım aldığı tespit edildi. Araştırma makalesi sadece medyanın genel özelliklerini incelemekle kalmıyor, aynı zamanda medya dilinde sözcüksel sapmanın okuyucuya ne kadar zararlı olduğunu da ortaya koyuyor.

Anahtar kelimeler: Medya, sözcüksel sapma, dil, kelime, kültür

Summary: The article explores the place of the media in the language and the problems of linguoecology, including lexical anomalies in the language of the media. It is known that the 21st century is the time of widespread use of digital information. Therefore, attention was also paid to these issues. Lexical deviations in the language of the media were analyzed by examples. The data for the study was obtained from websites and Instagram posts. A total of thirty (30) texts were randomly selected and analyzed within the collected data. During the analysis, it was found that in the media there are cases of incorrect use of introductory words, the use of words with the wrong meaning, as well as the incorrect use of dialect words. As a result, it was found that, in terms of spelling, some words were not written according to the norms, and the lexical meanings of some words were changed and received a new use. The research article not only studies the general features of the media, but also determines how harmful the lexical deviation in the language of the media is for the reader.

Keywords: mass media, lexical deviation, language, word, culture

БАҚ қазіргі қоғам өмірінде маңызды орын алады. Бірқатар техникалық өзгерістерге байланысты өмірдің алуан түрлі салаларын қамтитын бұқаралық ақпарат адамдардың ақыл-ойы мен сезімдеріне қатты әсер етеді. Демек БАҚ тілдік өмірде маңызды рөл атқарады.

Бұқаралық коммуникация - бұл әлеуметтік-сөйлеу тәжірибесінің әлеуметтік маңызды саласы. Бұқаралық ақпарат тілінің ішкі функционалды-стильдік дифференциациясы тұрғысынан толық жүйелік сипаттамасы әлі жоқ, дегенмен соңғы жылдары бұл бағытта көп нәрсе жасалды деуге негіз бар. Әсіресе газет тілін зерттеу саласы жеткілікті дамыды. Газет мәтіндері мен олардың функционалдық-стилистикалық ерекшеліктері В.Г. Костомаров,[1] И.П. Лысакова, [2] О.А. Лаптева, [3] Г.Я. Солганиктің [4] еңбектерінде егжей-тегжейлі қарастырылған.

Газет тіліне ерекше назар аудару табиғи нәрсе: біріншіден, газет ең көне бұқаралық ақпарат құралы, онда жалпы бұқаралық коммуникация тіліне тән негізгі стилистикалық әдістер мен құралдар қалыптасты, екіншіден, газет мәтіндері лингвистикалық сипаттама тұрғысынан ең қол жетімді және ыңғайлы материал, сондықтан алдын ала жазуды және кейінгі транскрипцияны қажет етпейтіндіктен зерттеуге ыңғайлы. Мұның бәрі ғалымдарға газет тілін, әсіресе ақпараттық бағыттағы газет мәтіндерін жалпы бұқаралық ақпарат құралдары тілінің негізгі компоненті ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта лингвистика антропоцентристік сипатқа ие бола отырып, яғни адамды, тілді жасаушы мен қолданушыны қоса отырып, басқа ғылымдармен тоғысы бастады. Бұл әртүрлі ғылымдардың іргелес білім салаларының және олардың терминологиясы мен әдіснамасының логикалық тығыз ынтымақтастығы ғалымдарға перспективалық тұжырымдар жасауға, тиімді зерттеулер мен ғылыми дәйектемелер жасауға мүмкіндік береді. Осылайша әлеуметтік-психо-прагмо-мәтін-когнитивті лингвистикалардың дамып қалыптасуына және сайып келгенде, эколлингвистика немесе когнитивті лингвоэкология пайда болды. Егер лингвоэкология экология мен лингвистиканы қамтитын зерттеудің барлық салалары үшін жалпы термин болса, онда эколлингвистика экологияның терминдері мен принциптерін тілге аударады.

XX ғасырдың екінші жартысында экологияның ғылыми сала ретінде танымал болуының өсуі басқа ғылыми мектептердің, соның ішінде лингвистердің қызығушылығын тудырды, нәтижесінде қазіргі уақытта лингвоэкология ғылымның қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі. Алғаш рет «экология» және «тіл» терминдерін американдық лингвист Эйнар Хауген 1966 жылы «Тіл экологиясы» мақаласында біріктіреді [5].

«Тіл - оған келтірілген зиянға қарамастан жұмысын жалғастыратын механизм» [6, 119]. Бұл сөз тіркесі шабыттандыруы мүмкін, дегенмен жойқын болуы да мүмкін. Бір жағынан, тілді тілдің тіршілік ету ортасының әртүрлілігінен қорғау қажет, ал екінші жағынан, адамды тілдің өзінен қорғау қажет, өйткені «сөзбен өлтіруге болады, сөзбен құтқаруға болады» деп пайымдайды В. Шефнер. Лингвоэкологияны тіл мен оның ортасы арасындағы қарым-қатынас туралы ғылым ретінде анықтауға болады, мұнда тілдік орта, тілді өзінің көптеген кодтарының бірі ретінде қолданатын қоғамды деп қабылдауға болады. Тіл экологиясының бір бөлігі физиологиялық сипатқа ие, яғни сөйлеушінің санасындағы басқа тілдермен және кодтармен өзара әрекеттесу, ішінара әлеуметтік тұрғыда, демек тіл байланыс құралы ретінде қолданылатын қоғаммен өзара әрекеттеседі. Лингвоэкология - танымға үлкен әсер ететін когнитивті ғылым. Сондықтан білім беру жүйесінің лингвоэкологиялық моделі педагогикалық үдеріске шығармашылық қызметтің барлық аспектілері бойынша үздік инновациялық идеялар мен тәжірибелерді енгізуді көздейді.

Жаһандану заманында сандық гаджеттердің үлесі көбейді. Бейресми қарым-қатынастың үлкен үлесі смартфондар мен әлеуметтік медиа платформалар сияқты технологияларды қолдана отырып жазбаша түрде жүзеге асырылады. Жазбаша тіл синхронды сөйлеу талаптарына бейімделуге мәжбүр болды, бұл эмодзилер, аббревиатуралар, фонетикалық емшелер және басқа неологизмдер сияқты жаңа формалардың шығармашылық «жарылысына» әкелді [7]. Мұндай өзгерістер көбінесе біртұтас, біртекті диалект ретінде қарастырылады. Десе де, әлеуметтік медиа әлемнің әр түкпіріндегі байланысты жеңілдетсе де, жаңа жазбаша формаларды қабылдау көбінесе география мен демографиямен шектеледі.

Бұл айырмашылықтар тілдің өзгеруі онлайн қарым-қатынаста қалай таралатыны туралы сұрақтар туғызады. Қандай топтар ықпалды және қандай қауымдастықтар бірге дамиды? Жазбаша тіл жаһандық стандарттауға немесе фрагментацияны күшейтуге бет бұрды ма? Бұл мақалада БАҚ тіліндегі лексикалық ауытқуларды санау негізінде тілдің тазалығын зерттеуге негізделген.

Бұқаралық ақпарат құралдарының маңызды ерекшелігі - когнитивтілік. Зерттеуге сәйкес таным бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі функциясы емес деп санауға болады, бірақ олардың рөлін білім беру арқылы шектеу қате түсінік болар еді. БАҚ әлемнің бір немесе басқа бейнесін жасайды. Әлемнің бұл бейнесінің ерекшелігі неде екенін білу маңызды. Суреттеу, ғылыми, көркемдік, діни және т.б. БАҚ жасаған әлем бейнесі адамдарға үлкен әсер етеді, өйткені ол әсер етудің тиімді құралдарымен бірге жүреді.

Осы зерттеу барысында қазақ тілді сайттар мен әлеуметтік желідегі жинақталған деректерге шолу жасап көрелік.

2021 жылы 19 қыркүйекте aqzhelken.kazgazeta.kz [8] сайтында «Токиодағы **тинейджерлер**» мақаласы жарық көрген. Мақаланың негізі ұлыбританиялық жасөспірім. Осы тұста лексикалық ауытқу анық көрінеді. *Тинейджерлер* ағылшын тілінен жақында ғана енген кірме сөз. Соңғы уақытта «жасөспірім» сөзінің орнына *тинейджер* ұғымын қолдануды жиі байқауға болады. Сөзімнің дәлелі <https://ken-zhyloi.kz/> [9] сайтындағы 2022 жылғы, 20 қарашадағы «Әлеуметтік желілер және сайлау» атты мақалада да «*кешегі тинейджерлер бүгінде жақсы табыс табады*» деп аталмыш ұғымды қолданады. Осы кірме сөзді қолдану жасөспірімдер үшін түсінікті болғанымен егде тартқан кісілер мен ересек оқырман үшін түсініксіз болары сөзсіз.

Сонымен қатар БАҚ тіліндегі лексикалық ауытқулар қатарында кірме сөздермен бірге диалект сөздерді қолдану жиі кездеседі. 2011 жылы, 21 мамырдағы <https://kerekinfo.kz/2011/05/21/tauys-sy.html> [10] мақалада *беймарал сөзі қолданылады. Бұл сөз оңтүстік халқына тән диалект екенін ескерсек, лексикалық ауытқуды бірден* байқауға болады. Мақалада диалект сөзді қолдану мұнымен шектеліп қоймайды, оңтүстік, солтүстік, шығыс не батыс өңірге тән диалект сөздер жалпы оқырманға қиындық тудыруы мүмкін. Мәселен 2019 жылы 23 қаңтардағы «Мұстафа рухын іздеген қазақтар» [11] мақаласында *Абажадай қақпасында нән қара құлып* сөйлеміндегі *нән* сөзі батыс өңірге тән диалект сөз. Бұл сөз аталмыш өңірде «үлкен» мағынасында қолданылады. Дегенмен тек батыс өңірде

қолданылғандықтан басқа өңірдегі оқырмандар үшін қиындық тудыруы мүмкін. Себебі мақала жазылған дереккөз батыс өңірге тән жазылым емес, баршаға етене таныс, қолжетімді ресурс.

Сонымен қатар, лексикалық ауытқулар қатарында мағынасы дұрыс көрсетілмеген сөздер де кездеседі. 2018 жылы 19 қарашадағы [12] мақалада *Фарбикасындағы ауыр аяқ әйелдерге жәрдемақы төлеу жүйесі енгізілген* деп көрсетеді. Ең алдымен мұнда мағынасы дұрыс көрсетілген *ауыр аяқ* сөзі және «фарбика» сөзінің қате жазылғанына назар аудару керек. Себебі сөздердің қате жазылуы да лексикалық ауытқу болып есептеледі. Сондай-ақ *ауыр аяқ* дегеннің орнына «аяғы ауыр» деген дұрыс нұсқасын қолданған жөн.

Бұл ұғымның қолданылуы 2019 жылы, 27 қыркүйектегі [13] басқа мақалада да көрініс табады. *Ауыр аяқ әйел сиыр етіне жерік болса, кейін туылған баласы сиырдай күшті болады* деп беріледі. Мақалалардың әр жылы және түрлі авторлар, тақырыптарының бөлектігін ескерсек *ауыр аяқ* сөзін қолданудың аясы кеңейіп кеткендігін байқауға болады. БАҚ арқылы берілген соң, ел ішінде де осы сөзді қолдану жиілігі байқалады.

Келесі мағынасы дұрыс емес, тіпті орынсыз қолданылып жүрген сөздің бірі -*тоғыту*. Бұл ұғымның негізгі мағынасына үңілсек, қазақ халқы мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі халық ретінде жайлаудан қыстауға көшіп-қонғаны мәлім. Осы орайда қойдың кір-қоңынан тазалап, жуындыратын орынды «тоғыт» деп атаған. Демек *тоғытты, тоғытылды* деген сөздердің түпкі мағынасы «малмен» байланысты. Алайда соңғы уақытта айыптұрғанын машинаны немесе темір торға қылмыскерді *тоғытуды әдетке айналдырды*. Әсіресе БАҚ тілінде осы сөзді қолдану өте жиі кездеседі. Тек мақала емес, жаңалықтар қызметі де осы ұғымды қолданатыны жасырын емес. 2022 жылы 30 мамырдағы мақалада *Тергеу органдары оны бірден темір торға тоғытты* [14] деп келтірілсе, 2022 жылы 21 қыркүйектегі тағы бір мақалада *Сот күдіктіні изоляторға қайта тоғытты* [15] деп түйіндейді. Тіпті журналистер қақпаға голдың өзін «тоғытып» жібереді. 2014 жылғы, 23 маусымдағы мақалада, *Алжир корей құрамасына 4 гол тоғытты* [16] деп келтіріледі. Мырзан Кенжебай айтпақшы *тоғытты* сөзі онды-солды қолданылады. Сонымен қатар оның негізгі мағынасы дұрыс түсінбей, мағынасы өзгеріп, дұрыс емес мағынада беріледі. БАҚ тіліндегі лексикалық ауытқулар тұрақты сөз тіркестерін қолдану кезінде де жиі көрінеді. 2019 жылы, 25 қарашадағы мақаланың тақырыбы *Депутаттардың ақ дегені алғыс па?* [17] деп аталады. Мұндағы басты лексикалық ауытқу тұрақты сөз тіркесін ретсіз қолданумен көрінеді. Себебі «ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс» деген тұрақты сөз тіркесі адуынды, халыққа өз айтқанын қылдыратын жандарға айтылған. Ал депутаттардың халық алдындағы міндетін ескерсек, бұл тіркестің қолданылуы дұрыс емес екендігін байқау қиын емес. Кей депутаттардың түк бітірмей, тек сөзімен немесе іс-әрекетімен босы отырғанын *ақ дегені алғыс қой* деген сарказммен берілгені болуы керек.

Келесі тұрақты сөз тіркесі – *тамырын басу*. Әдетте бұл тіркес белгілі бір жанға, демек адамға қатысты қолданылады. Қазақ халқында «тамырын басып көрші» деп, бір өтініш айтар алдында немесе ойын білер кезде астыртын сөйлеп, білген. Дегенмен осы тұрақты сөз тіркесі 2017 жылғы, 22 тамыздағы мына мақалада *Әлбетте, өмір тынысын қалт жібермей бағып, қоғам дамуының тамырын басып отырған құжасқ, өткір тілді адамдардың атсалысуымен. Сондай ілкі сөз тіркестерінің біразын оқырман назарына ұсынуды жөн көрдік* деген сипатта беріледі [18]. Мұндағы *қоғамның тамырын басу* мағынасы дұрыс емес лексикалық ауытқу. Себебі жоғарыда атап өткеніміздей «тамырын басып көру» тұрақты тіркесі қолданылу аясына сәйкес келмейді.

Дәл осы тұрақты сөз тіркесі келесі бір мақалада тарихқа қатысты қолданылады. «*Тас*» дегеннен шығады, осы ретте қазақ жұртының арғы-бергі тарихының *тамырын басып сөйлеткен, тарихтың сұрлеуімен жүріп, көркем тілмен бірнеше тарихи шығармалар жазып қалдырған заңғар жазушы Әбіш Кекілбаевқа жүгінсек, ғұлама Әбекең «Ұйқыдағы арудың оянуы» атты кітабында Ұлы Жібек жолының тарихынан да біраз ой толғап, қалам тербеген* деп келтіріледі [19]. Тағы бір мақалада іске, яғни жұмысқа қатысты қолданыс табады. *Кездесу барысында талай істің тамырын басып, талай еңбектің тізгінін ұстаған ардагер аға буынның жас ұрпаққа айтар ақыл-кеңесі де аз болған жоқ* [20] деп берілсе, екіншісінде

Феллахтар деген кім, олардың адам ретінде мән-жайы неде деген мәселелерді қоя отырып, Т.Лашин келешекте Египет прозаиктерінің ауылға арналған шығармаларының өзегі болатын тақырыптардың тамырын басып байқады. [21] деп тақырыпқа қатысты қолданады.

Лексикалық ауытқуларға байланысты қателер мұқият өңдеуді қажет етеді. Оларға аударма тілі бірліктерінің лексикалық, грамматикалық және стилистикалық үйлесімділігінің бұзылуы, сөйлемнің тематикалық бөлінуінің бұзылуы, тавтология және плеоназма, идеяның жеткіліксіз экспликациясы, бастапқы тілден алынған калькалар, шетелдік шыққан сөздерді негізсіз қолдану, сөздерді басқару мен үйлестірудің бұзылуы, кеңсе тауарлары, мортабандар және басқалары кіреді.

Әдетте, мұндай қателіктер журналистің немесе жазушының тіліндегі нормативтік-узуалдық құзыреттілігінің жеткіліксіз қалыптасуына байланысты туындайды. Бұл мәселе әсіресе аударма мақалаларда кезде жиі туындайды, себебі қазіргі журналистер ана тілінде тілдік құзыреттіліктің төмен деңгейін көрсетеді.

М.Н. Есакова мен басқа да авторлардың пікірінше, ең үлкен мәселе — сөйлеудің лексикалық нормаларын сақтау, яғни сөздің мағынасына сәйкес сөзді таңдаудың дәлдігі және оны осы контексте қолданудың орындылығы, тілде сөздің көп мағыналылығының, синонимияның, антонимияның, омонимияның, паронимияның болуымен қиындайды.

Тіл әлеуметтік желілерде дамуын жалғастырып жатыр. Уақыт пен кеңістіктегі сөздердің танымалдылығын бақылай отырып, біз тілдік өзгерістердің жасырын құрылымын ашу үшін ауқымды деректерді пайдалана аламыз. Әсіресе, БАҚ тіліндегі лексикалық ауытқуларды анықтау өте маңызды рөл атқарады деп санаймыз, әсіресе осы талдауымыз лексикалық ауытқуларды анықтауға бағытталған. Лексикалық ауытқулар интернет желісіндегі мақалаларда көп кездеседі.

Лексикалық және фразеологиялық бірліктерді дұрыс қолданбаумен байланысты ең жиі кездесетін қателіктер:

1) сөзді таңдау (лексикалық үйлесімділіктің бұзылуы, сөйлеу жеткіліксіздігі, сөйлеу резервтілігі, қайталау және т.б.);

2) әр түрлі эмоционалды-экспрессивті бояуы бар сөздерді бір контексте қолдану;

3) синонимдерді стилистикалық тұрғыдан негізсіз қолдану;

4) антонимдерді стилистикалық тұрғыдан негізсіз қолдану;

5) көп мағыналы сөздер мен омонимдерді стилистикалық тұрғыдан негізсіз қолдану;

6) паронимдерді араластыру;

7) стильдерді араластыру;

8) диалекттерді, кәсіби сөздерді, жаргондерді, ескірген сөздерді, неологизмдерді, кірме сөздерді стилистикалық тұрғыдан негізсіз қолдану;

9) фразеологиялық бірліктерді қолдану және қабылдау кезіндегі қателіктер (фразеологиялық бірлікті сөзбе-сөз түсіну, фразеологиялық бірліктің құрамын өзгерту, әртүрлі фразеологиялық бірліктердің ластануы және т.б.).

Редактор мәтінді лексикалық және грамматикалық тұрғыдан дұрыстығына ғана көңіл бөлмей, мәтін түсінікті, оңай қабылдануы керек. Ол оқырманға тіл құралдарының ішінен ойды дәл, түсінікті түрде жеткізуге көмектесуі керек. Ойдың өзгеруі сөйлем құрылымының, оның лексикасының өзгеруімен байланысты.

Бір сөзді екіншісіне, бір құрылымды екіншісіне ауыстыру, өз кезегінде ойды, мәтіннің стилистикалық бояуын немесе тіпті оның мағынасын өзгертумен байланысты. Мәтінді дұрыс қабылдау үшін сөйлемдегі сөздердің ретін сақтау керек. Оны бұзу ойды түсінуді қиындатып қана қоймайды, сонымен қатар оның бұрмалануына әкелуі мүмкін.

Келесі мысалды қарастырайық: *Сонан бері бас қаланың отымен кіріп, суымен шыққан 47 жастағы экс-әкім Президенттің оң қолы болды* [22]. Бұл сөйлемде белгілі бір ойды айту үшін барлық сөздер мен өрнектер қолданылған сияқты, тіпті тұрақты сөз тіркесі де бар. Бірақ ойдың өзі бұрмаланған: оқырман әкім президентке жағымпаздануы немесе тіпті барлық жұмысын жасап беруі арқылы «президенттің оң қолы» болды деп ойлауы мүмкін. Бірақ автор

бұл туралы айтқан жоқ. Егер лексикалық ауытқу болмай, автор сөзді дұрыс қолданса бәрі өз орнына түседі және екіұштылық болмайды: автор мен оқырман бір-бірін түсінеді.

Қазіргі қоғамда бұқаралық ақпарат құралдары көбінесе тілдік, әлеуметті-психологиялық және мәдени жағдайларды анықтайды. Адамзат қоғамының өміріне берік ене отырып, бұқаралық ақпарат құралдары адамдардың ойлау жүйесі мен дүниетаным стиліне, мәдениетіне әсер ететіне күмән жоқ. Бұқаралық ақпарат құралдарының тілі тілдік тіршіліктің негізгі формаларының біріне жататыны белгілі. Қазіргі заманғы тарату құралдарының жоғары беделіне ие бола отырып, БАҚ тілі ақпараттық қоғамда ұлттық тілдің өзіндік моделінің рөлін орындайды, ол әдеби нормаға, тілдік талғамға және қалауларға белсенді әсер етеді. Бір жағынан, бұқаралық коммуникация тілі әдеби тілді өзінше байытады, оны бағалау айналымымен қанықтырады, көбінесе афористік сөйлеуді қалыптастырады. Екінші жағынан, кейбір бұқаралық ақпарат құралдарының тілінің жағымсыз рөлін көруге болады, ол түрлі лексикалық ауытқуларға толы, сөйлеуді жаргонмен және шет тіліндегі сөздермен толтырады.

Бұқаралық ақпарат құралдарында қазақ тілінің тілдік нормасын өзгертудің белсенді үдерісі жүріп жатыр. БАҚ тілі қазақ тілін таратуда да, халықтың сауаттылығын арттыруда да маңызды рөл атқарады. Жастардың теледидар мен интернетке деген көзқарасын ескере отырып, бұқаралық ақпарат құралдары қазақ тіліне ұқыпты болуы тиіс. Бұқаралық ақпарат құралдарында, өкінішке орай, лексикалық ауытқулардың жиі кездесетінін зерттеу дәлелдеп отыр.

Мақалада қарастырылған мәселелер, БАҚ кеңістігіндегі олқылықтар мен қателерді бірізге түсірудегі барлық қағидаларға жеткілікті жауап емес. Жазбаша тілдің нормалары жазуды қолданудың жаңа тәсілдеріне бейімделу үшін өзгеруі керек. Кез-келген тілдік өзгерістер сияқты, инновация тілдің нақты қолданушылары арасында берілуі керек, бұл сайып келгенде сансыз жеке шешімдерде көрінеді. Дәстүрлі лингвистика лексикалық ауытқулардың салыстырмалы түрде аз санын мұқият талдау негізінде көптеген қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік желілердің ауқымды деректерін талдау көптеген лексикалық ауытқулардың қолдану аумағын толық зерттеуге негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп.—М.: Рус. яз., 1990 (Библиотека преподавателя русского языка как иностранного). -246 с
2. Лысакова И.П. Язык газеты и типология прессы. Социолингвистическое исследование. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005 – 256с.
3. Лаптева, О.А. Живая русская речь с телеэкрана: Разговорный пласт телевизионной речи в нормативном аспекте / О.А. Лаптева. - Изд. 6-е. М.: Изд-во ЛКИ, 2007. 520 с.
4. Солганик Г.Я. Стилистика текста / Г.Я. Солганик. 7-е изд., испр. - М.: Флинта: Наука, 2006. - 256 с.
5. Haugen E. The Ecology of language. Essays by Einar Haugen. Stanford, CA: Stanford University Press / Originally published in W.Bright (Ed.), 1966. 190 с.
6. Набоков В. Лолита. Собр. соч.: Т.5 (дополнительный). М.: Экопрос, 1992. 336 с.
7. Androutsopoulos JK (2000) Non-standard spellings in media texts: The case of German fanzines. *Journal of Sociolinguistics* 4: 514–533. [[Google Scholar](#)]
8. <https://aqzhelken.kazgazeta.kz/news/34191>
9. <https://ken-zhyloi.kz/zhanalyqtar/audan/leumettik-zheliler-zh-ne-sajlau.html>
10. <https://kerekinfo.kz/2011/05/21/tauys-sy.html>
11. <https://egemen.kz/article/180882-mustafa-rukhyn-izdegen-qazaqtar>
12. <https://egemen.kz/article/178007-bay-bolsanh-khalqynha-paydanh-tisi>
13. <https://tengrinews.kz/story/ayel-ayu-ne-bor-etn-jegs-kelse-jerktk-neden-payda-boladyi-380224/amp/>
14. <https://www.ktk.kz/kz/news/video/2022/05/30/213537/>
15. <https://kaz.zakon.kz/6013335taldykorgandagy-bala-olimi-sot-kudiktini-izoliatorga-kaita-togytty.html>
16. https://www.inform.kz/kz/ach-2014-alzhir-korey-kuramasyna-4-gol-togytty-video_a2671112
17. <https://newstaraz.kz/deputattardy%d2%a3-a%d2%9b-degeni-al%d2%93ys-pa/>
18. <https://mangystaumedial.kz/kk/audan-tyyny/77130>
19. <https://mangystaumedial.kz/kk/audan-tyyny/77130>

20. <https://ortalyq.kz/e-bek-etkenni-e-sesi-biik/>
21. <https://repository.kaznu.kz/bitstream/handle/123456789/4574/175-346-1-SM.pdf?sequence=1>
22. <https://baribar.kz/76957/astanagha-qyzmetetken-akimderdinh-baghy-zhanyp-tur/>

Тәшімбай С.Қ.
Алматы, Қазақстан

ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ДІНИ СЕМАНТИКАСЫ БАР ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Özet: Dilbilimin günümüzdeki gelişiminde en büyük problemlerden biri kültürel özelliklerin dil materyallerinde gösterilmemesidir. Bu makalede dini anıtların kalıplaşmış kelimeleri incelenmiş ve kelimeler anlamsal olarak tanımlandırmaya çalışılmıştır. Araştırmanın amacı Antik ve Ortaçağ anıtlarında kalıplaşmış kelimeler üzerinedir. Çalışma esnasında kalıplaşmış kelimelerin Çağdaş Kazak Türkçesinde kullanım özellikleri saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri; kalıplaşmış kelimeler; dini içerik; etnokültürel birimler.

Summary: At the present stage of the development of linguistics, the problem of reflecting the peculiarities of folk culture in the language material is one of the most urgent. This article is devoted to the study of phraseological units of the monument language with religious content. As a research task, the author formed phraseological units of the language of written monuments with religious content and tried to give semantic characteristics to the units. The object of the study were phraseological units that were selected from the texts of monuments of antiquity and the Middle Ages. In the course of the work, the peculiarities of the use of these units in the modern Kazakh language were revealed.

Keywords: Turkic languages; phraseological units; religious content; ethno-cultural units.

Кез келген тілдегі қалыптасқан фразеологиялық бірліктерді уақыт өте келе қайта құра алмаймыз. Олар лексикалық бірліктер ретінде шығарылған сөздердің дайын тіркестері. Фразеологизмдер белгілі бір тақырыптарды қамтиды. Яғни, сөйлеудің дайын лексикалық бірлігі. Фразеологиялық бірліктер бірнеше сөзден тұрады, оларға көп компоненттілік тән.

Фразеологизмдер алғаш рет швейцариялық ғалым Шарль Баллидің жұмысында ерекше орын алған. Еуропалық және орыс фразеологизмдерінің дамуына академик В.В. Виноградов зор үлес қосқан. Қазақ тілі білімінде фразеология саласын зерттеп, олардың түрлерін анықтап, сөздіктер шығарған ғалымдар көп. Фразеология – тіл білімінің сөйлеу тіліндегі тұрақты тіркестерді, сондай-ақ олардың жеке автордың немесе әлеуметтік топтың тіліндегі жиынтығын зерттейтін саласы.

Фразеология – тілдің ең жарқын, бейнелі жүйелерінің бірі. Көне ғасырлардан бастап дайын лексикалық бірліктер ретінде фразеологиялық бірліктер халық өмірінің әртүрлі дүниетанымдарымен, тарих фактілерімен, халықтық нанымдар мен әдет-ғұрыптармен байланысты шыққан және бүгінгі күнге дейін қолданыста жүр. Түркі және қазақ тілінің фразеологизмдері өзгерістерге аз ұшырайды, көнерген сөздерді, архаикалық формалар мен синтаксистік құрылымдарды сақтайды. В.Н. Телия былай дейді: «Фразеологический состав языка – это зеркало, в котором лингвокультурная общность идентифицирует свое национальное самосознание» [1, 9]. Қазақ тілінің лексикасында қоршаған шындықты сипаттауға көмектесетін жеке сөздер ғана емес, сонымен қатар фразеологиялық бірліктер деп аталатын тіркестер де бар. Олар біздің мәдениетімізде ата-баба тілінен жеткен, ал оларды басқа тілдерге сөзбе-сөз аудару біраз қиынға әкеліп соқтырады, кейбіреулерін аудару мүлдем мүмкін емес.

Түркология саласындағы фразеологиялық бірліктерді қарастырсақ. Бізге келіп жеткен түркі жазба жәдігерлердің мәтіндерінде фразеологизмдер көп қолданылған. Көне және орта ғасыр жазба ескерткіш тіліндегі фразеологиялық бірліктерді авторлар, көшірмешілер өздері ойлап таппаған, бірақ оларды өз шығармаларында бейнелі және мәнерлі мәтін құруға дайын кірпіш сияқты тілдік қордан алып қолданған деп ойлаймыз. Кейде фразеологизмнің бейнелі

мағынасын оның пайда болу тарихына жүгінбей түсіну қиындық туғызады. Фразеологиялық бірліктер біздің сөйлеуімізді бейнелі және мағыналы етеді, олар мағынаны жеткізуге және оны эмоционалды және мәнерлі етуге көмектеседі.

Қазақ тіл біліміндегі фразеология саласын зерттеуші ғалым Г.Смағұлова: «Түркі тілдеріне ортақ жазба ескерткіштердегі тұрақты тіркестерді саралай келе, фразеологизмдердің белгілеріне сай келетін, яғни даяр қалпында жұмсалуды, тіркес тиянақтылығы, мағына тұтастығы сақталған тіркестер кездесетінін тілдік фактілер дәлелдейді. Ал фразеологизмдердің түрлері туралы айтсақ, онда ескерткіштер тілінде идиомалық тіркестерден гөрі фразеологиялық бірліктер мен фразеологиялық тізбектер молынан ұшырасады. Әсіресе, екі компоненттен тұратын фразеологиялық тізбектер жиі кездеседі. Сірә, идиом сипатындағы тіркестер тілдердің бергі даму сатысында қалыптасқан болу керек» [2, 222] деген пікір білдіреді.

Көбінесе фразеологиялық бірліктер материалдық мәдениеттің саласын көрсетеді (тұрмыстық заттардың, азық-түліктің, қолөнердің және кәсіптердің атаулары, туыстық терминдер т.б.). Мұндай фразеологиялық бірліктердің мағынасы ұлттың менталитетіне тән құндылықтар мен стереотиптер тұрғысынан түсіндіріледі.

Түркітанудағы фразеология түркі тілдес халықтардың тіліндегі тұрақты тіркестерді зерттеудің маңыздылығын профессор Р.Авакова былай атап көрсетеді: «Жалпытүркілік қорды құрайтын фразеологизмдер мен жазба ескерткіштер құрамындағы фразеологиялық бірліктерді зерттеу түркітану ғылымының болашағы болып табылады» [3, 8].

Қ.С.Қалыбаеваның 2009 жылы жарық көрген «Салыстырмалы түркі фразеологиясы» атты монографиясында қыпшақ тобындағы татар, башқұрт, ноғай, қарақалпақ, құмық тілдерінің материалдары бойынша түркі фразеологизмдеріне алғаш рет талдау жүргізген. Автор аталмыш тілдердің фразеологизмдерін тақырыптық, семантикалық жағынан салыстыра зерттеген [4].

IX ғасырдағы түркі халықтарының тарихының ислам әлемімен тығыз байланысы, Құран ілімдерінің әсері, діни-сопылық сипаттағы әдебиеттің кең таралуы тілді діни сипаттағы тұрақты өрнектермен байытудың негізгі факторлары болып табылады. Діни тақырыптағы фразеологиялық бірліктер қатарларын Құран сияқты діни көздерден шыққан тұрақты сөз өрнектері болып табылады. Діни лексика ескерткіштер тіліндегі араб-парсы сөздерінің маңызды бөлігін құрайды және тақырып, семантика және қызмет тұрғысынан зерттеушілердің қызығушылығын тудырады.

Айта кету керек, орыс тіл білімінде Құран фразеологизмін сипаттауға арналған іргелі еңбектер бар [5]. Р.Р. Закировтың «Способы передачи фразеологии Корана в переводах на русский язык» атты хрестоматиясында Құран мәтінінің фразеологиялық бірліктерінің орыс тіліне аудармаларына салыстырмалы талдау жасалады. Екінші бөлімде эквиваленттік теория негізінде Құранның фразеологиялық бірліктерінің И.Ю. Крачковский, Д.Н. Богуславский және Г. С. Саблуковтің орыс тіліне аудармалары қарастырылады [6].

Көне және орта ғасырдағы ақындар бізге мәдени мұралар қалдырған. Жазба ескерткіштер тіліндегі діни мазмұны бар ФЕ лексиканың үлкен қабатын алады. Олар өздерінің қайнар көзін Құраннан алған деп айтуға болады. Себебі, сол заманның шайырлары еңбектерінің кіріспесінде ұлық Алла тағаланы, пайғамбарларды және атақты бектерді сипаттаған.

Жалқы есімдер (топонимдер мен антропонимдер, мысалы, қасиетті жерлердің атаулары, пайғамбарлардың есімдері, әулие-әнбиелер, батырлар және т.б.) діни фразеологиялық бірліктердің пайда болуының ең бай көздерінің бірі болып табылады. Бұл атауларды әртүрлі халықтар арасында қолдану ерекшеліктері зерттеушілер назарынан тыс қалмаған. Сонымен қатар, діни фразеологизмдерде діндегі *өмір*, *өлім*, *жан*, *рух*, *мәңгілік*, *жұмақ*, *тозақ* сияқты негізгі абстрактілі ұғымдардан қалыптасқан ФЕ-ның едәуір тобы бар.

Әлемнің діни бейнесіне жүгіну діннің дәстүрлі түрде дүниетанымның бір түрі бола отырып, бүгінде әлемдік кеңістікте жаңа рухани бастама алуына байланысты. Халықтар өміріндегі діни фактордың маңыздылығы соншалық, оның ерекшеліктерін білмей,

мәдениеттің дамуы мен қалыптасуының бейнесін елестету қиын. Әлемнің діни бейнесі этностың философиялық-діни және адамгершілік санасын, оның дүниетанымын қалыптастырады, әлемге деген ұлттық көзқарасты анықтайды. Дін – адамзаттың ең үлкен құбылысы. Дін адамдарға жақсылықты, имандылықты, адамгершілікті, тәрбиені үйретеді.

Бүгінгі күні көне және орта ғасыр туындыларында кездесетін фразеологиялық бірліктер қазіргі түркі тілдерінде барлығы белгілі емес немесе сақталынбаған болуы да мүмкін. Дегенмен, кейбір тұрақты тіркестер кең таралған және сөздіктермен бекітілген. Ал кейбіреулері тек ана тілінде сөйлейтіндердің белгілі бір топтарында қолданылады және сөздіктерде тіркелмеуі қалыпты құбылыс.

Жоғары әлем мен жерді мекендеуші адамзатты бір-бірімен байланыстыратын – жан. Жан адамның өмір сүру көрсеткіші. Түркі халықтарында адамның жаны денесінен шыққаннан кейін аспан әлеміндегі өзінің мәңгі тұрағы жұмақта болады деген сенім бар. Сол себепті «Жаны жаннатта болсын, жаны жұмақта болсын» деген тілек мәнді сөздерді қолданады. Құтыбтың «Хұсрау уа Шырын» поэмасы мен татар тілінде *жан биру/жан алу, жан учты* (2716) *жан очу* фразеологиясы мағыналық жағынан бірдей. Жан мен жұмақ бір мезетте бірдей ұғынылады. Жанның алғашқы мекені жұмақ болған және соңғы орны да пейіш болады деген сенім бар.

Бұл *жұмақ/жаннат* ол дүниедегі рахат орын; пейіш мағынасын береді. Қазақ тілінде пейіш, жұмақ, ұшпақ, жаннат формасында, ақындардың өлеңдерінде иранбақ, гүлстан түрінде де қолданыс тапқан.

Сонымен түркі жазба ескерткіштерінің мәтінінде кездесетін фразеологиялық бірліктерді қарастырайық. А.Ибатов Қутбтың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігінде: *йар болды, йеті іклім, қабул қылды, қанағат қылды, құрбан қылды, парі йүзлүг, рахім қылды, сабыр қылды, салам берді, тарк етті, шүкүр қылды*, деген фразалық тіркестерді тізген [7, 269-277].

Адамның рухани әлемінің проблемасы ежелгі мифтер мен ертегілерден көрініп тұрғандай, ежелден ерекше назар аударған. Адамның рухани әлемі әр түрлі тілдердің фразеологиялық бірліктеріндегі діни тақырыптағы тұрақты тіркестердің алатын орны тілде көрінеді деп саналады.

Діни әңгімелерде, аңыздарда Алланың жүзіне ғашық болу деген ұғым бар. Алла он сегіз мың ғаламды өзінің құдырет күшімен жаратты. Барлық жаратылысты адам баласының игілігіне берді. Жер бетінде өмір сүрген пайғамбарлар, әулиелер, машайықтар, дәуріштер, сопылар бұл дүниеден баз кешіп, Жаратушының жүзіне ғашық болған. Құранда да Алла тағаланың жүзі туралы айтылады: *لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ* – «Аллахтың жүзі» фразеологиялық дуплет (вариант). Кейбір фразеологиялық бірліктер адамдардың есімдерімен байланысты: *الطائي حاتم* – өте жомарт. Хатим ат-тай-тай тайпасынан шыққан VI ғасырдағы әйгілі араб ақыны, фольклорда ол сансыз байлықтың иесі болып көрінеді, қолда барын мұқтаж адамдарға жомарттықпен бөліседі [6, 18-38]. «Мухаббат-наме» ғазалында *Таңри нуры, Хатымтай жомарт* туралы фразеологиялық тізбектер кездеседі.

Діни мазмұнды фраземалардың ескерткіш мәтінінде қолданылуы – сол дәуірге тән сипат шығарманың кіріспесін Жаратушыға сыйынудан бастауында жатса керек. Түркі тілдерінде қолданылатын *Тәңірі* атауымен қатар ислам дінінің әсерінен сол тілге енген араб-парсы тілдеріндегі *Хақтағала, Хақ, Йаздан* сөздері де жарыса қолданылған. Орта ғасырда да *Тәңірі* атауымен бірге қазіргі түркі тілдерінде аса жиі пайдаланылатын жаратушы есімдері *Алла, Хақ, Хақ-тағала* жарыса қолданылуын ислам дінінің әсері деп білеміз. Бұл – ислам терминологиясының біржолата орныққанын көрсетсе керек. Қазақ тілінде бар әлемді жасаушы күдіретті күшті күдірет иесі *Құдай, Тәңір, Алла, Алла тағала, Жаратқан, Жаратушы, Жасаған, Құдірет, Ие, Пір, Жанпар, Хақ, Рахим* сөздерімен беріледі.

XIV ғасырдың көркем туындысы «Мухаббат-намеде» *Йүсүпнің жамали, Йүсүп лықасы* фраземалары жиі қолданылған. Тарихи адамдардың есімдеріне байланысты *Лұқпан Хакімдей, Аплатондай* ақылды, *Атымдайдай жомарт* ескерткіш тілі мен қазақ тіліне ортақ фразеологиялық тіркестер. Тұлғалануы мен мағыналық жағынан ешқандай айырмашылық жоқ. Орта ғасыр жазба тілінде нақты пайғамбарлардың есімдері жиі көрініс тапқан. Мысалы,

Мн-де Берүр қой күтмаға Мусаға суғбан 27 (Қой күтуге Мұсаға аса таяқ берген); Уған Йүсүп жамалин сизга берди 581 (Құдай Жүсіп пайғамбардың жамалын сізге берді).

«Мухаббат-наме» көркем дастанында діни сеніммен, әдет-ғұрыппен байланысты фразеологизмдер мыналар: *Сұлайманның пырақы, даулат хумайы, Йүсүпнің жамали, Йүсүп лықасы, жаннат хауасы, аби бақа, үмүр бағы, Каусар булақ, даулат нишаны, бахт ашйаны, Фирдаус бағы, таңри нур, икки жехан, ики 'алам, Хызыр суйын, қыйаметке текин, хидмат қылайын, құрбан болайын, Йаратқан бақый тутсун, шукрини қыл, теңри мұрадыңға текүрсун, дү'а қылды, саламимни текүр, дад қылғыл, 'ишрат қыл, вафадур заман. Түркі сөздерінен болған: йети иқлим – жеті ықылым, әлем, йети көк банда – жеті көк пенде, ики 'алам – екі дүние, йети қат – жеті қабат.*

Мысалдардан фразеологизмнің мағынасы оның құрамындағы әрбір жеке сөздің мағынасымен байланысты емес екенін көруге болады. Олардың барлығы өздерінің қасиеттерін өзгертеді: лексикалық мағынасы, өзгеру формасы, синтаксистік функция. Дегенмен, фразеологизм құрамындағы сөздер арасындағы ажырамас байланыс бар.

Ахмет Йүгүникидің «Ақиқат сыйы» кітабындағы фразеологиялық бірліктерді тізіп көрсетсек: *қудрат идиси* – құдырет иесі (19), *Расуллар йүз* – пайғамбардың жүзі (25), *ажунда аты қалсун* – әлемде аты қалсын (70), *са'адат йолы* – бақыт жолы (83), *Байат берди* – Құдай берді (246), *мехнат оты* – азап оты (351), *Вафа көли* – опа көлі (387), *көңүл тут* – көңіл тұт (371), *қутсыз ажун* – құтсыз дүние (448), *Уған хукми* – Құдай үкімі (277), *Уған рахмат етсун* – Құдай рақым етсін (491) т.б [8].

Көне түркі жазба ескерткіштерінде «Қутадғу билиг» пен «Ғибат-ул хақайикта» «Құдай» деген ұғым беретін *Байат*, *Иди* сөздері кездеседі. XII ғасыр жазба ескерткіштер мәтінінде дүниені жаратушы *Байат*, *Уған* сөздері қолданылған болса, Жаратушының әртүрлі сипаттарын танытатын атаулардың бұндай көне тұлғасы XIV ғасыр ескерткішінде кездеспейді. Жазба мәтіннен мысал келтірсек, Құдырет иесін мынадай фразеологиялық тіркестер *Байат берди* – Құдай берді, *Уған хукми* – Құдай үкімі. Адам тағдыры әуел баста жазылып қояды деген ұғым қалыптасқан. Мандайыңа не жазылса соны көресің дейді халық. Бұндай діни түсініктер сол көне ғасырдан бастап адам миында хатталып қалған. «Ақиқат сыйы» жазба ескерткішінен мысал келтірсек: Қазалар йүрүткан йаратқан малик – Тағдырды жүргізген жаратқан құдай (454). Қазақ тілінде де *Алланың әмірі* [үкімі, бұйрығы], *басқа салды, тағдыр бұйрығы, жазмыштың қалауы, Құдай ұйғаруы* деген мағынада жұмсалады. Ал XIV ғасырда жазылған Мн-де *Йаратқан бақый тутсун, Теңри мұрадыңға текүрсун* деген тілек мағынада айтылған.

Қазақ халқының тілінде адамдардың сеніміне қатысты фраземалар, діни жоралар мен олармен байланысты ұғымдарға қатысты фразеологиялық бірліктер сөздікте көрініс тапты. Ісмет Кеңесбаев жинаған «Фразеологиялық сөздікте» діни жалбарыну, сыйыну мағынасында, тілек мағынада айтылатын *Алла* сөзімен 20 фразеологиялық бірлік [9, 44-46], *Жаратқан* сөзімен 3 фразеологиялық бірлік [9, 244-245], *Құдай* сөзімен 49 фразеологиялық бірлік [9, 464-468], ал *Тәңір* сөзімен бір ғана тұрақты тіркес тіркелген. Тілдегі Алла тағалаға қатысты теонимдері жағымды мәнді білдіреді.

Көне және орта ғасыр ескерткіштерінде кездесетін *қабул қылды, қанағат қылды, құрбан қылды, рахім қылды, сабыр қылды, салам берді, тарк етті, шүкүр қылды, жаннат хауасы, үмүр бағы* фразеологиялық бірліктердің мағыналары қазіргі қазақ тіліндегі мағыналарымен толық сәйкес келеді.

Қазақ дүниетанымында *кәусәр бұлақ* пен *Қызыр суы* туралы аңыз-әңгімелер кездеседі. Хорезмидің «Мухаббат-наме» көркем туындысында Ишикиң топрағы кавсар булағы (Есігінің топырағы – кәусар бұлағы) бәйіті кездеседі. Кавсар булағы – Кәусар бұлақ. Қазақ тілінде екі мағынада жұмсалған: 1. Кәусәр суын ішті о дүниеде күнәсіз пендесіне арнаған тіршіліктің ләззатын берер шипа суын ішті. 2 Өмір, тіршілік көзі болған, қасиетті жерге, елге нәр болған су мағынасында [9, 312]. Халық ұғымында *кәусәр бұлақ* тек жұмақта ғана болады. Дегенмен, кәусәр бұлаққа мәндес ұғым ретінде қазақ жеріндегі әулиелер мекен еткен

жерлердегі әртүрлі минералдарға бай бұлақты да атайды. Халық әулиелерді қадір тұтып, басына түнеп, тілек тілеп бұлақ суын ем, шипа ретінде қолданады.

«Мухаббат-наме» дастанында Хызыр суйын сачалиң жан йүзига (Сұлулығын мәңгі ету үшін Хызыр суын шашалық жанананың жүзіне) деген бәйіт жолы бар. Хызыр суйы – Хызыр суы, шипалы, қасиетті су. Қазақ ертегілері мен әпсаналарында, діни мазмұндағы мәтіндерде кездесетін Әбілхаят суы - мәңгі өмір сыйлайтын қасиетті су. Оны аңыз бойынша Қызыр пайғамбар тапқан. Бұл жерде жәй ағынды су емес, күнделікті қолданылатын ауыз суы да емес, бұл Қызыр бабаға мәңгілік өмір берген қасиетті су. Меккедегі зәмзәм суы да бүкіл мұсылманның шөлі қанып ішетін қасиетті судың біріне айналған.

Жәннат – мүминдердің мәңгілік өмір сүретін мекені. Жаратушы бұл дүниедегі сынақтардан өткен, иман жүректі, өзіне адал құлдарын осы жәннатпен сүйіншілейді. Жәннаттың адам қиялына сыймайтын ерекше мекен екені Құранда айтылады. «Жәннат» сөзі – бау- бақша, жанға жайлы саяжай деген ұғымды білдіреді. Мн-де *Фирдаус бағы* осы таңғажайып Фирдаус жаннатын суреттейді.

Бұл фразеологиялық тізбектердің құрамындағы сөздердің бейнелі мағынада жұмсалуды теңеу, салыстыру сияқты мәнде айтылуында жатыр. Тілде еркін тіркестердің метафоралану процесінің нәтижесінде образды, бейнелі мағыналар пайда болады.

Зерттеліп отырған жазба мұрағат өз дәуірінің көркем шығармасы болғандықтан, оның тілінде бейнелі көркемдегіш құрал ретінде пайдаланылған тұрақты тіркестер семантикалық, құрылымдық және тақырыптық жағынан әр алуан. Бұл тілдік қолданыс Алтын Орда мемлекетін мекендеген қыпшақ, оғыз, қарлұқ т.б. түркі тайпаларының тарихын, әлеуметтік-экономикалық даму сатысын, ұлттық дәстүрін, салт-санасын, рухани мәдениетін, қоғамдық өмірін, дінін, қоршаған ортаны қабылдауын, танымын білдіреді.

Ғалым Р.Сыздық Ясауидің «Хикмет» тіліндегі фразеологизмдердің бір бөлігін былай көрсетеді: «Бұлардың ішінде сопылық діни ұғымда жиі жұмсалатындарын көрсетуге болады. Олар: «сүйеу, жәрдемдесу» мағынасындағы қол ал-: Мухаммәд Мустафа алғай қолыны (8 б,10), «сопылыққа ере алмаған» мағынасындағы йолда қалған (7 а, 11), «берілу, құлшылық ету» мәніндегі қолұн ачыб, елкін ачыб, бийабанлар кез-, йолға сал, қол қушур-, бел бағла-, башын қой-, йақа тұтұб йалбар-, жандын кеч-, йолдын аз-, хақны біл-, хақдын қорұқ-, тоғры йүр-, йолға кір-, йол көрсәт- т.т. Бұлардың барлығы да тек сопылық жолындағы құлшылыққа қатысты мағыналарда қолданылған» [10, 102].

Ескерткіш тілінде Хараб болды масжид будун би намаз -Қарап болды мешіт халық бейнамаз (400) өлең жолы кездеседі. Төл тілімізде *харап болды* қараң болды, тозғындады деген мағынаны береді [9, 746]. Қазақ тілінде харап сөзі көнерген сөздер қатарына жатқызылады.

Берілген зерттеу процесі әлеуметтік-мәдени құбылыс белгілі бір халықтың ерекшеліктерін тереңірек білуге мүмкіндік береді, ал діни мазмұн халықтың дүниетанымының моделін түсінуде үлкен маңызға ие.

Дін мен тіл бір-бірімен тығыз байланысты. Бұл байланыс жалпыадамзаттық және ұлттық мәдениеттердің бастауларын ашады. Діни нанымдар, әдет-ғұрыптар, әулиелердің өмірі, діни өсиеттер фразеологиялық бірліктерде кең қолданылған. Бұл тек тарихта ғана емес, тілдің лексикасы мен фразеологизмінде де көрініс тапқан.

Сонымен, тілдің фразеологиялық құрамы ұлттық құбылыс болып табылады және ФЕ пайда болу көзі ана тілінде сөйлейтін халықтың сөйлеуі болып табылады. Онда халықтың мәдениеті, оның әдет-ғұрыптары, дәстүрлері бейнеленген; фразеологиялық бірліктер этностың менталитетін сақтайды, оның мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа беріп отырады.

Фразеология халықтың мәдениетін ашады, кез-келген халықтың әлемі бейнесінің ерекше және қызықты бөлігі болып табылады. Әлемнің лингвистикалық бейнесі немесе әлемнің фразеологиялық бейнесі – бұл адамның дүниетанымының онтологиялық және логикалық-тұжырымдамалық негіздерімен шартталған әлемнің әмбебап моделі екені белгілі.

Тілдің фразеологиялық құрамы өте құнды лингвистикалық мұра екені сөзсіз. Діни семантикасы бар фразеологиялық бірліктерді мұқият зерттеу түркі халықтарының ұлттық сипатының ерекшеліктері, халықтың оны қоршаған шындықты қабылдауы, экспрессивті

тілдік құралдардың байлығы, этностың эмоционалды өмірі туралы түсінік қалыптастыруға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Языки русской культуры, 1996. - 288 с
2. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2020. – 256 бет.
3. Авакова Р.А. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. -152 бет.
4. Қалыбаева Қ.С. Салыстырмалы түркі фразеологиясы – Алматы: 2009. – 186 бет.
5. Ушаков В. Д. Фразеология Корана: опыт сопоставления фразеоречений Корана и арабского классического языка. М.: Восточная литература, 1996. 203 с.
6. Закиров, Р.Р. Способы передачи фразеологии Корана в переводах на русский язык – Казань: ИД «МедДок», 2020. – 88 с
7. Ибатов Ә. Қутбтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. Алматы: Ғылым, 1974. – 279 б.
8. Сағындықұлы Б. «Һибат-ул хақайик» нұсқаларының (XIIғ.) қолданбалы мәтіні» II том. Астана, «Ғылым» 2018. -332 б
9. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
10. Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.

Төлегенова М.Ә., Акимешева Ж.А.
Алматы, Қазақстан

**СӘУЛЕТ-ҚҰРЫЛЫС ДИСКУРСЫНДАҒЫ ТҰРҒЫН ҮЙ КЕШЕНДЕРІ
АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВАПРАГМАТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ**

Özet: Makale, mimari ve inşaat söyleminin bir parçası olarak konut komplekslerinin isimlerini analiz etmektedir. Almatı'daki konut komplekslerinin isimleri rastgele örnekleme yoluyla seçilmiştir. Konut kompleksinin adının alıcı üzerindeki etkisini belirlemek için mimari ve inşaat söylemini pazarlama söylemi içinde ele alıyoruz. Gayrimenkul pazarlamacıları, bir konut sitesinin adının daire satın alma kararında önemli bir rol oynadığını savunmaktadır. Potansiyel alıcı siteyi ilk olarak isminden tanır. Bu nedenle isim dikkat çekmeli ve bina hakkında olumlu bir izlenim bırakmalıdır. Yeni ekonomik koşullar altında dilin nasıl işlediği, iletişime katılanların dilsel bilincinin nasıl değiştiği ve pazarlama söyleminin nasıl şekillendiği ile ilgileniyoruz. Araştırmanın önemi, pazarlama söyleminin bir türü olan alım-satım söyleminin işleyişinde ve mimari ve inşaat söyleminin oluşumundaki linguopragmatik potansiyelin belirlenmesinde yatmaktadır.

Anahtar kelimeler: mimari ve inşaat söylemi, pazarlama söylemi, linguopragmatik, adlandırma.

Summary: The article analyzes the names of residential complexes as part of the architectural and construction discourse. The names of residential complexes in Almaty were selected by continuous sampling method. We consider the architectural and construction discourse within the marketing discourse, to determine the impact of the name of the residential complex on the buyer. Market analysts of the real estate market claim that the name of the residential complex plays an important role when making a decision about buying an apartment. A potential buyer gets to know a residential complex first by its name. Therefore, the name should attract attention and leave a positive impression of the building. We are interested in how language functions under new economic conditions, how the linguistic consciousness of communication participants changes, and how marketing discourse is formed. The relevance of the study lies in the functioning of the discourse of buying and selling, which is a type of marketing discourse and determination of linguopragmatic potential in the formation of architectural and construction discourse.

Key words: architectural and construction discourse, marketing discourse, linguopragmatic, naming.

Қазіргі әлемде бизнестің рөлі іскерлік әлемде ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық салада, атап айтқанда бизнес дискурсында маңызды орын алады. Институционалды дискурстың бір түрі ретіндегі сәулет-құрылыс дискурсын іскери, экономикалық, бизнес, маркетинг, менеджмент, заң, жарнама дискурстарының аясында қарастырағанымыз жөн. Мақаламызға негіз болып отырған тұрғын үй кешендерінің атауларын ономастиканың бірлігі тұрғысынан емес, дискурстың прагмалингвистикалық аспектісі тұрғысынан қарастырамыз.

Ол үшін сәулет-құрылыс дискурсын маркетинг дискурсының аясында қарастыруды негіздеп отырмыз. Зерттеу әдебиеттерінде бұл дискурстың бірнеше терминологиялық нұсқалары берілген: маркетинг дискурсы, маркетингтік коммуникациялар дискурсы [1, 121].

Әлеуметік лингвистика терминдерінің сөздігінде «прагматика» терминіне мынадай анықтама берілген: «Прагматика – тілді қолданыс / жұмсалым кезінде (Л. Витгенштейн, Ч. Пирс, Ч. Моррис), яғни нақты тілдік жағдаяттағы тілдің қызметін, түсіндірілуін және ықпал етуін зерттейтін тіл білімі саласы. Прагматика семантика сияқты сөз мағынасын зерделейді, алайда прагматика үшін ең бастысы – сөйлеушінің / тыңдаушының сөйленістің айқын және жасырын мүдделері, сөйлеу тактикасы, тілдік мінез-құлықтың типтері, прессупозиция тұрғысынан және т.б. мағынаны түсінуі» [2, 191-192]. Прагматика дегеніміз әсер ету болса, ал дискурстың прагмалингвистикалық аспектісі коммуникацияға қатысушылардың өзара әрекеті, адресанттың адресатқа әсер етуі, яғни коммуниканттың өзіндік интенциясын басшылыққа ала отырып, көздеген мақсатқа жетуімен түсіндіріледі. Бұл әрекеттестік қандай да бір коммуникативтік ортада жүзеге асады. Демек, дискурс та прагмалингвистиканың зерттеу нысаны болып отыр.

Компанияның табысқа жету шарттарының бірі – соңғы маркетингтік технологияларды пайдалану болып табылады. Қазіргі құрылыс компаниялар тұрғын үй кешендерін сатуда үйлердің сапалы салынуына ғана емес, сонымен қатар сатудың қосымша қозғаушы күштеріне де мән беріп отыр. Оған тұрғын үй кешенінің атауы, жарнама мәтіні, жарнамалық ұраны жатады. Ал бұлардың барлығы сәулет-құрылыс дискурсында орын алатындықтан, лингвистикалық зерттеуді талап етеді. Құрылысты бизнес ретінде түсінетін болсақ, құрылыс компаниясының қоғамдағы табыстылығының бірден-бір көрсеткіші ретінде «құрылыс нысанның атауын» (бұдан әрі – нейминг) жатқызуға болады. Тіпті құрылыс компаниясының атауы тұрғын үй кешенін сатып алу кезінде сапалы / сапасыз, сенімді / сенімсіз көрсеткіші ретінде ассоциация тудырады.

«Нейминг – атаулардың кәсіби әзірленуі, яғни компания атауы мен тауар белгілерін жасауда лингвистика, фоносемантика және психология құралдарына негізделген аталымдық үдеріс» [3, 95].

1969 жылы Кембридж университетінің физигі Роджер Пенроуз ғылыми конференцияда өзінің ғылыми жаңалығын жариялайды, ол оны «көлемді ғарыштық денелердің шектеусіз гравитациялық сығуынан пайда болған нысан» деп атайды. Ғылыми қауымдастық жаңалықты қабылдағанымен, көпшілік бұдан хабарсыз болды. Бір айдан кейін ол атын «қара құрдым» («черная дыра») деп өзгертіп, сол сәттен бастап бұл туралы жаңалықтар бүкіл әлемге таралып кетеді. Демек, атаудың дұрыс берілуі оған деген қызығушылықты арттыратындығын бірден-бірі дәлелі десек болады.

Кәсіби және жан-жақты ойластырылған нейминг құрылыс нысанының құндылығын арттыруға, сондай-ақ оны насихаттауға кететін шығынды азайтуға әсер ететіндігі белгілі. Нейминг тұжырымдаманы әзірлеудің соңғы кезеңінде, яғни жобаның барлық компоненттері белгілі болған кезде жүзеге асырылуы керек. Бұл – атау берудің негізгі қағидаларының бірі болып табылады.

Тұрғын үй кешенінің атауы жарнамалық бүктемеге, тұрғын үйдің қасбетіне жазылады. Оны адамдар көреді, естиді және айтады, демек адамның санасына әсер етеді. Сондықтан да құрылыс компаниясына сенімді серіктес ретінде қарау үшін, неймингке жауапкершілікпен қарау қажет. Құрылыс компания қызметінің маңызды аспектілері оның атауына тікелей байланысты. Мәселен, нарықтағы орны, бәсекелестер арасындағы орны; тұтынушылар мен серіктестердің компанияны қабылдауы (имиджі), брендинг стратегиясының сәттілігі.

Еліміздегі құрылыс саласының соңғы жылдары қарқынды дамуы негізінде жаңа тұрғын үй кешендеріне атау беру қызметтері де үлкен сұранысқа ие. Ұсыныстар санының ұлғаюымен талғампаз тұтынушы пайда болады, сондықтан құрылыс компанияларға болашақ құрылыс нысаны үшін атауы маңызды рөл атқаратын бірегей брендинг тұжырымдамасын іздеуге тура келеді.

Неймингтің ауызша және жазбаша қолданылуына қатысты негізгі белгілері:

1) фонетикалық белгілер (ықшамдылық, ырғақтық, дыбыстық үйлесімділік, фоносемантикалық ассоциациялар);

2) лексикалық белгілер; лексикографиялық белгілер (атаудың басқа тілдерде мағынасы жағынан дұрыс берілуі, екпін атаудың оқылуында қиындық тудырмауы керек);

3) семантикалық белгілер (сәйкестендіруге негізделген ассоциациялар және жағымсыз ассоциациялардың болмауы);

4) морфологиялық белгілер: бірнеше сөздің тіркесі (біріккен сөздер, гибридті сөздер, аббревиатуралар және т.б.), тұтас сөздің және оның барлық құрамдас бөлігінің мағынасы;

5) қабылдау және есте сақтау белгілері;

6) құқықтық бірліктер (атау тауар белгісі ретінде тіркелуге заң жүзінде тыйым салынған сөздер санатына жатпауы керек).

Сонымен қатар, жақсы атаудың негізгі белгілеріне бренд идеясына сәйкестік, бірегейлік, тиімділік, өзектілік жатады.

Атауды ұсыну кезінде жоғарыда көрсетілген белгілердің барлығын ұстану мүмкін емес. Сондықтан атауға негіз болатын басқа да сипаттамалар логотип, ұран және жарнама мәтінінде қолданылады. Бұдан бөлек Алматы қаласындағы тұрғын үй кешендері атауларын бірнеше тақырыптық топтарға бөлуге болады:

1. Географиялық атаулар: «Евразия», «Сарыарқа», «Медеу», «Ұлытау», «Алатау Сити», «Тянь-Шань», «Хан-Тенгри», «Сайран», «Алмалы», «Everest», «Jetisu Park».

2. Тарихи атаулар. Тарихи тұлғаларға немесе оқиғаларға негізделген атаулар: «Әл-Фараби», «Абай», «Төле Би Тау», «Науаи», «Bukhar Zhyrau Towers», «Auezov city», «Qarasai Park», «Raiymbek», «Talhiz Tany».

3. Шетелдік. Әлемнің әйгілі елдері мен қалаларының атымен аталған тұрғын үй кешендері: «Люксембург», «Цюрих», «Швейцария», «Питтсбург», «Манхэттен», «Бродвей», «Sicilia», «Soho», «Geneva Elite Apartments», «Montblanc», «Французский дом», «Belgravia».

4. Космонимдік атаулар: «Zhuldyz Residence», «Орбита», «Альтаир», «Солнечный город», «Солнечная долина», «Солнечный квартал», «Sholpan City».

5. Өсімдік, жануарлар әлемінен алынған атаулар: «Құлагер», «Бай-Тал», «Жасмин», «Flora», «Sakura», «Lantana», «Tamarix City», «Pine Hill».

6. Қазақ халқының танымына қатысты туындаған атаулар: «Жерұйық», «Шаңырақ», «Атамекен», «Алтын ұя», «Асыл ұя», «Алтын Ауыл», «Алтын Бесік», «Таң Нұры», «Jer Ana».

7. Асыл тас атаулары: «Гаухартас», «Izumrud Residence», «Изумрудный квартал», «Гранит».

8. Музыкалық шығармалар: «Рапсодия», «Этюд», «Ария», «Симфония».

Алматы қаласындағы тұрғын үй кешендеріне қойылған сәтсіз атаулар: «R-House» (үндеспейді, есте сақтауға қиын, қысқартылуы түсініксіз), «ALA Park» (мұндағы ALA – Алматы мәнінде болғанымен, кириллицамен берілгенде АЛА деген түсініксіз атау туындайды), «AFD Plaza», «NS Tower», «Меркур град», «МБ 52», РАМС құрылыс компаниясы салған «Rams Signature», «Rams Garden», «Rams Vie», «Rams City» (Рамс – кириллицамен берілгенде наразылық мағынасындағы сленг сөзі ме, әлде басқа мәнде берілген бе, түсініксіз, жағымсыз коннотация тудырады). Сәтсіз атауларға, сонымен қатар, «Lamiya» тұрғын үй кешенін жатқызсақ болады. Ламия – ежелгі грек мифологиясының кейіпкері, қорқынышты құбыжық, жылан денелі әйел ретінде бейнеленген. Тұрғын үй кешеніне атау беру кезінде мифологияға сүйенді ме, әлде жоқ па, ол жағы белгісіз. Тілдік санада жағымсыз мәнде тұжырымдалады.

Құрылыс жобасының атауы сатушы мен сатып алушы арасындағы байланысты жеңілдетеді. Бұл компанияның өзі үшін де, жылжымайтын мүлік агенттері үшін де ыңғайлы, өйткені құрылыс барысында үйлердің нөмірленуі өзгеруі мүмкін, бірақ кешеннің атауы өзгеріссіз қалады. Сондықтан да дұрыс таңдалған атау: біріншіден, басқа да құрылыс нысанының арасында ерекшелену мүмкіндігі; екіншіден, тұтынушыларды тарту тәсілі болып табылады.

Осылайша, атауды зерттеу өте күрделі және сұранысқа ие үдеріс, оның нәтижесі адресатқа бағытталған кез келген компанияның (адресанттың) табысы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Черемохина Д.А., Чеботарева И.М. Когнитивные основания интеракции в маркетинговом дискурсе. Вопросы журналистики, педагогики, языкознания. –№ 1 (39), 2020. – С. 119-129.
2. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана, 2008. – 392 б.
3. Федотова Т.В. Нэйминг как условие успешности строительного бизнеса. Научный Вестник ЮИМ. –№ 1, 2017. – С. 93-97.

**Турлибек Ә., Қортабаева Г.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан**

ҚАЗАҚ, АҒЫЛЫШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ

Özet: Phraseoloji, birkaç kelimeden oluşan düzenli ifadelerdir ve dilin kullanımında önemli bir rol oynarlar. Uygun isimler, insanlara, yerlere, kuruluşlara veya nesnelere atıfta bulunmak için kullanılan kelimelerdir. Dilde önemli bir kültürel öneme sahiptirler ve birçok anlam ve duyguyu ifade etmek için kullanılabilirler. Uygun isimler kültürel kimliği, sosyal değerleri ve kişisel duyguları iletmek için kullanılabilir ve dildeki kullanımları dil ile kültür arasındaki dinamik bağlantıyı yansıtır. Kişisel isimlerin kültürel önemini anlamak, dilin kültürel görüşleri ve inançları nasıl yansıttığı ve şekillendirdiği konusunda fikir verebilir. Makale, İngilizce ve Kazakça dillerinde kendi deyimlerinin isimlerinin kültürel önemini incelemektedir. Bu dilleri seçmenin nedeni, zengin tarihlerini ve deyimlerini etkileyen çeşitli kültürlerdir. Bu iki dili analiz ederek, uygun isimlerin deyimlerin kültürel anlamlarına nasıl katkıda bulunduğuna dair daha derin bir anlayış kazanmayı umuyoruz.

Anahtar kelimeler: dil, anlamlar, deyimler, kültür, uygun isimler, önem

Summary: Phraseological units are fixed expressions made up of multiple words, and they play a crucial role in language use. Proper names are words used to refer to individuals, places, organizations, or things. They have an important cultural significance in language, and can be used to express a wide range of meanings and emotions. Proper names can be used to convey cultural identity, social values, and individual emotions, and their use in language reflects the dynamic relationship between language and culture. Understanding the cultural significance of proper names in phraseological units can provide insight into the ways in which language reflects and shapes cultural attitudes and beliefs. This article examines the cultural significance of proper names in phraseological units in English and Kazakh. The reason for choosing these languages was their rich history and diverse cultures that influenced phraseological units. By analyzing these two languages, we hope to gain a more in-depth understanding of how proper names contribute to the cultural meaning of phraseological units.

Keywords: language, meanings, phraseological units, culture, proper names, importance.

Қай ұлттың болмасын өзіндік сипатын, ерекшелігін, ертеңі мен бүгінін және ғасырлар бойғы тарихын жеткізуші ұлттық қазыналардың бірі тіл болып табылатыны бәрімізге мәлім. Әртүрлі ұлт немесе мәдениет өкілдерінің санасындағы, танымындағы әлем бейнесі әртүрлілігі және әр халықтың өмірді таныуында, қабылдауында ұқсастықтар мен айырмашылықтар, халықтың дүниетаным көзқарасы да тіл арқылы көрініс табады. Әр тілдің өзіндік зерттейтін тіл ғылымы да бар, соның ішінде фразеологизмдер, әсіресе жалқы есімді фразеологизмдердің алатын орны ерекше.

Фразеологизмдер тілді қолдануда шешуші рөл атқаратын бірнеше сөзден тұратын тұрақты тіркес немесе өрнектерді қамтиды. Жалпы фразеология - «phrasis» - орам, сөйлемше «logia» - ұғым, ілім деген грек сөздерінен жасалған термин [1, 343-6]. І. Кеңесбаев “Қазақ тіл білімінің мәселелері” атты кітабында “Тіліміздегі нақыл сөздер (лексикалық формасы, стилистикалық функциясы жағынан) айрықша орын алады деп көрсеткен

болатын. Бұл терминді қазақ тілінде І. Кеңесбаев фразеологиялық түйдектер деп атаса, Қ. Аханов пен Ә. Болғанбаева фразалық тұтастықтар деп атаған. Бұл атау негізінен екі түрлі мағынада қолданылады. Біріншіден, тілдегі тиянақты тұрақты сөз тіркестерін қазіргі және тарихи даму тұрғысынан зерттейтін тіл білімінің бір саласы дегенді, екіншіден - белгілі бір тілдегі фразеологизмдердің тұтас жиынтығы дегенді білдіреді. Сондықтан болар фразеологизмдер көкейге қонымды, ықшам, ұтқыр да ұтымды сөз өнерінің тілдік және поэтикалық бұлақтары санатына жатады.

Ал, жалқы есім, өзіміз білетіндей, адам, жер, су аттарын құрайды, не дегенмен жалқы есімнің сәтті анықтамаларының бірін О. И. Фоныкова ұсынған болатын: “Жалқы есім – зат есімнің әмбебап, функционалды – семантикалық категориясы, халықтың тілі, сөзі мен мәдениетінде осы нысандар туралы жалпы түсінік пен жеке ұғымдарды білдіретін, жеке нысандарды ерекшелеу мен сәйкестендіруге бағытталған ауызша таңбалардың ерекше түрі.” [2, 103-б] Сонымен қатар, ол жалқы есімдер сипатталатын жағдаятқа қарамастан және ешбір міндетті дәлелдеу анықтамаларынсыз затты ерекше, жеке белгілеп көрсету үшін қызмет ететінін, барлық жалқы есімдер заттық мағынаға ие екенін, яғни олардың мазмұнының бір бөлігі қандай да бір заттың бар екендігі туралы қорыту болатындығын да атап өтті.

Жалқы есімді фразеологизмдер - адамның, жердің немесе заттың атын қамтитын тіркестерден тұрады. Фразеологизмдер немесе идиомалар, көптеген батыс ғалымдары айтқандай, тілдің сөздік қорының ең көркем, түрлі-түсті және экспрессивті бөлігі ретінде сипатталуы мүмкін. Жалпы алғанда, мұндай тіркестер фразеологизмдердің арнайы сөздіктерінде жинақталған. Негізінен американдық және британдық лексикографтар мұндай фразеологизмдерді идиомалар деп атайды. Сондай-ақ, Л. Смит “Words and Idioms”, В. Коллинздың “A Book of English Idioms” сияқты сөздіктері мен қазақ тілінде І. Кеңесбаев, Р. Сәрсенбаев, Б. Адамбаев, Ғ. Мұсабаевтың жұмыстары мен К. Ахановтың “Тіл біліміне кіріспе”, С. Ғ. Ахметованың “Фразеологизмдер сөздігін” атап өтуге болады. Ағылшын және қазақ Етілдеріндегі фразеологизмдердің мән-мағынасы да сонда, осы тілдерде сөйлейтін ұлттың ертеден бері келе жатқан өмірін жан-жақты айқындайды. Тіпті, олар тілдік қолданыста әр уақыттың салт-дәстүріне, әдет – ғұрыптарына, мәдениетіне, психологиясына, тарихына байланысты қалыптасып, тілдік қолданыста дамып өрбиді де, сол халықтың ғасырлар бойы жинаған құндылығының біріне айналады. Яғни аталған тілдердегі жалқы есімді фразеологизмдер сол ұлттың ертеден бергі өмірін жан-жақты айқындайтын факторлардың біріне жатады. Сонымен қатар, жалқы есімді фразеологизмдер, адамның атын пайдалану арқылы таныстықты көрсетуі, ал орын атауын пайдалану тиесілілік немесе мәдени сәйкестікті көрсетуі арқылы тілде ерекше функцияны орындап қана қоймай, тілді қолдануда шешуші рөл атқарады, өйткені олар ана тілінде сөйлейтіндерге күрделі мағыналарды қысқа және тиімді түрде жеткізуге мүмкіндік береді де мәдени және әлеуметтік құндылықтарды да көрсете алады.

Жалқы есімді фразеологизмдер фразеологияда маңызды рөл атқарады. Себебі, олар белгілі бір адамдарға, орындарға немесе оқиғаларға сілтеме жасау үшін қолданылуы мүмкін және олар көбінесе осы субъектілермен байланысты коннотацияларды алып жүруі арқылы мәдени құндылықтар мен нанымдарды көрсетеді. Сонымен қатар, жалқы есімді фразеологизмдер белгілі бір мәдениеттің тарихы мен дәстүрлерін көрсете отырып, мәдени мұраны сақтауға, олар белгілі бір қауымдастықтың мәдени ерекшелігін көрсетуге көмектеседі.

Атап өткеніміздей, кез-келген тілдегі секілді қазақ тілімізде де жалқы есімді фразеологизмдер ерекше орын алады. Тіпті, қазақ тілімізде жалқы есімді фразеологизмдер қазақ халқының мәдениетін, тарихы мен дәстүрлерін көрсететін маңызды тақырыптардың бірі боып табылады. Себебі қазақ тілі - жеке адамдарға, орындарға, ұйымдарға немесе заттарға қатысты ерекше функцияны орындайтын мәдени мағынаға бай тіл. Жоғарыда атап өткендей, І. Кеңесбаев, Р. Сәрсенбаев, Б. Адамбаев, Ғ. Мұсабаевтың жұмыстары мен К. Аханов қазақ тілінде фразеологизмдер жайында көп еңбектерді жазған. І. Кеңесбаев фразеологиялық түйдектер деп атаса, Қ. Аханов пен Ә. Болғанбаева фразалық тұтастықтар деп те атаған [3, 269-б]. Жалпы, жалқы есімді фразеологизмдер бағыт-бағдар беретін таңбалық қызметінен басқа

үлкен қоғамдық-саяси да мәдени маңызға да ие. Осы тұрғыдан атап айтсақ, қазақ фразеологизмдеріндегі жалқы есімдер елдің тарихы мен сенімдерін де көрсете алады. Мысалы, "Абылайдың ақ туы" тіркесі. Бұл сөз 15-19 ғасырларда қалыптасқан және бұрынғы кезде күллі қазақ атынан айтылар ұранның баламасы ретінде қолданыла отырып, Қазақстан тарихындағы осы кезеңнің тарихи маңыздылығын және қазақ дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының, сенімдерінің маңыздылығын көрсетеді. Жалқы есімді фразеологизмдерді эмоциялар мен қатынастарды жеткізу үшін де қолдануға болады. Мысалы, "Әбіл-Мансұрдың жылқысы сияқты" тіркесі өте жылдам немесе тиімді адамды сипаттау үшін қолданылған. Бұл фразеда "Әбілмансұр" есімін қолдану осы тарихи тұлғаның мәдени маңыздылығын және жылқылардың қазақ мәдениетіндегі маңыздылығын көрсететіні анық. Сондай-ақ, "Абайдың ақылын берсін, Жамбылдың жасын берсін, Сәкеннің сәнін берсін, Күләштің әнін берсін..." [4, 11-б] тіркесі алғысты білдіру немесе бар жақсылық өзіңе болсын деген ниетті көрсету үшін қолданылған және өзімізге мәлім болғандай, қазақ тарихы мен әдебиетінің төрт көрнекті қайраткеріне: Абай Құнанбаев 19 ғасырдың атақты қазақ ақыны, ойшылы, Жамбыл Жабаев сол кезеңдегі қазақ ақыны және композиторы, Сәкен Сейфуллин 20 ғасырдың басында өмір сүрген жазушы және саяси белсенді, ал Күләш Байсейітова белгілі қазақ әншісі мәдени сілтеме болып табылады. Бұл фразеа осы адамдарға және олардың қазақ мәдениетіне қосқан үлесіне таңдануды білдіру үшін қолданылады. Ол әдебиеттің, музыканың және зияткерлік сабақтардың маңыздылығын көрсете отырып, қазақ халқының мәдени құндылықтары мен нанымдарын бейнелейді. Келесі тіркес: "Ескендірдің қос мүйізі" [5, 168-б]. Фразеа біздің дәуірімізге дейінгі 4 ғасырда, әйгілі грек патшасы, тарихтағы ең ұлы әскери қолбасшылардың бірі Александр Македонскийдың өзінің әскери жорығы кезінде қазіргі Қазақстанның жерлеріне барған кезде болған тарихи оқиғаны білдіреді. Бұл тіркес қазақ тіліндегі мәдени және тарихи мағынаны жеткізу үшін фразеологизмдердің бірегей мысалы болып табылады. Себебі фразеологизмде Александр есімін қолдану аңызға айналған патшаның мәдени мағынасын және оның жетістіктерін көрсетеді. Сондай-ақ, Александр есімін қазақтың бірегей аң аулау техникасымен байланыстыра отырып, осы тіркес арқылы Греция мен Қазақстан арасындағы тарихи байланыстарды көрсетіп қана қоймай, қазақ қоғамындағы аң аулаудың мәдени маңыздылығын да көрсетіп тұр. Жалқы есімді фразеологизмдердің ұлттық, танымдық сипаттары алдыңғы қатарға шыққанын байқауға болады. Себебі, бұл тіркестер адамзат қоғамымен пайда болып, оның өмір сүруімен қоғамға қызмет етеді, ілгері дамып, қоғамдағы өзгерістерден тыс қалмайды.

Ағылшын тілінде жалқы есімді фразеологизмдер ұлт пен мәдениет туралы өте көп ақпарат беретін ерекше тілдік материал ретінде қарастырылады. Тіпті, V. N. Telija өзінің "Cultural and Linguistic Competence: its High Probability and Deep Intimacy in Units of the Phraseological Structure of the Language" атты мақаласында жалқы есімді фразеологизмдердің "тілдің ең мәдени жинақтаушы құрамдас бөлігі" екенін атап өтсе, M. A. Sarjan "Comparative linguacultural analysis of Phraseological Units of the Russian and English Languages" атты жұмысында жалқы есімді фразеологизмдер халық мәдениеті мен психологиясының барлық күрделі үйлесімін конденсациялайтынын атап өтті [6, 432-б]. Ағылшын тілінде жалқы есімді фразеологизмдер ағылшын тілінің мәдени көзқарастар мен құндылықтарды көрсететінін ажырамас бөлігіне айналды. Мысалы, "the American dream" тіркесі "achieving the success and prosperity through hard work and determination" - кез келген адам қажырлы еңбек пен табандылықтың арқасында сәттілік пен өркендеуге қол жеткізе алады деген идеяны білдіреді. "America" деген жалқы есімді атауды қолдану осы идеалдың мәдени маңыздылығын және американдық мәдениеттегі жеке жетістіктердің маңыздылығын көрсетеді. Жалқы есімді фразеологизмдердегі жалқы есімдер мәдени бірегейлікті, әлеуметтік құндылықтарды және жеке эмоцияларды да көрсете алады. Мысалы, "the Big Apple" – "the city of New York" тіркесі арқылы Нью-Йорк қаласын және оның мәдени-экономикалық орталық мәртебесін көрсетеді. Бұл тіркесте "Apple" есімін қолдану қаланың мәдени маңыздылығын және оның американдық мәдениеттегі маңыздылығын көрсетеді. Сол сияқты, "to meet one's Waterloo" жалқы есімді фразеологизмі "a decisive and final defeat" шешуші және түпкілікті жеңілісті білдіреді.

Негізінен, бұл тіркес Наполеон Бонапарт Британ армиясынан жеңіліске ұшырайтын Ватерлоо шайқасынан шыққа. Бұл фразада "Waterloo" есімін қолдану шайқастың мәдени мағынасын және оның шешуші жеңіліспен байланысын көрсетеді. Сонымен қатар, жалқы есімді фразеологизмдер қоғамның ұжымдық жады мен мәдени мұрасын көрсете алады. Мысалы, "Trojan horse" тіркесі "a deceptive tactic used to gain entry into a secure place" яғни қауіпсіз жерге кіру үшін қолданылатын алдамшы тактиканы білдіреді. "Trojan" есімін қолдану трояндық соғыстың мәдени мағынасын және грек мифологиясындағы трояндық жылқы туралы оқиғаны көрсетеді.

Қорыта келе, жалқы есімді фразеологизмдер тілде маңызды мәдени мағынаға ие және әр тілдің фразеологизмдері жергілікті орналасқан мекеніне, қолданылуы ортасына қарай да ерекше болаты, жеке дара ерекшелігімен көзге түсетін, өзіндік қасиеті бар сөздер. Сонымен бірге, олардың мәдени сәйкестікті, әлеуметтік құндылықтарды және жеке эмоцияларды жеткізу үшін пайдаланылатындығын, оларды тілде қолдану тіл мен мәдениет арасындағы динамикалық байланысты көрсетедігін байқадық. Жалқы есімді фразеологизмдер - мәдени мағынасын түсіну тілдің мәдени көзқарастар мен нанымдарды қалай бейнелейтіні және қалыптастыратыны туралы түсінік бере алатын тілдік сөздік қордың ең маңызды бөліктерінің бірі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ және ағылшын фразеологизмдерінің зерттелу тарихы / Жамбылқызы М. / ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. No3 (155). 2015
2. Имя собственное в художественном тексте. Фонарева О.И. / 1990
3. Қазақ және ағылшын тілдерінде идиомалардың қолданылуы / Айсиева Д. / ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. No 3(137). 2012
4. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. / Кеңебаев І.К./ 1977
5. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. / Кеңебаев І.К./ 1977
6. The Phenomenon in Culture: the Phraseological Units with Proper Names in English. / Ilmira F. Khakimova, Nataliya V. Kagu / Modern Journal of Language Teaching Methods / Vol. 8, Issue 6, June 2018

**Ualikhanova G., Bektemirova S.
Al-Farabi KazNU
Almaty, Kazakhstan**

INNOVATIONAL MEDIA IN EDUCATIONAL PROCESS

Özet: Bugünlerde, çeşitli yenilikler eğitim işleminde ortaya çıkıyor. Vakit geçtikçe yeni teknolojiler eğitim sisteminde daha hızlı şekilde kullanılmaktadır. Bu makalede smart teknolojileri eğitim sürecinde nasıl bir kullanımda olduğu gösterilecek. Eğitim kaynakların saklamakta zorluklar olabilir. O yüzden makalede teknoloji terimini tarif ediniп, ona ait aygıtlarla uygulamalar anlatılacak.

Anahtar kelimeler: smart teknoloji, bilgi ve iletişim teknolojileri, bilgisayar, öğretmen, eğitim.

Summary: Nowadays, various novelties are turning up in the educational process. As the time passes new technologies are being applied into education system instantaneously. In this article, there will be presented how smart technologies are being turned up in the educational process. There can be some challenges to storage educational resources. In the given article, the term technology will be defined and will be reported what devices and applications are amongst it.

Key words: smart technologies, information and communication technology, computer, teacher, education.

The technology is defined as the systematic use of academic and other organized knowledge aimed at solving problems. If the technology we are considering is designed to tackle issues that are naturally connected to the educational direction, this technology is classified as educational technology. Furthermore, according to modern definition educational technology covers all

educational resources, all strategic plans designed to make better the quality of education or solve educational problems.

According to Henry T. Education technology is a fully designed, planned, implemented, evaluated and integrated systematic method of the learning and learning process, which is provided for special commitments based on research information on the human learning and communication process. Combining all these definitions, we can briefly call educational technology a statement about how problems are identified and solved in the course of training.

Technology is a source of development of any society. If we consider a country that has developed in any technology in the world, we can see that the educational technology of this country is also developed in any technology in the world, we can see that the educational technology of this country is also developed at a very high level. Educational technology resources, in addition to audio-visual materials, projectors, audio recordings, computer and communication devices, currently include various applications and platforms. Among educational technology, the most prominent are information and communication devices that allow teaching through online, distance learning, both at home, in the office and anywhere. Studying, learning coexists not only in educational institutions, but also in the workplace with the need to receive and continue and develop well-known information. The concept of education comes from information related to a particular topic and how to apply it. As a new concept of educational technology, the role of the teacher includes knowledge skills and technical experience, and not the information provider. [1; 33-35]

Training reform and computers. Computer technology is a technology that has shaped the development of the education system in the latest trends through the implementation of reforms for various purposes. This computer technology can be attributed to the concepts listed below:

- Professional communication between teachers and administration through a computer is a trend that has been developing in the history of education over the past two decades. According to traditional teaching, each class is like a separate embankment, characterized by the help of a teacher, instruction and only limited interaction of students with other teachers. Networking allows teachers to exchange lesson plans and methodology guide tips at the global level with just a touch of the keyboard. Currently, teachers have the opportunity to easily and quickly compare their work with other colleagues, without waiting for annual international conferences. With the help of the Internet, professional communication between teachers carried out in electronic form. Networking (working over a network) is a term used to describe the communication of a group of computer systems for the purpose of sharing information. The mentioned linked systems constitute networking.

- Joint training and evaluation in the education system. With the help of basic word processing programs, students will be able to freely publish their thoughts and opinions. Through platforms such as e-mail, students can review their work together or work in groups. Complex interactive multimedia packages allow for real world research based teaching where students can design different research topics and demonstrate solutions to them. However, this is not a technology in which modern computer technology completely suppresses the role of teachers, but is seen as a tool for effective assistance to the teacher. [5; 135]

- Teacher training program in the field of information and communication technologies (ICT). Information and communication technologies have great potential in improving learning and learning outcomes. The realization of this potential depends on how the teacher uses the technology. At the same time, this process depends on the quality of training courses passed by teachers. The scientific work will consider various ICT trends and educational technologies in teaching and training programs for teachers. This article will look at the trends in educational technology in the Western world where innovation is more dominant. [2; 68-75]

Types of smart technology. Recent research and reports have identified three main trends in teaching that are directly related to ICT. They are:

Figure 1. Types of smart technology.

The concept of *Information Technology* appeared in the 70s of the XX century in the process of the formation of computer science. The peculiarity of information technology is that it contains information, and the means of labour computer equipment and means of communication. Information technology arose as a science of information production, since information began to be considered, along with other material resources, as a completely real production resource. In addition, the production of information and its top level – knowledge – have a decisive influence on the modification and creation of new industrial technologies. Information technology is a set of methods and tools used to collect, store, process and distribute information. In a more in-depth interpretation, information technology refers to a process that uses a set of tools and methods to collect, process, and transmit data to obtain information about the state of an object, process or phenomenon in a new quality. [4; 58-60]

Interactive learning is a special form of cognitive activity, a method of condition that is carried out through the joint activities of students. All participants interact with each other, exchange information, solve problems together, students evaluate the actions of their classmates and their activities. All this happens in conditions as close as possible to the professional field of activity. Students find themselves in a real business atmosphere to resolve any issue.

Multimedia technology allows you to use text, graphics and video editing, expands the scope of computer use in the educational process. Multimedia is a complex Computer Information and software tools that allow you to combine information presented in various forms and work with it in an interactive mode.

The electronic teaching aid is a computer pedagogical problem device used in personalized education to obtain new information. The process of globalization, which is rapidly developing in the modern world. In this regard, the electronic teaching aid will be at the same stage as the automated training system.

This is a method of active problem – situational analysis based on learning by solving specific tasks-situations (cases).

Its main purpose is to develop the ability to develop problems and find solutions to them, to learn how to work with information.

At the same time, the emphasis is not on obtaining ready-made knowledge, but on their development, on the co-creation of the teacher and the student.

Web technology – the information available to the Internet is located on computers on which special software is installed. Much of this information is organized in the form of Web sites. Each of them has its own name on the Internet. A web site is information presented in a certain form which is located on a Web server and has its own name. [7; 108]

The benefits of smart education.

For teachers	For students
improves the quality of education	the format of individual education

the teacher acquires computer function	providing instant feedback
the variety of tasks	the individualization of educational process
using innovational pedagogical technologies	formation of creative skills
facilitate the process of education	the easiness of learning
conveying the education easily	unlimited access to all necessary educational resources

Table 1. The benefits of smart education.

Everyone knows that the use of technology in the political and social environment needs to flourish. The following educational technology trends are considered special in teaching and learning:

- Teacher training program focused on the use of technology;
- Strict trends towards the use of multimedia;
- Professional multimedia on CD-Rom;
- Students who learned multimedia tools early;
- Computer networking for research and remote communication (Anderson, 2002)
- The above mentioned multimedia trends have been shown as tools allows us to increase the importance of communication. [3; 85]

In general, we can describe educational technology as below:

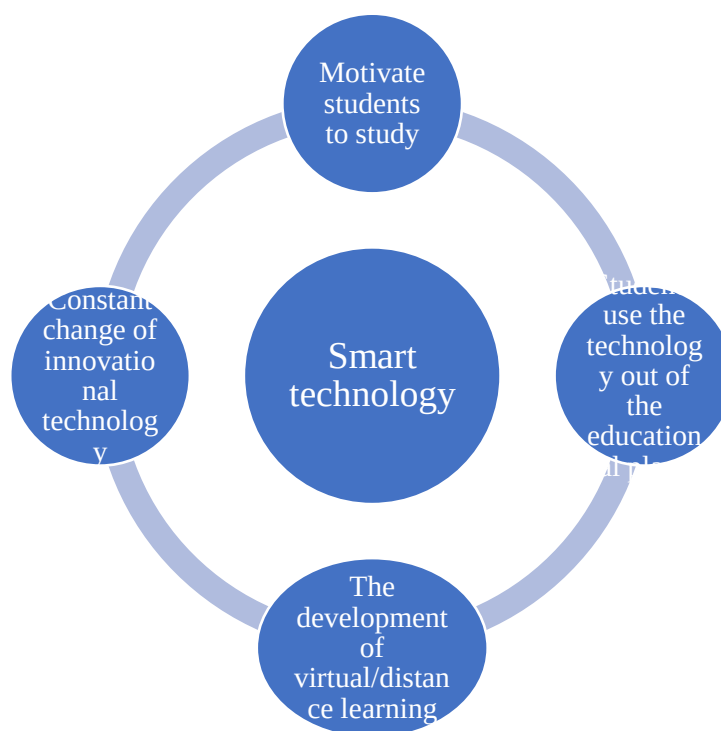

Figure 2. The advantages of smart technology

Technologies used by virtual learning facilities. Virtual educational institutions use the following technologies:

Figure 3. The technologies used by virtual educational institutions.

The main technologies. As technology advances, so does its speeds:

- Continued Internet and web development;
- Wireless technology;
- Machine translation;
- Speech recognition software;
- Sign recognition software.

Conclusion. This article is aimed at defining educational technologies. The influence of computer technology on the organization of education to create an opportunity to make the organization of education acceptable, taking into account trends in Information and Communication Technology. Taking into account current educational trends, teachers and organizers of education need to be able to effectively use new educational technologies in the educational process.

References:

1. Anderson, J. (2002), Information and Communication in Education: A curriculum for schools and program of Teachers' Development, UNESCO, Paris.
2. Akomolafe, C. O., & Adesua, V. O. (2016). The Impact of Physical Facilities on Students' Level of Motivation and Academic Performance in Senior Secondary Schools in South West Nigeria. *Journal of Education and Practice*, 7(4), 38-42
3. Alshahrani, K., & Ally, M. 2016. Smart classrooms in the context of technology-enhanced learning (TEL) environments: a holistic approach SALAH AL-SHARHAN. In *Transforming Education in the Gulf Region* (pp. 216-242). Routledge.
4. Collins, A. & Halverson, R. (2018). Rethinking education in the age of technology: The digital revolution and schooling in America. Teachers College Press.
5. Haigler, A. & Owens, B. 2018. Open Up, Education!: How Open Way Learning Can Transform Schools. Rowman & Littlefield.
6. Hilliard, A.T. (2015). Global Blended Learning Practices for Teaching and Learning, Leadership and Professional Development. *Journal of International Education Research*, 11(3): 179-188.
7. Kothari, C. R. (2004). Research methodology: Methods and techniques. New Age International. Louangrath, P. (2014). Measuring Interaction Effect by Latent Moderated Structural (LMS) Modeling for Mobile Device Usage in e-Learning in Thailand. *International journal of the Computer, The Internet and Management*, 22, 7-1.

Уматова Ж.М.

Сулейменова З.Е.

Мамытбекова Л.К.

Алматы, Ақтөбе, Алматы, Қазақстан

ГЕНДЕРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЕ

Özet: Makale, sözlü ve sözlü olmayan iletişim araçlarının anlambiliminin toplumsal cinsiyet dilbilimi açısından açıklanması yoluyla iş ortamındaki dilsel ve dilsel olmayan birimlerin evrensel ve ulusal doğasını ortaya koymaya çalışmaktadır. Ayrıca iş ortamında kişinin duygusal tepkilerini yansıtan kadınsı ve erkeksi iletişim edimlerinde sözsüz iletişim araçlarının kullanımındaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmiştir. Dikey ve yatay iletişim, manipülatif iletişim ve müzakere sürecinin bir iş ortamında yürütülmesi ele alındı. Çalışma, sözsüz iletişim araçlarının toplumsal cinsiyet çalışmaları açısından sistematik bir tanımını önermekte, sözsüz iletişimin kadın ve erkekler tarafından iş ortamında kullanımındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaktadır. Çalışma sonucunda, Kuzey Amerika kültüründe cinsiyet özelliğinin daha az belirgin olduğu ancak yine de kadın ve erkek iletişiminde farklılıklar olduğu sonucuna varılabilir.

Anahtar kelimeler: toplumsal cinsiyet iletişimi, iş ortamı, iletişim eylemleri, evrensel ve ulusal

Summary: The paper attempts to reveal the universal and national nature of linguistic and non-linguistic units in the business environment through the disclosure of the semantics of verbal and non-verbal means of communication from the position of gender linguistics. In addition, similarities and differences in the use of non-verbal means of communication in feminine and masculine communication acts in the business environment, reflecting the emotional reactions of a person, have been established. Vertical and horizontal

communications, manipulative communication, as well as the conduct of the negotiation process in a business environment were considered. The study proposes a systematic description of non-verbal means of communication from the perspective of gender studies, reveals similarities and differences in the use of non-verbal communication by men and women in the business environment. As a result of the study, it can be concluded that in North American culture the gender feature is less pronounced, but, nevertheless, there are differences in the communication of men and women.

Keywords: gender communication, business environment, communication acts, universal and national

В настоящее время гендерные исследования в области языка и межличностной коммуникации привлекают все больший круг исследователей. Язык, который мы используем, полностью отражает восприятие окружающего нас мира. При помощи языка происходит общение и взаимодействие с другими людьми, их восприятие и оценка. «Общаясь с другими людьми, человек усваивает знания, накопленные человечеством, его опыт, установившиеся законы и нормы, ценности и способы деятельности, формируется как личность» [1, 18]. Использование языка является основным показателем коммуникативной компетентности, под которой понимается владение сложными коммуникативными навыками и умениями, формирование адекватных умений в новых социальных структурах, знание культурных норм и ограничений в общении, знание обычаев, традиций, этикета в сфере общения, соблюдение приличий, воспитанность, ориентация в коммуникативных средствах, присущих национальному, сословному менталитету и выражающихся в рамках данной профессии [2, 331].

Бизнес-среда неразрывно связана с коммуникацией, так как деловые отношения реализуются посредством постоянного взаимодействия с партнерами, конкурентами, общественностью, в ходе которого выявляются различные мотивы, интересы, противоречия, особенности участников, информация о которых позволяет бизнесу совершенствоваться и иметь перспективы роста. Коммуникация в бизнес-среде включает все многообразие форм делового общения. Одним из следствий глобализации экономики стала потребность в управленцах высшего звена, свободно ориентирующихся в новых условиях делового профессионального общения, умеющих привести новейшие технологии в соответствие с культурой своего предприятия, компании или международных партнеров, поэтому проведенное исследование в большой степени поможет усвоить значительный опыт построения деловых коммуникации в корпоративной среде. Для того чтобы проанализировать североамериканскую корпоративную культуру и отразить вербальные и невербальные средства коммуникации, был использован телевизионный дискурс на примере телесериала «Офис», снятый дрожащей камерой жизнь современного офиса в жанре документального-реалити шоу о жизни сотрудников компании (2005-2011).

Всем известно, что теле дискурс занимает особое место в системе комплексного информационного воздействия. Выступая в качестве междисциплинарной категории, телевизионный дискурс предстает не только в виде некоторого набора языковых и визуальных знаков, но и как социокультурный феномен. Являясь социальным знаком или объединением таковых в определенной семиотической системе, теле дискурс как комплексный показатель, сообщает информацию, оказывает воздействие, и таким образом является специфическим дискурсом, отражающим сложную семиотическую структуру взаимосвязи вербальных и невербальных средств в едином комплексе, погруженном в конкретное социальное пространство, в нашем случае в бизнес-среду.

В результате выборочного просмотра 141 серии, были отобраны различные ситуации, которые также могут происходить в реальной жизни. Анализ ситуаций деловой коммуникации затрагивает вербальное и невербальное поведение деловых партнеров и ситуации общения. За минимальную единицу исследования был взят так называемый коммуникативный ход.

Понятие «корпоративная культура» относится к классу таких понятий, которые не имеют единственно верного толкования. Практически каждый исследователь в этой области предлагает собственное оригинальное определение культуры организации.

Корпоративная культура как одна из форм проявления культуры общества создается и действует по тем же законам, что и любая другая социальная культура, но отличается своими особенностями [5, 8]. В теории высоко- и низкоконтекстуальных культур Э. Холла можно четко идентифицировать характеристики присущие североамериканской корпоративной культуре.

Э. Холл обратил внимание, что все культуры в межличностном общении используют некие невысказанные, скрытые правила, которые важны для понимания происходящих событий и межличностного поведения [3, 96]. Рассматриваемая нами североамериканская культура относится к низкоконтекстуальной культуре, поэтому межличностные контакты строго разграничены, представители этой культуры не смешивают личные отношения с работой и другими аспектами повседневной жизни, большая часть информации содержится в словах, а не в контексте общения. У них наибольшее значение придается речи, а также обсуждению деталей, предпочтителен прямой и открытый стиль общения, когда вещи называют своими именами [3, 98].

В низкоконтекстуальных культурах межличностные отношения часто носят временный и поверхностный характер. Люди легко вступают в дружеские отношения и так же легко прерывают их. Легкость и быстрота, с которой американцы знакомятся с людьми, привела к созданию одного из самых распространенных во всем мире стереотипов о том, что «американцы необычайно дружелюбны», обратной стороной которого является также весьма распространенное мнение, что американская дружба поверхностна и не предполагает преданности и верности [5, 18]. Дружеские отношения американцев носят весьма своеобразный характер: они редко бывают продолжительными и в них присутствует всегда много прикладных моментов. Они менее постоянны, нежели представители других культур, и не любят зависеть от других людей. Американцы часто ранжируют свои дружеские отношения, выделяя «друзей по работе», «друзей по спорту», «друзей по отдыху», «друзей семьи» и т.п. [3, 101].

Поэтому в культуре с низким контекстом менеджер будет принимать посетителей одного за другим, строго по очереди. Во время своей работы он не будет отвечать на телефонные звонки или звонить сам. Он будет получать информацию только от тех людей, с которыми видится в течение дня, и из своих рабочих документов [3, 99]. Вот характерный пример правил поведения американского бизнесмена: «Говорить прямо, открыто, по существу, называя вещи своими именами, высказываться на обсуждаемую тему, не оставлять свои мысли при себе, озвучивать ход своих рассуждений» [5, 18]. Все эти аспекты следует учитывать при построении успешной коммуникации в бизнес-среде. Однако на практике межкультурного общения следует учитывать, что теория Холла не объясняет все поведение представителей того или иного типа культур. В рамках одной и той же культуры могут встречаться их различные комбинации и сочетания. Теория Холла дает лишь описания типичных черт, которые сопровождают процесс коммуникации представителей описанных культур [3, 101].

Также следует выделить теорию культурных измерений, предложенную Г. Хофштеде. Голландский социолог Г. Хофштеде попытался использовать значительные статистические данные для анализа культурных ценностей. В 80-е годы XX в. он, стремясь выявить влияние национальных культур на корпоративную культуру многонациональной компании IBM, проанализировал результаты опроса ее сотрудников в 40 различных странах. На основе полученных результатов он вывел четыре основных параметра, определяющих особенности национальных культур.

Измерение по параметру «дистанция власти» означает сравнение культур по степени концентрации власти или распределения ее по различным уровням организации [3, 103]. В организации этот параметр выражается в распределении власти и статуса на различных организационных уровнях. В культурах с высокой дистанцией власти подчиненные готовы к

неравномерному распределению полномочий в организации [5, 20]. Вопрос о легитимности самой власти в этих культурах не столь важен, поскольку в обществе негласно существует убеждение, что в мире должно быть определенное неравенство, в котором каждый имеет свое место [3, 103]. В культурах с низкой дистанцией власти господствует точка зрения, согласно которой неравенство в обществе должно быть сведено к минимуму. Представители этого типа культур считают, что иерархия – условное закрепление неравенства людей в обществе, поэтому наибольшее значение там придается таким ценностям, как равенство в отношениях, индивидуальная свобода и уважение к личности [3, 104]. Североамериканская культура относится к культуре с низкой дистанцией власти, поэтому сотрудники различных организаций всегда могут подойти к своему начальнику с вопросом или высказать ему свои замечания по тем или иным делам. В данной культуре наличие стеклянных дверей в кабинеты, свободный вход к начальнику, взаимоуважительная форма общения руководителей и подчиненных – это норма. Следующим параметром является «боязнь неопределенности» – означает сравнение культур по степени допустимых отклонений от установленных ими норм и ценностей [3, 109].

Рисунок 1 – (кадр из сериала) Сотрудники высказывают свои замечания начальнику.

Значимость этой категории обусловлена тем, что будущее всегда неизвестно. Представители культур с высокой степенью боязни неопределенности пытаются избегать неясных ситуаций, обезопасив себя множеством формальных правил, неприятием отклонений от нормы в мыслях или поведении, верой в абсолютную истину [5, 20]. Люди, принадлежащие к данному типу культуры предпочитают письменные инструкции, правила и законы, которые придают их жизни определенность. В их поведении ярко выражена тенденция к внутригрупповому согласию. В культурах с низким уровнем избегания неопределенности люди в большей степени склонны к риску в незнакомых условиях, поэтому для них характерен более низкий уровень стрессов и страхов [3, 111]. При низком уровне боязни неопределенности люди недовольны чрезмерной регламентацией и организованностью, избытком правил и инструкций; они лучше чувствуют себя в незапрограммированных ситуациях, которые открывают возможность для творческого решения проблем. [5, 21]. США относится к культуре с низкой боязнью неопределенности поэтому в их культуре у сотрудников ценится инициатив, гибкость в принятии решений, готовность идти на риск.

Измерение по признаку маскулинность – феминность призвано характеризовать те общества и культуры, в которых роли полов четко очерчены. Выдвигая этот параметр классификации культур, Хофштеде подчеркивает, что он не имеет прямого отношения к мужчинам и женщинам, он лишь фиксирует преобладание определенных черт в национальном характере [3, 107]. Мужской Г. Хофштеде называет культуру, в которой ценится тщеславие, стремление к успеху, признание достижений и забота о высоком достатке, а женской – ту, в которой превалирует значимость межличностных отношений, сотрудничества, стремление к

пониманию и проявляется забота об окружающих людях. В маскулинных культурах мальчиков учат быть решительными и настойчивыми, а девочек – покладистыми и заботливыми. В работе здесь ценится больше всего результат, и награждение происходит по принципу реального вклада в этот результат. Феминные культуры ценят больше всего эмоциональные связи между людьми, заботу о других членах общества, самого человека. Мужчины в этих культурах не должны быть напористы, им надлежит принимать участие в воспитании детей. Соответственно в воспитании детей большое значение придается развитию чувства солидарности и скромности. Здесь проповедуется социальное равенство полов, сочувствие неудачникам, конфликты обычно решаются путем переговоров и достижения компромисса [4, 108]. Корпоративная культура северной Америки присущи оба стиля в той или иной степени, так как в ней проявляются как характеристики культуры с мужским та и женским началом.

Измерение культур по признаку индивидуализм – коллективизма призвано показать степень, до которой культура поощряет социальную связь в противоположность индивидуальной независимости и опоре на собственные силы, и тем самым объяснить различия в поведении представителей разных культур [3, 105]. Индивидуализм – общество со свободной/нежесткой социальной структурой, в котором каждый сам заботится о себе и своей семье. Коллективизм – общество с жесткой/строгой социальной структурой, четким разделением на социальные группы (родственные, клановые, организационные и т. д.), внутри которых каждому индивиду гарантирована забота и внимание остальных в обмен на преданность группе [5, 20]. По мнению Хофштеде, подавляющее большинство людей живет в коллективистских обществах. Культура, рассматриваемая нами относится к индивидуалистской культуре так как в ней связи между людьми менее важны; считается, что каждый человек должен сам позаботиться о себе и своей семье. На рабочем месте выполнение поставленной задачи превалирует над любыми личными взаимоотношениями. Преданность индивида группе низка, каждый человек входит в несколько групп, переходя из одной в другую по мере своих надобностей и так же легко меняя место своей работы.

Из 40 стран США занимают 15-е место по шкале дистанции власти, 9-е по боязни неопределенности (оба эти показателя ниже среднего), 40-е по индивидуализму (самая индивидуалистская страна) и 28-е по мужскому–женскому началу (выше среднего) [5, 21].

Говоря об организационной коммуникации, необходимо упомянуть и о *networking*, или *networks*. Этот термин, который можно перевести как «создание круга знакомств» или «установление коммуникативных сетей», применяется, когда говорят об установлении профессиональных отношений с целью получения и предоставления информации, советов, поддержки. Это своего рода налаживание круга знакомств как внутри организации, так и за её пределами. Например, обмен визитками на каких-нибудь мероприятиях тренингах и т.д.

Межличностные коммуникации можно рассматривать как нисходящие, восходящие и интерактивные процессы [6, 20]. Нисходящие коммуникации следует представлять, как коммуникации, направленные сверху вниз в виде информирования подчинённых о принятых в организации процедурах и практиках, в виде постановке конкретных задач по выполнению определенных видов работ. Они могут быть представлены в виде устных и письменных средств. Единственным недостатком данного вида коммуникации является то, что при передаче информации не уделяется должного внимания ее получателю. Коммуникативный процесс эффективен в том случае, когда руководители всех уровней и рангов осознают, как на их подчиненных воздействует коммуникативный процесс, как следует передавать информацию по нисходящим коммуникациям и как адекватно реагировать на нее [6, 21].

Рисунок 2– (кадр из сериала) Внутригрупповая коммуникация «Координация задания»

Коммуникации по восходящей, т.е. снизу-вверх, выполняют функцию оповещения о том, что делается на низших уровнях [6, 21]. Данный путь очень необходим так как посредством этой коммуникации руководство узнает о текущих или назревающих проблемах и предлагает возможные варианты для исправления положения дел. Для повышения эффективности восходящих коммуникаций используют различные методы, такие как политика открытых дверей, консультации опрос общественного мнения, работникам можно обратиться с жалобой к вышестоящему руководителю в обход своего непосредственного начальника. В целом информация, которая передается по восходящим коммуникациям, может быть разделена на две группы:

- 1) информация, которая имеет технический характер и касается производственной деятельности; это жизненно важный фактор контроля в любой организации;
- 2) личная информация о мыслях, установках деятельности; обычно она отражается в том, что говорят работники своему руководителю [6, 22].

Вторая и тоже не менее важная форма коммуникации, внутригрупповая форма представляет собой совокупность различных видов общения, происходящих в малых группах [3, 90]. В групповой коммуникации продолжают действовать все закономерности, присущие межличностной коммуникации, однако ей свойственны также специфические особенности, к которым относятся совокупность позиций членов группы относительно получения и хранения значимой для группы информации; групповое влияние и степень идентификации человека с группой; механизм принятия групповых решений и т. д [4, 90].

Данная форма коммуникации представляет особый интерес, так как полностью отражает коммуникацию на рабочем месте. В малых группах коммуникация осуществляется одновременно сверху вниз, снизу-вверх, а также горизонтально [3, 91]. Горизонтальная коммуникация – это обмен деловой информацией между сотрудниками, занимающими равное положение в организации, как внутри одного отдела, так и между отделами [5, 16]. Они обеспечивают человеку необходимую социальную поддержку.

Исследователями обобщены и выделены четыре наиболее важные цели горизонтальных коммуникаций:

- координация заданий. Руководители отделов могут собираться ежемесячно для того, чтобы обсудить, какой вклад может внести каждый из отделов в достижение общих целей организации;
- решение проблем. Работники отдела могут собраться для того, чтобы обсудить, как они будут работать, если реализуется угроза сокращения бюджета; они могут использовать метод мозгового штурма для решения возникающих перед ними проблем;

- обмен информацией. Работники разных отделов могут встретиться, чтобы обменяться новыми данными;
- разрешение конфликта. Работники отдела могут собраться для того, чтобы обсудить внутренний конфликт [6, 18].

Когда люди разговаривают на рабочем месте, социальному статусу уделяется намного больше внимания. Мы согласны с утверждением Деборы Танен, что люди при коммуникации на рабочем месте уделяют больше внимание иерархичному статусу оппонента и только после этого обращают внимание на пол. То есть в первую очередь мы смотрим на то разговариваем мы с боссом или с коллегой, а уже потом на гендерную принадлежность собеседника. Коммуникации между руководителями и подчиненными преимущественно происходят сверху вниз. Это связано с тем, что большинство сообщений (инструкции, приказы и т. д.) рождаются на верхнем уровне организационной пирамиды и доводятся до сведения нижних уровней. Но сегодня все больше руководителей различных компаний испытывают потребность в получении сообщений снизу, содержащих как фактическую информацию о состоянии дел, так и оценочную, выражающую отношение рабочих к производственным процессам и распоряжениям руководства. [5, 15]. Информационное воздействие, которое преобладает в таких коммуникациях, строится как по общим, так и по специфическим принципам и правилам, предполагающим их знание, умение ими пользоваться и наличие соответствующего опыта коммуникации [3, 91].

В результате исследования можно сделать следующие выводы: в североамериканской культуре гендерный признак менее выражен, но, тем не менее имеются различия в коммуникации мужчин и женщин. В работе были рассмотрены вертикальная и горизонтальная коммуникации, манипулятивное общение, а также ведение переговорного процесса в деловой среде.

Список литературы:

- 1 Кирилова О.В. Вербально-невербальный «портрет» в гендерном аспекте. – Тамбов, 2008. – 176 с.
- 2 Куницина В.Н., Казаринова Н.В., Поголыпа В.М. Межличностное общение: учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
- 3 Садохин А.П. Введение в теорию межкультурной коммуникации. – М.: Высшая школа, 2005. – 310 с.
- 4 Лапина. Т.А. Корпоративная культура: учебно-методическое пособие. – Омск: ОмГУ, 2005. – 96 с.
- 5 Персикова Т.Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура: учебное пособие. – М.: Логос, 2002. – 224 с.
- 6 Каймакова, М. В. Коммуникации в организации: текст лекций. – Ульяновск: УлГТУ, 2008. – 73 с.

**Khamrayev A.T.
M.O. Auezov institute of Literature and Art
Kazakhstan**

CH. AITMATOV: THE CONCEPT OF HERMETIC CLOSED SPACE IN THE NATIONAL LITERATURE

Summary: Ch'nin yaratıcı mirası. Aitmatov, ilgili ve zaman alıcı ahlaki ve etik sorunları ile Uygur ulusal edebi sürecine aktif olarak dahil edildi. Ch'nin çalışmalarının doğrudan etkisini gözlemliyoruz. Aytmatov'un Kazakistan Uygur yazar ve şairlerinin sanat algısı üzerine bir çalışması. Önde gelen Uygur yazarlarının öykü ve romanları, tamamen ulusal malzeme üzerine yazılmış olmalarına rağmen, ideolojik-tematik, tonlama-üslup ve yapısal olarak Ch. Aytmatov. Sovyet dönemi edebiyatındaki türdeşlik sorunuyla uğraşıyoruz, yani. çeşitli edebi metinlerde temas düzeyinde, biçim, yapı ve köken açısından yaratıcı arayışların benzerliğinin belirli unsurları kendini gösterir. Bu, Kırgız yazarın eserleri bağlamında Kazakistan'ın Uygur yazarlarının eserlerinin analizinde görülebilir. Özellikle “folklor” malzemesi Uygur yazarları tarafından ek bir metinlerarası kültürel söylem olarak Aytmatovs üslubunda kullanılmış, bu da eserin dramatikliğinin arttığını düşündürmektedir. Genel olarak Kırgız yazarın eserleri, Çin'in Sincan Özerk Cumhuriyeti'nin Uygur edebiyatı üzerinde de

muazzam bir etkiye sahip olmuş, kapalı muhafazakar dünyanın sınırlarının nihai olarak yıkılmasına katkıda bulunmuş ve sönümlenen dünyanın yok edilmesi sürecini askıya almıştır. Uyghur halkının tarihsel hafızası.

Anahtar kelimeler: Kırgız yazar, çeviri, Uyghur yazarları, barış geçirgenliği, söylem

Summary: The creative heritage of Ch. Aitmatov was actively included in the Uyghur national literary process with its relevant and time-consuming moral and ethical issues. We observe the direct influence of the work of Ch. Aitmatov on the artistic perception of the Uyghur writers and poets of Kazakhstan. The stories and novels of prominent Uyghur writers, despite the fact that they are written on purely national material, ideologically-thematically, intonationally-stylistically and structurally overlap with the works of Ch. Aitmatov. We are dealing with the problem of homology in the literature of the Soviet period, i.e. at the contact level in various literary texts, certain elements of the similarity of creative searches in form, structure and origin are manifested. This can be seen in the analysis of the works of the Uyghur writers of Kazakhstan in the context of the work of the Kyrgyz writer. In particular, "folklore" material is used by Uyghur writers in the Aitmatovs style as an additional intertextual cultural discourse, suggesting an increase in the drama of the work. On the whole, the works of the Kyrgyz writer also had a tremendous influence on the Uyghur literature of the Xinjiang Autonomous Republic of China, contributed to the final destruction of the borders of the closed conservative world, and suspended the process of destroying the fading of the historical memory of the Uyghur people.

Key words:, Kyrgyz writer, translation, Uyghur writers, permeability of peace, discourse

Произведения Ч. Айтматова, расширив границы киргизского национального словесного искусства, стали достоянием мировой литературы и тем самым внесли серьезные конъюгационные изменения в постсоветское культурное пространство рубежа XX и XXI веков. В творческих устремлениях национальных писателей второй половины XX столетия исследователи обнаруживают общие черты органически присущие почерку великого художника. В произведениях последователей Айтматова проблемы поэтики и архитектоники, художественного конфликта, методов и стилей, так ли иначе перекликаются между собой. Эти имперсональные интертекстуальные связи стали характерной особенностью советской литературы послевоенного времени. Проникновение новых идей обусловлено эволюционным переходом общества в новое состояние. Следовательно, творческий феномен Ч. Айтматова закономерен, он не мог не привести к масштабному воплощению духовно-нравственных идей накопленных веками [1, с. 366] в общество и во Вселенную. Скрытая гениальность и масштабность творчества киргизского писателя - один из важнейших признаков словесного искусства второй половины XX века советского времени. Особое внимание художник уделяет культурно-историческим воззрениям киргизского народа в контексте достижений современной ему этнологии. Если раньше мир человека Ч. Айтматовым рассматривался как объект имплицитной эзотерической любви, то в поздних произведениях центр внимания автора сместился к общественным изменениям и процессам, где эго-индивидуализм, усиливающий социальный порок, стал неизменно принижать роль духовно-культурных ценностей и вести к нивелированию сущностей коллективной исторической памяти.

Произведения Ч. Айтматова красноречиво свидетельствует о том, что чем больше развивается общество, тем сильнее расширяется масштаб указанной вселенской проблемы (болезни информационного сообщества), где невозможно определить его психологическое дно [1]. Такое положение художественного мира требовало рождения нового героя. Ч. Айтматов создает своеобразный архетип нового культурного героя – мудреца старика, по-другому нового *Хизиря* (или *Кыдыра*), который должен был разорвать герметично замкнутое, непроницаемое пространство, уничтожающее историческую память. Опасность такого пространства [2, с.198]. кроится в «оплодотворении» (приумножении) манкуртов («Буранный полустанок»), утративших связь со своими историческими и национальными корнями. Таким образом, появление таких героев-антиномий в творчестве художника не случайно. Разработка архетипа героя Хизиря Ч. Айтматовым направлена, прежде всего, на раскрытие феномена - архетипа антигероя манкурта, забывшего свои исторические и родственные корни.

Таким образом, духовно-нравственный аспект художественных поисков Ч. Айтматова очевиден. Управление миром и манипулирование сознанием в закрытых системах предполагает тотальное лишение людской памяти, конечной целью которой является контролирование и стагнация общества в рамках консервированного пространства. Для воспроизведения данного феномена Ч. Айтматов приступает к возрождению классического восточного стиливого приема - аллегорического иносказания посредством мифа и притчи. Хотя некоторые исследователи прибегают к непосредственному сопоставлению жанров фольклора и аллегории в произведениях писателя и считают, что роль мифа и притчи «не иллюстративная, не аллегорическая, а идейно-конструктивная». [3, с.207]. Основателем такой аллегорической формы познания художественной действительности в тюркской литературе был Юсуп Хас Хаджип Баласагуни [4].

Все прозаические произведения Ч. Айтматова органически вписываются в процесс не только духовно-нравственных, но и методологически-стилевых исканий, что системно и объективно стало отражаться в творчестве национальных писателей советского и постсоветского пространства. Особо следует подчеркнуть, что творчество Ч. Айтматова в казахской литературе, как значимое общественно-культурное национальное эстетическое сознание, рассматривается как единое бинарное целое и как достояние национального искусства. По мнению ряда ученых, это обстоятельство связано с особым проявлением казахского мира в творчестве Ч. Айтматова. Идейные замыслы, проблемы антропологии, характеры и обстоятельства, система персонажей глубоко обусловлены национальной картиной бытия казахского народа [5]. В целом, имя Ч. Айтматова стоит наряду с именами великих мыслителей тюркского мира таких, как Юсуп Хас Хаджиб, Махмуд Кашгарский, Ахмед Яссави, Алишер Навои, Юнус Эмре, Мухтумкули, Абай и т.д. С этой точки зрения творчество Ч. Айтматова для уйгурской литературы представляет исключительно историко-культурное значение, в изучении которого отчетливо прослеживается два этапа. Первый этап связан с уйгурской литературой Казахстана, второй – с уйгурской литературой СУАР КНР.

Как известно, произведения киргизского писателя, как общечеловеческая духовная ценность, стали изучаться во многих национальных общеобразовательных школах постсоветского пространства. Тут уйгурские школы не исключение. Почти все его основные произведения: «Лицом к лицу», «Белый пароход», «Джамиля», «Тополек мой в красной косынке», «Первый учитель», «Материнское поле», «Плаха», «Года падают горы», «И дольше века длится день» представлены в учебной программе школ с уйгурским языком обучения Казахстана, где учителя с особым восхищением и гордостью рассказывают о неповторимом таланте художника.

С другой стороны творческое наследие Ч. Айтматова активно вошло в национальный литературный процесс со своей актуальной и созвучной времени нравственно-этической проблематикой. Мы наблюдаем непосредственное влияние творчества Ч. Айтматова на художественное восприятие уйгурских художников Казахстана. Повести и романы видных уйгурских писателей Ш. Шаваева и А. Ашири, несмотря на то, что они написаны на сугубо национальном материале, идейно-тематически, интонационно-стилистически и структурно перекликаются с произведениями Ч. Айтматова. Мы имеем дело с проблемой гомологии в литературе советского периода, т.е. на контактном уровне в разных художественных текстах проявляются некие элементы сходства творческих поисков по форме, структуре и происхождению. Это видно при анализе произведений уйгурских писателей в контексте творчества киргизского писателя. В частности, «фольклорный» материал используется уйгурскими писателями (Ш. Шаваев «Йоқалған қаләм» и А. Ашири «Ялғуз ялғуз») в айтматовском стиле как дополнительный интертекстуальный культурный дискурс, предполагающий усиление драматизма произведения.

Изучая в компаративистском плане творчество А. Ашири и Ч. Айтматова, известный русский филолог С. В. Ананьева отмечает характерные признаки таких перекличек, которые связаны со схожестью жанрово-стилевых парадигм произведений двух авторов. Именно они, по мнению исследователя, могли подчинить в себе композиционные построения произведения

и оказать непосредственное влияние на пространственно-временную организацию уйгурского художественного текста.

С.В. Ананьева отмечает следующие точки соприкосновения произведений А. Ашири «Нур ана» с Ч. Айтматовым «Джамиля»: 1. Тема войны («война коснулась всех»); 2. Главный герой произведения – женщины (архетип сильной женской натуры); 3. Начало сюжета (композиционный прием), где «действия разворачиваются в один тот же год» [6, с. 52].

Можно сюда же отнести и идейную переключку. Уйгурский писатель в образе своей героини показывает, что он как Ч. Айтматов («Буранный полустанок») по-своему сокрушается о забвении прошлого – и не только далекого, но и совсем недавнего. Как и киргизский писатель, А. Ашири считает, что такое отношение к истории может привести к новым бедам. Еще одна идейная переключка с айтматовскими произведениями – неизбежность божественного наказания за человеческую жестокость. Муж кровопиец *Бостангуль Баратахун* («Одинокая мята») умирает неожиданно во время взрывных работ на плотине. Концепция повести А. Ашири подсказывает реципиенту, что смерть героя ожидаема. Жестокий герой нужен для писателя, чтобы показать терпеливость традиционного характера типичной уйгурской женщины, стремившейся быть верной семейным идеалам, не в коем мере не нарушать обет данной однажды богу при свидетелях и не брат грех на душу.

А.Г. Коваленко отмечает типичность таких переключек в произведениях национальных советских писателей, которые были хорошо знакомы с прозаическими и поэтическими сборниками своих предшественников. Так например, название произведения Ч. Айтматова «И дольше века длится день» переключается с аналогичными стихотворными строчками Бориса Пастернака (И полусонным стрелкам лень / Ворочаться на циферблате, //И дольше века длится день, / И не кончается объятье). [7, с. 44-41]. Русский ученый также приводит примеры множественной переключки между произведениями Ч. Айтматова, В. Белова, В. Распутина, В. Белова, Ю. Нагибина, В. Астафьева, Ю.Казакова, Е. Замятина и других [7, с. 39].

Сравнительное изучение произведений Ш. Шаваева и А. Ашири с творчеством Ч. Айтматова также указывает на литературные параллели.

На наш взгляд, уйгурский писатель пытается создать образ сильной женщины с пушкинской интерпретацией - Татьяны. Если Джамиля Ч. Айтматова, как и Шолпан М. Джумабаева пытается разорвать жесткий круг средневековых стереотипов, нарушая традиционный уклад жизни и социального быта (венчание-брак, семейные и общественные традиции), то Нурания («Нур ана») и Бостангуль («Одинокая мята») до конца своей жизни остаются верными вековым традициям национального бытия. Однако, они также, как Джамиля и Шолпан, стойко выдерживают жизненные тяготы и становятся победителями (возможно посмертно, как Шолпан). Бостангуль из «Одинокой мяты» до конца своей жизни сохраняет верность своему жестокому нелюбящему мужу как и полагается восточной женщине. Только после его смерти она обретает право на свободу и счастье. *Баратахун* - «лишний герой» сюжета. Его случайная смерть композиционно была необходима и поэтому она воспринимается реципиентами неоднозначно. Подобная недвумысленная композиционная концепция произведения органически ложится в повествование, организуя сюжеторазвитие, ведущее к полноценной идейной- тематической разрядке.

Среди переключек особое место занимает схожий хронотоп произведений. В произведении «Нур ана» описана деревня, в котором остался один человек – уйгурская старуха Нурания, сакральное место, где лежат ее предки и символ ожидания нового возрождения общества для героини, поэтому она его не покидает. Перед читателями представлен конфликт между категориями вечного и временного, что, несомненно, должно придать произведению эпический вес и отнолого-метафизический смысл. По нарративной стратегии автора, это селение не должно исчезнуть из исторической памяти людей. Поэтому она героически сопротивляется переселению и заботиться как старуха Дарья Ч. Айтматова о могилах предков в деревне. Айтматовская переключка событийной аллегории заключается в том, что героиня А. Ашири так же как герой Едиге Ч. Айтматова почитает священное место, связанное с духом и аруахом предков. У этих героев - одинокое тревожное чувство. Они в

глубине души ощущают, что уничтожение исторической памяти будет иметь серьезные духовные последствия и приведет к крушению чего-то грамадного. Таким образом, хронотоп, связанный с исторической памятью, предстает как семиотическая знаковая система [7, 41], а изменения его кода ведет к душевным травмам человека. Таким кодом является железнодорожная станция Торетам и уйгурская деревня Кок киик в произведении «Нур ана»

Перевод эпических произведений на уйгурский язык и изучение творчества Ч. Айтматова в СУАР КНР связаны с ренессансными тенденциями в национальной литературе на рубеже XX и XXI веков. Как известно, эти процессы в китайском обществе глубоко детерминированы с историческими условиями - переходом от периода общественно-политического развития, так называемой «Культурной революции», к новому времени – периоду реформы «Открытые двери». К началу 1980 годов возможности коммуной нормативной эстетики были в значительной степени исчерпаны, что вызвало у нового поколения авторов попытку расширить рамки содержания и формы словесного искусства и преодолеть сложившиеся стереотипы в ней. Так было положено начало новой модернистской литературе. Эта литература по мере эволюции стала общественно значимой. В ней стало постепенно усиливаться противостояние с *глухим временем*, т.е. консервативными тенденциями. Логика развития новой модернистской литературы и ее постепенная эстетическая экспансия были обусловлены идейными убеждениями и мировоззренческими устремлениями авторов. Новая волна возникла как уникальная и непредвиденная реакция против замкнутого общества с крайне противоречивыми ценностями, с нарушенной ориентацией. Молодое поколение поставило диагноз современному коммуному обществу и вынесло ему суровый приговор. Политика «Открытых дверей» в Китае стала предоставлять относительную свободу творческой интеллигенции. Благодаря переводу шедевров мировой классики молодые поэты и писатели вооружились новыми знаниями, что трансформировало их воззрения и убеждения. Прежняя социалистическая нормативная эстетика и восприятия мира канули в небытие. Выработав новый тип художественного мышления, новый тип поведения в культуре, молодые художники стали бороться со стереотипами в обществе и не хотели быть обманутыми реальностью, как их предшественники эпохи «Культурной революции». Только коренные изменения в обществе могли удовлетворить их требования. Поэтому перевод произведений Ч. Айтматова на уйгурский язык в СУАР КНР был закономерным, насущным мировоззренческим явлением и требованием времени в обществе и отвечал запросам нового поколения.

В 2001 году уйгурское писательское сообщество отмечало 83 -летие Ч. Айтматова. Была организована международная конференция, где выступили ведущие уйгурские и зарубежные ученые СУАР КНР. Был издан спецвыпуск журнала «Казына», посвященный творчеству киргизского писателя. Примечательно, что уйгурским творческим сообществом был глубоко переосмыслен феномен Ч. Айтматова и подробно проанализирована его биография в контексте общественно-политических изменений в Центральной Азии. С трепетом и благоговением национальные писатели художника относятся к месту погребения великого художника в музейно-мемориальном комплексе «Ата -беит» возле столицы Киргизии, которая стала для многих местом поклонения и преклонения перед талантом великого современника. Особый интерес среди творческой интеллигенции вызвала статья казахского ученого Кавсилхана Камажанова о влиянии произведений Ч. Айтматова на современную уйгурскую литературу. Ученый выделяет три способа сохранения национальной культуры в условиях замкнутого пространства. Узбекский ученый Якубжан Гожамбердиев раскрывает творчество Ч. Айтматова в контексте феноменологического подхода – интенциональности, предполагающей контитуйрования существующего феномена выверенной когнитивной бытия. Статья другого узбекского ученого Адила Якубова на уйгурском языке посвящена философской интерпретации мотива «тревоги». Основываясь на произведение «Тавро Касандры» он раскрывает концепцию построения Вселенной и неизбежность ее конца. Уйгурские ученые затронули вопросы единой тройственности творчеств Юсуфа хас Хаджиба, Махмуда Кашгарского и Чингиза Айтматова в истории тюркских народов [8].

Таким образом, произведения киргизского писателя оказали огромное влияние на уйгурскую литературу, способствовали окончательному разрушению границ замкнутого консервативного мира и приостановили процесс разрушения угасания исторической памяти уйгурского народа. Однако идейные трения между консервативными и авангардными взглядами в китайском обществе не могли не привести к печальным последствиям. Официальные власти стали опасаться мощного влияния социальной и эстетической позиции авангардистов. Свежий воздух перемен, проникший герметично замкнутое пространство, насторожил и напугал. Официальные структуры в срочном порядке стали детерминировать произведения национальных писателей в рамки «вредного» и «опасного». Вводится запрет на продажу произведений уйгурской литературы. Такой подход приводит к искусственному торможению развития национальной литературы.

В последние годы усилились репрессивные методы воздействия власти на творческую интеллигенцию. Многие писатели и поэты были арестованы. Одним из таких известных ученых, направленных в концентрационные лагеря, является профессор Абкадир Джалалидин, который в своих критических статьях, посвященных произведению Ахтама Омара «Кум басқан шәһәр» («Город под песком») открыто продвигал этнологическую концепцию Ч. Айтматова. Он ратовал за сохранение исторического культурного наследия, созданного предками. Ликвидация или отрицание достижений уйгурской литературы СУАР под предлогом благих намерений (создание правильного светлого будущего), недопустима. В своих трудах А. Джалалидин продвигает айтматовскую концепцию исходной проницаемости мира, т.е. автор убежден, что без осознанного возврата к историческим корням, не будет продвижения вперед. По его мнению, любое герметичное замкнутое пространство не выдерживает давления исторического времени и будет лопаться как мыльный пузырь. Другой писатель авангардист Ялкун Рози считает, что коммунное закрытое общество является общей бедой для всего человечества. Трагедию судеб, попавших в заключение на долгий срок и борьба против манкуртизма – главная тема произведения известной писательницы Халида Исраил романе «Алтун кэш» («Золотая туфелька») Писатель Нурмухамед Ясин опираясь на художественную концепцию Ч. Айтматова в своем произведении «Ява кәптәр» («Синий голубь») предлагает свою национальную версию манкуртизма. Герой романа, попав в плен, не желает превращаться в манкурта, как все его предшественники, которые согласились с участью рабов и даже, нашли положительные стороны сытой жизни в заключении. Они смирились со своей участью и никогда не пытались бороться. Герой выбирает единственный выход из заключения – смерть. Однако хозяин препятствует его самоубийству. Для него важно укротить и сломать свободолюбивый дух героя. Потому что рабы, ставшие манкуртами в обществе «голубей», ценились гораздо выше других. Если пленник Жоламан, сын Доненбая в произведении Ч. Айтматова, убивает по приказу свою мать Найман-ана, долго искавшую своего сына, то у уйгурского писателя гордая мать героя дает сыну отравленную клубнику, чтобы сын мог умер свободным. Наблюдавшие голуби-манкурты искренне не понимают поступков дикого голубя. Произведение Нурмухамеда Ясина, как и романы Ч. Айтматова, сильно повлияло на духовное развитие современного уйгурского общества. Вскоре после публикации творчество уйгурского писателя объявлено «отражением загнивающего национального буржуазного духа» и было запрещено к изданию. Сам автор заключен в тюрьму на длительный срок.

В тоже время, аналогичное модернистское произведение Патигуль Урахим Мамат «Шалгутлар кэнти» («Город манкуртов»), где восхваляется всеобщее единство людей, забывших свою историю и потерявших память, пропагандируется и поощряется официальными органами.

Начиная с 2008 года в СУАР КНР развернулась массовая ревизия книжных магазинов и библиотечных фондов от «идей чуждой» литературы. Произведения многих уйгурских писателей были объявлены идеологически опасными. Творчество киргизского писателя было отнесено к категории «вредных произведений». Такая официальная интерпретация трудов

великого классика привела к аресту и гонениям многих переводчиков и издателей айтматовских книг.

Таким образом, этот период эволюции современной уйгурской литературы ознаменовался новой волной массовых политических репрессий. Всякое инакомыслие, направленное на духовное обновление общества объявлено результатом деятельности внутренних идеологических врагов. Это свидетельствует о том, что уйгурская литература вступает в очередной сложный период своего развития.

Список литературы:

1. Ахматалиев А. Чингиз Айтматов каинати - адәм вә аләм // Чингиз Айтматов. Кассандро тамғиси. – Үрүмчи, «Шинжаң хәлиқ нәшрияти», 2011. - С. 365-390.
2. Портнов Г.О. Поэтика «замкнутого пространства» в раннем творчестве Ф. М. Достоевского («внешнее» и «внутреннее») // Вестник СамГУ. 2010. № (79)
3. Воронов В. Чингиз Айтматов. Очерк творчества. — М.: Советский писатель, 1976. – 196
4. Иванов С.Н. Благодатное знание Ю. Баласагунского // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – М.: Наука, 1983. – 556 с.
5. Есім Ғ. Айтматов – әлем тұтастығын сезіне алған қаламгер // «Аңыз Адам», №11 (23), 2011
6. Ананьева С.В. Жанрово-стилевая парадигма современной повести // Тәуелсіз Қазақстандағы ұйғыр әдебиеті. Ғылыми – практикалық конференция материалдары. – Алматы, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2015 № -200 б.
7. Коваленко А. Г. Чингиз Айтматов и русская литература XX века // Вестник РУДН, серия литературоведение. Журналистика, 2015. №2. –С. 37-42
8. Чингиз Айтматов туғулғанлиғиниң 83 жилиқиға мубарәк! Ғәзинә журналиниң Чингиз Айтматовқа аталған мәхсус сани // Ғәзинә. – 2011 №3. – 223 б..

**Shaimardankyzy N.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty Kazakhstan**

APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN INCLUSIVE EDUCATION

Özet: Bu makalede, kapsayıcı eğitim alanında bilgi ve iletişim teknolojilerini (BİT) kullanmanın avantajları ve dezavantajları açıklanmaktadır. Bit'in eğitimde kullanımının ana yönleri ve uygulamalarının pedagojik hedefleri göz önünde bulundurulur. Kapsayıcı eğitimde BİT kullanımı lehine olan görevler ve argümanlar tanımlanmıştır. Bit'in eğitim sürecinde kullanılmasının olası olumsuz sonuçları ve bazı olası sorunları açıklanmıştır. Makale, kapsayıcı eğitimde BİT kullanımının ana yönlerini tanımlamaktadır.

Anahtar kelimeler: kapsayıcı eğitim, bilgi ve iletişim teknolojileri, psikofiziksel gelişimin özellikleri.

Summary: This article describes the advantages and disadvantages of using information and communication technologies (ICT) in the field of inclusive education. The main directions of the use of ICT in education, as well as the pedagogical goals of their application, are considered. The tasks and arguments in favor of the use of ICT in inclusive education are defined. The possible negative consequences and some possible problems of using ICT in the educational process are described. The article defines the main directions of the use of ICT in inclusive education.

Key words: inclusive education, information and communication technologies, features of psychophysical development.

Introduction. Currently, the number of people with disabilities, students with special needs of psychophysical development (hereinafter referred to as SNPD) is increasing all over the world. Previously, it was customary for persons with disabilities to receive education in specialized educational institutions or at home, which provided conditions appropriate to their medical and educational needs. However, such a learning process created an obstacle to the full-fledged social

adaptation of the child, which led to the isolation of such children from their peers and society as a whole.

Creating an accessible educational environment for children with SNPD is the primary task of modern society. The solution to this problem was the introduction of inclusive education, which implies the inclusion of children with SNPD in the educational process in institutions of general secondary education.

It is worth considering that each group of children with SNPD has its own special educational needs, which must be met by a teacher, which implies the search for suitable methods and techniques.

The use of ICT can help in creating a comfortable program for teaching children in inclusive classes and groups. Based on this, it is important to consider the problematic issues of the use of ICT in inclusive education [11].

Objective: to describe the advantages and disadvantages of using ICT in inclusive education.

Tasks:

- to characterize inclusive education as a socio-pedagogical phenomenon;
- consider the concept and features of ICT;
- describe the advantages of using ICT in inclusive education.

Inclusive education as a socio-pedagogical phenomenon

Currently, one of the most priority areas of the education system in the Republic

Kazakhstan is the creation of conditions for obtaining high-quality education by persons with an SNPD.

Inclusive education is a form of the educational process in which every student is given the opportunity to study in educational institutions, despite the existing peculiarities of development. According to the Concept of the development of inclusive education of persons with SNPD in the Republic of Kazakhstan, inclusive education is education and upbringing, which ensures the fullest inclusion in the joint educational process of students with different educational needs, including persons with SNPD, by creating conditions taking into account individual needs, abilities, cognitive abilities of students [9].

Inclusive education has a number of differences in comparison with integration in educational systems. Integration presupposes the adaptation of people with SNPD to the education system, which remains unchanged. Inclusion, on the contrary, adapts the conditions and environment to the characteristics of students. This is realized through the redevelopment of premises, the development of new teaching methods, the creation of adapted curricula, etc.

ICT: concept, classifications, educational potential.

ICT is a generalizing concept that includes various mechanisms, devices and methods of information processing. One of the important modern ICT devices is a computer on which the necessary software is installed. To date, such ICT tools as text editors, spreadsheets, presentation preparation programs, database management systems, organizers, graphic packages, etc. are most widely used in the educational environment.

Computerization of the educational process is one of the innovations in the modern education system. There are several main directions of ICT application in education:

- improving the teaching process, improving its quality and effectiveness;
- the use of computer technology for self-knowledge and reality;
- the use of computer technology to automate the processes of control, correction, testing and psychodiagnostics;
- organization of communications in order to transfer and acquire pedagogical experience, methodological and educational literature;
- organization of intellectual leisure and creative development of students;
- improvement of the management and management processes of the educational institution.

The use of ICT pursues a number of basic pedagogical goals:

- ✓ improvement of all levels of the educational process;
- ✓ improving the efficiency and quality of the learning process,
- ✓ increasing the activity of cognitive activity,

- ✓ deepening of intersubject relations,
- ✓ increase the volume and optimize the search for the necessary information;
- ✓ development of thinking and communication skills,
- ✓ formation of skills to propose and make decisions in difficult situations,
- ✓ aesthetic education through the use of multimedia technology,
- ✓ development of information processing skills,
- ✓ formation of skills to model a task or situation, to carry out experimental research activities.

Prospects and advantages of using ICT in inclusive education.

Inclusive education is an attempt to motivate children with SNPD to study without fear and inconvenience, to give them confidence in their own capabilities. Children with SNPD need the full development of their potential, and inclusion helps to bring these ideas to life. To implement these tasks, it is very important to develop tools that can simultaneously be universal for all children and individual, since it is important to take into account the different characteristics of each of them. These are the capabilities that modern ICTs have .

There are a number of good reasons in favor of the use of ICT in inclusive education:

- social aspect – the importance of teaching key ICT skills to individuals with an SNPD in order to prepare them to understand their role in society;
- professional aspect – the need for ICT in education to teach students the skills of future professional activity;
- pedagogical aspect – improvement of the quality of education of persons with an SNPD using ICT [10].

The use of ICT in education increases the level and quality of knowledge acquired. This opportunity makes it possible to provide a more decent standard of living for people with an SNPD, makes them more competitive in the labor market. Of course, ICTs are not the solution to all the problems of inclusive education, but they significantly accelerate the process of access to information. They also allow people with SNPD to become full-fledged and equal participants in all spheres of society.

The use of ICT solves the following tasks of inclusive education:

- activates attention;
- increases the perception of educational material;
- increases the degree of individualization and differentiation in training;
- increases the effectiveness of training;
- facilitates the integration of students into the information society;
- develops students' thinking and memory.

It is also worth noting that the use of ICT in educational classes makes them more interesting and memorable for children, which, in turn, improves the perception of even more complex educational material. There is an opportunity to create an open education system that will provide each child with an SNPD with its own learning trajectory, and to organize an effective management system for information and methodological support of education.

The use of ICT in inclusive education makes it possible to organize new forms of interaction in the learning process, to increase the accessibility of the perception of educational material, to expand the scope of independent activity of children with an SNPD, to reduce the costs of organizing and conducting the educational process by transferring some functions from the teacher to electronic learning tools, as well as to increase the level of individualization and differentiation of learning.

The use of ICT helps to solve an important problem of inclusive education: the creation of new "workarounds" of learning based on the use of information resources. For example, for children with visual impairments, educational material is presented in auditory or tactile form. This is possible thanks to the use of screen reading programs, tactile displays with a Braille line, speech synthesizers and screen magnification technology. Various technologies are being created designed to correct the pronunciation side of speech.

ICT in inclusive education plays three main roles:

- *compensatory* (technical assistance to facilitate traditional educational activities – reading and writing);
- *didactic* (application of information technologies for more effective presentation of educational material);
- *communication* (expansion of the student's interaction with the world and people) [1; 8].

There are several *main forms* of ICT used in inclusive education:

- *standard technologies*. They include: web browsers, computers, text processors, mobile phones with built-in configuration functions for persons with an OPFR;
- *assistive technologies* (devices aimed at strengthening, supporting or improving the functionality of people with disabilities): keyboards with special features, hearing aids, screen readers;
- *available (alternative) data formats*: video materials with subtitles and a system of accessible digital information [10].

The use of ICT can also lead to a number of negative consequences, for example:

- deterioration of the physiological state of students, getting used to the computer;
- decrease in students' speech activity. Prolonged absence of active speech in children can lead to deterioration of the thinking process;
- curtailment of social contacts, lack of dialogical communication and social interaction [10].

Students face difficulties in perceiving the large amount of information that ICTs provide. The use of complex ways of presenting information can distract students from the very content of the educational material. You also need to remember that you should not show different types of information at the same time. In trying to keep track of different types of information, students get distracted and miss important material.

Also, the following points can be attributed to the disadvantages:

- an increase in the time spent on preparing a teacher for training sessions related to the creation of their own resources;
- an excess of various demonstrations during the training session, which leads to the transformation of the training session into listening or viewing the prepared material, reducing the developmental function of tasks;
- the risk of using false information from Internet resources.

Currently, the use of ICT has become an integral part of the educational process in any educational institution. ICT allows you to increase the level of communication and information skills of students, provides high quality presentation of educational material through the use of various communication channels (graphic, text, touch, sound, etc.). The organization of training sessions using ICT makes them more interesting and memorable for children, which, in turn, improves the perception of even more complex educational material.

The use of ICT in inclusive education makes it possible to organize new forms of interaction in the learning process, to increase the accessibility of the perception of educational material, to expand the scope of independent activity of children with an SNPD, to reduce the costs of organizing and conducting the educational process by transferring some functions from the teacher to electronic learning tools, as well as to increase the level of individualization and differentiation of learning. With the help of ICTs, children with SNPD can access a large amount of information in the most convenient way for them, establish active communication with other children or teachers, which leads to an increase in the level of motivation for study and development.

References:

1. Alyokhina, S.V. Inclusive education: history and modernity / S.V. Alyokhina. M. : Pedagogical University "The First of September", 2013. 33 p.
2. Afonkina, Yu.A. Principles of inclusive education in the paradigm of social interaction / Yu.A. Afonkina // Humanitarian Scientific Bulletin. 2017. No. 11. pp. 16-20.
3. Akhmetova, D.Z. Pedagogy and psychology of inclusive education: textbook / D.Z. Akhmetova, Z.G. Nigmatov, T.A. Chelnokova. Kazan : Cognition, 2013. 204 p.
4. Guseva, T.N. Inclusive education / T.N. Guseva M. : Center "School book", 2010. 272 p.

5. Inclusive education [Electronic resource] // Ministry of Education Rep. Belarus. 2021. Access mode : <https://edu.gov.by/sistema-obrazovaniya/glavnoe-upravlenie-obshchego-srednego-doshkolnogo-i-spetsialnogo-obrazovaniya/spets-obr/>. Access date : 23.11.21.
6. Mantulenko, V.V. Multimedia in modern education / V.V. Mantulenko. Samara : Samara University, 2006. 112 p.
7. Mantulenko, V.V. Electronic media as a means of developing students' cognitive interest / V.V. Mantulenko. M. : URAO, 2006. 192 p.
8. Minakhmetova, A.Z. Readiness of students to use information technologies / A.Z. Minakhmetova, O.N. Nuraeva // Modern high-tech technologies. 2013. No. 7. pp. 216-217.
9. On the approval of the Concept of the development of inclusive education of persons with special needs of psychophysical development in the Republic of Belarus [Electronic resource] : order of the Minister of Education of the Republic of Belarus. Belarus No. 608 dated 22.06.2015 // Ministry of Education of the Republic of Belarus. Belarus. Access mode : http://www.asabliva.by/sm_full.aspx?guid=105633 . Access date : 05.01.2022.
10. Strategies of team cooperation in the implementation of inclusive education practice : collection of articles / comp. N.V. Borisova, M.Yu. Perfileva. M. : ROOI "Perspektiva", 2012. 118 p.
11. Troshina, E.P. The use of digital technologies in inclusive education / E.P. Troshina, E.A. Baraboshkina, V.V. Mantulenko // Science and School. 2021. No. 1. pp. 133-141.

Юнусова М.С.
Казахский университет международных отношений и
мировых языков имени Абылай хана
Казахстан, Алматы

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ В «ДИВАН ЛУГАТИ АТ-ТЮРК» МАХМУДА КАШКАРИЙ

Özet: Mahmud el-Kaşgariy, on dokuzuncu yüzyılın seçkin bir kişisidir. Eşsiz eseri «Divanu lugat-it Türk», Türk zarflarının dilbilgisi ve kelime dağarcığına ilişkin en ilginç gözlemler ve Türk kültürü, tarihi, coğrafyası, mitolojisi, folkloru vb. Hakkında paha biçilmez bir bilgi kaynağıdır. "Divan lugat türk", her dilin gelişiminin ilk aşamalarını tarihsel olarak ayrı ayrı belirleme fırsatı veren verimli bir malzemedir. "Divan Lugati at-Türk" yazarı tarafından kutlanan sözler ve atasözleri, sözlü halk şiirsel sanatının en aktif /ve yaygın olarak konuşulan anıtlarından biridir. Sözler ve atasözleri, Türk halklarının zihinsel özelliklerini ve insanların sosyal etkileşim biçimlerini yansıtmaktadır. Bu makalede, M. Kashkariye'nin çalışmasındaki paremler pedagojik önemi açısından incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Mahmud Kaşgariy, "Divan Lugat at Turk", atasözleri ve atasözleri, pedagojik kültür bilimi, kaynak.

Summary: Mahmoud al-Kashgari is an outstanding personality of the XI century. His unique work "Divanu Lugat-it Turk" is an interesting observation on the grammar and vocabulary of Turkic dialects and an invaluable source of information about the general Turkic culture, history, geography, mythology, folklore, etc. "Divan Lugat Turk" is a fertile material that makes it possible to determine the initial stages of development of each language separately in historical terms. The sayings and proverbs noted by the author "Divan lugati at-turk" are one of the most active /and widespread monuments of oral folk poetic creativity. Sayings and proverbs reflect the mental characteristics of the Turkic peoples and the ways of social interaction of people. In this article, the paroemias in the work of M. Kashkari were studied from the point of view of its pedagogical significance.

Key words: Mahmud Kashgari, Divan ü L üğat-it-Türk, source, pedagogical value.

Главное назначение пословиц - давать народную оценку объективных явлений действительности, выражая тем самым мировоззрение. В пословицах и поговорках выражается свойственный народу склад ума, способ суждения и воспитания, особенность воззрения; в них проявляются быт и обиход, дух и характер, нравы и обычаи, верования и суеверия.

В.П.Аникин дал такое определение пословице: «Это краткое, вошедшее в речевой оборот и имеющее поучительный смысл, ритмически организованное поэтическое изречение,

в котором народ на протяжении веков обобщал свой социально-исторический опыт» [1, с. 14]. Из этого определения можно заключить, что пословица выполняет дидактическую функцию в той или иной конкретной ситуации, применительно к которой она употребляется. Многие пословицы имеют специфический языковой стиль, который отражает стремление научить, дать совет. Такие пословицы обнаруживают наставительно-дидактический смысл. Из них можно составить целую дидактическую систему, которая содержит в основе своей общечеловеческие ценности.

Наряду с фольклористским, литературоведческим, собственно лингвистическим подходами к исследованию пословиц и поговорок в XX в. возник еще один, педагогическая культурология. «Часть – целое» предложен крупнейшим представителем современной педагогической культурологии В. Л. Бениным. В противовес к традиционному подходу, согласно которому, с его точки зрения, «культура и образование рассматриваются как автономные социальные системы», он выстраивает свою систему их отношений в рамках культурологического подхода, признающего педагогику частью культуры. В этом качестве она, «с одной стороны, служит воспроизводству и развитию культуры, с другой стороны, выступает базой сохранения или изменения традиционных культурных ценностей» [1, с. 31–32].

Наличие органической связи между педагогикой и культурой однозначно признается этнической психологией. Так, М. Мид убеждена, что «...именно культура является главным фактором, который учит детей, как думать, чувствовать и действовать в обществе» [2, с. 48–59].

Поиск наших национальных педагогических идей уводит нас к воспитательной системе древних тюркских народов. Главная идея народной педагогики, истоки которой восходят к временам древних тюрков и продолжают развиваться на протяжении всей нашей истории.

Знаменитый труд «Диван Лугат ат Турк» великого тюркского ученого Махмуда Кашкарий, написанный в 1072–1074 годах, является ценным первоисточником для изучения материальной и духовной культуры тюркских народов.

Махмуд аль-Кашгарий является выдающийся личностью XI века. Его уникальное произведение «Дивану лугат-ит тюрк» является интереснейших наблюдений над грамматикой и лексикой тюркских наречий и бесценным источником сведений об общетюркской культуре, истории, географии, мифологии, фольклоре и т.д.

Кашкарий, создавая словарь (3 тома, 8 глав, каждая из которых состоит из 2 частей – имя и глагол; содержит по мнению Кононова А.А множество фонетических, морфологических, синтаксических наблюдений, преподносимых, как правило, в сравнительном плане), ставит перед собою цель ознакомить арабский мир с поистине богатой языковой палитрой тюркоязычных народов. Итоги же превзошли ожидания: словарь в первую очередь имеет значение для самих тюркоязычных народов как основа для языковой их консолидации. Для современных языковедов-тюркологов “Диван лугат тюрк” – благодатный материал, дающий возможность определить начальные этапы развития отдельно каждого языка в историческом плане. Язык, как говорилось неоднократно, один из основных, едва ли не главный транслятор культуры. Отсюда – значение труда Кашкарий для истории культуры. В нем нашли свое выражение: миропонимание тюркоязычных народов, впитавших и флюиды доисламских и исламской идеологии и вместе с тем вбравших (пока не столь уверенно) в себя частицы светской культуры, понимание и использование которых возможно лишь с помощью знаний, науки. “Диван лугатат тюрк” и есть образец подлинной науки. Большую ценность представляет классификация Кашкарий тюркских языков с разделением их на восточную (язык чигилей, огузов, хаканский (уйгурский) и западный (язык еймаков, кыпчаков, печенегов, болгаров и др.), на – “чистые” и “нечистые” (неправильные), из которых носителями первых являются сельские жители, вторых – городские;

В наследии выдающегося учёного, грамматиста и диалектолога Махмуд Кашкарий (Махмуд ибн аль-Хасан ибн аль Мухаммад аль-Кашкарий) 700 страничной работе «Диван лугати ат-тюрк» - «Словарь тюркских наречий» в качестве примеров художественного

словоупотребления в нем содержится богатейшая россыпь отрывков из известных в те времена стихотворных текстов, пословиц, поговорок.

Работа явилась результатом многолетних странствий автора по областям, населённым тюркскими племенами. «Хотя я происхожу из тюрков, которые говорят на самом чистом языке, которые по происхождению и роду своему занимают самое первое место - пишет Махмуд Кашкарий в своём Словаре - я пядь за пядью исходил все селения, степи тюрков. Я полностью запечатлел в уме своём и живую и рифмованную речь тюрков, туркмен, огузов, чигилей, ягма, кыргызов. И вот эту книгу после столь долгого изучения и поисков я написал самым изящным образом, самым ясным языком» [3, с.3].

Материалом для исследования послужили около 300 примеров паремий, которых отмечал сам автор «Диван лугати ат-тюрк» Махмуд Кашкарий. В Диване использованы паремии многих народов. В произведении мы получили отражение педагогические идеи и опыт народа, обогащенные авторским талантом. По мнению Нарынбаева А.И., в «лугате» отражены «общечеловеческие моральные нормы ценности и идеалы, выработанные трудящимися в течение истории... К таким гуманистическим принципам относятся идеи добра, милосердия, справедливости, равенства, братства, уважения и любви к человеку... В центре социально-этической мысли автора «Словаря» находится человек, его предназначение и место в мире, его потребности, интересы и мысли, его прошлое, настоящее и будущее... Осуждая жестокость в морально-этических взаимоотношениях между людьми, Кашгарий призывает их быть гуманными друг к другу... Кашгарий считал, что смысл жизни человека – в труде, добрых делах и высоконравственных поступках...»[4, с.3].

В нашем исследовании мы определили поговорки и пословицы, отмеченные Махмудом Кашгарий «Диван лугати ат-тюрк» как культурный педагогический феномен, обуславливающий что использование в содержании воспитательного процесса благотворно воздействует на формирование самосознания, духовно-нравственного состояния, интеллектуального и общего развития личности подрастающего поколения.

Мы дифференцировали пословицы и поговорки по их воспитательным ценностям: труд, Родина, общество, нравственность, нормы поведения, жизненные ориентиры и др. В них нашли отражение наставления, поучения, пожелания, своеобразные рекомендации подрастающему поколению, как вести себя в том или ином случае. Главная идея народной педагогики, истоки которой восходят к временам древних тюрков - и продолжают развиваться на протяжении всей нашей истории, — стремление к знаниям, к учению.

Наиболее распространенная форма пословиц – наставления. С педагогической точки зрения интересны наставления трех категорий: поучения, наставляющие детей и молодежь в добрых нравах, в том числе правила хорошего тона: 931 [уб-] — [„целовать”]. убар, убмак. Пословица: *ташиг исрумаса убмиш карак* // *Тот, кто не может укунить камень, должен его поцеловать*. Так говорят, советуя кому-либо проявлять обходительность ради достижения цели.

Наставления, содержащие педагогические советы, констатирующие результаты воспитания, что является своеобразной формой обобщения педагогического опыта: 995 [ужур-] — [«тушить, остужать»; каузатив от «испускать дух»]. Пословица: *утуг азгуж бирла ужирмас* // *Огонь не потушить горячей головней*. Так говорят, имея в виду, что одну смуту нельзя уладить при помощи другой, ей же подобной, — это можно сделать лишь миром. 939 — [«класть, раскладывать»; «ударять»]. Пословица: *кумуш кунка урса алт ун эзакин калыр* // *Если серебряные монеты разложить под солнцем, золото придет к ним пешком*. Так говорят, советуя кому-либо потратить дирхем на то, что ему нужно. *зул кулин урдй* // он ударил своего раба (или др.).

Наиболее распространенная форма пословиц – наставления. С педагогической точки зрения интересны наставления трех категорий: поучения, наставляющие детей и молодежь в добрых нравах, в том числе правила хорошего тона: “*Ташиг исрумаса өммиш кэрэк – таши чанигили болмиса, сөйүш керэк*”. (82 б.) Для того, чтобы найти общий язык, нужно вежливо общаться.

Ол маңа сув ичтүрди – у маңа су ичтүрди; башкилардиму шундақ (ичтүрүр – ичтүрмәк); “Сүт бәрмәскә сүт бәр” (95 б.) Тому кто делает зло, возвращай, добром.

Наставления, содержащие педагогические советы, констатирующие результаты воспитания, что является своеобразной формой обобщения педагогического опыта:

Все это свидетельствует о том, что народ свои педагогические рекомендации сложил и выразил, руководствуясь потребностями жизни, реагируя на разнообразные проявления условий материальной жизни общества. Н-р *Путун өмлүг қанча қолса олтурур.* (96 б.) В пословице говорится, что правдивого человека, не можешь очернить.

С детства посредством воспитания закреплялись отношения внутри общины, основанные на строгом подчинении отцу, главе рода, общины, племени. Идея беспрекословного подчинения и одновременно отеческого покровительства является одной из стержневых для всей системы воспитания древних тюрков.

Важный педагогический смысл имеет народное мнение о результатах воспитания, это оценивающие суждения о людях, о чертах их личности: “*Әрдәм баши тил – әдәп-әхлақниң беши тил*”. Чүнки, чирайлиқ сөзләйдиған киши аброй тапиду. (65 б.) Красивая речь, залог сохранности головы, т.е. речь человека – это отражение его воспитанности. “Тилин түгмишни тишин язмас – тил билән түгүлгән чиш билән йешилмәс”. (1876.) Сказанное, нельзя решать зубами.

Многие пословицы и поговорки про детей способны открыть глаза на некоторые жизненные моменты. В некоторых вы узнаете себя в детском возрасте. Время идёт и жизнь меняется, но к пословицам и поговоркам это не относится. Они по-прежнему актуальны и будут таковыми ещё долго. Так в нем подчеркиваются важность и сила семьи, важность гармонии, покоя в ней. Мир и согласие в родном доме зачастую дороже денег, материальных ценностей.

Вся история развития человеческого общества строилась на взаимоуважении, взаимопомощи и солидарности. Человек не выживет в одиночку, он погибнет. Родители, старшие воспитывают, учат молодое поколение, передают ему умения, навыки, накопленный опыт предыдущих поколений. Всё это может происходить при условии, когда люди общаются, трудятся в едином коллективе. Если человека лишить этих условий, то он в редком случае сможет выжить, но при этом его трудно будет назвать полноценным членом общества.

Пословицы также раскрывают черты характера человека, взаимоотношения в семье, обществе и т.п. Многочисленные характерологические пословицы интересны тем, что свойства оцениваются в них по поступкам и действиям, рассматриваются в связи с воспитанием. “*Күлкүл үргүнчә көз үрсә йәг – күл пүвдигичә, чоғ пүвдигән түзүк*”(124 б.). В пословице говорится о том, что чем золу сдувать, нужно было огня раздувать. Пословица агитирует заниматься большими делами, чем возиться мелкими.

Подрастающее поколение — будущие кормильцы и защитники — должны были не только овладевать необходимыми знаниями и навыками, но и обеспечить преемственность тех обычаев и традиций, которые господствовали у тюркских народов: *Күч әлдин кирсә төрү түңлүкән чиқар – зорлуқ-зомбулуқ ишиктин кирсә, инсап вә қайдә-йосун түңлүктин чиқар*” (чиқар – чикмак). (186 б.) В пословице говорится о том, что если насилие входит в дверь, миролюбие, человечность вылетает из трубы. “*Көкгә сағурса йүзгә түшүр – көккә (асманға) түкүрсә, үзгә чүшәр*”. Пословице говорится о том, что нельзя плевать в небо, плевков упадет в твое лицо, т.е. нельзя со взрослыми ругаться, не с уважением относиться к ним, пострадаете сами.

По содержанию пословицы мудры, по форме прекрасны, употребляются они умно, уместно, умело. Основное же назначение их все-таки в нравственном воспитании.

С помощью нравственных поговорок прививаются такие качества, как ответственность, совесть, любовь, а также умения культурно общаться и не совершать проступков, которые приводят к негативным последствиям. Однако важно не только обсуждать выражения, но и обсуждать их. Это поможет развить умение читать между строк и мыслить вместо того, чтобы ограничиваться поверхностным смыслом услышанного или прочитанного.

Все это свидетельствует о том, что народ свои педагогические рекомендации сложил и выразил, руководствуясь потребностями жизни, реагируя на разнообразные проявления условий материальной жизни общества. Н-р 811. Пословица: *ажиглиг ар ... карймас //* *Изнеженный, живущий в роскоши человек долго не стареет.*

Овладение природой происхождения пословиц и поговорок вызывает любопытство и интерес, затем увлечение культурой, влекущее за собой не только усвоение культурологических знаний, но и развитие способности и готовности понимать не только язык, но и ментальность носителей языка, так как «пословицы редко бывают спокойными. Они, как люди, их создавшие, гnevаются, печалятся, смеются, плачут, веселятся, охают, стонут, кричат, пугают, предостерегают, учат, негодуют – словом, в них столько же чувств, сколько их в народе – творце пословиц» [Аникин: с. 6].

Таким образом, положительные и отрицательные черты личности по пословицам представляются как цели воспитания и перевоспитания, предполагающие всемерное улучшение поведения и характера людей. При этом примечательно, что все народы признают беспредельность человеческих совершенств. Многие пословицы М. Кашкарий «Дивану лугатит тюрк» являются мотивированными и аргументированными призывами к самосовершенствованию является ценным этнокультурным источником при исследовании материальной и духовной культуры тюркских народов.

Список литературы:

1. Бенин В. Л. Педагогическая культурология. Курс лекций: Учеб. пособие. – Уфа: Изд-во Башк. гос. пед. ин-та, 2004. – 515 с. С.31-32
2. Мид М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – С. 48–59
3. Махмуд ал-Кашгари Диван Лугатат-Турк. Перевод и предисловие З.-А. М. Ауэзовой Индексы Р. Эрмерса Алматы “Дайк-Пресс” 2005, С.3
4. Нарынбаев А.И. Из общественной древней и средневековой истории уйгуров. Бишкек, 1994 г. С.3
5. Аникин В.П. Искусство слова в пословицах и поговорках//Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. 11-е изд., стереотип. М. : Рус. яз. Медиа, 2004. 539 с. С. 6.

МАЗМҰНЫ

İÇİNDEKİLER

ҒАЛЫМ ТУРАЛЫ ТОЛҒАУЛАР

BİLİM İNSANI HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Акимешева Ж.А., Бектемирова С.Б.

Әл-Фараби ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

ЛИНГВИСТИКА МЕТОДОЛОГИЯСЫ: ҒҰМЫР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ КОНЦЕПТІ.....

Ибраева Ж.Қ.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

ҒАЛЫМ. ҰСТАЗ. ТҰЛҒА.....

Абуева Р.

ЖАЛЫНДЫ ЖАСТЫҚ ШАҚТАН ҒЫЛЫМНЫҢ КӨКЖИЕГІНЕ.....

Тиливалди А.

УЛУҚ АЛИМ МАХМУТ ҚӘШҚӘРИЙНИҢ ВАРИСИ.....

Розиева Д.

УСТАЗИМ БИЛӘН ПӘХИРЛИНМӘН.....

Розиева Д.

ШАГИРТ ЛӘВЗИ УСТАЗИМ – ХӘЛҚИМ ПӘХРИ.....

ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСТЕР

İLMİ ARAŞTIRMALAR

Avakova R.A.

IMPACT OF TURKISH CIVILIZATION ON WORLD CULTURE: LINGUISTIC EXCURSION.....

Авакова Р.А., Нурмухамбетова А.Б.

КӨЗ СОМАТИЗМІ ҰЙЫТҚЫ БОЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР СЕМАНТИКАСЫ:

САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ЭКСКУРС.....

Абдрахынова Н.Б., Мәдиева Г.Б.

ТҮРІК ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ ЛЕММАНЫҢ БЕРІЛУ СИПАТЫ.....

Абдульдина Б.Ш.

ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....

Абдульдина А.Ш.

ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ОРНЫ.....

Адишева А.Е., Бектемирова С.Б.

АНТРОПОМОРФТЫҚ КОДТЫҢ ЛАНДШАФТЫҚ КОМПОНЕНТТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

АРҚЫЛЫ БЕЙНЕЛЕНУІ.....

Айткулова Г.А.

*М. КЕМЕЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АР-ҰЖДАН, АДАМГЕРШІЛІК
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘНІ.....*

Abduali Akbota, Taubayev Zharas

*SOME ISSUES OF ENRICHING PROFESSIONAL VOCABULARY IN TEACHING ENGLISH FOR
SPECIFIC PURPOSES.....*

Әбдуәлі Е.М.

ТҰРЛАУЛЫ МҮШЕЛЕРДІ ОҚЫТУДА ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУ

Әбдуәлі Е.М.

*ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ҮЙРЕТУДЕ ҚАЛЫПТАСАТЫН
ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕР.....*

Айткулова Г.А., Г.Ж.Алсеитова, Р.Т.Кожобекова

«ЕҢБЕКҚОРЛЫҚ // ЖАЛҚАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ...

Алдашева К.С.

*ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОРДЫ ҚАЗАҚЫЛАНДЫРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ТЕРМИНОЛОГИЯ КОМИССИЯСЫНЫҢ РӨЛІ.....*

Алпысбаева Н.Т., Утеева К.К.

*РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ.....*

Алпысбаева Н.Т.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ.....

Amankulova M.K., Erkinbekova A.A., Kozhabekova R.T.

*ASPECTS OF STUDYING THE GRAMMATICAL SYSTEMS OF THE KAZAKH AND RUSSIAN
LANGUAGES IN COMPARATIVE LINGUISTICS*

Атаханова Н.А., Абдрахманова Ж.М.

ЖАҢАДАНУ ЗАМАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ.....

Аширкулов К.

Муғла Сытқы Кочман Университеті, Муғла, Түркия

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ИТ» ФРАЗЕМАСЫ.....

Байбосынова М.А., Жумагулова

*МЕТОДИКА РАБОТЫ С НАРОДНЫМИ СКАЗКАМИ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО
ЧТЕНИЯ.....*

Бекмухамедов Р.Б., Авакова Р.А.

ҚАЗАҚ ТІЛІ КОРПУСЫ: ТЕРМИНДІК ЖҮЙЕ ТЕЗАУРУСЫН ҚҰРУ.....

Besbayev M.

KAZAKISTAN'DA SÜRGÜNE UĞRAYAN İŞAN VE MOLLALARIN TARİHÇESİ (1920-1950).....

Бокулева Б.С.

*АРАБ, ПАРСЫ, ТҮРКІ СӨЗДЕРІНІҢ ХИНДИ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНДЕГІ КОМПОНЕНТТІК
ҚЫЗМЕТІ.....*

Bolat T., Taubayev Zharas <i>THE CORRELATION BETWEEN EUPHEMISMS AND SPEECH ETIQUETTE.....</i>	
Дәулет А.У., Түймебаев Ж.Қ. <i>ҚАЗАҚ БАСПАНАСЫНЫҢ ДАМУ САТЫСЫ.....</i>	
Джолдасбекова Б.У., Баянбаева Ж.А. <i>АСҚАР АЛТАЙДЫҢ «АЛТАЙ НОВЕЛЛАСЫ» РОМАНЫНЫҢ ИНТЕРТЕКСТЕРІ.....</i>	
Dossanova A.M., Kontek A.M. <i>THE ROLE OF COMPREHENSIBLE INPUT IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION.....</i>	
Елубай А.Б., R.A. Avakova <i>«ҚАЗІРГІ АНИМАЦИЯЛЫҚ ФИЛЬМДЕР ПРАКТИКАЛЫҚ БІЛІКТІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ».....</i>	
Әбдіқадырова А.Қ., Кузембекова Ж.Ж. <i>ЖАҒАҢДАНУ МЕН ӘЛЕМДІК МӘДЕНИЕТ: ЖАСТАР ТІЛІНІҢ АНГЛИЦИЗМДЕНУІ.....</i>	
Әсет Қ.Ж., Кузембекова Ж.Ж. <i>АҒЫЛШЫН-ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ КОНЦЕПТУАЛДЫ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІ.....</i>	
Zhambylkyzy M., Abdrassyl S.S.PhD <i>DEVELOPMENT OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE IN KAZAKHSTAN.....</i>	
Жолмырзаева Д.Қ., Бектемирова С.Б. <i>MEANS OF ATTRACTING THE ATTENTION OF PUBLICISTIC HEADLINES.....</i>	
Жукиева М.Б., Авакова Р.А. <i>ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАҒАМДАНУ ДӘСТҮРІНЕ ЛИНГВАМӘДЕНИЕТТАУЛЫҚ ТАЛДАУ.....</i>	
Жумагулова Н.Ж., Байбосынова М.А. <i>ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ӨЗІНДІК ӨРНЕГІ.....</i>	
Ibadulla N.KH., ZH. Kuzembekova <i>THE FUNCTION OF NEOLOGISMS IN SOCIAL NETWORKS IN THE SPEECH OF YOUNG GENERATION.....</i>	
Ибраева Ж.К., Нәбиева Г.С. <i>ҚОСТІЛДІЛЕР СӨЙЛЕУІНДЕГІ УЗУАЛДЫ ҚҰБЫЛЫСТАР.....</i>	
Исламова А.Т. <i>ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ШЕТЕЛ СӨЗДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....</i>	
Калиева Н.Ш., Бишкин Х. <i>ТҮРКІ ДҮНИЕСІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІНДЕГІ «ӘЛЕМ» КОНЦЕПТІСІ.....</i>	
Койшигулова Л., Рахметова Г. <i>ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ.....</i>	
Коксегенов Ә.Қ., Авакова Р.А. <i>ТЮРКИЗМЫ В ЕВРОПЕЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ.....</i>	

- Конкабаева Н.Н.**
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ТАБИҒАТЫ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АРАБ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИМДЕРДІ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ).....
- Кудьярова Ш.Т., Карибаева А.Ө.**
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ (ҚАЗАҚ, ҚАРАҚАЛПАҚ, ӨЗБЕК) ЖҮРЕК ФРАЗЕМАСЫ.....
- Куванбакиева А.Н.**
ПЕЙОРАТИВНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ УЙГУРСКОГО ЯЗЫКА: ЗНАЧЕНИЕ И УПОТРЕБЛЕНИЕ.....
- Куванбакиева А.Н.**
ЗВЕЗДА, КОТОРАЯ БУДЕТ СВЕТИТЬ ВЕЧНО.....
- Курманбаева П., Тавасарова А.А.**
КОММУНИКАТИВТІНЕМЕСЕ КОММУНИКАТИВТІ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ДИДАКТИКАНЫҢ ДАМУЫ.....
- Қордабай Б., Медетбекова П.Т.**
АССОЦИАТИВТІК СӨЗДІКТЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ.....
- Мұрат А.С., Оңалбеков Е.Ж.**
ТЮРК: ВОИН КОЧЕВНИК БЕЗ УПРЕКА И СТРАХА.....
- Муханбетжанова А.У., Қадырова С.С.**
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....
- Мухатова М.С., Камзина А.А.**
К ВОПРОСУ ОБРАЗНОГО СТРОЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ.....
- Мынбаева А.П., Бесбаев М.**
ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ БІРЛІГІНДЕГІ КОННОТАЦИЯ.....
- Мырзабек Б.М., Мамбетова М.К.**
МӘТІН АДАПТАЦИЯСЫНЫҢ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЗЕРТТЕЛУІ.....
- Мырзабеков Ж.Е., Казжанов Г.Т., Құлабекова Г.Қ.**
ТҮРКІЛІК ӨРКЕНИЕТТЕГІ ТЕКТІЛІК, КІСІЛІК, ТҰЛҒА ҰҒЫМДАРЫ ЖӘНЕ М. ДУЛАТИ ТҰЖЫРЫМДАРЫ.....
- Нарегеева А., Парахатова А.**
ЕРТЕ ЖАСТАН АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН РЕКШЕЛІКТЕРІ.....
- Оразбекова З.С., Жаңабаева А.Б.**
ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ПАРАЛЕЛЬДЕР МЕН БІРЕГЕЙЛІКТЕР (Өмер Асым Ақсой мен Әбдуәли Қайдардың сөздіктері бойынша).....
- Oralbayeva A.**

<i>THE FEATURES OF DISTANCE LEARNING OF A FOREIGN LANGUAGE AT THE UNIVERSITY OF THE COVID-19 PANDEMIC.....</i>	
Победимов Е.В., Койшигулова Л. <i>РОЛЬ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В СТАНОВЛЕНИИ ЛИЧНОСТИ.....</i>	
Розиева Д.С. <i>«ИНГЛИЗ, ҚАЗАҚ ВӘ УЙҒУР МАҚАЛ-ТӘМСИЛЛИРИНИҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКИЛІК АЛАҢИДИЛИКЛИРИ».....</i>	
Розиева Д.С., Розиева Г.С. <i>ҚАЗАҚ, УЙҒЫР ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ТАБИҒАТЫ.....</i>	
Rysbekkyzy N. <i>USING MODERN METHODS IN COMPARATIVE TEACHING ENGLISH WITH OTHER TURKIC LANGUAGES.....</i>	
Рысқұлов М.А. Сарбасова Қ.Б., Жұбай О.С. <i>ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТӨРТ ТҮЛІК МАЛҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР.....</i>	
Sabirbaeva F.E., Bektemirova S.B. <i>THE TRANSLATION OF MYTHOLOGICAL CREATURES' NAMES BASED ON THE MATERIALS OF TURKIC AND SLAVIC COUNTRIES.....</i>	
Сабирова Ж.П. <i>ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ ЗАМАНА ШЫНДЫҒЫ.....</i>	
Сабирова Ж.Н., Шугаева Г.Қ. <i>МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ ТІЛ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ.....</i>	
Salamat D., Bektemirova S.B. <i>A SET OF ACTIVITIES FOR TEACHING ENGLISH SONGS AT HIGH SCHOOL.....</i>	
Salamat D., Bektemirova S.B. <i>RESULTS OF PRACTICAL APPLICATION OF SONGS IN ENGLISH CLASSES.....</i>	
Самат И. <i>АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКОЛОГИИ И ВЛИЯНИЕ ТУРКОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ГЕРМАНИИ И США.....</i>	
Саматаева К.Б. <i>ПОНЯТИЕ ДИСКУРС В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ.....</i>	
Сапарбай Ж.А., Таусогарова А.К. <i>АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕМПОРАЛДЫЛЫҚ ПЕН АСПЕКТУАЛДЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ.....</i>	
Serikkazykyzy A., Avakova R.A. <i>ERMENI HARFLI KIPÇAK TÜRKÇESİ.....</i>	
Серкебаева Г.Ы., Бүркітбаева Ш.Д.	

- КОДЕКУС КУМАНИКУС ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДІГІ ДІНИ СӨЗДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ.....*
- Стыбаева Г., Бекмаханов Е.**
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОПТАРЫ (ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІ ОҚУЛЫҚТАРЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ.....
- Sultangubiyeva A., Abdol E., Zhumazhankyzy A.**
THE LANGUAGE OF SCIENTIFIC COMMUNICATION ON THE BASE OF ENGLISH ONLY SPACE.....
- Тавасарова А.А., Курманбаева П.**
TEACHING PRONUNCIATION OF FLT.....
- Таусоғарова А.Қ., Алимшеева Б.Н.**
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ҚҰБЫЛЫСЫ
- Таусоғарова А.Қ., Әлішева Ж.А.**
КОНФЛИКТОГЕНДІ МӘТІН ЖӘНЕ КОНФЛИКТІЛІ МӘТІН ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ.....
- Темірхан Ж., Ибраева Ж.К.**
ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДА АССОЦИАТИВТІК ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ.....
- Темірова А.Е., Авакова Р.А**
БАҚ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ АУЫТҚУЛАР.....
- Тәшімбай С.Қ.**
ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ДІНИ СЕМАНТИКАСЫ БАР ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР.....
- Төлегенова М.Ә., Акимешева Ж.А.**
СӘУЛЕТ-ҚҰРЫЛЫС ДИСКУРСЫНДАҒЫ ТҮРҒЫН ҰЙ КЕШЕНДЕРІ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВАПРАГМАТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ.....
- Турлибек Ә., Қортабаева Г.**
ҚАЗАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ.....
- Ualikhanova G., Bektemirova S.**
INNOVATIONAL MEDIA IN EDUCATIONAL PROCESS.....
- Уматова Ж.М., Сулейменова З.Е., Мамытбекова Л.К.**
ГЕНДЕРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЕ.....
- Khamrayev A.T.**
CH. AITMATOV: THE CONCEPT OF HERMETIC CLOSED SPACE IN THE NATIONAL LITERATURE.....
- Shaimardankyzy N.**
APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN INCLUSIVE EDUCATION.....
- Юнусова М.С.**
ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ В «ДИВАН ЛУГАТИ АТ-ТЮРК» МАХМУДА КАШКАРИЙ.....